

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

पण्डितराजमारवा डक्केसरिश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारक-
श्रीराजस्थान-संस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-

* त्रिंशद्दशसुमम् *

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोनीभट्टविरचितमहा-

भाष्यप्रदीपोद्बोधोद्गातितेन महामहो-

पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-

विरचितेन प्रदीपेन

विराजितम् ।

५४-५४

तस्याय-

❀ तृतीयोऽध्यायः ❀

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणा पौत्रेण, न्यायान्तर्य, -पण्डितश्रीशिव

नारायणशास्त्रिणा पुत्रेण श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकरण

द्याचार्येण सहजा परिश्रमण सरोजिना, गिण्पथ्या सयानिनश्च ।

निषेकादिदमशानान्तो मन्त्रैर्षस्योदितो विधिः ।

तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्य चित् ॥ मनुः ।

प्रथम शतमस्करणम् }

{ मूल
२)

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को हमारी इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अतः जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण क्षत्रिय आदि भी इसे शुद्ध होकर शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें और पढ़ाएँ और अन्त में भी शान्ति-पाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यचायभाजन होंगे।

महाभाष्यस्य आदावन्ते चावश्यपठनीया शान्तिमन्त्रा —

तत्रादौ—ॐ शनो मित्र श वरुण श नो भवन्वर्षमा । श न इन्द्रो
वृहस्पति । शनो विष्णुदहकम् ॥ ॐ ननो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो ।
त्वमेव प्रचक्ष ब्रह्मणि । त्वमेव प्रचक्ष ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि ।
मन्य वदिष्यामि । तन्नामवतु । तद्वचरमवतु । अवतु माम् । अवतु वचरम्
अवतु वचरम् ॥ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ॥

[ॐ वाचो मनमि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितनाविरावीर्भे एधि ।
वेदस्य म आणीम्य शुभ मे मा प्रहामीरनेनाऽधीनेनाहोरात्रान्यन्दिष्याम्यृत
वदिष्यामि सत्यं तन्नामवतु । तद्वचरमवतु । अवतु माम् । अवतु
वचरम् अवतु वचरम् ।] ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

ॐ नम श्रीपाणिनिकान्दायनपत्रञ्जलिभ्यो मुनिभ्य ॥

ॐ कारश्चाऽथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

काण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्नांगलिङ्गावुभौ ॥

पाठस्य अन्ते च—ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रचक्ष
ब्रह्मणि । त्वमेव प्रचक्ष ब्रह्माऽवदिषम् । ऋतमवदिषम् । मन्यमवदिषम् ।
तन्नामवतु । तद्वचरमावतु । आवीन्नाम् । आवीद्वचरम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

Published by —

Pandit Nandkubhore Shastri Ayurvedacharya,
SHRI RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH MALA,
Dharmakoop Meerghat, BENARES CITY
All Rights Reserved by the Author.

मुद्रक—भाषव विष्णु पराडकर, ज्ञानगुप्तल यन्त्रालय, काशी । ७६८४-९५

॥ श्रीमद्भागवतस्य नमः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचित-

व्याकरण-सहाभाष्यम् ।

उद्द्योतोद्भामितप्रदीपविराजितम् ।

अथ सप्त-

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

ॐ तस्यै प्रथममाहिकम् ॐ

प्रत्ययः ॥ ३।१।१ ॥

[॥५॥ प्रत्ययविकारे प्रकृत्युपपदोपाधाना प्रतिषेधः ॥*॥ अधिकांशेण

प्रतीप] प्रत्यय । अधिकारणति । यदि तु प्रकाशन्तरेण महिस्वरूपनिर्देशादेना
सत्रा त्रिभूते ततो न स्यादतिप्रसङ्गः । यथा तु गौरवातिप्रसङ्गपरिहाराभाविकारेण
क्रियते तदाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्र यदि सर्वा सज्जेन स्वरूपेण निर्दिस्वरक्ततो
गौरव स्यात् । अत्र 'सिप्रत्यय' इति सन मकारादारभ्य कप पकारेण प्रत्याहारा-
श्रवणन सना विधीयेत तदाऽनेस्म्य पकारस्य समग्रान्यन्देह स्यात् । ननु प्रति-
योगमुपस्थानेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्गाप्रकृत्यादीना प्रत्ययसजा न भविष्यति । तथाहि
'हृत्तेर्त्तोर्त्तनिनायसो र्मर्गोन्पपदयो पशो कर्त्तरी प्रत्ययो भवतीत्येक

उदाहृत] प्रत्यय । 'अधिकारेण'त्यस्य प्रयोजनमाह-यदि न्विति । अनकर्म्येति ।
प्रसङ्गमन्त्रधरणे सिर्षे पकारेण, व्याख्याधरे 'तत्तन्पनयनाद्ये'ति तन्प पका-
रेण्यर्थः । एवञ्च गौरवातिव्याख्यादिदोषपरिहारायाधिकार एव कर्त्तव्यः । तथा च
प्रकृत्यादिव्यतिप्रसङ्ग इति भावः । तमातिपति-नन्विति । विधीयमानस्य सनादे

टिप्पणी—१ इदं सहावार्तिकं इतिदपि न दृश्यते मन्महेदुतमिते गौडः ।

२ 'दोषपरिहारा' पा० । ३ 'घाता' इति 'प्रसङ्ग' इति च इति । ४ 'सब्वदुल'
केने'ति मिय पकारण्दर्यः । 'तिर' इति लपाठः । ५ 'तप' पा० ।

प्रत्ययसज्ञा क्रियते । सा प्रकृत्युपपदोपाधीनामपि प्राप्नोति तस्या प्रतिषेधो वक्तव्य । प्रवृत्ति - 'गुह्यिक्रिय सन्' । उपपद - 'स्तम्भकर्मणो रमिजपो । उपाधि प्र] वाक्यम् । 'ति च हरतिद्विनाथपदाव प्रत्ययमज्ञा' इति द्वितीय वाक्यम् । न चैकवाक्यताया सम्भवन्त्या वाक्यभेदो युक्त । नैतदस्ति । सनादीनामपि वाक्य भेदेनैव सज्ञा विधेया, न ह्यसत सजिनस्मज्ञविधानमुपपद्यते । तत्रैकेन वाक्येन सनादीना विधि । अरणेणतपामेव मज्ञाविधि । ततश्च यथा सनादीना वाक्यभेदेन मज्ञाविधि, एव प्रकृत्यादीनामपि प्रतिमज्ञि प्रत्ययमज्ञोपस्थानमामर्शान्मज्ञासज्ञि मबन्धप्रतिप्रतिशोभ्यविभक्तयन्तराऽध्याहारेण प्राप्नोति । सनाद्यु पतिवाक्य एव प्रथम भेदेण पारार्थ्यमवगतम् । द्वितीये तु सज्ञामज्ञिसम्बन्धप्रतिपादनवाक्ये सम्बन्ध प्रतिपत्तौ स्वार्थता स्यात्, यथा च सप्तर्षानिर्दिष्टस्य वाक्यभेदेनोपपदमज्ञा अधिकाराद्भवति तथा प्रत्ययमज्ञापि प्राप्नोति । उपाधिशब्देन चेह तुल्यन्यायत्वाद्विशेषणमप्युच्यते । इ किन्तु तयोर्भेदेन व्यवहारो दृश्यते, यथा 'नोपाधेरुपाधिर्भवति विशेषेणस्य वा विशेषेण'मिति । 'अर्थविशेष उपाधिस्तदन्तवाच्य समानशब्दो य । अनुपाधिरतोऽस्य स्याच्छाघादि विशेषेण यद्वत् ॥' इति ॥

उ.] प्रथमान्ततया प्रत्यय'इत्यनेन सामानाधिकरण्यादेकवाक्यतया सज्ञामबन्ध । अन्ये-पान्तु विविभक्तिवादात्म्यभेदेनैव सज्ञामबन्ध इति भाव । सम्भवत्येकवाक्यत्व एव वाक्यभेदो दोषो न त्वसम्भव इति समाधत्ते-नैतदिति । ननु विविभक्तिवात्क्य 'प्रत्यय' इत्यनेन तेषा सबन्ध इत्यत आह-विभक्तयन्तरेति । ननु सनादिविधा नार्थत्वात्प्रकृत्यादेरप्रधानतया सज्ञा न भविष्यतीत्यत आह-सनादीति । अन्यत्राऽ प्रधानत्वेऽप्यन्यत्र ससकार्यत्वभक्षणस्वार्थत्वेऽविरोध इति भाव । ननु प्रकृतीना म्प्रत्ययविधानुद्देश्यतया तामामेव सज्ञायामप्युद्देश्यत्वं न्याय्य न तु प्रत्ययानामिति चेत्, समानविभक्तित्वेन प्रत्ययानां कृतोद्देश्यतया विभक्तयन्तराऽध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तत्सम्भवादित्यभिमान । श्लापादिविशेषणस्य प्रत्ययमज्ञा पुत्रो नोद्भा-पितेत्यत आह-उपाधिशब्देनैति । तुल्यन्यायत्वादिति । प्रत्ययनिमित्तत्वेन प्रकृत्या तुल्यन्यायत्वमिन्वयं । एवमोपाधितु तदुद्भावनैव विशेषेऽप्युद्भावि-र्त्तवेति भाव । तदन्तवाच्य -प्रत्ययान्वाच्य इत्यर्थ । समानशब्द इति । प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्यतादशाया समानाधिकरणशब्दबोध्यो योऽर्था प्रत्ययान्तशब्दवाच्य म उपाधिरुच्यत इत्यर्थ । यथा पञ्चाक्षरा विषय 'पञ्चा' इत्यत्र देशो, 'दनि-हारे'रित्यादी च श्वादि पशु । नानार्थवान्मन्देहवारणाय-'दनिहारे' श्वेत्यादी विशेषनिवयनर्याय स्वष्टप्रतिपत्तये वा इचिन्समानाधिकरणशब्दप्रयोगेऽपि । आभ्या-

१ 'प्रवृत्ति' । 'उपपद' 'उपाधि' इति निर्विभक्तिरु इचित्पाठान्तरम् ।

‘हरतेदंतिनाययो पशो’ । एतेषा प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ किं च स्याद्यद्येतेषामपि प्रत्ययमज्ञा स्यात् ? ॥ परत्वमाहुनात्त्वमद्रमजे येते विधय प्रत्ययेत् ॥

प्र] किञ्च स्यादिति । नहि मजाप्रभिमारादेव शयो भवति किन्तु तद्विभिन कारप्रवर्तनात्, न च प्रकृत्यादीना क्विपिनक्तिमिन कारं मभवति । परत्वात्तद्व प्रिविनेषोपादानेन मनादिभिरव प्रलिपन्नम् । न च गुणादीना मनादीना च परस्य एतेष परत्वं युज्यते विराणत् । उपपदस्याप्रिये-ममामे मति पूर्वनिधानेन भवित व्यनिति परत्वाऽभाव । उपाधेरपि-पौर्वापर्यस्य लंकिने प्रयोग नियमाऽभावात् स्थितस्यैव च परत्वस्य शास्त्रेणाऽनुगादाऽन्वस्य विवायकत्वाऽभावात्तदनुवादत्वात् अर्थस्य चोपाधिन्वातस्य च परत्वाऽनभवात्परत्वाऽभाव । आनुमानत्वमपि न मति स्यति, यथास्य लक्षणं तेषा स्वरस्य विदित्वात् । अत्रयज्ञा च विज्ञानप्रतिपक्ष, न च प्रकृत्यादय कुतश्चिद्विदिता इति तेषु परत्वं मा नान्यस्य भवित्यनीति प्रश्न ॥

परत्वमिति प्रकृतियुक्तयो पर्यायण परस्य एतेषु परत्व स्यात् । शब्दान्तरापेक्ष वा प्रकृते, प्रकृत्येभ्यो तु प्रत्ययस्य । उपपदस्याप्रिये-परत्वात्पुसर्वेन पूर्वमिफेन-द्रवपुरुषादिषु मावक्ष्यां चापि च परत्वं स्यात् । भोक्तु व्रतता’त्येव च नित्य स्या-

उ] मया प्रकृत्यादीनामुपाधिवन्त्यागति, स्यादिव्याहृतिश्च । श्लाघादीति । आदिना ‘घाता क्रमेण समानकर्तृका’दित्यादि । अत्र एव तदममानाधिकरणमेव, ‘शार्ङ्गिक्या स्यात्’ इति पदान्तराऽभिप्रेयश्च । तदप्रयोगे च तुनोऽस्मात्पुनमेव ॥ ‘अर्थविशेष उपाधि’रित्यदि कात्यायनवचनमिति स्याद्यथात्तिकात्पर्यर्थकाया वाचस्पति मिथा ॥ न च प्रकृत्यादीनामिति । न च प्रातिपदिकत्वाऽभाव फलम्, व्या-प्रतिपदिकादिन्यादातुर्दयत्वात् षेदकत्वेन तत्त्वशापनात् । ननु प्रतिपक्षे ‘परत्वे’-तुम्भाना प्रकृत्यादयोऽवशिष्टेषाऽनुगादानेऽपि सञ्ज्ञानान्त्वनादेरेव परं भव त्वन्वय आह—न चेति । ‘युगत’दिनि शेष । समामे इति । नित्यसमामे इत्यर्थ । लंकिने प्रयोगे पौर्वापर्यस्य नियमाऽभावात् उपाधेरपि परत्वाऽभाव इत्य न्वय । तत्र हेतुमाह—स्थितस्यैवेति । तदनुप साऽनुवस्यैव विधेयत्वमिति म्भ । विधयकत्वाऽभावादिति । परत्वादिविवायकत्वाऽभावादित्यर्थ ।

तद्विवायकत्वेऽप्याह—अर्थस्य चेति । यथास्वमिति । तेषामनवकाशत्वेन वा प्रकृतमिति भाव ॥ पर्यायेणेति । योगपत्रे हि विशेष इति भाव । मन्नादीना परत्व चोद्येनेव सुनोमपत्तौ सनित्वादेर्विमलि विपरिणामादिनाऽर्थान्तरवर्गनमनुपपन्नमित्यन आह—शाब्दान्तरापेक्षमिति । प्रकृत्येभ्योऽन्विति । ताया पञ्चम्यन्तत्वादेति भाव ।

ननु सानादीनामपि ‘प्रातिपदिका’दिति निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययमज्ञाया ‘परत्वे’त्यस्य प्रकृतौ कथमुपसर्जनं पूर्वमिफेनत्वावकाशमन आह—भोक्तु व्रततीति । अत्र

अत उत्तरं पठति-॥*॥ प्रत्ययाधिसारे प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः ॥*॥
 अधिकारेणाऽपि प्रत्ययसंज्ञायां सत्यां प्रकृत्युपपदोपाधीनामप्रतिषेधः । अनर्थकः
 प्रातपेधोऽप्रतिषेधः ॥ प्रत्ययसंज्ञा कस्माच्च भवति ? ॥ ॥*॥ निमित्तस्य
 निमित्तकार्यार्थत्वादन्वयापि ॥*॥ निमित्तानि हि निमित्तकार्याऽर्थानि भवन्ति ॥

प्र.] स तु 'व्रजति भोक्तु'मिति । उपाधिवाचिनोऽपि प्रयोगोऽनियमे प्राप्ते 'परश्चे'ति
 नियमः स्यात् । 'य प्रत्ययस्म पर' इति परिभाषणात् । आद्युदात्तत्वमापि स्वरा-
 न्तरवाधिवा स्यात् । अत्र सङ्गति । ननु विधानप्रतिषेधाऽऽशङ्क्या, न चेह प्रकृ-
 त्यादयो निधीयन्ते । नैष दोषः । सिद्धशब्दाऽन्वाख्यानात् तेषामपि शाश्वरेण विधा-
 नात् । परत्वेन च पूर्वस्याऽवधेराशेषात् । ननु पूर्वाशेषेऽपि परत्वे तस्माद्विधिर्नान्नात्य-
 श्चसंज्ञा न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत् ॥ निमित्तस्येति । प्रकृत्यादीना भूतविभक्त्या
 निर्देशान्तरानुत्पत्तौ निमित्तभावेनोपादानात्पारार्थ्यात्स्वसंस्कारं प्रति प्रयो-
 ज-

उ.] समामाऽभावेनोपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः । अर्थे परत्वाऽप्यम्भवस्योचत्वादाह
 उपाधिवाचिन इति । स्वरान्तरमिति । योऽनवकाशान्तद्विपये मा भूत्, सावकाश-
 विपये तु स्यादिति तापर्यम् । न च प्रातिपदिकाद्वानोरित्यनेन सर्वप्रकृतिनिर्देशा-
 द्दशे सावकाशविपयो दुर्लभ इति वाच्यं, स्वरान्तरगत नित्यत्व वाधिन्या
 पर्याय स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । सिद्धेति । 'टकि ल्येप' इत्यनुवादेन ढको विध्यनु-
 मानवादिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानाऽनुमानमिति भावः । ननु युताश्चित्पूर्वस्मा-
 द्द्विधिर्नास्तीति कथमत्रत्वमन आह-आश्रेपादिति । तथा च पूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां
 विधानमिति भावः । पूर्वाशेषेऽपि परत्वे इति । 'नुमितो विधिः सामान्यत एव,
 पूर्वोद्देशेन तु परत्वमात्रविधानम् । वस्तुतो ढगादेर्मानन्तरेणाऽसिद्ध्या भवतु
 तद्विध्यनुमानम्, प्रकृत्यादीनान्तु मानान्तरेण सिद्धतया तद्विध्यनुमानमेव दुर्लभमिति
 भावः । चिन्त्यमेतदिति । 'इत्यादयः प्रत्ययसंज्ञा भवन्ति, ते च प्रत्ययेभ्यः
 शब्दान्तरेभ्यो वा परे भवन्ती'त्यत्र परशब्दस्य धर्मिप्रदानतया परत्वविशिष्टतया
 तेषामेव विधानं शाब्दम् । प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायेन तु देशमात्रविधानम् । अनएव
 सर्वोऽपि विशिष्टविधिरेव, प्राप्ताऽप्राप्तन्यायेन तु कस्य चिद्गुणविधित्वमिति मीमा-
 सकाः । न हि 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यत्र प्राप्ताऽव्याप्तविवेकन्यायलब्धविधेयत्वमेव
 गृह्यत इत्यत्र मानमस्तीचरसंज्ञा प्रयोजनमेव । ननु विधिप्रदृग्गामार्थ्यान्वयात्स्व-
 विधेयत्वस्य भद्र । 'स्त्री ईयती'त्यादाविदग्निरूपिताऽत्रत्वस्य दुर्वारत्वेन व्याप्यार्थ्याऽभावा-
 दिति चेन्न, 'अनती'त्यादौ दीर्घवारणाय विधिप्रहणस्यावश्यकत्वादित्याशयात् ॥
 भूतविभक्त्या-सिद्धत्वबोधकविभक्त्या । ननु भिल्ले वास्ये स्वसंस्कारं प्रति प्रयोज-

किं पुनर्निमित्तं को वा निमित्ता ? ॥ प्रकृत्युपपदोपाधयो निमित्त, प्रत्ययो
निमित्ता । अन्यत्रापि चैव न्यथो दृष्टो नोवदयमिदं ॥ वाच्यम् १॥ लोके ।

प्र] क्त्वाऽमाकादित्यर्थ । तत्र वाक्यभेदाऽपि विधीयमाना प्रत्ययस्य मतादिभिरेव
सब्रजन, तत्रमेव निमित्तिवात्ता प्रति प्रयोक्तव्यात् । सत्प्रत्ययप्रतिपातस्य
विभक्तिनिर्देशान्द्वयोश्च परम्पराकाङ्क्षानाम्बन्धो न तन्वन्तराकाङ्क्षाया मातारावगमो
रिवति सत्प्रत्यये स्यात् आकाङ्क्षाया प्रकृत्यादाना विपरीतत्वात्तत्कालेन
सजासम्बन्धाऽभाव इत्युक्तं भवति ॥ किं पुनरिति । नित्यत्वात्तदना निमित्त
निमित्तिभावा नोपपन्न इति प्रश्नः ॥ प्रकृतीति । प्रतिपादकाना शब्दानामुपान-
सन्त इत्याद्या व्यसम्पन्नान्दसुपुणर्विभक्तिनिर्देशादस्मि निमित्तनिमित्तित्वे ॥

उ] क्त्वाऽमाकादित्यर्थ । द्वितीयवचनम्याऽपि 'गुणित्वात्करो
य मन् स प्रत्यय' इत्यव्ययस्यैव स्वकारणतयापि भूविभक्त्यानिर्देशापाठार्थमेव
प्रकृत्यापि निति भावः । तत्रमेव तन्प्रति प्रश्ने तत्त्वं हतुमात्-सजासम्बन्धेति ।
न च द्वितीयवचनस्योपविभक्त्या विपरिणाम, वाग्यविभक्तिनिर्देशेषु सनादिषु चारि-
र्यादिति भावः । गुणयन्तरमावाह—द्वयोश्चेति । प्रत्ययस्यैव सन्त्विन प्रत्यय
पञ्चावन् प्रकृत्यापि सत्प्रत्यये प्रकृत्यादानाप्रत्ययविधौ निमित्तभावनोपपत्त्या महा
सम्बन्धेऽभावान् प्रत्ययस्य नैतत्स्यो निमित्तिवार्थत्वादित्यनन प्रतिपादित
इत्यर्थः । उभयाकाङ्क्षाया मवत्स्य न्याय्यतरत्वादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु 'गुण
दित्य स प्रत्यय एव सर्वा' इत्येव विपरिणाम्य सतिन एकत्वात्तदना विपरिणाम्य-
द्विपरिणाम्ये मन्ऽभावान् प्रकृत्यादीना मन् । न ह्यद्विच यन्तेत्यादी नामनेय
सब्रजस्यमात्र वाक्यभेद मन्वन् न्यायविद् । तत्राद्विचयविपरिणाम्यैव यागस्य
विपरिणाम्, शब्दार्थयोरभेदाच्च नाऽन्वयाऽस्योभता । नापि लक्षण, अन्यथाऽमव
न्ताऽनुपपत्तिवशात्सुप्रत्ययस्यैव विपरिणाममत्वात् 'प्रत्ययस्वरथे ताने' इति सतिनेय
पाठ इति ह्युक्तं प्रथमस्य नि सूत्रोपस्यभाष्यविरिथ । 'यदेव तामि प्रवर्तन नदेवोक्त
त्वत्तु' इति कैयट । किञ्च मन्नेनमुदित्य सत्प्रत्ययेन पूर्वं बुद्धिविपरिणाम्य मन्त्यर्थस्य
'पूर्वोच्चारित मन् [परोच्चारित मन्] मन्तो मामपि मन्त्येव दवदत्त इति मन्त्येव,
सत्ता हि कारिण्य कारिण्य भवित्त्व्यमित्यादि भाष्यमन्तत्वाऽपि प्रकृतऽस्य सूत्रस्य
शाक्यवर्षे' इत्यदित्वन् मन्त्येव विपरिणाम्येव वाक्यऽभावान् । अन्यत्र 'निमित्तिकाया
धन्वा' इति भाष्यस्याऽर्थः । सत्प्रत्यय-निमित्तिनोऽनिमित्तत्वात्तनैकवाक्यतया विपरिणाम्य
विपरिणाम्य । निमित्तेष्वेव तत्तु वाक्यभेद आपत्तानि वाक्यभेदभिना न तन्प्रत्या-
सम्बन्ध इति ॥ प्रतिपादकत्वानिति । अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके निमित्तनिमित्तित्वे ॥

१ इदं वाच्यम् । २ निमित्तितु' पा० । ३ 'लोके प्रसिद्ध' पा० ।

तद्यथा बहुधासनेषु कश्चिन्कं चि'पृच्छति-कतरो देवदत्त-कतमो यज्ञदत्त इति?। स तस्मात्पाचष्टे-‘योऽष्टे य. पीठ’[इति। योऽष्टे य. पीठ]इत्युक्ते निमित्तस्य निमित्तिकायांऽर्थवाद्ध्यवस्यति-‘अथ देवदत्तोऽयं यज्ञदत्त’ इति । नन्दानी-मधस्य पीठस्य वा ‘देवदत्त’ इति सज्ञा भवति ॥ [किं पुननिमित्तं को वा निमित्ता ? ॥ निज्ञातोऽर्थो निमित्तमनिज्ञातोऽर्थो निमित्ता । इह च प्रथयो-प्रनिज्ञातं, प्रहृत्युपपदोपाधयोनिज्ञाता ॥ ६ ? ॥ घातूपदेशे प्रातिपदिकोपदेशे च । ते निज्ञाता निमित्तत्वेनोपादायन्ते ।] ॥६॥ प्रधाने कार्यसंप्रत्ययादा सिद्धम् ॥३॥ अथवा[प्रधाने कार्यसंप्रत्ययान्मिदमेतत् ।] । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययो भवति ॥ किं च प्रधानम् ? ॥ प्रत्ययः ॥ तद्यथा बहुषु घासु कश्चिन्कं चि'पृच्छति-‘को याता’ति ? ॥ स आह ‘राजे’ति । ‘राजे’त्युक्ते प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाद्य पृच्छति यथाचष्टे उभयोः संप्रत्ययो भवति ॥ किं कृतं पुनः प्राधान्यम् ? ॥ अर्थकृतम् ॥ यथा पुनर्लोकैऽर्थकृतं प्राधान्यं, शब्दस्येदानीं किंकृतं

प्र.] कतर इति । ‘किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वारेकस्य उतरच्’ वा बहुना जतिपरिप्रश्ने उदन’जिति मूत्रद्वये उपाधिप्रच्छाख्यानान्द्रहूनानन्वेकस्य निर्धारणे कतरशब्द प्रयुक्तः ॥

प्रधान इति । प्रत्ययसंज्ञा स्वनिधनप्रकृतये प्रधाननेश्वते न तु पारतन्त्र्याद-प्रधानमित्यर्थः । किंकृतमिति । भवतु राज प्रधान्यं तदर्थानस्तिपित्वादन्वेषाम्, इह तु कथमिति प्रश्नः । अर्थकृतमिति । प्रयोजनकृतमित्यर्थः । यस्याऽपूर्वं

उ.] उपायभावेनेति । कल्पानिकप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपाधेनाधिष्ठाऽन्वाख्यानान्दित्यर्थः । तदनुगुणेति । तत्र निमित्तिन्वाऽनुगुणं प्रथमा, अन्या प्रादेग निमित्तत्वाऽनुगुणा इत्याहु । बहुषु निर्धारणे उतरोऽनुगुण इत्यत्र आह-किं यदिति ॥ ‘प्रधाने कार्यसंप्रत्यया’दित्यस्य ‘निमित्तिकायां’र्थात्वा’दित्यनेन पौनरुक्त्यनाशङ्काह-प्रत्ययसंज्ञेति । पूर्वं प्रत्ययसंज्ञाया आकाङ्क्षामतीकृत्य प्रकृत्यादीना निरपेक्षत्वान्मज्ञाऽभाव इत्युक्तम् । इदानीन्तु प्रत्ययसंज्ञा अपि गुणभूतेष्व्याद्यद्वा नास्तीनि प्रतिपाद्यन इति विशेष इति भावः । वाक्यभेदमिवा तैस्तस्या अगबन्ध इति प्रागुक्तम् । अनेन तु तत्राऽन्वयप्रसक्त्यभाव एवोच्यत इति विशेष इति तत्त्वम् । भाष्ये-‘को याता’ति । उतरस्व वैकल्पिकत्वात्तदप्रयोगः । उभयोः सम्प्रत्ययो भवतीति । तत्र कथमितु-सम्प्रत्यय-तन्मूलकप्रयोगः । तथाऽत्रापि आचार्यस्तेनैव तात्पर्येण प्रयुक्तवान्, शिष्याण्यब तर्धैव बोध इति भावः । प्रयोजनकृतमिति । प्रयोजनकृतम् । प्रेरणा-कृतमित्यर्थः । भाष्ये-‘यथा पुनरित्यव्ययम्-अस्तु पुनरित्यर्थः । किं कृतमिति ।

१ ‘कतमो देवदत्त’ ‘कतरो यज्ञदत्त’ पा० । २ ‘स आह’ पा० । ३ अयं पात्रे न सार्वत्रिकः । ४ ‘नाधीयते’ । ५ ‘प्रधानस्य कार्ये संप्र’ । ६ ‘यद्य कथयति’ पा० ।

पाधान्यम् ? ॥*॥ गन्धस्याऽपूर्वोपदेश प्राधान्यम् ॥ - ॥ यस्याऽपूर्वोपदेश. स प्रधानम् । प्रकृत्युपपदोपाश्रयश्रोपदिष्टा ॥ क ? ॥ धातूपदेशो प्रातिपदिकोपदेशो च ॥ यद्येव निमित्तस्य निमित्तिकायांर्थेऽप्यपि प्रधाने कर्तव्यप्रत्ययाश्च युपपदोपार्धाना न भवति, विकारागमानानु प्राप्नोति । 'हनन्त च' । 'प्रुत्तनुनो पुक्' [इति] । एतेषा ह्यपूर्वोपदेशाऽप्राधान्य, निमित्तित्तन श्रवणे ॥*॥ विकारागमेषु च परविज्ञानान् ॥*॥ विकारागमेषु च परविज्ञाना

प्र] इति । तदर्थेऽन्वादन्या तस्मैव प्राधान्यमित्यर्थ ॥ यद्येवेति । ननु ये ताव प्रहृन् विकारागमस्ते प्रकृत्यनुप्रवेशात्प्रहृन्निवन्त्या न सम्भवन्ते । ये तु प्रत्यय्य ते तद्गणनेन गृह्यन्त एवेति नाम्पनिष्टप्रसद । नैनदन्ति । प्रहृन्निविकारागमाना तन्मन्वन्निवऽपि प्रयोक्तृत्वात्प्रधानत्वाच्च स्यादेव प्रत्ययमजा । प्रत्ययमन्वन्निनामपि तदवयवत्वे सिद्धे पृथक् प्रत्ययमजा स्यादेव, योग्यतागमत्वात् ॥ विकारागमेऽपि । 'य पर य प्रस्यो, न च विकारागमा परे । तेन ते प्रत्ययमजा न भविष्यन्ती'त्येव न व्याख्येयम्, नहि परत्वनिमित्ता प्रत्ययमजा, अपि तु प्रत्ययमजानिमित्त परत्वम् । तथा च परत्वाऽभावेऽपि श्मन्हुत्त्वात्प्रत्ययमजा भवति । तस्मादेव व्याख्यायते-प्रयोक्तृत्वात्प्रधानत्वाच्च विकारागमाना प्रत्ययमजा न भवति । नयहि परविज्ञान प्रत्ययमजाऽप्यम्, तच्च तेषा न सम्भवति । एता स्यान्मन्वन्त्याऽवयवमन्वन्त्यर्थ प्रतिपादानात् । आगमाना चाऽनुदानरत्नेन भवितव्यमित्यानुदानत्वाऽभाव । विकारा गमेऽनन्वाम्नेन स्वरभाव, ये तु साऽन्वाम्ने प्रगतिशाल्येऽन्तरेऽन्वाक्यानिन्वरनुत्त । अदमजाऽपि तन्निमित्ताऽन्वम्य न प्राप्नोति । सा

ठ] प्रेरत्वाऽभावादिति भाव । अपूर्वापदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमन आह-तदर्थेत्वादिति । तन्निपादकत्वादित्यर्थ ॥ प्रयोक्तृत्वादिति । प्रयुज्यते इति प्रयोक्तृ-प्रयोग, तत्त्वान्निमित्तिकादित्यर्थ । प्रधानत्वाच्चेति । अपूर्वापदेशादित्यर्थ । योग्यतागमत्वादिति । नमानविभक्तिवत्परमोप्यनासम्भवादित्यर्थ ॥ नहि परत्वनिमित्तेति । तद्वाप्येत्यर्थ । तथा हि मति व्यापकाऽभावेन व्याप्याऽभाव सिद्धोदिति भाव । अपि तु प्रत्ययमजानिमित्त परत्वमिति । इदं चिन्त्यम्, 'रात्पुठ्य' इत्यादौ प्रत्ययत्वाऽभावेऽपि पुठ्योदिपदस्य परत्वदर्शनात् । अकचामिति । अकच प्रत्ययत्वत्प्रत्ययत्वादितीत्वम् । परविज्ञानमिति । परश्चेति परिभाषा । प्रत्ययमजा चाऽस्या गिदम् । प्रत्ययमजक परो भवतीत्यर्थ इति भाव । अन्तरङ्गत्वाभ्याना-

- १ 'निर्दिष्ट' पा० । २ 'यद्येव' पा० । ३ 'यद्वा' पा० । ४ इदं क्वचित् ।
 ५ 'हापूर्व उपदेश निमित्तित्थने, प्राधान्यच' । 'हापूर्वोपदेश निमित्तित्थने' पा० । ६ च क्वचित् । ७ 'वादि'रिति क्वचित् ।

एत्ययसंज्ञा न भविष्यति । 'प्रत्यय' परो भवतीत्युच्यते न च विकाराग-
मा' परे सम्भवन्ति ॥ किं पुन कारणं समानेऽपूर्वोपदेशे प्रत्यय. परो, विकार-
रागमा न परे ? ॥३॥ पृथगिर्दिष्टस्य च तदुक्तत्वात् ॥३॥ पृथगिर्दिष्टं विकार-
रागमयुक्तं [भवति] । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्च प्रत्ययो विधीयते ॥ ॥३॥ प्रत्यय-
विधानानुपपत्तिस्तु ॥३॥ प्रत्ययविधित्तु नोपपद्यते ॥ ॐ ? ॥ यत्र विकारागमा

प्र] हि प्रत्ययविधानपरत्वानेवञ्च । प्रयोजनेन द्वावेतु भ्रम आगमनेऽपि शकारस्ये-
त्संज्ञार्थं प्रत्ययनशा प्रवर्तत एव । परविज्ञानादिति । 'विनाशा युग' इति हेतौ पञ्चमी ।
फलमपि प्रयोजनद्वारादेतुरित्युच्यते, यथा 'ऽध्ययनेन वमती'ति । तत्राध्ययनार्थं -
प्रत्ययसंगता परत्व फलन्तच्चाऽत्र न सम्भवतीति प्रत्ययसंगता प्रयोजनाऽभावात्
भविष्यति ॥ किं पुनरिति । परत्वेनैव भवतु प्रत्ययनशाप्रयोजनमिति भाव ॥

पृथगिर्दिष्टस्येति । पञ्च च पूर्वोदितस्य सन्धस्य प्रत्येपादनाद्विरोधापरत्वा-
ऽभाव इत्यर्थ । पञ्चमीनिर्दिष्टाच्चेति । पञ्चमीनिर्देशे परादेशे पूर्वपरत्वाने प्रातयो
'परश्चे'त्यनेन परत्व निश्चयन इति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्यर्थ ॥ प्रत्ययेति । पृथ-
गिर्देशेष्विति भाव । ङेति । 'गणोऽ'गिन्यादावानन्तरसम्बन्धे पृथग्विज्ञानानुपप-

उ.] ति । आन्तरसम्बन्धेनेत्यर्थ । आगुदान्त्वन्तु तज्वादी चरितार्थमिति भाव ।
सा हीति । प्रत्ययविधानेन परत्वेन च प्रत्येपादनेत्यर्थ । शकारस्येत्संज्ञार्थमिति ।
अत एव 'तृणह' इत्यादिनिर्देशा सन्त्यन्ते । भ्रम शकारस्तु 'भ्राजन्ते' इत्यत्र
विशेषणार्थं इति भाव । नन्वेवम्परविज्ञानादिति पञ्चम्यनुपपत्त्या, हेतुत्वाऽभावात्
आह-फलमपीति । भाष्ये 'न च विकारागमा परे' इत्येष पाठः, तदुत्तर 'मन्म-
वन्ती'त्यपाठ इत्यादाय । अत्राहु - 'प्रत्यय' इत्यादीनां प्रयागमप्यधिकारत्वेन प्रति-
सूत्रमुपस्थितावेव वाक्यनया युगपदेव त्रयाणां विधानस्य न्याय्यत्वेन नाऽन्योऽन्यं
प्रत्ययोऽन्यस्योद्देशता न्यायेति कथं प्रत्ययमज्ञाना परत्व फलं, कथं वाऽऽद्युदा-
त्तत्वमिति । अतएव 'लुट्' प्रथमस्ये'त्यादिसूत्रस्य भाष्याऽविरोधः । तस्माद्य-
मर्थ - "स्थानपञ्चादिनिर्देशादेशात्कालात् विस्मरारादीनामभावेन 'पर' इत्यस्याऽमबन्धे
मत्तिशोगसिष्टन्यायेन 'प्रत्यय' इत्यादीनामप्यमबन्ध" इति । 'परविज्ञाना'दित्यन्य
नमसिष्टशोगसिष्टन्यायाऽनित्यत्वेन प्रवर्तत एव संज्ञेति दिक् ॥ एतदेव चन-
यन् विस्मरारगमेयु परश्चेत्यस्याऽप्रवृत्ति प्रथमुत्तेनोपपादयति भाष्ये-किमुनरिति ॥

पूर्वोदितस्येति । स्थानसंबन्धस्याऽवयवसंबन्धस्य चेत्यर्थ ॥ आनन्तर्यसंबन्धे

१ 'न च विकारागमा परे' पा० । २ च ङचिञ् । ३ इदं ङचिञ् ।

४ 'प्रयोजनद्वारादे तु' पा० । ५ 'इत्ये'ति ङचिञ् । ६ 'पूर्वपरयो' पा० ।

विधीयन्ते । 'हनन् च' 'प्रयुज्यन्तो पु' गिति ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ? ॥
विकारागमयुक्त वादपञ्चमनिर्दिष्टवाच्य ॥ * ॥ तस्मान्नत्र पञ्चमीनिर्देशान्मि-
दम् ॥ * ॥ तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देश कर्तव्य ॥ न कर्तेय । इह तावद्धन-
नचेति, - 'घतो' रिति वर्तते । इह 'प्रयुज्यन्तो पु' गिति, - 'प्रातिपदिका' दिति
वर्तते ॥ यद्येव 'हनन् च-घतो' क्यञ्भयतो' ति धातुमात्रात्क्य'प्राप्नोति ॥

नैप टायः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति—'न धातुमात्रात्क्य' भवती' ति यद्य-
मेतिस्तुशाम्बटपुर क्यपिति परिगणन करोति ॥ अथ वा हन्तिमेवात्र
धातुग्रहणेनाभिनमन्त्यां न - 'हनन्तो' भवति घातो' क्यञ्भयतो' ति ॥ कस्या-
न् ? ॥ हन्तेरिति ॥ * ॥ अर्थाश्रयत्वात् ॥ * ॥ अथ वा-अर्थाश्रय प्रत्ययविधि ।
दन्तमर्थं मन्थयति म प्रत्यय ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथ-
मनुच्यमान गस्यते ? । 'प्रथय' इति महती मजा क्रियते । मजा चं नाम

प्र] यत्र ग्य प्रथयति रिति प्रथ । हनन् चोति । ध्रुवरात्रेण स्थान्यादेशयोरगमना-
भिनोऽभ्यन्तप्रतिपादने साक्यम्बोपयोगाद्वास्यान्तराऽभावाच्च प्रत्ययविधिर्न प्रकृत्यन-
दर्थ ॥ इह तावदिति । प्रहृतिप्रयत्नाऽनुवृत्तिनामर्थ्या'प्रत्ययोऽपि विधायन्ते,
विशारात्मा अर्थत्वम् ॥ यद्येवमिति । हन्तरादेशविधयुपयोगादिविभक्तिव्याच-
यानोरविभेदोपि वादिति मान ॥ अथवेति । पूरे लिट् न धातुध्रुतिहन्त्यानुपमहता,
द्वानो' दास्यभेदेन सन्निरानादन्तिमाक्षरमन्वन् च प्रतिपद्यन् धातुष विदिनष्टी
स्तुच्यते ॥ अर्थाश्रय इति । अन्वर्थमन्वर्थे'ऽर्थवत् सजाविपानादिकारागमा-
नाशऽन्वर्थकत्वात्प्रत्ययमजा न भवतीत्यर्थ । किं वक्तव्यमिति । पूर्वोपानाऽर्थपरि-
त्यागेन स्वरूपेणैव मजान्च मजाशब्दा अनुभवन्तीति प्रत्यायक प्रत्यय इत्यथ वक्तव्य-
मिति मन्वा प्रथ । महतीति । महत्त्वात्प्रत्ययशब्दस्याऽऽसितरनुमीयते । तैत्र

उ.] इति । 'घातो' रिति पञ्चमीनिर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भाव । ननु 'घातो'-
रित्यनुग्रह्या क्योऽनुग्रह्या च साक्यभेदेन प्रत्ययस्याऽपि विधान स्यादन आह—
ध्रुवरात्रेवेति ॥ नन्वनुग्रहप्रहरेरपि विभक्तिविपरिणामेन पञ्चमविशेषणत्रा कथ-
प्रत्ययविभिरत आह—प्रकृतिप्रत्ययेति ॥ ननु हन्तिना धातुविशेषगात्कथ धातु-
मात्राप्रमणोऽन आह—हन्तेरिति ॥ भाष्ये—य स्वमर्थमिति । प्रत्यायकत्वञ्च शब्दस्य
स्वार्थविषयमेव गृह्णते, सोम्यत्वादित्यर्थ । पूर्वोपात्तेति । यां गिकार्यस्य शब्दस्य

१ 'सिध्यन्ते' पा० । २ 'तस्मान्नत्र पञ्चमीनिर्देशान्मिदम् ॥ न तर्हि पञ्चमी
निर्देश कर्तव्य' इति तु गौड पठन्ति । ३ इद वचिष ।

४ 'हन्तिरेवाऽत्र' पा० । ५ 'सम्भन्त्वने' पा० । ६ 'हन्तेस्तो' पा० ।
७ 'य स्वमर्थ' पा० । ८ 'प्रत्या- ययति' पा० । ९ 'सरा हि' पा० ।

प्रतो न लघीय ॥ कुत एतत् ? ॥ लघुर्थं हि सज्ञाकरणम् । तत्र महत्याः सज्ञाया करण एतत्प्रयोजनम्-अन्वर्थमज्ञा यथा विज्ञायेत-‘प्रत्याययतीति प्रत्यय’ ॥ यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययोऽविकादीनां प्रत्ययमज्ञा न प्राप्नोति, नहि ते किं चि प्रत्याययन्ति ॥ एव स हि प्रत्याययते इति प्रत्ययः ॥

[यदि प्रत्याययते इति प्रत्यय इति-] एवमपि सनादीना न प्राप्नोति ॥ एव तर्तुभयमाधनोऽपि, कर्तृमाधन कर्ममाधनश्च ॥ एवमपि कुत एतत्समानेऽपूर्वो पदेने प्राप्नुष जातुपमिन्यप्राऽऽरस्वमर्थं सप्रत्याययति न पुन पकार इति? ॥

प्र] य प्रत्यायय न प्रत्यय । महत्त्वसूचित प्रकारान्तरमपि यद्भवान् तत्सनादिमूत्रे व्याख्यात तत्र एवावधारणीयम् ॥ नहि त इति । अन्वयव्यतिरेकाभ्या वादीना वाच्योऽर्थो नावधार्यते । तदभावेऽपि केवगवा एव प्रहृन्नेस्तदर्थोऽवगमात् । नाऽपि तरवादिबन्धिद्वोऽर्थ इति भाव । यदुच्यते-‘ननिर्दिष्टार्था पत्यना स्वार्थे भवन्तीति प्रहृत्यर्थ एव तेषामर्थ’ इति । तदपि कल्पनामात्रम् । मत्यर्थवत्त्वे प्रत्यय सज्ञया भाव्यामित्यभिहिते तदभावे स्वार्थाऽवगमादर्थवत्त्वं वादीना नोपपद्यत इत्युक्तम्य दुष्टतरत्वान् ॥ प्रत्याययत इति । अभिधेयधर्मन्याऽभिधाने उपचारादेवमुक्तम् । अयमत्रार्थे -यस्यार्थे प्रहृत्वा प्रत्याययते स प्रत्याय्यमानार्थत्वात्प्रत्याय्यमान स्वार्थिनः प्रत्ययसज्ञो भवति ॥ एवमपीति । नहीच्छादावथे विधीयमाना सनादेव प्रहृत्या प्रत्याय्यमानाऽर्था इति भाव । यो गुणादिमन् स प्रहृत्वा प्रत्याय्यमानाऽर्थ इतीच्छा सनेवात्राभिप्रेत ॥ एवन्तर्हीति । एव एव शब्दोऽनेकप्रयुक्तयोगादहीहृतप्रगतिनिमित्त द्वयोऽधिप्रियते । तत्र यथामभव निमित्ताश्रयणन सनादीना वादीना च प्रत्यय संज्ञा प्रवर्तते । प्यन्तस्य निपातनादधि गिर्तुर् ॥ एवमपीति । आत्मन्याऽर्थवत्ता

उ] मनात्वेन विनियोगकाले शब्दस्यैव प्रगृह्णितनिमित्तत्वाऽऽदीकारेण पूर्वोपात्तयोगिवार्थे त्यागादित्यर्थः । यज्ञाना इतिमवात्तस्य पूर्वोपात्तव बोध्यम् । प्रकारान्तरम्-अन्वय शब्दस्य प्रगृह्णितनिमित्तत्वेऽपि महानज्ञाविषये तादृशार्थवच्छब्दस्यैव तत्त्व मित्यादि ॥ दुरत्तरत्वादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्या वाच्यदोत्याऽर्थाऽभावनिश्चयेन तेषामर्थवत्त्वाऽभावे शङ्किते ‘प्रहृत्यर्थ एवाऽस्याऽप्यर्थ’ इत्यसदुत्तरमित्यर्थः । स्वार्थे इत्यस्य च-अर्थराहित्ये एव तात्पर्यमिति भाव ॥ वादीना केनापि प्रत्याय्यमानत्वा भावान् कर्मव्युत्पत्तावपि कथं तेषां प्रत्ययत्वम्, अर्थस्यैव तु तत्प्राप्नोतीत्यत आह-अभिधेयेति । अभिधान-शब्द ॥ एवस्य शब्दस्य कथमुभयसाधनत्वमित्यत आह-एव एवेति । निपातनादिति । वस्तुतोऽन्तर्भावित्वात्प्रत्यायय इति चतुमुचि-

१ ‘प्रत्यय इति’ पा० । २ इद वचिज्ञ । ३ ‘यदुच्यते’ पा० ।

४ ‘प्यर्थावगमा’ पा० । ५, ‘प्राप्यमान पा० । ६ ‘इत्यादि’ पा० । ७ ‘गिर्तुर्’ पा० ।

अन्यत्राऽन्यकारेण तस्याऽर्थस्य चानान्मन्यामहे—अक्षरस्त्वर्थं सप्रत्याययति
न पुनः पकार इति ॥ काऽन्यत्र ? ॥ 'त्रिष्वादिभ्योऽण्' वैत्व ॥ [प्रत्यय] ।

परश्च ॥ ३।१।२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ परो यथा स्वात्पूर्वो मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयो
जन, यमिच्छति पूर्वमाह त,— 'विभाषा सुपो बहुचुरस्मात्त्विति ॥ मध्ये

प्र] निरास्तुमुपन्यास ॥ अन्यत्रार्थमिति । प्रत्ययव्यागममन्तरेणऽपि प्रयोगद्वयं
त्ताऽवगति । आनन्त्य तु प्रत्ययमन्तरेण प्रयोगाऽभावादन्यत्रत्यतिरेकाभ्यामर्थस्य
नाऽन्यत्रार्थत इत्यर्थः । [प्रत्यय] ॥

परश्च । किमर्थमिति । पञ्चमनिदेशे परशब्दाध्याहारेण पञ्चमाविधानान्
परन्व सिद्धम् । पञ्चमनिदेशोऽपि 'गापोऽ'गिन्यादादानन्तर्यमन्त्रे पञ्चमिजानादिति
भावः ॥ पर इति । पूर्वशब्दाध्याहारेणाऽपि पञ्चमाविधानात्पूर्वत्वमपि स्यादिति
नियमार्थं परवचनम् । तथाऽऽनन्तर्यस्य पूर्वत्वोऽपि भावात्पठ्यानिदेशोऽपि निय
मार्थमित्यर्थः ॥ यमिच्छतीति । 'बहुचन पुरस्ताद्भवति नाऽन्य प्रत्यय' इति बहुचि
पूर्वदेशस्य नियतत्वाऽन्य प्रत्यय पर एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ मध्ये तर्हीति । पञ्च

उ] तम् ॥ प्रत्ययस्येति । अन्यत्रत्यतिरेकाभ्यामन्यत्रस्यैवाऽर्थवत्त्वं नाऽऽगमानामिति
भावः । वचनभ विरक्षायादेशानामपि न स्वीयाऽर्थप्रत्यायकता, किन्तु स्थान्यर्थ
प्रत्यायकता । अत एव कोशादीं तेषां पृथगुच्यते इति । अत एव च नभ्यशब्दा
दपि नाभिच्छब्दप्रकारकत्वदर्शनात् 'नाभिहित' इति, न तु सदाचिदपि 'नभहित' इति ।
येऽपि शास्त्राऽनभिज्ञानेऽपि शृद्धव्यवहारान्तरं प्रतिपद्यन्ति । एतदर्थमेव माथे
'स्वमर्थ'मित्यत्र 'स्व'मितिपदोपादानं । स्थानिनो नष्टत्वादन्येन प्रत्यायनानार्थस्यो
ऽपि नति द्विक् । [प्रत्यय] ॥

परश्च । पञ्चमीति । परशब्दाऽध्याहार एव व्याख्यास्येतेन तु पूर्वशब्दाध्याहार ।
'गापोऽ'गिन्यादावपि पञ्च आनन्तर्यत्वेन 'धाना'रिति पञ्चम्या पूर्ववदेव पर
शब्दाध्याहार इति भावः । परशब्दाध्याहारेणेति । तदर्थमितिवाक्यादेऽस्यैक
देशस्य त्रिसुवीकारेणेत्यर्थः ॥ एव 'पूर्वशब्दाध्याहारेण'स्यापि व्याख्येयम् ॥ पूर्वशब्देति ।
व्याख्यानं दुर्जयमिति भावः । आनन्तर्यस्येति । 'हलोऽनन्तरा' इत्यादीं तस्याऽ
व्यवहितपर्यायत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्ययनियमेऽन्येषाम्परदेशनियमस्याऽलगात्प्रतिमत
देशनियमं दर्शयति—बहुजेवेति ॥ पञ्चमनिदेशे मध्यशब्दाध्याहाराऽगमभावादाह—
पठ्याति । 'त्रिंशदशब्दोऽ'गिन्यादा । 'अव्ययमवनात्त्रा'मित्यादीं 'शास्त्रे'रित्युपादानं

१ 'प्रत्यायनान्' पा० । २ 'तदर्थ' पा० । ३ 'प्रत्याय' पा० । ४ इद
इति । ५ 'परोऽय' पा० । ६ 'तु' इति ।

तर्हि मा भूदिति ॥ मध्येऽपि यमिच्छत्याह तम्—‘अव्ययमर्चनामामरुचप्राक्
 टे’रिति । य इदानीमतोऽन्य प्रत्यय शेष सोऽन्तरेण वचन पर एव भविष्यतीति
 नाऽर्थं परवचनेन ॥ एवमपि येषामेवै प्रययाना देशो नियम्यते त एव
 नियतदेशा स्युर्य इदानीमनियतदेश स कदाचिपूर्वं, कदा चिपर, कदा
 चिन्मध्ये स्यात् । तद्यथा मातुर्वंस कदा चिदग्रत कदा चिपृष्ठत कदा
 चिपार्श्वतो भवति, पर एव यथा स्यादियेऽस्य परवचनम् ॥४॥परवचननन

प्र]निर्दिष्टपु मध्यशब्दाध्याहारेणापि पृष्ठीविधानस्यादिति भाव ॥मध्येऽपीति।‘अव्य
 यसर्वनाम्ना’मिति मध्यशब्दाध्याहारेण पृष्ठीविधानादरुच प्राप्ते सिद्ध एवति ‘प्राक्टे’-
 रिति नियमार्थम्—अत्र नव प्रवृत्तिमात्रे भवति नाऽन्य’ इति । मध्यमात्रपारंग्रहेण च
 नियमो विज्ञायते न तत्र नैव प्राक् टेरित्येव मध्यविशेषाश्रयण । अन्यथा मध्या
 ऽन्तरे प्रययान्तर स्यात्, मध्यविशेषे तु यन्मध्यसामान्यमिति तदाश्रयण नियमे
 विज्ञायमाने नाऽस्तिदाप ॥ एवमपीति । बहुचचोर्विषयतया प्राधान्यात्तावेव दश-
 विशेषे नियम्येयाताम्—‘पुरन्तादेव बहुच ‘प्राक्टेरेवाऽर’नित्यवमिति भाव । देशो
 नियम्यत इति।प्रत्ययनियमेऽप्यनियतदेशप्रमत्ते विशिष्टदशप्रतिपादनमेव ‘देशनियम’
 इत्यभिप्रत्येनदुत्तम् । मातुर्वंस इति । अनेन प्रकृते कार्यशब्ददर्शने मानृस्थानी-
 यन्वमुच्यते ॥ परवचनमिति । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’त्यनेनैव नियमस्य सिद्धत्वादिति

उ]विना टे प्राक्वधेरसिद्धे कथनियमोऽन आह—अव्ययेति । मध्यश्च तत्र नि-
 प्राप्ते एव प्राप्ते, व्याख्यानादित्यभिमान । केचित्तु ‘प्राक्टे’रित्यावर्त्य निप्रमो
 व्याख्यय इत्याहु । ‘प्राक्टे’रित्युपादानात्कथ मध्यमात्राऽपेशो नियमोऽन आह—मध्य
 मात्रेति । मध्यन्तरे इति । व्रीहिशब्दे रेपेकारधोरीरारहकारयोर्मध्ये च स्यादिति
 भाव । सामान्यनियमाश्रयणे तदुपस्थितेऽपीनमाह—यन्मध्यसामान्यमिति ॥ नन्वत्र
 देशनियमे बहुनादीना नियतदशत्व न स्यात्, किञ्चदेशनियमाऽसम्भव, प्राधान्येन
 प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वादित्यभिप्रेत्य भाष्ये—एवमपीति । तदाशयमाह—बहुजक
 चोरिति । न वेव ‘देशो निगम्यत’ इति भाष्यमनुपपन्नमन आह—प्रत्ययनियमे
 पीति । ननु देशनियमेऽप्रधानमद्वोच, प्रत्ययनियमे प्रधानमद्वोच तत्र
 प्रधानसद्वोचाऽपेशयाऽप्रधानसद्वोचस्य न्याय्यत्वेन देशनियम एवोचित इति चेन्न,
 ‘आगन्तूनामन्ते निवेश’ इति न्यायन तदप्र एवैवमारनिवेशात् । ‘कर्माणे द्वितीये’
 त्यादौ सूत्रकारस्य प्रधानसद्वोचवप्रत्ययनियमे एव तात्पर्याच्च । किञ्च लोकेऽपि
 प्रगानस्य रानादेरेव स्थाननियमादिर्दृश्यते ‘राज्ञाऽर्चं स्वैय’मित्यादिप्रकारेणेति
 दिक् । भाष्ये—स कदाचित्पूर्वं कदाचित्पर इति । प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदादि

१ इद वचिन्न । २ एव वचिन्न । ३ ‘कदाचित्पर कदाचित्पूर्वं’ । ४ ‘मध्यश्च’ पा० ।

र्यकं पञ्चमनिर्दिष्टादि परम्ये ॥*॥ परग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥
 ['पञ्चमनिर्दिष्टादि परम्ये'] । पञ्चमनिर्दिष्टादि परस्य कार्यमुच्यते । तद्य-
 या 'ज्ञान्तहरमर्गोऽय इ'दिति ॥ विषय उपन्यास । मनस्तत्र परस्य कार्य-
 मुच्यते, इहेदानीं कस्य सत परस्य कार्यं भवितुमर्हति ? ॥ इहापि सत एव ॥
 कथम् ? ॥ परत्र स्वाभाविक ॥ अथ वाचनिके परत्वे मन्यर्थं स्यापरग्रहणेन ॥
 वाचनिके च नाऽर्थः । एतद्धि तपरम्य कार्यं यदस्मा परतं स्यात् । अथ

प्र] भावः ॥ सतस्तत्रेति । यत्र विद्यमानमेव कार्यान्तरविषयानर्थं कार्येण निर्दिश्यते
 तत्र 'तस्मादिति परिभाषा नियमार्थाऽवतिष्ठते । अत्र तु सनात्प्राप्त्या एवोत्पद्यन्त
 इति न तस्या परिभाषया प्रवृत्तिरिति भावः । कस्य सत इति । असत्त्व सना
 दिर्भाष्यत इति भावः ॥ इहापीति । निव्या गब्दा प्रयोगम्यान्त्र स्वभावन
 एव गुरादिभ्य परस्य मनाद साधुत्वमात्र प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ एतद्धीति ।
 'तस्मादिदुत्तरस्ये'त्येवम्य प्रदेशो'र्थाऽभिव्यक्तिर्भवति । ततश्च यत्र सदेव कार्य-
 त्वेनोपादीयते तत्रोत्तरस्य सत्त्वं भवतीति कार्यापेक्षा मन्थेपटी । यत्र त्वमन एवै-
 त्यति च्छियते तत्रोत्तरस्य भावो भवतीति भावापेक्षया कक्षपटी विज्ञायत इत्यर्थः ।

परम्य कार्यमिति । उत्पत्तिरेव कार्यमित्यर्थः । नन्वेव सति सक्षित्यादिप्रथमा-
 निर्देशः पटीप्रकृतने मति निरर्थकोऽकृत्यार्थत्वात्स्थान् । नैष दोषः । निर्देशमात्रार्था
 प्रथमा स्यात् । उत्तरकालन्तु यती प्रकृतने । यत्त्वम्यत्रोत्तरने—'न च प्रत्ययविपरी
 पञ्चम्य प्रकृतिपका' इति,—ननु मन्त्रे स्थित इति द्रष्टव्यम् । अथवेति । धर-
 मर्थ—उत्पत्ति मनादेरनियतदेशा भवतु । पथात्तु मन एव परम्य यत्कृतकृत्य-

उ] निगमनाविरहाद्वा । तस्मादिति । त प्राग्घातो'रित्यादौ उत्तराऽऽविकल्पत्वात् इव,
 'परमे'ति कृतऽपि व्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एतौत्तराद्भिकल्पसाध्व च सूत्राऽ-
 भावे षत्पञ्चविंशत्यवा प्रगतिरिति गूणोऽभिप्रायः ॥ उत्तमभिप्रायमत्तानान शङ्कते
 भाष्ये—सतस्तत्रेति । कार्यगन्दर्शनाश्रयेण वैरम्यमेत्याह—यत्रेति । 'उत्तर-
 स्ये'ति ननु निर्देशादिनि भावः ॥ स्वामाविके परत्वे किं तस्मादिलुत्तरस्येत्यनेने न आह-
 निरा इति ॥ नन्वस्म्या पथा अर्थद्वयपरत्व कममित्यत आह—प्रदेशोऽप्यिति ।
 तत्र तत्रोपस्थित भिन्नं भिन्नमेवेत्यर्थः । उत्तरस्य भावो भवतीति भाष्ये 'परत
 स्यादियनेन सूचितम् । 'प्रत्यय परो भवती'त्यनेनाऽस्य समानार्थत्वादिति भावः ।
 निर्देशेति । एतु निर्देशेन्यर्थः । ननु प्रत्ययस्याऽनियतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे
 साधुत्व म्यादव आह—अथमर्थ इति । एतत्र परम्य सत प्रत्ययमज्ञाविज्ञान-

१ 'परम्य कार्य' मित्यन्वये पठन्ति । २ 'स्वाभाविक परत्व' पा० । ३ 'सत्यर्थ
 परग्रहणेन स्यात्' पा० । ४ 'निके परत्वे च' पा० । ५ 'परस्य' । ६ 'पर' पा० ।

वा यदस्य परस्य सत सज्ञा स्यात् ॥ यत्र तर्हि पञ्चमी नास्ति तदर्थमर्थं
योगो वक्तव्यः ॥ क्व च पञ्चमी नास्ति ? ॥ यत्र विकारागमाः शिष्यन्ते ॥
क्व च विकारागमाः शिष्यन्ते ? ॥ 'हनस्त च' 'प्रयुञ्जतुनो' पु'गिति ॥

* ॥ विकारागमेष्वपि चोक्तम् ॥ * ॥ [विकारागमेष्वपि चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ॥

प्रत्ययविधानानुपपत्तिस्तु तस्मात्तत्र पञ्चमीनिर्देशान्निद्ध'मिति ॥

२ ॥ अन्यन्ताऽपरदृष्टानां वा परभूतत्वेनार्थम् * ॥ अन्यन्तापरदृष्टानां तर्हि परभूत

प्र.] प्रत्ययादिसंज्ञाशास्त्राचार्यं विधीयत तत्राऽन्यदेनात् । यद्योदेशस्य च शास्त्रीय
कार्यं तद्देशस्यैव साधुत्वात् प्रयोगो भविष्यतीत्यर्थः ॥ विकारागमेष्विति । तदेवेहाऽ-
प्यनुगन्तव्यमित्यर्थः । 'गापोष्ट'गित्यादी 'धातो'रित्यधिकृतत्वात् परष्टम्भवति
गापोस्त्वनन्तर इति व्याख्येयम् । अत्यन्तापरदृष्टानां वेति । वाशान्दन्त्यर्थे ।
परंण-प्रधानेन प्रनागेन प्रत्ययेण न क्व चिदृद्य ये त्रिसदस्यस्तेषां नित्यदान्द-
दर्शने कार्यदर्शने वा सत्ताया अभावानम्नादित्युत्तरस्तेष्वन्योपस्थानाऽभावादिनिर्देशो
त्येष स्व'दिति परभूतत्वेनैतद्वचनम् । अस्मिन्नि सति त्रिसदस्य परभूता लुप्य-
न्त इति बुद्धिरुपजायते । तत्राऽग्निचिदित्यादी प्रत्ययलक्षणैः परभूतप्रत्ययाश्च-
स्तुगादय निश्चिन्ति न तु पूर्वभूताश्चिदित्येव इति भावः । ननु कार्यदर्शने उत्तरस्य
भाव इत्येवं व्याख्यातत्वात् परभूताः त्रिसदसो भविष्यन्ति । नैतदिति । नहि तेषु
भावबुद्धिरस्ति, लोपविधानेनाऽभावबुद्धेरत्यादात् । स्वल्पद्रभो हि भावः, नैतं कदा
चिन्स्वरूपं लभन्ते, शशविशा'तुल्यत्वात् । अत एवाऽन्यन्ताऽपरदृष्टानां किमुक्तम् ।

उ.] सामर्थ्यात्तरदशाऽऽप्याहारे आवश्यक्तेऽन्याप्याहारे मानाऽभावात्ताऽन्यदेशस्यस्य
साधुत्वमिति भावः । अनियतदेशा भवत्विति अभ्युपगमनादेनोक्तम् । भवत्वित्यस्य
प्रमज्यतामिति वाऽर्थः । परध्वेति सूत्राऽकरणत्वपञ्चानुरोधात्-प्रत्ययमस्य सम्भव-
त्यप्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन विधेयेति तात्पर्यम् । तदेवेति । धातो' प्रतिपदिक-
दित्याद्यनुष्ठेस्वत् पर एव भविष्यति । तत्र परस्यैव वा सन्धेत्वादीत्यर्थः ॥

पूर्वप्रयोगेनाऽनुचेर्वाशब्द भाव्यवृत्तार्थं व्याचष्टे इत्याह-वेति । शास्त्रेण
दृष्टानामेव श्लेषविधानान्त्वयमत्यन्ताऽपरदृष्टतेत्यत्र आह-परंणेति । ननु
परश्रोतवन्नस्यैव प्रत्ययत्वेनाऽष्टत्त्वप्रयुक्तत्वेन इति पूर्वभूतानां न श्लेषो नति
नानुभवस्य आह-तेषामिति । तत्रय परस्य सतः प्रत्ययसंज्ञेति निश्चान्ताऽऽप्यन्ता
पूर्वोपज्ञस्यापि लोपादि सिध्यतीत्यर्थः । अष्टत्त्वसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्वबलतोऽपीति
भावः । ननु पूर्वभूतेति । तथा चाऽग्निची'त्यपि कदाचिन्स्यादिति भावः ।
न हि तेष्विति । एवमोत्तरस्तेष्वप्याऽसंबन्ध इति भावः । परध्वेत्यस्य करणे तु

लोपार्थं परग्रहण कर्तव्यम् । य एनेऽयन्ताऽपरदृष्टा किं गदयो लुप्यन्ते तेषां परभू-
ताना लोपो यथा स्यादपरभूताना मा भूदिति ॥ किं पुनरयन्ताऽपरदृष्टानां पर-
भूतलोपवचने प्रयोजनम् ? ॥ किति णिर्नाति कायाणि यथा स्युरिति ॥ एतदपि
नास्ति प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘अयन्ताऽपरदृष्टा परभूता लुप्यन्त’
इति,—यद्य तेषु कार्दीननुबन्धानामजाति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अनुब-
न्धानामज्ञान एत प्रयोजन—‘किति णिर्नाति कायाणियथा स्यु रिति । यदि चात्रा-
ऽयन्ताऽपरदृष्टा परभूता लुप्यन्ते तताऽनुबन्धानामज्ञानमर्थे ज्ञगति ॥ ॥—॥ प्र-
योगनियमार्थं वा ॥*॥ प्रयोगनियमार्थं तर्हि परग्रहण कर्तव्यम् । परभूतानां
प्रयोगो यथा स्यादपरभूताना मा भूदिति ॥ अस्ति पुन किंचिदभिष्ट दृश्यते

प्र] केवत्र प्रत्ययगपवचनेन कार्त्तमात्र तयामयन्ताऽमत्त्वज्ञाप विधीयत ॥ यद्यमि-
ति । यदि पूर्वभूता लुप्येरस्ताऽऽनुबन्धानोऽनर्थक स्यात्, सर्वस्यानुबन्धकार्य-
स्य परभूतप्रत्ययाश्रयत्वात् । नन्वनियतदेशत्वऽपि यदा परभूतलोपनदानुबन्धा-
सदस्य चरितार्थत्वञ्च लिङ्गत्वमिति के चिदाहु । तन्नुक्तम् । एव पक्षेऽनुबन्धा-
सदस्यानर्थक्यमभ्युपगम स्यात् । ‘सृशोऽनुदके’ इत्यादी च मकृत्प्रथमी श्रुता, सा
किं पूर्वशब्दाध्याहारेण भवन्व्यय परशब्दाध्याहारणति मन्त्रेहे पूर्वशब्दाध्याहारिण प-
प्रथ्या सन्व्यामानर्थस्यमेवानुबन्धानस्यति कथं परभूतलोपऽनुबन्धानो न लिङ्ग-
स्यादिति भाष्यविद आहु । प्रयोगनियमार्थं वेति । पूर्वं प्रयोजन स्थितमिति

उ] तन्नामध्याहारत्वमुद्विगुर्विशिष्टो बौद्ध क्विन्वित्थं इति तापर्यम् । नन्वन्यन्ताऽम-
तासु पणिलोपो वा किमिति विधीयते इत्यत आह—केवलमिति । प्रमत्ताऽदर्श-
नस्यैव लोपवचने प्रमत्त्वबुद्धने उगतिबोधनमिति भाव ॥ गि द्यर्थ—ण्वा । पर-
भूतेति । ‘किति णिति’ ‘णिनि कृती’त्यादीनां परमतमोन्वादिनि भाव । यदेति । यद्वि-
पये इत्यर्थ । एकविधने आवत्त्या नानादेशविधाने मानाऽभावान् । युगपत्तु दिग्वा-
चसद्वयेनाऽन्वयाऽसम्भव । ‘एव पक्षे’ इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थ । अन्यथा
ऽमद्विति म्यष्टैव । अतएव ‘सृश’ इत्यग्निप्रत्ययसद्विति । प्रकारान्तरेण
व्याख्याने तदमद्विति । विषयविशेषमेवाह—सृश इति । अत्रैकस्य सृश एव लक्ष्य-
त्वात् लक्ष्यभेदेनापि लक्षणमिति । एवञ्च कित्त्वमामर्थ्येनोत्तरस्य बौद्धो भावो भव-
तीत्यर्थो बक्तुं शक्य परग्रहणाऽभावेऽपीत्याशय ॥ भाष्ये—अपरभूतानामिति । न
परभूता अपरभूता इति, न विद्यन्ते परभूता येषामिति चाऽर्थ । तेन केवलप्रत्ययानां
केवलप्रवृत्तानाम्बेत्त्यर्थ । तदेतदुक्तम्—अप्रत्ययिकेत्वादिना माष्ये । प्रवृत्तिर्याऽभि-
धाने कर्तव्येऽप्रत्ययिकाऽपि प्रयुज्यमाना दृश्यत इत्यर्थ । तथा च लोके दृश्यमाना

१ ‘परभूता एव’ पा० । २ ‘चान्यन्ता’ पा० । ३ ‘अपरभूत’ पा० ।

स्तथा ॥३॥ वाचने चानुपत्यम् ॥२॥ वाचने चानुपत्यं परग्रहणं कर्त-
व्यम् । वाचनेनाऽनुपत्तिरपि यथा स्यात् ॥अथ त्रियमाणोऽपि वै परग्रहणे कथ-

प्र.] जादय इति । अट्टित्ता अपि ध्रान्त्या केवल लोके प्रयुज्यमाना दृश्यन् द्यर्ष ।
यथा बहुरिति । र्पदममाती यो वदुन्प्रत्ययस्तन्मदशो बहुशब्दस्मृत्वावैपुन्व-
वाची यथा लोके प्रयुज्यते त ग द्वयमनादयोऽपीति कचिद्वाचक्षणे । धन्ने त्वाहु -वेवउ
एतेपदममाती यो वदुशब्दा लोके प्रयुज्यते न दृष्टान्तोऽस्यापुवे द्वयमनादीना-
मुपात्त ॥ वाचने चेति । 'तस्मादिन्वुतरस्' लोके प्रत्ययस्य मिद्धे परत्वे पुन पर-
चन वाचने प्रत्ययस्य पक्षेऽनुपत्तिं प्रतिपादयति । 'वा पर सन् भवति' - परत्वो-
परत्विनम्मन् पक्षे भवति । पक्षे तु नैरोपपन्न इत्यर्थ , न तत्र परत्व विकल्प्यते

उत्तरित्वाऽप्यार्यो र्गणित्वा वा बहुरित्यस्य, प्रमाणमित्यर्थं द्वयमनात्प्रत्ययस्य । अथ
भाष - 'समानेऽवन्वाप्यतोऽनन्वास्यात्स्यनिवर्तकं' इत्युत्तेन्नागे प्रत्ययपरस्य
सापुन्वकथना केवलप्रकृत्यादेरसापुन्वमिति । 'गूणा मित्यादौ तु तदप्ये रघुत्वारोपेण
रघुवनेरूपेण तेषा बोधत्वाऽप्यानुमानान्त्वन्वपत्यमित्यर्थे हि अल्पमासयोरेव
सापुन्वमिति सूत्रार्थात् । बहुमण्ड - गार्गादी, त्मको नडादिरुपादिश्च । प्रागुत्पत्ति-
भि परत्वे मिद्धे परक्षेयेतत्प्रत्यय पक्षे भवत्येवति नियमार्थन्तेन केवत्प्रकृतेर्न
प्रयोगो, नापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धम् ॥ भाष्ये असापुन्वोपपादकम्परश्रोन्यस्यो-
दाहरण बोधपादकश्च - अट्टित्ता इति । 'एकार्थीभानम्पट्टित्तिविषयाऽभावेऽपि जाता
उच्चारिता धृतिजद्वयसादिमदशा प्रमाणार्थं वा बहुषसदृशगद्वादिवाचिर्बहुशब्दव-
द्वयनादयोऽपि साधव स्फुरिति तद्धारणार्थं - परक्षेती'ति भाष्यार्थ । बहुजपेक्षया
भिक्षार्थत्वाद्सु बहुशब्दस्य सापुन्वम्, एषा त्वर्थान्तरउत्तिन्वाऽभावाद्भाषावमेवेति
भावमुदाह - अट्टित्ता अपि ध्रान्त्येति । तन्मदशानुपूर्वीकत्वात्तदर्थन्वध्रान्त्येत्यर्थ ।
'प्रत्यय पर एव'ति नियमेऽर्थेन शब्दतश्च च प्रत्यययानीय स पर एवै-
त्यर्थेनास्याऽसापुन्व बोधम् । अन्यथाऽस्य प्रत्ययत्वाऽभावेन कथ नियमेनाऽसापुन्व
बोधेन । एतेन प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्ययाना विवचनान्केवत्प्रत्ययस्याऽसापुन्वे मिद्धे कथ-
मिद्धे परक्षेत्त्यस्य प्रयोगनमित्यपान्तम् । अन्व्ये त्विति । अत्र पक्षे बहुगपि द्वयसादि
तु न्यन्वेन दृष्टान्तत्वाऽनुपपत्तिरित्यदधि ॥ धानोरेच्छया वा सन् प्रत्ययमज्ञो भव-
तीत्यर्थं प्रवाननागम्याऽन्याप्यवेनाऽप्रदाने मज्ञाया एव निरूप्य म्यात्, न च स
इत् । परग्रहणे तु तन्नामर्थ्याप्रदानन्यायाऽभावेन सन् एव विकल्प इति वा-
चनेचेत्यादिभाष्यस्य तात्पर्यार्थ । तस्युपपादयति - तस्मादि उत्तरति । 'परक्षे'त्यस्य
मन्वेऽप्यप्रदानात्परत्वस्यैव विकल्प स्यादिति दूषयति - न चरति । नियत वा-

१ वाचने चानुपत्ति' पा० । २ 'वाचनेन' पा० ।

मिव वावचनेनाऽनुत्पत्तिर्लभ्या ! ॥ त्रियमाणे परग्रहणे वावचने 'वा पर' इत्ये-
 तदभिसंबध्यते । अत्रियमाणे पुनः परग्रहणे वावचनेन किमन्यच्छरमभि-
 संबन्धमन्यदत्त सज्ञाया । न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते ॥ * ॥ वावचने
 चोक्तम् ॥ * ॥ वावचने चोक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'वावचनार्थक्यं च तत्र नित्यत्वान्न'
 इति ॥ प्रयोगनियमार्थमेव तर्हि परग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अर्धतस्मिन्प्रयोगनियमार्थे
 सति किमयं प्रत्ययनियम 'प्रकृतिपर एव प्रत्यय प्रयोक्तव्योऽप्रकृतिपरो ने'ति,
 आहो स्वित्प्रकृतिनियम 'प्रत्ययपरैव प्रकृति प्रयोक्तव्योऽप्रत्ययपरा ने'ति ॥
 कश्चात्र विशेष ? ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययनियमे प्रकृतिनियमनाऽभाव ॥ * ॥ तत्र प्रत्यय-
 नियमे सति प्रकृतेर्नियमो न प्राप्नोति । अप्रत्ययिकायाः प्रकृते प्रयोग प्राप्नोति ।
 क्व स देवदत्त क्व स यज्ञदत्तो वधुर्मण्डुलमक इति ॥ अस्तु तर्हि प्रकृति-
 नियम ॥ * ॥ प्रकृतिनियमे प्रत्ययाऽनियम ॥ * ॥ प्रकृतिनियमे सति प्रत्ययस्य
 नियमो न प्राप्नोति, किमस्य द्वयम् किमस्य मात्रं कार्यं तिर्थाति, -अप्रकृतिरस्य
 प्रत्ययस्य प्रयोग प्राप्नोति ॥ * ॥ मिदं तुभयनियमात् ॥ * ॥ मिदमेतत् ॥
 कथम् ? ॥ 'उभयनियमात्' । उभयनियमोऽय- 'प्रकृतिपर एव प्रत्यय. प्रयो-

प्र.] 'पक्षे पूर्वो भवती'ति । परतस्य प्रयोगे निवृत्तत्वात्तस्मादिनि वचनाद्वा
 निवृत्तत्वात् ॥ अत्रियमाण इति । प्रतियोगं प्रत्ययसङ्गोपस्थानात्तस्या एव विकल्प
 स्यात् । कृते त्वस्मिन् पठधिकारे प्रतियोगमुरस्थिते 'परो वा भवति' -परत्वोपल-
 क्षित् पक्षे भवति, पक्षे नैव भवतीत्यर्थं सपश्यते ॥ नित्यत्वान्न इति । वृत्ति-
 पक्षे नित्य एव सन्नित्यते, कर्तुमिच्छनीत्यवृत्तिपक्षे नैव सन्न उत्पत्तिः । प्रप्नोतीति प्रत्या-
 उ.] दिति । तथा च तद्विकल्पो नेष्ट इति भाव । तस्मादिति वचनाद्देति । तेन सूत्रेणो-
 च्छरस्येत्यस्याप्युपस्थितत्वावेकार्यकशब्दद्वयेन नित्यं परत्वस्य बोधनेन पधात्तद्विकल्पो
 विकल्पन्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थं ॥ भाष्ये-वा पर इत्येतदभिसंबध्यत इति ।
 य पर स वा भवतीत्यर्थं । तस्या एवेति । प्रधानत्वेन प्रत्ययविकल्पस्याऽन्या-
 यत्वादिनि भाव ॥ प्रत्याख्यात इति । सत्त्वेऽपि न संज्ञाया विशेषणं, तद्विकल्पा-
 ऽनिष्टे, 'परस्येति सत्त्वेऽपि परत्वविकल्पाऽभाववत् । तत्र सामर्थ्याद्दृष्ट्या वान्यबाध-
 त्रमनिर्दृश्यं सन्न एव विशेषणं वाग्रहणम् । ध्वनितं चेदं 'समर्थानामग्रथमा'दिति
 सूत्रे भाष्य इत्यपि बोध्यम् । प्रयोगार्थमिदमिति । प्रयोगनियमार्थमेवेदमित्यर्थं ।
 कचित्तर्येव पाठ ॥ भाष्ये-प्रत्ययपरैवेति । सामर्थ्यात्प्रत्ययो नित्य सन्न पर प्रयो-
 क्तव्य इत्यर्थेनैव त्रिविधासिद्धिरित्यर्थं । ननु 'पर एव स्या'दिति निवृत्ते वन्निरुत्यादेरापि

१ 'वचनेन' । २ 'पुन' इति क्वचित् । ३ 'परवचने' पा० । ४ इदं
 क्वचित् । ५ 'प्रकृतेर्नियम' । ६ 'प्रत्ययनियम' । ७ 'अऽस्य नियम' पा० ।

कथं 'प्रत्ययपरैव च प्रकृतिरिति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुयमान गत्यने ? ॥ परग्रहणसामर्थ्यादन्तरेणाऽपि परग्रहण स्यादय पर । पर एव यथा स्यादित्येवमर्थं परग्रहणम् । [परश्च] ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३।१।३ ॥ अनुदात्तौ सुप्तिता । ३।१।४।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ आद्युदात्तो यथा स्यादन्तोदात्तो मा भूदिति ॥ नैतदग्नि प्रयोजनं यमिच्छत्यन्तोदात्तं, करोति तत्र चकारमनुवन्प्रम्, आह च 'चिनोऽन्तोदात्त' इति ॥ मध्योदात्तमहि मा भूदिति ॥ मध्योदात्तमपि यमिच्छति तत्र रेफमनुवन्प्रं करोति, आह च—'उपोत्तम रितो'ति ॥ अनुदात्तमहि मा भूदिति ॥ अनुदात्तमपि यमिच्छति तत्र एकारमनुवन्प्रं करोति, आह च—'अनुदात्तो सुप्तिता'विति ॥ स्वरितमहि मा भूदिति ॥ स्वरितमपि यमिच्छति करोति तत्र तकारमनुवन्प्रम्, आह च—'निस्वरित'मिति । य इदानीमन्तोऽन्यं प्रथय शेष सोऽन्तरेणाऽपि वचनमाद्युदात्त एव भविष्यतीति नाऽर्थं आद्युदात्तवचनेन ॥ एवमपि येषामेव प्रत्ययाना स्वरो नियम्यते त एव

प्र] रूपात्ने वाचने प्रयोगनियमार्थमिदम् ॥ मिद्वे तस्मादिति वचनापरत्वे 'नित्यं पर' प्रथयो यथा म्यान्ना ऋचिः परो न प्रयोची'त्येव सामर्थ्यादुभयनियमलाभ ॥

आद्युदात्तश्च । अन्वरकस्याऽच उच्चारणाऽभावात्स्वरान्तरस्य प्रत्ययान्तरेषु नियतत्वापारिध्यादाद्युदात्त एव प्रथयो भविष्यतीति मन्वा प्रथ —किमर्थमिति ॥ येषामेवेति । चिदादीनामनियतस्वरप्राप्तावन्तोदात्त एव चिदित्येव नियमात्तेषामेव

उ] मापुत्रं स्यादिति चेत्, 'पर म्यादेवे'त्यर्थात् । तदुनयन्व्याचष्टे—'नित्यं पर' इति । मा कदाचिः परो न प्रयोञ्जति । तेनोभयनियमफललाभ इति भावः । [परश्च] ॥

आद्युदात्तश्च । एते प्रयोऽप्यधिकारा । यत्तु परश्चाद्युदात्तधेयनयो परिभाषात्त्वं मुक्तं, तन्न, लिङ्गाऽभावात् । न च प्रथयनत्रैव लिङ्गम्, एकवाक्यतया प्रयाणमपि विधानेनान्यतरस्याऽन्यतरलित्वाऽयोगात् । सहविधानात्तत्रैव सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटतरम् ॥ भाष्ये—अन्तोदात्तो मा भूदिति । अन्वरकाऽच उच्चारणाऽभावेऽपि आद्युदात्तवनियमो न स्यादित्यर्थः ॥ नैतदिति । अन्वरकोच्चारणाऽभावादनियतान्तोदात्तत्वादी प्राप्ते 'चिन' इत्यादि 'चिन एवे'त्यादिनियमार्थमित्यर्थः । प्रथयविवर्णनियमरन्ध्रेषु स्वरेषु प्रतिबद्धेषु अन्वरकोच्चारणाऽसम्भवादाद्युदात्त एव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणैवेति भावः । ननु लोके त्रैस्वरानियमाऽभावेनाऽस्वरकस्याऽप्यच उच्चारणमन्येव, उदात्तादीनामभावस्यैकधुनित्वात् । एकधुनेरतिरिक्तत्वे तु सापि स्यादिति कथमाद्युदात्तत्वमिदं ? । न च दूरान्मुद्रावेव साऽपि नियता, विभाषाऽन्दगीत्यादेवैव

१ 'यथे'ति वचित्त ।

नियतस्वरा स्युर्ष इदानीमनियतस्वर म कदा चिदाद्युदात्त कदा चिदन्तो दात्त कदा चिन्मध्योदात्त कदा चिदनुदात्त कदा चित्स्वरित स्यात्, आयु दात्त एव यथा स्यादित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥

अथ किमर्थं प्रत्ययसज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वमुच्यतेऽनुदात्तत्वञ्च, न यत्र वाऽन्य स्वरास्तत्रैवाऽयमप्युच्येत- 'जिनत्यादिर्नित्यम्' । 'प्रत्ययस्य च' । 'अ दुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्' । 'सुप्पितौ' चेति ? । तत्रायमप्यर्थो द्विरायु दात्तग्रहणं द्विश्राऽनुदात्तग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥

अत उत्तरं पठति ॥ * ॥ आयुदात्तत्वस्य प्रत्ययसज्ञासन्नियोगे प्रयोजनं यस्य सज्ञा करणतस्याद्युदात्तार्थम् ॥ * ॥ आयुदात्तत्वस्य प्रत्ययसज्ञासन्नियोगकरण एत प्रयो जन यस्य सज्ञा क्रियते तस्याद्युदात्तत्व यथा स्यात् ॥ * ॥ असन्नियोगे हि यस्मात्त विहितस्तदादेराद्युदात्तत्व तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥ * ॥ अक्रियमाणे हि प्रत्यय सज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वे 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे तदन्तस्ये ग्रहणं भवती'ति तदादेरेवाद्युदात्तत्व प्रसज्येत तदन्तस्य चानुदात्तत्वम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि प्रत्ययसज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्त वेऽनुदात्त वे च कस्मादेव तदादेराद्युदात्तत्व न भवति तदन्तस्य- 'चाऽनुदात्तत्वम्' ॥ उत्पन्न प्रत्यय प्रत्य याधयाणा कार्याणा निमित्तं भवति नोपयमान । तद्यथा कृतो घटो घटा

प्र] नियतस्वरत्व स्यात्, अन्येषा लनियतस्वरप्रमङ्ग इत्यर्थं ॥ प्रत्ययाधयाणामिति । तदन्तग्रहणादीनामित्यर्थं । 'आद्युदात्त'त्वस्य तु प्रतियोगमुपस्थाने सति-उत्पद्यमान एव तव्यादिरायुदात्तो भवत्येव तिबादिरनुदात्त इति दोषाऽभाव । घटाधयाणामिति ।

उ] र्थापत्ते । तेनाऽत्रापि पाशिक्यास्तस्या दुर्वारत्वमिति चेत्, लोके त्रैस्वर्यपधे, वैदे चाद्युदात्तार्थमिदं सूत्रं नियमै सिद्धत्वाद्दर्शयामिति भाष्याशयात् । पक्षे लोके एक श्रुतिरिष्टवैत्याहु ॥ अनियतस्वरेति । पूर्वनियमे तु चितोऽन्यस्वराऽव्यावृत्त्या नियत शास्त्रार्थेऽनापत्त्या इत्यनुपरोधादावृत्त्योभयविधनियमे मानाऽभावाच्चाऽन्तोदात्त एव चिदित्येव नियम स्यादित्यन्यत्राऽनियम स्यादित्यर्थं ॥ भाष्ये-सज्ञासन्नियोगेनेति । अत्र करणे त्रयाणामप्यधिकारत्वादेन्वाक्यतया त्रितयविशिष्टत्व्यादेर्वि धानात् । अन्यत्र करणे तु प्रत्ययाऽनुदात्त विधानात् सन्नियोग इति भावः ।

भाष्ये-द्विरायुदात्तग्रहणमिति । 'प्रत्ययस्य च'ति करणेऽपि तस्याद्युदात्तग्रहणा ह्युत्वमिति भावेनेदम् ॥ तदादेराद्युदात्तमिति । तदादेरिति तत्पुरुषे । तदन्तस्येति बहुमीहि । उत्पन्न प्रत्यय इति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषाया तनु

१ 'दात्तत्वमनुदात्तत्वं चोच्यते' पा० । २ अपि क्वचित् । ३ 'आद्युदात्तस्य' पा० ।

४ 'विहित इति क्वचित् । ५ 'तदन्तस्ये'ति क्वचित् । ६ 'वानुदा' पा० ।

श्रयाणां कार्याणां निमित्तं भवति न क्रियमाण ॥ ॥*॥ न वा प्रकृतेराधुदात्तव-
चन ज्ञापक तदादेरग्रहणस्य ॥*॥ न वैष दोष ॥ किं कारण ? ॥ यदर्थं न्नि-
त्यादिनिमित्तमिति प्रकृतेराधुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न तदादे-
राधुदात्तत्वं भवती'ति ॥ तदन्तम्य तद्वन्नुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥*॥ प्रकृतिस्वरस्य
च विधानमामर्थ्यान्प्रत्ययम्बुऽभाव ॥*॥ यदय 'घातोरेन्त्' 'प्रातिपदिकस्य
चाऽन्त' इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्व शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न तदन्तस्वाऽनुदा-
त्तत्वं भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापक ? ॥ यत्र ह्यनुदात्त प्रथय प्रकृतिस्वर-
स्मिन् प्रयोजयति ॥*॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥*॥ आगमानुदात्तार्थं तर्हि प्रत्य-
यमंजात्यभियोगेनाधुदात्तत्वमुच्यते—'प्रत्ययमजात्यभियोगेनाधुदात्तत्वे कृते आ-
गमा अधुदात्ता यथा स्यु'रिति ॥*॥ न वागमानुदात्तवचनान् ॥*॥ न वैत-
दपि प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आगमानुदात्तवचनान्' । 'आगमा

प्र] उदाहरणशीलानामित्यर्थ ॥ यद्वचमिति । प्रथयैत्येकेनेनाधुदात्तात्वे सिद्धे
'नित्यादिनिमित्त'मित्यनारम्भणीय स्याद्यदि तदादेरग्रहणं स्यादित्यर्थ ॥ यत्र हीति ।
यत्नोपादायै पिति प्रत्यये घातोद्दान्त्व भवति । यतो यान्तीत्यादी तु प्रत्ययाधुदा-
त्तत्वेन तानि शिष्टत्वाद्वाच्ये । कृष्णतर इत्यादी च प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं श्रूयते ।
यदि च प्रत्ययाऽन्तम्यानुदात्तत्वं स्यान्निरूपय घातुप्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं स्यादि-
त्यर्थ 'आन्ते' 'शैते' इत्यादी लम्बावघातुकानुदात्तत्वे सति घातुन्वरम्य सविषयत्वाद्-
ज्ञापकत्वमिति चेत्, तत्रापि तदन्तविधिप्रमत्ताज्ञापकत्वमेव ॥ आगमानुदात्तार्थं
वेत्ति । धाशन्दनार्थं । लक्षितव्यमित्यादी तन्व्यस्योपनिर्वाण एकाधुदात्तत्वे कृते
पश्चादिहागम क्रियमाण शेषनिघातेनाऽनुदात्तो भवति । अन्यथा परत्वादिहागमे
कृते तस्म तद्भक्तत्वात्प्रत्ययग्रहणेन ग्रहणादाधुदात्तत्वं क्रियमाणमिद एव प्रसज्येते-

ड.] वादविषयत्वादिनि भाव । तद्धनयन् व्याचष्टे—उत्पद्यमान एवेति । तथा चेह
करणे प्रथयम्यानुदात्तत्वाऽभावान्न परिभाषोपस्थितिरिति भाव । नित्यादिरिति
निन्दन्तस्य निति परे पूर्वस्य वाधुदात्तविधायकम् । ननु प्रथयस्येत्यनेन निदे
'नित्यादि'रिति सूत्र स्वस्मिन्नेव तदादिनदन्तग्रहणाऽभावस्य ज्ञापकं किञ्च स्यादिति
वेद्य ; प्रथमे 'नि'त्यादि'रिति सूत्रे विरोधोपस्थित्यभावेनोत्तरत्रालिक्प्रत्ययस्येत्यस्य
बोध एव तदुपस्थित्या तत्रैव तदभावमन्यनेत्याशयान् ॥ प्रातिपदिकान्तोदात्तत्व-
मिति । 'स्वरानिषी सद्धान कार्या'त्यर्थस्य पठे कथ्यमाणत्वादनुदात्तत्वं सर्वस्येति
साध्यम् ॥ पूर्वप्रयोजनस्य ज्ञापकेन खण्डनादाह—तदर्थं इति । अन्यथेति । पठे
सूत्रकरण इत्यर्थ । तस्मादागमाऽनुदात्तत्वमिद्वये इह वचनमिति भाव । एतदु-

१ 'स्वरविधा' पाठ क्वचिज् । २ 'गमस्यानुदात्त' पा० ३ 'प्रत्ययस्ये' पा० ।

प्रकृतिरप्याधिता भवति ॥ अन्तरङ्गमेवायुदात्तत्वम् ॥ कथम् ? ॥ इदानी-
मेव युक्तं—‘न प्रथयम्बरविभ्रं तदादिविधिर्भवती’ति ॥

सीयुद्धिं प्रयोजयति ॥*॥ अवचने हि सीयुद्धिरेवायुदात्तत्वम् ॥*॥
अभिमाणे हि आगमानुदात्तत्वे क्रियमाणेऽपि प्रथयमज्ञापयित्वासीयुद्धिरेवायुदात्तत्वे
सीयुद्धिरेव अयुदात्तत्व प्रमथ्येन,—‘अविधीय पविपीय ॥

तत्तहि वक्तव्यम्—आगमाअनुदात्ता भवन्तीति ? ॥ न वक्तव्यम् । आ-
चार्यप्रकृतिज्ञापयति—‘आगमा अनुदात्ता भवन्ती’ति यदय ‘यामुद्धरस्मिपदेयू

प्र] त्वात्तद्वान्तरवमेव ऋणीति भाव ॥ प्रकृतिरप्याधितेति । प्रथयमज्ञापयि-
तारयेति भाव । अन्तरङ्गमेवेति । तत्र ऋण प्रयोजयतीत्यर्थ ॥ अविधीयति ।
अविधिः स्मि । अत्र विधेःप्रविहितत्वात्ता परम्वादा पूर्वं सीयुद्धिं क्रियते पक्षगदेन ।
तत्र प्रथयमज्ञापयति प्रथयमाग सीयुद्धिरेव स्यात् । ‘आगमा अनुदात्ता’ इति तु वचना

उ] तत्रे, उपरम्वादात्तद्विरोधान् । अत्र एव ‘ल्यवित्त्य’मित्यपि न कल्पम्, अन्तरङ्ग
त्वान्पूर्वस्वरप्रवृत्ते । दक्षिणो प्रकृतिप्रथयमज्ञापयति धीनमात्(भाष्ये)—अङ्गमेवेति ।
अङ्गमज्ञानिमिनस्वेत्यर्थ । एवञ्च तस्या उभयोरुभयोरपि तत्त्वमिति भाव ॥

एव शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमिति धादिना षष्ठे सूत्रारम्भवादिनम्प्रत्यागमाऽ-
नुदात्तवचनस्यैव प्रथयमज्ञापयति भावे उक्ते प्रयोजनान्तरमाह(भाष्ये)—सीयुद्धिर्हीति ।
अवचनान्त्वमस्यैव विशेषविहितत्वस्य व्यवहृत्प्रयोजनत्वादाह—परवाद्धेति । अत्रे-
निमित्ताऽऽनुदात्तत्वस्य ‘धात’ इत्यादिरवकाश । ‘धातिस्य’त्यादी लभारंशानुदात्त-
त्वान्त्वानीयुद्धिरेवकाश । प्रकृते उभयत्रयत्वे परत्वान्नीयुद्धिरेव । एतद्व्यवधानं न
स्वर, तस्याऽनन्तरत्वात् । न च पूर्वं सीयुद्धिं अनिर्दिश्यमानत्वात् समुदायस्य,
व्यवहितत्वात् निर्दिश्यमानस्यैवादेशाऽऽप्रवृत्तिरेव स्यादिति वाच्य, ‘धाता’ इत्यस्य
विहितविशेषणत्वाऽऽदीकारेण व्यवहितेऽपि प्रवृत्ते । एवञ्च तृतीये एतन्मूत्रपाठेऽपि
आगमाऽनुदात्तत्ववचनमात्रस्यैवमित्याह भाष्ये—क्रियमाणेऽस्तीति । यद्यपि
निघादीनाम्प्रथयमज्ञापयति स्थानिकत्वेन सिद्ध तथाप्यङ्गित्वस्याऽऽमन्वये मानाऽभाव
इति ‘प्रथयमज्ञापयित्वासीयुद्धिरेव’ इत्युक्तम् । ‘परम्ये’त्यस्याप्यत्र सवन्ने वपकाऽभाव,
धातो परत्वस्याऽपि सत्त्वात् । न च तृतीये मूत्रे लस्य स्थाने इदुत्पातो
भवतीति उपनिष्ठाऽ एव स्वरविज्ञानादनुदात्तविषयाया ‘यद्यगमा’ इति परिभाषया
अप्रवृत्तेरगमविशिष्टम्योदात्तत्वाऽऽप्राप्त्योच्चार्यमाणस्यैव एवायुदात्तत्वे सीयुद्धिं शेष
निघातेन सिद्धिरिति वाच्यम्, आगमगज्ञापयति विधीयमानस्याऽपि तस्य प्रथयमज्ञाप-
विशिष्टे एव, आयुदात्तत्व तस्याज्ञापयित्वासीयुद्धिरेव इत्येवमित्याह । अन्यथा तावत्

दात्तो ढिच्चे'त्याह ॥ नैतदस्ति शापकम् । वक्ष्यन्त्येतत् "यामुटो ढिद्वचनं
पिदर्थमुदात्तवचन चे"ति ॥ शक्यमेनेनैवं षक्तुं- 'यामुद्वरम्मैपदेषु भवत्यपिच
लिङ्भवती'ति । सोऽयमेवं लघीयमा न्यासेन सिद्धे सति यद्वरीयांसं
यत्रमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यं 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'ति ॥ शक्य-
मेवं लब्धुम् ॥ यद्यव वचनादथापि शापकादागमा अनुदात्ता भवन्ति, आग-
मैस्तु व्यवहित्वादायुदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ 'आगमा भविद्यमानवद्भवन्ती'ति
षस्यामि । 'यथागमा भविद्यमानवद्भवन्ती'त्युच्यते-लविता-अत्रादेशो न

प्र.]सीयुटोऽनुदात्तत्वे सति 'इटोऽदित्यकारस्योदात्तत्वं सिध्यतीत्यर्थं ॥ पिदर्थमिति ।
'चिनुश्च'दित्यादौ पिद्वचनत्वादायुटोऽनुदात्तत्वप्रसङ्गे उदात्तवचनमित्यत्रापत्रमि-
त्यर्थं ॥ आगमैरिति । विच्छिन्नत्वादादित्यस्य 'लविपीथे'त्यादौ प्रत्ययस्थायुत्तत्वं न प्राप्नोती-
त्यर्थं । आरब्धे तु सूत्रे प्रत्ययसज्ञासन्नियोगेन कृते आयुदात्तत्वे भवन्त्यागमा इति

उ] एव पृथक्प्रत्ययत्वे सीयुडन्नस्याऽङ्गत्व स्यात् । तथा च तदन्तस्याऽपि लविपीठ-
मित्यादौ गुण स्यात् । इटोऽदित्यकारस्येति । अत्र स्वरितत्वं नाशङ्क्यम्, धौपदे
शिकप्रत्ययत्वाऽभावात्, दित्वाच्च ॥ भाष्ये-यदयं यामुडिति । न च परस्मैपद-
निमित्तत्वात्सादेशोत्तरम्प्रसङ्गा पूर्वमेवाऽन्तरङ्गत्वापरत्वाद्वा प्रत्ययायुदात्तत्वे
ततो यामुडस्वरको वा स्यात्, शेषनिघातेनाऽनुदात्तो वेति चरितार्थमुदात्तग्रहणं कथं
शापकमिति वाच्यम्, 'परस्मैपदेधि'त्यस्य विषयसप्तमीचमाधित्य लाऽवस्थायामेव
यामुटि ततो त्यदेशे तन्निमित्तकाऽऽयुदात्तत्वे यामुट सिद्धे उदात्तग्रहणं शापकमि-
त्याशयात् ॥ भाष्ये-शक्यमेवं लब्धुमिति । एव रीत्येद लब्धु शक्यं, न त्वपूर्वं
वचनमेवेत्यर्थं ॥ यद्येव वचनादिति । 'तस्मि'न्निति परिभाषामत्त्वेन विषयसप्तम्यनु-
चितेति भावः । अथापीति । उक्त आशयः । 'आगमैस्त्व'त्यत्र दोष पाठ-
वादिमत इत्याह-आरब्धे त्विति । तृतीये आरब्धे त्वित्यर्थः । प्रत्ययमन्त्रेति ।
लावस्थायी सीयुडादावप्यायुदात्तव केवलस्यैवेति पूर्वं जाना अपि शेषनिघातेनाऽ-
नुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च तस्याऽनुदात्तत्वात्साऽगमाऽनुदात्तत्ववचनमनावश्यक-
मिति तात्पर्यम् । अङ्गमज्ञा तु न, तस्या 'यदागमा' इति न्यासेन विदिष्टस्यैव प्रत्यय-
ग्रहणेन ग्रहणात् । एवञ्च यामुटोऽपि शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तग्रहणस्य
चारितार्थ्येन शापकाऽमम्भयोऽपि ध्वनितः । एवञ्च 'लविपीथे'त्युदाहरणविषया
'द्वियमाणेऽपि प्रत्ययमन्त्र'सन्नियोगेनायुदात्तत्वे' इत्यदिरेकदेशुस्तरसङ्गतोति बोध्यम् ।
ननु तृतीये सूत्रमनेऽपि 'अनुदात्तपद'मित्यस्य परिभाषात्वात्तैनेव वाम्यतायामाद्युदा-
त्तत्वविधिकाले सन्नितिनामेव तेन निघानविधानात्पश्चात्सन्नितिहेतुस्येदो निघानाऽ-

प्राप्नोति ॥ 'स्वरविधा'विति वक्ष्यामि ॥ एवमपि लक्षिते—'उदानाद्नुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितेत्वं न प्राप्नोति ॥ पाठिके 'स्वर' इति वक्ष्यामि । एवमपि शिक्षिते,—'निष्ठा च ह्यजना'दित्येव स्वर प्राप्नोति ॥ 'प्रथमस्वरविधा'विति वक्ष्यामि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम्—'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति ? ॥ न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति—'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति, यद्य 'यामुदरस्मैपदे'पूदात्तो द्विच्चे'त्याह ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । वक्ष्येतेतन्—'यामुदो द्विच्चेन पिठ्यमुदात्तवचन चे'ति । शक्यमनेन वक्तु 'यामुदरस्मैपदेषु भवत्यपिच लिट् भवतीति । सोऽयमेवं लक्ष्मीपत्या न्यायेन सिद्धे मति यद्वरीयायं यवमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य 'आगमा अविद्यमानवद्भवन्ती'ति ॥*॥ आयुदात्तस्य वा लोपार्थम् ॥*॥ आयुदात्तस्य तर्हि लोपार्थं प्रथमज्ञापयन्नियोगेनायुदात्तत्वमुच्यते ॥ प्रथमज्ञापयन्नियोगेनायुदात्तत्वे कृते

प्र] न दोष ॥ एवमपि लक्षितेति नृजनन्वादायुदाननेन ॥ यद्यमिति । यदि प्रत्ययायुदानत्वे कर्तव्ये अदित्वमागमा विहन्त्युत्पन्ना 'चिनुनाता'मित्यादा यामुद प्रत्ययादित्वात्सिद्धमुदानत्वमिति तत्र कुर्वन् । कृन्तु प्रत्ययायुदानत्वे कर्तव्ये आगमाना

उ.] प्राप्तेरागमाऽनुदानत्ववचनमावश्यकमिति चेन्न, 'चिनुन' इत्यादी धोरनुदानत्वनिदनेऽप्यभिहितम्याऽपि तेन निजानाऽवश्यम्भावेन, 'पदग्रहण परिमाणार्थ'मिति वक्ष्यमाणया रीत्या न्यायसिद्धत्वेन च तन्मते वचनस्याऽनावश्यकत्वात् । न चैकपदे विशेषविधिं विना द्वयोरुदात्तयोरभावाद्दुदानत्वस्वरितयोरभावाच्च अन्वरकस्याऽच उच्चारणाऽभावाद्दनुदानत्वमेवेति वाच्यम्, एकश्रुतिविधये उच्चस्वररहितम्याऽप्युच्चारणसत्त्वात् । एकश्रुतिशास्त्रस्य विपर्ययत्वे सम्भवति निर्णयार्थत्वाऽयम्भवाच्च । अत एवा'ऽनुदानत्वद'मित्यस्य चरितार्थम् । 'चिनु' इत्यत्र शेषनिशानाऽप्रकृतिस्तु हेरपित्वस्य 'अश्रुदी'त्यादी चरितार्थ्येन प्रकृतेऽन्तराज्ञानपीने न्यायेन स्वरापूर्वलुक् प्रकृत्या स्वैकमाश्रयाऽऽपन्नस्या'ऽनुदानत्वद'मित्यस्याऽप्रकृतेरेति बोध्यम् ॥

'आगमा अनुदाना' इति न कर्तव्यं, किन्तु तेऽविद्यमानवदित्येव कार्यमित्याह पाठवारी भाष्ये—आगमा इति ॥ 'लक्षिते'त्यस्य लुङ्मन्त्रे तृचन्त्रे वाऽनोदात्तत्वेन स्वरितप्रान्यभावादाह—नृजनन्वादिति ॥ कृतं चिति । सत्यविद्यमानवत्त्वे तद्रहितप्रान्यमत्स्यायुदानत्वे शेषनिशानेनाऽऽगमानामनुदानत्व सिद्धमिति भाव । शेषनिशानप्रान्याऽनुदानत्वात्तने उदानग्रहण चरितार्थमिति टिक् ॥ एवद्यानाऽनुदानत्व न तार्त्तान्मूलकम्, पाठेषु ज्ञापकेन सिद्धत्वादिभ्यभिमानेनैकदेशी उपरवार्तिकस्य 'वा'शब्दतर्पणं व्याचष्टे(भाष्ये)—आयुदात्तस्य तर्हि ॥ प्रागुक्तं नृचन्त्रेनित्येनाऽनुदानाऽ-

लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरः सिद्धो भवति,—सौम्री माधुरीति । अत्र हि परत्वा-
ह्योपः स्वरं बाधेत ॥ ॥—॥न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥न वैतदपि प्रयोजन-
मस्ति ॥ किं कारणं ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षणो लोपोऽन्तरङ्गः
स्वरः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ अवदयं चैषा परिभाषाऽऽश्रयितव्या
॥२॥ अवचने हि जित्स्वित्स्वितिप्रसङ्गः ॥२॥ अत्रियमाणायां ह्यस्यां परिभा-
षाया म्रियमाणेऽपि प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनायुदात्तत्वे जित्स्वित्स्वितिप्रसङ्ग-
स्यान्—भौत्सी कसिकी आश्रेयीति । अत्र हि परत्वाह्योपो जित्स्वित्स्वरान्
बाधेत ॥ नैष दोषः, जित्स्वित्स्वराः प्रत्ययस्वरापवादाः । न चाऽपवादविषये
उत्सर्गोऽभिनिविशते । २ पूर्व ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः २ ।
प्रत्ययवापवादविषयतस्तत्सर्गोऽभिनिविशते २ न तावद्द्वयं कदा चिप्रत्ययस्वरो
भवति, अपवादान् जित्स्वित्स्वरान् प्रतीक्षते ॥ कसिक्यां भूयान् परिहारः, अन्य-

प्र] मविद्यमानत्वं ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ सौम्रीति । विभज्याऽन्वाख्यानैपक्षे सौम्र अ ई इति
स्थिते 'प्रत्ययस्य च'त्यायुदात्तत्वात्परत्वाद्यस्येति लोपे कृते उदात्तनिवृत्त्यभावादुदात्त-
निवृत्तिस्वर ईकारस्य न स्यात् । प्रत्ययमज्ञान्नियोगेन त्वायुदात्तविधाने न
दोषः ॥ बहिरङ्गलक्षण इति । स्वार्थादीना म्रमेण प्रतीतिरिति स्त्रीत्वनिमित्त
ईसारो बहिरङ्ग इति तद्धिमित्तो लोपो बहिरङ्गः । अथ वाऽऽस्य भस्येत्याद्येऽङ्गा-
ह्योपो बहिरङ्गः । भौत्सीति । उत्से जाता ॥ 'उत्सादिभ्योऽङ्' ङीप् । यद्यत्र परत्वा-
ह्योप आयुदात्तत्वं निश्चयं बाधेत तदा प्रत्ययस्योदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वर ईका-
रस्य स्यादेव । कसिकीति । कसेन क्रीता । 'कसाऽऽठ'निति टिठ्ठि ङीपि च
ठकारस्याऽऽवृत्त इमादेशे उदात्तं न मन्यते । आश्रेयीति । अश्रेरपत्यं स्त्री । 'इत्-
थानि' इति ढक् । 'आयन्नादिषु उपदेशिवद्वचनस्वरभिर्द्वय' मिति पूर्वमेयादेशः,
ङीप् । अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न स्यात् । अन्तरङ्गत्वे तु स्वरस्याश्रयमाणे लोपाऽ-
भावः ॥ कसिक्यामिति । उच्यित्स्वरणात्पूर्वमिवादेशः, ततः प्रत्ययायुदात्तत्व-

उ.] सम्भवे तु आगमानुदात्तत्वरूपं प्रयोजनं स्थितमेवाननु ङीवुत्पत्ते प्रागेवाऽण आ-
युदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वर सिद्धस्तत्राह—विभज्येति ॥ बहिरङ्ग इति । तेन
विभज्यान्वाख्यानेऽपि न दोष इति भावः । अथ वाऽऽस्येत्यादि चिन्त्यं, मज्ञावृत्तबहिरङ्ग-
त्वस्य ज्ञाज्ञेऽनाश्रयणादित्युक्तं । पूर्वमेयादेशो ङीपिति । शोपधन्वाङ् ङीपिति भावः ।

भाष्ये—न चाऽपवादिति । नित्स्वरमिव प्रत्ययस्वरमपि बाधित्वा पर-
त्वादम्बरकस्यैव लोपे औत्सी कसिकीत्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो न प्राप्नोतीति भावः ।
प्रतीक्षत इति । लोपोत्तरमपि प्रत्ययलक्षणेन तत्प्रवृत्तेरिति भावः । ढच् इति ।

१ 'माधुरी' पा० । २ 'स्वरस्याप' पा० । ३ 'ख्याने सौ' पा० । ४ 'प्रत्ययस्यायुदात्त' ।

स्याऽनुदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः । आदेशदात्तत्वमन्त्यस्य लोपः ॥ इदं तर्हि
 औत्प्रेयसि । अत्र हि परवाहाय किंस्वर बाधेन । तस्मादेया परिभाषाधायि
 त्वया । एतस्या च सत्या शक्य प्रत्ययसन्नायत्रियोगेनाद्युदात्तत्वमनुत्तुम् ॥

॥*॥ प्रत्ययाद्युदात्तवाङ्मोरेण ॥*॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वाद्वाङ्मोरेण इत्येत
 द्भवति विप्रतिषेधेन । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्यावकाश — यत्रानुदात्ता प्रकृति । सम
 सिमत्वम् । धातोरेण इत्येतस्यावकाश — यत्रानुदात्त प्रत्यय — पचतिपेर्ता
 ति । इहोभय प्राप्नोति—गोपायति धूपायति । 'धातोरेण इत्येतद्भवति विप्र
 तिषेधेन ॥*॥ पिंस्वरात्तिंस्वरश्चापि ॥*॥ पिंस्वरात्तिंस्वरश्चापि भवति विप्र
 प्रमिति नाम्युदात्तत्वेऽप्यथ ॥ किंस्वरमिति ननु उदात्तनिमित्तस्वरो न स्यादि
 त्यर्थः ॥ उदात्ता प्रत्ययशास्त्रियोगेन स्वरविशेषे प्रयोजनमाह—प्रत्ययाद्युदात्तत्वा
 दिति । यदा तिनथादिर्नित्यमित्यस्याऽनन्तर 'प्रत्ययस्य च'त्वेन तदा परत्वा
 दानुस्वरप्रत्ययस्वरो बाधत । यथान्वयं तु प्रत्ययस्वर धातुस्वरो बाधते ॥

उ] अत्र च 'प्रत्ययम्'—अभारविशिष्टस्य प्रत्ययने तन्मान्तरनम्यादिकादश आद्युदात्त
 प्रातःऽनुदात्तादन्तार्थं तन्मार्थस्यम् । व्यचनमात्रस्य प्रत्ययने तत्राऽनुदात्तत्वाऽप्रा
 म्या तद्विपर्याद्युदात्तत्वस्य नामर्थान्तरादने प्रत्ययापत्तौ तद्वाधाय तन्मार्थस्य
 स्पष्टमेवमिति कथमस्य ज्ञापनम् ? । प्रत्यया—अकारविशिष्टान्तर व्यचनमात्र
 स्य व्यचनान्त इकादेशः इति पस्तु 'उभवेक' एते सूत्रमभाष्यमन्वयविरुद्ध
 'नैषादकर्तुक्' इत्यत्र हस्याऽपि ज्ञाऽमन्तर गौरवमन्त्र । किञ्च अत्राऽपि
 व्यचनस्य प्रत्ययने तदेकत्वमन्तरात्तत्र तत्र फराऽभावादादेशोत्तरत्रैव स्वरप्रकृति
 हविता । अभारविशिष्टस्याऽपि प्रत्ययने तस्याद्युदात्तत्वे तन्स्थाने आन्तरनम्या
 दायुदात्तत्वमैवादेश इति ज्ञापनोपपाये फउ चित्त्वमिति दिक् ॥ तत इति ।
 किंस्वरस्य यस्वनि लापेन बाधे एतस्य प्रत्ययस्वरप्रकृतावप्रकृता च दोष इति
 भावः । भाष्ये—एतस्याच्च सत्यामित्यादि । एवमाद्युदात्तस्य वा लापसमिते
 खणितम् ॥ इदानीमप्रत्ययमज्ञेति । अनेन हि पूर्वप्रयोजनाना गणितं वा मुख्य
 प्रयोजनमिदानीमादेत्यर्थाभ्याने । स तु न युक्त एवमध्यत्र भगवता स्पष्टान् ।
 यथान्वयस्य चिति । अत्र पाठे हि विप्रतिषेधेन न्यायो भवति । पाठपाठे हि धाता
 रित्यस्य पूर्ववापूर्वावप्रतिषेधा वक्तव्य स्यादिति भावः । भाष्ये—यत्राऽनुदात्ता
 प्रकृति समत्वमिति । ननु प्रातिपदिकप्रत्यय सर्वत्र चारितार्थ्याद्यत्राऽनुदात्त
 त्यादि व्यर्थमिति चेत्, प्रकृतेऽनुदात्तस्वरितवस्व प्रत्ययोपत्यनन्तर प्रकृतिस्वर
 निमित्तकौपानपानप्राप्त्या तदपवादत्वमस्य वाच्यम् एवञ्च वाच्यमानान्यचिन्तया

१ 'इति । अत्र हि' इदं क्वचित् । २ इति क्वचित् । ३ 'त्युत्प्रेयसि' । ४ 'पयस्या' ।

तिपेधेन । पित्स्वरस्यावकाशः—पचति पठति । तित्स्वरस्यावकाशः—कार्यं हार्य-
म् । इहोभयं प्राप्नोति—कार्यं हायां । तित्स्वरो भवति विप्रतिपेधेन ॥३॥ चि-
त्स्वरथापि पित्स्वरात् ॥३॥ पित्स्वराच्चित्स्वरश्चापि भवति विप्रतिपेधेन ॥ चि-
त्स्वरस्याऽवकाशः—चलन. कम्पनः । पित्स्वरस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति—
आम्बुध्या सौवीर्यां । चित्स्वरो भवति विप्रतिपेधेन । ॥३॥ न चाद्युदात्तत्वस्य
प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात् ॥३॥ न चाऽर्थो विप्रतिपेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आ-
द्युदात्तत्वस्य प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगात्' । प्रत्ययसंज्ञासन्नियोगेनाद्युदात्तत्वं कृते
सतिशिष्टत्वादानुस्वरो भविष्यति ॥ अयं चाऽप्ययुक्तो विप्रतिपेधः—पित्स्वरस्य
तित्स्वरस्य च ॥ किं कारणम् ? ॥ ॥३॥ टापि स्वरितेनैकादेशः ॥३॥ टापि
स्वरितेनैकादेशो भविष्यति ॥ इदमिह सप्रथमं,—स्वरितत्वं त्रियतामैकादेशः
इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्स्वरितत्वं ॥ नित्य एकादेशः । कृते स्वरितत्वे
प्राप्तोत्यकृतेऽपि ॥ स्वरितत्वमपि नित्य, कृतेऽप्येकादेशो प्राप्तोत्यकृतेऽपि ॥

अनित्य स्वरितत्वम्, अन्यस्य कृते एकादेशो प्राप्तोत्यन्यस्याऽकृते । तद्दान्तरस्य
प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरि-
तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते [स्वरितत्वे] । स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधि-
रनित्यो भवति ॥ [उभयोरनित्ययो परत्वात्स्वरितत्वम्] ॥ अन्तरङ्गस्तद्धैका-
देशः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाधित्यैकादेशः पदस्य स्वरितत्वम् ॥ स्वरित-

प्र.] पित्स्वरादिति । एतदनाऽनुदात्तत्वविधाने सिद्ध्यति नाऽन्यत्रेति भावः । कार्येति ।
स्वरितत्वात्प्रागेकादेशं मन्यते । तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावात्तित्स्वर
प्राप्नोति । परं प्रत्यादिवद्भावात् पित्स्वरप्रसङ्गः ॥ नवेति । प्रत्ययसंज्ञासन्नि-
युक्तस्वरस्याऽन्तरङ्गत्वात्सि विप्रतिपेध इति भावः ॥ परत्वात्स्वरितत्वमिति ।
अन्तरङ्गत्वं स्वरितत्वस्याऽनपेक्ष्यैतदुक्तम् । स्त्रीत्वापेक्षामिमित्तो ह्येकादेशो बहि-

उ.] 'घातो'रित्यस्याप्यपवादः स्यादिति सङ्घातारणाय तदुक्तेः ॥ नाऽन्यत्रेति । तथा च
तित्स्वरात्पित्स्वर एव परः स्यादिति भावः । 'कार्ये'त्यत्रोभयप्राप्तिं दर्शयति—तत्रै-
कादेशस्येति ॥ प्रत्ययसंज्ञासन्नियुक्तेति । ननु पाठन्यानेऽपि आरे कृते घातु-
संज्ञान् परत्वात्पूर्वं, विषयभेदात्तत्समकालमेव वा प्रत्ययस्वरप्रवृत्तौ पश्चात्प्रवर्तमान-
स्य घातुस्वरस्य सतिशिष्टत्वमन्येवेति चेत् सत्यं, संज्ञास्वरयोर्विपश्भेदेन विरोधाऽ-
भावान् परत्वात्प्रवृत्तेः । यौगपद्यमपि न, ज्ञानयौगपद्याऽमममवान् ॥ स्त्रीत्वापे-
क्षेति । वस्तुतः शब्दशास्त्रत्वादर्थाविश्याऽपेक्षाकृते बहिरङ्गत्वमभ्योर्जवमिति
भाष्याशयः । 'कार्ये'त्यस्य विभज्यान्वाख्याने इदम् । भाष्ये—पदस्य स्वरितत्वमि-
ति । 'अनुदात्तम्पद'मित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः । एव च वर्णसमूहस्वरपद-

त्वमप्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्ययेतन्—“पदग्रहण परिमाणार्थं”मिति ।
 उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितश्च, स्वरितश्चे कृते आन्तर्यत स्वरितानुदा-
 त्तयोरैकादेशात् स्वरितो भविष्यति ॥ अथ चाऽप्ययुक्तो विप्रतिपेय-पिम्बरस्य
 चिस्वरस्य च ॥ किं कारणम् ॥*॥ चापि चिस्वरणात् ॥॥ चापि चिस्वरण
 सामर्थ्यादन्तोदात्तस्य भविष्यति ॥ [आयुक्तश्च । अनुदात्तो गुणपत्नी] ॥

गुप्तिञ्जिह्व. सन् ॥ ३।१।५ ॥

[गुप्तिञ्जिह्वाना अनुदात्तेत ।] । गुप्तादिष्वनुग्रन्धकरण किमर्थम् ? ॥
 ॥० ॥ गुप्तादिष्वनुग्रन्धकरणमात्मनेपदार्थम् ॥*॥ गुप्तादिष्वनुग्रन्ध म्रियन्ते ।

प्र]रु । आन्तर्यत इति । स्वरित त्वनुदात्तोऽपि पित्त इति स्वरिताऽनुदात्तयो
 स्वरितोऽन्तरगतम् ॥ चापीति । यदि सामान्यप्रदृशाऽविगतार्थत्वमेव चकारस्याऽ
 भविष्यत्प्रत्ययप्रसरण एव यत्प्रदृश्यात्म्येति भावः । [आद्युदात्तश्च । अनु ।] ॥

गुप्तिञ्जि । गुप्ति । अनुग्रमप्रदर्शनाय क्ति पठितो न त्वयमनुदात्तः ।
 गुप्तादिष्विति । नित्यमन्विष्यन्त्वेवलेभ्यो लृण्यनुपागप्रश्न ॥ आत्मनेपदा-

उ]साऽपैत्रत्वात्स्वरितत्व बहिरङ्गमित्यभिमान । परिमाणार्थमिति ‘पदत्व यावद्भवति
 यावन्तश्च भवति तावत्तावति च सन्निहितमेकत्र न सर्वमनुदात्तम्भवती’त्यर्थ इति
 भावः । तेन पदसमुदात्तस्य न स्वरप्रगल्भिकार्येऽसन्निहितस्य च सिद्ध्यतीति बोध्य-
 म् । अतएव वानोरित्यादिनाऽस्म्यैकवास्यति दिक् ॥ सामान्यग्रहणेति । यनुव-
 न्धकलमम्पादनद्वारेण भावः । एव शेषनिघण्टुद्वाराऽऽगमाऽनुदात्तत्वंसिद्धये एवा-
 त्प्राम्य सूत्रस्य पाठः । ‘आगमाऽनुदात्तार्थं वै’त्ववोपक्रमोच्चा मिद्वान्त्युक्तिः । वचना
 न्तरसरणे गौरवम् । नापकन्तु नाम्नीति पूर्वमेव निरूपितम् ॥ [आद्युदात्तश्च]

गुप्तिन् । ‘परभेदे चिन्मिन्’ इति व्यापिप्रतीकारादावेव व्यवहागज्जुगुसादे
 निन्दादावेव व्यवहारान्, ‘गुप गापने’ ‘क्ति निक्तेने’ इति प्रयोगश्च, ‘विचि
 किन्मा तु मशर’ इत्यादिकोऽगलाच्चाऽर्थविशेषापहितेभ्य एव सन्निति बोध्यम् ॥
 वैदे ‘विचिक्किन्मती’ति परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह—अनुक्रमेति । अत्राऽग्रहणे सूत्रे
 एव तदभावात् आगन्त्येनेति तन्निवारणार्थेन्यर्थः । भाष्येऽनुदात्तस्वरण किमर्थमिति वक्त-
 व्येऽनुग्रन्धकरणमित्युक्तिर्दानशानोर्ऽरुत्स्वरितस्वरोपनाय । यन्तु कृत्वादी बधेरप्य
 नुदानेरनुक्त तत्र मान् विन्व्यम्, माप्यविरोधश्च । एत किन् परस्मैपदिन्वेऽपि
 भाष्याऽनुग्रहिन्यः । वैदिकपरस्मैपाठप्रयोगाम्नु छान्दस्यत्वादिपि सुमाथा । लोके
 त्वात्मनेपदमेवाचिनम् । एतश्च बधेरपि स्वरितश्च परस्मैपदिन्वमेव बोधितमिति
 वदन्ति । केवलेभ्य इति । सनन्ते प्रतीयमानार्थगतिभ्य इत्यर्थः । तदर्थगतीनामेवाऽ-
 नुदात्तत्वादिनि भावः । अत एवाऽर्थान्तरेऽनादुग्रन्धकत्वमिति वृत्त्यादानुक्तम् ॥

[किं प्रयोजनम् ? ॥ 'आमनेपदार्थम्'] ॥ आत्मनेपद यथा स्यात् ॥
अथ क्रियमाणेष्वप्यनुबन्धेषु आमनेपद न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ सना
व्यवहितत्वात् ॥ 'पूर्ववसन' इत्येव भविष्यति ॥ 'पूर्ववसन' इत्यु-
च्यते न चैतेभ्य प्राक् सन आमनेपद, नापि परस्मैपद पश्याम ॥

एव तर्ह्यनुबन्धकरणमामर्ष्याद्भविष्यति ॥ अथ वा अवयवे कृत लिङ्ग समुदा-
यस्य विशेषक भविष्यति । तद्यथा—गो सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्ग गोविशेषक
भवति ॥ यद्यवयवे कृत लिङ्ग समुदायस्य विशेषक भवति तर्हि जुगुप्स-
यति मीमांसयती यत्रापि प्राप्नोति ॥ अवयवे कृत लिङ्ग तस्य समुदायस्य
विशेषक भवति य समुदाय योऽवयवो न व्यभिचरति।मनञ्च न व्यभिचरति
णिच पुनर्यव्यभिचरति । तद्यथा—गो सक्थनि कर्णे वा कृत लिङ्ग गोवैव विशे-
षक भवति न गोमण्डलस्य ॥ [गुणित्तिञ्च सन्] ॥

मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ७।१।६ ॥

॥ ॥ अभ्यासदीर्घवेऽवर्णस्य दीर्घप्रमङ्ग ॥ २ ॥ अभ्यासस्य दीर्घवेऽवर्णस्य दीर्घश्च
प्राप्नोति—मीमांसते ॥ ननु च इत्वे कृते दीर्घश्च भविष्यति ॥ कथं पुनर्य-
त्तिसद्वियोगेन दीर्घत्वमुच्यमानमिव प्रतीक्षते ॥ अथ कथमभ्यास प्रतीक्षते ? ॥
वचनादभ्यास प्रतीक्षते । [अभ्यासस्य दीर्घश्चविधानात्] । इत्वं पुनर्न

प्र] भूमिति । सन्नन्तेभ्य इति भाव ॥ पूर्ववदिति । लिङ्गानिदेशादिति भाव ॥ न
चैतेभ्य इति । कार्यानिदेशोऽसौ । लिङ्गानिदेशे तु अनुचिकीर्षतीत्यादावप्यात्मने-
पदप्रसङ्ग इति भाव ॥ एव तर्हीति । सना व्यवधानेऽपीति भाव । अथ वेति ।
यत्राऽवयवे लिङ्गाऽऽमङ्गस्य प्रथेचन नास्ति तत्र समुदायार्थ एवाऽभ्यासिति भाव ।
शिष्ट भाष्य 'पूर्ववसन' इत्यत्र विस्तरेण व्याख्यानं तत्र एवावधार्यम् । [गुणित्तिञ्च] ॥

मान्बध । सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बधक इत्याह—अभ्यासदीर्घ इति ॥ अथ

उ] भाष्ये न चैतन्म्य इति । सन्नन्ते प्रतीयमानार्थकृतिभ्य इत्यर्थ । नाऽपि परस्मै-
पदमिति । बधदानदानमिप्रायेणैदम् ॥ यत्राऽवयवे इति । भाष्ये—अवयवे कृत
मित्यस्य 'निःफलवे'दिति शेषो बोध्य ॥ [गुणित्तिञ्च सन्] ॥

मान्बध । ननु परत्वदिवे दीर्घप्रमते कथमवर्णस्य दीर्घोऽन आह—सामा-
न्येति ॥ भाष्ये—उत्पत्तिसद्वियोगेनेति । ननु धातुमात्रोदेशेन सन, सल्लिभित्त
चाम्भ्यासोदेशेनश्च दीर्घ इति कथं तयो सन्नियोग इति चैत्त, बोधमल्लियोगेन तदुत्पत्ति
सन्नियोगोऽपीत्यभिमानात् ॥ वचनादभ्यासमिति । एवञ्च सल्लियोग एवाऽऽपिद

१ इदं क्वचिदपि नास्ति । २ इदं वृत्तित्वम् । ३ 'भवति' पा० । ४ इदं क्वचित्त ।

५ 'सन्नन्तेमेव च' पा० । ६ 'सिन्नन्त' पा० । ७ 'अभ्यासदीर्घ' । ८ इदं न सर्वत्र ।

प्रतीक्षते ॥ ॥ न वाऽभ्यासविकारेष्वपवादस्योन्सर्गाऽनाधकृत्वान् ॥ * ॥ न वैप
 शेष ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभ्यासविकारेष्वपवादस्योन्सर्गाऽनाधकृत्वान्' ।
 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उन्सर्गाश्च बाधन्त' इत्येव दीर्घेऽमुच्यमानमिच्च न
 बाधिष्यते ॥ अथ वा 'मान्वाऽनाधकृतान्म्य इं चाऽभ्यासस्येति वक्ष्यामि ॥ एवमपि
 हलादिशेषापवाद ईकार प्राप्नोति ॥ 'इं चाऽच' इति वक्ष्यामि ॥ 'अथ वा 'मान्वा
 धान्दान्दान्म्यो दीर्घश्चेतोऽभ्यासस्येति वक्ष्यामि ॥ मिच्छति ॥ सूत्र तर्हि मिच्यते ॥
 यथान्याममेवाऽन्तु ॥ ननु चान्त्- 'अभ्यासदीर्घेऽव्ययस्य दावन्वप्रमङ्ग' इति ॥
 परिहृतमेतन् 'न वाऽभ्यासविकारेषु अपवादस्याऽपवादनाधकृत्वा' इति । अथ वा

प्र] कथमिति । यथाऽभ्यासमिति वचनादार्षलमभ्यासमप न तथा वचनान्तरविहित
 मित्त्वमर्षानि भाव ॥ अभ्यासविकाराष्विति । एतच्च 'दीर्घोऽस्मिन्' इत्यत्रादिद्व
 णन ज्ञापयिष्यत ॥ इं चाऽच इति । अतन्तमन्वर्ष । न चाऽकृत हलदिशेष
 ऽतन्तन्व भवति ॥ अभ्यासविकार इति । स चैवमेव । तथा हि लोपस्य ता
 वदादेशो विज्ञानुमगस्य, तस्याऽभावस्वरूपवान् । याद च ह्रस्वस्य दीर्घश्च स्यात्तदित
 निर्देशाऽनर्थक स्यात् । दीर्घश्चुत्याऽपरिभाषापस्थानादतन्तस्य दीर्घविधानादी
 र्घस्य ह्रस्वस्य वा दीर्घविज्ञान विशयाऽभावान् । तस्मादिन्वमव तदितन प्रत्याप्यते ।
 अथ वाऽऽहृत्य सनि यो मिहितो विकार 'मन्वन्' इति, तस्यैव ग्रहण विज्ञायते ।
 ह्रस्वश्च मोनादीनामिव वधेरपि पर्वन्यवत्प्रणप्रत्यया भवति ॥ [मान्वाधदान्] ॥

उ] इति भाव । अतएव पूर्वं विशेषविधिन्वर्षेव बाधकत्वमुक्तं कैयटनानं केचिन् । परेतु
 तद्वाधमज्ञिभोगेनाऽर्णमिति कृत्वमन्तरत्नव बोध्यत इति वदन्ति । न प्रतीक्षत
 इति । किन्तु विशेषविधिव्वादन्तरत्नवादा बाधत एवति भाव ॥ न वाऽभ्यासवि
 कारेष्वपवादेति । अपवादपद बाधकोपलक्ष्यम् । एतेन यत्राऽन्वन्तरप्रत्ययुत्तर-
 मन्वन्तरस्य प्रत्यययोग्य वाऽभावस्तत्रैवेदमिति परास्तम् । एतच्चेति । ययम्यत
 द्यादीं नुक्ति अतन्तन्वाऽभावादीर्घाऽप्राप्ता 'चरिक्ती' त्यादीरिक्तो रमिन्विगामर्थ्येन
 तदप्राप्तं व्यर्थमस्ति इति प्रहृत्तार्थज्ञापकमित्यर्थ । तेन यथायोग पूर्व
 सुमर्गप्रवृत्तावपवादप्रवृत्ति, अपवादप्रवृत्तावपि वा पुनरुन्सर्गप्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

यथापि 'इं चाऽच' इत्यत्राऽच इत्यस्य वैधिवन्वर्षेनाऽन्वयेऽपि न क्षतिस्तथापि
 सामानाऽधिकारस्य न्याय्यत्वादाह—अतन्तस्येति ॥ 'इं चाऽचोऽभ्यासस्य',
 'दीर्घश्चेतोऽभ्यासस्येति पत्रद्वयेपिसूत्रभेदो दूषणम् ॥ ननु तदितन ह्रस्वग्रहणे वधि
 र्वावर्त्य, तत्र फलाऽभावन हस्ताऽभावात्त आह—ह्रस्वश्चति । अत्र 'न वाऽभ्यासवि
 कारेष्वित्येव समासन युक्तम् ॥ [मान्वाधदान्दान्म्यो दीर्घाभ्यासस्य] ॥

१ 'हलादि शेष' पा० । २ विशेषत इत्यर्थ ।

नैवं विज्ञायते 'दीर्घश्चाऽभ्यासस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'दीर्घश्च आभ्यामस्ये'-
ति ॥ किमदमाभ्यासस्येति ? ॥ अभ्यासस्य विकार आभ्यासः, तस्येति ॥

धातो' कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ३।१।७ ॥

धातोरिति किमर्थम् ? ॥ प्रकर्तुमेच्छन् प्राचिकीपन् । सोपसर्गादुत्प-
त्तिर्मा भूदिति ॥*॥ कर्मग्रहणात्मनिधौ धातुग्रहणमनर्थकम् ॥*॥ कर्म-
ग्रहणात्मनिधौ धातुग्रहणमनर्थकम् । 'कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा सन्
भवती'त्येव धातोरुत्पत्तिर्भविष्यति ॥*॥ सोपसर्गं वै कर्म ॥*॥ सोपसर्गक-
मिह वै कर्म, तत उत्पत्ति-प्राप्नोति ॥*॥ सोपसर्गं कर्मणि चेत् कर्मविशेषकत्वा-

प्र.] धातो कर्मणः । धातोरर्थद्वारके कर्मत्व-समानकर्तृकत्वे । ते चेच्छाया प्रत्य-
यार्थत्वेऽपि सन्निधानात्तदपेक्षे एव गृह्येते । एवं च प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययार्थो
भवति, अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरसंबन्धः स्यात् । वार्त्तिकेऽवतारणाय प्रश्नं
करोति-धातोरिति किमर्थमिति । अयं भावः-धातुरेव क्रियावाची, उपसर्गस्तु
विशेषकः । ततश्चाऽर्थद्वारके कर्मत्वसमानकर्तृकत्वे धातुरेव संभवत इति ॥ सोपस-
र्गादिति । सद्धान्तेन विशिष्ट क्रिया प्रतिपादन इति तत एव सन्नुपत्तिप्रसवः ।
ततश्च सद्धान्तादेरेव द्विर्वचनादिप्रसङ्ग इति भावः ॥ कर्मग्रहणादिति । एतदुपल-
क्षणम्, तेन 'समानकर्तृकग्रहण'दित्यपि बोद्धव्यम् ॥ सोपसर्गमिति । सद्धान्तस्य
क्रियाविशेषाऽभिधायित्वादिति भावः ॥ कर्मविशेषक इति । अत एव वचनात्

उ.] धातो कर्मणः । शब्दस्य धातो कर्मत्वममानकर्तृकत्वाऽसम्भवात्सूत्रे सामा-
नाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । ताभ्यां वार्त्तिकोक्तधातुग्रहणप्रत्याख्यानानुपपत्तिर्धेव्यत
आह-अर्थद्वारके इति । नन्विच्छायामिति सप्तम्यन्तत्वात्कर्मण इत्यादिनाऽन्वया-
ऽयोग्यमितीच्छारूपेऽयं धात्वन्तरार्थकर्मणस्तेन समानकर्तृकादपि सन्स्यादत आह-
ते चेति । सन्निधानाद्विभक्तिविपरिणामेन तयोरपि सा विशेषणमिति भावः ।

न केवलं सन्निधानादेव तयोरिच्छाऽपेक्षत्व किन्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयो सामर्थ्याऽ-
नुपपरत्याऽपीत्याह-पूर्वहीति । वार्त्तिकेऽवतारणावेति । धातुपदस्य प्रयोजने दर्शिते
तत्सिद्धिस्तदन्तरेणऽपि भवतीति वार्त्तिकेन दर्शयितुं शक्यत इति भावः । सोपसर्ग-
व्याशुर्त्तर्न फलमन्याह-धातुरेवेति । प्रकृत्येच्छाविषयत्वप्रतीतिर्विषयसामाना-
धिकरण्यात्कृतसामानाधिकरण्याद्गोप्तादे कर्मत्वमिहेति भावः ॥ भाष्ये-प्राचिकी-
पंदिति । यद्यपि लक्ष्यपि द्विर्वचने दोषस्तथाप्यदकूलमधिकं दोषं वक्तुं लक्ष्णं इति ।
सद्धान्तेनेति । धातुपदाऽभावे विशिष्टस्यैवेच्छाविषयत्वेन कर्मत्वात्तत्राचमदेव सन्प्र-
सङ्ग इति भावः ॥ सुबन्तार्थस्याऽपि कर्मत्वात्ततः सन्स्यादत आह-एतदिति ।

दुपसर्गस्याऽनुपसर्गं कर्म ॥ * ॥ सापसर्गं कर्मति चकर्मविशेषक उपसर्गं ।
 अनुपसर्गमय [हि] कर्मं । अवश्य चैतन्व विज्ञेयमनुपसर्गं कर्मति ॥ * ॥ सोप-
 सर्गस्य ष्टि कर्मत्र धावधिकारस्या मनाऽविज्ञानमकर्मत्वात् ॥ * ॥ यो हि मन्यते
 सोपसर्गं कर्मति, त्रियमाणेऽपि तस्य धातुग्रहण मनाऽविधि स्यात् ॥ किं
 कारणम् ? ॥ 'अकर्मं चोत्' ॥ इत् तर्हि प्रयोनन सुवन्तादुपसर्गमां भूत् ।

प्र] प्रथममनुप्रतिपत्तादित्य । जयमर्थं धातुरेव क्रियावार्त्तानि तदर्थमर्थेव कर्म-
 त्व न तूपसर्गार्थस्यापि । उच्यते क्व एव कर्मं नन्मानानाधिकरण्याद्गी-
 ष्मादिभ्यो द्विर्ना भविषतीति । अथाऽपि विशपस्यं पृथक्कर्मत्वम् । यद्युक्त-
 'करोऽपि कर्मं भीष्मादयोपीति तत्रापि कर्ममसुदायस्याऽकर्मत्वत्वमुदायादुच्येति
 न भविषति । सापसर्गस्य हीति । यदि मदान्त्याऽर्थद्वारं कर्मत्व स्यात्तदा
 अरयस्वाऽकर्मत्वात्त नन्प्रयोनन स्यात् । 'कर्मण' इत्यपा [हि] पञ्चमी । पत्रा
 तु मन्वाकर्मणोऽवयवादानो गतिन्याप्रथमाणऽनुपसर्गत्र स्यात् । तस्मात्—'अडा
 दानाव्यवस्थार्यं पृथक्नेन प्रकृत्यनान् । सात्पसर्गयोधांतु क्रियवार्त्तानि निर्णय ।
 सुवन्तादिति । निरुचित्वान्वन पनेमाऽवकाशा स्वनादय इति भार । 'प्र

ठ] तद्वनयत्नाह भाष्ये—कर्मण समानकर्मकादिनि । प्रतिषेध इति । तृषकाभ्या'-
 भिगादि । यातकादिन्वान्तमाम इत्यन्य । धातुरेवेति । मदानन पिशिष्टक्रियाऽ
 वगतस्यपि विशपस्येव कर्मत्व प्राशान्यादिति भार । तत्र इशान्तमाह—यद्युक्त-
 मिति । प्रशान्तस्यैव कर्मत्वमित्यत्रार्थं दृश्यन्तोऽयम् । यद्यपि तत्र तद्विशेषाऽपि
 मा शक्तिरिति नापयन्तस्यपि समानाधिकरणविशेष एव तथा, उपसर्गार्थस्तु
 व्यधिकरण इति दिक् । 'अथाऽपि विशपस्य'ति पाठ । धावर्थगतविशेष
 रूपम्योपसर्गार्थमन्वर्थ । इचित्तु विशपस्ये'ति पाठ । तत्राऽप्यनमेवार्थ ।

समुदायस्याऽकर्मं चादिति । अनु 'प्रतिशानते' इत्यादौ 'प्र'ममभित्याहारे
 गतरेव प्रतीयमानत्वात् संप्र कर्मति धातुग्रहणाऽभाव तत्रप्रतिपादकान्तोपसर्गादेव
 स्यादिति चेत्, तत्राऽपि आदिकर्मशोतकनाया 'प्र'शब्दे भूवादिमूत्रे भाष्य उक्ते ।

भाष्ये—धावधिकारेऽपीति । नन्वन्त्याऽम्बरितत्वादिभारपदप्रयोगोऽयुक्त
 इति चेत्, नेदमभिसारपद स्वरितपर, किन्तु करण कार, अधिक करोऽपि
 कार । धातोरित्यस्याऽधिकृत्य करणेऽपीत्यर्थ ।

अवयवस्याऽकर्मं चादिति । कर्मत्वपर्याप्तनधिकरणत्वादित्यर्थ । अव-
 यवपत्रां समुदायस्य कर्मत्वेऽपि न दोष न्यत आह—पत्रान्विति । अनु-
 पसर्गात्तेति । न च व्यपदेशिद्वयान्, अत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वादित्याह । तस्मादिति ।

१ 'अकर्मकत्वात्' पा० । २ 'सामानाधिकरणत्वात्' पा० । ३ 'विशेषस्य' पा० ।

॥*॥ सुबन्ताच्चाऽप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात् ॥*॥ सुबन्ताच्च सनोऽप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'क्यजादीनामपवादत्वात्' । सुबन्तात्क्यजादयो विधीयन्ते तेष्वपवादत्वाद्वापका भविष्यन्ति ।

॥*॥ अनभिधानाद्वा ॥*॥ अथ वाऽनभिधानात्सुबन्तादुत्पत्तिर्न भविष्यति । नहि सुबन्तादुत्पद्यमानेन सना इच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्तत् उत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ इयं तावद्गतिरुगति 'वंदुच्यते—'अनभिधाना'—दिति । यदप्युच्यते—'सुबन्ताच्चाऽप्रसङ्गः क्यजादीनामपवादत्वात्'दिति । भवेच्चस्मादिदप्रसङ्गः स्यादैवात्मेच्छायाम् । परेच्छायां तु प्राप्नोति—'राज्ञः पुत्रमिच्छती'ति ॥ एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति ॥ किम् ? ॥ समानकर्तृकादित्युच्यते न च सुबन्तस्य समासः कर्ताऽस्ति ।

प्र] तिपदिश'दिति तु श्लोकम् । 'कर्मणः' इति वचनात्, कर्मन्वे च सति सुबन्तताया अवश्य भावात् । क्यजादीनामिति । कर्मनात्रासन्विधिः, कर्मविरोधात्सुबन्तात्क्यजादय इति भावः । यत्र चोत्सर्गाखारौ विभाषा तत्राऽपवादेन मुख उत्सर्गो न भवति, अपि तु वाच्यमेव । इयं तावदिति । लक्ष्यधया लक्ष्यस्य व्यवस्था न्याय्या, लक्ष्यधयेण तु लक्ष्यगन्धवस्थापनं गन्धन्तराऽभावादिति भावः । व्यपदेश्यं सदिति । सच्छाभनं यद्यपदेशाहं तत्र व्यपदिशति । न च सुबन्तस्येति । पुत्रादेः सत्त्वभूताऽर्थाभिधापित्वान्नाऽभ्यस्यैव साधनसम्बन्धयोग्यत्वादिति भावः । 'कट करोती'त्यादावपि सुबन्तेन सिद्धरूपोऽर्थोऽभिधीयते । शब्दाऽन्तरसञ्चिधानात्साध्यता प्रतीयते । यथोक्तं हरिणः—'निर्वर्त्यो वा विकार्यो वा प्राप्यो वा साधनाध्यय । क्रियायामेव साध्यत्वात्सिद्धरूपोऽभिधीयते' ॥ इति । आसितुमिच्छतीति । तुमुनन्तस्य साध्यरूपाऽभिधायित्वास्ति कर्ता योग इति भावः । 'क्यचि

उ.] तैनाऽचार्येण तयो पृथक्तेन कल्पनात्किंशकचिनां च धातुत्वादुपसर्गरहित एव क्रियानाचीति निर्णय इत्यर्थः । पार्थक्यकल्पनाफलशाऽऽदिभ्यवस्था । 'समानकर्तृ-वा'दित्यनेन क्रियावाचक्यदेव सनो विधानमिति न तद्विद्विशिष्टान्विति भावः । कर्मन्वे च सतीति । कर्मत्वादियोनकत्वाद्भिभच्छेरिति भावः । कर्मविरोधादिति । क्यजादीनामप्येकर्योभाव एव प्रवृत्ते सनभावे तदभावाच्च क्यजादीना सावचारादिति भावः । एतेन क्यजागभावे सन्स्यादित्यस्ताम् । तद्धनयज्ञाह—यत्र चेति । लक्षणाध्ययेति । बोद्धुणा लक्षणं च चक्षुःकत्वादिति भावः । भाष्ये—आत्मेच्छायामिति । 'कर्माभूता'दिति शेषः । साध्यस्येति । साध्यत्वेन प्रतीयमानस्यैवेत्यर्थः । साध्यता प्रतीयत इति । सा च न वारक्यऽवच्छेदिकेति भावः । साधनाध्यय

१ 'इच्छाभिधानमस्ति' । २ 'दित्वात्मेच्छाया' । ३ 'दिच्छयां वेत्सुच्यते' पा० ।

एवमपि भवेत्-कस्माच्चिदप्रसङ्गं स्याद्यस्य कर्ता नास्ति, इह तु प्राप्नोति—आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति ॥ इच्छायां भर्तुं सन् विधीयते इच्छार्थेषु च तुमुन् । तत्र तुमुनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य सङ्गं भविष्यति ॥

एवमरीह प्राप्नोति—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति ॥ इह यो विशेष उपाधिर्वा उपादीयते, छाये तस्मिन् न भवितव्यम् । यत्रेहाद्यो गम्यते आसितुमिच्छति शयितुमिच्छतीति—स्वयता क्रिया क्तुमिच्छतीति, तामाविह गम्यते—आसनमिच्छति शयनमिच्छतीति। अन्यस्याऽऽसनमिच्छता र्थेयाऽर्थेयां गम्यते। अवश्य चैतदेव विज्ञेयम् । या हि मन्यताऽऽद्योये तस्मिन्नेन भवितव्यमिति,

प्र] मान्नाऽऽप्यप्रतिषेध इति न्यत्र प्रतिषिद्धं । तुमुनाक्तत्वात् । तुमुञ्जिमे त्तेनेच्छतीत्यनेनन्यर्थं । न चेच्छतायस्य प्रयोगो वापि वा सम्भवानि युज्ये बहुम् । उपपत्तिनिमित्तं तानुमुनन्तत्वात्समाप्तप्रसङ्गात् । आसनमिच्छतीति । ल्युङ्गावभावे विशेषतः न विच्छाद्युपपत्तिरिति भावः । घातुना शक्यत्वात् च समानकर्तृकत्वमिति । इह यो विशेष इति । समानकर्तृकत्वान्वाऽर्थ उपाधिरन्यस्तु विनाप इति इति भावः । इ चित्त्वभेदेन व्यवहारः । आसितुमिच्छतीति । प्रतिमानाऽथन वाक्यन भवितव्यम् । आसितुमिच्छतीति चाऽऽसितुमिच्छतीति समानार्थं भवतीति भवत्यने संप्रत्ययः । आसनमिच्छतीत्यत्र तु किमान्न आसनमिच्छत्यय परमपि सन्देशान्मानकर्तृकत्वाऽऽतिरिक्त्यासनान्वात्मन्यस्यो न भविष्यति । न ह्यन्य मनुष्यमान समानकर्तृकत्वशून्य विशेषमन्तर्भाव

उ] इति । कर्मणोऽगणत्वात्प्रत्यय इत्यर्थः । क्रियाणामेव साध्यत्वात्—साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । मिद्धरूप—मिद्धत्वेनैव स प्रतीयत इत्यर्थः । तुमुनन्तस्येति । 'बन्धय कृत्' इति वचनान्तस्य साध्यरूपभावाऽभिप्रेतित्वर्थः । तुमुन् इच्छाचकत्वाऽभावाद्वाह—तुमुञ्जिमेत्तेनेति । 'समानकर्तृकेषु तुमुञ्जित्यत्रच्छार्थेऽप्यनुपपत्तिस्य तन्निमित्तत्वम् । तदभाव इति । सनस्तु भोपपदत्वं, महामज्ञाविरोधान् ।

नन्वनस्य मिद्धरूपभावाऽभिप्रायिनः कथं कर्तृसम्बन्ध इत्यत्र वाह—घातुनाप्येति । भाष्ये—छोये तस्मिन् इति । घृत्वा शब्दपन्थयोऽपि यस्य इत्यर्थः । घृत्तीति । तुमुनन्ते विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्व तुमुनो विज्ञानात्ममानकर्तृकत्व प्रतीतस्तदुक्त समानकर्तृकत्वविषयमनो विग्रहवाक्यम् । भावावपपत्त्युक्तं तु तदने शक्यत्वं तन्मनो विग्रहतास्यमिति नाऽऽसनशब्दात्मनुपत्तिरिति भावः । न ह्यन्य इति । विग्रहे तदप्रधाने । न ह्यऽऽसनशब्दगर्भं समानकर्तृकत्वप्रतीतयोऽप्य विग्रहवाक्यमस्तीति तदभावात्तन् मनोऽऽनुपत्तिरैवाऽनुमीयत इति भावः । 'पश्यामी' इति देव

१ इदं वचनम् । २ 'विशेष उपादीयते उपाधिर्वा' पा० । ३ 'षोऽर्थो' पा० ।

त्रियमागोऽपि हि तस्य धातुग्रहण इह प्रसज्येत—‘सद्गतमिच्छति देवदत्तो यद्दत्तेने’ति ॥*॥ कर्मसमानकर्तृकग्रहणन्यस्य चेच्छामिधाने प्रत्ययविधानान् ॥*॥ कर्मसमानकर्तृकग्रहणं चानर्थकं ॥ किंकारणम् ? ॥ ‘इच्छामिधाने प्रत्यय-विधानान्’ । इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । ॥*॥ अरमन्ने ह्यनन्त-कर्तृकौऽनभिधानम् ॥*॥ इच्छायामभिधेयायां सन्विधीयते । न चाऽकर्म-णोऽपमानकर्तृकादौऽप्यमानेन सनेच्छाया अभिधानं स्यात् । अनभिधानात्कर्त-उत्पत्तिर्न भविष्यति । ॥*॥ अङ्गपरिमाणार्थं तु ॥*॥ अङ्गपरिमाणार्थं तद्व-न्यतरत्कर्तव्य कर्मग्रहण धातुग्रहणं वा,—‘अङ्गपरिमाणं ज्ञास्यामी’ति ॥

किं पुनरत्र ज्याय ? ॥ धातुग्रहणमेव ज्याय । अङ्गपरिमाणं चैव विशतं

प्र.]दितुं शक्नोतीति भावः । सद्गतमिच्छतीति । केवलस्य धातो प्रयोगोऽभावान्-प्रययोपादानं, धातोरेव तु सन्प्रमङ्ग इत्युच्यते । अत्र च किमान्कर्तृकं सन्तमि-च्छत्यय परकर्तृकमिति सन्देहाद्यदा समानकर्तृकत्वं नाऽवधारते तदा न भाव्यम् । यदा तु समानकर्तृकत्व प्रतिपिभासयितं तदा भवितव्यमेव स्या,—‘सजिगन्तते वनो आरे’ति । कर्मेति । इच्छायां कर्मोऽवश्यं मान्यमिति प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव कर्मत्वेनाभ्येधने न तु तद्व्यतिरिक्तमिति ‘गमनेनेच्छती’ति सन्न भविष्यति । प्रत्यासत्त्यैव च समानकर्तृकत्वनाभ्येधन इति ‘देवदत्तस्य भोजनमिच्छती’-त्यत्रापि न भविष्यतीत्येतद्व्यापमूलमनभिधानम् । इह नित्यानां शब्दानां सर्वान-प्रयोगदर्शने सति साध्वसाधुविभागाय शास्त्रारम्भः । न च गमनेनेच्छति देवदत्तस्य भोजनमिच्छतीत्यत्राऽपि जिगमिषति बुभुक्षत इत्यादिप्रयोगोऽस्तीति किं तत्तिरुच-र्येण विशेषणोपादानेनेत्यर्थः । अङ्गपरिमाणार्थं त्विति । ‘इच्छायां वे’त्येतावन्तुःमाने यद्यपि प्रत्ययपरत्वेन पूर्वा प्रकृतेराभ्येधने तथापि ‘प्राऽचिदीर्ष’दित्यादौ सौपमगन्त्या-

उ.]दत्त’ इत्यादीनिष्पन्नात्स्यादिति तु नाऽऽपार्थं, कर्ममात्रबोधकत्वाऽभावान्, अति-रिक्तस्य कर्त्रादेरापि भानादित्याहुः । अनाऽन्तान्तरान्नेऽविशेषं दृष्ट्वाह—केवलस्येति । यदा त्विति । सदन्युमिच्छतीति विग्रहवाक्यस्य सन्प्रकृतिधातुगर्भस्य सम्भवाशिते भावः । गन्वनमिधानादिति भाष्यमनुपपन्नं, समानकर्तृत्वादेवोन्त्यादौकारेण तदभावे तस्य योत्यन्वे प्रमाणाऽभावान्, तस्याऽगतिःकगतिव्याच्येन्यत आह—इच्छाया इति । सविप्रत्ययप्रदित्यर्थः । करणयाद्यद्वा तु न नियतेति भावः । व्याप्ति-न्यायाश्रयणोऽपि समाधत्ते—इह नित्यानामिति । सत्र समानकर्तृकत्वादिप्रकारक-बोधो ल्येऽव्युत्पत्तेरेव, न हि सर्वत्र व्याकरणमेव शक्तिग्रहकमस्तीति भावः । ननु प्रत्यासत्त्या कर्मबोधकप्रत्ययेऽङ्गपरिमाणं ज्ञानमेवेत्यत आह—इच्छायां वेति ।

१ इह अचिञ् । २ ‘देवदत्तो देव’ पा० । ३ ‘कर्तृकादा’ पा० । ४ ‘तत्र’ पा० ।

भक्त्यपि च 'धातोर्विहित प्रत्यय दोष आर्द्धधातुकर्मज्ञो भवतीति मन आर्द्धधातुकर्मज्ञो सिद्धा भवति । यथाऽप्येतदुक्त—“कर्मग्रहणात्पन्विषी धातुग्रहणानर्थक्य, सोपमर्गं कर्मेति चेत्कर्मविशेषकत्वात्सोपसर्गस्याऽनुपमर्गं कर्म,सोपमर्गस्य हि कर्मचे धात्वधिकारेऽपि सनाऽविधानमकर्मन्वा' दिति,— स्वपक्षोऽनेन वर्णित । युक्तमिह द्रष्टव्य—किं न्याय्यं कर्मेति ? ॥ एतदाऽत्र युक्तं यमोपमर्गं कर्म स्यात् ॥ ननु चोक्त—“सोपसर्गस्य हि कर्मचे धात्वधिकारेऽपि सनाऽविधानमकर्मन्वा' दिति ॥ नैव दोष । 'कर्मण' इति नैवा धातुसमानाप्रिहरणा पञ्चमी—'कर्मणो धातो'रिति ॥

प्र] ऽद्भन्व न्यात् । यदा तु माशाप्रवृत्तिर्विनिश्चय निर्दिश्यते तदाऽवधारणं ज्ञायते । अन्यतरदिति । त्रितरे प्रत्याख्यानेऽन्यतममिति वक्तव्ये गमानकर्तृग्रहणं कर्तव्यमेव गौरवप्रमत्तादिति मात्राऽन्यतर दित्युक्तम् । धातुग्रहणमेवेति । वार्तान्तर स्यापि मात्रादनादित्यर्थः । धातुशब्दाच्चारणं धातोर्विहितम्यार्द्धधातुकर्मज्ञोत्ता । तथा च पूर्वसूत्रद्वयविहितम्यं सनन्तदभावाच्चुगुप्तं इत्यादाविडभावः । एतत्सूत्रविहितम्यं तु सन आर्द्धधातुकत्वाच्छिषायित्त इत्यादाविदुणौ भवत । नन्विको झलिति कि-त्त्वमार्द्धधातुकत्वनिमित्तगुणनियेधार्थं सन आर्द्धधातुकर्मज्ञाया शारक भविष्यतिर्नत-इति । सामान्येन शारके व्याख्याप्रमाने सर्वत्र सन प्रयत्न । विशेषविषये त्विगन्त-प्रवृत्तेरेव स्यादिति वदुग्रहणं कर्तव्यम् । स्वपक्ष इति । यद्यपि सर्व एव स्व-पक्षं वर्णयन्ति तथापि परपक्षद्वयशाऽभिनिवेशाद्युक्तोऽपि स्वपक्षो वर्णित इत्युक्तं भवति । युक्तमिति । यदेव न्याय्यं तदेव माद्य न तु दुरुभिनिवेश कार्य इत्यर्थः । यमोपमर्गमिति । धातुमर्गसद्धानेन हि क्रियाविशेषस्य प्रकृमादर्धद्वारक तस्यैव कर्मत्वमित्यर्थः । विशिष्टे च क्रिया साधनेन निरन्त्येने न सूत्रज्ञा सती विशेषणे-नाऽन्यत उत्पत्तेनाऽभिसम्बन्धने । तत्र यद्यपि धातुर्वाच्य उपसर्गस्तु योतप्रमथा-प्यसति धातुग्रहणं वाचकस्योतविभागस्य शब्देनेहाऽनङ्गीकृतत्वात्सद्धानादेवोत्पत्ति

उ] न कर्तव्यमेवेति । उत्तरसूत्रकर्तव्यमा मन इत्यत्रैव कार्यम् । तत्रेच्छायामा मन इत्यस्य कर्तृत्वनाऽन्यस्य क्लृप्तं नादन्तरद्वयं वाच धातावपि तैर्नैव सम्बन्धेनाऽन्यत् । एतच्च प्रत्यासन्नोभयकारेरेकत्वं एव प्रवृत्तिरिति भावः । 'धातुगच्छोच्चारणेने त्वस्य पञ्चाद्-तथा चेति । क्रियाविशेषस्य-विशिष्टक्रियाया ॥ प्रवृत्तान्-वोपमर्गान् ॥ विशिष्टैर्वेति । उपसर्गस्यैवविशिष्टैर्वेत्यर्थः ॥ साधनेन-तत्तत्प्रयुक्तकार्येण । निर्व-त्यन्ते-उत्पन्नबोधनिर्परीक्षिते ॥ उत्पत्त्या-उत्पन्नबोधः॥अन्यत उत्पत्तेन,—अन्यत उत्पन्नबोधेन ॥ तथाप्यमर्ताति । 'कर्मण' इत्यस्य कर्मबोधकादित्यर्थः स्यादिति

किं तर्हि? ॥ अथ यद्ययोगे एषा पृथी 'कर्मणो यो धाः रवयव' इति ॥ यद्यवयव
योगैरेषा पृथी—'केवलादुत्पत्तिर्न प्राप्नोति,—धिर्हीर्येति जिर्हीर्यतीति ॥ एषोऽपि
एषपदेशिवद्भावेन कर्मणो धातुरवयवो भवति ॥ काम तर्ह्यनेन हेतुना
क्यजपि कर्तव्यो—'महान्त पुत्रमिच्छतीति,—कर्मणो यमुबन्तमवयव इति ॥
न कर्तव्य । असामर्थ्यात् भविष्यति ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षमसमर्थ

प्र] स्यादिति भावः । 'उपपदमनि' नित्यत्र च 'साधन हि क्रिया निर्वर्तयति ता
मुपसर्गो विधिनष्टि' इत्युत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया आश्रित्योच्चमिन्यविरोधः ।
अथ वा सत्यपि धातो पूर्वं साधनयोगे इपि नर्मत्वमिह विदिष्टाया एव क्रियाया
प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गण सन्धो धातुग्रहणेऽमनि सोपसर्गान्त्वन उत्पत्तिप्रसङ्ग
एव । किं तर्हीति । व्याप्तिग्रहणाय पृथीपक्ष आश्रीयते, पञ्चम्या हि सत्यामनुपसर्गा
देवोत्पत्ति स्यात्तु सोपसर्गात् । पृथीपक्षे तु सोपसर्गादपि सिध्यति । एषो
पीति । प्रयोगभेदान्नाहपस्य कर्माभिधायिनोऽवयव मन्प्रवृत्तित्वेनाश्रीयमाणो
धातुरित्यर्थः । काममिति । इच्छयेत्यर्थः । इच्छाया व्याघाताऽभावादित्यर्थः ।
असामर्थ्यादिति । मुबन्तात्क्यज्विधानात्सदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादिति
भावः । सन्विधां तु तदनुपस्थानात्सापेक्षादपि सन् उत्पत्तिः । अथ वा धातुरेव

उ] भावः ॥ उत्पत्तिविशिष्टाया एव क्रियाया इति । विदिष्टाया एव क्रियाया धातु
मात्राद्बोधोत्पत्तिमाश्रित्येत्यर्थः ॥ एव च पक्षोत्तरत्वादविरोध इति भावः ॥ अथ
वेति । साधनसंबन्धोत्तरमप्युपसर्गसंबन्धे इच्छत्यर्थकसन्संबन्धाऽपेक्षयाऽन्तरङ्ग
त्वान्पूर्वमुपसर्गसंबन्धः । अतएव न विशेष्याऽशालाभेनेच्छाया निवृत्तिरित्यभिमानः ।
व्याप्तिग्रहणायेति । व्याप्तिलाभायेत्यर्थः । बहुलश्रयसम्बन्धलाभावेति यावत् ।

परे तु गतिर्गताविति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यकैवटरीत्या उपपदमतिविति सूत्रोत्तरीत्या
च 'पिपठिपतीति सिद्ध्युत्तरमुपसर्गयोगेन सर्वसिद्धेर्धातुग्रहणाऽनर्थन्यमं । 'युक्त
यत्सोपसर्गं कर्म'त्येव सिद्धात्युक्तिः । तस्य चोपसर्गार्थविशिष्टघात्वर्थं कर्मत्वर्थं ।
'समानमर्गका'दित्युक्त्या सनन्तकारकेणाऽस्य संबन्धे साध्यात्प्रतीताधुपसर्गमवन्धत् ।
अतएव न विशेष्याऽशालाभेनेच्छानिवृत्तिः । इतर इदमपुष्पा शङ्कितवान्—सोपस
र्गस्य कर्मत्वे इयादि । तत्रैव देशिन—कर्मण इत्यवयवपृथीत्युत्तरम् । यदि कैवट
रीत्या सनुपत्ते पूर्वमुपसर्गसंबन्धः स्यात्तदाऽत्रैव धातुपसर्गयो समासो दुर्वार
इत्युपपदमतिविति सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याह । व्याघाताभावादिति । व्याघात—
प्रतिबन्धः । सन्विधावपि यावचनाऽनर्थक्यन्येत्यनेन तदुपस्थितवैयम्यात्वादाह—
अपवा धातुरेवेति । पृथगुपस्थितस्य यत्रेतराऽपेक्षा स सापेक्ष इति भावः । एव-

भयतीति । ॥२॥ वावचनानर्थस्य च तत्र नियचान्मन ॥३॥ वावचन
चाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तत्र नियचान्मन' । इह द्वौ पक्षी वृत्ति-
पक्षश्चाऽवृत्तिपक्षश्च । स्वभावात्तत्रैतन्नवति—शक्य च प्रत्ययश्च । तत्र स्वाभा-
विके वृत्तिविषये नियचे प्रत्यये प्राप्ते वावचनेन किमन्यच्छक्यमभिमन्वन्मुम-
न्यदत्त सज्ञाया । न च मज्ञाया भावाऽभावाविष्येते । तस्माद्याऽर्थो वावच-
नेन । ॥३॥ तुमुनन्ताद्वा, तस्य च उग्रचनम् ॥४॥ तुमुनन्ताद्वा सन् वक्तव्य
स्तस्य च तुमुनो लुग्वक्तव्य । कर्तुमिच्छति चिद्वीर्यति । ॥३॥ लिङुत्त
माद्वा ॥५॥ लिङुत्तमाद्वा मन्वक्तव्यस्तस्य च लिङो लुग्वक्तव्य । कुर्यामिती
च्छति चिद्वीर्यति ॥३॥ आशाद्वापामचेनेनूपमज्ञानम् ॥३॥ आशाद्वापामचे-

प्र विधिग्या क्रियामाह, उपगर्गस्तु दानक इति सापेक्षत्वाऽभावात् । वावचनानर्थक्य
चेति । वृत्तरेकार्थीभावविषय गत्यपेक्षाविषयत्वाच्च वाच्यस्य भिन्नार्थत्वाद्वाच्यगद्यक-
भावाऽप्रसङ्गादिति भावः । न च मज्ञाया इति । अनर्थं प्रयुक्तं वाग्रहणद्वयते,
प्रलयसज्ञाया निरन्त्ये मति तन्निरन्धनकार्यविषयप्रमत्तात् । तुमुनन्तादिति ।
एवमेव लक्षणं भवतीति भावः । वचनसामर्थ्याच्चोपपदश्रवणं बाधित्वा पत्रे तदीये
ऽर्थे मन्प्रत्ययो भवति । इच्छाप्रहणं प्रत्ययाऽर्थनिर्देशायावदस्य कर्तव्यम् । अत्र चो-
दयन्ति—तुमुनन्तस्य पदवात्तुमुनो ऽकिं कृते 'विधानती'त्यादौ नलोपादीनि प्राप्नु-
वन्तीति । नपदोप । तुमुनो ऽनो बहिरङ्गत्वादिसिद्धं वाच्यगोपादीनि न भविष्यन्तीति ।
एतस्मिंस्तु मृत्न्यायं वातोरिति सनो विधानाऽभावाद्दर्शधातुकमज्ञानं प्राप्नोतीति
इतो झलिति कित्त्वविज्ञानं ज्ञापकमात्रप्रणीयमित्येद्वये । आशाद्वापामिति । आशाद्वा-

उ] चाऽनुपगर्गस्याऽऽर्मत्वमित्यन्यन्तममङ्गतमिति भावः । वृत्तेरिति । नन्वस्य
पदविधित्वाऽभावात्सामर्थ्यपरिभाषाऽनुपस्थितौ कथमन्यैकार्थीभावविषयत्वमिति चेन्न,
भाष्यप्रामाण्यादस्याप्येकार्थीभाव एव प्रयत्नेरिति भावान् । प्रत्ययमज्ञाया इति ।
परत्पस्यापीदमुपलक्षणम् । 'आद्युदात्तशे'त्यस्य तु एतद्विषये न सप्रन्धो, नित्यत्वा-
दिति बोध्यम् । धत्राऽपि समर्थपरिभाषोपनिष्ठत्वं इत्यर्थे वात्तिस्मममिति दर्शयन्
तान्युदाहरति भाष्ये—तुमुनन्ताद्वातेति । वचनसामर्थ्यांचेति । अतएव चोपपदा-
ऽभावेऽपि तुमुन् वृत्तिविषये इति बोध्यम् । बहिरङ्गत्वादिति । सन्सन्नियोगेन
विधानाद्बहिरङ्गत्वं लुक् इति भावः । वस्तुतस्तु तुमुमुनोऽकिं पदैवे नैकदेश-
विद्वन्त्यायात्कार, तत्प्रत्यभिज्ञाऽभावात् । अर्धविचारान् । नापि स्थानिवद्भाव,
तुमुनन्तस्य पक्षीनिर्दिष्टत्वाऽभावात् । इष्टसिद्धय इति । अनेन सर्वं शङ्काभागा
निरस्ता दयाहु । आशाद्वातेति । सा च प्रवोकृत्वम्, शङ्के कूलं पतिष्यतीत्यर्था

१ 'चिद्वीर्यतीति' पा० । २ 'स्य कर्मन्व' पा० । ३ इह वचिन्न ।

तनेपुसङ्ख्यां कर्तव्यम्-भस्मा लुलुठिपते, कूलं पिपतिपतीति ॥ किं पुनः
 कारणं न सिध्यति ॥ एवं मन्यते-चेतनावत एतन्नवति-‘इच्छेति, कूलं चाऽ-
 चेतनम् ॥ अचेतनप्रहणेन नार्थः । ‘आशङ्क्या’मित्येव । इदमपि मिदं
 भवति-आ मुमुर्षतीति ॥३॥ न वा तुल्यकरणवदिच्छया हि प्रवृत्ति उप-
 लब्धिः ॥३॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘तुल्यकरणव्यात्’ । तुल्यं
 हि कारणं चेतनावति देवदत्ते, कूले चाऽचेतने ॥ किं कारणम् ? ॥
 ‘इच्छया हि प्रवृत्ति उपलब्धिः’ । इच्छया हि प्रवृत्ति उपलब्धि-
 भवति । षोडश्यां कर्तुं चिकीर्षुर्भवति नाऽप्यावाधोपपत्ति-‘कर्तुं
 करिष्यामीति ॥ किं तर्हि ? ॥ सबद्धं शङ्कलैकपूलपाणि दृष्ट्वा तत इच्छा
 गम्यते । कूलस्याऽपि पिपतिपती लोष्टः शीर्यन्ते, भिक्षोर्वापते, देवादेशा-
 न्तरमुपसङ्गामति । धान खल्वपि मुमुर्षव एकान्तशाला. शूनाऽप्याश्च
 भवन्ति ॥३॥ उपमानाद्वा मिदम् ॥३॥ उपमानाद्वा सिद्धमेतत् ॥ कथं ? ॥
 लुलुठिपत इव लुलुठिपते । पिपतिपतीव पिपतिपति ॥ न वै तिङन्तेनो-

प्र] संभावनात्तद्विशिष्टाऽर्थ्याऽभिधाविनो धनो. स्वार्थे प्रचय. लुलुठिपत इति ।
 ‘लुलुठ प्रतीचाने’ इति दुतादिषु पठ्यते । ‘वर्तमानसामीप्ये’ इति लङ्गुल्लङ् । आ मु-
 मुर्षतीति । शुनशैतन्येऽपि जीवितस्य प्रियवाद्याश्चाद्यैर्भवेऽपि विद्वेत्तान्त्व-
 मिच्छा नास्ति । न वेति । कार्येणैवऽनुनीयत इतीच्छाऽनुमानकरणं कार्यं लिङ् ।
 तुल्यमिति । वास्तवतदसत्त्वाऽनपेक्ष्येकव्यवहारधर्मकार्यानुनेयेच्छाभयेण सन् प्रमु-
 ज्यते इत्यर्थः । उपमानाद्देति । यदिच्छानिमित्तं कार्यं तदचेतनेषु नास्ति, यच्चान्ति,
 उ.] ऽवगमात् । तद्विशिष्टेति । तद्विषयवविशिष्टेत्यर्थः । धात्मनेपदप्रयोगे बीज-
 माह-शुतादिष्विति । ‘रलो व्युत्था’ इति विश्वानुशास्त्राभावात् ।

संभावनाविषयलेठने भविष्यत्त्वप्रतीतेराह-वर्तमानसामीप्य इति । भाष्ये
 एवं मन्यते चेतनावत इति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण ‘मन्यते’ इत्युक्तं । कर्म-
 षेति । इच्छानुमितिजनकं कार्यरूपं लिङ् तुल्यमित्यर्थः । नन्विच्छया सचेतने
 बाधाकर्यं बाधितविषयाऽनुमितिरत आह-वास्तवेति । वास्तवं सत्त्वं, वास्तव-
 नमप्रपञ्च । तदतपेक्ष्य व्यवहारान्त्रेण सन् इतरस्येऽऽस्याऽपि तेन सत्यकार्येणऽ-
 नुमानमिति भावः । बालकदेरुक्तवृत्ताशरोहणं कुर्वती ‘नर्तमिच्छत्यर्थ’ इति व्य-
 हरति लोके इति तावन्मम् । भाष्ये-शूनाऽप्या इति । प्रकृताऽप्या इत्यर्थः । शूनाऽप्या
 इति पाठे विषयाऽप्याहिविषय इत्यर्थः । यदिच्छानिमित्तकमिति । दुदिपूर्वक-

- १ इति वाचित्क । २ ‘वर्तमान्य’ पा० । ३ ‘कील्लूल’ पा० । ४ ‘मिदा जायते’ पा० ।
 ५ ‘उच्छ्रान्ता’ इति, ‘शून्याऽप्या’ पा० । ६ ‘न तिङ्’ पा० । ७ ‘व्याप्यभि’ पा० ।

पमानमस्मि ॥ एव तर्हीच्छेच्छेच्छ । ॥*॥ सर्वस्य वा चेदनापत्त्वात् ॥*॥
अथ वा सर्वं चेतनावत् । एव ह्याह—‘कस्यका मर्पन्ति, शिरीषोऽय स्वपिति’
‘सुवर्चला आदित्यमनुपपद्येति’ । ‘आस्कन्द कपिलकेत्युक्ते तृणमास्कन्दति’ ।

प्र] न तदिच्छता कार्यमिति मत्वा परिहारानरोपन्याय । न वै तिङन्तेनेति ।
तिङ्न्ताऽर्थेनेत्यर्थ । क्रियाया माध्यमस्वभावत्वादनिरूपणस्य चादिद तदिति-
परामर्शविपरवस्तुषो रर वादुपमानोपमेयभावस्येदतदिति परामर्शाऽभावाद्भितिभाव ।
इवशाब्दप्रयोगे तु अकारोपस्तु त्रियते,—‘रोहिणीय गायति’ ‘हृत्प्रीतिव
गच्छति देवदत्त’ इति । परिपूर्णं च न्यूनस्वोपमान भवति । क्रिया च
सर्वा स्वाश्रये समामेति न्यूनत्वाऽगमनस्याम् । तदुक्त—‘यैनेव हेतुना ह्य
पतनीन्यमिधीयते । आनी तस्य समासत्वादुपमाथो न विद्यते ॥’ इति । भिन्न
जानीयाना च क्रियाया माध्यम नास्ति ‘भुङ्क्ते इव गच्छती’ति । एव तर्हीति ।
इच्छाशब्दस्य सत्त्वभूताऽर्याभिः शक्तिवादिभि तदर्थस्थोपमानत्व, तन्मध्येच्छामशे-
ऽपि व्यापारे सन् भवति । गौणमुक्त्यन्यापथ क्वचिद्व्याऽपेक्षया नाऽङ्गीक्रियते ।

उ] प्रत्ययादिकमित्यर्थ । तिङ्न्तार्थेनेति । त्रियनेत्यर्थ । माध्यम्योपमानशब्दस्य
माध्यममित्यर्थ इति भाव । केचित्तु तिङ्न्तेनोपमानयोधो नास्तीति माध्यम्य-
मात् । तदुपपादयति—क्रियाया इति । सिद्धरूपतया श्रीयमानस्य वस्तुन
‘इदन्न’दिति परामर्शविपरवत्त्वादुपमानवम्भवति नाऽन्यस्यत्पर्य । इदन्तदिति परा-
मर्शाभावात्स्वमित्यर्थ—‘उपमानत्वाऽभाव’ इति शेषेण सम्बन्ध । तथा परामर्शाऽ-
भावे हेतुमाह—सार्थ्यकेत्यादिना । तथापरामर्शाऽभावेऽपि कुतो न स इयत्
आह—इदन्तदिति । अत्र शब्दशक्तिस्वभावो वस्तुशक्तिस्वभाव एव वा वीचम् ।
अत्रोपमानोपमेयभावस्यैयुपमेयग्रहणान्विन्यन्, ‘धन्निवदर्पति’ इत्यादौ क्रियाया
उपमेयत्वस्येष्टादिति बोध्यम् । कथं तर्हि ‘शैदिनीव गायता’त्यादिप्रयोगो-
ऽन आह—इवशाब्देति । अत्र वाक्ये तु शब्दद्वयफल चिन्त्वम् । अप्यारोप-
उपप्रेषा । तिङ्न्ताऽर्थम्योपमानत्वाऽभावे युक्त्यन्तरमप्याह—परिपूर्णनेति ।
समासत्वाद्भिति । पानस्य सम्पूर्णत्वादित्यर्थ । आति—परिविशेष । एवञ्चैकस्या
क्रियाया भेदाऽगमनत्वालोपमानोपमेयभाव । भिन्नजानीयासु तु गायत्परामर्शस्य-
माध्यमत्वाऽगमनत्वालोपमानत्व, तदाह—भिन्ननेति । समानजानीयामपि यथा न तथो-
क्तम् । ‘यथा वै श्नेनो निपन्यादने एवमथ भ्रानृष्य निपन्यादने’ इत्यादौ यद्वर्षव-
च्छेपेनकर्तृकमादानन्तद्वर्षवदेनकर्तृकमादानमिति वाक्यार्थेऽवगते यत्तद्वर्षस्य-
मापन्न तं धर्मं निमिर्णाऽन्य श्नेनयागयो पश्चान्नोद्देश्योप इति न तत्र क्रियामोक्ष-
मानोपमेयभाव इति बोध्यम् । इच्छासदृशोऽर्पति । पूर्वं व्यवहारादिच्छा तत्राय-

'अयस्त्वान्तमय सङ्ग्रामति' । 'कृपि पठति' । 'शृणोत प्रावाण' ॥

इमे इपयो बहव पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्याऽयमर्थे सन्विधी यत इति? ॥३॥ इपेभ्यश्चत्वाभिन ॥३॥ यद्येव,—कर्तुमन्विच्छति—कर्तुमन्वयणा, अत्रापि प्राप्नोति ॥ एव तर्हि यस्य खियामिच्छे येनद्रूप निपात्यते ॥ कस्य चैतन्निपात्यते? ॥—॥कान्तिरुर्मण ॥—॥ अथेह ग्राम गन्तुमिच्छतीति,—कस्य किं कर्म? ॥ इपरुभ कर्मणी ॥ यद्येव ग्राम गन्तुमिच्छति ग्रामाय गन्तुमिच्छतीति,—गन्त्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां न प्राप्नुत ॥ एव तर्हि गमेप्रांभ कर्म,

प्र]सर्वस्य वेति । आमाऽद्वैतदर्शनेनेति भाव । रुपिरिति वेद- सर्वभावाना चैतन्य प्रनेपादयनीत्यर्थ । वैचित्र्येण च पदार्थानामुपलम्भान्सर्वचेतनधर्मप्रसङ्ग सर्वत्र नोद्भावनीय । इम इति । शशास्यन्विकरणाख्य इत्यर्थ । तत्रति । इच्छेति निपातन त्रयाणामपि सभवतीति मन्यते । छत्वभाविन इति । 'इच्छे'ति शप्रत्ययो यग भावश्च निपात्यते । छत्व तु लक्षणैव सिद्ध तच्च शक्तिरस्यैव विहितमित्यर्थ । यद्येवमिति । अन्विच्छती'नि तौदादिकस्यैव रूपमिति भाव । एव तर्हीति । अर्थ-विशेषे निपातनमाश्रितमिति भाव । कान्तिकर्मण इति । कान्ति—कामना । अभित्पय स्तत्रियस्येत्यर्थ । 'अन्विच्छती'त्यस्य गवेपयनीत्यर्थो न तु कामयत इति सन्न भवति । अथेहेति । क्रियाद्वयसन्निधानाच्चङ्गमणादिकामस्य गमनमात्रेष्वासभवादन्वयस्य चोभयेष्वासभवात् प्रथ । इपरुभे इति । यो हि ग्रामगमनमिच्छति तस्येपि क्रिययो भयमीप्सित न केवने ग्रामो नाऽपि केवल गमनमित्यर्थ । यद्येवमिति । इपि कर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभावादिति भाव । परसाधन इति । परस्यपे साधन

उ] क्रीकृत्य वृत्त प्रत्यय इत्युक्तम् । इदानीन्विच्छासदृशोऽर्थे प्रत्यय इति भेद । वैचि ये-णेति । चेतनेषु मनुष्येष्वपि नानाजातीयव्यवहारदर्शनादिनि भाव । सर्वत्र परिणामदर्शनेन चतनाऽधिष्ठान विना च तदमम्भवान्सर्वस्य तदधिष्ठितत्व ज्ञायते इति तात्पर्यम् । मन्यत इति । छत्वमपि निपातनादिति तद्भाव । यगभावश्चेति । भावे ज्ञस्य सरवाद्यक प्राप्तिरिति भाव । शक्तिरस्यैवेति । गमियमित्साहचर्येणाऽकारविकरस्यैव प्रहणादिनि भाव । तौदादिकस्यैव खियामिच्छति निपातनात्कथ 'यस्ये'त्यादिना समाधानमन आह—अर्थविशेष इति । यस्येति भाष्यस्य—वदर्थकस्येत्यर्थ । लोके कान्तिशब्दस्य शोभायाम्प्रसिद्धत्वादाह—कान्ति कामनेति । ग्रामस्य गतिकर्मत्व गमेरिपिकर्मत्वश्च स्पष्टमेवति कथ सन्देहन्वराह—क्रियाद्वयेति । चङ्गमणादिकामस्य—अनुद्देश्यकगमनादिकामस्य । अन्यस्य—ग्रामप्राप्तिकामस्य । इपि कर्मत्व इति । उभयोरिपिकर्मत्वे ग्रामस्य गतिकर्मत्वाऽभाव मन्यमानस्य चोद्यमिति

इपेर्गमि कर्म ॥ एवमपीष्यते ग्रामो गन्तुमिति, परमाद्यन उत्पद्यमानेन लेन
ग्रामस्याऽभिज्ञान न प्राप्नोति ॥ एव तर्हि गमेर्ग्राम कर्म, इपेर्गमे कर्मणी ॥

अथ सवन्नासना भवितव्यम्,— चिर्हापितुमिच्छति जिर्हापितुमिच्छती
ति ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ॥ अर्थगत्यर्थ शब्दप्रयोगे ॥ ३ ॥
अर्थ मन्त्रेयाययित्वातीति शब्द प्रयुज्यते । तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्याऽपरस्य
प्रयोगेण न भवितव्यम्,—‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इति ॥ न तर्हिदानांमिदं भवति

प्र] यत्कर्म तत्र लकार उपपद्यते । तत्र गमनमेव न तु ग्राम इत्यर्थ । एव तर्हि इति ।
‘इष्यते ग्रामो गन्तु’मि एत गमनस्य ग्रामार्थत्वाद्ग्राधान्याद्विज्ञानेऽप्यत्र कर्मणारे
केन शब्देनाऽभिरुच्यतेऽप्रभवात् प्रशने कार्यमप्रत्ययान्तात्प्रत्ययत्वाऽभिरुच्यते लकारण
भवति । इपिक्रियायाश्चास्त्वानवाच्यत्वात् प्राधान्यमिति प्रधानक्रियादातयमिधाने
गुणक्रियादातयभित्तिवच्चकमनाऽभिक्रियापदे द्वितीयावतुर्थ्यां न भवति ।

अथेति । प्रयोगाऽदर्शनात्प्रथमद्वावाच प्रच्छति । न भवितव्यमिति । एव
त्वादिच्छया, तस्याथ पूर्वोपशेनाऽभिहितत्वात्परं सत्र भवतीत्यर्थ । न तर्हि इति ।

उ] भाव । परस्येति । गम्यपेक्षयर्थ । यदर्थक्रियानिरूपित यत्कर्म तस्मिन्नेव कर्मणि
ततो धातोर्लागुणानिन्यायेत्यर्थ । नन्विपेक्षयत्कर्मत्वे कदाचिदप्रधानस्य कर्मणि प्रत्यये
‘इष्यते ग्राम गन्तु’मित्यपि स्यादत आह—इष्यते ग्राम इति । ग्रामार्थत्वादिति ।
ग्रामप्राप्त्युद्देशकत्वादित्यर्थ । अतएव गमनस्य स्वतोऽनुद्देशत्वादप्राधान्यन्तदाह
अप्राधान्यादिति । एतेन युगपदुभयोरभिज्ञान स्यादिति पराम्नाम् । भिन्नकक्षयो
रिति । प्रधानाऽप्रधानयोरित्यर्थ । नन्वेव कदाचिदप्रधान एव स्यादत आह—
प्रधान इति । नन्वेवमपि गमिनिरूपितकर्मत्वस्याऽनभिधानान्ततो द्वितीया स्यादे
वेति पूर्वोक्तप्रयोगानिर्दुर्वारेत्यत आह—इपिक्रियाया इति । एतेन युगपदुभयत्र
ग्रामस्य शाब्दाऽन्वयाऽसम्भवात्कदाचिदर्थो कदाचिदर्थो शाब्दाऽन्वय एतत्र यत्र यत्र
शाब्दाऽन्वयस्तत्र तत्र तद्विभक्तिरिति ‘इष्यते ग्रामो गन्तु’ मिष्यते ग्राम गन्तु’मि तु
मत्रमथाप्यत इति पराम्नाम् । एव तर्हि ‘गमेर्ग्राम कर्म इपेर्गमे कर्मणी’ इति भाष्यवि
रोधात् तस्य किं कर्मत्वाद्युपनममाप्यपर्यालाचनयाऽस्यापि भाष्यस्वीकप्रयोग उभयत्र
ग्रामस्याऽऽदर्शनात्त्वाऽन्वयपरं उच्यमान् । तथा सति इदाचिदमेर्ग्राम कर्म कदा
चिदुभाविपरित्येय स्पष्टत्वात् कदाचिदिदिक् । नन्वेस्या इच्छाया उच्चारणीयान्त-
राऽभिधानाय द्वितीय गन् मनिष्यतीत्यत आह—इच्छाया एकत्वादिति । तत्र
इत्थार्थनिर्देशेच्छा वनेत्यादिति भाव । इच्छाविपरित्येच्छान्तु न प्रत्यय, इच्छाविप
रित्येच्छाऽभावदित्यभिमान । नन्विच्छाविपरित्येच्छाऽभावान्कथमत्र सन्नित्यत आह

१ केचित्स्विद भाष्यमिति मन्यन्त । २ ‘प्रत्याययि’ पा० । ३ ‘कक्ष्य’ पा० ।

णपितुमिच्छति—एपिपतीति १ ॥ अन्यत्र विशेष । एकस्याऽत्रेपरिपि
साधन वर्तमानकालश्च प्रत्यय । अपरस्य बाह्य साधन सर्वकालश्च प्रत्यय ।

इहाऽपि तद्वैकर्म्येपे करोतिविशिष्ट इपि साधनवर्तमानकालश्च प्रत्यय ।
अपरस्य बाह्य साधन सर्वकालश्च प्रत्यय ॥ येनैव खल्वपि हेतुना एतद्वाक्य
भवति—चिकांपितुमिच्छतीति, तेनैव हेतुना वृत्तिरपि प्राप्नोति । तस्मात्प्रसन्ता
स्सनं प्रतिषेधो वक्ष्यते । त चापि युवता 'इपि सनै' इति घनच्यम् ।
भवति हि जुगुप्सिपते मांमासिपते इति ॥

शैपिमान्मतुवर्थायाच्छैपिको मनुवर्धिक ।

मरूप प्रत्ययो नेष्ट सन्नन्ताश्च सनिष्यते ॥१॥ [इति] ॥

॥०॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्या-
ध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाहिकम् ॥०॥

प्र]रुपिगैव धातुनेच्छाया अभिधानात्मनः प्राप्नोतीति भावः । एकस्येति । इच्छतीत्यत्र
य इपिन्त्यस्यैपितुमिच्छेतत्पदवाच्य इपि कर्मत्वर्थः । तथा हि कश्चिदात्प्रत्यायुपहृतीऽ-
ध्ययनादिविशयमिच्छामेवेच्छति । सर्वकाल इति । 'समानकर्तृकेषु तुमु'नित्यनेन
तुमुन कल्पमामान्ये विधानात् । शैपिकादिति । सन्प्रसङ्गेनाऽन्याऽप्यनित्यप्रत्ययो
निवार्यते । प्रनिष्यच्च लक्षणप्रवृत्तौ वाचनिको निषेधः, आकृतिपक्षे तु सङ्कलण
प्रवृत्तौ तत्प्रवृत्ते प्राच्यत्रैत्यन्तप्रवृत्त्यसम्भवात्तदन्तात् प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीति
न्यायानुवादेऽप्य सपद्यते । तत्र शैपिकाच्छैपिक मरूपो न भवति । शालत्या भव
शाल्यो घट । तत्र भवमुदकमिति पुनश्चो न भवति । विरूपस्तु भवति,—अहि
च्छत्रे भव आहिच्छत्र, तत्र भव आहिच्छत्रीय । तथा दण्डोऽस्यास्तीति दण्डिक,
सोऽस्यास्तीति पुनश्च भवति । विरूपस्तु भवति—दण्डिमती सेनेति । सन्नन्ताश्च
मनिष्यते इति । 'सरूप' इत्यनेन । सारूप्येण चात्र मात्स्व लक्ष्यते, तच्चाद्यद्वारक-

उ]कश्चिदात्स्यादीति । तुमुन्त्युत्पत्तिनि तुमुनो भविष्यति विधानात्कथ सर्वकाल.
प्रत्ययान्दनाह—समानति । तत्रवृत्ते—तत्प्रवृत्ते । तत्रप्रत्ययान्तेति । सना
दिप्रत्ययान्तेत्यर्थः । न्यायानुवादेऽप्यमिति । अनुवादादप्रत्याऽन्यत्र व्यचिपशाभ्रवणेन
त्वादिर्साद्धि षण्त्वन्मित्यादी । अनुवादेनाऽत्रैव तदाभ्रवणबोधनादित्याहु । परं तु
'आर्षधातुक' इति सूत्रमाश्रयोक्तरीत्या ज्ञातौ परत्वा(भ्रवत्वा)भाववत्तदवधित्वाभावा
इत्यादित्यादि जातिपक्षे आश्रयितु न सव्यते इति वचनमवेदम् । अत्रैव त्वान्तत्
त्वमिदिरित्याहु । सन्दृष्टनसादृश्यग्रहणे व्यावर्त्ताऽमन्भवादाह—तच्चाद्येति ।

१ अत्र ॥०॥मनन्तात्मन प्रतिषेध ॥०॥ इति शक्तिवन्त्ये १२ ॥०॥ इपि सन
॥०॥ इति वार्तिक भवेत् । ३ इदं वाचिकम् । ४ 'सन्त्र' । ५ 'लक्षणप्रवृत्ते' पा० ।

सुप आत्मनः क्त्वा ॥ ३।१।८ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ * ॥ [चकार] स्वरार्थं * ॥ चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्य-
न्तोदात्तव यथा स्यात् ॥ नैनदन्ति प्रयोजनम्, एकाजय, तत्र नार्थं स्वरार्थेन
चकारेणानुबन्धेन । प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ विशेषगार्थमैहिं ॥ क विशेषगा
र्थेनाऽर्थं । अस्य च्वा क्यचि चेति । 'क्ये चे'ति ह्युच्यमाने 'अपि काक
इयेनायने',—अत्रापि प्रमत्तेन ॥ नैनदन्ति । 'तदनुबन्धग्रहणेऽनुबन्धकस्य
ग्रहण नैत्येनमेतस्य न भविष्यति ॥ सामान्यग्रहणाऽविधानार्थमैहिं ॥

क च सामान्यग्रहणाऽविधात्ताऽर्थेनाऽर्थं ? ॥ न क्य इति ॥

अथाऽऽमग्रहण किमर्थम् ? ॥ आमेच्छाया यथा स्या परेच्छाया मा भूत्,—
राज पुत्रमिच्छतीति ॥ त्रियमाणेऽपि वै आत्मग्रहणे परेच्छाया प्राप्नोति ॥
किं कारणम् ? ॥ 'आत्मन' इतीय कर्तारि पठ्यते । 'इच्छे'त्यकारो भावे । स यद्ये-

प्र]मिति इच्छामन्तादित्यथो लभ्यते ॥ इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे प्रथमाहिकम् ॥

सुप आत्मन । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्राय । शिष्यशुद्धिपरीत्यर्थं
परिहाराऽऽभावमाह—चित इति । प्रत्ययस्वरेणैति । यद्यन्यत्र धातुस्वरेण
भाव्य तथापि पूर्वं प्रत्ययस्वरो भवति, पश्चान्मतिशिष्टो धातुस्वर इति क्रम ।
तदनुबन्धकैति । न एव यस्याऽनुबन्धस्तस्य ग्रहण । यस्य तु न चाऽन्यथ तस्य
न ग्रहणमियेनमेतद्वचनसामर्थ्यादाधीयते । आत्मेच्छायामिति । आत्मन इच्छेति
शेषस्या समासो न तु कर्तृत्वात् । सुवन्तद्वारकश्चात्मन इच्छया सवन्धो न तु
साऽज्ञात् । तेनाऽयमर्थ—'आत्मन सुवन्तार्थं यदेच्छति तदा यथा स्या'दिति ।
एव 'परेच्छाया'मिति व्याख्येयम् । आत्मन इतीयमिति । त्रियाकारकमन्वन्ध

ट] इति नागोज्ञांभङ्गने भाष्यप्रदीपोद्घोते तृतीयस्य प्रथमे प्रथमाहिकम् ॥ १ ॥

सुप आ । वक्ष्यमाण इति । केषाञ्चि प्रयोजनानामन्यथाभिद्धिरूप इत्यर्थं ।
पश्चादिति । एवञ्चाऽन्तरद्वला प्रत्ययस्वरङ्गत्वाऽन्यथामिद्धिरूपेण इत्यर्थं । ननु
यन्किञ्चिदनुबन्धनुक्तस्य ग्रहणे तद्विरेहितस्य ग्रहणाऽभावो वचनमन्तराऽपि सिद्धनी-
त्यन आह—स पठेति । उच्चारित एवेत्यर्थं । वचनसामर्थ्यान्वावधारणो बहुव्रीहि-
राधीयते । 'अत'दित्याक्षरपिण्डवदितश्च स आधीयत इति भाव । क्यणे धनु-
बन्धकत्वात् 'स्य'ग्रहणेन ग्रहणमिति तात्पर्यम् । अथतमग्रहण किमिति । इच्छापेक्षया
कर्तारि पठ्यति प्रथम । ननु कर्त्रिति । तथा सति राज पुत्रमिच्छतीत्यादावपि
प्रत्यय इति भाव । शेषस्यापि साऽज्ञान्यवन्धेनाऽन्वये शेषमन्वन्ध इत्यन आह—
सुवन्तेति । आत्मनश्च स्वपर्यायिण्यनृपर । 'आत्मन पुत्र परस्य दाम'मिच्छतीत्या-

१ इदं वार्तिकमिति गौडा । २ इदं छन्दम् । ३ 'क्ये इति' पा० ।

वात्मन इच्छन्त्यापि परस्य, आत्मन एवेच्छाऽस्तौ भवति ॥ नैव दोषः ।
नामग्रहणेनेच्छाऽभिसम्पद्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ मुपन्तमभिसम्पद्यते 'आत्मनो
यन्नुबन्त'मिति ॥ यथात्मग्रहणं क्रियते छन्दसि परेच्छायां न प्राप्नोति-
'मा त्वा वृका अधायवो विद्म्' । तस्मात्त्राऽर्थं आत्मग्रहणेन ॥ कस्माच्च भवति
'राज्ञः पुरमिच्छती'ति ॥ असामर्थ्यात् ॥ कथमसामर्थ्यम् ? ॥ 'सापेक्षम-
ममर्थं भवती'ति ॥ छन्दस्यपि तर्हि न प्राप्नोति- 'मा त्वा वृका अधायवो विद्म्' ।
अस्यत्र विशेषः । अन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परेच्छा गम्यते ॥

कथं पुनरन्तरेणाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परेच्छा गम्यते ? ॥
ते चैव हि वृका एवमात्मका हिंसा । कश्चात्मनोऽप्यपि नुमहति । अतोऽन्तरे-
णाऽप्यत्र तृतीयस्य पदस्य प्रयोग परेच्छा गम्यते । यथैव तर्हि छन्दस्यध-
राद्दात्मपरेच्छाया कथं भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति- 'अधमिच्छती'ति ।
तस्मादात्मग्रहणं कर्तव्यम् ॥ छन्दसि कथम् ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति
'भवत्यधराच्छन्दसि परेच्छाया कथं जिति यदयम्- 'अधायस्या'दिति
कथं चि प्रवृत्ते इत्यवधानार्थमाकारं शान्ति ॥

अथ मुद्राग्रहणं किमर्थम् ? ॥ सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा

प्र] स्थान्तरङ्गत्वादिति भावः । नात्मग्रहणेनेति । अ- 'मग्रहणे'पादानसामर्थ्यात् । नये-
पिनारमन्तरेणेच्छा भवतीति व्यभिचाराऽभावादि- 'जरा विशेषणस्य निष्फलत्वात् ।

कश्चात्मन इति । अर्थ- 'व्यसनं, दुःखमुच्यते । तच्चात्मनो न कश्चिदिच्छतीत्यर्थः ।
यदयमिति । न च तदाचारक्यार्थम्, छन्दस्यधराद्दाचारक्यच प्रयोगाऽ-

उ.] दौ तु न दोषः, इत्युक्त्यात्पस्यामसबन्धित्वाऽभावात् । परेच्छेति । परस्यबन्धि-
मुपन्तार्थेच्छायामित्यर्थः । कर्त्तरीयं पृष्टीमि । अनेनैव सबन्धेनेच्छाया तदन्वयात् ।
परस्यसमबन्धस्तु न परार्थस्तदह- 'क्रियाकारक्यबन्धस्येति । अन्तरङ्गत्वं- 'साक्षा-
त्सबन्धत्वम् । अत एव मुपन्तविशेषणवेन परिहारः । एषिनारमिति । स एव-
त्मपदार्थ इति भावः । भाष्ये- 'एवमात्मका हिंसा इति । एवस्वभावा हि परस्यैव
दुःखमिच्छन्तीत्यर्थः । दुःखमिति । पापवाचिनाऽधराब्देन तत्र दुःखं लक्ष्यत इति
भावः । 'दुःखीयति सुखहेतो'रित्यादिप्रयोगास्तु वास्तवदुःखस्य मुद्रावप्रमेणेच्छाया
बोधा । भाष्ये- 'विषयार्थं भविष्यतीति । ननु सुखित्युक्त्वाऽभावे प्रातिपदिकान्तु-
बन्ताच्चोपततव्यमविशेषान् । तत्र 'न कथं' इत्यस्य नियनाऽर्थत्वे नान्तेभ्यः प्राति-
पदिकान्तुपत्तौ नल्प्रयोगे न स्यात् । विषयार्थत्वे तु 'वाच्यती'त्यादौ मुवन्तादुत्पत्तिपक्षे
जन्त्वादि पदकार्यं स्यादिति चेन्न, 'घातो कर्मण' इत्यतः 'कर्म'ग्रहणननुवर्तते ।
तत्र च घातुरूपं कर्म परिनिष्ठितत्वप्रयोजकप्रत्ययान्तात्वाऽभावात्प्रतमनस्तत्त्वाद्द्वयार्थ-

भूदिति ॥ नैनदन्नि प्रयोजन, नाऽन्यत्र विशेष सुवन्तादुत्पत्ती सत्या प्राप्ति
पदिकाद्वा ॥ अयमन्नि विशेष—सुवन्तादुत्पत्ती सत्या पदमज्ञा मिद्वा
भवति, प्रातिपदिकात्पुनरुत्पत्ती सत्या पदमज्ञा न प्राप्नोति । कथम् ? ॥
आरम्यते 'न क्य' इति ॥ तच्चान्यत्र वक्तव्य सुवन्तादुत्पत्ती सत्या
नियमायं, तत्रैव प्रातिपदिकादुत्पत्ती सत्या विध्यर्थं भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजन 'सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वातोमां भू'दिति ॥ एतदपि
नाम्नि प्रयोजन, धातो सम्प्रियायते स बाधको भविष्यति ॥ अनवकाशा हि
विधयो बाधका भवन्ति [न साऽवकाशा,] सावकाशाश्च मन् ॥ कोऽवकाशा ? ॥
परेच्छा ॥ न परेच्छाया सना भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समानकृं
का'दियुच्यते, यावच्चेहामग्रहण तावन् [च] तत्र समानकृंकग्रहणम् ॥

इदं तर्हि प्रयोजन—'सुवन्तादुत्पत्तिर्यथा स्याद्वाक्यान्माभू'दिति, महान्त
पुत्रमिच्छतीति ॥ न वा भवति महापुत्रीयति ? ॥ भवति यदंतद्वाक्य भवति—
महान् पुत्रो महापुत्र, महापुत्रमिच्छति महापुत्रीयतीति । यदा त्वेतद्वाक्य
भवति—महान्त पुत्रमिच्छतीति, तदा न भवितव्य, तदा च प्राप्नोति, तदा मा
भूदिति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि सु-ग्रहणे कस्मादेवाऽत्र न भवति?, सुवन्त ह्येतन्
[भवति] वाक्यम् ॥ नैन सुवन्तम् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादे
ग्रहण भवती'ति ॥ अथ यदत्र सुवन्त तस्मादुत्पत्ति कस्माच्च भवति ? ॥
॥ * ॥ समानाधिकरणाना सर्वत्राऽग्निरयोगादेवेन ॥ * ॥ समानाधि

प्र] भाषादिनि भाव । महान्त पुत्रमिति । यद्यत्र यन्तमुदायापर क्यच्प्र
त्यय स्यात्तदा प्रत्ययार्थमिदमेव पदद्वयस्य प्रवर्तनापरस्परस्य समासाऽभावाद्दुत्तर
पदनियन्तमात्र न स्यात् । समानाधिकरणानामिति । समानाधिकरणाना

ट] ताश्चाम्येव कर्मणो प्रवृत्त्या सुवन्तऽप्राप्तिरिति भाष्याशयान् । भाष्ये—धातोमां
भूदिति । निष्कान्तु न गच्छेत्, नस्य कर्ममात्रप्रतिपादकत्वाऽभावान् । ननु महान्त
पुत्रमिति विग्रहेऽपि क्यचि 'सन्मह'दिति समाने जाते च 'महापुत्रीयती'त्येव
भाव्यमिति 'तदा न भवितव्य'मिति कथमत आह—यद्यत्रेति । परस्परस्येति ।
अन्यत्रैकार्थीभावमापन्नोर्निकृष्य परस्पररेण सामर्थ्याऽभावादिति भाव । वस्तुतस्तु
निशियैकार्थीभावाऽभावेऽप्येकार्थीभावमात्रेण समानस्य समर्थमूत्रादिस्वभाष्यमम
ततयाऽऽन्व भवतेव । स्वरे तु भेद, मनि शिष्टतया समानस्वरेण पुत्रीतीकारोऽन्व
रूप इति भाष्याशय । तदा न भवितव्यमिति—भाष्ये 'क्यचे'ति शेष । तथा च स्वरे-
ऽनिष्टमिति भाव । तदा च प्राप्नोतीति । 'क्य'पिति शेष । नैन सुवन्तमिति । समुदाय
कमेति भाव । प्रत्येक कर्मत्वे कर्मसमुदायस्याऽकर्मत्वादेवाऽप्रसक्त इति शेषम् ।

कारणां सर्वत्रैव वृत्तिर्न भवति ॥ ८ सर्वत्र ? ॥ मनामविधौ प्रचरिषी
 च । सनामविधौ तावत्-ऋद्वत्य रत्नं पुरम्, नदृक्प्रमित इति । प्रचर
 विधौ-ऋद्वत्योरपरच नहन्त पुत्रनिष्पत्ति ॥ किं पुन कार्त्तमना
 नधिकारमना सर्वत्र वृत्तिर्न भवति ? ॥ अदो-देहन । न ह्यत्रकेन पदेन
 योगो भवति । इह तावत्-ऋद्वत्य रत्नं पुरम् इति,-परन्तन्त्र मुदन्तेन
 सामर्थ्ये सति समानो विधीयते । यदात्र परन्त न तस्य मुदन्तेन सन
 र्थं, यत्तु च सामर्थ्यं न तपयन्त, वाक्य तत् । ऋद्वत्योरपरमिति च
 पदसामर्थ्यद्वयेन योगो भवति विधीयते, यदात्र परन्त मनर्थं न तस्य
 पदेन योगो यत्तु चात्रपदेन योगो न तपयन्त, वाक्य तत् ॥ 'सना
 नाधिकारता निष्पत्तेः कथं नधिकारता, न तं पुत्रनिष्पत्ति ? ॥
 एवतर्होद पठितव्य-॥ ॥ 'स्वदेवना सर्वत्रानिषेधेदेवेन' ॥ १॥ इति ।

॥ १॥ द्वि-निष्पत्तेः ॥ ॥ इति-स्वदेवना सर्वत्रानिषेधेदेवेन ॥ १॥ इति ।

किं कारणात् ॥ न पुत्र इषिकर्त्तम् ॥ यदि पुत्रो नैषिकर्त्तं न वावश्यदित् देव, किं हि,
 सर्वा अप्र दित् देवो विभक्तो न स्यु । महता पुत्रो ह्यु, महते पुत्राय
 देहि, महत पुत्रदानय, महत पुत्रत्य स्व, महति पुत्रे निषेधेति ॥ तला
 इतच्छक्य षडु-न पुत्र इषिकर्त्तम् ॥ पुत्र एवैषिकर्त्तं तन्मनाधिकारमना

प्र] यदा नान्ये एकेन पदेनान्ये यन्मुदनेनैव योगो वृत्तिर्न भवति चर्त्तम् । स तुल्य
 हि पुत्रत्वयोगो सग धो न केवलमिति भाव । द्वितानुपपत्तिरिति । यदि
 केवलम् प्रतिभदिकार्यस्येनैव धो नैवने तदा कर्त्तव्यं न केवलम् प्रत्य
 दिक्पुत्रीना न भवेति । न अपि समुदाहृत, तत्प्रत्येनैविकर्त्तम्, तु च
 सख्यानविकारि चत् । पुत्र एवैति न तर्त्तैमिषेधमवहुत् । केवलमकार्यमना

उ] मनाधिकारणनेकेन सवपिण्डाने यदि नैव, ऋद्वत्येति उक्तपुरादेव
 सव घट्टं ताह-मप्य इति । निर्धारणं पति भाव । अदो-इति । ईश-
 त्वादीनि शेष । न केवलमिति । सविद्ये-इति शेषे इति भाव । यत्तु
 च सामर्थ्यमिति । वक्ये व्यनेह-हमिषेधे । तद्वददेव तन्मनाकार्य
 भवो नैव भाव । गुणे वेति । इदमित्यम् । तन्मनाकार्येनैविकर्त्तम् प्र-
 पदिकवेन समुदाहृत सत् । किञ्च नान्य पुत्रनिष्पत्तेः ॥ १॥ इति ।
 तत्त्वम् । नान्ये-यदि पुत्रो नैषिकर्त्तम् । यत्तु पुत्रो नैषिकर्त्तम् । तन्मना
 कार्त्तम् 'पुत्र एवैतलुगत्तन नह-तत्त्ववेति । प्रचर-इति वत्तु पुत्रम् ।

१ एव इषिकर्त्तम् । २ इति इषिकर्त्तम् । ३ न इषिकर्त्तम् । ४ 'सनाम' ।

५ 'नधिकारमना कथं' १० । ६ 'निष्पत्तेः' १० । ७ इति इषिकर्त्तम् ।

हेतोऽपि द्वितीयादयो भविष्यन्ति ॥ वृत्तिर्नाहिं कस्मात्त भवति ? ॥*॥ मवि
 शेषगता निर्मिर्न क्तम् वा विशेषग न प्रयुज्यते ॥*॥ [मविशेषगता वृत्तिर्न
 वृत्तस्य वा विशेषग न प्रयुज्यते] इति षष्ठ्यम् ॥ यदि तं हिं मविशेषगता
 वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषग न प्रयुज्यते इत्युच्यते मुण्डयति माणवकम्-
 इत्यत्र वृत्तिर्न प्राप्नोति ॥

एव तं हिं [॥ ॥ अमुण्डादीनाम् ॥*॥] अमुण्डादीनामिति षष्ठ्यम् ।
 तत्तं हिं षष्ठ्यस्य 'सविशेषगता वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषग न प्रयुज्यतेऽमु
 ण्डादीनामिति ? ॥ न षष्ठ्यम् ॥ वृत्तिरं हिं कस्मात्त भवति महान्त पुत्र
 मिच्छतीति ? ॥ अगमक्यात् ॥ इह ममानाऽर्थेन वाक्येन भवितव्यं प्रथ
 यान्तेन च, यथेहाऽर्थो वाक्येन गम्यते- 'महान्त पुत्रमिच्छतीति नामी जातु
 चिप्रथयान्तेन गम्यते- 'महान्त पुत्रीपतीति ॥ एतस्माद्धेतोरि- 'अगम
 क्त्या'दिति, न मूमे'ऽपराद् स्या'दिति । यत्र च गर्भक, भवति, भवति
 तत्र वृत्तिनामया 'मुण्डयति माणवक'मिति ॥

प्र] स्वपमकर्मन्वेऽपि तन्नामानाधिकरणानिबन्धना विभक्तिरित्यर्थः । सविशेषगता-
 मिति । एकस्यैव वा व्यपेक्षार्थभावाविशेषादिति भावः । अगमक्यादिति ।
 लौकिके प्रयोगेऽनुमानार्थं गान्धादिभ्यो गाराद्यप्रतिपत्तिवन्महान्तं पुत्रमिच्छती
 त्यादिवक्तव्यस्य महान्तं पुत्रीपतीत्यादे प्रतीतिर्नाम्नीत्यर्थः । गिज्ञाता च शब्दाना
 मङ्करनिष्ठात्वात्ऽन्वयान्नान् कियते, न स्वप्रयुक्ताऽपूर्वस्य प्रयुक्तादनात् । न प्रम
 इति । अपरान्तो हि लोके प्रयुज्यते साजुसन्दर्भमात्रं, अत्र तत्रप्रयुक्तत्वात्
 ङ] मामानाधिकरणनिबन्धनेति । मामानाऽधिकरणविशेषगम्य विशेषगमा
 शक्तिकत्वादिनि भावः । एकस्येति । मुण्डयतेन परविधिरागमर्षपरिभाषे-
 र्पान्थेतिनि भावः । व्यपेक्षेति । विशेषेण व्यपेक्षाविशेषार्थभावा इत्यर्थः । इद-
 मेव मुण्डयत्यस्य परविधिबोधम् । सविशेषगतामिति-गविशेषलक्षणम् । अ-
 एव 'कृद्गन्तात्त पुरुष' इत्यत्र 'कृद्गन्तेनाऽपि न समस इत्याशयेन दादने भावे-
 मुण्डयति माणवकमिति । एतेन मुण्डयत्य मुण्डयत्त सा माणवकत्वात् इत्यस्य 'माणवक'त्वात्
 विशेषगताया न्याय्येन मुण्डयत्य कथं सविशेषगमिष्यसाम् । अनुमानादर्थाति ।
 अगमक्यात्मादित्यर्थः । अपिना साजुसन्दर्भमात्रं इह । अनुलोऽप्यशक्तानां वाचकत्वात्
 मिति प्राप्नोति । भावः, एतस्माद्धेतोरिति । 'अपराद् स्या'दिति हेतोरिति
 नेने न प्रम किन्तु गमत्तदिति हेतोरित्यन्वा । तदेतद्-मिच्छामिति ।
 अर्थप्रत्याख्यानत्वात्ऽन्वयात् 'नानिच्छामि' प्रयोगाऽभवात् 'नानिच्छामि' इत्यर्थेन वाचनेत्यर्थः ।

१ अपि वाचिकः । २ इदं गम्यते न रदने । ३ इदं क्वचित् । ४ 'चर्त्त' ।

अथाऽस्य क्यन्तस्य कानि साधनानि भवन्ति ? ॥ भाव कर्ता च ॥ अथ कर्म ? ॥ नास्ति कर्म ॥ ननु चाऽपि स कर्मकार यस्याऽप्यर्थे क्यन्ति धीयते ॥ अभिहित तत्कर्मोऽन्तर्भूत धात्वर्थं सम्प्रसो, न चेदानीमन्यकर्मोऽस्ति येन सकर्मक स्यात् ॥ कथं तद्यथा सकर्मको भवति—‘अपुत्र पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति मागवक मिति ? ॥ अस्यत्र विशेषो—द्वे ह्यत्र कर्मणो उपमानकर्मोपमेयकर्म च । उपमानकर्मोऽन्तर्भूतम् । उपमेयेन कर्मणा सकर्मको भवति । तद्यथा—अपि काक इयनायत इति । अत्र हो कर्तारौ—उपमानकर्ता उपमेयकर्ता च । उपमानकर्ताऽन्तर्भूत, उपमेयकर्ता सकर्मको भवति ॥

अथ तर्हि कथं सकर्मको भवति—‘मुण्डयति मागवक मिति ? ॥ अत्रापि द्वे कर्मणो,—सामान्यकर्म विशेषकर्म च । सामान्यकर्मोऽन्तर्भूत, विशेषकर्मणा

प्र] दाऽव्यपदेशाऽपि न भावनमित्यर्थः । भाव कर्ता चेति । कर्मोऽभावप्रतिपादनपरमेतत् । अपि करणार्थं हि ल्युगदयो यथाभौ भवन्त्येव । भावस्य च लकाराद्युपनिमित्ततया साधनव्यपदेशः । अभिहितमिति । तन्मय जगतीत्यादिव दिच्छब्दक्यन्तस्याऽकर्मकत्वात्कर्मणि व्यसंभावः । न चेदानीमिति । नियतविपरण इच्छया क्यन्तेन प्रतिपादनात्साधनवत्त्वं तत्र विपरणोऽप्युपमानादिति भावः । कथं तर्हि । अत्रापि पुत्रादिकर्मणोऽस्त्यन्तर्भाव इति प्रथमः । द्वे इति । वाक्ये एव कर्मद्वयनीकित्वात् । मुण्डयतीति । मुण्डयुगविशिष्टव्यकर्मणे धात्वर्थेऽन्तर्भावादिनि भावः । अत्रापीति । प्यन्तो धातुर्द्व्यन्तमन्तर्भावरितु शक्येति

उ] भाष्ये—यत्र च गमकमिति । मुण्डयतीति प्रयोगे मौग्गस्य निरारपत्वनकारकादो नियस्योऽप्यथा गमकमिति भावः । कर्मोऽभावेति । लकाराद्युपनिमित्ततया प्रथमादिति भावः । नन्वेव ‘कानि साधनानी’ति प्रथमे ‘भाव’ इत्युत्तरमन्त, तस्य क्रियारूपस्य साध्यत्वेन साधनत्वाऽभाव इति आह—भाष्यस्य चेति । लकारनिमित्तमेव साधनशब्देनोच्यते इति भावः । नियतविपरणा इति । कर्मविपरणैर्द्वयार्थोभावादिन्यर्थः । अतएव कर्मोऽन्तरेणोऽनन्वयो राजपुरषो भार्गवा इतिवदिति भावः । वाक्ये पृथेति । क्यन्तार्थाऽऽचारास्य नियमेनापमानविपरणोऽप्युपमानस्योपमेयकारेण कर्मद्वयमद्भाव इति भावः । तत्र मुख्य कर्मोपमेयमेव । उपमाने तु उपमेयसमानाधिक्यत्वात् कर्मव्यवहार इति तस्याऽन्तर्भूतत्वाऽपि न शनिरिति तापरम् । उपमानपुत्रकर्मक उपमेयमागवककर्मक इति चोप । ननु मुण्डयत्यत्रापि द्वयोर्कर्मच ‘मुण्ड करोति मागवक’मिति विग्रहे दर्शनादिति कथमत्र प्रथम इत्यन आह—मुण्डयतीति । मौग्गस्य कर्मत्वे सति तस्याऽऽश्रयापेक्षत्वात्सामर्थ्यप्रमत्तान्मुण्डयुगविशिष्टव्यस्यैव कर्मत्वमभ्युपेयम्, तस्य च धात्वर्थेऽन्तर्भाव इति भावः ।

सहस्रं भवति ॥ ननु च वृत्त्यत्र न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥
अयामप्यात् ॥ अयमयाम् ॥ 'मापक्षममथं भवतीति ॥ नैव
दाय, नाऽप्रोभो करोतियुक्तं मुण्डो माणवकश्च । नहि माणवकत्व क्रियते ।
यदा चामी करोतियुक्तं भवतो न भवति तदा वृत्ति तत्रया वर्णवर्द्धं करोति,

प्र] न तु विशाया माणवकादिकमिति भाव । ननु चेत्ति । यद्यन्यत्रोदित च परि
हृत च तथापि 'मकत्वाऽगमकत्वविषयविभाषप्रदर्शनाय पुनरुपन्यास । नाप्रो
भाविति । मौण्डमेव करतियुक्तमित् मौण्ड्यद्वयगत्यत्रैवाथ मुण्डयति गितु
तदत्र इत्यर्थ । 'मुण्ड करोति माणवक' मित् न तु वाक्य कर्मत्वमकर्मैव तस्या
मानाधिकरम्यात् द्वितीयम् द्वितीयान् । गुणप्रधानभावश्च विष्णवशादित्यत
इति माणवकत्वो मौण्ड्याशरविभाषप्रतिपत्त्यमुपनीयमानां करतियुक्तं न भव
न्त्यर्थ । मुण्डयत्य किं विष्णवचित्तानदानं माणवकत्व कर्मत्वमिति 'माण
वक मुण्डयतीत्यादिप्रयोगोपपत्ति । तद्यथेति । वर्णवर्द्धमेवात्मवर्द्धित्वेन करोति

उ] विशायाऽपि कर्मत्वस्वीकारेऽमामव्यमिति शङ्कते माण्य-ननु चेत्ति । विषय
विभागेति । मुण्डशब्दादर्शयि गमकत्व क्य यगमकत्वमिति विषयविभाषार्थ ।
मौण्ड्यमेवेति । उनी मुण्डशब्दो भावप्रधान । अतएव भाष्य 'न हि माणवकत्व
क्रियत्' इत्युक्तम्, तस्य च उनी साध्यावस्यस्यैव भानात् क्रियान्यत्वन कार
काय नियमापेयत्वात्कर्मत्वमित्यत्र । घर्मिपरत्वे हि गुणविशिष्टव्यम्यापाद
ननाऽमामार्थान्तिर्न स्यादिति भाव । वस्तुना नियमापेयत्वाऽभावेऽपि गमकत्व
उत्तिर्भवत्यवति बोध्यम् । णकर्मैवेति । मुण्डयत्येवत्यर्थ । मौण्ड्यत्वनत्यर्थस्यैवो
त्पन्नानत्यर्थेति भाव । माणवकत्वद्वयस्य सर्वथा करोत्वशाऽप्रोभत्वमेवति
बोध्यम् । द्वितीयम्-माणवकमज्यात् । ननु माणवको विशेयत्वान्नामा
नाऽधिकरम्यान्मुण्डादिति युक्तं न तु विपरीतमत शङ्क-मुण्डप्रधानति । परि
उत्पत्तये उदकभव इत्यर्थ । परि उदकमनसापिकत्वम्परि उदकम्यति भाव ।
एवत्र वाक्यऽपि मुण्डयत्य करोति' इति भाव । तदद्-माणवकाश्च इति ।
यानि वाक्य 'मुण्ड'शब्दो घर्मिपरस्यपि तस्य सामान्यशब्दान्तिशेषाकाङ्क्षा
तदन्वयेऽपि माणवकस्य न साध्याकरोतियुक्तवमिति बोध्यम् । एवशाऽत्र उनी
'करोति' कर्म भाष्यदोऽपी ति न्यायो नाऽस्यवति तादर्थ्यम् । ननु तस्य करोति
नोऽभाव कथ उनी माणवकस्य कर्मत्व, कथं द्वितीयान्त्वमत शङ्क-मुण्डय
तेथेति । मौण्ड्यत्वात्क्रियत्वात्कर्मत्वमिति भाव । एवत्र 'कृतपूर्वा कर्म'मिति
वदन्तिरेति तत्त्वम् । ननु कर्तृवर्द्धत्वस्य क्रियत्वात्त्वऽमम्भावत्-वर्णवर्द्धमेवाम
सवन्तिवेनेति । वर्णवर्द्धसाध्यस्य विप्रतिपत्त्ये तु न शङ्काऽपि । प्रयोगो न

मुण्डं चैन करोतीति ॥ कामं तर्पनेनैव हेतुना क्वचपि कर्तव्यो 'माणवक
मुण्डमिच्छती'ति, नोभाविपियुक्तविति ॥ न कर्तव्यः, उभावप्येपियुक्तौ मुण्डो
माणवकश्च ॥ कथम् ? ॥ न ह्यसौ मौण्ड्यमात्रेण सन्तोष करोति माणवक-
स्थमसौ मौण्ड्यमिच्छति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—'मुण्डयति माणवक'-
मिति । अत्रापि ह्युभौ करोति युक्तौ मुण्डो माणवकश्च । न ह्यसौ मौण्ड्यमा-
त्रेण सन्तोषं करोति ॥ किं तर्हि ? ॥ माणवकस्थमसौ मौण्ड्यं निर्वर्तयति ॥
एष तर्हि मुण्डादयो गुणवचना । गुणवचनाश्च सापेक्षा । तत्र वचनात्मापे-

प्र.] न च मुण्ड करोतीति युगपदुभयो करोतिकर्मत्वे विवक्षिते 'मुण्डयति पत्नीवर्द'-
मिति प्रयोगो न भवतीत्यर्थः । कामन्तर्हीति । अत्रापि मौण्ड्यमेवैष्यते, माणवकस्तु
तदाधारविशेषप्रतिपादनायोपात्त इति भावः । उभावप्येति । माणवकस्य मौण्ड्य-
करणेन सस्कार्यत्वादुभयो कर्मत्वे सापेक्षत्वादेकतरस्मात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवतीत्यर्थः ।
गुणवचनाश्चेति । वचनानानर्ध्यात्सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यः प्रत्ययो भवति, वच्य
त्यस्तु निरपेक्षेभ्यः पुत्रादिभ्यः सावकाश इति 'माणवकः मुण्डमिच्छती'त्यादौ सापे-
क्षेभ्यो न भवति । नन्वयनपि णिज्युणमात्रविवक्षया भावभाशो 'मुण्डयत्यथ
नापित' । प्रयोगो मौण्ड्यकरणे इत्यर्थावगमात्, ततश्च द्रव्यविशेषापेक्षया प्रत्ययो न
प्राप्नोति । नैष दोषः । 'तत्करोती'ति सिद्धे णिचि पुनर्विधानमिदं सापेक्षेभ्योऽपि

उ.] भयतांति । 'राजपुरषो देवदत्तस्ये'त्यादाविवाऽसानर्ध्यादिति भावः । उभयोः क-
र्मत्वं इति । 'इपिनिष्पिते' इति दोषः । सापेक्षत्वादिति । मुण्डस्य माणवकः समा-
नाधिकरण विशेषणमिति सापेक्षत्वमिति भावः । एतावता ष्यन्ते गमनश्च क्यन्त्य-
गमनत्वमिति दर्शितम् ॥ भाष्ये—माणवकस्थमसाविति । एवञ्च तद्वारा माणवक-
स्येच्छाविषयत्वमसौलर्पविषयत्वमपीत्यभिमानः । यद्यपि इपिपलेच्छाश्रयत्वं
नान्य वक्तुं युक्तं न तु करोतिपत्नोपपत्त्याश्रयत्वन्तस्येत्युभयो करोतिपुत्तत्वाऽ-
भावस्तपपि विशिष्य वेपेण तस्याऽपि तदाश्रयत्वमित्याभिमानेनैकदेशिनः शङ्क्यम् ।
एवञ्च मुण्डपदार्थस्य विशेष्यसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यं । वृत्तापुभवत्ताऽपि मुण्डशब्दो
धर्मिनः इति तद्भावः । तन्मुपेत्य परिहरति—एवन्तर्हीति । गुणवचना इत्यस्य
शुभ्रवृत्तानेनित्तस्य इत्यर्थः । सापेक्षा इत्यस्य—परिच्छेदाद्विशेषसापेक्षा
इत्यर्थः । ननु मुण्डो निम्नसापेक्षोऽन्यथा वा ? । नाऽऽय, राजपुरषादां गण-
पताम्नापि गमनस्य गुरुत्वाद्वा प्रवृत्तवदन्नापि पञ्जासत्तं । नाऽन्य णिचोऽ-
प्यकारणं, अस्मादे कारितार्थ्यादिति शङ्कते—नन्विति । नैष दोष इति । 'वचना'-
दिति भाष्यस्य नन्वरोतीति सिद्धे वचनसाध्यादित्यर्थः इति भावः । न च
तत्करोतीत्यनेन प्रतिपादिष्यद्भावत्वे मुण्डपदप्रत्ययसिद्धत्वात्, तदोपपत्त्यात्, तदोपपत्त्यात्,

क्षाणा वृत्तिर्भविष्यति ॥ अथ वा घातव एव मुग्डादय ॥ न चैव ह्यथां
अदिश्यन्ते ॥ क्रियावचनता च गम्यते ॥ अथ वा नेदमुभय युगपद्भवति—
वाक्य च प्रत्ययश्च । यदा वाक्यं न तदा प्रत्यय । यदा प्रत्यय सामान्येन
तदा वृत्तिर्भवति । तत्राऽवश्यविशेषार्थिना विशेषाऽनुप्रयोज्य, मुण्डयति,
क ? , मणवकमिति ॥ मुण्डविशिष्टेन वा करोतिना तमासुमिच्छति ।

अथ योक्तमेतद्—'नाऽऽ व्यापारोऽनुगन्तव्य' इति । मणवकादि
वृत्तिर्भविष्यति—'मुण्डयति मणवक'मिति ॥

प्र] मुग्डादिभ्या यथा स्यादित्येवमर्थमेव । भानव इति । मंत्रा वतत्रो मुग्दै
न्मन्त्रेभ्यश्चरदिवस्त्राधिको णितिव्यर्थ । न चैवेति । यद्यपि क्रियविशेषाभिप्रा
यिव मुग्डादाना नैवापात्त तथापि स्वामाविच्छेदादर्याभिधानस्य प्रथमादव तरव
सीत्त इत्यर्थ । यथा कण्ठादयो द्विविधान्त्रया मुग्डादय इति भाव । मुण्ड
विशिष्टेनेति । पूर्वस्मिन्परिहारे कर्मविशेषाऽनपेयाया प्रत्ययान्तपत्तिरित्युक्तम् ।
अस्मिन्नु यथा गा दासि पय इति शुद्धस्य दुर्हेर्गा पूर्व मवन्त्य, पशानु गोरुहिना
पयस, एव शुद्ध करोतिमौग्जन मवन्त्ये, मौग्जविशिष्टस्य मणवकनेत्युच्यते ।
अनेनैव न्यायेन 'मणवक मुग्डमिच्छती ति क्यन्प्रप्रोती'याशङ्काह—अथ वेति ।
व्यापारो नारम्भर्गाय यन्ननेनरेणापीत्यस्य सिद्धलादित्यर्थ । क्यच्चवगमकत्वञ्च

उ] णिचि भन्काच ॥ सौत्रा इति । उत्तरमूत्रस्थानुप्रदृष्टस्य पूर्वमणवकपादिनि भाव ॥

भाष्ये—न चैवेति शङ्का, क्रियावचननेत्युत्तरमिति व्याचष्टे—यद्यपीति । यथा
कण्ठादय इति । तथा च घातुन्वो णिर्, प्रातिपदिकेन वास्यमिति भाव ॥
भाष्ये परिणान्तरमाह—मुण्डविशिष्टेन वेति । ननु प रद्वयेऽपि पूर्वं करोतेमुण्ड
मवन्त्य, पश्चन्मणवकस्य मवन्त्य इति प्रतीत को विशेषोऽत्र आह—पूर्वस्मि
न्निति । 'अथवा नेदमुभय'मिति परिहारे इत्यर्थ । तत्र पूर्वं कर्मविशेषस्याऽनपेय-
णादमवन्त्य । उत्तरम त्वरेणामपि बाहिरद्वन्द्वश्च पूर्वं मवन्त्य इत्युच्यत इति
विशेष इत्यर्थ । गवा पूर्वमिति । प्रधानव्यापारेणाऽऽध्यमानत्वादिनि भाव ।
पश्चात्त्विति । विशेषणव्यापारेणाऽऽध्यमानत्वादिनि भाव । अन्त स्थितवस्तुविभा
गाऽनुकूल शौरयो द्विदुरर्थ । मौग्जविशिष्टस्य मणवकनेनेति । मौग्जद्वारत्यर्थ ।
व्यापार इति । भाष्येभ्योऽपि मुग्गादिमूत्रारम्भगामार्थ्यादित्येव रूपो, 'घातव' इत्येव
रूपो वा, नेदमुभय'मिच्छादिरूपो वेत्यर्थ । अगमकत्वादिति । अथ भाव—अन्त
रत्नां मुग्गा दो भावप्रदान इत्युक्तन्यायेन मवन्ति इति । न्यवन्तत्वात् तु घर्मि
पर एव, अन्तत्र नेऽऽस्यच्, अमामर्थ्यान् । अत एव क्यन्तन्तान्मन्त्राचार्य

अथेह क्यचा भवितव्यम्-इष्ट पुष्ट इत्यते पुत्र इति ? ॥ के चित्ताव
दाहु -'न भवितव्य मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ स्वशब्देनोक्तत्वादिति । अपर
आहु -'भवितव्य मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ धात्वर्थेऽय क्यञ्जिधीयते । स च
द्र]भवति । तदुक्त हरिणा-'सदर्पाच्छाक्यच कर्म तदाचारक्यचा हतम् । वाक्य
वाच्यमतोऽल्पतेर्यथाऽभ्यास ममादिषु ॥' इति । अथेहति । इच्छास्यन्ता
त्कर्मणि प्रत्ययोपत्ति प्रसारान्तरेणाशङ्क्यन । तथाहि-यद्यत्र क्यञ्जभवति तदेच्छा
मात्रस्य क्यचाऽभिधानादत्रस्य कर्मणोऽभिधानाय तद्वाचिना प्रत्ययेनोपपत्तयम् ।
यथा पुत्रोयतीति कर्मभिधानय तिपा । स्वशब्देनेति । इष्टशब्दसामानाधिकरण्या-
त्पुत्र इत्यनेन निभुक्तपिबियापेक्षकर्मभावस्याऽर्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थ । अयमर्थ

उ]प्रतीतिरेव तदाह-सर्पीति । न्यायत सम्भवदपीत्यर्थ । आचारक्यचा हत-नि-
रवराशीलन, निरुत्तया तदर्थस्वीय प्रतीतिरित्यर्थ इति भाव । अतस्तद्वाक्यवाच्य
मेव-'माणवक मुष्टमिच्छती'त्यनेनैव बोधनीयं न तु क्यचन्तन । तत्र हेतुमाह-
अत इति । क्यचन्तादव्यक्तित्यर्थ । यथा ममादिधातुष्वभ्यास पीन पुन्य
वाक्येनैव गम्यत न तु यत्न, तत्रप्रतिवक्तव्य तस्य यौत्स्ये निरुदरिति भाव ।
अन्यत्रोक्त हरिणा-'सदर्पाच्छाक्यच कर्म धाक्य एव प्रयुज्यते । प्रसिद्धेन हत-
शब्दो भावगर्हाऽभिधायिना ॥ अभ्यासे तुल्यरूपोऽपि न यदन्त प्रवर्तते'
इति । एतन्- वेदादिविषयोऽभ्यासो यथा ममादिषु व्यज्यत इत्यर्थ । यदा विसर्गरहित
पाठेनाऽभ्यासेन वर्णवर्मादिविषयाभिव्यक्तिरित्यर्थो विवरणकारोचोऽपास्त । एत
देवात्र सुख्यं समाधानमिति ध्यनयितुमस्य पुनरुचरा । एवय सुप्रदिगुष्ट
प्रपगाथमेवनि बोध्यम् ॥

नन्वकर्मकै तात्पर्यन्ता कर्मणि प्रत्यया नेति प्रगुक्तमेव, तरिरम् 'अथेहे'त्य
नेनाच्यत इत्यत आह-इच्छाक्यचन्तादिति । कर्मणोऽभिधानायेति । 'पुत्र' इति
प्रथमान्तस्येष्टशब्दसामानाधिकरण्यान्वर्मेत्वमद्भावेऽपि तस्य तद्वाचर वाऽभावात्तत्र
क्यचि तत्र कर्मणोऽनभिधानादिनि भाव । एवं कर्मत्राभिधानविषये बोध्यम् ॥ इष्ट
शब्देति । एवय तत्रसामानाधिकरण्यात्तदर्थगतकर्मत्वस्य साधारण्यवाचिना कर्मऽ
भिधानात् प्रतिपदिसार्थमात्रपरत्वन 'पुत्र' इति सुबन्तस्य कर्मत्रवाचिनाऽभावात्त
त्र यथेति भाव । निर्भुक्तेति । इतरसामानाधिकरण्यान्त्याकर्मभावस्य न
तु यत्र इत्यर्थ । 'निर्भुक्'ति पाठे स्वराच्यनशा त्यत्र कर्मभावस्यार्थ । स्वश-
ब्देनोक्तत्वादिति भाव्यस्य-स्वं कर्मत्वं, तदाचकृतशब्दन एत कर्मत्वे, 'पुत्र'
इत्यस्य सुबन्तस्य कर्मत्वत्वात्तदाऽभावात् भवितव्यं तदर्थं क्यचेत्यर्थ ।

धाचर्थं केन चिदेव शब्देन निर्देष्टव्य इति ॥ इह भवन्त्स्वाहु 'न भवितव्य'मिति ॥ किं कारणम् ? ॥ इह समानार्थेन वाक्येन भवितव्य प्रत्ययान्तेन च । यश्चेहायो वाक्येन गम्यते-इष्ट पुत्र इत्यने पुत्र इति, नाऽर्था जानु चिप्रत्ययान्तेन गम्यते ॥

॥६॥ क्यचि मान्त्वान्यथप्रतिपेय ॥४॥ क्यचि मान्त्वान्यथाना प्रतिपेयो वक्तव्य । इह मा भूत्-इदमिच्छति किमिच्छति । उच्चैरिच्छति नीचैरिच्छति ॥६॥ गाममानापरानानादिपदक ॥६॥ [गाममानापरानानादियेके वक्तव्यमि-
प्र] यदा क्रियाफलस्य कर्मण प्रागन्य प्रतिपिपादयिषित तदा वाक्यमव प्रतुयत पुत्र इष्ट इत्यादि, न तु स्वान्त, तस्याऽकर्मकत्वात् कर्मणि प्रत्ययानुत्पादात् ।

म च धात्वर्थे इति । इत्प्रया प्रत्ययार्थव दर्शयितु वाक्यमुपादेयम् । तत्र वाक्ये कर्मप्रत्यय प्रतुयता कर्मप्रत्ययो वा । प्रत्यये त्वयनेऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति । नाऽर्था जानु चिदिति । प्रत्ययान्तस्याऽकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययोत्पत्त्य-
भववादिव्यर्थ । गोममानाशरन्ति । अकारादयो षड्ग समाना । तत्र लवर्णान्तस्य प्रतिपिपादकस्याऽमभवत्त्वाद्वागन्तस्य च, मलता घृणम् । अस्मिन्नु न्यायेऽप्यपि, वाक्यनीत्यादिप्रसङ्गात् । भाव्यकारेण तु मतभेदप्रदर्शनात्प्रत्ययं कृतं ।

उ] यदाक्रियाफलस्येति । तथा च विग्रहे फलस्य विशेष्यतया पुत्रोऽर्थात्प्रादी व्यापार-
स्य विशेष्यतया भिन्नार्थत्वात् तदर्थेऽय क्वच्, किन्तु पुत्रमिच्छतीत्याशार्थ एव ।
कर्मणि च फलस्य विशेष्यत्वम्-इष्ट पुत्र इत्यादी नामानाधिकरण्याऽनुरोधेनाऽवश्य-
मर्थाशरिति भाव । कर्मण इति । कर्मजानाप्रयोपकर्म्येव्यर्थ । वस्तुत इष्ट
व्याख्या 'इत् भवन्त' इति मने उचिता । कर्मण इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकस्ये-
त्यर्थ इत्येवमन्वयव्योचिता । अस्मिन्मनद्वये तु वस्तुत कर्मत्वविशिष्टो यन्तद्व-
चकादिति सूत्रार्थ इत्याशय ॥ [मार्थे] इह भवन्त इति । सर्वत्रगतिवाक्ययो समा-
नार्थत्वमेव । चित्रगुरिरित्यादेर्विग्रहेऽपि विशेष्यविशेषणभावव्यव्याप्तान्त्वमिति तद-
शय ॥ मार्थे-मान्ताऽव्ययानामिति । मान्त्व न सुप्रतिविशेषण, पुत्रोऽर्थात्प्रादे-
रमद्वयान्ते । किन्तु मान्त्वप्रतिपेयव्यर्थकम् । तेन कमिच्छतीत्याशरपि नेति
बोध्यम् ॥ तत्र लवर्णन्ति । यद्यन्यनुरूपे लृक्कारान्त लृक्कारान्त ऋक्कारान्त च
सम्भवति तथापि तत्र स्वच प्रयोगदर्शनाऽभाव इत्यर्थ । ऋक्कारान्तस्य चेति ।
'असम्भवा'दित्यपकर्ष । वस्तुतन्माशाऽनुरणस्यैव लोके प्रतुयमानस्याऽभाव
इति नापर्यम् । मतभेदिति । तथा चेदम्मतमवविग्रहमिति भाव । अन्ये तु

१ 'स्वावशाहु' पा० । २ 'इदं'ति इति । ३ 'रिच्छतीति' पा० ।
४ इह इष्ट इष्ट म्यादिति केचित् । ५ 'योगान्वयि' पा० ।

व्याहुः]। गामिच्छति गम्यति। समानाक्षरात्-घटीयति पटीयति दर्धीयति मधूयति कर्णयति । हर्त्रीयति । [समानाक्षरात्] ॥ नान्तात्-राजायति तक्षीयति ॥

काम्यञ्च ॥ ३११९ ॥

विमर्धश्शर ? ॥२॥ [चकार] स्वरार्थ ॥ चितोऽन्त उदात्तो भवतीत्यन्तो-
दात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैवदस्ति प्रयोजन, धातुस्वरोगाप्येतत्सिद्धम् ॥ कशरस्य
तर्हीत्यज्ञापरीत्राणार्थ आदितश्चकार वर्तव्यः । अत उत्तर पठति-॥२॥ काम्य-
चधिवरणमनर्थक कस्येदर्थाभावात् ॥ २ ॥ काम्यचधिवरणमनर्थकं ॥ वकार-
स्येसजा कश्मात्र भवति ? ॥ 'इदर्थाभावात्' । इत्कार्याऽभावादत्रेत्वंज्ञा न
भविष्यति ॥ ननु च लोप एवेज्ञार्यम् ? ॥ अकार्य लोपः । इह हि शब्दस्य-
कार्यार्थो वा स्यादुपदेश ध्रुवणार्थो वा । कार्यं चेह नास्ति । असति वार्ये यदि
ध्रुवणमपि न स्यादुपदेशोऽनर्थक स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सार्वधातु
कार्यधातुर्योरत्रस्य गुण उच्यते । धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुरु-
संज्ञा एभते । न चाऽप्य धातोर्विधीयते ॥ इद तर्हि प्रयोजनेम् उपपद्माम्य-
ति । विनास्ति सप्रसारण यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन, यजादिभि-
रत्र कित्त विशेषयिष्यामो 'यजादीनां य. कि'दिति ॥ कश्च यजादीनां कित्त ? ॥
यजादिभ्यो यो विहित इति ॥ अथापि कथं चिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः ।
प्रियते न्यास एव द्विचकारो निर्देशः- 'मुप आत्मनः क्यच्छाम्यञ्चे'ति ॥ अथ
वा छान्दसमेतत् । दृष्टाऽनुविधिच्छन्दसि भवति । न चात्र संप्रसारणं दृश्यते ॥

उपमानादाचारे ॥ ३१११० ॥

॥२॥ अधिहरणाच्च ॥२॥ अधिहरणाच्चेति षष्ठ्यम् । इहापि यथा स्यात्

प्र.] काम्यञ्च । आदित इति । अन्तेऽपि कृत् आदिकृत्फलमपादनादादि
गम्यते । तथा हि यदाऽऽदी क्रियते तदा व शरस्याऽनादित्वादिनात्ता न भवति ।
एवमन्तेऽपि कृत्धिवरणेऽन्तोदात्तत्वे सिद्धे नियमार्थं गम्यते- 'चिदेवाऽयं व्यप
देष्टव्यो न त्रनुबन्धान्तरेण कि'दिति । यजादिभ्यो यो विहित इति । अयं तु
मुबन्ताडिहित । अधार्षति । यश्च यजादिभि र्द्विष विशेष्यते वार्षिदेनेन यजा
दयो निर्दिश्यन्त इति भावः । अथ वेति । 'विजुपे छन्दसी'ति विचच्छन्दसि विधानात् ।

उ.] भजन्तेभ्यो गामानाक्षरेभ्य ण्व, अनुनासिकान्तेभ्यस्तु नान्तेभ्य ण्वेभ्यस्याऽर्ध ।
अनाप'रे एतद्वा स्यच्छान्दस इत्युक्त्वा स्थानेऽन्तरनम मूत्रे भाषे । 'शान्त्या'त्यारो च
न दीप । वाग्नि मुन्वतीनि च 'न क्ये' इति मूत्रे भाष्ये प्रयुक्तमिच्छाहु ।

काम्यञ्च । ननु यस्याऽऽदिन पाठे मूत्रभेद स्यात् न ऽऽह-अन्तेऽपीति ।

१'दं क्विञ्च । २'मवेदुष' पा० । ३'वार्येऽगति' पा० । ४'इदमस्ति' पा० ।

कुटीयति प्रामादे । प्रासात्रीयति कुट्याम् ॥ [अपिस्करणच] ॥

कर्तुं क्यट् मलोपश्च ॥ ३।१।२२ ॥

मलोपमन्त्रियोगेनाऽप्य क्यट्विधीयते तेन यत्रैव मलोपस्तत्रैव क्यट्
स्यात् । पयायते । इह न स्यात्-अपि काक श्येनायते ॥ नैतदस्ति । प्रधान
शिष्ट क्यट्, अन्वाचप्रशिष्ट मलोपो, यत्र च मकार पश्यतीति । तद्यथा
कश्चिदुक्तो-ग्रामे भिक्षां चर देवदत्त चानय । स ग्रामे भिक्षां चरति यदि च दत्त
दत्त पश्यति तमप्याययति ॥२॥ मलापो वा ॥ ॥ मलोपो वेति वक्तव्यम् ।
पयायते पयन्वते ॥ ॥ ओत्तमाभ्रमा नित्यम् ॥ ॥ ओत्तसोप्सरसोर्नित्य मला
पा वक्तव्य । ओत्तमन यो अहिं जयान । अप्परायते । अपर आह-मलोपो
ऽप्पराय एव, पर्यभ्यत इत्येव भवितव्यम् ॥ कथमोत्तपमान यो अहिं जया
नेति ? ॥ छान्दर्म प्रयोग, छन्दमि च दृष्टमनुविधीयते ॥२॥ आचार
वगभर्तृग्रहोडेभ्य क्त्वा ॥२॥ आचारेऽवगतभर्तृग्रहोडेभ्य क्त्वा वक्तव्य ।
अवगदभते । अवगदभायते । गतन ॥ क्रीवै-विह्वीवने । विह्वीवायते ।
होत्रे ॥ होट-विह्वीवते । विह्वीवत्यते ॥ [होट] ॥

प्र] इह 'वाकाम्यती ति सप्रसारणक्त्वार्यमन्त्रिानस्मान् पूर्व परिहार आधर्षण्य
वानो स्वल्पग्रहण तत्प्रत्यये कर्मवितानम्' । [काम्यश्च] ।

उपमाना । कुट्यामिति । उपमेये मतमीध्रवणादुपमानमपि सप्तम्यन्तमिति
कर्मविवक्षायामेतत्प्रयोगाऽमभवाद्गार्हिकारम्भ । [उपमानादाचारे] ॥

कर्तुं क्यट् । मलोपविगी 'कर्तुं'रिति स्थानपरी मकारेण कर्तुर्विशपण्यत्तदन्त
मिधिमद्वावाद्भमायत इत्यादी मलापाऽभाव । मलोपमन्त्रियोगेनेति । एकत्राप्यना
मनियोगार्थं च चन्द्र मन्वा चोपते । वाक्यभेदमन्वाचये च चन्द्रमाधिस्य
उ] नियन्तार्थतयऽऽदिपाठकल सम्पन्नमित्यर्थ । वाकाम्यतीति । 'क्विञ्चिद्वन्डा'ति
वार्तिकेन क्विञ्चिदाऽमप्रसारणानि । अस्य प्रयोगस्य सत्त्वे दृष्ट मान चिन्त्यम् ।
पूर्वपरिहार इति । यथादिभ्यो विहित श्लात्वर्थ । वाच् अम् दन्ववस्थाया सम्य
न्प्रग्नर्नाऽय वन्वादिभ्यो विहित । 'काम्यचधित्करणेऽऽनर्थक्य'मिति वार्तिक
विराजत 'पुत्रकामिभ्यती त्यादी 'मति शिप्रस्य स्वर वाग्ना विम्बर ए१ यथा
स्यादिति चित्त्व'मिति ह्रदत्तात्तमपास्तम् । [काम्यश्च] ॥

कर्तुं क्यट् । एकवन्त्यतोपपादक-मनियोगार्थञ्चेत्यादि । एतावन्वैदक

- १ 'ग्रामादीयति कुट्या, कुटीयति प्रमाद इत्यत्रापि यथा स्यात्' पा० ।
२ 'तत्रैव स्यात्' पा० । ३ 'भैत्र' पा० । ४ 'ऽहिं' पा० । ५ 'ओत्तम्यत' पा० ।
६ 'छान्दमन्वात्मिद्धम्' पा० । ७ 'विह्वीव' पा० । ८ 'विहाड' पा० ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ त्रिधावचनता यथा गम्येत ॥ नैतद्गति प्रयोजनम् ।
धातव पृथाऽवग्रहमाद्य । न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते त्रिधावचनता च
गम्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् अवग्रहमा विहोडा विहोडा । 'अप्रत्यया'दित्य
कारप्रत्ययो यथा स्यात् ॥ मा भूदेवम्—'गुरोश्च हल्' इत्येव भविष्यति ॥
इदं तर्हि प्रयोजनम्—अवग्रहमाचक्रे विहोडाचक्रे विहोडाचक्रे । 'कारप्रत्य
यादाममन्त्रे लिट्'ीत्याम्प्रत्ययो यथा स्यात् ॥ अपर आह—'मर्वप्रतिपदि-
केभ्य आचारे विहोडा वक्तव्य' । अधति गर्दभतीत्येवमर्थम् ॥ न तर्हीदानो
गत्भाद्यनुक्रमण कर्तव्य ? ॥ कर्तव्य च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'आमनेपदा-
धाननुबन्धानामह्व धामो'ति । गल्भ् क्त्वा होइ ॥

प्र] परिहार । अपर आहंति,—नतमेदप्रदर्शनायोपन्यास न त्वय स्थित पक्ष
इत्याहु । त्रिधावचनतेति । वाचारलक्षणत्रिधावचननेत्यर्थो विवक्षित , धातुपाठे
हि पात्रनेया त्रिधावचनता सिद्धेव । न चैव ह्यति । अनेकार्थत्वाद्दातृनामाचार-
वियागति'वस्वाऽमिद्ग'वादिन्वर्थ । अचर्ताति । प्रातिपदिकादेवायं त्रिविधीयत न
नुबन्नात् । तेन पदत्वाऽभावादतो गुण इति पररूपव भवति । एतच्च 'सर्वेभ्य' इति
वक्तव्ये 'मर्वप्रतिपदिकेभ्य' इति वचनाद्भवते । आरमनेपदार्याणिति । वाक्येऽ-
कारस्यानुदात्तवादनुनामिक्त्व प्रतिज्ञाने इति भाव ।

उ.] वाक्यतानि व्यवहार । एतेन 'विधेयाऽनेकत्वान्वयमेव वाक्यते'ति पराम्णम् । इत्या-
हुरिति । अत एवापञ्चमभाष्ये 'पयायते' इत्यत्रैव कथं स्यान्मत्पेपमविशोगदिष्ट
त्वादिति सादृशां त-प्रयोगाऽभावरूप समाधानमनभिधाऽऽन्वदेव समाधान वृत्तम् ।
त्रिधावचनत्वस्य धातुगणमध्य तत्तदर्थविशिष्टानाम्पठितत्वादेव सिद्धत्वादाह—
आचारेति । भाष्ये न चैव ह्यर्था इति । अस्य 'धातुपाठे' इति शेष । 'अर्था'
इत्यस्य—गवेऽर्था इत्यर्थ । त्रिधावचनतेति । तादृशकियेन्वर्थ । 'गम्यत' इत्यस्य
'लेकन' इति शेष । अनिर्दिष्टार्थानां धातूनामेकाऽनेकत्वमित्येवैवाप्यर्थ मन्ये ।
वाक्य इति । वार्तिर इत्यर्थ । अकारस्येति । ननु त्रिप श्कारस्यैवानुदात्तत्वमनु-
नामिक्त्वस्य प्रतिज्ञायता मिनेनाऽनुबन्धप्रयत्नरणेनेति चेन्न, 'अश्वती'त्यादाव-
प्यामनेपदापत्त । अतिरिक्तत्रिपदकरणे तु गौरवमिति भाव । भाष्ये आमने
पदार्थांनिन्वादे—'अम्विषये किष्पान्निषोणे'ति शेष । असह्युच्यमिति । ननु
दमर्गाऽन्तरम्प्रथेपेपदर्थानां अर्थ । अत एवेनांग । अन्यथा श्रीवर्दीनाम्प-
चापनन्तानां त्रिचर्थमनुदानपदेशाऽभावन्या न स्यात् । प्रथेपे तु नम्य माना
न्तरेण सिद्धभासदुपदेश एव । तद्विशिष्टस्य श्रीवर्दीनाम्पुपदेश एवेत्यनुबन्धानामेका-
न्वये करणस्योपे 'उपदेश'वादे च न शेष । अतएव च 'प्रत्ययान्तादानो मिरवे

भृशादिभ्यो भृश्याच्च्येलोपश्च हलः ॥ ३।१।१८ ॥

हलो लोपमन्त्रियोगेनाप्य क्यङिर्धीयते । तेन यत्रैव हलो लोपस्तत्रैव प्राप्नोति ॥ नैव षोप-प्रधानशिष्ट क्यङ्, अन्वाचयशिष्टो हलो लोपो, यत्र च हल पश्यन्ति ॥*॥ भृशादिभ्यभूततद्भावप्रदम् ॥*॥ भृशादिभ्यभूततद्भाव प्रदण कर्तव्यम् । इह मा भूत्-क दिवा भृशा भवन्तीति ॥*॥ न्वप्रतिपत्त नयस्य च भवत्यर्थं न्यङ्चनान् ॥ ॥ च्विप्रतिपत्तश्चाऽनर्थक ॥ किं कारणम् ? ॥ 'भवत्यर्थं क्यङ्चनान्' । भवत्यर्थेहि क्यङिर्धीयते ॥*॥ भवतिनागे च्विगतम् ॥*॥ भवतिना योगे च्विर्विधीयते । तत्र च्विनोक्तत्वात्तस्याऽर्थस्य क्यङ् भविष्यति ॥ डाजन्तादपि तद्धि न प्राप्नोति-पटपटायते । पटपटायति । डाजपि हि भवतिना योगे विधीयते, भवत्यर्थं क्यङ् ॥*॥ डाचि वचन प्राप्तस्यात् ॥*॥ डाचि वचनप्रामाण्याद्भविष्यति ॥ किं वचनप्रामाण्यं ? ॥ 'लोडितादिडागम्य क्यङिपिति ॥ इह किं चिदक्रियमाणं चोद्यते किं चिच्च क्रिय

प्र] भृशादिभ्यो । हल इति । हल्य मृशादयो विदोष्यन्ते तेन ह्यन्तानमेव क्यङ् लोपस्या भवितव्यमित्यर्थः । प्रधानशिष्ट इति । वाच्यभेदेन मन्त्रेभ्यो भृशा दिभ्य स्यक् विधाय हलन्ताना लोपो विधीयत इत्यर्थः । अन्यथाऽनर्थक पाठ स्यादहलन्तानाम् । क दिवा मृशा भवन्तीति । ये गत्रौ भृशाऽऽलोका नष्टादयस्ते-दिवमे क प्रदेने भवन्तीत्यर्थः । अत्राऽभूततद्भावाऽभावा । च्विनोक्तत्वादिति । च्विमन्त्रितेन भवतिनेत्यर्थः । डाचि वचनप्रामाण्यादिति । अप्रयुक्त एव भवती भवत्यर्थं वैवश्या वचनप्रामाण्यात् विधाय भवत्यर्थं क्यङिर्धीयत इत्यर्थः ।

उ] न विदोष' इति 'ह्रस्वतद्भाप' इति मूलग्रन्थमात्रं मद्भूते । अन्यथा गभादिहलन्त प्रकृतिने विदोष स्यात् । अन्यहलन्तभ्यम्वाचारविनेति तदाक्षय ॥*॥ क्यङ् ।

भृशादिभ्यो । ननु मृशादीना ह्यप्रतिपत्तानामेव मन्त्रान्तैव प्राप्नोतीत्यस्य व्यावर्तोऽभाव इत्यत आह-हलेति । आउत्ता विभक्तिविपरिणामेनेति भावः । अन्यथा हि सर्वत्र हलो लोप स्यादित्यापादयेदित्याशयः । भृशाऽऽलोका इति । अथिक्काऽऽश्रेका इत्यर्थः । भवत्यर्थं च्वेरेविधानेन च्विनोक्तत्वादित्य मङ्गलमित्यत आह-च्विमन्त्रितेनेति । भाष्ये-डाजन्तादपिति । 'स्य'पिति षोप । वचनप्रामाण्यस्य क्यङ्प्रवर्तनं हेतुत्वे स्यपन्तममभिव्यागरे भवतेरपि प्रवण स्यात् आह-अप्रयुक्ते इति । भवत्यर्थेति । 'कृश्वानिशोग' इत्यस्य डाज्विपरिवृत्तुगतस्य तदर्धयोग इत्यर्थः । च्विविधौ तु डाज्दशोग इत्येवार्थ इति भावः । कृश्वन्निशोग इव क्यङ्योऽपि डाचिनि ज्ञाप्यत इति इतिग्रन्थस्यार्थादि-मेव तापर्यम् । भाष्ये-अक्रियमाणमिति । अभूततद्भावप्रदमित्यर्थः ॥ ननिवयुक्त-

मार्गं प्रत्याख्यायते ॥ म सूत्रभेदः कृतो भवति ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु
 चोक्तःमिह कस्मात् भवति च दिवा भृशा भवन्तीति ? ॥ १ ॥ ननिवयुक्त-
 मन्यगदशाधिकरणे तथा ह्यर्थगति ॥ २ ॥ नन्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किं चिदिह
 दृश्यते तत्रोऽन्यस्मिन्स्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते ॥ [किं कारणम् ? ॥ तथाह्यर्थ-
 गतिः] ॥ तथा ह्यर्थो गम्यते । 'अप्राज्ञमानये'त्युक्ते ब्राह्मणसदृश एवानीयते
 नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एयमिहाऽप्यच्येरिति ध्वप्रतिषेधादन्यस्मिन्-
 च्यन्ते चिसदृशे कार्यं विज्ञायते ॥ किं चोन्यदतोऽप्यन्त चिसदृशम् ? ॥
 अभूततद्भावः ॥

इह वाधिप्रकृतय सोपसर्गां पठ्यन्ते-अभिमनम् सुमनस् उन्मनस्
 दुर्मनस् । तत्र विचार्यते-भृशादिपूपसर्गः प्रत्ययार्थविशेषणं वा स्यात्- 'अभि-
 भवती मुभवतावुद्भवती दुर्भवता' पिति । प्रकृत्यर्थविशेषणं वा, - 'अभिमन-
 स्रन्दात् सुमनस्रन्दादुन्मनस्रन्दाद्दुर्मनस्रन्दाद्दे'ति । युक्तं पुनरिदं विचार-
 यितुम् । मन्यनेनेऽप्यदिधेन प्रकृत्यर्थविशेषणेन भवितव्यं बाधता प्राक्प्रकृतेः
 पठ्यन्ते ॥ यदि हि प्रत्ययार्थविशेषणं स्युः प्राग्भवते, पठ्येरन् ॥ नेमे शक्याः

प्र.] यथान्यासमिति । 'अच्ये'रिति पर्युदागाधयेण दोषद्वयस्यापि परिहार इत्यर्थः ।
 इह वाधिदिति । यदा मन शब्देनाऽसमन्ता एव मुदुरभय इति पक्षस्तदा प्राय-
 यार्थविशेषणं ते भवन्ति । मन शब्दधाऽशक्तिविषये तद्वन्ति वर्तते । मनस्वी मुष्टु-
 भवति, उद्भवति, दुष्टु भवति, आभिमुख्येन भवतीत्यप्रापं क्यद्विधिः । अन्ये-
 त्वाहुः -प्रायर्थन्याऽप्र कृतेविषये भवतेर्ग्रहण, तेन मन कर्म शोभनं प्राप्नोतीत्यादि-
 र्थं क्यज्जनस्य भवति । यदा तु मन शब्देन स्यादीनां बहुव्रीहिरिति पक्षस्तदा
 प्रकृत्यर्थविशेषणं ते भवन्तीति विचारः कियते । प्राक्प्रकृतेरिति । प्रकृतेरेवायथा

उ] मिति न्याये श्वयुक्तमिति दृष्टान्तार्थम् । अन्यस्मिन्स्तत्सदृशे इत्यनेनाऽभेदेपि
 ग्राह्यमस्तीति सूचयति ॥ प्राक्प्रकृते पाठेन प्रत्ययार्थविशेषणव्यपशोऽगभाविनाऽन
 शाह-यदेति । समन्तत्वाऽगमन्तत्वाभ्यां पक्षद्वयसम्भव इति भावः । 'अगुमना
 गुमना भवती'त्यर्थस्य क्यज्जनाप्रतीतिं समाग एवाऽऽवस्यतीति शाह-मन-
 शब्दभेति । तदर्थे मनुवादीनामेव साजुन्वाग्शणवाऽपि प्रकृतिमात्रस्याऽगाधुं
 न्यादनं शाह-अन्ये त्विति । अगुमना गुमना भवतीत्यर्थस्तु पक्षद्वयेऽप्यर्थ इति
 भावः । मनःकमेति । मन कर्तुं शोभनं कर्म प्राप्नोतीत्यन्यत्र ॥ प्रकृते प्राक्पाठे
 एवाऽगमनागमन्तत्वाभ्याम्पक्षद्वयोरपत्तेरप्येनाह-प्रकृतेरेवेति । अत्रयवर्गवन्धे

१ 'ततो' । २ अर्थ पाठः चिदिदि नामि मन् ३ 'नियानाऽन्य-
 दन्वन्त' । ४ 'या' शब्द बाधेन । ५ 'ननु तेना' पा० । ६ 'स्या' पा० ।

प्राग्भवते पठितुम्। एव विशेषे हि प्रत्ययार्थे भृशादिमात्रादुपति प्रत्ययेत ।
 तस्मादेव शक्य वक्तुम् । न चेदेव जायते विचारणा ॥ कश्चात्र विशेष १॥
 ॥ ॥ भृशादिनुरसर्गं प्रत्ययार्थविशेषगमिति चेन्म्वरे दोष ॥ - ॥ भृशादिषूपसर्गं
 प्रत्ययार्थविशेषगमिति चेन्म्वरे दोषो भवति । अभिमनायते । 'तिङ्गितिङ्' इति
 निघात प्रत्ययेत ॥ अन्तु तद्दि प्रकृत्यर्थविशेषगम् ॥ * ॥ मोपसर्गादिनि चेदटि
 दोष ॥ * ॥ मोपसर्गादिति चेदटि दोषो भवति । स्वमनायतेति ॥ अथलप
 मिडमुच्यते - 'अटि दोषो भवतीति ॥ - ॥ अड्-यन्दिर्वचने ॥ - ॥ अड्व्य
 दिड्वचनेष्विति वक्तव्यम् । अटि उदाहृतम् । ल्यपि - मुमनाय । दिर्वचने -
 अभिमिमनायिपते ॥ नैप दोष , अवश्य मद्गामयते मोपसर्गादुत्पत्तिर्वक्तव्या ।
 'अमद्गामयत शूर' इयेवमर्थम् । तन्नियमार्थं भविष्यति 'मद्गामयतेरेव

प्र] पूर्वभूता पत्यन्त इत्यर्थे निघात इति । मन शब्दान् स्पष्टिकृते मनयत इत्यस्य
 निष्पन्नस्य पदस्याऽनिठन्नात् स्वादे पदादुत्तरन्वात् । प्रकृत्यर्थविशेषणवे तु
 सुमनायत इत्यादि निष्पन्न मपद्यत इति तद्वानिरीक्षपदान्तराऽभावात्निघाताऽभाव ।
 उपसर्गस्य तु धात्वन्तर्भावान्न पूर्वसर्गात् प्रकृतम् । स्वकृते च तस्याऽनुप्रवेश
 तद्वानिरीक्षपदाऽभावात्तन्मयाऽभावात्तेषाऽप्रमत्त । स्वकृन्तश्च मनि कृते मोपस
 र्गस्य दिर्वचनप्रमत्त । अवश्यमिति । आभशब्द एव युद्ध वर्तत सामान्यतोऽप

ट] षण् । प्राक् प्राक्प्रवान्तरारेभ्यस्ति भाव । बहुव्रीहिविवक्षयैवमुक्तमि शक्य ॥
 'न चेदेव जायते विचारणे त्वस्य 'मनस्तत्राऽममन्त्वाभ्या' मिति दोष ॥

मनायाऽभावात्तिति । चान्तेन सामासाऽभावादित्यर्थ । अनन्पूर्व मनाने विद्य
 ननस्य को ल्यङ्गिति सूत्रार्थ इति भाव । तत्राऽदिर्वचनयोरनिष्टदेशे प्राप्ति , ल्यप
 म्वगिद्विरेवेति भाव ॥ मन्त्रे - अवश्य मद्गामयतेरिति । सद्गामयते मोपसर्गा
 दयोऽर्थान्भवति तिङ्, तथा गितुपनिर्वच्येत्यर्थ । अवश्यमित्यनेन चाऽस्य फल
 न्तरमपि सूचितम् । तच्च सम पूर्वमद् । अन्यथा 'तत्करोती'त्यनेन सिद्धे तद्ध
 दध्यं स्पष्टमव । तदनप्यनुशङ्कति - अमद्गामयतेति । यद्यपि मद्गामशब्दे 'स'
 शब्दो मोपसर्गात्तत्रापि 'मोपसर्गा'दित्यस्य मोपसर्गममानाकारादित्यर्थो बोध्य ।

ननु 'प्राक्पठितुमाश्वत्थ' इत्येव गितु सिद्ध इति चेत् 'प्रचयती'त्यादुपसर्ग
 गहितस्यैव धात्वन्तर्भावात् तद्विषयान्तराऽपि तद्विषयान्तरस्यैव तदुत्पत्तिविचारणान्न तस्य
 स्वान् । प्रकृत तु गितुस्यैव प्रकृतित्वेनोपदेशात्स्वादीना वचकशब्द विशेषि
 म्देव धात्वन्तर्भावात् । तदन्त - ग्रामशब्द एवेति । अनेनेतरयोस्तस्मान्म्य
 बोधितम् । सामान्यत इति । क्रियापदरूपाना क्रियाविशेषदोनस्त्वस्य दृष्ट

१ 'मुन्यतेऽटि दोषो भवति' आधिक पठ । २ इद एतम् ।

सोपसर्गात्तान्यस्मात्सोपसर्गा'दिति ॥

यदि नियमं त्रिपते स्वतो न सिध्यति ॥

एव तदि भृशादिपूपसर्गस्य पराङ्गवद्भाष्यं षड्यामि ॥

यदि पराङ्गवद्भाष्यं उच्यते अद्वैत्यद्विद्वर्धचनानि न सिध्यन्ति ॥

स्वरविधाविति षड्यामि ॥ एव च वृत्त्याऽस्तु प्रत्ययार्थविशेषणमपि ।

ननु घञ्-‘भृशादिपूपसर्गं प्रययार्थविशेषणमिति चे स्वरे दोष'इति ॥ स्वर

पराङ्गवद्भावेन परिहृतम् ॥ अयं तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणे सति दोष-क्यदोक्त

त्वात्तस्यार्थस्योपसर्गस्य प्रयागो न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ उक्तप्रयानामप्रयोग

इति । तद्यथा- अपि काऽ इयेनायते'इत्यत्रै क्यदोक्तत्वादाचारार्थस्य आह

प्र] चानुमानात् क्रियाविशेषणत्वात् मशब्दः । तथा च 'वा पदान्तस्ये'ति परमवर्ण

विक्रपो भवति । उपसर्गमदशाऽनर्थकशब्दान्तराऽप्ययं तु सप्रामदाब्देभ्युपगम्य

माने परमवर्णविक्रपो न स्यात् । तत्र 'ग्राम युद्धे'इत्येव वक्तव्यं, सशब्दस्तु योतन

प्रयोगदर्शनाद्भवते । यथा 'इस्मरणे' 'इच्छयने' इत्यनयोरधि । नियमार्थस्तु

साममेतिपाठः । नियमार्थत्वे च प्रत्ययोत्पत्तादुपसर्गं पृथग्विपत्ते । अतो धातो

तशामनन्तर्भावाद्यथेष्टमदादि सिद्धं । प्रययार्थविशेषणपक्षे तु विरोधाद्भूत

तद्भाष्यविषयत्वं नाश्रीयते । असप्रामयतेति । सप्रामयतिरनुदात्तेद्वौद्धव्यं ।

उ.] चेनाऽनापि युद्धक्रियाद्योतनत्वमनुमीयत इत्यर्थः । उपसर्गसदशाऽनर्थकेति,-

अनर्थकत्वमात्रं निषिध्यते । तन्मदशो निपात इत्यर्थः । इदंशित्यम्-उपसर्गममाना

कारत्वेन निपातत्वादनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकत्वेन सुबन्तत्वात् ।

तत्रेति । युद्धे वर्तमानो यो ग्रामशब्दस्तस्मादित्युक्तिर्ग्रामार्थेन सम्पूर्वाद्द-

विष्यति शिल् । तद्विशिष्टादेव च तिङ् भवित्यन्तर्नि भावः । नियमार्थ इति ।

'सङ्ग्रामयतेरेव गोपसर्गाद्यथा निरुत्पत्तिनाथा प्रत्ययोत्पत्ति, अन्यस्मात् गोपस

र्गाद्यथा निरुत्पत्तिर्न तथा प्रत्ययोत्पत्ते'रिति नियमार्थः । तपस्विमाह-प्रत्ययो

त्पत्ताविति । प्रत्ययोत्पत्तेनात्रै पृथङ्करणेऽपि मामर्थ्यात्तद्विषयने लक्षणै

'सुयन्ता'दित्यत्रै 'यस्माद्विहितमन्तदादी'त्यशाऽप्रवृत्त्या प्रत्ययोत्पत्ता न दोष इति भावः ।

पृथङ्करणञ्च ज्ञानममानाऽभावः । अतएव 'सुमना'पे'त्यादी पुन चान्तन

ममानं त्यभिद्विरिति ज्ञयम् । ननु प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽमङ्गत, तत्र मनस्वी

सुपृ भवतीत्याद्यर्थेऽभूततद्भासाऽभावात् आह-प्रत्ययाविति । एतच्च तद्विरोधादेव

प्रत्ययार्थविशेषणपक्षोऽमङ्गत इति भावः । सङ्ग्रामयतिरनुदात्तेदिति । 'सङ्ग्राम

युद्धे' इत्यत्राऽकारस्याऽनुदात्तत्वाऽनुनासिकत्वे पतिराये । अवयवे च तस्याऽच्चादि

प्रयोगो न भवति ॥ अस्यत्र विशेष, एकैनात्र विशिष्टे प्रत्ययार्थे प्रत्यय उत्प
द्यते । इह पुनरनेकेन । तत्र मनायत इत्युक्ते सन्देह स्यात्-अभिभवता सुभ
वताबुद्धयतौ दुर्भवताप्रति । तत्राभ्यन्देशार्थमुपसर्गं प्रयुज्यते ॥

यत्र तद्धंकेन-उत्पुच्छयते ? ॥

अत्राप्यनेकेन ॥ "पुच्छदुदमने पुच्छदमन पुच्छपर्यमन चे"ति ॥ इति ॥

लोहितादिडाभ्यः क्यप् ॥ ३।१।३३ ॥

किमर्थं ककार ? ॥ * ॥ [ककारो] गुणत्रिप्रतिपे शर्थ ॥ - ॥ इति चेत् 'गुण
वृद्धिप्रतिपेयो यथास्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोगेन, सार्वानुकार्दधानुस्योरङ्गस्य
गुण उप्यते । घातोश्च विहित प्रत्यय शेष आर्दधानुकम्पना लभते, न चाय
धातोर्विधीयते । लोहितादीनि प्रातिपदिकानि ॥ सामान्यग्रहणार्थं स्तद्धिं ॥ क
सामान्यग्रहणार्थं नार्थं ? ॥ 'न क्ये' इति ॥ नाय नान्ताद्विधीयते ॥ इह तर्हि-
'यस्य हल' 'क्यस्य विभाषे'ति ॥ नाय हलन्ताद्विधीयते ॥ इह तर्हि 'आप्यस्य
च तद्धिते नाति', 'क्यस्योश्चे'ति ॥ नायमापत्याद्विधीयते ॥ इह तर्हि 'क्या
उन्दमी'ति ॥ 'याउन्दमी'त्येव तद्वक्तव्यं । सुरण्युस्तुरण्युर्भुरण्युरित्येवमर्थम् ॥
इदं तर्हि प्रयोगेन-यसदकृचकार इति दीर्घवन्तत्र द्विद्वहणमनुवर्तते तदि
हापि यथा स्यात् लोहितार्थंते इति ॥ किं पुन कारणं तत्र द्विद्वहणमनुव
र्तते ? ॥ इह मा भूत्-उर्या छण्येति ॥ यदि द्विद्वहणमनुवर्तते पित्य-

प्र] लोहितादि । भुरण्युरिति । क्यप् आदियगन्तादुप्रत्यय । उर्येति । मुपा सुतुगिति
उ] नार्थान्ममुदायविशेषकतानि मान । नन्वकारस्याऽनुदात्त याऽनुनामिकत्वंप्रतिज्ञाने
तन्नामर्थ्यादुच्चारणसाधन्यवहितोत्तरररु इत्वे लोपे उपस्थिते मान्प्रामादस्य
नदन्तस्य वा लोपे युद्धे वर्तमानयाऽभावेन 'युद्धे योऽय प्रामाद' इत्य
नुदात्ताऽयम्भवन सम्पूर्णाऽत्यभेन च मद्नाम युद्धे वर्तते तत्र गिदियर्थं
विशिष्टाऽप्याऽयस्यत्वेन कथनियमार्थं रमिति चेन्न द्वितीयमकार प्रथिप्य तस्याऽ
नुदात्तचाऽनुनामिकत्वं प्रवेत्तते इति तत्तापर्यात् । अत्राऽनुनामिकत्वं मान चिन्त्यम्
भाष्यप्रयोगस्य पाठिसामनेयदनीरवते ॥ सायने-एवन्तर्हि भूतादिभूपसर्गास्वेति ।
मन्तादिषु पाठिसाम्योपसर्गस्यन्वर्थं । तेन 'अभिवृतायने' इत्यादी न निघान् ।
'दिरदन सुमनायन' इत्यादी च गौरपि 'निहृति' इति निघान् ॥ [कत्तं क्यप्] ।

लोहितादिडा । भाष्ये-गुणवृद्धेति । गणरत्नपट्टिगन्नेभ्यस्तप्राप्ति ॥

१ च क्वचित् । २ इदं लुप्त मन्प्रति । ॥ २ ॥ ककारो गुणत्रिप्रतिपे शर्थ
॥ - ॥ इति वार्तिकमेतदिनि गीता । ३ 'द्वितीये' पा० । ४ 'त्येनावद्ध' पा० ।
५ लोहितार्थेति पा० । ६ इति क्वचित् । ७ 'यदि तत्र' पा० ।

मिति पितृ रीदृभावो न प्राप्नोति । रीदृभावे ऋद्धहणं निवर्तयिष्यते ॥

यदि निवर्तते कथमसूया वसूया च यजामहे इति? ॥ असूयतेरसूया वसूय-
तेर्वसूया ॥ अथ वा छान्दसमेतव । एष्टानुविधिश्च छन्दसि भव[ती]ति ॥ यदि
छान्दसस्य हेतुर्नास्यं ऋद्धहणेनाऽनुवर्तमानेन ॥ कस्याव भवति उरया एष्टु-
येति ? ॥ छान्दमत्वात् ॥ अथ वाऽस्वत्र दीर्घं च, छान्दसं ह्रस्वव भविष्यति ।
तद्यथा—‘उपगायन्तु मां पत्नयो गर्भिण्यो युवतय’ इति ॥

अथ किमर्थं. पशारं ? ॥ [पशारो] विशेषणार्थं ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थं ? ॥ ‘वा
क्यप’ इति । वा यादिति सुच्यमाने—‘पाश्या’ अतोऽपि प्रसज्येत ॥ नैतदस्मि
प्रयोजन परस्मैपदमित्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपदं नाप्यात्मनेपद पश्यामः ॥
सामान्यग्रहणाविधातार्थं स्तर्हि भविष्यति ॥ क्व सामान्यग्रहणाविधातार्थेनार्थं ? ॥
‘क्याच्छन्दसी’ति । याच्छन्दसीयेव चै तद्वक्तव्यम् । चुरण्यु. तुरण्यु भुरण्यु-
रित्येवमर्थम् ॥ ॥ लोहितडाज्म्य वयप्वचनम् ॥ * ॥ लोहितडाज्म्य क्यप्वक्तव्यः ।

प्र] तृतीयास्थाने यादेश । पित्र्यमिति । पितुरागतमिति ‘पितुर्यच्’ेति यत्प्रत्यय ।
यदीति । यदि रीदृभाव एव निवर्तते न तु दीर्घविधावपि तदा अमुवसुराच्चाभ्या
पूर्ववयादेशे कृते दीर्घाभावादसूयावसूयेति न सिद्ध्यति । असूयते वण्डादियगन्-
म्याऽसूयेति । वसूयतेरिच्छाक्यजन्तस्य वसूयेत्युत्तरम् । अथ वेति । वर्ग-
व्यत्ययेन दीर्घं क्रियतदत्यर्थं । यदीति । अनेन क्वार प्रत्याख्यात । इदानीं
पशारप्रयाख्यानाय विचार क्रियते—अथ किमर्थं इति । पाशयेति । ‘पाशा
दिभ्यो य’ इति समूहे यप्रत्यय । ‘वा या’दिति सूत्र विषयं मन्यते । टापि कृत्-
एकादेशस्यान्तवद्भावाद्यप्रत्ययान्तमेतत् । नैतदस्तीति । सामान्यविहितानामा मने
पदस्मै पदानां नियमार्थं प्रकरणमित्यदोष । लोहितडाज्म्य इति । आदिशब्द

उ.] पिये यति रीदृ । यस्येति ल्येप । ननु द्वितीति निरुक्तावसूयेत्यपि सिद्धमत
आह—यदीति ॥ उत्तरमिति । असूयया धनेच्छया च यजामहे इति ध्रुत्वर्थं ।
अप्रत्ययान्तटावन्ताद्विभक्तेऽछान्दसो तुमिति भावः ॥ अथ वेति पक्षे प्रार्णवमुभिय
यजामहे इत्यर्थं । भाष्ये नास्यं, ऋद्धहणेनेति । अत एव ‘ज्यादादीयम’ इत्यम्या
ऽऽश्रुतपरिभाषायापक्वत्वात् सङ्गच्छते ॥ नियमार्थमिति । ननु नियमार्थंचऽपि पाश्या-
सभ्यादिशब्देभ्य आचारत्रिवन्तभ्य पक्षे तद् स्थातथाहृत्यर्थं पशारोच्चारणमिति
चेत्, एतद्भाष्यप्रामाण्येन मूलभूताऽनुबन्धमन्वद्वा निर्मितनादावाऽऽच्चारत्रिवन्ते एत
द्यवस्थाऽप्रवृत्ते । अन्विधानादीदृशे विषये आचारत्रिपोऽभाव एवत्यन्ये ॥

१ च षचिञ् । २ ॥ * ॥ ‘पशारो विशेषणार्थं’ ॥ ॥ इति वान्निङ्गम् ।
३ इद षचिञ् । ४ ‘अत्रापि’ पा० ।

लोहितायति, लोहितायने । पपयति पपयाने । दमदमायति दमदमायने । मडमडायति मडमडायने ॥ अयाऽन्यानि लोहितौदानि ? ॥

॥*॥ भृशादिष्वितराणि ॥ ॥ भृशादिष्वितराणि पठितव्यानि ॥ किं प्रयो जनम् ? ॥ 'डित' इयामनेपद् यथा स्यात् । [लोहितादि] ॥

कष्टाय क्रमणे ॥ ३१।१५ ॥

'कष्टायति किं निपात्यते ? ॥ कष्टार्थाच्चतुर्थीसमथान्प्रमणऽनार्थे क्यत् निपात्यते । कष्टाय कर्मणः क्रमति-कष्टयते ॥ अथत्पामिदमुच्यते-कष्टाय क्रमण इति ॥ ॥ मत्ररुद्रकष्टव्याजनेभ्य कष्टचिकीर्षायाम् ॥*॥ मप्रकृष्ट प्र] प्रत्यागाननेनत् । अपठितमद्वयव्यादिशब्दे न भवति तस्य वार्तिककारेण दूषितत्वात् । [लोहितादिशब्दभ्य] ॥

कष्टाय । कष्टयेति किं निपात्यत इति । विशतनार्थमेव क्रमामिति विशेषो न लभ्यत इति क्रमणविशेषणभाष्ये निपातनाश्रयणम् । सत्रति । सत्रा-उ] भाष्ये भृशादिष्वितराणांति । नन्वभूततद्भावे क्यत् क्यन्तु तरभाव-इति तदभावे पद्द्वयार्थमावदकमादिग्रहणमिति चेन्न अत्राथन्ववर्तित्वनुवर्त्याऽभ्यापि अभूततद्भावे एव प्रक्रमे । त एव नियामनेपदार्थं भृशादिपठ इत्युक्तम् । अदितेति । तेन 'चर्मयति चर्मयत' इत्यादि उत्रायुक्तमन्त 'नाऽय हल्गन्ता द्वितीयत' इति भाष्यात्प्रयति बोधम् ॥ [लोहितादिशब्दभ्य क्यत्] ॥

कष्टाय क्रमणे । 'कष्टाद्वाच्चतुर्थ्यन्तार् क्यत्' इत्येव क्यत्त्वित्यर्थविशेषो न लभ्येत तदर्थं निपातनमित्यह-विधाविति । भाष्ये क्रमणेऽनार्थ इति । यद्यत्र अनार्थमेव क्रमणशब्दार्थेन कष्टाय क्रमणे कृत्रिये भवतीत्यर्थं स्यात् । न चाऽऽन्वर्थं सत्रयत इत्यने गम्यते । किञ्च 'सत्रादिभ्य' इति वार्तिकभाष्ये 'सत्रादिभ्य इति क्रिये' 'बुद्धितायाऽनुशासन क्रमनी'त्युदाहरणे 'कृत्रिये'त्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्च 'चतुर्थ्यन्तभ्य' इति स्मिन्वर्थम्, अनार्थव्युक्तपन्थान गच्छतीत्यर्थेन कष्ट क्रमनीत्युदाहरणभाष्ये दत्तनमद्वयव्यात्, अनार्थरूपे क्रमणेऽवने-व्यवहितत्वात् । तस्मादनार्थे इत्यभ्याऽनृत्विषय क्रमणे इत्यर्थः । स्वार्थिभ्यः ऽगन्ताऽऽर्चवशेन न तत्पुरुष । एवशाऽऽर्चवर्तमानान्कष्टशब्दाक्रमणेऽर्थे स्मिन्वर्थं फलति । 'कष्टाय कर्मणः क्रमति' त्वस्य च कष्टमष्टु कर्म कर्तुं गच्छतीत्यर्थः । अन्तु च पपम् । तेन पापार्थकष्टशब्दाप्रत्यय इत्यर्थक्रमार्थं निपातनम् । तेन तु सपर्यायतु समनुभवितु क्रमनीत्यर्थे न । एतदत्र ध्वनयता 'कष्टाय

१ अत्र क्वचित् २ 'अस्य ह्येतानि' इति शब्दः । ३ नित्यमन्ते । ४ ॥*॥

कष्टाद्वाच्चतुर्थीसमथान्प्रमणऽनार्थे क्यत् ॥ इति वार्तिकमित्यन्वये । ५ 'कष्टयेति' ।

कष्टकृच्छ्रगहनेभ्य कष्यचित्रीपायामिति वक्तव्यम् । सप्तै-सत्रायते । सत्र ॥
 कष-कषायते । कक्ष ॥ वष्ट कष्टायते । कष्ट ॥ कृच्छ्र-कृच्छ्रायते । कृच्छ्र ॥
 गहन-गहनायते । गहन ॥ अपर आह-॥ ॥ सप्तैदिभ्यश्चतुर्थ्यन्तभ्य श्रमणे
 ऽनार्जवे क्यत् ॥ ॥ [सप्तैदिभ्यश्चतुर्थ्यन्तभ्य श्रमणेऽनार्जवे क्यत्] वक्तव्यम् ।
 तान्येवोदाहरणानि ॥ सप्तैदिभ्य इति किमर्थम् ? ॥ कुटिलायाऽनुवाक्याय
 कामति ॥ चतुर्थ्यन्तेभ्य इति किमर्थम् ? ॥ अत्र कष्ट श्रामति ॥ तत्तहि वक्त
 व्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैतत्प्रययान्तनिपातनम् ॥ किं तहि ? ॥ तादृशे
 षुपा चतुर्थी, कृषाय यत्प्रतिपदिक, कर्तृधेयं यत्प्रतिपदिकमिति ॥

कर्मणो रोमन्थतपोभ्या धर्तिचरो ॥ ३।१।१५ ॥

रोमन्थ इत्युत्पत्ते कोऽथ रोमन्थो नाम ? ॥ उद्गीर्णस्य वाऽवर्गार्णस्य वा

प्र]दयोऽत्र वृत्तिविषये पापपर्याया । कष्व पापमुच्यते । कुटिलायेति । दुरध्येयत्वा
 दनुवाकस्याऽनार्जवमस्तीति भाव । अत्र इति । अनार्जवयुक्त पन्थान गच्छती
 त्यर्थ । कृषाय यदिति । कष्टलक्षणार्थप्रतिपादनाय यत्प्रतिपादिक प्रयुज्यते तस्मान्
 क्रमणेऽथ क्यत्भवतीत्यर्थ । क्रमणविशेषधाऽनार्जवमभिधानशक्तिस्तन्माभ्याम्भ्यते ।
 व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च पापादिभ्योऽतिप्रमत्ताऽभाव । [कृषाय क्रमणे] ।

कर्मणो । उद्गीर्णस्येति । मुक्तप्रदेश आट्टरयेत्यर्थ । अवर्गार्णस्येति ।

उ]कर्मणे'इति कर्मपदप्रयुक्तम् । अत एव सूत्रार्थव्याख्यानोत्तरम्- 'अन्यत्पमिदमु'यते
 कृषाय क्रमणे इति, सप्तैदिभ्य कष्यचित्रीपायामिति वक्तव्य'मित्युत्तरभाष्ये सङ्गच्छते ।
 पापचित्रीपाया गम्यमानायामित्यर्थ । न च चित्रीपां उगाह एव, तस्या
 गम्यत्वे 'श्रामती'ति परस्मैपदप्रयोगाऽनुपपत्ति, गमनरूपक्रमणपदार्थेनोन्माह्वय
 गम्यत्वेऽपि क्रमेस्तदर्पवाऽभावात् । नर्ब्यन्तु 'गतिरग त्यादां हृत्तोत्माहार्थव
 मेवाऽऽधिल्य चित्रीपाया एवोत्साहरूपाया प्रत्ययार्थवमधिन्य 'गमन' इत्यात्मने
 पदप्रयुक्त, तद्भाष्यरिहृदम् । अनार्जवमेव क्रमणमिति । अत्रुविषयमेव क्रमण
 मित्यर्थ । तद्धनयन् वक्ष्यति-अनार्जवयुक्त पन्थान गच्छतीत्यर्थ इति । अपर
 आह्वेत्यनेन च परस्पर वाक्यानां व्याख्ययव्याख्यानभावो गम्यते इति न वधि
 द्विरोध ॥ ध्यवस्थितेति । वागभिधानादेति तत्त्वम् ॥ [लोहितादिङा] ।

कर्मणो रोम । भाष्ये अवर्गार्णस्वर वा मन्य इति । मन्यो-मपनम् । तद्यो
 द्गीर्णस्य चवर्णम् । अन्यस्याऽऽनरूप ॥ हनुचलन इत्युत्तयोद्गीर्णविषय एव प्रयोग ।

१ इद वक्षित । २ इद वार्तिव्याख्याभाष्यमित्यन्ये । अपरपठित वार्तिक-
 मित्यपरे । ३ इद व्याख्यानं ह्युत स्यादिति सौडा ॥ ४ 'श्रामन्नुवाक्याय' पा० ।
 ५ 'नैद' पा० । ६ 'कृषाय' । ७ 'को रोम' पा० ।

मन्य [रोमन्थं इति] यद्येव, ॥ २ ॥ हनुचलने ॥ ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ।
इदं मा भूत्-कीटो रोमन्थ वतंयतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ ॥ न वाऽनभि
गान् ॥ ॥ न यो वक्तव्यम् ॥ कस्मात् भवति-कीटो रोमन्थ वतंयतीति ? ॥
'अनभिधानान्' ॥ ॥ तपस परस्मैपद च ॥ ॥ तपस परस्मैपद चेति वक्त-
व्यम् । तपश्भवति तपस्यति ॥ कथं 'तपस्यने लोकनिर्गापुरमे ? ॥
शान्दस्य-वाङ्मविशति । [कर्मणा रोमन्थतपोभ्याम्] ॥

वाष्पोऽभ्यामुद्धमने ॥ ३।१।१६ ॥

॥ २ ॥ फेनोच्च ॥ ॥ फेनाहंति वक्तव्यम् । फेनायते । [वाष्पोऽभ्यामुद्ध] ।

शब्दर्वरकलहाऽध्ररुण्यमेधेभ्यः करणे ॥ ३।१।१७ ॥

॥ २ ॥ अर्थाशीकाकोणोऽसादाशुशुभ्रहणम् ॥ २ ॥ अर्थाशीकाकोटा
पोटाशुशुभ्रहण कर्तव्यम् । अण-अर्थायते । [अर्था] ॥ अण-अर्थायते ।
[अर्था] ॥ शोसा-शोकायते । [शोका] ॥ कोटा-कोटायते । [कोटा] ॥ पोटा-
पोटायते [पोटा] ॥ शोश-शोशायते । शोश ॥ शुशु-शुशुयते । शुशु ॥
शुशु-शुशुयते । शुशु ॥ ॥ सुदिनदुर्दिनाभ्या च ॥ २ ॥ सुदिनदुर्दिनाभ्या चेति
वक्तव्यम् । सुदिनायते दुर्दिनायते ॥ ॥ नीहाराच ॥ ॥ नीहाराह्वेति
वक्तव्यम् । नीहारायते ॥ [शब्दर्वरकलहाध्ररुण्यमेधेभ्यः] ।

सुग्राविभ्यः कर्तृवेदनायाम् ॥ ३।१।१८ ॥

कर्तृवेदनायामिति किमर्थम् ? ॥ इदं मा भूत्-सुस्य वेदयते प्रमाधको
देवदत्तस्य ॥ 'कर्तृवेदनाया'मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥
'कर्तृ'तिनात् कर्तुरि षष्ठी, 'वेदनाया'मिति चा'ऽनो भावे । स यथेकामनो
प्र] अपानप्रदेशात् मृतम्यन्वयः । हनुचलन इति । हनुचलनमहचरित चर्वितस्य
सुग्रादेशात् अकृत्य यच्चरणत्वात् यथा म्नादित्यर्थः । कीट इति । अपानप्रदेशात्ति-
मृतमधार्थान्वयः । अनभिधानादिति । रोमन्थायन इति क्यङ्ङनेन लौकिके प्रयोगे
चर्वितचर्तृगन्धवाजिभधान न तर्जान्तरस्येत्थम् । [कर्मणो रोमन्थ] ।

उ] तपसादनि-महचरितमिति । अधार्तात्यर्थं इति । कर्तुः कर्तृत्वान्वयः इत्यन्वये ॥
न विविति । एतत् तत्र प्रयोगेऽभावान्नि ताज्जरत्यथेन मनेनेति भव ॥

सुस्वादिभ्यः क । भावे-सुस्य वेदयत इति । सुग्रादेशात्तिना देवदत्तस्य
भव प्रमाधको वेदयत इत्यन्वयः ॥ यद्यन्तरङ्गवाकारकत्वेन वेदनामानन्वयो

१ इदं क्वचित् । २ इदं कार्तिक क्वचित् । ३ 'न वक्तव्य' । ४ 'अण' ।
५ 'शुशु' इत्यर्थं क्वचित् । ६ अथ पद्ये तु । ७ 'सुदिनदुर्दिनाभ्यामेधेभ्योऽपि
वक्तव्यम्' । ८ वेदयति सा' । ९ वापि क्वचित् । १० 'चान्तो' ।

वेदयतेऽथापि परस्य, कर्तृवेदनैराऽसौ भवति ॥ न कर्तृग्रहणेन वेदनाऽभिसव
ष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ सुखादीन्यभिसवष्यन्ते—'कर्तृयांनि सुखादीनी'ति ॥

नमोवरिवधित्रयः क्वच ॥ ३।१।१९ ॥

॥३॥ नमग क्यचि द्वितीयानुपर्यात ॥३॥ नमग क्यचि द्वितीया नोप-
पद्यते—नमस्यति देवानिति ॥ किं कारणम् ? ॥ नम शब्देन योगे चतुर्था
विधीयते सौ प्राप्नोति ॥ * ॥ प्रहृन्त्यन्तरत्वाभिदम् ॥ * ॥ [प्रहृन्त्यन्तरत्वा-
तिसद्धमेतत्] । नम शब्देन योगे चतुर्था विधीयते, नमस्यतिशब्दश्चायम् ॥

ननु च नमस्यतिशब्दे नम शब्दोऽस्ति तेन योगे प्राप्नोति ॥ नैव दोषः ।
अर्धवतो नम शब्दस्य ग्रहण, न च नमस्यतिशब्दे नम-शब्दोऽर्थवान् ॥

अथ घांपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्दलीयमिति द्वितीया विभक्तिर्भविष्यति ॥
॥*॥स्यजादिषु प्रययार्थनिर्देश ॥*॥ स्यजादिषु प्रत्ययार्थनिर्देश कर्तव्यः ॥

प्र] मुग्धादिभ्य । किं तर्हीति । वेदनाया कर्तारमन्तरेणाऽभावात् । कर्तृग्रहण-
गानर्थात् सुरादीनि विरोष्यन्ते । कर्तृग्रहणं च 'सुपा सुलु'गिति पद्यादुवा
निर्दिष्टम् । ततश्च वेदनाया यदा ममबन्धीनि सुरादीनि वेदयते तदा प्रत्ययो, नान्य
दीयसुरादिवेदने । [मुग्धादिभ्य कर्तृवेदनायाम्] ॥

नमो वरिव । प्रहृत्त्यन्तरत्वादिति । 'नमस्ये'ति धातुं व्युत्पादयितु निपात-
नम शब्दसदृशशब्दान्तरात्प्रवक्ष्यमाना त्रियते । परमार्थतस्तु अविद्यमानावयवा
ऽर्थो नमस्यशब्द पूजावाची प्रहृत्त्यन्तरमित्यर्थः । ननु चेति । 'स एवाय'मिति
प्रयभिज्ञानादिपात एवाऽयमिति भावः । अर्धवत इति । नमस्यशब्दस्य ममुदायस्य
याऽर्थवत्त्वादिनि भावः । अथ चेति । अर्धवत्ताभ्युपगमेन नमस्कारेण पूजयतीत्यर्था
ऽकारेण परिहारान्तरम् । चतुर्थ्यास्तु 'नमोऽस्तु देवेभ्य' इत्यादिरवशात् । 'नम-
स्वरोमि नारायण'मित्यत्रापि कारकविभक्तिरेव भवति । क्वजादिष्विति । करण-

उ] न्याय्यस्तथापि सामर्थ्या मुग्धादिभिरन्वय इत्याह—वेदनाया इति । समस्तस्याऽन्य-
त्राऽन्वयाऽसम्भवादाह—सुपां सुलुगिति । 'वेदना'शब्दे 'विद चेत्ने'ति चारादि-
ष्यन्तात् 'ष्यालधन्थ' इति युत् । नान्यदोयेति । सुराग्रहादिना लिङ्गेनेति भावः ॥

नमोवरिव । 'नमस्य'शब्दस्य प्रहृत्त्यन्तरत्वेऽपि 'नम'शब्दस्यैवो वि-
धानेन तयोर्गो चतुर्था म्यादन आह—नमस्येतीति ॥ निपात एवेति । अर्धवत्त्वो-
पलक्षणमेतत् । अन्यथा 'गाशा प्रभृतानो'त्यनेन हृन्त्योगे एव च्यर्थे एव च निपा-
तत्वविधानादन तदभावेनाऽसम्भवि स्यात् ॥ अर्धवत्त्वादिति । इत्युद्भूतत्वेन
इनेज्जदन्वर्थ'सादिनि भावः ॥ इत्यर्थाऽङ्कारेणेति । अनेनैव मूचयति—'नाऽयम

१ इति क्वचित् । २ इदं क्वचित् । ३ इदं तुटितं भवेत् ।

[॥२॥ 'नमस पूजाया' 'रिचय परिचर्या' चित्रट आश्रये' भाष्यत्वमाचयने' चीजरादूर्जने परिचले चै' 'पुच्छादुदसन व्यमने पर्यमने चै ॥ ॥] । नमस पूजा-
या रिचयम परिचर्याया चित्रट आश्रये' भाष्यत्वमाचयने चीजरादूर्जने परि-
धाने च, पुच्छादुदसने व्यमने पर्यमने चेति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥॥ ॥ क्रिया-
रचने' भाष्यम् ॥ ॥ क्रियारचनता यथा स्थान । नैतन्नमि प्रयोजनम् । आचार्य-
प्रवृत्तिजांपयति—'क्रियावचना' क्यजादय' इति, यद्य 'सनाद्यन्ता धातव'
इति धातुमज्ञा शान्ति ॥ कथं कृत्वा जापकम् ? ॥ धातुमज्ञावचन एतत्प्रयो-
जन 'धाते'रिति तव्यदादीनामुत्पत्तिर्यथा म्यान् । यदि चाऽत्र क्रियारचनता
न म्यादानुमज्ञावचनमनर्थकं स्यात् । सत्यामपि धातुमज्ञाया तव्यदादयो न
स्यु ॥ किं कारणम् ? ॥ साधने तव्यदादयो विधीयन्ते, साधन च क्रियाया ।
क्रियाया धर्मावात्साधनाऽभाव । साधनाऽभावात्सामपि धातुमज्ञाया
तव्यदादयो न स्यु । पश्यति त्वाचार्यं—'क्रियावचना क्यजादय' इति, तत
'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुमज्ञा शान्ति ॥ ननु चेद् प्रयोजनं स्यात् 'पर-
माधने तव्यदादीनामुत्पत्तिं वक्ष्यामी'ति ॥ न परमाधने उत्पत्त्या भवित-
व्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'साधन'मिति सवन्धिरादोऽप्यम् । सवन्धिरादश्च

प्र] प्रहणस्य वेदनाग्रहणेन व्यग्रजानादनधिकारे स्वार्थं प्रत्ययप्रमद इति वचनम् । वरि-
वस इति। मपर्या—नेना। 'परिचर्याया'मिति पाठान्तरम् । परमाधन इति। शब्दान्त-
ग्वान्त्वाना क्रियाग्वन्त्वर्मादिस्वरक तत्र तव्यदादीना' इत् पश्ये'त्यादी द्वितीयादीना
मिन् स्वार्थिकत्वात्पश्चवाचि वेऽपि क्यजादयन्तानामुत्पत्तिं स्यादेवेति भाव । न पर-
माधन इति। द्वितीयादीना प्रातिपदिसाद्धिधानानाम्य च इव्यप्रचनत्वाद् वचनप्रामाभ्यान्
परमाधन उपातिर्भविष्यति। तव्यदादयस्तु वान्त्वन्तरेषु क्रियावाचिषु स्वमाधने भाव

उ] गेऽत्र प्रनीयते, किन्तु वरिवम्बानां शदिभ्य सपर्यादिमात्रप्रनीतिरुदस्मापूजामात्र
प्रनीतिरित्याद्य एव समाधिरत्र युक्त, अयन्त्वेऽद्वैतिन इति ॥ करणपदाऽनुत्पत्त्या
क्रियामानान्ये क्रियावपि प्रयोगवशादेव तद्विशेषप्रतीतिर्भविष्यतीति किमेतैरित्यत्र
ऽऽह—करणप्रहणस्येति । भाष्ये—साधने तव्यदादय इति । भावोऽपि क्रियास्य
एवमि भाव ॥ शब्दान्तगतेः । स्वार्थिकत्वान्त्वयाद्यन्ताना इव्यवाचिन्वेऽपि शब्दा
न्तराच्चक्रियाकारके तव्यदादीनामुत्पत्तिं म्यादेवन्वय । तत्र दृश्यन्तो—दृक्षमि
त्यादि ॥ तव्यदादयस्त्विति । एतच्च धातुमज्ञावचनमेवैषा क्रियावाचकत्वे मानमिति
भाव ॥ भाष्ये अथ वा धानव एवेति । क्रियावचना एवेत्यर्थ । क सत्वर्पाति ।

१ इद् एतम् । २ 'सपर्याया' पा० । ३ इद् वचिन्न । ४ 'वा' पा० ।
५ 'क्रियाऽमात्रा' पा० । ६ इद् पद वचिन्न । ७ 'भवति' ।

पुनरेवमासरा यदुत मबन्धिनमाक्षिपन्ति । नद्यथा 'मातरि घतित्व्यं'
 'पितरि शुभ्रपितव्य'मिति । न चोच्यते 'स्वस्यां मातरि' 'हरस्मिन् यौ पितरौ'-
 ति । सबन्धाद्यैतद्रूपते- 'या यस्य माता' 'यस्य यश्च पिते'ति । एवमिहा
 ऽपि सबन्धाद्यैतद्रूपते- 'यस्य घातोर्यसाधन'मिति ॥ अथ वा घातय एव
 क्यजादयो, न चैव ह्यर्था आदिश्यन्ते क्रियावचनता च गम्यते । क. खल्वपि
 पचादीनां क्रियावचनत्वे यत्न करोति । येनैव खल्वपि हेतुना पचादय क्रिया-
 वचनास्तेनैव क्यजादयोऽपि । एवमर्थं स्वर्वाचार्यश्चित्रयति, - 'इचिदथां-
 नादिशति, इ चिन्ने'ति ॥ एवमप्यर्थादेवान् कर्तव्यं-कथमिमे अनुधा बुध्येर-
 क्षिति ॥ अथ वा शक्यमर्थ्यादिशानमकर्तुम् ॥ कथम् ? ॥ करण इति
 वतंते । करण च करोतेरर्थं । करोतिश्चक्रियासामान्ये वतंते । [नमोवारे] ॥
 मुण्डमिध्रःश्लक्ष्णलयपयवतयखहलःकलःकृततूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१ ॥

इमां हलिन्ली स्त इकारान्तौ—हलिः कलिः । अस्ति हलशब्द. कल-
 शब्दश्चाऽऽसारात्, क्योरिदं ग्रहणम् ? ॥ याविकारान्तौ, तयोरत्वं निपात्यते ॥
 किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ हलिन्त्योरत्वनिपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम् ॥२॥
 हलिन्त्योरत्वनिपातनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] 'सन्वद्भावप्रतिषे-

ध्र] राशः परमाधने नोत्पद्यन्त इत्यर्थः । अथ वेति अभिधानशक्तिस्वाभाव्यादन्त-
 रेणाप्यर्थादेवान् विशिष्टक्रियावचनत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । चित्रयतीति । 'चित्र
 वैचिन्व्यकरणे' इति चौरादिशस्य रूपम् । अनेन मार्गमाधयतीत्यर्थः । क्रियामामान्य
 इति । सामान्येन च विशेषाणामाक्षेपान्त्रधित् प्रत्यय इ चिद्विशेषे भवतीत्यर्थः ।
 न च वेदान्प्रहणेन करणस्य विच्छेद, तयोर्विशेषाऽभावान् । [नमोवारे] ।

मुण्डमिध्र । क्योरिदं ग्रहणमिति । विभिन्नाद्यन्तयो हृतान्वयोऽग्रहणमुना-
 ऽकारान्तयोरेवेति प्रथ । किं प्रयोजनमिति । 'हलिन्ली' इत्येव कम्मात्र क्रियत-

उ] पचादीनामर्थरहितानामेव पाठ्यत् । इचिदर्थानिति । अनेनान् । इचिद्वैकमि-
 त्यर्थः । इचिन्नेति । एवमपि नादिशतीत्यर्थः ॥ एवमप्यर्थादेवान्मिति । 'नमस
 पूजायां नित्यादि।द्योप्येरक्षितानिहृतप्रप्रणाम्नाथं णिच् । बुध्येरक्षित्येव इचिन्पाठ ।

मुण्डमिध्र । निदेशादेवाऽऽसारात्निर्णयेन प्रधाऽनुपपत्तिरत आह-विमिका-
 रंति । भाष्ये-इमादिनि । समानार्थापित्यर्थः ॥ यद्यप्यसारात्तयोरैव ग्रहणेऽपि
 तयोर्नियमार्थन्यादिसारात्ताभ्या णिजभावेन सर्वदोषपरिहारोऽग्नि तथायेकदेश्याह
 भाष्ये-याचिति । नियमर्थं 'त सजानीयानुपूर्वीरानामेवदर्थनानायेदल्लत्तयोरेवे'ति ।
 प्रसाराऽन्तरेणाप्येकदेशुक्ति वमन्याऽनुपद वक्ष्यते ॥ भाष्ये-दृष्टिरपि नित्येति ।

धार्थं] । मन्वद्भावो ना भूतिनि । अचङ्कन्, अचङ्कन् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इकारलोपे कृते 'ऽलोपिना नें'ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ वृद्धा कृताया लोपस्तदाऽलोप्यद् भवति ॥ इदमिह सप्रधार्थं—वृद्धि क्रियेतामग्लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परन्वाद्बुद्धि ॥ नियो लोपं । कृतायामपि वृद्धी प्राप्नोत्यकृतायामपि प्राप्नोति ॥ [वृद्धिरपि नित्या । कृतेऽपि लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति] ॥ अनियो लोप । अन्यस्य कृताया वृद्धा प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतायाम् । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनियो भवति' ॥ वृद्धिरप्यनित्या । अन्यस्य कृते लोपे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । 'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरप्र] इत्यर्थं । शब्दान्तरस्य चेति । यद्यपि वृद्धा कृतायामपि लोपस्य प्रगतिस्तथापि वारानिक तस्याऽनित्यत्वम् । अत्र वा अन्यस्य प्रकृतत्वस्य न्यस्य स्थानिनोऽप्रगत्या लोपस्याऽनित्यत्वम् । अन्यस्य कृते लोप इति । 'अत्र उपधाया' इत्यनेनाऽकारस्येत्यर्थं । ननु लोपस्य स्थानिनद्भावात्कथमकारस्य प्राप्नोति ? । नैव दोष । प्राप्ता मया स्थानिवद्भावन प्रतिषेध क्रियते । पूर्वस्य रिपौ स्थानिवद्भावविधानात् । अप्राप्ता तु परनिष्पन्नास्थानिवद्भाव एव न स्यात् । यद्यपि भिन्नलक्षण भिन्नस्वभावा च उद्विग्नस्यापि वृद्धिशब्दाय त्वादभेदमाश्रित्य शब्दान्तरप्राप्त्या उद्वेर्नित्यत्व कथितम् । तत्त्वतस्तु लोपे कृत उद्वेदप्राप्त्याऽनियत्र वक्तव्यम् । न्यायन्युपादानाय त्वन्यथाऽभिहितम् । सूत्र

उ] कार्यमात्र नियमिति भाव । वाचनिकमिति । 'शब्दान्तरस्ये'तिवचनमिति भाव । वस्तुतस्तदपि न्यायमिदमित्याह—अथ वेति । प्राप्ता मयामिति । अत्र तुभयोगनित्ययो परन्वादन्यस्यैव उद्वेर्न तूपपाकारस्येति भाव । तदनाम्न्याऽपि समाहितमित्यत्र तापर्यम् ॥ ननु पूर्वमन्यगद्विप्राप्तावपि लोपे उपधावृद्धिप्राप्तिरिति नैकस्या अनित्यत्वमिति शङ्कते—यद्यपीति । भिन्नस्वभावेति । भिन्नस्थानिकेत्यर्थं । वस्तुनोऽचोष्णिनीत्यास्य लोपेन वापेऽपि 'अत्र उपधाया' इत्यस्याऽप्रगतिरेव स्थानिवत्त्वेन वाप्या, 'अचो णिक्ता'त्यस्य चाऽनित्यत्र लोप कृतेऽप्राप्त्यवेयासाये नाह—तत्त्वतस्त्विति । न्यायेति । पूर्वात्त्वर्थं । पर विदम्भाध्यमेकदेशुक्ति, भिन्नश्रवणाया भिन्नस्थानिकाया उद्वेर्नित्यत्वोक्ते सिद्धान्तुक्तिश्चाऽभावात् । कृत लोपे स्थानिवद्भावेन वृद्धेरप्यनेरपि तदुक्तेस्तदुक्तिश्चाऽभावात् । अत्र एव 'णौ च्' नि सूत्रे श्लेषस्य शब्दान्तरप्राप्त्या उद्वेर्लोपेभ्योभ्योभयोरनित्ययो परन्वाद्बुद्धिरित्यादाय 'नाऽन्येपी'ति सूत्रेऽग्रहणाद्बुद्धेर्लोपो वर्गयामिति सिद्धान्तितम् । तेनाऽन्तरस्यैकदेशुक्तिव स्पर्शमेवोक्तम् । इदमेतन्निघे'त्र मत्तमे कण्ठे आह—'अना

नित्यो भवति' ॥ उभयोरनित्ययो परत्यादृद्धि । वृद्धौ कृतायां लोपः, तच्चा-
 स्लोप्यङ्ग भवति ॥ अत्वे पुनः सति घृद्धिः क्रियतां लोप इति, यद्यपि पर-
 त्यादृद्धिर्घृद्धौ कृतायामप्यंगेन लुप्यते । तस्मात्सुष्टूप्यते—'हलिकल्योरत्व-
 निपातन सन्वद्भावप्रतिषेधार्थ'मिति । [सुष्ठुमिध्रभ्रङ्गलवणप्रतवन्] ॥

धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यद् ॥ ३।१।२२ ॥

'समभिहार' इति कोऽय शब्दः १॥ समभिपूर्वाद्धरतेर्भावसाधनो घञ्,
 समभिहरण समभिहार इति । तद्यथा—पुष्पाभिहारः मालोभिहारः उत्पलो-
 भिहारः फलाभिहार इति ॥ विषम उपन्यासः । बह्व्यो हीमो सुमनसस्तत्र
 युक्त समभिहारः । इह पुनरेका क्रिया ॥ यद्यप्येता मामान्यक्रिया, अद्य-

प्र] 'प्रतिपदिकाद्भावार्थ' इति णिचि सिद्धे प्रथमार्थमित्याहुः । न च 'तत्करोती'त्यादिना
 तत्र धात्वर्थनियम क्रियते, राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजदित्यादावपि णिचो दर्श-
 नात् । 'मुग्ध करोति माणस'मित्यादौ सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थे वा । [सुष्ठुमिध्र] ॥

धातोरेकाचो । इह समभिहारो नाम मूर्तस्याऽनेकस्यैककालस्य भवति ।
 धातुवाच्या तु विर्यैर्ब, युगपदेवेन धातुनाऽनेकस्या अनभिधानात् । सा च निवृत्त-
 भेदा साध्यैस्त्वभावत्वाद्धातुना प्रत्याप्यते । अधिश्रवणदीना च प्रपञ्चन्यत्वाद्युग-
 पदवस्थानाऽभावाच्च क्रियासमभिहारो न सम्भवतीति मन्यमान पृच्छति—समभि-
 हार इति कोऽयमिति । इतरस्तद्बुद्धिपरीक्षार्थं शब्दव्युत्पत्तिनाह—समभिपूर्वादिति ।

उ.] श्रित्य ज्ञापकत्व निपातनमुक्त, ज्ञापकाश्रयणमेव तु ज्याय' इति ।

प्रतिपदिकाद्भावार्थ इति । सुरादिगणसूत्रमिदमिति भावः । तत्करोतीति ।
 'हेतुमति चै'त्यत्रवार्तिरदिद गणसूत्रमग्रामाणिम् । अत एव मन्यापपादोति
 सूत्रे पाशादिग्रहणं चरितार्थम् । वार्तिरे करोतिर्धात्वर्थोपलक्षणम् । तेन
 'अत्यरराज'दित्यादीना सिद्धिः । मत्यापेति सूत्रेऽनुगतकरण इतिवदित्यन्वे ।
 धात्वर्थनियम इति । एवञ्च धात्वर्थमात्रे विधानार्थं स्यात् । 'करणे' इति च
 धात्वर्थमात्रोपलक्षणं स्यात् । अतएव 'वर्मणा सन्वति नवर्मयती'त्यादिसिद्धिरिति
 भावः । सापेक्षेभ्योऽधीति । अयमभ्युचय इति 'सुप्रआत्मन' इत्यत्र भाग्ये स्पष्टम् ॥

धातोरेकाचो । इह इति । यथा पृच्छेदीनाम् । समभिहारार्थोत्तरार्थम् । तेन
 क्रियाया विशेषणाऽनुपपत्त्या प्रथमद्वयार्थः । एतन्नालस्येति । एकदेशस्याप्युलक्षण-
 भेदात् । ननु दिवोर्विजिगीषाव्रीटाद्यनेसार्थत्वदर्शनादाह—युगपदिति । ननु विषय-
 भेदात्त्वृभेदाच्च पाशादीना नानात्वेन कथमैर्बेयन आह—मा चेति । एतद्यत्र-

१ 'शृद्धावपि' पा० । २ 'गिर' पा० । ३ 'घा' पा० । ४ अय पाठ इत्येव ।

५ 'हि ता' पा० । ६ 'हार इति' पा० । ६ 'फला' 'पुष्पा' पा० ।

यत्र क्रियास्तु बह्वच । अधिश्रयणोदकाऽऽस्मेचनतण्डुलाऽऽरपनघोऽपरुपेण क्रिया ।
ता ऋश्चिःकास्म्येन करोति कश्चिदकास्म्येन य कास्म्येन करोति स उच्यते—
'पापच्यते' इति । पुन पुनरा पचति—पापच्यते इति ॥

अथ घातुप्रहण क्रिमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्-प्राप्ति नृनामिति ॥ अत

प्र] यत्र च्येकेति । मुगत्रस्य समभित्तरस्मेदाऽनभेदात् आश्रयता । बुद्धिगोचराऽनभेद
सकलव्ययक्रियागण , पौन पुन्यनाऽनुशासमानप्रदानक्रियाविशेषो न्येयः । सामा
न्यक्रियेति । साधारणी समस्त्वा क्रिया घातुसामान्यर्थः । उच्येच हरिणा—'गुण
भूतैरवयवै समूह क्रमजन्तनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताऽभेद क्रियेति व्यपदि
श्यते ॥ समूहश्च तथाभूत प्रतिभेद समूहपु । समाप्यते ततो भेदे काल-
भेदस्य समभ ॥ इति ॥ अत्र वा अधिश्रयणादीना नाश्रयेण प्रवर्तनाद्गुणशब्दव्यव
ह्य, तस्याश्च साधारणत्वमुच्यते । तस्मिन्—'अनन्तरफल यस्या कल्पते ता
क्रिया विदुः । प्रधानभूता तदर्थ्याऽन्यासा तु तदाग्यता' ॥ कास्म्येनेति ।
विनालीनाऽव्ययिणास्माक येनेत्यर्थः । अथेति । घातुरेव समभित्तरविशिष्टक्रिया

उ] मेव सायं समित्यात्—साध्यैकेति । अत एव 'भगद्विरास्यते' दयादीं बहुवचन
नेति भावः । अधिश्रयणादीना नानावादाह—अशोति । युगपदिति । उपज्ञान
नाशित्वादिनि भावः । अमूर्तत्वाच्च यपि बोध्यम् । भाष्ये—'सोऽयमिष्यस्य क्रिमर्थसो
ऽयमित्यर्थः । सायंऽभिहारे कर्मकारय । उपलऽभिहारे पठोत्पुरुष । बुद्धेति ।
अनेसामा सकलनामवयवक्रियाणा बुद्धिविषयत्वेन योग्यमिति भावः । बुद्धौ
युगपद्विधानमत्र समभित्तर इति बोध्यम् । प्रप्राप्तेति । पौन पुन्येन तस्या एवाऽ
नुशासति नि भावः । अत्रापि समभित्तरौ बौद्ध गतेति बोध्यम् । क्रियाया ज्ञानि
त्वरूपमामान्यत्वाऽसम्भेदादाह—साधारणीति । सकलऽवयवमाधारणोन्वयः ।
तदाह—समूहरूपेति । युगभूतैरिति । क्रमजन्तनामधिश्रयणादीना बुद्ध्या प्रक-
ल्पिता योऽभेदस्तद्रूपमस्मैरव गुणभूतैरवयवै सह क्रियेयुच्यत इत्यन्वयः ।

ननु 'प्रहृत ऋट् देवदत्त' दयादीं स्य भूते 'च' इत्यत आत्—समूह स इति ।
तथाभूत —ऽज्ञताऽवयव ॥ समूहपु—अत्रवयेषु प्रतिभेद—प्रयत्नम् । अभेद इति ।
बुद्धेऽनाऽभेदेऽपीत्यर्थः । तस्याश्चेति । यदव्यवधानेन फलोपनिमित्तस्या इत्यर्थः ।
अनन्तरमिति । अत्रवशेन फलोपादिना प्रयाना क्रियामाह । धन्याया तु
तादर्थ्यान्तदाग्यता, शौणो ध्यरहार इत्यर्थः । विजातीयेति । यथाऽन्याणां प्रव्या-
न्तरैरव्ययेनाना समभित्तरस्त्वया क्रियाणामपि क्रियान्तरैरव्ययेनानामेव स
इत्यर्थः । पुन पुनवेति भाष्ये । समूहत्वाया क्रियाया काभेदाद्भेदेऽपि साजा-
त्यान्तर पुन पुनरनुशील्य इति बुद्ध्या पौन पुन्यमिति तापर्यम् । घातुरेनेति ।

उत्तर पठति-॥ ॥ यद्विधौ धातुग्रहण उत्तम् ॥१॥ [यद्विधौ धातुग्रहणे उत्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम्— 'वर्मग्रहणात्सन्विधां धातुग्रहणानर्थस्य सोपसर्गं वमति चेन्नविशेषरूपादुपसर्गस्यानुपसर्गं वर्म ॥ सोपसर्गस्य हि वर्मवे धावधिकारेऽपि मनोऽविधानमनर्म्वा'दिति ।

एवमिहापि—'त्रियासमभिहारग्रहणाद्यद्विधौ धातुग्रहणानर्थस्य, सोपसर्गं त्रियासमभिहार इति चेत्त्रियासमभिहारविशेषरूपादुपसर्गस्याऽनुपसर्गं त्रियासमभिहार, सोपसर्गस्य हि त्रियासमभिहारत्वे धावधिकारेऽपि यदोऽविधानमत्रियासमभिहारत्वा'दिति ॥

अथैराज्जलादिग्रहणं किमथम् ॥ इह मा भूत्-जागति भृशम् । ईक्षते भृशमिति ॥-॥ एकैराज्जलादिग्रहणे च ॥ ॥ एकाज्जलादिग्रहणे चोक्तम् ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम्-॥ 'कर्मसमानरर्तुग्रहणानर्थस्य चेच्छाभिधाने प्रत्ययविधानादकर्मणो एवमानरर्तुकार्त्वाऽनभिधान'मिति ॥

इहापि—'एकाज्जलादिग्रहणानर्थस्य च त्रियासमभिहारे यदुच्यते नैकाचो हलादेशानभिधान'मिति । नकावश्यमनभिधानमाधियतव्यम् । त्रियमाणेऽपि होकाज्जलादिग्रहणे यत्रैकाचो हलादेशोत्पद्यमानेन यदाऽर्थस्याभिधानं न भवति, न भवति तत्रोत्पत्ति । तद्यथा-भृश शोभते भृश रोचते । यत्र चाऽनेकाचोऽहलादेशोत्पद्यमानेन यदाऽर्थस्याऽभिधानं भवति, भवति तत्रोत्पत्ति । तद्यथा-भटाव्यते अरायते अशा

प्र] वाची, यातकल्पसर्गा न तु वाचक इत्यर्थः । प्राटतीति । धातूपसर्गसमुदायस्य क्रियाविशेषावगतिहेतुवाततो यदि प्रत्यय स्यात्तत्र सोपसर्गस्य द्विर्वचनं प्रसज्यत । प्राट्यव्यने इति चेत्यते । मन्सूत्रोक्तं वस्विहाप्यनिदिशति-यद्विधाविति । धात्वधिकारेऽपीति । 'प्रपापच्यत' इत्यादी । ऊर्गोतिश्चेति । यथान्याये गिज्यभावाद्बचनम् । वाचां तरसिद्वयेऽवश्यमूपातेर्नुबद्धावो वा यस्तेनैनं यदोऽपि सिद्धिमाह—

उ] क्रियामभिहारे' इत्यस्य समभिहित्यमाणक्रियाराचकादित्यर्थ इति भावः । क्रिया योषकादित्येषाऽपि सम्भावयतेत्युत्तरम् । सन्निति । एवशाऽर्द्धधातुव्यवहार्यं धातुग्रहणमिन्वाद्यपि तत्रत्यमत्र योष्यमिति ध्वनितम् । तत्प्रत्यय 'सोमूच्यते' इत्यादी गिलाप । प्रपापच्यत इति । सूत्रन्तु येषु धर्तां चरितार्थमिति भावः । एवाज्जलादिग्रहणप्रत्याख्यानादाह-यथान्याम इति । वचनेन वचनप्रत्याख्यानं व्यपवाऽभावादाह-कार्यान्तरिति । इदुपग्रहस्य फलत्वेन इतुत्वाऽभावादाह-फलस्य

१ इदं सूत्रम् । २ इति छविष । ३ इदं प्रापिकम् । ४ 'वाचानर्थमन्व'पा० ।

५ 'यत्र धैवाचो' पा० । ६ 'एवमानेन च यथा' पा० ।

इयने सोसूच्यते सोसूच्यते सोसूच्यते ॥ * ॥ ऊर्णानेशोपमङ्गलानम् ॥ * ॥
 ऊर्णानेशोपमङ्गलान कांश्यम् । प्रोर्णानूयते ॥ अथरपमिदमुच्यते-
 'ऊर्णानेशे'रिति । ॥ * ॥ मूचिसूत्रमेवत्यर्थशृणानिप्रश्नं यद्विधावनेकापहला-
 चर्यम् ॥ * ॥ मूचिसूत्रमूच्यंश्चर्यशृणोतीना प्रहृग कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोच-
 नम् ? ॥ 'यद्विधावनेकापहलाचर्यम्' । सोसूच्यते । सोसूच्यते । सोसूच्यते ।
 अटाद्वते । अरायंते । असादयते । प्रोर्णानूयते ॥ ऊर्णानेशं वक्तव्यं ॥

॥ * ॥ वाच्य ऊर्णानूयतावो यद्वप्रमिदि प्रयोचनम् ।

धामथ प्रातेपे गार्थमेकाचथेदुपग्रहान् ॥ * ॥

॥ * ॥ त्रियासमभिहारे यत्र विप्रतिषेधेन लादिधानम् ॥ * ॥ त्रियासमभि-
 हारे यदो लोड्ववति विप्रतिषेधेन । त्रियासमभिहारं यद्वमरतीयस्यावकाश
 धातुर्यं ष्टकाज्जलादि त्रियासमभिहारं वर्ततेऽधातुमन्वर्थं । लोड्वयते पोर्ण-
 यते । लोड्वोऽवकाश-धातुर्योऽनेकाज्जलादि त्रियासमभिहारे वर्तते धातु-
 मन्वर्थं । 'स भवान् जागृहि जागृहीयेवाथ जागति' । 'स भवान् जागृहि' इति

प्र] वाच्य इति । तत्र यन् भावाऽनिदेशं वा मिताम्बभावादिदेशमनयोनीतरभावान् ।
 इदुपग्रहविति । इदुग्रह-इद्वनिषेधः । 'त्रियास गुणं' इति पाठमी । फलस्य चाऽत्र
 हेतुत्व, यथा ययनेन वमनीनि । उदाहरणानि-प्रोर्णानूयते प्रोर्णानव प्रोर्णत प्रोर्णत
 निति । सर्वत्र च त्रियासमभिहारस्य द्योतितरात्रिबन्दीसयोरिति, 'त्रियासम-
 बिहारे द्वे भवन' इति वा द्विरचन न भवति । यदा तु मृदाद्येऽपि पौन पुन्य
 विरस्थने तदा 'पापयने पापयने' इति द्विरचन नवरेव । स भवानिति ।
 सामान्यविशेषभावेन त्रियासमन्वर्थो धातुमन्वर्थः । स इति । अन्वर्थोऽप्येव
 पुन्यथा प्रतिषेधादधिभित्त्वादेकरस्मिन्न यत्प्रत्यय । अपरस्मिन्सु लोट ।

उ] वेति । 'प्रोर्णत' इति श्रुक् क्तिनी तीद्वनिषेधः । इति वेति । वस्तुतस्तद्वार्त्ति-
 कस्य लोड्विपथीवेति लोड्विपथे वत्यते । नवमथेवेति । 'नि'यवीमथो रियनेन ।
 मामान्येति । लोटन्तार्थं मामान्यम् । अनुप्रयोगार्थं यत्रांशालिङ्गित्वादिदोष ।
 अन्यथाऽर्थभेदाऽभावेन धातुसम्बन्धाऽमाताप्रयो दुर्लभ स्यादिति भावः । साप
 लोड्ववति विप्रतिषेधेनेति । पुन पुनर्लवनाऽभिन्न वर्तमान ल्वनमित्येव विर-
 धाया धातुसम्बन्धस्य सत्त्वात्तुभयप्राप्तिः । ननु विप्रतिषेधाथयणे लोटा माध्य,
 स्वार्यन्त्याऽलोऽन्तरत्वं तेनैव मान्यमिति त्रिसुच्यते 'भवति चे'तीत्यत आह-
 भशाधेति । तत्रैस्तराऽर्थेऽन्तुसम्बन्धे यत् कृत्वाऽपगोर्ध धातुसम्बन्धे लोड्विति

१ वेचित्तिद भाष्यवार्त्तिमितिहाह । इदं च प्राक्किम् । २ 'शृणुग्रह' । ३ 'वक्तव्यम्'
 ४ 'लोड्ववति यथो विप्रति' । ५ 'सम्बन्ध' । ६ इदं वरिद्ध । ७ स भवान' ।

स्वेत्येवायमीहते । धातुर्न एवाऽऽत्मादि-प्रियासमभिहारे षतन्ते धातुमन्दन्ध
तरमादुभय प्राप्नोति 'स भवत्तुनीहि तुनीहीत्येवायं तुनीति' । लोड्प्रति
विप्रतिषेधेन ॥ न तर्हीदानीमिद भवति,—स भवत्तुनीहि तुनीहीत्येव
दशेयेवायं लोड्प्रत्य इति ? ॥ भवति च ॥३॥ न वा नानार्थात् कर्तृर्मणो-
हिं लोड्प्रधानं विप्रतिषेधे एवायं यद् ॥३॥ न वाऽयं विप्रतिषेधेन ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'नानार्थपात्' । का नानार्थता ? ॥ 'कर्तृर्मणोहिं लोड्प्रधानं' ।
कर्तृर्मणोहिं लोड्प्रधानंते । अत्र विप्रतिषेधे एवायं यद् । सप्रान्तरङ्गत्वात्
भवितव्यम् ॥ न तर्हीदानीमिद भवति—स भवत्तुनीहि तुनीहीत्येव
तुनातीति ? ॥ भवति च । विभाषा यद्, यदा न यद् तदा लोड् । [धातोरे-
वाचो हलादे] ॥

[नित्यं फोटिल्ये गतौ ॥ ३११२३ ॥

तुपसदचरजपजभदददशगभ्यो भावगर्हायाम् ॥ ३११२४ ॥]

॥३॥ उत्तरयोर्विग्रहेण विशेषाऽसंग्रह्ययाधित्यग्रहणमनर्धकम् ॥३॥ उत्तरयो-
र्योग्योर्विग्रहेण विशेषस्याऽसंग्रह्ययाधित्यग्रहणमनर्धकम् । नहि कुटिल
धामतांति चङ्गम्यत इति गम्यते ॥ अर्धतेभ्यः प्रियासमभिहारे यदा भवित-
व्यम् ? ॥ ॥३॥ प्रियासमभिहारे च नैतेभ्यः ॥३॥ प्रियासमभिहारे च नैतेभ्यो
प्र.] हाड्ध वैषम्यस्य समभिहारमभिव्यक्तुमगामर्थात्तदन्तस्य द्विवचन प्रवर्तते ।
तत्रेति । लोड्प्रतिषेधे, यत्रादिपक्षेणाद्धानुमन्त्रापेक्षणाच्च । विभाषा यदिति ।
धानो परमण' इत्यतो 'वे'त्यनुवर्तनात् । [धातोरेवाचो हलादे] ॥

नित्यं फोटिल्ये न हीति । चङ्गम्यत इत्यस्यापोऽर्थं प्रतीयने नामौ 'तुटित
कामर्था'ति कारणेन चरत् प्रत्यावयितुमिति तदर्थाऽनभिधानादेव कारकं न भवित्यति ।
अर्धान्तरे च फोटिल्यमात्रप्रतिपादने पाठं निवारयितुमशक्यमिति नित्यग्रहण-
मनर्धकमित्या । प्रियासमभिहार इति । तत्र कौण्डिन्यन्यायेन * कौण्डिन्यमार-

उ] नाय । लोटधेति । प्रियादिष्वपि लोटो विधानादिति भावः । [धातोरेवाचो] ।

नित्यं धौ । उत्तरयोरेति पदस्वरसाद्धानोरेवाच इति सूत्र एवेदं कर्तव्यमिति
उच्यते । तेनेन पूर्वं नित्यमित्यादिमृद्यद्वारेण रोगरप्रमादात् । तत्रादिष्वयं
नित्यग्रहणानर्धकमिति । द्वितीयविषयं-प्रियासमभिहारे चेति । तत्रैव भाष्ये
उदाहरणादिति गुणिसो विगारयन्तु । माम्ताविति । कुटिले पश्यते नानार्थत्व-
प्रत्ययादित्यर्थः । अर्धान्तरे-पयि । तत्र कौण्डिन्यन्यायेनेति । चिन्त्यमिदं, विशेष-
विहितेन सामान्यविहितस्य पाप उन्मर्ग'ऽपवादस्थे इत्यर्थं वाच्यं दृष्टान्तो मिदयो-

१ 'समभिहारे' । २ 'सि विधीयते' । ३ कर्तव्यमिति सूत्रद्वयं न दीयो । ४ इदं कथित ।

यदा भवितव्य, मृश जसनि ब्राह्मण मृश ममिधो दहती येव । [निय कीं]॥

सत्यापपाशरु परीणानूल्लोऽसेनालोमत्यचवर्मवर्णचूर्णे

चुरादिभ्यो णिच् ॥ ३।१।२५ ॥

‘सत्यापे’ति किं निपात्यते ? ॥ ॥ सत्यस्य कृत्यापुक् ॥ ॥ सत्यस्य

कृत्यापुक् निपात्यते, णिच् । सत्य करोति सत्यापयति ॥ अथल्पमिदं

मुच्यते ॥ ॥ णिविवावर्धवर्धमन्यानामापुक् ॥*॥ णिन्निधावर्धवेदमत्यानामा

पुक्तेति वक्तव्यम् । अर्थापयति वदपयति सत्यापयति ॥ यथापुङ्गव्यते

टिलोप प्राप्नोति ॥ एव तर्हि पुङ्करिष्यते ॥ एवमपि टिलोप प्राप्नोति ॥ एव

तद्वाङ्करिष्यते ॥ ष्वमपि टिलोप प्राप्नोति ॥ एव तर्ह्यङ्करिष्यते ॥ ष्वमप्य

नाकारान्तत्वापुङ्ग प्राप्नोति ॥ [एव तर्ह्यङ्करिष्यते ॥ एवमप्यनाङ्त्वापुङ्ग

प्राप्नोति ।] ॥ एव तर्ह्यङ्करिष्यते ॥ अथ वा पुनरस्यापुगेर ॥ ननु चोक्तम्,

‘एवमपि टिलोप प्राप्नोति । आपुङ्गवचनसामर्थ्यात् भविष्यति ॥

अ] गर्हाभ्या यङ् । ऋणामभिहारशब्दिषु स्वीकृतत्वादिना भाव ॥

सत्याप । एवन्तर्ह्यिति । आचार्यमनभेदप्रदर्शनाऽयोंऽनकपज्ञोपन्यास । टिलोप

इति । ‘णान्निष्ठव दिव्यनिर्द्वादिनि भाव । अङ्करिष्यते इति । तत्र परस्मै कृतऽ

चा णिनानि तर्ह्य कृताया पुगागम इति भाव । अनाकारान्तत्वादिति । यद्यत्र त्रि

स्यादपि ज्ञानमनथकस्यान् अगागममन्तरणाऽपि तस्या प्रसङ्गान् । ततश्च तत्राप

नार्थमगागम स्वादिनि भाव । आपुङ्गिति । तस्य च णिन्निष्ठादकारस्य पूर्वस्य

उ] न्यामत्र भाव उक्त । न हि । वलोपाऽनुवादन सामान्याऽनुवादस्य दृष्टान्ता

लौकिकोऽस्ति । नाऽप्यत्र द्विष्ये नियमन तप्राप्तिरस्ति । तस्माच्चकारेण क्रिया

गमभिहारे चेत्यत्रापि विशेषाऽमप्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धान् ‘मृश जसनी’

न्याप्रतीकोपस्य यदन्तादप्रत्ययादित्यर्थं न्यात् । [नित्य कौटिल्ये गतां] ।

सत्याप । सर्वत्र सामर्थ्यादत्र टिलोपकारणे नानामनोपन्यासो व्यर्थोऽन आह-

आचार्येति । अग्निवर्धो पुस्मिद्वय आह-तत्रेति । प्रातिपदिकाण्णिचिनि भाव ।

यद्यथापि टिलोपप्राप्तिरस्ति तत्रापि व्यगान्तरसद्भावात्तदनुपन्यास । अनर्थक

स्यादिति । न च टिलोपनान्नद्वारा त्रिद्वयिद्वयमेव तदिति वाच्यम्, अन्त्यादेशा

ऽकारणित्वानसामर्थ्येन टिलोपस्य सिद्ध आगमस्यैव सारोच्चारणसामर्थ्येन त्रिद्वे-

रपि वाच्यमित्यभिमान । माथ्ये एवन्तर्ह्यङ्गुडिति । नन्वत्र पत्रे ‘णौ चत्वा’-

नि हन्वाऽऽगनिरापुरि प्राप्नोतीति फलभेद इति च त्र, उच्यमानभिप्रायान् ॥

इतुमिति च । इतुमच्छ दार्शनाने सन्देहस्योपपादनितु सत्यवत्तमाह-

१ इदं वचिज्ञ । २ अथ पाठ वचिज्ञ । ३ ‘वचनात्’ पा० ।

‘अथवा पुनरस्तु पुनरेव ॥ ननु चोक्तमेवमपि टिलोप- प्राप्नोतीति ॥ पुनरघनसामप्यांघ भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तुपुनरेव ॥ ननु चोक्तमेवमपि टिलोप- प्राप्नोतीति ॥ भाग्यघनसामप्यांघ भविष्यति ॥ [मन्वापपारा] ॥

हेतुमति च ॥ ३।१।२६ ॥

कथमिदं विज्ञायते ‘हेतुमत्प्रतिषेधे गिञ्जभवती’ति, अहोस्वि हेतुमति यो धातुर्वर्जते’ इति ? ॥ मुक् पुतरिद विचारयितुम् । नन्दनेनाऽप्यन्दिग्धेन प्र]टिलोपे सति ‘सन्वापगती’त्यादि सिध्यतीति भार । [सन्वापपारास्वरबीणा] ॥

हेतुमति च । इतिमत्प्रतिषेधस्य प्रयोजकत्वे हेतुमतिहेतुत्वम् । तदीयो व्यापार- प्रेरणाऽप्येवमन्वयाचरण-क्षणो हेतुमतिहेतुत्वम् । ननु सत्त्वकार- मा यपारापरेषु प्रयोजकस्य हेतुमत्प्रदेशो न तु तदर्थान्तरस्त्वन्वापप्रेषणाप- पेक्ष । यथा वापस्य पाकापेक्ष बरणत्वं न तु ज्वन्नापेक्षम् । तदपेक्षन्तु बर्त- मेव । तत्र च पाकादेरेव हेतुमत्प्रदेशो युक्तो न तु प्रेषणादेः । नैष दोष । गिञ्ज- ताया धातुर्नैव तस्याऽर्थस्य प्रयोजितत्वात् प्रयोजनाऽभावात्प्रयोजार्थं गिञोऽनु- न्यादात् । प्रयोज्योऽपि हेतुमत्त्वान्देन न गृह्यते, तस्य इत्यच्च् । गिञ्च इत्यच्च्- बन्, बरणधिकारात्तद्दिशावधिकारात् । तस्मात्पारिदोष्यापाकाद्यर्थे च प्रेषणदि- त्तमणो सन्धपाकापेक्षहेतुमत्प्रदेशहेतुत्वोपलक्षणप्रयोजकत्वात्सो व्यापार- स एव गृह्यते । कथमिति । यदा ‘पचती’त्युक्ते प्रयोज्यत्वाच्च एव व्यापारो गम्यते

उ.] इतिमत्प्रतिषेधेति । तस्यैव व्याख्यानं इति-पारिभाषिकस्येति । तत्प्रयोजनो हेतुरित्यस्येत्यर्थः । उत्पद्येन निवृत्तप्रेरणामाद्यम् । विपरीतं द्वितीयम् । प्रयोज्यव्या- पारात्पूर्वमाचरणं तृतीयम् । यथा ‘मिक्षा कामयती’त्यादी । पाकापेक्ष इति । तद्विषयत्वात्प्रेरणया इत्यर्थः । न तु तदर्थेति । तस्मिन्निमित्तेत्यर्थः । हेतुरस्यातीति विषयेन हेतुत्वनिष्पन्नस्य तत्रार्थपारादेरेव प्रतीत्येवमर्थं गिञ् स्थादित्याह-पाका- देरेवेति। तत्रैवार्थेति । न चा‘ऽन्यप्रयुक्त- पचती’त्यर्थप्रतिषेधनाय गिञ्, गितन्नेन नाऽऽर्थाऽप्रतीत्येति भार । एवमपि हेतुमत्प्रतिषेधार्थरूपार्थभिधायिना हेतुमत्त्वान्देन च प्रेरणोत्पद्येऽन्य- त्वात्-तस्यादिति। तन्ध- पाकापेक्षो हेतुत्वप्रदेशो येन स चानो हेतुत्वोपलक्षणधाम्नो प्रयोजकस्य तत्त्वात्सो व्यापार इति निश्चयः । तत्प्रयोजक- इत्य- यापि ‘कारक- इत्यधिकाराणिवृत्तपत्ते प्राग्हेतुत्वस्याऽभावादेतुत्वोपलक्षणोत्पद्यम् । स च व्यापार एव, ‘बरणे’ इत्यधिकारादिति भार । तत्र ननुप नागुन्तु हेतु- वर्ताऽस्येत्यर्थेनेति भाव्यदृष्टेव वक्ष्यति । परद्रव्योपपादनपूर्वकं प्रयुक्तो नेति वक्त- र्थे प्रत्ययार्थविरोधेनेतुत्वोपलक्षण-पदेति । ‘प्रययार्थविरोधेन’मित्यस्य प्रययार्थ-

प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता 'हेतुमतीत्युच्येते । यदि हि प्रत्ययार्थ-
विशेषणं स्याद्धेतुमत्त इत्येवं प्रयात् ॥ नैतदस्ति । भवन्तीह हि विषय
सप्तम्योऽपि । तद्यथा—'प्रमाणे यैः प्रातिपदिकं वर्तते' 'स्त्रिया यम् प्रातिपदिकं
वर्तते' इति । एवमिहाऽपि 'हेतुमन्प्रभिवेये गिन्मवती'ति, 'हेतुमति वा यो
धातुर्वर्तते' इति जायते विचारणा ॥ अत उत्तरं पठति—॥—॥ हेतुमतीति कारक-
कारकोपादानं प्रत्ययार्थपरिप्रायं, यथा 'तनूकरणे तश्च' ॥—॥ हेतुमतीति कारक-
मुपादायते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'प्रत्ययार्थपरिप्रायार्थम्' । एव मति प्रत्य-
यार्थं सुपरिगृह्णातो भवति ॥ ['यथा तनूकरणे तश्च'] । यथा 'तनूकरणे
प्र] न प्रयोक्तव्योऽपि तदा प्रत्ययार्थस्य ऋणाधिसारोपस्थापितस्य करणस्य विशेष-
णं हेतुमतीति संप्रदाने । यदा चनेकार्थं जादान्ता तादर्थ्याद्वाऽधिप्रयण्णदिव प्रया-
जस्युपासरोऽपि पचादिवान्यो भवति—यथा पत्रभिर्हृत् कृपतीति, तदा प्रकृतिविशे-
षणस्यो भवति । तदा तु गिन्प्रत्ययो यातश्च संप्रदान इति पक्षद्वयस्य सम्भवात्सोप-
दर्शनाच्च प्रथं । हेतुमत्त इति । हेतुमदर्थ्याऽभिधानिन इत्यर्थं । कारकोपादानमिति ।
कारकदा देन प्रत्ययार्थं उच्यते, स हि प्रत्यय इति—निपादयति । प्रत्ययार्थं इति ।
प्रत्ययस्याऽर्थं प्रयोजनं, स मृष्टुपरिगृहीतं परिपूर्णं भवति, वाचकत्वात् प्रत्ययस्य ।
प्रकृतिविशेषणे तु प्रत्ययस्याऽनुवादकत्वात्सोप-दत्त्वात्प्रयोजनमपरिपूर्णं स्यादित्यर्थं ।
अथ वाऽर्थोऽभिधेयमुच्यते, स चान्वयव्यतिरेकाप्रयव्यवस्थत्वात् प्रेरणादि प्रत्ययस्यैव
न प्रकृतेरिति मृष्टुपरिगृहीतो व्यक्त्यापिनो भवति । यथा तनूकरण इति । यदा
'विररणार्था कर्त्तव्य' इति पश्चान्ता तनूकरणशब्देन कर्त्ताऽभिधीयते, तदा साप-
त्] पारल्लेखमित्यर्थं । प्रकृतिविशेषणोक्तिः । भाष्ये 'प्रत्ययार्थविशेषण'मित्यस्य
प्रकृतेरर्थद्वारा विशेषणमित्यर्थं इत्यभिमानः । वस्तुन प्रत्ययार्थस्य पाकादेर्विशेषण-
मित्यर्थं, योऽन्योऽन्यार्थस्य विशेषणत्वनियमान् । यान्ते शब्दस्य प्रागुक्तहेतुवा-
ऽसम्भवात्—हेतुमदर्थेति । हेतुमदर्थविशेषणकार्याभिधानिन इत्यर्थं । भाष्ये—
विषयसप्तम्योऽर्थाति । 'प्रमाणे' इत्यादेन्मद्विषयकत्वोपपत्तेश्च प्रातिपदिकमित्यादि-
क्रमेणऽर्थं इत्याहुः । हेतुमच्छब्दस्य प्रेरणापरत्वात्कारकोपादानमप्युक्तमित्यत्र आ-
कारकदान्देनेति । अन्वयव्यतिरेकाश्रयेति । 'पत्रभिर्हृत् कृपति' इत्यादां पत्रभि-
र्हृत् इत्यस्याऽनन्वयत्वात्कारकत्वात्सावन्तं धातोर्दक्षणेति भावः । कर्त्ताऽभिधी-
यत इति । बाहुल्यशक्तमिति भावः । तनूकरणस्य धात्वर्थव्यतिना तन्कर्त्तार-
कथं प्रत्यय स्यादिति तदर्थान्तिमिति बोध्यम् । 'यदा तद्वत्त्वं प्रत्ययार्थविशेष-

१ 'हेतुमते चै' पा० । २ 'इत्येव' पा० । ३ 'भवन्ति हि' पा० ।

४ अथ पाठः संप्रति गुप्तः । ५ 'जनकप्राति' ।

तक्ष' इति तनूकरणमुपादीयते ॥ यदि तर्हितद् प्रकृत्यर्थविशेषणमिदं भवति । प्रकृत्यर्थविशेषणं हि तत्र विज्ञायते—'तनूकरणक्रियाया तक्ष' इति ॥

अस्तु प्रकृत्यर्थविशेषणं को दोषः ? इह 'द्युत्त करोति', 'प्रेषित करोती' ति णिच् प्राप्नोति । प्रत्ययार्थविशेषणे पुन सति नैष दोषः । स्वशब्देनोक्तत्वात् भविष्यति ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणेऽपि सति नैष दोषः । यत्र नाऽन्तरेण शब्दमर्थस्य गतिर्भवति तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥ यत्र हि अन्तरेणाऽपि शब्दमर्थस्य गतिर्भवति न तत्र शब्दः प्रयुज्यते ॥

इह तर्हि 'पाचय' योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेने त्युभयो कर्त्रोर्लैनाऽभिधानं प्राप्नोति । 'प्रत्ययार्थविशेषणे मति पुनर्नैष दोषः 'प्रधानकर्तारि लादयो प्र]म्यण दृष्टान्त । यदा तु मार्बधातुकाया कर्त्रादय' इति पक्षस्तदा वैधर्म्येण दृष्टान्त इति व्याख्यानम् । यथा तनूकरणं प्रकृत्यथा न तथा हेतुमत्यापार इत्यर्थः ।

परस्तु साधर्म्येण दृष्टान्तं मार्बधातुकत्वं च कर्त्रादीनामन्यमानं वाह—यदीति अस्त्विति । विनापि णिचा 'पद्यभिर्हृ' कृपतीति प्रयोजकव्यापारावगमात् प्रकृत्यर्थं हेतुमत् उपपद्यते । 'पद्यती'त्यादी तु द्योतरो णिच्नास्तीति तदप्रतिपत्तिरिति भावः । उक्तं करोतीति । प्रकृतिविशेषणपक्षे यथा प्रकृत्यभिहिते प्रयोजकव्यापारे णिच्भवत्येवमुक्तप्रतिपादिशब्दाभिहितेऽपि प्राप्नोति, हेतुमद्विरोपणत्वात्करोत्यर्थस्य । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे तूष्णीमासीनत्वात्प्रतिपत्तिभावः । यत्रेति । यस्याऽर्थस्य द्योतनाय णिच्विधीयते स यदा शब्दान्तराऽवगतो भवति तदा प्रयोजनाऽभावात्प्रतिपत्तिर्भवतीत्यर्थः । उभयोरिति । धातुवाच्यस्य व्यापारस्य कर्तारि लकारेणोपपत्तव्यम् । यदा च पाचिना द्वयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकसोर्ब्यापारोऽभिधीयते, णिच्प्रत्ययः केचस्वार्थिकत्वात् प्रयोजकव्यापारस्य द्योतकत्वात् धातुवाच्यव्यापारस्योर्ब्यापारोऽपि साम्यमिति द्वयोरप्यभिधानं स्यात्, तत 'पाचयतो देवदत्तयज्ञदत्ता' इति प्रसज्ये

उ]णमेव भवतीति भाष्येऽन्वयः । 'अस्त्वित्यनन तत्पक्षोपपत्ति' सूचिता । तान्नाह—विनापीति । द्योतरो णिच्नास्तीति । 'कृपती'त्यादी तु पद्यभिर्हृ' इति, एकान्ते तूष्णीमासीनत्वादिशब्दं तद्व्योतकमिति भावः । एवमुक्तप्रेषितेति । प्रकृतिविशेषणपक्षे शब्दान्तराऽभिहितद्योतनार्थं णिच्प्रसृप्तिरिति भावः । हेतुमद्विरोपणत्वादिति । प्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः । 'हेतुमत्ता'त्यस्य विषयमहमीत्यादिति भावः । शब्दान्तरंति । वाच्यशब्दान्तरस्य । यदा चेति । पद्यादिभिः पादानुहृतं च द्वयोरप्यभिधानमिति मते इदमभाव्यमिति भावः । एवमभयोरपि व्यापारयोः समसत्त्वेन विशेषणविशेष्यभावानापन्नयोभयोरपि कर्त्रोः प्रधान्यमिति हृदयम् । धन

१ 'विशेषणं भवति' । २ 'सतिपुन' । ३ 'सति पुनर्नैष दोषो भवति' । ४ 'न दोष' ।

भवन्तीति प्रधानकृतं लोकाभिर्प्राप्यते, यथाऽऽप्रधान कर्ता मित्वा तत्र
 'कर्त्तरीत्येव तृतीया ॥ इह च 'गमितो ग्राम देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यव्यतिरिक्तो
 गन्वर्थ इति कृत्वा 'गन्वर्थना क कर्त्तरीति क कर्त्तरि प्राप्नोति ॥ इह
 च 'व्यतिभेदर्थे' 'व्यतिच्छेदर्थे' इति । अथतिरिक्तो हिमार्थ इति कृत्वा
 'न गतिहिमार्थेभ्य' इति प्रतिषेध प्राप्नोति ॥

अन्तु तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणम् ॥ यदि प्रत्ययार्थविशेषण 'पाचयत्योदन
 देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोगे कर्त्तरि वनंमजा प्राप्नोति । भवति हि तस्य
 प्र निव्यर्थ । प्रधानकर्त्ते । प्रकृत्यथ पमनेन्याप्यर्थस्य प्रागन्यासस्य कर्त्ताऽपि
 प्रत्ययमिति भव । गमित इति । प्रयोक्तव्यापारस्य गमितान्यन्तानस्य कर्त्तरि
 प्रयोगे क क प्राप्नोतीत्यर्थ । प्रयोज्यस्य तु कर्मत्वान्तरैव क दृश्यते । तदुक्तम्—
 'अप्रधाने दुहाडीना प्यन्ते क्नुंश्च वर्मण' इति ॥ व्यतिभेदपन्त इति । प्रयो-
 जकव्यापारस्य व्यतिहारे न तु प्रयोज्यव्यापारस्येति दृष्टव्यम् । भवति हीति ।
 प्यर्थस्य प्रागन्यासव्यापारेणैवित्तम सा प्रयोज्यस्येत्यर्थ । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे तु

उ] ताऽऽपरे प्रयोज्यस्य कर्मत्व नाऽऽपादितम्, प्रयोक्तव्यापारस्य विशेषणताऽ-
 बोधेन तस्य फल्वाऽभावेन फलप्रयत्नाऽभावात् । गत्तादिमूर्त्तौ तस्य विध्यर्थमे
 वेति बोध्यम् । परे त्वेव हि 'प्रकृत्यर्थविशेषण'मिति भाष्याभ्याऽऽमन्ति । तस्मात्प्र-
 कर्त्तानप्रयोज्य पार पचेरर्थ । तत्राऽन्यासनीयत्वक्षणार्थप्रधान्यस्यपयोजक
 व्यापारस्य, शब्दस्य प्रयोज्यव्यापारस्येत्युभयाभययो कर्त्तृत्व, 'स्वतन्त्र कर्त्ते'त्यनो-
 मयविरप्रधान्यस्यापि विनिगमनाविरहेण प्रदार् । एवमप्यन्तोत्तरत्वेन पर्यायेण
 द्वयोरप्याभिप्रायतिरिति भव्यात् । प्रधानकर्त्तरीति । प्रकृतिभूतान्यन्तार्थकर्त्तरी-
 त्यर्थ । प्रयोक्तकर्त्ता तु पन्वर्थस्य, न तु प्यन्तार्थस्येति न प्यन्तप्रकृतिकत्वेन
 तदभिधानमिति भाव । प्रधानकर्त्ता—स्वप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराभयस्य कर्त्तव्यर्थ ।

अप्रधानमिति । अत्रप्रकृत्यर्थप्रधानव्यापाराभय इत्यर्थ । अन्यतिरिक्त इति ।
 प्रयोक्तव्यापाराभयतिरिक्ताऽऽप्य इत्यर्थ । गित्यन्तदर्पकत्वे तु प्रयोजककर्त्ता
 न गन्वर्थकर्त्ता, किन्तु प्यन्तकत्वेन न दोष इत्याहु । नतु प्रत्ययार्थविशेषणार्थे-
 ऽपि कथमनामनेपद, हिमाहप्रयोज्यव्यापारस्यैव व्यतिहारो, न तु गित्त्वान्यप्र-
 योक्तव्यापारस्य सोऽन आह—प्रयोजकव्यापारस्य व्यतिहार इति । तथापारे-
 षेभ्यिननम आदिभि । तथापारप्रयोक्तव्यापारस्य फलप्रयत्नादित्यर्थ । भाष्ये-
 तस्य—प्रयोगस्य । तस्मिन्—प्रयोगे । एतेन 'स्वव्यापारे स्वतन्त्रव्यापारेणाऽऽन-
 रत्वेन च कर्त्तृत्वमेवैत्यपन्तम्, अन्तरादपि प्रधानकार्यस्य लोके बल्यत्वात्

१ इह क्वचित्ता २ 'कर्त्तरि क' । ३ 'वने' । ४ इह क्वचित्ता ५ 'व्यतिहार' ।

तस्मिन्नीप्सा ॥ इह च 'ग्रामगमयति' 'ग्रामाय गमयती'ति, -व्यतिरिक्तो गन्धर्थ इति कृत्वा 'गन्धर्थकर्मणी'ति द्विर्तायाच्चतुर्थ्यो न प्राप्तुत ॥ इह च-एधोदक स्योपस्कारयतीति, -व्यतिरिक्तं करोत्यर्थं इति कृत्वा 'कृत्र प्रतियस' इति षष्ठी न प्राप्नोति ॥ इह च 'भेदिना देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठाना'मिति प्रयोज्ये कर्त्तरि षष्ठी न प्राप्नोति ॥ इह चा'अभिषावयति' 'परिषावयती'ति, 'व्यतिरिक्तं मुनोत्वर्थ' इति कृत्वा 'उपसर्गात्मुनोतिमुवैती'त्यादिना षष्ठं न प्राप्नोति ॥ नेत्र दोष । यत्तावदुच्यते 'पाचय योदन देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्त्तरि कर्मसज्ञा प्राप्नोतीति । 'गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मार्थकामाणी'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति- 'एतेषामेव ष्यन्ताना य कर्त्ता षणौ कर्मसज्ञो भवति नान्येषा मिति ॥ यदप्युच्यते- 'इह च ग्रामगमयति ग्रामाय गमयती'ति 'व्यतिरिक्तो गन्धर्थ' इति कृत्वा 'गन्धर्थकर्मणी'ति द्विर्तायाच्चतुर्थ्यो न

प्र] इयोरपि प्रयोज्यप्रयोक्तव्यापारदोरेकधातुवाच्यत्वाद्धानुवाच्यव्यापाराऽपेक्षया द्वयोरपि कर्तृत्वात् प्राधान्येन प्राप्नोतीति दोष उक्तः । ग्राम गमयतीति । ष्यर्थस्यैव ग्राम, प्रयोज्यकर्मणि भार । षष्ठी न प्राप्नोतीति । ष्यर्थस्य कर्मत्वादिति भावः । मुट् तु करोतिधात्वाभ्रप्रत्याण्णितुत्पत्तानपि तद्रूपसन्निधानालिष्यत्येवेति तच्चाऽचूचुदत् । प्रयोज्ये कर्त्तरिति । तस्याऽप्राधान्यादिति भावः । अभिषावयतीति । ष्यर्थस्योपसर्गा विरोधक इति भावः । एतेषामेवेति । ष्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेपित्त तमस्य प्रयोज्यस्य मिद्धा कर्मसज्ञा । न च स्वव्यापाराऽपेक्षया स्वानन्त्यापरत्वात्कर्तृमहा प्राप्नोतीति युक्तं यत्कृत् । प्रयोज्यव्यापारस्याऽप्राधान्यात्प्रधानाऽप्रधानैर्व्यापारसन्निधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वात् । नियमेन तु प्रधान-

उ] दर्शनादिति भावः । एतद्धानुवाच्यत्वादिति । ष्यन्तप्रवृत्तिधातुवाच्यत्वादिन्यर्थः । ननु प्रयोज्यस्य ष्यर्थव्यापारापेक्षया कर्मत्वेऽपि ग्रामादेश्चर्म्यर्थनिरपितमेव कर्मत्वमत्र आह- ष्यर्थस्यैवेति । 'प्राधान्या'दित्यादि । उत्तरदेशसंयोगे ष्यर्थव्यापारजन्यत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । प्रतिबन्धवाचिकरोत्यपेक्षया मुत्पञ्चोर्विधावविशिष्टे ष्य प्राप्तिरेव कथमुक्तेत्यत्र आह- मुट्त्विति । कर्मणि विधानादर्शमापेक्षा षष्ठी, 'उपात्प्रतियस्रे'ति मुट् धातुस्वरूपापेक्ष इति भावः । तस्याऽप्राधान्यादिति । कृत्रप्रत्यर्थकर्मार्थो हि तेन षष्ठी । कृत्रप्रतिध ष्यन्ता । एतत् तदर्थकर्मण्येव स्यात् न तु ष्यप्रत्यर्थकर्मार्थः । अप्राधान्येन कृत्रप्रत्यर्थ्याऽकर्तृत्वमेवेति दोष्यम् । नियमन्व उपपत्तिमाह- ष्यर्थस्येति । परत्वादिति । अन्तरत्वाद्दुपसर्गाद्व्यापारस्यपि दोष्यम् । प्रधानेति । सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य यत्त्वरत्वात् । न चोद्देश्यतात्क्षणमार्थं प्राधा-

१ 'मुनोत्यादीनामिति' 'मुनोतीत्यादीनामिति' । २ 'ग्रामव्यापार' । ३ 'गन्धर्थ' ।

प्राप्तुत'इति,—नामावेव प्रेष्यते 'गच्छ प्राप्तुमिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ साधन-
त्रिगिष्टामयी क्रिया प्रेष्यते—'प्राप्तु गच्छ' 'प्राप्तुय गच्छे'ति ॥ यदप्युच्यते—
“[इह च] एषो दकस्योपस्कारयतीति व्यतिरिक्त करोत्यर्थ इति कृत्वा कृत्
प्रतिपत्त इति पठ्यते न प्राप्तोती'ति । नामावेव प्रेष्यते—'उपस्कार्यधो दक-
स्ये'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ साधनविशिष्टामयी क्रिया प्रेष्यते—'एधो दकस्यो-
पस्करयेति ॥ यदप्युच्यते—“इह च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठना-
मिति प्रयोज्ये कर्त्तरि पठ्यते न प्राप्तोती'ति । उक्तं तत्र वृद्धरणस्य प्रयोजन
'कर्त्तृभूतपूर्वमात्रेऽपि पठ्यते यथा स्या'दिति ॥ यदप्युच्यते “इह चाभिप्राव-
वति परिपात्रयतीति—व्यतिरिक्त मुनोन्वय इति वृत्तौपसर्गान्मुनोतीर्थो-
द्विनः पत्र न प्राप्तोती'ति, नामावेव प्रेष्यते—'मुनु-अभी'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥
उपसर्गविशिष्टामयी क्रिया प्रेष्यते—'अभिपुण्ड्रि'ति ॥

प्र] प्रयुक्तकार्यव्याकर्त्ता गुणनिमित्तकार्यमद्वावा कर्त्तृव भवत्येव । तदुक्त हरिणा—
'गुणक्रियाया स्वातन्त्र्याप्रेषणे कर्मता गत । नियमात्कर्ममज्ञाया स्वध
मंगाभिधायते' इति ॥ नामाविति । प्राप्तु प्रत्ययस्य कर्म न तु ष्यस्ये-
त्पर्य । साधनविशिष्टामिति । प्राप्तुर्मिसा गमनक्रिया प्रयोच्य प्रेष्यति—प्राप्तो-
तीत्यर्थ । न च प्रेष्यते—प्राप्यते । कर्त्तृभूतपूर्वमात्रेपीति । प्रधानचरेऽपि कर्त्तरी-
त्यर्थ । मुनु अभीति । न प्रयोच्यव्यापारस्याभिमुख्यमभिसन्देन शोन्यते, अपि

उ] न्यस्यप्रयोज्यव्यापारस्याप्यन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोच्यव्यापारेऽपि स
स्वात्, शब्दशब्दं शब्दप्राधान्यस्यैव मुख्यवाचि भाव । गुणेति । प्रेषणे कर्मता-
प्राप्तोऽपि पदार्थ कर्ममज्ञाया नियमात्प्राप्त्या गुणक्रियाया स्वातन्त्र्याच्च स्वधमंग कर्त्त-
त्वेनाभिधायन इत्यर्थ । 'स्वातन्त्र्येणे'ति पाठेपि—'कर्त्तृत्वेने'त्येवार्थ । प्राप्तु प्रकृ-
त्यर्थस्येति । गमे स कर्मकत्वेनाऽवश्य कर्त्तृपेक्षणाग्न्यर्थस्य कर्त्तृमज्ञाया प्रयो-
ज्यकर्मणः शान्तवाचि भाव । 'साधनविशिष्टा क्रियामयी प्रेष्यते' इत्यत्र कथं
द्विकर्मकत्व, कथं प्रयोज्ये कर्मणि स्मार इत्यत्र आह—प्राप्तोतीति । तथा च
पूर्व इपि प्राप्त्यर्थ । तस्मात्प्रयोज्ये प्रत्यये प्रेष्यते इतीति भाव । 'प्राप्तो-
तीत्यर्थ' इति पाठे प्रेष्यतिपदस्य स्वोक्तस्येदमर्थमन्यतम्, न तु भाष्ये तथा पाठ
इति धर्मितव्यम् । भूतपूर्वत्वमनुपपत्तेरह—प्रधानचरेपीति । वृत्प्रकृतिघटन-
धान्वयं कर्त्तरीपीत्यर्थ । तस्मिन्स्थकृद्गुणमाहृत्यैतदर्थमपि भाव । अवि-
चित्ति । एतथाऽभेदेन कदाचिदपि ष्यर्थविशेषणनेति भाव । भाष्यसम्भवेन
वैयर्थ्योक्तं प्रयोज्यव्यापारस्यैवैवकारेण तु तदाभिमुख्योक्त्याऽभाव एताऽभे-

१ इह वचिन् । २ 'किं तर्हि' पा० । ३ 'त्रियामयी' । ४ 'मुनोन्वादीनामिति' ।

युक्तं पुनरिदं विचारयितु,—नन्वनेनाऽम्बन्धिधेन प्रत्ययार्थविशेषणेन भवितव्यं यावता ध्यक्तमर्थान्तरं गम्यते—पचति पाचयतीति च ? ॥ यादं युक्तम् । इह पचे क प्रधानार्थं ? ॥ याऽसौ तण्डुलानां विहित्तिः ॥ अथे-
दानौ तदभिसन्धिष्वन्धिपूर्वकं प्रेपणमध्यपण वा युक्तं यत्पूर्वं पच्यर्थं स्यात् ॥

प्र [तु प्रयोज्यव्यापारस्यैवेत्यर्थः । युक्तं पुनरिति । सन्देह एव विचारनिमित्तं नोप-
पद्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां भूयोदर्शनविषयाभ्यां प्रत्ययार्थविशेषणपक्षस्यैवोरप-
न्नत्वादिनि भावः । यासाविति । तदर्थत्वात्कारकग्रामस्य, तदनन्तरस्य फलोत्पा-
दादिति भावः । तदुक्तं हरिणा—'अनन्तरं फलयस्याः कल्प्येते तां द्विषां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्वयासां तु तदारयता' ॥ इति ॥ तत्र यथाऽधिभ्रमणादय-
स्तादर्थ्यात्पचिवाच्यास्तथा प्रेपणादिरपि, शीतकस्तु शिजपेक्ष्यत इत्यर्थः । न च
वाक्वाणामपि तादर्थ्यात्पच्यभिधेयत्वप्रसङ्गः, तेषामविद्यात्फवाद्वातोश्च त्रिनाशचि-
त्वात् । विहित्तिश्चाऽत्र फलानन्तरव्यापारोपलक्षणम्, 'इष्टस्य पचन्ती'त्यादां तस्याऽ-
सम्भवादित्याहुः । पच्यर्थं स्यादिति । सम्भावने लिङ् । संभाव्यते पच्यर्थेनैव प्रेप-
णादे । अत एव सदायाद्विचार्य प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे भाष्यकारेण स्थापितः, तद्दोषाणां
परिहृतत्वात्, पक्षान्तरे दोषाणां चाऽपरिहाणत् । अथ वा प्रवृत्त्यर्थविशेषण-
पक्षोऽपि स्थापितः, नल्पक्षभाविना दोषाणां सुपरिहरत्वात् । तथा हि यदुक्तं—'द्वयो
कत्रोल्लेखानभिधानं प्राप्नोतीति, नाऽयं दोषः, प्रवृत्त्या प्रयोज्यव्यापारोपमर्जनस्य

उ.] लभ्यत इति बहवः । यद्यपि पूर्वं 'प्रमाणे द्वयसन्' 'शेषे' 'सम्भूते' इति सप्तमीनि-
र्देशस्योभयथापि दर्शनाद्विचार उपपादितस्तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिदानीं विचार
आशिष्यत इत्याह—अन्वयेति । भाष्ये—ध्यक्तमर्थान्तरं गम्यत इति । 'प्यन्ताऽ-
प्यन्तान्ध्याम्परस्परस्मा'दिति शेषः । विहित्ते प्रधानार्थत्वे युक्तिमाह—तदर्थत्वा-
दिति । विहित्तिप्रहणं फलाऽप्यवहितपूर्ववर्तिव्यापारोपलक्षणम् । स्पष्टन्वेद-
मनुपदं स्वयं यक्ष्यामि । तद्धनप्रसाह—तदनन्तरमेति । तथा प्रेपणादिरपीति ।
विहित्तिरनुकूलत्वेनेत्यर्थः । वस्तुन प्रवर्तनाप्रयोज्येभ्येव तस्य विशेषणता
न्याय्या । सम्भावन इति । 'उपमंवादाशङ्कयोर्धे'ति मूत्रे भाष्ये पठितेन
'उपमंवादाशङ्कयोर्लिङ्'त्यनेन । तत्राऽऽशङ्का—उत्प्रेक्षा । सम्भावनपि—उक्त-
कांठिवा शङ्कनेति बोध्यम् । भाष्ये—तदभिसन्धिपूर्वकमित्यस्य—'तद्विशेषणभूत'-
मिति शेषः । अपरिहारादिति । 'सर्वम्पच्यर्थं स्यादिति युक्तान्तपदि न पक्षो
दुष्ट' इति शेषः, दोषाणामुक्तत्वादिति भाष्यार्थ इति भावः । अथ येति । अत्र
पक्षे 'सर्वं पच्यर्थं' स्यादिति यत्तदुक्तमेवेति भाष्यार्थ इति भावः । प्रयोज्यव्यापा-

अथ हेतुमर्ताति कौ म चर्थ ? ॥ हेतु कर्ताऽस्य मं हेतुमान्, 'हेतु मर्ता'ति ॥ ॥ हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्र, भिन्नादिषु दर्शनान् ॥*॥ हेतुनिर्देशश्च निमित्तमात्रे द्रष्टव्य । यावत्प्राप्तिमित्त कारणमिति तावद्धेतुरिति ॥ किं प्रयो चनम् ? ॥ 'भिक्षादिषु दर्शनान्' । भिन्नादिष्वपि हि निजद्रव्यते—'भिक्षा वाम यन्ति, 'कराणोऽभिरध्यापयती'ति ॥ किं पुन कारण पारिभाषिक हेतौ न सिध्यति ? ॥ एवमन्यते—चेतनायत एतद्भवति प्रेषणमप्यपण चेति, भिक्षाश्चाऽचेतना ॥ नैप शेष । नावश्य स्पष्ट वाम प्रयोचयति य आह 'उच्यते'मिति ॥

प्र] प्रज्ञानस्यापारम्याभिज्ञानात्तन्मैव गिञ्चा ध्यानान प्रज्ञान एव कर्तारि ए भविष्यति नाऽप्रज्ञाने। गिञ्चा च ध्यानकेन प्रज्ञानभूतगर्भत्वं निवर्तित गमनारूपस्य प्रज्ञानस्याऽऽभ्याभिज्ञानादिनिष्पन्नाप्रयोचककर्तारि लभ्याऽनुपपत्ति । 'व्यतिभेदयत्न' द्यप्रभाषि विमता १ ग प्रज्ञान धान्त्वयो, न तु हिंसात्प द्यामनेपज्ञाने ऽऽभाव ।

अपेति। अथपि पर्यय मत्तस्यैव मन्वर्षवन निर्जानत्व्यापि हेतुगच्छत्याऽनकारं व मति ह्वर्षाऽपरिज्ञानात्तद्विद्येष्ट्यापि मचर्षस्याऽपरिज्ञानात् प्रश्न । म चाऽर्थादेतुविषय एवाऽवनिष्ठते । कौ हेतुरिति । किं प्रयोचको हतुरथ निमित्तमात्रम् ? । हेतु कर्तारि । हेतु प्रयोचक इति भाव ॥ नावश्यमिति ।

उ] रिति । प्रयोच्यपार उपमर्चन यम्यति विग्रह । लक्ष प्रयोच्यप्रज्ञानक्या गुणप्रधानमात्रावगनेस्मह्यापारयोरपि तरवमंत्रोचिद, न तु फलानुकूलत्वेन सम रक्षणया बोध उचित । एव च वाचकतापत्त इव द्योतकतापत्तेऽपि द्वयोर्व्यापारयोर्गुणप्रज्ञानमायनैवोपस्थिते प्रज्ञानकर्तृत्वे तेषाऽभिज्ञानमित्यप्रज्ञाने कर्तारि नृतीयादि भवति ।

परे तु द्योतकत्वानस्य विशेषणैवोचिनति भाष्योक्तदोषाऽनुद्धार । स एवाऽस्य पथस्य भाष्ये प्रकृत्यर्थादेवप्रसङ्गे देनोऽस्य । किञ्च अन्ताप्रत्ययान्तप्रकृत्यर्थ कर्तारि सामर्थ्यादित्यवश्य वाच्यमेतत्पक्षेणैव प्रयोच्ये कर्तारि नृतीनेव लकारोऽपि दुर्गार । एतादीनामप्रज्ञाने कर्मस्थपि व्यदिम्बीकारेण लादिविभौ कर्तृत्वमांसे प्रज्ञानाऽप्रज्ञानस्याऽऽप्रज्ञानरचितत्वाच्च । वाचकत्वे तु न दोष, प्रयोज्यस्य अन्त-प्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि अन्तकर्तृत्वाऽभावात्तत्र कर्तारि अन्ताप्रत्ययाऽनुपपत्त तावमन्य योरपि दूरण उमेवे तातु । गिञ्चेति । प्राधान्येनानरदेशमयोगानुकूल्यापारार्थक एव गचर्थ इति भाव । अर्थप्रदणमामर्व्यादिति बोध्यम् । व्यतीति। गौऽपि प्रागुक्तयुक्त्यैव प्रज्ञानभूतप्रागपि योगानुकूल्यापारार्थक एवति भाव । हेतु प्रयोचक इति तथा च

१ 'वस्य' पा० । २ 'म' इति क्वचित् । ३ 'मात्रं द्रष्टव्यम्' पा० । ४ अथ पाठ क्वचित् । ५ 'वामयति' । ६ 'यथाह' । ७ 'य आह इहेतुप्यतामिति' ।

किं तर्हि ? ॥ तूष्णीमप्यासीनो यस्तत्समर्थान्याचरति सोऽपि वास प्रयोजयति । भिक्षाश्चापि प्रचुरा ध्यञ्जनवत्यो लभ्यमाना वासं प्रयोजयन्ति । तथा कारीपोऽग्निनिर्वाते एकान्ते सुप्रज्वलितोऽध्ययन प्रयोजयति ॥

इह कश्चित्कं चिदाह—‘पृच्छतु मा भवान्, अनुयुक्तां मा भवा’निति, अत्र णिच्स्मात् भवति ? ॥ अकर्तृत्वात् । न ह्यसौ संप्रति पृच्छति, [नच प्रैष्यति,] तूष्णीमास्ते ॥ किं च भो वर्तमानकालाया एव क्रियायाः प्र.] तत्समर्थाचरणमपि प्रयोजकव्यापारस्तत्सद्भावाधीनत्वात्प्रयोज्यक्रियासिद्धेरित्यर्थः । पृच्छतु मा भवानिति । प्रथं प्रयोज्यस्तस्य प्रेरक प्रयोजको भवतीति तद्व्यापारे णिच्स्मात् भवतीति प्रथं । एकविषयत्वानेकदेशिचय पर्याय-प्रसक्तं ॥ अकर्तृत्वादिति । स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको हेतुरित्युच्यते, प्रयोज्यश्चाऽत्र न कर्त्तुं प्रयोजको न हेतुसङ्ग इत्यर्थः । तूष्णीमिति । निर्व्यापारत्वात्प्रयोजकत्वमात्रमपि तस्य नास्ति युक्तस्तद्विशेष कर्तृत्वमित्यर्थः ।

उ] पारिभाषिकस्यैव हेतोर्ग्रहणमिति भावः । वस्तुतस्तु ‘बो मत्वर्थ’ इत्यस्य किं पारा-दिह प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः । वृत्तिमाऽवृत्तिमन्यायेन हेतुसंज्ञाविधानसामर्थ्येन च तस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति तत्र प्राऽनीचिन्यान् । हेतुः कर्त्ताऽस्येति । प्रयोजक-व्यापार एवेत्युत्तरम् । प्रयोजकस्य परिभाषिकहेतुत्वेऽपि लक्ष्यानुरोधेनाह भाष्ये— हेतुनिर्देशश्चेति । पारिभाषिकेऽपि लक्ष्यसिद्धिमाह—नावश्यमिति । तदाशय-माह—तस्ममर्थेति । भाष्ये ‘प्रवीती’त्यनेन तादृशशब्दप्रयोग एव मुख्या प्रव-र्तनेति सूच्यते । ननु प्रथमक्रियाकर्तृतया कस्य चित्तिऽप्रभावात्प्रयोज्यस्याऽभावे प्रयोजकस्याप्यभावात्कथं णिच्शब्दात्, तत्राह—प्रैष्यति । ‘भानी’ति शेषः ।

समानार्थत्वाद्युगपत्पृष्णिचोरप्रसक्तोऽह—एकविषयत्वादिति । वस्तुतस्तु लोटन्ते प्रयुज्यमानलोडन्तशब्द एव प्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वाणिच्यत्वादिनि प्रथ-माय । पर्यायस्य प्रथमविषयत्वे लोटोक्तत्वात्प्रेषणस्य णिच्न भविष्यतीत्युत्तरपर-भाष्याऽसङ्गतिः । न हि पर्याये लोटोक्तत्वमस्ति । पर्यायो नाम कदाचित्शेदेव, कदा-चिष्णिजेवेत्यावारः । ननु ‘उक्तं करोती’त्यत्रोक्तत्वायेनाऽत्रापि णिचोऽप्राप्त्या भवदुक्तव्याख्याने भाष्याऽसङ्गतिरिति चेन्न, लोटन्तशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकव्यापारस्य लोटवाच्यत्वमित्यभिमानेन शब्दासत्त्वात् । लोटोक्तत्वादित्युत्तरस्य चाऽप्यमाशयः । स प्रेरणात्वेन लोटोक्त एवेति । एतच्च ‘विधिनिमन्त्रणे’नि सूत्रे उपपादयिष्यते । मञ्जूपायाच्च निपुणतरमुपपादितम् । न कर्त्तुं । तत्र प्रथमक्रियाया अभावकदिति-भावः । युक्तस्तद्विशेष इति । ‘तूष्णीमास्ते’ इति भाष्ये वैमुनिव्यायोपलक्षण

कर्ता भवितव्य न भूतभविष्यत्कालाया ।॥ भूतभविष्यत्कालाया अपि भवि
तव्यम् । अभिसम्बन्धस्तत्र क्रियते—‘इमा क्रियामकार्षांदिमा क्रिया करिष्य
तांति ॥ इह पुनरं कश्चिदभिसम्बन्ध क्रियते, न चामौ मप्रति पृच्छति,
नचामौ प्रक्ष्यति, तूष्णीमागते ॥ यदि तर्हि कर्ता नास्ति कथं तर्हि कर्तृप्रययेन
लोटोऽभिधीयते ? ॥ अथ कथमस्मिन्नपृच्छत्येयं प्रच्छिर्वर्तते ? ॥ अभिसम्बन्ध
स्तत्र क्रियते—‘इमा क्रिया कुर्विंति ॥ कर्तापि तर्ह्यभिसम्बन्ध क्रियते ॥
कथम् ? ॥ ‘कर्ता चोऽस्या क्रियाया मंत्रे’ति । एव न च कर्ता, कर्तृप्रययेन च
लोटोऽभिधीयते ॥ अथापि कथं विकर्ता स्यादेवमपि न दोषः, लोटोक्तवान्
प्रैषम्यं गिञ्ज भविष्यति । विप्रायन्ते ह्यनेष्वर्थेषु प्रैषादिषु छोडादयः । यत्र

प्र] कर्तृत्वमेव तस्याऽऽधीयमान—‘प्रश्नक्रियाया कर्ता त्व भवति । यथा ‘राजा
भव युष्मन्’ति राजत्वमेवाऽऽधीयते । यस्तु प्रश्नक्रिय सभाविक्रियो वा प्रयोज्य
कर्ता तस्य प्रयोक्तव्यो हेतुरित्यत्र गिञ्जभावः ॥ इतरा वर्तमानक्रियस्यैवाऽनेन कर्तृत्व
मुक्तमिति मत्वा चोदयति—किं च भो इति ॥ अभिसम्बन्ध इति । भूताया
भविष्यत्कालाया क्रियाया कर्ता भवति च प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ अथ कथ-
मिति । अमन्यर्थेण प्रयोगाऽसम्भवात् ॥ अभिसम्बन्ध इति । बुद्धिपरिवर्तित्वयथे बहि
रमन्यर्थेण सच्यप्रयोगादिति भावः ॥ न च कर्तेति । तस्मैवाऽऽधीयमानत्वान् । तदुक्त
हरिण-‘इत्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड्बुध्वायते । सक्प्रियस्य प्रयोगस्तु यदा
स विषयो गिञ्ज ’ ॥ इति ॥ अथापीति । दुर्लभशाभ्युपगमेनाऽपि परिहारोऽ
भिधीयत इति भावः । लोटोक्तवादिति । एकविषयत्वाग्नित्वो लोडादीना च
पाक्षिकत्वात्तदा लोड्बुध्वायते तदा तस्मैवाऽभिहितत्वान् प्रैषम्यं गिञ्ज भविष्यति ॥

उ] शेषम् । आधीयमान-विधीयमानमित्यर्थः । एतन्न ‘लोटो कर्तृत्वस्याऽभिधानान्
कथमकर्तृत्वमित्यपाम् । तदुपपादयति—यस्तु प्रयुतेति । अथ्य विषयैर
ल्लोटादिप्रयोग विनापी’त्यादि । प्रश्नक्रियोऽपि शब्दाय प्रैषेन एव भाष्ये—अभिस
म्बन्ध इति । बुद्धिकृताभिसम्बन्ध इत्यर्थः । भाष्ये—न चामौ प्रक्ष्यतांति ।
लोडन्तप्रनागकृत्प्ररणा विनेत्यर्थः । बुद्धीति । बुद्ध्या विषयीकृतस्यैव सर्वत्र
बोध्यन् । प्रयते च क्रियाया द्वे कर्तृत्वस्यापि तथाभूतस्यैव निधानमिति भावः ।
आधीयमानत्वादिति । विषयत्वादित्यर्थः । [प्रैष इति] । द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वराहि
तस्य प्रयोग-प्रैष । दुर्बलेति । ईश्वरानुरागे यदि हेतुमजामूने ग्रहणमिति भावः ।
पाक्षिकत्वान्-पर्यायेण जायमानत्वान् । एतद्भाष्यनिष्कर्षः श्रगेवोक्तः । कैयणेक-

१ अत्र पाठः क्वापि क । २ ‘पृच्छि’ ‘पृच्छति’ पा० । ३ च क्वापि क ।

४ ‘भवति’ पा० । ५ ‘प्रैषम्यं’ पा० । ६ ‘त्वन्वर्थे’ पा० ।

च द्वितीय प्रयोज्योऽर्थं भवति, भवति तत्र णिच् । तद्यथा-आसय शाय-
येति ॥ * ॥ कृष्यादिपु चानुपत्ति ॥ * ॥ कृष्यादिपु चानुत्पत्तिर्वक्तव्या । एवान्ते
तूष्णीमासीन उच्यते-‘पञ्चभिर्हँलै कृपती’ति । तत्र भवितव्य ‘पञ्चभिर्हँलै
कर्षयती’ति ॥ * ॥ कृष्यादिपु चानुत्पत्तिर्नानात्रियाणा कृष्यर्थत्वात् ॥ * ॥ कृष्या-
दिपु चानुत्पत्ति सिद्धा ॥ कुत ? ॥ ‘नानात्रियाणा कृष्यर्थत्वात्’ । नाना-
त्रिया कृपेरथा । नावश्य कृषिर्विलेखन एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रति-
विधानेऽपि वर्तते । यदसौ भक्तरोजयलीवर्द प्रतिविधान करोति स कृष्यर्थ ।
आतश्च प्रतिविधानेऽपि वर्तते, यदहरेवाऽसौ न प्रतिविधत्ते तदहरेव तत्त्वमे
न प्रवर्तते ॥ * ॥ यज्यादिपु चाऽविपर्यास ॥ * ॥ यज्यादिपु चाऽविपर्यासो

प्र] एवान्त इति-कृपावसामर्थ्यं दर्शयति। तूष्णीमासीन इति-व्यापाराऽभावमथ
नम् । कश्चिद्दि सामर्थ्यानिशयाद्युपपत्तयभिर्हँलै कृपेत्पर्यायण वेति तत्रिरामरण्याय
‘एवान्ते तूष्णीमासीन’ इत्युक्तम् । तत्र पञ्चभिर्हँलैर्भूमिमन्थै कर्षयतीत्यर्थावगमा
णिचि सति कृपतीति न प्राप्नोतीति तदनुपत्तिर्वक्तव्येत्यर्थ ॥ प्रतिविधानेपीति ।
धनेमार्थत्वाद्वातूना कृषिरेव प्रयोज्यव्यापारे तत्त्वमर्थान्तरणक्षण वर्तत इत्यर्थ ।
धानुनैव चोपपदसहितेन तस्याऽर्थस्य प्रमाशितत्वाणिजभाव, ‘विभाषोप-
पदेन प्रतीयमान’ इति पक्ष आत्मनेपदाऽभावध । यदा तु कृषिर्विलेखने वर्तते
तदा भक्तयेव ‘पञ्चभिर्हँलै कर्षयती’ति णिच् ॥ यज्यादिपिबति । यत्र

उ] ध्यालयानि हि लोड्डिशिष्टे तद्वारणऽपि तदुपरीत्या शङ्कितृत्वात्पर्यविपयस्य पर्याय
स्याऽवारणाच्चिन्त्यमिदम् । नन्वेव णिज्जेटो समावेशाऽभावे ‘आसये’त्याद्य
नुपपत्तिरेत आह-भाष्ये-यत्र च द्वितीय इति । प्रयोज्योऽपि ष्यथा यदाऽन्याऽ
पेक्षया प्रयोज्यो भवति तदा तयो समावेश इत्यर्थ । ननु प्रयोज्यव्यापारस्य पञ्च
भिर्हँलैरित्यनेनैव द्योतितत्वात्तद्व्योतनाय ‘एवान्ते’ इत्यादि व्यर्थमन आह-कश्चिदिति ।
तत्रेति । एवम प्रयोज्यव्यापारस्थाऽत्र प्रतीतेस्तद्व्योतनाय णिच्स्यादिति भाव ।
अनेमार्थत्वादिति । प्रतिविधानान्तोऽत्र धात्वर्थ । एतानुत्पत्त्वेन स एव वा ।
करणस्य च फले एवान्वय । भाष्ये-तत्त्वमेत्यस्य कृष्यर्थपर्यायत्व । धातोऽत्र
प्रयोज्यस्य बर्मत्व इत्यपत्ति । ‘गतिबुद्धा’ति सूत्रन्तु नियमस्य सत्तातीयापेक्षत्याद-
न्वण्यत एव व्यावर्तकम् । अन्ये तु तत्प्राप्तिरेव नति दिन् । णिजभाष्यइति ।
द्योतकतापेक्षेऽप्युपपदनेव द्योतितत्वाद्दोतमणियोऽभाव इति भाव । वस्तुतो द्योतक
त्ववादिनो वचनाऽऽरम्भ, द्योतकगमुख्यदर्शनात् । वाचकत्वादेन तत्प्राप्तनमिति
तत्त्वम् । प्रयोज्यव्यापारफलस्य वर्तुगामि वाक्येरा मनेपदमादाद्वाह-विभाषेति ।

१ ‘कृपति’ । २ अपि कश्चिन्न । ३ ‘याज्यादिपु च विपर्यास’ । ४ ‘वाऽविप’ ।

वक्तव्य । 'पुण्यमित्रो यत्ने, याजका याचयन्ती'ति । तत्र भवितव्य
 'पुण्यमित्रो याचयते, याजका याचयन्ती'ति । ॥२॥ यत्रादिषु चाऽविप
 यामो नानाक्रियाया मय्यर्थवान् ॥२॥ मयादिषु चाऽविपयाम् मिद्ध ॥
 कुत ? ॥ 'नानाक्रियाया मय्यर्थवान्' । नाना क्रिया यनेरथा । नावश्य यचि
 हंवि प्रेक्षेण एव वर्तते ॥ किं तर्हि ? ॥ त्यागऽपि वर्तते । तद्यथा—'अहो
 यत्त' इत्युच्यते य सुष्टु त्याग करोति । त च पुण्यमित्र करोति, याजका
 प्रयाचयन्ति । ॥-॥ तत्करोतीत्युपमङ्गलान् मूत्रयन्त्याथर्वम् ॥२॥ तत्करोती
 त्युपमङ्गलान् कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सूत्रयथाथर्वम्' । मूत्र करोति
 मूत्रयति । मूत्रयतीति ॥ इह 'व्याकरणस्य मूत्र करोति व्याकरण सूत्रयती-
 ति,—वाक्ये पृष्ठी, उपक्षे च प्रयये द्विर्नाया, केनेतदप्य भवति ? ॥ याऽपी
 मूत्रव्याकरणयारभिस्यन्त स उत्पत्ते प्रयये निवर्तते । अस्ति च करोते
 प्र] प्रोपविशपत्तायित्वान् प्रत्य च ऋचिना कर्तृवाच्यमानस्य प्रयोजनकर्तृत्वा
 णिच्छमदनिवारणाय वचनम् ॥

नानाक्रिया इति । तत्र त्यागवचनाश्रयण य प्रयोगश्चिपरीत प्रोपवचने
 इष्टव्य ॥ इह व्याकरणस्येति । लस्य लक्षणममुदाय वा व्याकरणशब्दा वर्तते
 न्ति भेदनिवन्तना पद्य । यत् नु लक्षण एव सूत्रे व्याकरणशब्दा वर्तते तदा
 व्यपदेशित्वाननिमित्ता पृष्ठी । यदा 'व्याकरण सूत्रं करोती'ति सामानाधिकरण्ये तदा
 यथा 'मुण्डयति माणसम्'मिति भवति तथा व्याकरण मूत्रयती'त्यपि भवति ॥

याऽप्याविति । वाक्ये द्रव्यस्य मूत्र 'सूत्र'शब्देनोच्यते । णिचि तूपने सत्त्व
 भावतिवर्तनाकरान्यसंभिसायी सूत्रशब्द मपचने । तदुक्त—'परार्थाभिधानं त्रिति'-
 ट] या च प्रत्यभिभाषति भाव । तद्विपरीत प्रश्नपति । 'अविपयाम्'पदनेष्टप्रयोग
 सिद्धिर न तु विपरीतप्रयोगव्याप्तिरपीत्यर्थ । भाष्य—तदिति,—प्रतिपदिकोप
 लक्षणम् । प्रतिपदिनादित्यर्थ । कर्मन्वाच्यन्तर्भावेणैकार्थीभाव, एकव्यवहारत् ।
 करतीति च वाच्योपलक्षणम् । तेन 'अश्वेनात्रामन्यथयथा'त्यादि सिद्धम् ।
 एवञ्च प्रतिपदिनादान्तरं' इत्यादिराण्यमूत्राणि प्रक्षितानि, वातुपाठे सूत्रमूत्रयानू
 चति योयम् । तत्परवर्तव्य सिद्धे वार्तिस्मरणं स्यात् । ऋचोन्मदज्ञानक यनाऽ-
 पेहमा मनुवर्तव्येधिव्यात् । एवञ्च 'मुण्डयति'ति मूत्रस्य कथयद्विन्य एवति
 वाच्यम् । लक्ष्ये इति । 'व्याकरण'शब्द कर्मन्मुण्डन् इति भाव । लक्षणममु-
 दाये वेति । अत्रयापीत्येऽर्थ । करणमुण्डन् स इति भाव । यदा नु लक्षण
 प्वेति । प्रतिमूत्र 'व्याकरण'शब्द इत्यर्थ । यदेति । व्यपदेशित्वान्नाश्रयण

व्याकरणेन सामर्थ्यमिति कृत्वा द्वितीया भविष्यति ॥ ५ ॥ आस्थानाकृतस्तदा
चष्टे [इति] कृत्वप्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच कारकम् ॥ ६ ॥ आस्थानाकृदन्ता-
पिणञ्चक्यस्तदाचष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे । 'कृद्वुक्प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच

प्र]रिति । एतच्च प्रक्रियान्तविभागाभयेणोक्तम् । परमार्थतस्तु धावन्तर सूत्रिर्वि-
शिष्टत्रियावचन ॥ आस्थानादिति । आस्थान इत्याख्यानम्-इतिवृत्तमुच्यते ।
प्रकृतिवदिति । पिणो या प्रकृति कमवधादि, तथा तुल्यकसादि कारक भवति ।
यथाख्यानत्रिप्रापेक्ष कमवधादे कर्मत्व तथा कसादेरपि प्राप्तिपत्ताख्यानकर्मभावस्ये
त्यर्थ । प्रकृतिवद्भावातिदेशेन च कसादे पृथङ्कृतत्वात् कममपातयदित्यादौ कसा
दिसब्दवर्धितस्यासहायामटादय कसादेर्न भवन्ति । वत्तरणाच्च स्वाभ्रममपि भव-
तीति 'पुष्येण योजयती'ति पुष्यस्य कर्मत्वाऽभाव । अथ वा प्रकृत्या तुल्य वर्तत-
इति प्रकृतिवत्, प्रकृतेरेव प्रकृतिवत् । प्यन्तस्य कारकमित्युभवधानिदेशाभ्रमणात्
च चित्काधित्यपरिगृहणे । प्रकृतिप्रत्यापत्त्या राजागमनादौ नलोपाद्यपि निवर्तत इति

उ] इत्यर्थ । करोत्यर्थाभिधायकिति । करोत्यर्थविशेषणीभूतसाध्यान्म्यस्त्वार्थाऽभिधा-
यीत्यर्थ । सूत्रेण च सूत्रेर्हृतिर्बोधा । भाष्ये-व्याकरणेन सामर्थ्यमिति । तज्जन्य-
फलध्रवन्वरूपमित्यर्थ । नित्यशब्ददर्शने 'सूनयती'त्यत्राऽप्यवधार्याऽभावा-
च्छब्देव नास्तीत्याह-एतद्येति । आस्थानयत इति । याहुलशान्त्वर्मणि ल्युट् । भाव-
ल्युटि ह्याख्यानत्रियायां कर्मत्व न स्यात् । णिच इति । 'कृतो या प्रकृति'रिति
तु नोक्त, प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततयाऽनेनातिदेशेन च पद्योप्रसङ्गात्, 'राजागमन'-
मित्यादौ राज्ञ वृत्तया 'राजान'मिति द्वितीयाऽनापत्तेः । तदयमर्थ-णिच्यकृते-
र्यथाऽऽख्यानक्रियाया कारकता तथा कसादेरपीति । तदाह-यथेति । नन्वेवमटाद्य
व्यवस्थेन्यत आह-प्रकृतिवद्भावातिदेशेनेति । प्रकृताविव प्रकृतिवत् । अत्र प्रकृति-
शब्देन कृत्-प्रकृति । तस्या यथा कसादेरनन्तभावस्तथा कृदन्तप्रकृतिर
णिवन्तेऽपीत्यर्थ । नन्वेवं 'पुष्येण योजयती'त्यत्रापि द्वितीयापत्तिरत आह-षट्क
रणादिति । क्वचिदिति । 'पुष्ययोगे ङी'इत्यत्र च प्रकृतेरेव प्रकृतिवदित्येवाभ्र-
णीयमिति भाव । एवञ्च द्वितीयाद्यन्तत्वात् पृथगाय चाऽतिदेशाद्व्यभाभ्रणीयम्भ
वति, वैस्प्यस्य भवतीति गौरवम्, अत्र 'प्रकृतिवच्चे'त्यस्य कृदप्रकृतेर्हन्त्यादेर्ष्य
न्तत्वे यथा कारक द्वितीयाद्यन्तं, धातावनन्तर्भूतञ्च तथेत्यर्थ उच्यते । 'प्रकृति
प्रत्यापत्ति'रित्यत्र कृ-प्रकृतेरेव ग्रहणेनाऽत्रापि तथैवाचित्याच्च 'पुष्येण योजयती'-
त्यत्र च न दोष । प्रकृतिप्रति । कृदप्रकृते प्रत्यापत्तावपि राजन्शब्दे नलोप
निश्चिती षधमिति चिन्त्यम् । वस्तुत 'प्रकृतिवच्चारक'मित्यतिदेशात्कृदप्रकरणेन
समासाऽभावेनाऽपदत्वात्तज्जित्तरिति बोध्यम् । अत्र 'प्रकृतिवच्चे'ति 'च' 'कारक'-

कारक । [आख्यानात्कृदन्ताणिऽभवताति वक्तव्यम्] । कर्मवधमाचष्टे कस्य घातयति । बलिप्रममाचष्टे वैलि वन्दयति ॥

॥२॥ आख्यानाच्च प्रतिपेय ॥२॥ आख्यानशब्दाच्च प्रतिपेयो वक्तव्य । आख्यानमाचष्टे इति ॥ किं पुनर्यान्वयतानि मत्ताभूतान्याख्यानानि तत्र उत्पत्त्या भवितव्यम्, आहो गिप्रत्रियान्याख्यानामात्रान् ? ॥ ऊच्यते ॥ यदि मत्ताभूतस्य, उद्वेगं प्राप्नोति,—राजागमनमाचष्टे राजनमागमयति। अथ क्रियाख्यानामात्रान्, न दोषो भवति ॥ यथा न दोषस्तथाऽस्तु ॥२॥ इत्य

प्र] राजानमागमयतीत्याद्युपपन्न भवति। कर्मवधमिति यद्यप्यत्र सन्निधोगनिर्दिष्टानामन्यतराऽप्येव उभयोरप्यभाव इति वशादेशनिमित्तमिच्छति तथापि पुष्यग्नौ गजानानि पुष्यग्नौ योचयतीति कुत्वस्य सन्निधागणित्वाऽभावाच्चिग्निसिद्धिनिमित्तमिच्छन्तानि प्रकृतिपदानिदृश्यते । किं पुनरिति । कर्मवध-नलाप्याख्यानादीनीत्यर्थः । इत्युच्यते । यदाऽऽरभ्यस्यो रममाणं मृगान् प्रतिपद्य व्याचष्ट-एताम्मज्जवशा एवविधा मृगं रमन् इति तदा प्रतिपाद्यस्य दर्शनार्था प्रगतिर्भवति । यदा

उ] मित्यनन्तरं यत्र -प्रकृतिप्रकारकत्वमिति । ननु तद्वत्कार्कमप्यादिदृश्यत । तत्र घातयतीत्यादी कुत्वन्वे सिध्यत, अन्यथा 'यथा स्वरूपप्रवृत्त' इति परिभाषया न म्नागम् । क्वचित्तु मयत्रापि 'प्रकृतिपदान् हनुमन्मन्त्रप्रकृति हनुमन्मन्त्रश्च प्रकृत्योऽभिमतप्रकृतिप्रकृति एव । प्रत्यापत्ति-प्रत्यभिपत्तिः । सा च तन्मन्त्रत्वप्रत्ययार्थमन्त्र च भवतीति । अनेनैव कारकसन्निधावधोदशनिमित्तं कुत्वन्त्वादिभ्यः सिद्धम् । नन्वेव प्रत्ययप्रवृत्तान् कृदन्तान्कमादेः षष्ठीं स्वादन-प्रकृतिवच्च कारकमिति । यद्विभक्त्यन्तत्र तत्र लक्षणमापीत्यर्थः । एवञ्चाऽऽपत्तिरूपेणानुपपत्तिः । 'प्रत्यापत्तिशब्दस्य च प्रसभिभाविययतयाऽऽपत्तिरिति रित्यथा ननु नष्टस्य पुनः प्रादुर्भाव प्रत्यापत्तिः । अतएव 'रात्रि विद्यामयनि' 'मृगान् रमयती'स्युत्पत्तिरिति प्रत्ययवचने प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्च मत्तति । अन्यथा तत्र प्रकृतस्य दर्शनाऽनपहारा प्रत्यापत्तिश्च वहाऽऽपत्तिरिति स्पष्टम् । कारकसन्निधावधोदशनिमित्तं फलमित्याहुः । यद्यप्यत्र सन्निधोगेति । एवञ्च तदनिव्यन्तत्वात्प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचोऽऽपत्त्यमिति धार्यम् । भाष्ये मत्ताभूतानित्यस्य प्रसिद्धानीत्यर्थः । भाष्ये—राजानमागमयतीति । एतस्य 'देवदत्तपाकमाचष्ट' इत्यर्थे देवदत्तन पाचयतीत्यत्र 'गतिरुदी'तिनिर्गमेन देवदत्तस्य कर्मत्वाऽभावात् । इत्युच्यते । इत्युच्यते इत्युच्यते सात्तु । रममाणान्मृगानिति । एतेन 'मृगरमण'शब्द आख्याते

१ एत पाठ. इच्छिन्न । २ 'बन्दि' 'बन्दि' 'बन्धि' पा० । ३ 'यतीति' पा० । ४ 'स म्नाभूताख्यानानि तेभ्य' 'स म्नाभूताख्याना' पा० । ५ 'क्रियाख्याना' पा० ।

र्थाया च प्रवृत्तौ ॥३॥ दृश्यार्थायां च प्रवृत्तौ कृदन्ताणिज्वत्त्वव्यस्तदाचष्टे इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । कृद्भूक् प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् ।
मृगरमणमाचष्टे मृगान् रैमयतीति ॥ दृश्यार्थायामिति किमर्थम् ? ॥ यदा हि
ग्रामे मृगरमणमाचष्टे मृगरमणमाचष्ट इत्येव तदा भवितव्यम् ॥३॥ आलोपथ
कालान्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ॥३॥ कालान्यन्तसंयोगे मर्यादाया कृदन्ताणिज्व-
वत्त्वव्यस्तदाचष्टे इत्येतस्मिन्नर्थे, आलोपथ कृद्भूक्प्रतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च-
कारकं भवतीति वक्तव्यम् । आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रि विवासयतीति ।
॥३॥ चित्रीकरणे प्रापि ॥३॥ चित्रीकरणे प्राप्यर्थे कृदन्ताणिज्वत्त्वव्य ।
कृत्भूक् प्रकृतिप्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । उज्जयिन्या
प्रस्थितो माहिष्मत्या सूर्योद्गमनं संभावयते-सूर्यमुद्गमनं पतीति ॥३॥ नक्षत्र-
योगे सि ॥३॥ नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताणिज्वत्त्वव्य । कृद्भूक् प्रकृति-
प्रत्यापत्ति प्रकृतिवच्च कारकं भवतीति वक्तव्यम् । पुष्ययोगे जानाति
पुष्येण योजयति । मघाभिर्योजयतीति ॥ तच्छर्हाद बहु वक्तव्यम् ? ॥
॥३॥ न वा समान्यवृत्त्वाद्देतुतो ऋविशिष्टम् ॥३॥ न वा वक्तव्यम् ॥ कि

प्र.] हि ग्राम इति । ग्रामे मृगाणाममभवात् तद्दर्शनार्थं प्रवृत्ति । 'दृश्यार्था'मित्येतच्च
मृगरमणादिविषयमेव द्रष्टव्यम् । रात्रागमनादिषु तु दृश्यर्थप्रवृत्त्यभावेऽपि णिज्भ-
वति । आरात्रिविवासमिति । यावद्रात्रेर्विवासोऽनिरुमण तावन्कथा कथयती-
त्यर्थ । चित्रीकरण इति । आश्चर्यकरणे गम्यमाने तत्प्राप्नोतीत्यन्वये णिज्वत्त्वव्य ।
संभावयत इति । 'भू प्राप्तावात्मनेपदी'त्यस्य रूपम् । पुष्येणेति । पुष्यो योगवि-
थाया कर्ता, स हि चन्द्रमम सम्प्रप्नाति । तत्रोभयप्राप्तौ कर्मणानि नियमात् पश्यभावे
उ] एद इत्यपालम् । प्रवृत्तिर्भवतीति । आस्त्यानविषयेत्यर्थ । इत्येतच्चेति ।
प्रयोगाऽनुसारादिति भाव । यावदिति । रात्रिरुपनादेनाऽलन्तसंयोग । कथा-
थाऽऽख्याने कर्मेति भाव । 'आरात्रिविवास'शब्देन तावत्पर्यन्तकथा
लक्ष्यन्त इति बोध्यम् । कालान्यन्तसंयोगे गम्यमाने इत्यर्थ । वमेरकर्मनया 'गति-
बुद्धी'ति रात्रे कर्मत्व हेतुमणिचि तद्वदिहापि बोध्यम् । भाये-प्रापति,-सम्प-
दादिद्वेन भाववियन्तात्समी । एव 'ही'त्यपि । भू प्राप्ताविति । 'संभावयत'
इत्यस्य प्राप्नोतीत्यर्थ । उभयप्राप्ताविति । नियमेन चन्द्रमम, प्रतीतेरुभयप्राप्ति ।
चतुः सहयोगेऽत्र तृतीया, कर्तृप्रयोगाऽभावेनोभयप्राप्तेरभावात् । मनान्तरोक्तं
प्रकृतिवदित्यम्यार्थेऽपि न दोष, हेतुमणिचि गत्यादिनियमात्तृतीयाया एव पुष्येणे-

१ इदं क्वचित् । २ इति क्वचित् । ३ 'भयतीति' । ४ 'आलोपथ' 'आलो-
पथ' पा० । ५ 'प्राप्यर्थे' 'प्राप्त्यर्थे'पा० । ६ इदं प्रायिकम् । ७ 'सूर्योद्गम' पा० ।

कारणम् ? ॥ 'सामान्यकृतत्वात्' । सामान्येर्नवाऽत्र गिज्मविष्यति - 'हेतुमती'ति ॥
 किं कारणम् ? ॥ हेतुतो इविधिष्टम् । हेतुतो इविधिष्टमेतद्भवति । नुत्या
 हि हेतुता देवदत्ते चादिये च ॥ न विष्यति । 'स्वतन्त्रस्य प्रयोजको हेतु
 मतो भवतीत्युच्यते, न चाऽप्यत्र द्विय प्रयोजयति ॥ ॥ स्वतन्त्रप्रयोजकत्वा
 दप्रयोजक इति चेन्मुनयदान तुच्यते ॥ ॥ य भवान् स्वतन्त्रप्रयोजक मुन-
 यदाय न्याय्य मन्वते - 'पाश्र्व योदन देवदत्तां यजदत्तेने'ति, तेनतत्तुच्यम् ॥
 रुधम् ? ॥ ॥ ॥ प्रणिर्णुमयत्राऽनपत्ये ॥ ॥ प्रवृत्तिर्द्युमयत्रानपेक्ष्यैव किं
 चिद्भवति देवदत्ते चादिये च । नेह काश्चिपरऽनुगृहीतस्य इति प्रवर्तते ।
 [॥ ॥ गर्व एते स्वभूत्यर्थम् ॥] ॥ मथ इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते । ये तावदने
 गुरुशुभूपयो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते, पारसीकिक च नो भविष्यतीह
 च न प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यन्तीति । तथा य एते ईत्या, कर्मकरा नाम,
 तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते, मन् चैव च लक्ष्यामहे, परिभाषाद्य नानो भवि-
 ष्यन्तीति । तथा य एते शिल्पिनो नाम तेऽपि स्वभूत्यर्थमेव प्रवर्तन्ते वेतन
 च लक्ष्यामहे मित्राणि च नो भविष्यन्तीति । एवमेतेषु सर्वेषु स्वभूत्यर्थं
 प्रवर्तमानेषु - ॥ ॥ कुर्वन् प्रयानर इति हेतुच्यम् ॥ ॥ यदि केँश्चिदुच्यते

प्र] नृनीयायनात् । नत्र प्रवृत्तारव प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिरितिदेशाकर्तारि नृनीया
 भवति । लकारस्तु प्रयान एव कर्मणि भवति नातिदेशिके । सामान्यकृतत्वादिति ।
 सामान्यकृतत्वादेव विद्वत्त्वादि यथं । देवदत्ते चेति । देवदत्तनिपया धन्यस्य हेतुने
 उ.] न्यत्र प्राप्त । नातिदेशिके इति । गिरप्रकृत्यर्थकर्तृत्वाऽनिदेशेऽपि गिरार्थकर्तृ-
 त्वाऽनिदेशाऽभावात् नन्तरलेनाम्थाऽभिधाननित्यर्थ । 'सूर्यमुद्रमर्तने' इत्यादा
 वदियस्य प्रती स्वात् येन देवदत्तस्यपि तन्मन्त्रार्थकत्वात्तदहेतुने स्तुतपत्तम
 लाह-देवदत्तविषयाऽन्यस्येति । भाव-स्वतन्त्रस्य प्रयोजक इति । स्वाभिप्रेत-
 मात्रादेशेन प्रयत्नस्य प्रवर्तक इत्यर्थ । एवमप्रयोजकत्वात् स्वभिप्रेतदेशेन
 प्रयत्न प्रवर्तकत्वार्थ । स्वाभिप्रेतभावादेव प्रयोजकत्वोऽप्रत्ययतुल्यत्वात्परवत्त
 हि प्रयाजकत्वमिति फलितम् । सर्वत्र स्वशब्देन प्रयोजकः । एव प्रयोजका-
 भिप्रेतभावादेव प्रयोजकत्वप्रयोजकत्व प्रयोजकत्वम् । तदेव च स्वतन्त्रत्वम् ।
 न चैतन्मते इति भाव । सनात्ने भाष्ये-स्वतन्त्रेति । स्वतन्त्रप्रयोजकत्वस्य

१ अत्र - 'स्वतन्त्रप्रयोजकत्वात्प्रयोजक इति' चेन्मुनयदानेन तुच्यमेतद्भव-
 तीति न्याय्याभावात् एत न्यादित्यन्यः । २ 'मन्वते' । ३ 'पिशा' पा० । ४ इद
 एतम् । ५ 'भूत्यर्थमेव' । ६ 'वत्तदा मन्त्रकर नामैतदपि' । ७ 'एतेऽपि' ।
 ८ 'चैव' । ९ 'पाश्र्व नो' । 'पाश्र्व ततो' । १० 'सुखिः प्रयोजकत्वे, न्या, तुर्द्ध, ५

प्रयोजनो नाम भवति तेनैतत्तुल्यम् ॥ यदि तर्हि सर्वं इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्तन्ते क प्रयोज्यार्थं ? ॥२॥ यदभिप्रायेषु सज्जन्ते ॥२॥ यदभिप्रायेषु [आ]सज्जन्ते-इदंशो वधो कुरु, इदंशो पुत्रो कुर्विति । आदित्यश्चात्वाभिप्राये सज्जते । पृष तस्याऽभिप्राय - 'उज्जयिन्या. प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योऽन्नमनं संभावये-ये'ति, तं चास्यादित्योऽभिप्रायं निर्वर्तयति ॥ भवेदिह वर्तमानकालता युक्त-स्यात् - 'उज्जयिन्या प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योऽन्नमनं संभावयते सूर्यं मुद्रम-यती'ति, तत्रस्थस्य हि तस्यादित्य उदेति । इह तु वधं वर्तमानकालता-कम घातयति दलि बन्धयतीति, चिरहते [च] वसे चिरवद्धे च बली ? ॥

प्र]त्यर्थ । परिभाषा इति । दण्डनादिका । यदभिप्रायेष्विति । तदुक्त हरिणा- 'निमित्तन्य प्रवर्तन्ते सर्व एव स्वभूतये । अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये' ॥ इति । सज्जन्ते इति भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् । परस्मैपदी तु मञ्जि -

उ] हि हेतुत्वम् , अथ न तथैवप्रयोजकोऽहेतुरिति चेदित्यर्थं । प्रवृत्तिर्भयघ्रा-
-नपेक्षेति । प्रयोज्यप्रवृत्तिरभयत्रापि प्रयोजनाभिप्रेतानपेक्षा तन्मात्रानुद्देशिकेत्य-
र्थं । उभयत्रानपेक्षैव सिद्धिदिति । 'विधि'दित्यस्य प्रयोजनाभिप्रेतमात्रं ।
विधिदनपेक्षयोर्भयोर्देवदत्तादित्योर्भवतीत्यर्थं । तस्मान्मात्रांशो न निवेद्य ।
अन्यथा णिजनवकार इति भाव । तदेव व्युत्पादयति-नेह कश्चिदिति । 'सत्या-
मपि प्रेरणया'मिति शेष । सनिन्द उपात्तम् - परिभाषणम् । तदाह-दण्डना-
दिका इति । अनेन सर्वत्र स्वैष्टमाधनताज्ञान प्रवर्तनमित्युक्तम् । भाष्ये-कुर्वतः
प्रयोजक इति । प्रयोजनाऽभिप्रेतमात्रोद्देश निनापि स्वैष्टोद्देशेनैव कुर्वतः पुन प्रयो-
जको ददते । यथा गुरु शिष्यान्प्रथयने प्रवर्तयतीत्यादौ, तद्वत्पूर्वस्थापीति भाव ।

क प्रयोज्यार्थं इति । प्रेरणाजन्यप्रवृत्त्यर्थं प्रयोज्यत्वस्य प्रेरणया कोऽर्थं,
प्रयोजन विमिति प्रथ. । उत्तरमाह-यदभिप्रायेष्वासज्जन्ते इति । प्रेरकाऽभि-
प्रायेष्वासज्जन्ते । तदभिप्रायं ज्ञात्वा तं निर्वर्तयन्ति यदेष एव प्रयोज्यस्य प्रेरणया-
ऽर्थ इत्यन्वय । एवम विव्याथा स्वाभिप्रायानुरोधफलकं तज्ज्ञापनमेव प्रेरणाफल-
मिति भाव । 'अभिप्राय'पदेन तद्विषय उच्यते । तदाह-इदंशावित्यादिना । तदाह
निमित्तेभ्य इति । स्वभूतिज्ञापनत्वज्ञापनप्रेरणादिभ्य इत्यर्थं । ननु स्वभूति-
फलप्रवृत्तिप्रयोजनाऽभिप्रायाऽनुरोधोऽपि निमित्त इत्यन्त आह-अभिप्रायेति । ननु
शिष्यादीना स्वार्थमिच्छये गुणाऽभिप्रायानुरोधोऽपि सूर्यस्य तदनुरोधे भावाऽभाव,
पत्यऽभावधेनि चेत्, अभिप्रायसम्पत्तिनात्रेण तदुद्देश्यप्रवृत्त्याप्रयत्नादिरूपप्रयोज्य-
प्रयोजनभावाऽध्यारोपेण णिजिति तात्पर्यात् । भाष्यकारवचनादिति । तत्र-
योगादस्याऽनुदात्ते स्वापि पाठोऽनुमीयत इति भाव । ननु 'चिरहते कमे' इत्युक्त्या

अत्रापि युक्ता॥कथम् ? ॥ ये तावदेते शोभिका नामैते प्रत्यक्ष कम घातयन्ति, प्रत्यक्ष च बलिं बन्धयन्तीति॥ चित्रेषु कथं ?॥ चित्रेष्वपि उद्गूणां निषत्तित्वाश्च प्रहारा दृश्यन्ते कर्मकर्षण्यैश्च ॥ ग्रन्थिकेषु कथं, यत्र शब्दग्रन्थोद्गूमात्र लक्ष्य-ने?॥ ते अपि हि तेषामुत्पत्तिप्रभृत्वा विनाशार्थद्वीव्याचक्षाणा सतो बुद्धिवि-पदान् प्रहाशयन्ति॥आतश्च मन -॥३॥व्यामिश्रीं ॥४॥ व्यामिध्राश्च दृश्यन्ते । के चिन्कमभक्त भवन्ति के चिद्दामुदेवभक्ता । 'वर्णान्यस्य' खल्वपि पुष्यन्ति। के चिन्कालमुखा भवन्ति के चित्रक्तमुखा । 'त्रैकाल्य' खल्वपि लोके लक्ष्यते,

प्र] उद्गु पञ्ज गतागिनि।चिरहृत इति। चिरप्रग्रन्त्वाद्ग्रन्थघातकभावस्य प्रशोजक-व्यापारस्य वर्तमानत्वाऽऽभवान् । उपमह्वयानारम्भे तु न दोष, वाख्यानस्य वर्त-मानत्वादित्यर्थ । शोभिका इति । कमानुसारिणा नयाना व्याख्यानोपाच्यया । कमानुसारी नट मामानिकं कममुद्धा परिगृहीत कसो भाष्ये विरहित ।ग्रन्थिके िवति । 'कथनेष्वेव' । तेराति । तदुक्त शरिणा—'शब्दोपहितरूपास्तु बुद्धेयि

उ] प्रशोजकव्यापारस्य वर्तमानकालत्वाऽभावो नोक्त इत्यत्र आह—चिरप्रवृत्तेति।कम-कृणस्योर्विध्यसातकभावस्य चिरप्रवृत्तत्वेन तत्प्रशोजकव्यापारस्यापि तत्समवेति भाव । कमानुकारिणा—कमादिमशानाम् । भाष्ये—प्रयत्नं कर्म घातयन्ती ति । तादोनेव वामुदेवेनेत्यर्थ । उद्गूणां इति । उद्यता इत्यर्थ । 'गूरी उद्य मने' इत्यमर रूपम् । एवञ्च चित्रलेखका अपि चित्रस्य कम तादोनेव कृणेन घातयन्तीत्यर्थ । 'ग्रन्थिक'पदे 'अत इति' इति ट् । शब्दग्रन्थगङ्गेति । शब्द—कथकमुत्रोच्चारणम् । ग्रन्थ—नद्वन्द्वस्यपुस्तकरूप । गङ्गु मनुष्यमहान् । न तत्र कश्चिदपि कमादिबुद्धिविषय इत्यर्थ दयाहु । तेऽपि—ग्रन्थिका अपि। तदद्वी-व्याचक्षाणा इति । तदर्थवर्णनीत्यर्थ । तानि बधयन्तो ग्रन्थिका स्वबुद्धिविष-यभूतान् सतो विद्यमानान् कमादीन् प्रहाशयन्ति—धोतृबुद्धौ समर्पयन्तीत्यर्थ । विद्य-मानत्वेन बुद्धिविषयत्वे हेतुमाह—आतश्च मन इति । व्यामिध्राश्चेति । चो हेती । यतो विरहद्वेषाप्रिना इत्यन्त इत्यर्थ । न ह्यतीतचबुद्धौ तन्मभवतीति भाव । तन्कालनूने स्वपथ इव वर्णान्यस्य पुष्यन्ति—पुष्ट कुर्वन्ति, दधनीत्यर्थ । तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—त्रैकाल्य खल्ववति । एवञ्च बुद्धिविषयमत्तत्रैव सवोऽपि व्यव-हार इति भाव । शब्देति । शब्दमर्षितबुद्धिविषयाकारानित्यर्थ । साधनत्वेनेति ।

१ 'शोभिका' 'शोभिका' पा० । २ 'कमस्य वामुदेवस्य च' कमस्य 'कृणस्य च' पा० । 'कमकर्षणो हि रज्ज्व' । 'कर्षण्य' । ३ 'गङ्गु' पा० । 'ग्रन्थनमात्र' । ४ 'द्वी' 'बुद्धी' 'तद्बुद्धी' पा० । ५ 'व्याप्रिनाय' 'व्यामिप्रिनाय' । 'ताहि' । ६ उद-वर्णिक । भाष्यनेत्र न वार्तिकमित्यन्वये । ७ 'केचिद्रक्तमुखा' । ८ 'कालमुखा' ।

‘गच्छ हन्यते कसः’। ‘गच्छ घानिप्यते कस’। ‘किं गतेन, हतः कंस’ इति ॥

* इति श्रीमद्भाष्यतत्त्वलिखिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

कण्ठादिभ्यो यक ॥ ३१।२७ ॥

किमर्थः ककार ? ॥३॥ [क्वोरो] गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ॥२॥ द्वितीति गुणवृद्धिप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥ नैतदग्नि प्रयोजनम् । सार्वधातुकार्द्धधातुरूपोरङ्गस्य गुण उच्यते, धातोश्च विहितः प्रत्ययः शेष आर्द्धधातुरन्त्या लभते, न चाय धातोर्विधीयते । कण्ठादीनि हि प्रातिपदिकानि ॥ ॥३॥ कण्ठादिभ्यो वाचनम् ॥२॥ [कण्ठादिभ्यो वाचनं कर्त्तव्यम्] । कण्ठादिभ्यो घेति यत्कथ्यम् ॥३॥ अवचने हि निन्यप्रत्ययत्वम् ॥२॥ अक्रियमाणे हि वाचने निन्य प्रत्ययविधिः प्रसज्येत ॥ तत्र को दोषः ? ॥३॥ तत्र धातुविधितुप्र-

प्र] प्यता गतान् । प्रत्यक्षमिव कसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥ इति ॥ शिष्टं [भाष्यं] स्पष्टम् ॥ इति वैयाक्ये भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ कण्ठादिभ्यो यक । किमर्थं इति । द्वैविध्यं कण्ठादीनां दर्शयितुमुपन्यास । ककारप्रयोजनमेव दर्शयितुं वस्त्वन्तरमुपक्षिप्यते-कण्ठादिभ्यो वाचनमिति । यदा कण्ठादीनि प्रातिपदिकानि तदा ‘वे’ति वक्तव्यमित्यर्थः । तत्र को दोष इति । निन्येऽपि प्रत्यये क्विपा ‘कण्ठ’रित्यदि सिध्यतीति भावः । क्विपा यथेष्टं रूपं न सिध्यतीति दर्शयितुमाह-तत्रेति । ‘कण्ठय’शब्दान् क्विपि विहितेऽन्तरलोपस्य स्थानिव-
उ.] वृद्धिविषयवभादेरित्यर्थः ॥ इति नागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्य प्रथमे द्वितीयमाहिकम् ।

कण्ठादिभ्यो । धातुभ्यो यकिं गुणनिषेधकतया कस्य चारितार्थ्यादाह-द्वैविध्यमिति । प्रातिपदिकान्मात्रन्तु प्रष्टा मन्यते । उपक्षिप्यत इति । तन्माधाने नैव ककारप्रयोजनमप्युक्तमेव भवतीति भावः । यदेति । प्रातिपदिकान्येदेत्यर्थः । केवलधातुपक्षे नु वाचने क्विमाणेऽपि ‘कण्ठवती’त्यनिष्टप्रसङ्गः, कण्ठादित्यादावुक्त्वादिप्रसङ्गधेनिभावः । न च प्रातिपदिकान्येव सन्तु, अप्र च सूत्रे ‘करणे’ इत्यनुवर्त्तने, तेन कण्ठकरोतीत्यर्थं यत् । अन्यदा त्वभावः । तेन कण्ठादिभ्यो मिद्धि । यगन्तेभ्यस्तु न क्विप्, अनभिधानान् । तेन नोक्त्वहित प्रयोगः । एतत् ‘वा’-वचनं किमर्थमिति वाच्यं, ‘मुग्न्यती’त्यादावतो लोपानापत्तेः । क्विपा-मम्पदाशिक्षिपा । यथेष्टमिति । कीप्यया ‘यथा साहस्ये’ इत्यव्ययीभावः । एववचने कुतो नोदाहृतमित्यत आह-कण्ठय इति । दर्शयति । ‘कौ तुम न स्थानिव’दिनि निषेधादिनि भावः ।

१ इदं वचनम् । २ इदं वार्तिकं तुम् मम्प्रति ।

नियेय ॥*॥ तत्र धातुविधेस्तु कश्च प्रतिपेयो वक्तव्य स्यात् । कण्ठौ कण्ठ् ।
 'अचिक्षुधातुध्रुवा द्योरियद्ब्रुवा' वि-युवटादेश प्रसज्येत । इह कण्ठा कण्ठे
 ईति,—'नोद्गात्वो'रिति [विमन्नेरुदात्तत्वं] प्रतिपेध प्रसज्येतानुक्त प्रतिपेधं—
 यल्लु मन्तुरिति । 'ह्रस्वम्यपिति कृति [तुं गिति] तुर् प्राप्नोति ॥*॥ इह-
 यलोपो च ॥*॥ ह्रस्वयलोपो च वक्तव्यो म्याताम् । ह्रस्वै-वल्लुमन्तुरिति ॥
 किमर्थमिदं, न ह्रस्व एवायम् ? ॥ अन्तरङ्गत्वाद्येऽट्टकार इति दीर्घत्व प्राप्नोति ।
 ह्रस्व ॥ यलोप-यलोपश्च वक्तव्य- । कण्ठ्-मन्तु वल्लुरिति ॥ किमर्थमिदं, न
 वर्लायैव मिदम् ? ॥ वर्लात्युच्यते न चाऽय वर्लादिं पश्याम ॥ ननु च किञ्चि-
 त्वादिः ॥ किञ्चलोपे कृते बलाद्यभावाच्च प्राप्नोति ॥ इदमिह सप्रधार्य-किञ्चलोप
 क्रियता वलि लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? । परञ्चात्किञ्चलोप । नित्य स्व-
 स्वापि किञ्चलोप । कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नियवान्पर-
 प्र] स्वमुचि स्तुर्व्ये नान्ति । 'किञ्चलोपान्त्वचश्परतिर्हाम्तुन्वै' विनि नियेयान् ।
 अथापि स्थानिवत्त्वादुक् स्यात्तथापि वकारस्योऽ् करिष्यते । 'आदिशदच पूर्वो
 वमार' इत्युचि कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाऽभाव । अत एवोऽ् पुनरुक्त्वात् भवति, तत्र
 उ] अयापीति । तदन्तर्निष्कम् । किन्तु 'ओ विधी नै'त्येव गार्वाजिकमिति भाव ।
 दद प्रौढ्या आदिष्टागिति । 'ओ विधि'मिति निषेधादिष्यपि बोध्यम् । अत एवेति ।
 आदिशदच पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावादेवेत्यर्थ । पुनरुक्त्वेनेति । 'लक्ष्ये लक्षण-
 म्प्रे'ति न्यायादिष्यपि बोध्यम् । न चाऽनादिशदच पूर्वत्वं स्थानिवत्त्वात्वेन लभ्यं,
 वम्यादेशत्वाऽभावान्, अत्र आदेशत्वेऽपि तस्य कार्याऽभावान् । न च 'सर्वे सर्वप-
 दादेशा' इति 'कण्ठ' इत्यस्य कण्ठुवादेने तस्य स्थानिवत्त्वादेनादिशदच पूर्वत्वेन तस्य
 'कण्ठ ऊ' इत्यादेशो कार्यं स्थानिवत्त्वम्, 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्याधियाऽच पर-
 म्मिन्नित्यम्याऽप्रवृत्ते । अत एव स्वरादिप्रहणस्य व्यग्रहितमाचारणपूर्वत्वप्रहणज्ञाप-
 क्ता आरुतोक्त सङ्गच्छते । न च 'प्रतिपदिद्याती'त्युपन्यस्य माथ्ये वाचयानान्, 'यदा
 कण्ठादीनि प्रतिपदिकानां'त्यादिना स्वयं तर्ग्व व्याख्यानाच्च, अत्रोपस्य स्थानिवत्त्वेपि
 तत्र परे पूर्वस्य 'कण्ठ' इत्यस्य धातुत्वाऽमानादुक्त्वोऽप्राप्त्याऽसङ्गतोऽयं कैयट । स्पष्ट-
 शब्दे 'लोपो व्यो'रिति मूत्रे कैयटे इति वाच्यम्, अनिदेशानाऽकारे सन्त्यपि ध्रुवणा-
 ऽभावेन तस्य लौकिकमत्ताविरहान्, उक्तपुञ्जश्चरथान्तमूलकं 'प्राप्ती यतो'गिति
 सूत्रमाश्रित्येनेम देशानिहलन्यायेन 'कण्ठ' इत्यस्य धातुत्वमि-यमिमानान् । तत्रेति ।
 भोजनिमित्तक उक्त्वा प्राप्नोति, एकदेशविहलन्यायेन 'कण्ठ' इत्यस्य धातुत्वान् । न

१ इति । क्वचित् २ इह क्वचित् ३ 'प्रतिपेद्व्य' । ४ 'अन्तरङ्गत्वाद्दृश्य-
 कारे' । ५ 'यलोप' । ६ 'वर्' । ७ 'विपो लोपे' 'विपि लोपे' । ८ अपि क्वचित् ।

त्याज किञ्चलोपे कृते घलाद्यभावात् प्राप्नोति ॥

एव तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति ॥ वर्णाधये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि वाचने यदा यगन्तारिक्तसदृशे दोषा कस्तास्य भवन्ति ? ॥ नैतेभ्यस्तदा किञ्चिद्व्यत्यये ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्युच्यते न चैतेभ्यस्तदा किञ्चिद्व्यत्यये ॥ यथैव तर्हि क्रियमाणेऽपि वाचनेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्येवमत्र किञ्च भवत्येवमत्रियमाणेऽपि वाचने न भवित्यसि । अवश्यमेतेभ्यस्तदा विवेचितव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ एतानि रूपाणि यथा स्युरिति ॥ तर्त्तर्हि वाचन कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । उभय कण्ठादीनि, -धातवर्ध्व प्रातिपदिकानि च । आतशोभय, -कण्ठुपतीति हि त्रिया कुवाणे प्रयुज्यते, 'अस्ति मे कण्ठु रिति वेदनामात्रस्य सान्निध्ये ॥

प्र] 'कण्ठ'शब्दादीन्सो वृत्तयोरवङ् प्राप्नोति । 'ओ सुपी'नि तु यणदेशोऽमयोग पूर्वस्योक्त । नित्यत्वाच्चेति । 'वेरपृत्तलोपात्पूर्वं यति ल्ये' इत्येतदनाधिभ्येदेसुच्यते । वर्णाधय इति । वल्रूपाधयो व्युत्पत्तौ न तु प्रत्ययाधय । वाचने तु सानि पञ्चे यगनुपादाद्यथेष्टसिद्धि । नैतेभ्य इति । वर्तरि विपो विधानात् । कण्ठरिति च वर्त्र्यान्वगमादिति भावः । अवश्यमिति । सम्पदादित्वाद्भावे कर्तव्य इति भावः । वेदनामात्रस्येति । वेदना च सत्त्वरूपा प्रतीयते न च साध्यरूपेति भावः । तत्र धान्वाधिकाराद्वातुभ्य एव स्वार्थे यग्भवति, प्रातिपदिकेभ्यस्तु स्वाद्युत्पत्तौ सत्यां

उ] वर्तस्मिन्निर्वाते उवति अक्षोपस्य स्थानिवत्त्वम्, 'ब्रौ लुप्त'मिति निषेधादिति भावः । भाष्ये-इस्वस्य पितृति । ह्रस्वोच्चारणमामर्ष्यादीर्घाऽभाव मन्वते । तद्गुणयत्नाह इस्वपलोरां चेति । अन्तरङ्गत्वादिति । 'अकृज्जव्यूह'परिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । वेरपृत्तलोपादिति । इदं कण्ठुपतीति विन्यम् । 'लोपो व्यो'रिति सूत्रे 'ब्रौलुपम ह्यज्ञ'मिति कर्त्तव्यम् । कर्त्र्यान्वगमादिति । यत्र तु कर्त्र्यान्वगमस्तत्र भवत्येव, यथा भिषज्यते विपि भिषज्शब्दे इत्याहु । केचित्त्विदम्भाष्यमन्तपरमेवेत्याहु । सम्पदादित्वाच्चिति । तेन वेदनामात्रप्रातिपदानेऽपि कण्ठरित्यादि सिद्धमिति भावः ।

भाष्ये-एतानीति । कण्ठरित्यादीनि दीर्घान्तप्रथमैकवचनान्तानीत्यर्थः । एतमपि कण्ठादित्याद्यं वाचनं कर्त्तव्यमेवेत्याहु-तत्तर्हीति । भाष्ये-उभय कण्ठादीनीति । उभयेभ्यं 'उभय'मित्यव्ययम् । द्विप्रकारात्पर्यायार्थः । उभयाऽक्षीकारे प्रनाणनाह-आतयेति । ननु भावविबन्तेन वेदनामात्रे कण्ठरित्यादिसिद्धिरत आह-सर्वरूपेति । संवेत्यर्थः । भावविबन्ते हि प्रकृत्या साध्यरूपेणैव प्रतीयति स्वर्गदिति भावः ।

१ 'त्रिभुत्पद्यते' 'त्रिभुत्पत्त्यत' 'दृश्यत' । २ इदं कचिन्न । ३ 'इत्यत्र विष्' पा० । ४ 'धातवश्च प्राति' पा० । ५ 'धिर्व्यतु' ।

अर आह—‘धनुप्रकरणद्वातु कस्य चानजनादाप ।

आह चात्रमिम दीर्घं मन्वे धातुर्विभाषित ॥ इति ॥

कमेर्णिट् ॥ ३१।३० ॥

किमर्थोऽयं णकारः । [॥ ॥ णकारो] उच्चर्य । ॥३॥ ‘व्यिंती’ति
उद्धिर्यथा स्यात् ॥ नियमाणऽपि र् णकारे वृद्धिर्न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥
‘वृद्धिर्न ने ति प्रतिषेधात् ॥ णि-करणसामव्याहृद्विष्यति ॥ अत उच्चर पठति-
॥३॥ णि-टि णि-करणस्य सावकाशत्वाद्बुद्धिप्रतिषेधप्रसवः ॥४॥ णि-टि णि-क
रण सावकाशम् ॥ कोऽत्रकाशः ? ॥ सामान्यग्रहणार्था णकारः ॥

क सामान्यग्रहणाऽर्थेन णकारेणार्थः ? ॥ ‘णेरनिटी’ति । णि-टि णि-क
रणस्य सावकाशत्वाद्बुद्धे प्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ टि-करणमपि तद्धिं सावकाशम् ॥
कोऽत्रकाशः ? ॥ सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्था टकारः ॥ क सामान्यग्रहणा
ऽविघाताऽर्थेनार्थः ? ॥ अत्रैव ॥ शक्योऽत्र सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थोऽस्योऽ
नुबन्ध आसदनुम् । तत्र टकारानुरोधेऽद्बुद्धिप्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ अवश्य
मत्रामनेपदार्थो टकारोऽनुबन्ध आसद्व्योऽदित इत्यामनेपद यथा स्यात् ॥

प्र] ‘रग्हृ’रि-प्रादिस्यमिद्धि । कस्य चेति । धातुविभानप्रतिषेधार्थं धनुकसनाश्रय
गुणनिषेधार्थं चकारण-चनासि धातु-रुण्दादिर्षकमुपात्तनीति ज्ञायत इत्यर्थः ।
आह चेति । दीर्घान्तपाठश्च पाठिर धातुवनेषा निश्चीनः । निये हि धातुव
नि-च यस्ति सति अट्टयकार इति दीर्घस्य मिदन्नादीर्घपाठेऽनर्थक स्वादिस्यथ ।

ट] णवर्त्तनेभ्यो भावेऽक्रान्तेष्वेवति तत्त्वम् । स्वार्थे इति । ‘निय मिति शेषः । वा
ग्रहणाऽननुबन्धे । तेन परे रग्धवनीत्यादि नः आह्वं धातुकस्येति । न च साऽपि
साऽस्यु कोऽपि मास्तिवति वान्यम्, मुख्यनीत्यादायनी लोपाथं तस्या आवश्यकत्वान् ।

दीर्घपाठ इति । ‘वन्तु-मन्तु’प्रसृतीनां ह्रस्वपाठ प्रातिपदिकविषये चरित्वात्
इति तेषामपि दीर्घो भवति । यत्तु तेषामिदीर्घपाठेन वन्तुप्रसृतीनां दीर्घाऽभावा
ज्ञान्यते, तत्र, भाष्यानिरोधान्, शास्त्रबोधकल्पनाऽपेक्षया प्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैव
लुप्तत्वात् । एतेन ककारेणार्द्धधातुकत्वमेव कस्यनामित्यस्मिन्, धातुत्वकल्पनस्यैव
लुप्तत्वात् ॥ [कडादिभ्यो यक्] ।

कमेर्णिट् । भाष्ये-णिकरणमपि सावकाशमिति । एवम परवाद्बुद्धिं प्रप्नो
तीति भावः । यदयमिति । नित्वनिषेधे ह्रस्वाऽभावफलकं उच्यमावे स्वत एव
ह्रस्वनत्वाद्यर्थं मन् उच्चे सना ज्ञापयनीत्यर्थः । ननु णि-व्येवेत्युक्तं, प्रतिषेध

१ किमयो णकार’ पा० । २ ‘णकारो उच्चर्य’ इति वर्त्तिकन्तश्च लुप्तमिति
गौडा । ३ ‘अथो णिनीति’ पा० । ४ ‘न्यादिनि’ पा० । ५ ‘नुबन्धात्’ पा० ।

एवमप्युभयो सावकाशयो प्रतिषेधवर्तीयस्त्वात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तद्वाच्यप्रवृत्तिज्ञापयति—'न कनेर्णिङ्प्रतिषेधो भवती'ति यद्यं 'न कन्मि-
चमा'मिति मित्त्वन्त्याया. प्रतिषेधं ज्ञान्ति ॥ १॥ मिप्रतिषेधस्य चाऽर्धवत्त्वात्
॥ २॥ मिप्रतिषेधस्य चार्धवत्त्वाद्द्विप्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अर्थवान् मित्प्रति-
षेधः ॥ षोऽर्थः ॥ गिङन्तस्य गिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं मा भूदिति ॥

ननु च तस्यै अपि 'द्विति ने'ति प्रतिषेधेन भवितव्यम् ॥ न भवितव्यम् ।
उक्तमेतत्—'द्विति प्रतिषेधे तस्मिन्प्रहणमुपधारोर्वात्यर्थ'मिति ॥ एवं
तर्हि न गिङन्तस्य गिचि या वृद्धिस्तस्या ह्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ॥
'गिङा व्यवहितत्वात्' ॥ लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ स्थानिवद्भावाद्यवधान-
मेव ॥ गिञ्चोव तर्हि माभूदिति ॥ गिङि च न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥
'असिद्धबहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति ॥ नैव वा पुनर्गिङन्तस्य गिचि वृद्धिः
प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ गिङा व्यवहितत्वात् ॥ लोपे कृते नास्ति
व्यवधानम् ॥ स्थानिवद्भावाद्यवधानमेव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं यत्तद्विष्णुमुलो-
र्दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शोस्ति तत्कनेर्णिङि मा भूदिति ॥ किं पुनः
कारणं तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत ॥ यथा-
प्राप्तं [चापि] कनेर्ह्रस्वत्वमेव । तत्रायमप्यर्थो ह्रस्वप्रहणं न कर्तव्यं भवति, प्रकृ-
तमनुवर्तते ॥ कः प्रकृतम् ? ॥ 'मितां ह्रस्व' इति ॥ का रूपसिद्धिः—अशमि

प्र] कनेर्णिङ् । प्रतिषेधवर्तीयस्त्वादिति । प्रतिषेधस्य विषयपदान्वाद्वाधकत्वा-
द्वर्त्यस्त्वम् । गिङन्तस्येति । कामयमानं प्रयुङ्क्ते इति गिच् । गिञ्चोवेति । गिञ्चि-
मिता या वृद्धिस्तस्या गिङ्गिमितं ह्रस्वत्वं मा भूदित्येवमर्थो मिप्रतिषेधः स्यादित्य-
ज्ञापको गिङ्गिर्द्वैरित्यर्थः । गिङि चेति । 'ह्रस्वत्व'मिति शेषः । असिद्धमिति ।
ह्रस्वे वर्तव्ये बहिरङ्गा वृद्धिरस्तिदेत्यर्थः । स्थानिवद्भावादिति । 'बिहुमुपधात्वे'-
स्तुपधाविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः प्रत्ययविधावेवेति तत्रैवोक्तम् । तथा च 'पठयती',
त्यत्र वृद्धौ वर्तव्याया निषेधो न भवति । किं पुनरिति । कनेर्णिङि वृद्धिप्रतिषेधा-
दित्य ह्रस्वत्वमेव स्थितमिति मिप्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति, विष्णुमागस्तु गिङि

ऊ] प्रकृतौ ह्रस्वस्यैव भावादत् आह—गिञ्चिमित्तेति । ता त्वसौ मन्वते । ह्रस्वे इति ।
वृद्धेरसिद्धत्वे ह्रस्वस्य ह्रस्वे प्रयोजनाऽभानात्तस्याऽप्रकृतौ ज्ञापकत्वमेव स्थितमिति
भावः । ननु पर्जन्यवदक्षणप्रकृतोर्ह्रस्वदृष्टावपि प्राप्तह्रस्वकारणेन दीर्घप्रवणाय मित्त्व-
निषेधः सार्यक इत्यददेराह भाष्ये—नैव वेति । प्रत्ययविधावेवेति । 'पारिस्वीय'
इत्यादौ । भाष्ये 'इदन्तर्हि प्रयोजनं यत्तद्विष्णुमुलोरेति । 'मित्त्वन्त्याप्रतिषेधस्ये'ति

१ इदं वचिञ् । २ 'नन्वेतस्या' । ३ 'तर्हि गि' । ४ 'ह्रस्वत्व न' । ५ 'न तत्र' ।

अशामि, शम शमम् शामशाम : ? ॥ वृद्ध्या सिद्धम् ॥ न सिध्यति—'नोदात्तो-
पदेशस्य मान्नम्यानाचमे'रिति वृद्धिप्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ नैव दोषे । चिण्-
तो स वृद्धिप्रतिषेधो, न णिचि ॥ इदं तर्हि—अजानि अजानि, जन जनम् जान
जानमिति । जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधं प्राप्नोति ॥ सोपि चिगृहोरेव, न
णिचि ॥ णिज्यवद्धितेषु तर्हि यद्दोषे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यात् । शमयन्त
प्रयोजितवान्—अशामि अशामि शम शमम् शामशाम । शशमयते—जशामि-
अशशामि । शशम-शशमम् शशाम शशामम् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति? ॥
'चिण्णमुत्परे षौ मितानाम्नाना ह्रस्वो भवती'त्युच्यते, यथात्रै णिश्रिण्णमुत्परो, न
तस्मिन्मिदङ्ग, यस्मिन्मिदङ्गनाऽप्यौ णिश्रिण्णमुत्पर ॥ णिलोपे तर्हि कृते चिण्ण-
मुत्परः ॥ स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुत्परः ॥ अथ 'दीर्घान्यतरस्या'मि युच्य
माने यावता स्थानिवद्भावः कथमेतत्सिध्यति ? ॥ एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य
प्रयोजनं—'दीर्घविधिं प्रत्यजादेशो न स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावप्रतिषेध-

प्र] उद्देशोपक एवेति भावः । उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यादिति । पाक्षिकवृद्धिप्रात्यय-
मित्यर्थः । एतदिदानीमिति । न तथा पाक्षिकदीर्घनिर्णययोः मिप्रतिषेधो न जायते । यदे-
ति । अणित्वात् कमेरेया णित्त्वेत्यने तदा तत्र ह्रस्वनिर्णययोः मिप्रतिषेधः स्यादित्यर्थः ॥

४] शेषः । 'चिण्णमुत्परे'रित्यत्र ह्रस्वपठितन्यासे दोषमाह भाष्ये—णिज्यवद्धितेष्विति ।
पाक्षिकेति । वृद्धेर्बन्धोपकृत्यायं 'वृद्धिर्वै'त्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यमित्यर्थः । दीर्घविधाने
न तु ह्रस्वस्य दीर्घविधानान्निवृत्तीति भावः । भाष्ये—दीर्घविधिप्रतीतिः । 'न
पदान्त'सूत्रे जशामिमाहचर्येण त्रं पादिर्दीर्घस्यैव ग्रहणेन 'पूर्वनाऽपिदे न स्थानि-
व'दित्याश्रित्य भगवता 'न पदान्त'सूत्रे तेषां प्रत्यास्थानेन च स्थानिवत्त्वनिषेधाऽप्रम-
त्तरिदम्भाप्यमेव हेतुर्तिरिति नार्थमायम् । गिजन्ताण्यपि उपसङ्ख्यानं न सिद्धम् ।
'शशम शशान'मिवाशपि यद्गुणान्तागमुलि सिद्धम् । 'न च 'चिण्णमुत्परे'
रित्यत्र दीर्घविधानमार्थादत्र पादिष्वपि निषेध इति शक्यम्, 'हेड'वनोरहिडि
अहीडि—इति शाशनेन चारिनाश्रान् । ह्रस्वविधाने हि 'अहोटी'ति स्यादिति
शक्यम् । त्रैविस्वेन द्वाप्यप्रामाश्रान्तत्रयवर्तिर्के 'चरेयलोपस्वरवज'मित्यत्र दीर्घोऽप्यु-
पसङ्गीयः । तदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनमिति । अत्रन्यभाष्यम्वारम्भादेऽध्यातो-
र्षादिष्वप्रामाश्रित पाठ, 'उकाल'सूत्रस्य भाष्यप्रामाश्राच्च 'वा दान्ते'निमूत्रस्य भा-
ष्यप्रामाश्राच्च चिण्णमुत्परेरिति सूत्रस्य भाष्यावेति यथाश्रुतभाष्यं समाधीयमेवेत्याह ।
'तस्मात्प्रतिषेधं प्राप्नोती'त्यस्य 'तन्निषेधो वक्तव्य' इति शेषः । अत एव

१ इदं कथिन्न । २ 'इदं तर्हि' । ३ 'यथात्र चिण्णमुत्परो' । ४ 'स्थानिव-
द्भावप्रतिषेध' । ५ 'मेवतावता' । ६ 'वत्पर' । ७ 'एतदि' ।

सिद्धो भवति ॥ यदा खरवप्यायादय आर्द्धधातुके वा भवन्ति तदा णिचि
णिङ्गास्ति तदयो मिप्रतिषेध स्यात् । तस्मात्प्रतिषेध प्राप्नोति ॥*॥ उक्त
वा ॥- ॥ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'तद्धितराम्बोरिकप्रकरणा दि[ग्लभण्यो
गुणवृत्त्यो प्रतिषेध । नचैपल्लभ्या गृद्धिरिति] ॥ [कमेणिङ् ॥] ॥

आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३।१।३१ ॥

कथमिदं विज्ञायते- 'आयादिभ्या यदाङ्घ्रातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽया
दीनां निवृत्तिर्भवतीति, आहो स्विदायादिप्रकृत्येयंदाङ्घ्रातुक तस्मिन्नवस्थिते
वाऽऽयादीनामुपत्तिर्भवतीति ॥ किं गतमेतदियता सूत्रेण, आहो स्विदन्य
तरस्मिन्पक्षे भूय सूत्र कर्तव्यम् ? ॥ गतमित्याह ॥ कथम् ? ॥ यदा ताव
दायादिभ्यो यदाङ्घ्रातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निवृत्तिर्भवतीति
तदाऽङ्घ्रातुके सर्वमायादिप्रकरणमनुक्रम्य 'आयादय आर्द्धधातुके वेत्यु
च्यते । यदाऽऽयायादिप्रकृत्येयंदाङ्घ्रातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां
मुपत्तिर्भवतीति, तदैक वाच्य तच्छेद च । गुपूभूपविच्छिउपणिपनिभ्य
आय । 'आर्द्धधातुके वा' । ऋतेऽपिङ् । 'आर्द्धधातुके वा' । कमेणिङ् ।

प्र] आयादय । आर्द्धधातुव इति परमात्मीनाधित्व पञ्चद्वयविचार । द्वयोरपि
च पचयोदाय इति मवा प्रध-कथमिति । आहोस्विदन्यतरस्मिधिति । निवृत्ति
शब्द उत्पत्तिशब्दो वा निर्देष्टव्य इति मन्यते । यदा तावदिति । एतद्वाक्य
निरपेक्षैश्यादिबिधानवाक्यं परनिमित्तानपेक्षा आयादयो यदा विधीयन्ते तदाऽनेना
र्द्धधातुके तेषां पक्षे निवृत्ति क्रियते । यद्यपि नित्या शब्दास्तथापि शास्त्रप्रक्रियाया
ऽचिदुपपन्नस्य लोपादिद्वारेण निवृत्ति क्रियते । ङ चिदपवादविधानेनोत्सर्गस्याऽ
नुपत्तिर्लाप्यते । ततो निवृत्तिपक्षो नाऽनुपपन्नः । यदेति । यदा सूत्रनयस्याऽय

उ] 'उक्त वेति 'दा'शब्द सहच्छते । [कमेणिङ्] ।

आयादय । विषयमात्मीयां विचाराऽऽरम्भाशह-परति । आयान्तादिभ्य
आर्द्धधातुके निवृत्त्यं विषयभावात्तिवृत्तिर्विधया । तदर्थं तदुपादानं कार्यमित्याह-
निवृत्तीति।उत्पत्तिशब्दो घेत्यस्य प्रयोजनं चित्त्य सर्वत्र विधिशास्त्रे तदभावे
ऽप्युपपन्नवगते । एवतरपक्षेऽपि न चर्तम्यनायामेव भाव्यतापर्यायः । ङचिदनुत्पत्ति
शब्दो घेति पाठ । आयादनुवृत्त्यैव सिद्ध 'आयादय' इति पञ्चम्या विपरिणम्यते ।
आयादिभ्यो यदाङ्घ्रातुक तत्र परे गुपादिभ्य आयादनुपत्तिरित्यर्थः । परन्तु इदं
शुचिंति दिक् । पक्षे निवृत्तेरिति । निवृत्तिपदं विनापि सामर्थ्यादिति भावः ।
अथिदिति । 'अदिप्रकृतिभ्य' इत्यादौ । ङचिदिति । यथा दीर्घविषये यण ।

१ 'तदर्थं' । २ अय पाठ ङचिद्व । ३ 'दिति' घेत्यत्रोक्त । ४ 'सिद्धऽयम्' ।

‘अर्द्धधातुके वेति’ ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ आयादिभ्यो यदाद्धधातु
कमायादिप्रकृतेर्नाद्धधातुकमिति चोभयथाऽनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ आयादिभ्यो
यदाद्धधातुकमायादिप्रकृतेर्नाद्धधातुकमिति चोभयथाऽनिष्ट प्राप्नोति । यदि
विज्ञायते-‘आयादिभ्यो यदाद्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनां निवृत्ति
भवतीति, गुप्ति जुगोपेते चेष्ट न सिध्यति, इदं चाऽनिष्ट प्राप्नोति-गोपा
बद्धा गीपेति । इदं तावदिष्ट सिद्धं भवति गोपायाचकार गोपायेति ॥

अथ विज्ञायते-‘आयादिप्रकृतेर्नाद्धधातुक तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयादीनामु
त्पत्तिर्भवतीति । गुप्तिजुगोपेते चेष्ट सिद्धं भवति। इदं चाऽनिष्ट न प्राप्नोति-
गोपाबद्धा गीपेति । इदं त्विष्टं न सिध्यति-गोपायाचकार गोपायेति ॥

इदं तावदिष्टं सिध्यति-गोपायाचकारेति ॥ कथम् ? ॥ अस्वरायादि
प्रकृतेर्नाद्धधातुक लिट्, तस्मिन्नवस्थिते वाऽऽयाद्य, आम्मध्ये पतिष्यति यथा
विकरणास्तद्वत् ॥ इदं तर्होष्टं न सिध्यति-गोपायेति ॥*॥ सिद्धं तु गर्वधातुके
नित्यवचनादनाधिय बविधानम् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [‘मार्वा-
धातुके नित्यवचनादनाधिय बविधानम्’] । अविशेषगाऽऽयादीनां

प्र]शो] शेषस्तद्वैकवाक्यतायां मन्वामाद्धधातुके परत आयादयो विकल्पेनोत्पद्यन्त
इति पक्षः । यदि तर्होष्टवाक्यता तत्र मार्वाधातुक आयादयो नोत्पदन् । नैष
शेषः । ‘गुप्तपूर्वेत्यर्द्धधातुके वेति वक्तव्ये पृथक्प्राथम्यमर्द्धधातुकेऽऽयादादयो
भवन्तीति ज्ञायते । आर्द्धधातुक एव त्वैकवास्यतायां विकल्पेन विधीयन्ते ।

गुप्तिरिति । ‘गोपाय’शब्दस्य प्रत्ययान्तत्वादकारेण निनो बाधनाद्गुप्तिर्न
सिध्यति । आमि परत आपस्य पाक्षिक्या निज्गी जुगोपेति न सिध्यति। शेषोपलक्षण

उ]भूत्प्रत्ययेति । ‘आयाद्य’ इति पक्षोपासनसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथाऽव्यवहित-
त्वात् ‘स्वैरिति’नित्यमैव शेषः स्यात् । पृथक्प्राथम्यमिति । तन्मामर्थ्याद्विन-
वास्तपता एकवाक्यता च वाक्यार्थ इति भावः । एक वाक्यमिति-भाष्य-एक
वाक्यमसित्यर्थः । अकारेण-‘अ प्रत्या’इति विहितेन । निनो बाधादिति ।
स्वैरितिप्राथम्यं वाऽऽगम्यविकल्पेभाव इति भावः । आमि परतइति । यद्यपि लिट्त्वे
वर्द्धधातुके अयादिनिज्गमित्यापि प्रत्ययान्तत्वेन प्रत्ययान्तत्वादाप्रप्नोति । वस्तुत
परन्त्वामि कृते एवैतत्प्रतिरिति बोध्यम् । तद्भाषितेति । अत एव लुकि लोप
मत्तमिति । भाष्ये गुप्तिजुगोपेति चेष्ट सिद्धमिति । आपस्य वैकल्पिकत्वा
त्तदभाव सिद्ध इत्यर्थः । इदन्तर्होष्टमिति । इदमुपलक्षण, निनि कृते आपस्यपे
‘गोपाय’नित्यमिति प्रप्रार्थान्वापि बोध्यम् । अन्तस्तु न, आर्द्धधातुकोपदेशे

१ इति वचिन्न । २ ‘चोभयथा’ । ३ ‘सिद्धं भवति’ । ४ ‘विकरण’ । ५ इदं वचिन्न ।

वाविधिमुखा 'सार्वधातुके नियमिति वक्ष्यामि । * ॥ स्यादियलीयैस्त्व तु
विप्रतिषेधन तुल्यनिमित्तत्वात् ॥ * ॥ स्वादिभिस्त्वायादीना शायन प्राप्नोति
विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तुल्यनिमित्तत्वात्' । तुल्य हि
निमित्तभावादीना स्यादीना च । स्यादीनामवकाश-वरिष्यति हरिष्यति ।
आयादीनामवकाश-गोपायति धूपार्यति इहोभय प्राप्नोति-गोपायिष्यति धूपा-
यिष्यतीति । परत्वात्स्यादय प्राप्नुवन्ति ॥ * ॥ न वाऽऽयादिविधानस्यानवकाश
त्वात् ॥ * ॥ न वैष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आयादिविधानस्याऽनवकाश
त्वात्' । अनवकाशा आषादय, उच्यन्ते च ते, वचनाद्गविष्यन्ति ॥

ननु चेदानीमेवाऽवकाश प्रकृत-गोपायति धूपार्यतीति? अत्रापि शक्या
दिर्भवति ॥ यद्यत्रापि शक्यादिर्भवति न त्यत्राम्ति विशेष सति वा शक्यै-
सति वा ॥ अन्यदिदानीमेतद्युच्यते- 'नास्ति विशेष' इति । पत्तु तदुक्तम् 'आया
दीना स्यादिभिरन्यासोऽवकाश' इति, स नाऽस्त्यवकाश । अवश्य खल्यप्यत्र
शक्यादिरेपितव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ गोपार्यन्ती धूपार्यन्तीति, शक्यतो
नित्यमिति निरूप्यो नुम्यथा स्यादिति ॥ यदि तर्ह्यनवकाशा आषादय, आया

प्र विनतु, 'गुप्त' इत्यपि न सिष्यति, अप्रत्ययै परत आयस्य निरुती सत्त्वा प्रत्ययलक्षण
गुणप्रसङ्गात् । न च प्रत्ययलोपसूत्रे लोपसंज्ञासूत्रे वा तद्भाविप्रहणमाधितम् । गोपा
यतीति । विशेषाऽभावात् शपोऽनुपत्तिरित्यायादीनामवकाश मन्यते । अन्यदि
दानीमिति । विशेषाऽभावेऽपि लक्षणवशात् प्रवर्त्य शोपेति भाव । 'कामयते' इत्यत्र

उ ज्ञानभावात् । सार्वधातुके नित्यमिति । अत्र नित्यप्रहणमार्थिर्माथं रचन सामान्य
सूत्रे 'वै त्वेयाऽप्य नित्यत्वमिद्धे । स्यादिभिरिति । एतदशप्रवृत्त्युत्तर 'स्वतामी'
इति पक्षे इदम् । तुल्य हि निमित्तमिति । अनेनाऽन्तरङ्गत्व निरस्यति । परत्वा
त्स्यादय इति । तथा च 'मृकृद्गने न्यायेनाऽप्यो न स्यादेवेति भाव । न च
'सार्वधातुके नित्य मित्यस्य परत्वाद्वाऽपि सामान्यसूत्रेणैवैषिपक भावो भविष्यति
च हि तैनाऽपि विप्रतिषेध, तस्याऽनैमिति-वेनान्तरङ्गत्वादिति वाच्यम्, अपवाद
रियये उन्मर्गाऽप्रवृत्त्या सार्वधातुकविषय तदप्रवृत्ते । न स्वरास्तीति । विशेष-
कृच्छ्राच्च तदभाव न प्रवर्तते इति मन्यते । स नाऽस्त्यवकाश इति । परित्यक्त
णप्रवृत्तरिति भाव । विशेषोऽप्यस्नात्वाह-कामयत इति । 'गोपार्यन्ती त्यत्राप
विशेष भाष्ये दर्शयति-अवश्यं गतः सतीति । यदि तर्ह्यिति । एवशाऽनवकाशत्वं

१ इदं क्वचिन्न । २ 'यस्वात्तु । ३ इदमत्र क्वचिन्न । ४ विप्रतिषेधन तुल्य' ।

५ 'तैनि' पा० । ६ 'यश्चन्यत्रापि' पा० । ७ सति याऽप्यसति' पा० ।

८ 'गोपार्यन्ति' पा० । ९ इदं क्वचिन्न ।

त्रिभि न्यादीनां वाचनं प्राप्नोति ॥ यथा पुनरथ सूत्रभेदेन परिहारो यदि पुन
 'शपि निन्व'मित्युच्यते ॥ मिष्यति, सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्याममेगाऽ-
 स्तु ॥ ननु चोक्तं 'मायादिभ्यो यद्भाद्वेषानुस्मायादिप्रकृत्येयंदाद्वेषानुक्तमिति चोभ-
 ययाऽनिष्टप्रमद' इति ॥ नैव दोष । आद्वेषानुक्त इति नैया परमसमी ॥ का
 तर्हि ? ॥ विषयमसमी ॥ आद्वेषानुक्तविषये इति । तत्राद्वेषानुक्तविषये आपा-
 दिप्रकृतेरापाडिषु चा कृतेषु यो यन प्रथय प्राप्नोति स ततो भविष्यति ॥

सनाद्यन्ता घातव ॥ ३१।३२ ॥

अन्तप्रहणं किमर्थं न 'सनाद्यो घातव' इत्येवोच्यते ? ॥ केनेदानीं तद-
 न्तानां भविष्यति ? ॥ तदन्तविधिना ॥ अत उत्तर पठति ॥ * ॥ सनादि-
 प्वन्तप्रहणं उक्तम् ॥ * ॥ [सनादिष्वन्तप्रहणं उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ "पदम-
 सज्ञायामन्तवचनमन्त्र सज्ञाविधौ प्रथयग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थ"-
 मिति । इदं चाऽपि प्रथयग्रहणमथ चाऽपि सज्ञाविधि ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते, न'भूवादयो घातव'इत्येव सिद्धम् ? ॥ न मिष्य-
 ति । पाठेन घातुसज्ञा क्रियते न चेमे तत्र पठ्यन्ते ॥ कथं तर्थाप्येवामपठ्य-

प्र] तु विशेषोऽन्तेव, शपमन्तरेणाऽभ्य रूपस्याऽभावात् । यथा पुनरिति । वार्तिक-
 कारणे तु 'सिद्धं सर्वेषां तुके निन्वयवना'दिति श्रुत्या सूत्रभेदेन परिहार उक्त ।
 वतस्यकर्तव्ये न सूत्रभेदे 'शपि निन्व'मिति न्याम कर्तव्यो येन दोषो न भवती-
 त्यर्थ । ननु तादादिक्रियाद्विच्छेदे शेष भाव्य न तु शप । एव तर्हि न्यायभेदोप-
 लक्षणार्थमिदमिति, शिति निन्वमिति तु न्याम कर्तव्य । [आयाद्यद्भाद्वेषानुक्तेरा] ।

सनाद्यन्ता । भूवादय इत्येवेति । भुवो वादयो भूवादय इत्यर्थोऽथयगादिनि भाव ।
 तत्र च त्रिंशत्तानिन्वात्मनाऽन्ताना घातुसज्ञा मिष्यतीत्यर्थ । पाठेनेति । 'आदि'शब्दस्य
 प्रयेक मन्त्रादर्थयाग्रभ्या घातुसज्ञा विहिता, तेनाऽऽणवस्यादय मन्त्राग्राथ
 सर्वतमादयो निर्वर्तिना भवन्तीति भाव । स्थानिवद्भावेन घातुसज्ञामिद्धि वध्याना
 नि पृच्छन्ति-कथं तर्हीति । ननु भूवधिम्यादिशब्दा घातुपाठे पठिता एव ।

उ] नै स्वादिशपने गोपातिन्वती'त्याद्यमिद्धिरिति भाव । यथा पुनरार्तिरुहता
 सूत्रभेदेन परिहार उक्तमथा सूत्रभेदमदीहृत्य यदि पुन 'शपि निन्व'मित्युच्यते
 तदा सर्वदोष परिहार इति भाव्यात्तरार्थ । अचिद्भावे एव 'मिनी'ति पाठ ।
 विषयमसमीति । 'आद्वेषानुक्त' इति सूत्रमात्रोन्वीच्या ज्ञानिनिर्देश इति भाव ।
 सूत्रे 'आनादय' इत्युक्तिरनन्तरमर्थव सन्ध इति अन्तरारणार्थेति तन्वम् । [आया]

सनाद्यन्ता । गगशार्थनवन्तना सज्ञा कथनेपान्त आह-भुवो वादय इति ।

१ 'मुच्यते' । २ 'आद्वेषानुक्तेविषये' । ३ अथ पाठे लुन । ४ 'मिनी'ति अचिद्भावे ।

मानाना धातुमज्ञा भवति—अस्तेभूँ हुवो वचि चक्षिड रयाजिति॥यद्यप्येते तत्र न पठ्यन्ते प्रकृतयस्त्वेषा तत्र पठ्यन्ते, तत्र स्थानिवद्भावात्प्रिद्धम्॥इमेऽपि तद्दि यद्यपि तत्र न पठ्यन्ते येषा त्वर्थ आदिश्यन्ते ते तत्र पठ्यन्ते, तत्र स्थानिवद्भावात्प्रिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'आदेश स्थानिव'दित्युच्यते न चेमे आदेशा ॥ इमेऽप्यादेशा ॥ वधम् १ ॥ आदिश्यते य स आदेश । इमे चाप्यादिश्यन्ते ॥ एवमपि पठ्यानिर्दिष्टस्यादेशा स्थानिवद्भवन्तात्स्युच्यते न चेमे पठ्यानिर्दिष्टस्यादेशा ॥ पठ्याग्रहण निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्तते, अपवादे गत्याकृत प्राप्नोति 'कर्मण्यण' 'आतो/नुपसर्गे क' इति केऽप्यकृत

प्र]नैतदस्ति नहि ये धातुपाठे पठितास्त इहाऽनेदिश्यन्ते, शब्दान्तरत्वादेशाना । जग्यादीना तु पाठशब्दापि नास्ति येषा त्वर्थ इति । इप्यादीनामित्यर्थ । न चेम इति । इतिशब्दस्याऽऽदेशशब्दस्य तत्र ग्रहणारोपमेव स्थानिनिरुत्थादेशस्य प्रसिद्ध तपामेव तत्र ग्रहणमित्यर्थ । इमेऽपीति । क्रियानिमित्तवस्थादेशशब्दस्य तत्र ग्रहणमित्यर्थ । अत्र चोदयन्ति—यदि स्थानिवद्भावेन सनादीना धातुमज्ञा विधीयत, तदा तदन्तविष्यभावात् प्रत्ययानामेवाङ्गनज्ञानिन्धनान्तरादीनि प्राप्तवन्ति, प्रत्ययान्ताना चेष्यन्ते । यत्प्रत्ययश्च नमभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्वापी स्वार्थे विधीयते, आयादयश्च शुद्ध एव स्वार्थे विधीयन्ते इति तेषा स्थानिन वस्य चित्तिवृत्त्य भावान् स्थानिवत्त्वाऽभावाद्धातुमज्ञा न प्राप्नोति । अत्रोच्यते—कर्तुमिच्छन्तानि कर

उ]वदन्तानि वादय । स्वर्थवाचन । क्रियावाचिन इति यावत् । यथा सूच्यादीना क्रियावाचनत्वन्तथोक्तम् । तेनेति । पाठेन जाणवत्यादय, अर्थेन—'या' इत्येवमादय इत्यर्थ । 'पाठेनेत्यादि' 'न चैते तत्र पठ्यन्त' इत्यन्तैवाऽत्र भाष्यकारोक्ति । धातुमज्ञामिद्धिमिति । 'सनायन्तेऽपी'ति शेष । पृच्छतीत्यस्यैकदेशीति शेष ।

शब्दान्तरत्वादिति । स्थानपठ्यानिर्देशादपूर्वोपदेशाच्च । तस्यैवात्र ग्रहण तदीयप्रयोगनिधम एव म्यादिति भवतीत्याद्यसिद्धिरिति भाव । पठितसादृश्येन भवतीत्यादिस्थानामित्र एवमपि तर्नेव धातुवऽप्याह—जग्यादीनामिति । भाष्यमुपपत्तणमिति भाव । अनेनास्यैकदेश्युक्त्वात् चनितम् । सूचीति । तस्या योगाद्भवत्त्वादिति भाव । न चेमे इति भाष्ये । इमे—सनादय इत्यर्थ । तत्रेति । 'स्थानिव'दित्यत्रत्यर्थ । स्थानिनित्युच्येति । स्थानपठ्यानिर्देशादिति भाव । क्रिया निमित्तवस्येति । आदेशग्रहणमामर्ष्यादानुमानिसम्भवेव यौगिकस्यापि ग्रहणमित्या शय । तदन्तविष्यभावादिति । स्थानिव'मूत्रे विशेष्याऽग्निकान्तदभावे जा दे-शान्तम्यानिर्देशेन धातुन्वाऽभावा इति भाव । यद्वा त्रिादिविधी तदभावादि-त्यर्थ । अत्रोच्यत इति । 'धानो कर्मण'इत्यादे समानकर्तृकर्मभूतधात्वर्थविशि-

प्राप्नोति ॥ नैष श्लेषः । आचार्यप्रवृत्तिर्जापयति 'नापवादे उत्सर्गकृत भव-
तीति यद्वयं श्यक्षादीन् काश्चिच्छिन्न करोति-श्यन्भ्रंभाभुरिति ॥

स्यतासी ललुटोः ॥ ३।१।३३ ॥

इमे विकरणा पठन्ते तत्र न श्यने क उत्सर्गं कोऽपवाद इति । तत्र
वक्तव्यमपमु-सर्गोऽपमपवाद इति ॥ इमे नूनम् - ॥ ॥ यद्यु-सर्गाऽपवादं शब्दादि
स्यादयश्च ॥*॥ [यद्यु-सर्गोऽपवाद शब्दादि स्यादयश्च] ॥

यद्येवम्—॥*॥ अपवादविप्रतिषेधैर्वाच्छादिशान्तम् ॥*॥ अपवादवि-
प्रतिषेधैर्वाच्छादिभिः स्यादीनां वाच्यं प्राप्नोति । श्यादीनामप्रकाश-
पचति षति । स्यादीनामवकाश-पश्यते यश्यते । इहोभयं प्राप्नोति-

प्र] गतं श्येवं 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति स्यादादन्तमानस्य द्वये प्रमदे विकीर्षशब्दस्य
नन्त आदिश्यत इति सिद्धं तदन्तस्य घातुचम । एव समभिहारविशिष्टत्वात्पञ्च-
वावि'छ'शब्दपयोगप्रमदं 'लो'द्वय'शब्द आदिश्यत गुणे प्रमदं 'धोपाय'शब्द
इति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । [मनाद्यन्ता घातव] ॥

स्यतासी । उत्सर्गापवादधर्मज्ञानाय पृच्छति-इमे इति । यद्यु-सर्ग इति ।
भावकर्मप्रवृत्त्याऽननुत्पत्त्या सार्वज्ञानुत्पत्त्या विज्ञानादिति भावः । अपवादविप्रति-
षेदादिति । यद्यपवादानामुभयेनां श्यादीनां स्यादीनाञ्च विप्रतिषेधे सति परन्वा
उ] पृच्छत्या प्रतिपाद्या तन्व्यानेऽर्थाभिमानयोर्मयो यद्वात्वर्यकर्मकवमिच्छत्या प्रति-
तिपादविप्रतिषेधतद्वावादि मनन्त आदेश इत्यादि प्रमेगाप इति भावः । तत्र प्रवृत्त्या
विकरणास्तु न, अशादिवादेरनिदेशात् । कृष्णाद् इत्यथे ऋतुमि(च्छे)त्येत्समभिन्या
हारेण वर्तमानस्येवे प्रमदं 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायात्तन्त आदिश्यत इत्य-
न्य । भगवतो भाष्यकारस्येति । 'एकदेशिन' इति श्लेषः । अने इमे तर्हि
यद्यु-स्यदिभाष्यप्रमद एकदेशिनोरुक्तिप्रयुक्तिपरतथ्यं प्रौढिवाद एवेति ध्वनिम् ॥

स्यतासी ललुटोः । उत्सर्गापवादधर्मेति । मचाऽपवादविषयेऽपवाद प्राप्तिरूप
उत्सर्गस्य धर्मः । तदप्रतिषेधोऽपवादभावेन निरवकाशत्वरूपोऽपवादस्य ।

भावकर्मप्रवृत्त्याऽनुत्पत्त्या उत्सर्गात्वाऽमम्भवादाह-भावेति भाष्ये-स्वाद्यवकाशा
पश्यत इति । कर्मादीं शपोऽप्राप्तैरिति भावः । यत्रेति । 'अनेकलक्षणप्रमद' इति
बहुव्रीहिः । अपवादशब्दश्च तद्विषयपरः । अनवकाशोऽपवाद इति भावः ।
यविवधी षिति । शन्ययाऽस्ति च सम्भवो यद्युभयं स्वा'दिति वार्तिकमने 'पचती'-

१ 'श्र'मिति ङचिञ् । २ इदं भाष्यमिदमे । वार्तिकमिदमे । ३ 'वाश
श्यादय' पा०।४ अत्र पाठ्ये तुष । ४ एतन्व्याने-'यदि यद्यु-सर्गोऽपवाद शब्दादि
स्यादय' पा०। ५ 'पवादविप्रतिषेधे शब्दादि' पा०।७ इदं प्राप्नोति एतम् । ८ 'पठति' ।

पश्यति यश्यति । परवाच्छवादय प्राप्नुवन्ति ॥*॥ अपवादो नानामेकलक्ष
णप्रसङ्ग ॥-॥ अपवादो नाम सै भवति यत्राऽनेकलक्षणप्रसङ्ग । अत्रचै भाव
कर्मणार्यन्विधीयते कर्तरि शप । क प्रसङ्गो यद्भावकर्मणोर्येक कर्त्तरि शवाद्या
याधेरन् ? ॥ एव तर्हि-॥ ॥यद्वापालुर्नर्गावपवादा श्यनादया स्यादयथ ॥*॥
एवैमपि-॥*॥ अपवादाविप्रतिषेधाच्छपज्ञादिवाधनम् ॥*॥ अपवादाविप्रतिषेधा
च्छपज्ञादिभि स्यादीना वाधन प्राप्नोति।श्यनादीनामशाश-दीप्यति सीप्यति।
स्यादीनामवशाश-पश्यति यश्यति। इहोभय प्राप्नोति-देविप्यति सेविप्यती
ति । परत्वाच्छवादय प्राप्नुवन्ति॥ नैप दोष । शवादेशा श्यनादय करिष्यं
न्ते, शप्च स्यादिभिवाध्यते। तत्र दिवादिभ्य स्यादिविषये शयेव नास्ति कुत
श्यनादय ॥ तत्तर्हि शपो ग्रहण कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्य । प्रकृतमनुवर्तते ॥
क प्रकृतम् ? ॥ 'कर्त्तरि श'विति ॥ तद्वै प्रथमानिदिष्ट पृष्टीनिदिष्टेन चेहार्थ ॥ नैप
दोष । 'दिवादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'श'विति प्रथमाया पृष्टी प्रकृतपिप्यति
'तस्मादित्युत्तरस्ये ति ॥ प्रत्ययविधिरय, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्य प्रकात्प
का भवन्ति ॥ नाऽप्य प्रत्ययविधि । विहित प्रत्यय, प्रकृतशानुवर्तते ॥

अथ वाऽनुवृत्ति करिष्यते 'सार्वधातुके यक्' स्यतासी लृटुदो च्छि लुङि
च्छे सिग्भवति । 'कर्त्तरि शप्' । स्यतासी लृटुदो च्छि लुङि च्छे सिग्भवति ।
'दिवादिभ्य श्यन्' । स्यतासी लृटुदो च्छि लुङि च्छे सिग्भवति ॥
तथ वाऽन्तरङ्गा स्यादय ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ लावस्थायामेव स्यादय
सार्वधातुके श्यनादय ॥ [स्यतासी लृटुदो] ॥

प्र] छवाद्य स्युरित्यर्थ । अपवाद इति । यत्रोत्सर्गलक्षणस्याऽपवादलक्षणस्य च
प्रसङ्गस्तत्राऽपवादव्यवहार । यविधीया तु भावकर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्त्तरि यवोऽप्रम
ङ्गत्वाऽस्ति तदपवादत्वमित्यर्थ । लावस्थायामिति । ननु च परत्वाशदेशोर्भा
व्यम् । न च लादेशानामनित्यत्वम्, शृतेष्वपि स्यादियु आतृतीयपरिसमाप्तेर्धात्व
धिनारऽपि धातोर्विहितस्य लक्ष्येत्थेव विहितविशेषणश्रयणाच्छदेशाना प्रसङ्गान् ।
एव तर्हि शृतेष्वपि त्यदेशेषु स्यादयो भवन्तोऽन्तरङ्गा एव भवन्ति । नहि तद्विधी
उ] स्यादौ शपि शृते तमेव निमित्तोऽन्य यस्यादिति भाव । भाष्ये-अथवाऽनुवृत्ति
रिति । एवञ्च तत्तन्मन्विधौ निधानमामर्थात्प्राप्त्यपवादवमिति भाव । लाव
स्थायामिति भाष्यस्य-आदेशोपत्त प्रागव स्यादय इत्यर्थ प्रतिभानि । तत्र
शङ्कने-ननु चेति । अनित्यत्वमिति । व्यवधानेन धातो परत्वाऽभावादप्रतिरिति

१ इद भाष्यमित्यन्य । २ इद कश्चित् । ३ इद भाष्य न वार्तिकमित्यन्ये ।
४ 'वरिष्यन्ति पा० । ५ 'भवतांनि' पा० ।

सिन्धुलं लेटि ॥ ३।१।३४ ॥

॥२॥ सिन्धुलं लेटि [मनाद्यन्ते नेपचादर्थ] ॥२॥ सिन्धुसर्ग-

प्र] गदेन सार्धं गतुः क्वचमर्थविभाषो वा कर्त्तारिदाधिन । इत्यत्राद्यस्तु तदाश्रयवा
द्बहिरज्ञा । अवश्य चैनदभ्युपगन्तव्य-‘हृत्तेषु लदेशेषु स्यादन विनन्त’ इति ।
अन्यथा तामि परस्य लसार्धगतुकस्यानुदात्तत्वविधानेन विकरणस्य स्वरो लसार्ध
घतुकस्वर वापत् इति-‘अस्यार्धस्य कथं जापक स्यात् । एटि हि लस्यथा तामि
क्रियेत् पक्ष-‘सार्धं गतुः, तदा सति शिष्टत्वात् सार्धं गतुकस्योदाने प्रोतेऽप्राप्तानुदा
त्तत्वं वचनमिति जापकत्वं नोपपद्येत । ये स्यात् -‘मह्लाविधानवाक्येनासनेपदपर
स्मैपदप्रकरणेन च लदेशविधानसाम्यस्यैव वाक्यतया लदेशाना बहिरज्ञत्वात्प्रव
स्थायामेवान्तरद्वत्वात् प्राप्तेपदनिधानाच्च स्यारणो भवन्तीति तस्मान्ने परस्य लसा
र्धं गतुकस्यानुदात्तविधानस्य पूजाकार्यं जापकत्वमसमर्थितं भवति । [स्वतासी] ।

सिन्धुलम् । सिन्धुसर्ग इति । परनिमित्तमनुशास्य मनादिवर्ग धातो सि

उ] नाव । अन्यथेति । उदत्र जापकम्-‘अनुदात्तप्रदमेकवर्त्त’मित्यत्र भाष्ये एष्टम् ।
लदेशोत्तर स्याद्विप्रवर्त्तौ तु सति शिष्टत्वादिस्वरनिमित्तस्ववर्त्तमानस्वरेण लसार्ध-
घातुकानुदात्तत्वे सिद्धे पुनर्निधीयमानत जापकाय सम्पद्यत इति भाव । ये त्विति ।
एतन्मते ‘अन्यत्र विकरणेभ्य’ इत्यसौ वाचनिक इति बोध्यम् । प्रतिपदविधाना
च्चेति चिन्त्य, निरवकाशवाभवादिनि कथित् । परे तु-‘अनुदात्त’मिति सूत्रे भाष्ये
सतिशिष्टस्वरवर्गसम्बन्धे ‘मुनुत्’ इत्यादी सार्धं गतुकस्वरनाथ स्यादिति ननुया
वार्तिककारेणोक्तं ‘स्यादिस्वराऽऽत्मनस्नामे परस्यानुदात्तवचना’दिति । ‘परत्वाग-
देश’ इत्यत्र च तन्मनम् । अत्रायपवद्विप्रतिपेनाच्छ्रमादिभि स्यादिनाधन-
मिति वार्तिकोक्तपूर्वपक्षस्य तन्मनाऽनुसारेण समाधानद्वयमुक्तत्वात्थ चेति तृतीय
समाधानममगवतोक्तम् । तस्याऽयम्भाव -‘आर्द्धं गतुक’ इत्यनुसृत्याऽऽर्द्धं गतुकत्वा-
वम्याया म्यादय इत्यन्तरज्ञा इति । विकरणस्वरस्य दुर्गलत्वन्त्वेनपने वाचनिक-
मेव । कस्योक्तमर्थोपेत्त सार्धं गतुः सादिसनापेक्ष्य बहिरज्ञत्व न युक्त, तस्याऽत्र
शस्त्रेऽनाश्रयगादित्युक्तम् । अत एवाऽत्र विप्रतिपेतेऽं वार्तिकेऽहोत्त सद्गच्छते ।
न्यायनन्तरद्वन्मपिभ्या न इत्तमित्युक्तिरत्वन्त्याया, ‘काऽन्तरद्वता’ इत्यवस्थाना
स्यादय’ इति भाष्योक्तोर्गर्भधराद्य । अत्रापेक्षवाचित्यदिभ्य पूरं म्यादय इत्येव
वक्तुमौचित्याच्चेत्याह । [स्वतासी लनुद्ये] ॥

सिन्धुलम् । उ मर्गपदार्थमाह-परनिमित्तमनुशास्येति । एव हि सामान्य-
विधित्वात्तन्मर्गत्व भवति । [भाष्ये]-मनाद्यन्ताधिनार इति । सनाद्यन्त इति येषा-

१ ‘सुन्धुसर्ग’ पा० । २ अयमत्र वचिञ्चात्र, कित्त्वये पृथग्वार्त्तिकतयाऽस्ति ।

इच्छन्सि कर्तव्यः॥ 'सनाद्यन्ते नेपत्वाद्यर्थः' । सनाद्यन्ताधिकारे च कर्तव्यः ॥
किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नेपत्वाद्यर्थ' । इन्द्रो नस्तेन नेपतु । गा धो नेष्टौदिति ।
॥ १॥ प्रहृत्यन्तरत्वात्सिद्धम् ॥ २॥ प्रहृत्यन्तरत्वात्सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ प्रहृत्य-
न्तर नेपति ॥ ३॥ नेपतुं नेष्टादिति दर्शनात् ॥ ४॥ नेपतुं नेष्टादिति हि दृश्यते ॥

अथ किमर्थं पकारः । ॥ ५॥ [पकार] स्वैरार्थ ॥ ६॥ 'अनुदात्तो सुष्पि-
ता' विल्लेषे स्वरो यथा स्यात् ॥ ७॥ पित्तरणानर्थक्यं चाऽनन्तरत्वात् ॥ ८॥ पि-
त्तरणं चाऽनर्थकम् ॥ किङ्कारणम् ? ॥ 'अनन्तरत्वात्' । अनन्तरत्वात् अन्तर्गतं नाऽर्थ-
स्वरार्थेनाऽनुबन्धेन पकारेण ॥ इति कृते साऽच्छो भविष्यति ॥ ९॥ इतोऽनु-
दात्तोर्धमिति चेदागमानुदात्तत्वात्सिद्धम् ॥ १०॥ [इतोऽनुदात्तोर्धमिति चेदा-
गमानुदात्तत्वात्सिद्धम्] ॥ आगमानुदात्तत्वेनेतोऽनुदात्तत्वं भविष्यति ॥ एव
तहि सवय कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ यदवयासिसौष्टा । एकाञ्चक्षण

प्र] विधेय । तेन तदन्तस्य धातुसंज्ञाया सख्यां नेपत्वादीनि सिञ्चन्ति । नीशब्दात्सिपि
गुणे च कृते लोपे च नेपत्विति रूपम् । प्रहृत्यन्तरत्वादिति । जेषूणेषु प्रेषूणा-
विति पाठस्य पर्यर्थे उत्तमं न कर्तव्यम् । अत्रासिसौष्टा इत्याद्यर्थस्तु कर्तव्य एव ।
सवयमिति । सनादिमध्येऽत्रैव वेति भावः । यदवयासिसौष्टा इति । यानैरवपूर्वात्

उ] अधिकारो युद्धिस्थता तेषु कर्तव्य इत्यर्थः । सिञ्चन्तीति । लोप्यपि सिपिसिद्धिरि-
त्यर्थः । नेपत्विति प्रयोगे सिञ्चापो समावेशः सिञ्चति । विस्तरणत्वे तु स न
स्यादिति भावः । लोपत्वाच्छन्दसि 'लेटोऽडाटा' विल्लेषस्याऽप्रतिरिति बोध्यम् ।
अत्रोत्सर्गः कर्तव्यः, स च सनाद्यन्ते कर्तव्य इति पूर्वपक्षद्वयम् । तत्रान्तस्य सगुणत
एव, उत्सर्गता त्वावदयकोत्याह-अत्रयेति । लिङि सिपिसिद्धिर्मुत्सर्गः कर्तव्य
इत्यर्थः । भाष्ये-इति हीति । 'नेपतु' इत्यर्थं सनादिवर्गे करणे 'नेष्टा'दित्यस्याऽ-
सिद्धिः । अत्र करणे 'नेपत्वित्यस्याऽसिद्धिः । प्रहृत्यन्तरत्वे तु 'नेष्टा'दिति न्यते
सिपि सिद्धम्, अत्रैव लेटोनिपदरहितसूत्रकरणादित्याशयः । यद्वा 'नेष्टा'दित्यत्र
विकरणव्यत्ययेन षोपो लुक् । 'नेपतु नेपत्वादिति दृश्यते' इति भाष्ये पाठः । 'लोपेऽ-
पी'ति शेषः । 'नेष्टादिति (हि) दृश्यते', इति लेखकप्रमादः । अन्यथा प्रहृत्यन्तराऽऽ-
वश्यत्वं न दर्शितं स्यात् । भाष्ये-आगमानुदात्तत्वादिति । 'तारिप'दित्यादी
धातुस्वरप्रयुक्तशेषनिघातेनेति भावः । सनादिमध्ये इति । 'लेटो'नि पदरहितमिति

१ अयमेतौ वार्तिरतया पठ्यते षचित् । २ 'कर्तव्यं' 'सनाद्यन्ते च कर्तव्यं'
'कर्तव्य' । ३ 'नेष्टाम्' पा० । ४ इदं षचित् । ५ 'नेप' पा० । ६ इदं
भाष्यमित्यन्ते । ७ 'स्यादिति' पा० । ८ 'लुक्' पा० । ९ 'पकारेणानुबन्धेन'
पा० । १० 'इत्तुदात्तार्थं' पा० । ११ अयं पाठो लुक् । १२ 'इत्तुदा' ।

इद्वृत्तिपेयो मा भूदिति ॥ कायमकार श्रूयते ? ॥ न क चिद्वृत्ते । लोपो-
ऽप्य भविष्यती लोप आर्द्धं शतुक इति ॥ यदि न क चिद्वृत्ते नाऽर्थं स्व
राथेन परकृतेऽनुबन्धेन ॥ एवमपि कर्तव्य एव ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अनु-
दात्तस्य लोपो यथा स्मृदात्तस्य लोपो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥

प्र] मप् लिङ् थाम् मुट् मौट् । मिवन्म्यापस्यानेराच्छवामीपुडादरिअगमो भवति ।
यदि पुन मिप्किनेन तदायमभिसार उच्चारणार्थो व्याख्येय । अन्यथा तस्य
श्रवण म्यान् । तत्र मिवन्तस्य धातोरेशान्चादिद्वृत्तिपेय प्रवन्नेन । ननु योऽन-
यनुबन्धेऽनुदानो, याशब्दो न तस्मान् परमर्द्धं शतुक मिषा व्यवशानात् । यन्ना
च मिवन्त परमर्द्धं शतुक नामानुपदेशऽनुदान । एव तर्हि 'सनाद्यन्ता धातव
इत्यस्य यदा सतायवयवा धातवो भवन्तीत्यथा व्याख्ययाने तदा मिषो वायवव
वचाशनिप्रद्वेगेन प्रवृत्तद्वृत्तिपेयप्रयत्न । यदाऽपि स्थानिवद्भावात्प्रवृत्तेन सूत्र
प्रव्यख्येयन तदा स्थानिवद्भावात्तऽनुदानादेकाच श्रूयमाणान् प्राप्नोत्येवेद्वृत्तिपेय ।
अनुदात्तस्येति । 'धातो रित्यनभिव्योक्तम् । अथ वैत प्रदेशस्यश्रवमेतद्भाष्यम् ।

उ] भाव । एवञ्च सप भावत्वेन पितृव चरितार्थमिति बोध्यम् । ननु स्थानपरिवर्त-
नेन मनादिवर्गं करणे पलाऽभावस्य भाष्ये उक्तेराह-अत्रैव वेति । अत्राऽपि
करणेनेशमिद्वेति तापर्यम् । भाष्ये-किमप्रयोजनमित्यकारविषय प्रथ ।
यदवयवमिमिषा इति । नन्वत्र सिष्यपि तेन व्यवशानात्तिपे राऽप्रवृत्ताविष्मिष्यन्ते
वेत्यत आह-सबन्तस्याऽहस्येति । 'एकाच' इत्यहस्यैव विनेपगम् । 'उपदेशे'-
इति चऽनुदानेनेव मवयवैः उपदेशे योऽनुदानस्वरतेनादेशऽचोऽहस्येति चार्थ ।
सबन्तमित्यक्त्वा पूर्वमेव, ततश्च व्यदेशा इति भाव । उच्चारणार्थं इति । इत्यत्रा
यान्कल्यन्तराऽभावदितिभाव । उच्चारणे मदायसम्पादनेन चरितार्थम्येत्पदा लोपेन
निगतेरिति बोध्यम् । सिष्यन्तस्य धातोरिति । 'अहस्ये'ति वक्तुमुचिाम् । संयुट्
मस्य यथाऽभावऽहस्यम् । ननु चेति । तद्वृत्तिपेयार्थे न मानमित्यभिमान ।
नाऽमानुपदेशे इति । मिवन्तस्योपदेशाऽभावदिति भाव । एवञ्च मिषैव मिद्वेऽ
कारोच्चारण व्यर्थमिति पूर्वपक्षशय । मनादिवर्गपत्र्यभिप्रायेणेदम्पलमुनमिति
मनापत्ते-एवन्तर्हीति । उकारोच्चारणमार्थं उपदेशेऽनुदानपटित्काचोऽहस्ये-
त्यर्थ इति न दोष इति तत्त्वम् । अनुदानादेकाच इति । मपि तु परचादिना
दिपु क्लीपु अतो लोप इति भाव । अथ वेति । अत्र पाठे हि तदन्त्याऽनुबन्धा
नदप्रतिगति भव । इदमेव कुत्तम् । नन्वत्र योऽनुदान इकारस्वर परतो न
लोप । आर्द्धशतुके हि स । न च तदनुदानमन आह-समावधानात्तऽनुदात्तत्वे

उदात्तनिवृत्तिस्वर प्रसज्येत ॥३॥ सिव्वहुलं छन्दसि णित् ॥२॥ सिव्वहुलं
छन्दसि णित्त्वत्त्वं । सविता धर्मं साविपत् । प्र ण आयुषि तारिपत् ।

कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

॥ -॥ कास्प्रहणे चराम उपसङ्ख्यानम् ॥३॥ कास्प्रहणे चराम उपस
ङ्ख्यानं कर्तव्यम् । चरामाचकार ॥ न कर्तव्यम् । 'चराम्प्रत्यया'दिति वक्ष्य-
मि ॥३॥ चराम्प्रहणे चराम उपसङ्ख्यानम् ॥ चराम्प्रहणे कास उपसङ्ख्यान
कतव्यम् । कासाचके । सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त
'कास्प्रहणे चराम उपसङ्ख्यान मिति ॥ नैष दोष ॥ चराम्प्रहणे कास्प्रहणे
उस्ति, तत्र 'कास्प्रत्यया दि येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति ॥ किं वारणम् ? ॥

प्र] उदात्तस्येति । छन्दस्युभयधे नि सार्वधातुत्वाद्दुपदेशादिति ल्गार्वाधातुवाऽनु-
दात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरण धातुस्वरेण वा सशब्दाऽवारस्योदात्तत्वाद्दुदात्तनिवृत्तिस्वर
इदं प्रयज्यत । पकारे तु सति अनुदात्त एवेद्भवति । पित्करणसामर्थ्यादेव च
सशब्दाऽवारस्य धातुस्वरो न भवति, एतत्प्रदेशपाठ्यात् । याशब्दस्यैव तु भवति ।
'तिट्तिष्ठ' इति यो निघात स 'निपातैर्यदी'ति प्रतिषिद्ध । अवशब्दस्य 'तिष्ठि
चोदात्तवती'ति निघात । साविपदिति । 'पू प्रेरण' इत्यस्य लेटि रूपम् । 'तारि
प दिति तरते । [सिव्वहुलं हेटि] ॥

उ] सतीति । अत्र पाठे-प्रत्ययस्वरेणेति । सनादिपाठे-धातुस्वरेणेति । 'प्रत्ययस्वरेणे'-
त्येव युक्त, सनादिपाठस्य स्थानत्यागे पलाऽभावेन भाष्ये दूषितत्वात् । 'पित्करण-
सामर्थ्या'दित्यपि चिन्त्यम्, एतत्प्रदेशोत्पाद्येव युक्तम् । यादाद्दस्यैवेति । एवञ्च
'यासिसीष्ट' इत्याद्युदात्तमिति भावः । ननु 'तिट्तिष्ठ' इति निघात स्यादत
आह-तिट्तिष्ठ इति । अत्रेदं तत्त्वम्, -'अत्रैव पाठे 'लेटी'ति पदरहित कार्यं,
अवारस्तु ल्गार्वाधातुवानुदात्तत्वायोचरीत्येद्वृत्तिपेधाऽभावात् च । उदात्तनिवृत्ति
स्वरवारणाय च पवार । अन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं सपिततो विकरणव्यवधानेऽप्यदेशात् ।
अतः ल्गार्वाधातुकोपदेशोऽवारान्तलाङ्गोपसिद्धिरिति । [सिव्वहुलं हेटि] ॥

कास्प्रत्यया । नन्वत्र 'प्रत्यय'ग्रहणं व्यर्थम् 'आममन्त्रे लिटि'ति यो
विभागेन सामान्यत आम विधाय कास्प्रहण नियमार्थं व्याख्येयम्—
'आपदेशिकधातोर्धेत्वात् एवे'ति प्रत्ययान्ते सिद्धेरिति चेन्न, अनेकाऽप्रत्ययान्त
ग्रहणार्थत्वात् । तेन यदादिभ्य आचारविचरन्तेभ्य आग । ध्यनिगच्छद् हरदत्तग्रन्थे ।
न च एवाऽप्रत्ययान्तपरमेवाऽस्तु, विग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणैर्यथार्थापत्ते,
गोपायाचकारेत्यादिभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः । कास्यनेवाच इति । कासि-
पदमनेवाग्धातुमात्रस्य यथा भवति तथा व्याख्येयमित्यर्थः । तथा हि

अर्थजन कान्शब्दस्य ग्रहण, न च चक्राशब्दे कान्शब्दोऽर्थवान् ॥ एव तर्हि
[॥*॥ 'काम्यनेशाग्रहणञ्चुत्प्राद्यर्थम्' ॥*॥] 'कास्थनेकाच' इति वक्तव्यम् ।
किं प्रशोजनम् ? ॥ 'चुत्प्राद्यर्थम्' । चुत्प्राद्यकार दरिद्राचरार ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ. ॥ ३।१।३६ ॥

॥*॥ गुरुमत आम्बिधाने लिपिमित्ताप्रतिषेध ॥*॥ गुरुमत आम्बिधाने
लिपिमित्ताद्वृत्तमने प्रतिषेधो वक्तव्य । इयेष उवोप । गुणे कृते 'इजा-
देश्च गुरुमतोऽनृच्छ' इत्याम् प्रसंग्यते ॥ गुरुमद्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥

॥*॥ गुरुमद्वचन किमर्थमिति चैष्यन्मुने यत्तादिप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ गुरुमद्व-

प्र] इजादे । उत्रोपेति । नन्वत्रोपनिदेति विरूपेनाऽऽमा भाव्यम् । अत्राहु । द्वि-
वचनरहुवचनयोर्गुणभावाद्गुरुमत्त्वाऽभावाद्द्विरूप भावनाश इति यत्र गुरुमत्त्वं तत्र
नित्यमेवाम् प्राप्नोति । एतच्च 'निप्रतिषेधे पर'मिति, प्रतिषेधविषय बलवत्त्वमना-
धिय भाष्यकारेणोदाहृतम् । तत्र एतादृशे विकृत्य एव भविष्यतीति नैतदिदोषन्य-
गनीयम् । गुरुमद्वचनमिति । श्वेतुरीपुरित्यत्रापि सवर्णदीर्घं गुरुमत्त्वादिजादे
मवत्र गुरुमत्त्वादामा भवितव्यमिति गुरुमद्वचनगामर्थ्यादुपदेशान्मया गुरुमत

उ] 'एसाधो घानौधेतमान एते'ति नियमपरतया तद्व्याख्येयमिति । एतच्च 'चमाग
उपमाङ्गान'मिति वार्तिक, सूत्रम्यप्रत्ययग्रहणाय न कार्यमिति भाष्यनापर्यम् ।
यथाश्रुतवार्तिकेऽपि प्रत्ययग्रहणस्थानेऽनेराग्रहण कर्तव्यमित्येव तापर्यमिति हर-
दत्तानुगारिण । अन्ये तु 'कामी'ति सतमी, भाष्यटिने सूत्रे इत्यर्थ । अन्यथा
समाहारद्वन्द्वे टजापत्ति । इतरेतरयोगे तु द्विरचनापत्ति । प्रत्ययग्रहणाऽपनये च
न मानम् । सूत्रे प्रत्ययग्रहणन्तु योगत्रिभागनियमरूपनामपरिहारपरिहारेण स्पष्ट-
र्थमेव । एतच्च 'क'शब्दादिभ्य आचारत्रिपि 'कामाग' इत्यादिस्थाप्येव, मय्यभि-
धाने इत्याहु । [काश्प्रत्ययादाममन्त्रे] ॥

इजादेश्चः भाष्ये लिपिमित्ताद्वृत्तमने इति । गुरुमाने लिपिमित्ताच्च गुरुद्वारा
योष्यम् ॥ द्विवचनरहुवचनयोरिति । तयो मित्तादिति भाव । तत्र द्विवचनाऽपेक्षया
नित्यन्याद्विकृतिर आम् । णि तु परत्वाद्गुणेन नित्य आम्प्राप्नोतीति विशेष । एतेन
'अत्रापि सवर्णदीर्घे गुरुमत्त्वमन्तीति कथमवसाग' इत्यास्तम् । विप्रतिषेधे इति ।
यद्यसम्भवे विप्रतिषेध, अस्मि चाऽत्रोभयो समवतुद्धिरित्युच्यते तदापि विरूपगिद्व्य
'उवोप'त्वम्य सिद्धिरिति भाव । प्रतिषेधेति । अनवसागनाऽभावेऽपि पूर्वप्रस्ताविट
नियाममिति भाव । 'उवोपे'ति वसवद्वितीशान्पाठ इत्यन्त्रे । ननु द्विवचनादीरिति
गुणाऽभावे आमभावात् गुरुमद्वचन चरितार्थमन आह—इंपुरिति । उपदेशेति । एतय

१ इदं लुप्त । २ 'कास्थनेकाच'चुत्प्राद्यर्थम्' इत्यन्ये पठन्ति । ३ 'प्राप्नोति' ।

चन विमर्धमिति चेण्णत्पुत्तमे यजादीना मा भूदिति । इयत्ताऽहम् । उव
 पाऽहम् । ॥३॥ उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥३॥ [उपदेशवद्वचनात्मिडमेतत्] ।
 उपदेशे गुरुमत इति वक्तव्यम् ॥ यद्युपदेशग्रहण विद्यते उद्वेगाम्बुक्त्य ।
 उच्छास्त्रकार । व्युच्छास्त्रकारेति ॥३॥ ऋच्छिप्रतिषेधो ज्ञापक उद्वेगाम्भा
 वस्य ॥३॥ यद्यप्यमनूच्छ इति प्रतिषेध शास्त्रि तज्ज्ञापयत्याचार्यस्तुष्टिमित्ता
 यस्य गुरुमत्ता भवति तस्मादात्मिति । स तर्हि ज्ञापकाय ऋच्छिप्रतिषेधो
 वक्तव्य ॥ ननु चावश्य प्राह्यर्थोऽपि वक्तव्य ॥ नाऽर्थ प्राह्यर्थेन । 'ऋच्छिपू
 ता'मिति ऋच्छेर्लिटि गुणवचन ज्ञापक 'नच्छेर्लिट्याम्भवतीति ॥ नत
 देस्ति ज्ञापकम्, अर्थमत्तत्सात् ॥ कथ पुनर्ऋच्छेर्लिटि गुण उच्यमानोऽ
 त्वर्थं शक्यो विज्ञानुम् ॥सामर्थ्यात् । ऋच्छिलिटि भातीति कृत्वा प्रकृत्य

प्र] इत्याश्रयित्यत इति भाव । णल्युत्तम इति । एनचोपलक्षण, तेन धलपि गृह्यत-
 इत्यष्ट इत्यधिकेने । लिट्याभ्यासस्य सप्रकारणे कृत् यजादन इत्यादयो भवन्तीति ।
 उपदेशवचनादिति । वचन व्याख्यानमभिप्रायम् । अन्यथा वचनेन वचनात्तरस्य निरापे
 को गुण स्यात् १ । तस्मत्सिन्धयो मनुष आश्रयणात्पुपदरावस्थाया गुरुमत इत्या
 श्रयित्यत इत्यर्थ । 'उपदेशग्रहण' शब्देनाऽ'युपदेशे गृह्यतेनेनेति व्युपस्था व्याख्या
 नमेवोपने । उच्छेरिति । उच्छे विवाम इत्युपदेशे गुरोरपाद्वशाऽय गुरुग नित्यपुत्तं ।
 तुङ्गिमित्तेति । तुम्ग्रहणमागममात्रोपलक्षण, तनेह्वाचवारस्यत्रापि भवति । प्राह्यर्थो
 पाति । प्रतिषेधप्राह्यर्थ इत्यर्थ । ऋच्छेरिति । आमा व्यवधानेऽपि वचनाद्गुणो भवित्य-
 त्ति चेत्, एव सति 'तस्मिन्निति निर्दिष्ट' इत्यन्वाप्यत, तस्मात्तम एवाऽभवो गुण-
 विधानेन ज्ञापने । सामर्थ्यादिति । 'ऋ गतिप्रापणयो रित्यस्य दिनाप सपि ऋच्छ
 दश ह्यो न त्वनादेश ऋच्छिर्निर्दिष्ट इत्यर्थ । ऋच्छिरिति । गिति ऋच्छादेश
 विधानात्तिटि तदभाव । तिष्ठतेरिति । अत्रापि स्थ गिति तिष्ठते' कृत्वा निदेश

उ] लिङ्गिमित्ते'दिति प्रतिषेधोऽनर्थक इति भाव । इत्यष्टेति । मद्योगपरवन गुरुम
 न्चेऽपि उपज्ञेव्यविरोधत्वाऽऽमिति गुरुमद्ग्रहणस्येदम्फलमिति भाव । इत्यधिकेन्येव
 वा प्रयुदाहरणम् । ननु यजादीना कथमिनादित्वा सत्राह-लित्याभ्यासस्येति ।
 तस्मात्सिन्धयोग इति । 'भूनिन्दाप्रशमानु नित्यगोऽतिदावने' इत्युक्त । ग्रहण
 लक्षानुसारात्तत्रैव ननुदिने भाव । ननु वचनशब्दस्य व्याख्यानपरत्वऽ'युपदेशे'
 ग्रहणमित्यसङ्गमनत आह-उपदेशग्रहणमिति । तुम्ग्रहणमिति । सानान्यापेक्ष नव
 वमित्यर्थ । ऋच्छावाम'ऽभाव' शब्द-प्रतिषेधेति । तुङ्गिमित्तेत्यदर्थे -पित त्नाऽ
 वि प्राप्तस्य प्रनेदधार्थ इति भाव । तस्मादात्म पृवेति । यद्यप्यह भूतपरिभाषणाय

र्थं विज्ञायते । नयथा—निष्ठनेरिन् जिप्रतेर्वेति, चटि तिष्ठतिजिप्रती न
 स्त इति कृ वा प्रकृत्यर्थं विज्ञायते ॥ किं पुनरतंलिटि गुणवचन प्रयोजनम् ? ॥
 आरतु आर, एतद्रूपं यथा म्यान् ॥ किं पुन कारण न मिष्यति ॥ द्विर्व-
 चने कृते मवर्णंशीर्षं च कृते यदि तावद्वातुप्रदणन ग्रहणमृकारान्ताना
 लिटि गुणो भवतीति गुणं कृते स्परचे च अरतु अस्तिन्येतद्रूप प्रमज्येत ।

प्र] ह्य, तत्राऽनेन रूपेण स्थानब्द एव प्रतीयत इत्यर्थः । द्विर्वचन इति । यणादे
 शान् पूर्वविप्रतिषेधेन द्विर्वचन त्रियने । तथा हि—यानि स्थानिवद्वावगात्रे द्वयो
 रपि यन्द्विर्वचनंनि प्रथमिति विप्रतिषेध उपपद्यते । अथ वा यथा 'निन्त्यतु'रि
 त्पत्र यणादेशेन भान्वमिति द्विर्वचनान् पूर्वमेव इत्यङ्ग प्रवर्तते तत्रेहाऽपि द्विर्व
 चने कृते मवर्णंशीर्षं भान्वमिति यत्र प्रवर्तते । गति वा यानि तस्य स्थानिव
 द्वावाडिर्वचनम् । तत्र कृते यणादेशान् परत्वात्प्रवर्णंशीर्षम् । यदि तावदिति ।
 अन्तादिबद्धावातुभयादेशान्वाऽन्यतरनो व्यपदेशास्थानिवद्वावाडौति भावः । अन्ता-

ड] श्लोचिनस्तथाऽपितस्या वाक्यार्थेणैवप्रकारेणैवविहितरा वैकृत्यस्य च लक्ष्य
 सम्कारवेगयानुपस्थितत्वेनाऽमन्तनविरोधन्यायेनाऽऽम्बाऽएवेति भावः । एवचतुमि-
 मितेन्यायैर्षं ज्ञापितेऽप्यस्य सार्थस्य दुहपपादम्, ऋच्छेरासमावस्य प्रकारान्तरं
 निन्देरिति ननज्जापमिति तापयम् । ननु स्थानिकार्थस्याऽऽदेशे जायमानत्वेऽपि
 आदेशकार्यस्य कथं सामर्थ्यादपि स्थानिति प्रगति, तत्र स्थानिवद्वावग्नेवाऽत्री
 पायाऽभागदत्त आह—ऋ गतीति । गितंति । स्वतन्त्रस्य त्वान्मा व्यवधानान्-
 परत्वाऽभावे बोध्यः ॥ ननु परत्वाग्रणि 'द्विर्वचनेऽची'त्यनेन द्वित्वे स्थानिवद्वावाडिर्व
 कृते पुनरादेशरूपेणैवौतगगाऽऽम्बानाऽभ्यासस्थोरपि ह्यदि शेषेऽन आदे
 रिति दीर्घं आरतुरित्यादिभिद्विरल आह—यणादेशादिति । ननु 'यस्मिन्' इति
 कथं विप्रतिषेधोऽन आह—मतीति । 'द्विर्वचनेऽची'त्यस्मिन्'ति शेषः । द्विर्वचने-
 ऽची'ति सूत्रे स्थानिवद्वावपूर्वविप्रतिषेधयो किं ज्याप इति भाव्योक्तं पूर्वविप्रतिषे-
 धारम्भे तदभावस्य लभादयम्पूर्वविप्रतिषेधो नित्यानामपि वापक इति वक्तु
 युक्तम् । एत एवाऽहचेराट्—अथ वेति । मति वा यतीति । द्वित्वे स्थानिवद्देशेन
 द्विर्वे जाने पश्चाद्यथायथ सोम्यगात्रप्राप्तिरिति दीर्घ एवेति भावः । अन्ता-
 दिवदिति । उत्तरखण्डस्यैव त्रिधावाचनत्वेन धनुर्वमिति भावः । समुदायस्य
 धानुर्वे त्वेनद्वयमिति स्पष्टीकृतं बोध्यम् । स्थानिवदतिदेशान्वापि सम्भवादाह—
 स्थानिवद्वावाडौति । स्थान्व्यग्रप्रत्ययाऽमन्तावाऽनन्तिरादेति प्रतिषेधाऽभावः ।
 स्थानिवत्प्रान्तुपपादकम्—उभयादेशस्येत्यादि भावे—गुणे पुन मतीति । ननु

अथाऽभ्यासग्रहणेन ग्रहणम्—उरत्व, रपरत्व, हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्वमौतो लोप इटि चेत्याकारलोप—अत उरिति षचनमेव ध्रुयते । गुणे पुन सति गुणे कृते रपरत्वे च द्विर्वचन हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्व तत सिद्ध भवति आरेतुरारैरिति । यथा आटतु आदुरिति ॥ किं पुन कारण सवर्णदीर्घत्व तावद्भवति न पुनररत्त्वम् ? परत्वादुरत्त्वेन भवितव्यम् ॥ अन्तरङ्गत्वात् [सवर्णदीर्घत्व प्राप्नोति] । अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घत्व, बहिरङ्गमु रत्त्वम् ॥ काऽन्तरङ्गता ? वर्णावाधित्य सवर्णदीर्घत्वम्, अङ्गस्योरत्त्वम् ॥ उरत्त्व मप्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? ॥ वक्षत्येतज्जागभ्यासविकारेण्योऽङ्गाधिशर इति । उभयोरन्तरङ्गयो परत्वादुरत्त्वम् । उरत्त्वे च कृते रपरत्व हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घत्व परस्य रूपस्य यणादेश, सिद्धं भवति—आरतु आररिति ॥ अथापि कथं चिदनेलिटि गुणेनाऽर्थः स्यादेवमपि न दोषः । ऋच्छ्रुतामित्युकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ॥ प्रक्षिप्यनिदेशोऽप्यम् । ऋच्छ्रुति—ऋ—ऋत्ताम्—ऋच्छ्रुतामिति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति चक्षुःश्रुति ॥ सयोगादि

श्रुत्वादेरिति 'वर्णादाङ्ग वन्दे' इत्येतत्तु समानाश्रयविपर्ययः यथा वरव धयनमिति गुणवृद्धी भवतो वर्णदेशात् । इह तूरदव लिङ्गप्रय, वर्णद्वयाश्रय तु सवर्णदीर्घत्वमिति भिन्नाश्रयत्वमनयो । अथापीति । वासप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिशरो वत्रशेत्यादिसिद्धय आधिन इति भावः । ऋकारोऽपीति । घटुवचननिदेशादिति भावः । इहापीति । 'ऋ' इति वर्णग्रहणात्तदन्तविधिनाङ्गावादिति भावः ।

सयोगादेरिति । अकेपलस्य । वर्णान्तरसरितस्त्वेत्यर्थः । ततः धातोरेव प्रत्ययवनि

उ] परत्वादकृतेऽपि गुणे द्विर्वचनेऽपीति रूपातिदेशात् ऋदाब्दस्यैव द्वित्वमिति चो विशेष इति चेत्, यत्राऽऽदेशो कृते एकाच्चादिव्यापानप्रतुष्टर द्वित्वाऽप्राप्तिसन्निधानिदेशप्रवृत्तिरित्याशयात् । इह तूरदत्वमिति । आसप्तमननापहधिचररादिति भावः । इदमप्यत्र कैपट आहेश्यनुपदमेव स्पुट भविष्यति । वचधेति । यत्राऽन्यामे रेफस्य सम्प्रसारणे उरदत्त्वे तस्याऽङ्गाधिशपरनिमित्तत्वन 'न सम्प्रसारण' इति तन्म तसिपेधे स्थानिकत्व सिध्यतीत्यर्थः । ऋकारनिदेशे टिङ्गान्दह—घटुवचनेति । धातोरेवेति । गत्यर्थस्य, न तु तदन्तविधिरित्यर्थः । अन्ये—तदन्तरेणात्तरिति । वर्णपरिभाषयैवेति भावः । सा समानाश्रयविपर्ययते तु न, नाना भावादिनि भावः । नतु पूर्वमुर(दं)त्वेऽपि हलादि शेषोऽत आदेरिति दीर्घ पररत्वे यणादेश माधिव्याऽपि गुण इति प्राप्नोतीत्यमिदिरत अह—अन्तरेण ऋच्छ्रुत्वाग्रहण

१ 'उरदत्त्वे' 'उरदत्त्वे' पा० । २ 'दीर्घत्वन्नत जाता' पा० । ३ 'सप पा० । ४ 'ध्रुयत' पा० । ५ इदं वचिन्न । ६ इदं वार्तिरमित्यन्ये ।

ग्रहण निपनार्थं भविष्यति 'सयोगादरेवाऽकेवलस्य नान्यस्याऽकेवलस्येति । तदेतद्वन्तगः प्रतिलिङ्गि गुणवचन रूप सिद्ध [भवति] अन्तरेण चच्छिग्रहणननेदिति गुण सिद्ध । स एषोऽनन्यार्थं ऋच्छिप्रतिपत्तो वक्तव्य उच्छेर्वाऽऽवक्तव्य ॥ उभय न वक्तव्यम् । उपदेशग्रहण न करिष्यते ॥ कस्माच्च भवति-इयेर उच्येति ? ॥= उच्ये वा ॥= [उच्ये वा] ॥ किमुक्तम् । सखि पातलक्षणागो विधिरनिमित्त तद्विधातस्येति ॥=॥ ऊर्णातेषोर्पमङ्गलानम् ॥=॥ ऊर्णातेषोर्पमङ्गलान कर्त्तव्यम् । प्रोर्णुनाव ॥ न कर्त्तव्यम् ।

॥=॥ वाय ऊर्णातेषुवद्भावो यत्प्रसिद्धि प्रदेवनम् ।

अनथ प्रतिदेश्यनेकावधद्वयप्रहात ॥=॥

अथ वंकाराऽप्यत्र निर्दिश्यते ॥ कथम् ? ॥ अविभक्तिको निद्रश, -अनृच्छ

प्र] ग्ने। स एष इति आगमनिमित्तगुणत्वशास्वर्थ इत्यर्थ । अतच्छ' इति एषु द्वाभ्यामपि तन्मन्त्राशुग्रहणादुत्तराम्भवति । अथ वा यद्वापि गुणविधानेन ऋच्छेरात्र भवतीति ज्ञात तयावन्तच्छ इति प्रतिपेय प्रसिद्धमन्त्रवन्तशक्तियमगो ज्ञापको यथोक्तस्यार्थस्य भवति । उपदेशग्रहणमिति । 'गुरुमत इति गुणमन्त्रानायाधो मतुन्, यथा 'मिन्तुन' इति, न तु नित्ययोग इति व्याख्यास्यत इत्यर्थ । सच्चि पातलक्षणा इति । लिङ्गीगतनिमित्तो गुणत्वद्वयनिमित्तम्यासो निमित्त न भवति । 'अनि सति हि लैलुका भव्यमिति लिङ्गीगतस्य विगत' म्भार । ऊर्णातेरेति । प्रतिपेय इत्यर्थ । उकारोपाति । तेनोकारान्मयोगेतिरात्र भवति ।

उ] नििति। ककारनिर्देशेनेति भाव । अथमेव 'अथप्रथम कथञ्चिदिति माध्यम्याऽऽशा' । ननु गुणविभक्तिकृच्छिग्रहणन ज्ञापकन ऋच्छेरातोऽप्राप्तत्वं उ इत्यस्य ज्ञापित्वापि चरिनाप्येऽभावात्कथं ज्ञापकत्वमन पाइ-अनृच्छ इति । तन्मन्त्रान्त्रातुल्यतागतिव तदुत्तरनिमित्तं भाव । वक्तव्येदथ वाय । तनैवदे सिद्धे । 'अन्यन्तार्थ' इत्यनेन भावे खनितमनत् । अथ वेति । इदं प्रैला । अतुकेति । अथदशनविगतस्य वाय । एवम 'अनृच्छ' इति, 'लिङ्गनिमित्त' इति च प्राप्तात्त्वम् । ननु 'उपदेश' इति व्याख्याने ईत् 'ऊर्' शब्देभ्य एवकार सिप एवम प्राप्ते तप्राप्त्याने च प्राप्तेतीति क्षेत्र, प्रत्यान्वन्तैव तत्रस्मि द्विरिगागत् । ह्यन्तस्य एवकारस्येऽभावाच्च । भाष्य-वाच्यं जातिरिति । तत्र एके मात्प्रदेशे 'अनि' प्रमवतिदेश इति बोध्यम् । नेनेकावधेति अनेकावध इति चत्रने बोध्यम् । उकारप्रत्ययप्रति तन्मन्त्रार्थद्वयमन्त्रविभक्त्या सर्वस्यैवम प्रतिपेय इति बोध्यम् । नेन उकारान्त्वस्यति । कृच्छिग्रहणार्थेऽप्येकमेवार्थं ।

१ इदं इति । २ 'वक्तव्यम्' प० ।

उ-‘अनृच्छो दयायासधे’ति । [इजादेश गुरुमतोऽनृच्छ] ॥

उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ३।१।३८ ॥

॥०॥ विदेराभित् ॥०॥ विदेराभिकृत्त्व्य । विदांचकार ॥ न वक्तव्यः । विदिरकारान्त ॥ यद्यकारान्तो ‘वेत्ती’ति गुणो न सिध्यति । “लिङ्गसिद्योगेन” ॥ एवमपि ‘विवेदे’ति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि “आम्ससिद्योगेन” ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति- ॥*॥ विदेराभिसिपातनाद्वा गुणत्वम् ॥*॥ इति ।

भीहीभृहुवां श्रुवच्च ॥ ३।१।३९ ॥

श्रुवदतिदेशे किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥०॥ श्रुवदतिदेशे प्रयोजनं द्वित्वेत्वे ॥*॥ [श्रुवदतिदेशे द्वित्वेत्वे प्रयोजनम्] । विभरांचकार ॥ [भीहीभृहुवाम्] ॥

कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ३।१।४० ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।

प्र] महितथा च सूत्रपाठ इति दर्शयति-अनृच्छो दयायासधेति । [इजादेश] ।

उपविद । विदिरकारान्त इति । सूत्रे अकारान्तत्वं विदेनिपात्यत इति भावः । इतरो धातुपाठ एवाऽकारान्तत्वमनेन विदेरुक्तिमिति मत्वाह-यदीति । गुणो न सिध्यतीति । इमारस्थोपधत्वाऽभावादकारलोपाऽभावाच्च विदतीति स्यादित्यर्थः । आम्ससिद्योगेनेति । आम प्राधान्येन विधीयमानत्वात्तदनुशायित्वमलस्येत्यर्थः ।

भीही । द्विचनमेव विधेयं किमितिदेशेनेति पृच्छति-श्रुवदतिदेश इति । ‘न तुमनाङ्गस्ये’ति गुणप्रतिषेधो न भवति । ‘प्रत्ययलोप’ इत्यस्याः शस्त्रेण निषेधो न चाऽत्रासौ प्राप्तिरस्ति । [भीहीभृहुवां श्रुवच्च] ॥

कृञ्चानु । किमर्थमिति । अन्तरेणाऽपि सूत्रारम्भमनुप्रयोग सिद्धः काल-उ.] तदह उर्णोत्तेरिति ॥ [इजादेश गुरुमतोऽनृच्छ] ।

उपविद । उपिजागृमाहचर्यात्परस्मैभूदिन आदादिकस्यैव विदेर्महणम् । अकारलोपाऽभावाच्चेति । गुणाऽसिद्धिर्दोषोपलक्षणमिति भावः । ननु लिटोप्युपस्थित्या तन्सिद्योगेनाऽपि विधानं स्यादत आह-आमिति । निपातनाद्देति भाष्ये । सूत्रेऽदन्तत्वनिपातनादित्यर्थः ॥ [उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्] ।

भीहीभृहुवां । न तुमनेति तुमच्छब्दवति कार्ये सत्यङ्गस्य कार्यं नेत्यर्थ इति मन्यते । प्रत्ययेति । तुमना शब्देन तुमे प्रत्ययलक्षणेनाऽङ्कार्यं नेति तदर्थ इति भावः ॥ [भीहीभृहुवां श्रुवच्च] ॥

कृञ्चानु । अनुप्रयोगायाऽन्यधान्वनुप्रयोगस्य कारणञ्च सूत्रमावश्यकमित्यत आह-अन्तरेणाऽपीति । लिट्तराम्य कृञ् इत्यस्याऽनुप्रयोग सिद्धः इत्यनेनाऽन्य ।

१ अत्र ॥*॥ ‘विदेराभिकृत्त्वसिद्योगेन’ ॥*॥ इति तु शक्तिरिति गांथा ।

आमन्तमन्यवचनार्थक, तेनाऽपरिममाहोऽर्थे इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥
 अत्र उत्तर पठति ॥*॥ कृत्रोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभ्रप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ कृत्रो
 ऽनुप्रयोगवचन क्रियते । [किं प्रयोचनेम् ? ॥] 'अग्निभूप्रतिषेधार्थम्' ।
 अग्निभूत्रोरनुप्रयोगो मा भूदिति ॥*॥ आमनेपदविध्यर्थे च ॥*॥ आमनेपद
 विध्यर्थे च कृत्रोऽनुप्रयोगवचन क्रियते । आमनेपद यथा स्यात् ॥ उच्यमा
 नेऽप्येतस्मिन्नवश्यमा मनेपदार्थां यत्न कतव्य । अग्निभूप्रतिषेधार्थेन चाऽपि
 नार्थे ॥ ॥ इष्ट सर्वानुप्रयोग ॥*॥ सर्वपात्रेण कृत्वस्मानामनुप्रयोग इष्यते ।
 किमिष्यते ऽर्थाऽहो स्विप्राप्तात्यपि ? ॥ इष्यते च प्राप्ताति च ॥ कथम् ? ॥
 'कृत्ति नैद धातुं प्रहण ॥ किं नहि ? ॥ प्रयाहारप्रहणम् ॥ क सनिविष्टा

प्र] मात्प्रमङ्गुत्प्रायवादिप्रतिपादनाय त्द्विरस्य कृत् । आमन्तादि काश्चिदेष एवा
 वर्गीयते न त्वर्थान्तर तत्र समानार्थस्य तत्रोरनुप्रयोगो न भविष्यति औषामुत्रोपेति ।
 उत्तरेणैव सर्वार्थभित्त्वात्पनाशमन्तस्यार्थस्यप्रसङ्गात् । नापि भिन्नार्थस्य-इत्थापना
 चिति । आमन्तमन्त्रद्वयान्नाद्यमन्त्र प्रयान् । कृत् तु सामान्यवचन । सामान्यविशेष
 वादेनाप्य प्रयोगाऽर्थविरापरतिपादनेऽनुगुण इति भाव । अनुप्रयोग इति । यत्र
 प्यामन्तान्त्रमन्त्रार्थाभित्त्वात्किन् भवति तथैपि प्रहरणादिनाशकविद्यति तस्मादनुप
 यागमिद्व्यर्थामद वक्तव्यमिति भाव । आमन्तामिति । पूर्वोच्यनामर्तना प्रकरणा
 दिवशादशम्या प्रतिपादनरिति तदर्थोभिधानायानुप्रयोग विध्यन्त्येति भाव । करो-
 तरेवाऽनुप्रयोगो यथा स्यात्कृत्वोर्मा भूदिति नियमार्थमेतदिति दर्शयितुमाह-कृत्
 इति । आमनेपदेति । भिद्वे कृत्रोऽनुप्रयोग पुनर्वचनमतिशयनाऽनुगुणस्यानुप्रयो
 गार्थं, तेनामनेपदप्रहणरामन्तस्यामनेपदान्त एव करोतिरेतनुप्रयुज्यत इत्यमप्रत्यय
 वदिति सूत्र न कर्तव्य भवतीत्यर्थ । अवश्यमिति । परस्मैपदेनाऽपि कर्त्रर्थस्या
 वगमत्तदन्तस्याऽनुप्रयोग स्यादिति भाव । प्रयाहारप्रहणमिति । एतच्चाप्रत्यय
 वदेत्यत्र कृत्प्रहणान्त्रुमिति उक्त्यर्थाद्विशयने । सम्पदार्थविराजज्ञ भवित्यन्त्यनुप्र

उ] आमन्तादि क्रियाविशेष एवेति पाठ । काश्चिदेष' इति पाठे कालेन विशेष्यते
 स स क्रियारूप इत्यर्थ । सामान्य इति । सामान्यस्याऽपि विशेषे पर्यवसानात्त
 दुपन्न तेनदिनापि विशेष्यगतिप्रमादनाद्यवगतिरित्यर्थ । स्वस्योरिति । तयोरपि
 मानाभ्यवाचकत्वादेति भाव । भाष्य दृश्यति-उच्यमानोऽर्थाति । परस्मैपदेनाऽ
 र्थाति । सूत्रन्यायन त्वदुक्त्याऽप्यभेदिति भाव । सम्पदश्चेति । चन 'म'-
 रहितपदमात्तरपीत्यर्थ । एता सम्पदो धातुत्वाऽभावात्कृत्वाद्यत्वात्तानेन प्रयाहारे
 नमन्त्रिरेव इत्यमन्त्रम् । म भवति न सवतीति एव प्राप्त दत्त्यर्थे मन्त्राऽभवाच्च ।

१ 'अग्निभूत्वा' । २ अत्र पाठ्ये तुम् । ३ इदं क्वचित् । ४ किमिष्यन्त्येव' । ५ नैतन् ।

ना प्रत्याहार ? ॥ 'कृभ्वस्तिप्रयोग' इत्यत प्रभृत्या कृषो ञकारात् ॥*॥ सर्वा
 नुप्रयोग इति नेदशिष्यमर्थाऽभावात् ॥*॥ सर्वानुप्रयोग इति चेदशिष्य, कृषो
 ऽनुप्रयोगवचनम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थाभावात्' । आमन्तमव्यक्तपदार्थक
 तेनाऽपरिसमाहोऽर्थ इति कृष्याऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रथोचन
 'कृभ्वस्तीनामेवाऽनुप्रयोगो यथा स्यात् पचादीना मा भू'दिति ॥ एतदपि ना
 स्ति प्रयोजनम् ॥*॥ अर्थाऽभावाच्चान्यस्य [सिद्धम्] ॥*॥ अर्थाऽभावाच्चाऽ-
 न्यस्यै सिद्धमेतैत् ॥ कुत ? ॥ कृभ्वस्तय क्रियासामान्यवाचिन, त्रियावि
 शेषवाचिर्न पचादयो, न च सामान्यवाचिनोरेव विशेषवाचिनोरेव वा प्रयोगो
 भवति । तत्र विशेषवाचिन उत्पत्ति सामान्यवाचिनोऽनुप्रयोगेऽप्यन्ते ॥*॥
 लिङ्गार्थं वा ॥*॥ लिङ्गार्थं तर्हि कृषोऽनुप्रयोगवचन क्रियते । लिङ्गस्यैवा-
 ऽनुप्रयोगो यथा स्वादन्यपरस्य मा भूदिति ॥ किंपरस्य पुन प्राप्नोति ? ॥
 लङ्गस्य ॥ न लङ्गस्थानुप्रयोगेण भूतनालो विशेषित स्यात् ॥ निष्ठापरस्य तर्हि

प्र] योग । अशिष्यमिति । विद्यतिनिवृत्त्यर्थमपि नोपयुज्यते । प्रयुक्तानामन्वाख्या
 नात्तस्य चानुप्रयोगदर्शनात् । न चेति । द्वयोरेकार्थयो प्रयोगाऽभावादिति भाव ।
 न्यायप्रदर्शनार्थं च 'सामान्यवाचिनो'रित्युक्तम्, न तु सामान्यवाचिभ्य कृभ्वस्ति
 भ्य आम्बिधानमस्ति । सामान्यवाचिनार्थं चोत्थितु विशेषनचनो न दाक्त । प्र
 त्युत विशेषान्तरव्याख्या तदर्थविरोधी । लङ्गस्येति । भूतविशेषस्यामन्तेन प्रति-
 पादनाद्भूतस्याऽपि भूतपूर्वा वर्तमानतामाश्रित्य लङ्गयोग स्यादिति भाव ।

न लङ्गस्येति । आमन्तार्थाभिभ्यतयर्थत्वादानुप्रयोगस्य विरुद्धवालाभिधायिलङ्ग-
 प्रयोगो न भविष्यति । न च साम्प्रतिकवर्तमानतासम्भवे भूतपूर्वाश्रयो लङ्गयोऽप्य-
 उ] विद्यतीति । 'विद् सत्ताया'मिति स्मरणादिति भाव । भाष्ये-अर्थाऽभावाच्चेति ।
 'एधा'मि'यादिना पचादेरन्यथाऽयौग्यत्वात् एधामिन्याद्यमे स्वस्याऽनुप्रयोगोऽसम्भवी,
 तत्राप्यान प्राप्ते । कृभ्वादिभ्यस्तु आमप्राप्त्यभावादेव न तद्विषये तदनुप्रयोग ।
 तदशह भाष्ये-न च सामान्येऽप्यादिना । द्वयोरेकार्थयोरिति । आम्बिषययोरित्यर्थ ।
 द्वितीयप्रयोगेऽप्याम प्राप्तेरिति भाव । न च 'पाचया'मित्युत्तर पचेरन्तर्भावितव्य
 र्थस्य समानार्थनया प्रयोग स्यादिति वाच्यम् उत्तरेणैव सिद्धे पूर्वस्य र्थवर्ष्यापत्त
 रिति भाव । न तु निवृत्तप्रेषणकृषो णिचि कारयामित्यत पचेरनुप्रयोग स्यादिति
 सामान्यविशेषवाचिनोरित्यपि वक्तु युक्तमत आह-सामान्य वाचिनश्चेति । वर्तमान
 विहितस्य ल् कथं भूते प्रसक्तिरत आह-भूतपूर्वामिति । न च साम्प्रतिकेति ।

१ इति षचिप्त । २ इदं षचिप्त । ३ 'शसिद्धम्' । सिद्धम्' ।

४ 'वचना पचादय' ।

मा भूत् [इति] ॥ न निष्ठापरस्याऽनुप्रयोगेण पुन्योपग्रहौ विशेषितौ स्यताम् ॥
 छट्परस्य तर्हि मा भूत् ॥ न छट्परस्याऽनुप्रयोगेणाऽनघनो भूर्त्कालो विशेष-
 पित स्यात् ॥ छट्परस्य तर्हि मा भूत् ॥ न छट्परस्याऽनुप्रयोगेणाऽनघ-
 नन परोऽत्र कालो विशेषित स्यात् ॥ अथ तर्हि भूते परोऽनेऽनघनने छट्
 विधीयते 'ह्रस्वतोऽन्वे'ति, तपरस्य मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोज-
 नम् । "एकस्या आकृतेऽश्रित प्रयोगो द्वितीयस्याऽमूर्त्तायस्याश्च न भवति" ।
 तत्रया 'गोषु स्वामी-अश्वेषु चेतितान हि भवति' गोषु-चाऽश्वाना च स्वामी'ति ।
 ॥६॥ अर्थमन्तेर्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥६॥ अर्थममाप्तेऽनुप्रयोगो न स्या-
 त् । आमन्तेर्न परेऽममाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥ एतदपि ना-
 स्ति प्रयोजनम् । इदानीमेव बुक्त्वाऽनुप्रयोगो न स्यात् ॥ एतदपि ना-
 स्ति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यतीति ॥६॥ विपर्यामनिऽत्यर्थं वा ॥६॥ विपर्या-

प्र] इत्यर्थे । एकस्या इति । वेदलोकेऽप्रसिद्धोऽयं न्यायः । तथा हि 'गादिरे वजा-
 पि' पत्यदो वज्रापी'त्यादीं विचरितेषु सापनेषु येनैव सापनेनोपकृता क्रिया
 तेनैव निर्वापते । तत्र यदि कदा चिन्वदिरस्य श्रेयो भवति तदा तन्मद्य वजुर
 मात्स्यान्वदिरबुद्ध्या प्रतिनिधीयते, न तु पत्यदो परिगृह्यते । सापनभेदेन क्रियान्य-
 ताऽनुप्रकृतक्रियाऽनिर्वाहप्रसक्तम् । लोकेऽपि यदा स्वल्पमिमां प्रतिपादनाय 'गवा
 स्वामी'ति पत्यदकृत्यते तदा 'अश्वाना चेत्यत्रापि तप्रतिपादनाय मैत्र निर्वापते ।
 अन्यथाऽश्वेषु चेत्युक्तेऽप्रिकरणप्रतिपत्तिरपि स्वाश्वेषु च तिष्ठतीति । तस्मा-
 द्दोऽश्वो यथा शब्दाकृत्या प्रतिपादयितुमुपकृत्यन्तर्न्याऽस्मी निर्वापते न तन्मया-
 शब्दाकृत्येऽन्यम् । एव हि प्रतिपत्तिराव भवति । अर्थसमाप्तेर्वेति । आमन्त पद
 यावन्तन्मभिरनु शब्दोति तावानर्थमत्रैव परिसमाप्त इत्यनुप्रयोगो न स्यादिति
 भावः । एतद्वाच्यकारो दूषयितुमह-एतदपीति । 'अतिव्यमर्शऽभावा'दित्युक्त्यात् ।
 विपर्यामनिऽत्यर्थं वेति । भिद्वे कृत्प्रयोगे देगनिर्वापते वचनम् । अनुत्तरस्य

ट] इतिमानमासीये रक्षयपिन विवक्षितमुख्यभूत्वप्रतीति स्यादिति भावः । गादिरे-
 वदिरिकारे शूने । माहशब्दिति । एवञ्च बहुखदिराऽपननमानन्ययोगो-पुनुर-
 म्पेति तत्र गादिरनुत्प्रपादनेन खदिरार्थेव क्रिया निर्वाहित भवति । पापदो
 तूपर्तमाने तत्र खदिरबुद्ध्याऽनुप्रकृत्यादिरेणोपकृता क्रिया न निर्वाहित
 स्यादिति न तदुपादानमिति भावः । अश्वेषु चेति । एवञ्च तथा प्रयोगेऽप्यापुतेति
 वदन्ति । वनिद्वे 'वा'शब्दा विकल्पार्थकोऽपि पूर्वत्र प्रयोजनाना खण्डितत्वा-

१ 'छट्परस्य' पा० । २ 'अनघनन भूत्' पा० । ३ 'परोऽनघनने' पा० । ४ 'परो
 अनघननं' पा० । ५ 'अथ मीवन्तीति' । ६ इदं कञ्चेत् । ७ 'आमन्तेन च परि' पा० ।

सनिवृत्त्यर्थं तर्हि कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । ईहांचने । चक्रे ईहामिति मा भूत् ॥२॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च ॥३॥ व्यवहितनिवृत्त्यर्थं च कृजोऽनुप्रयोग-वचनं क्रियते । अन्वेव चोऽनुप्रयोगो यथा स्यात् । ईहांचक्रे । व्यवहितस्य मा भूत् । ईहा देवदत्तश्चक्रे इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिद्विरचिते व्याकरण-महाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥२॥

चिल लुडि ॥ ३१।४३ ॥

षाड्य चिल. ध्रुयते ? ॥ न क्वचिच्छ्रुयते । एतस्य विज्ञादय आदेशा उच्यन्ते ॥ यदि न क्वचिच्छ्रुयते किमर्थंस्तर्हि चिलरुसर्गं क्रियते न सिजुसर्गं एव कर्तव्यं । तस्य क्मादयोऽपवादा भविष्यन्ति ॥ अत उत्तरं पठति ॥ ॥ ॥ च्यु-त्सर्गं सामान्यग्रहणार्थं ॥ ॥ चिलरुसर्गं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'सामान्यग्रहणार्थं' ॥ क सामान्यग्रहणार्थेनाऽर्थः । ॥ 'मन्त्रे घमद्वरणशब्दहाङ्-चृगमिजनिभ्यो ले'रिति । तत्राऽपरतस्त्रयाणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् । चट्टो-

प्र] पश्चादर्थवान् । तेनाऽऽमन्तस्य पाश्चादेव कृप्रयुज्यते न पूर्वं नापि व्यवहितमित्यर्थमर्थात् ॥ इति भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

चिल लुडि । आदेशा सर्वत्र बाधितत्वाऽन्नास्य प्रयोग प्रयोजनं, नापि विदादीनामिव कार्यार्थता दृश्यते । ततोऽस्थानर्थक विधानमिति पृच्छति-क्यामिति । चिलरुसर्गं इति । स्थानीत्यर्थः । स ह्यदेशेनाऽपोद्यते । मिजुत्सर्गं इत्यत्र तु सामान्यविधिस्त्वर्थान्देशेनोच्यते । च्युत्सर्गं इति । च्लेरुत्सर्गो धातुमात्राद्विधानमित्यर्थः । तत्रावरत इति । त्रयाणां तावदस्यं कर्तव्यं, अनेस्तु दीपजनेति तदन्वदे

ट] तर्थायं भाष्यकृता व्याख्यायते-विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तर्हीति । भाष्ये-अन्वेवेति । पश्चादव्यवधानेनेत्यर्थः ॥ [कृञ्जानुप्रयुज्यते लिटि] ॥

इति श्रीनागेशभट्टने भाष्यप्रदीपोद्येते तृतीयस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकम् । ॥ चिल लुडि । नन्वध्रवर्णेऽपि क्विचादिवन् कार्यार्थं स्यादत आह-नार्पाति । उन्मार्गपदस्याऽपवादप्रतियोगिन्येव प्रसिद्धेराह-स्थानीत्यर्थं इति । ननु च्युत्सर्गं इत्यनुपपन्नं, च्लेरन्यस्योत्सर्गस्याऽभावात् । फर्मधारये त्त्वर्मर्गशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरत आह-च्येरिति । चिलरुसर्गं इति भाष्यन्तु फलिनाऽर्थपरम् । क्वचित्तु भाष्येऽपि 'च्ले'रित्येव पाठः । मन्त्रे' इति सूत्रे त्रयाणामपि चट्टङ्गिचा लिग्रहणेन लुग्यथा स्यादिति प्रयोजनं निलहरणस्य । अन्वथा सिच इत्यनुवर्तनेति चट्टोदोषः । लिट्वा तु तेषां स्थानिवद्भावेन । अन्तरज्ञानपीति न्यायस्त्वन नास्ति, अनित्य-

१ 'च कृजोऽनु' पा० । २ 'भूदिनि' पा० । ३ 'न श्रुयते' पा० । ४ 'कि-मर्थं चिल' पा० । ५ 'च्युत्सर्गं' पा० । ६ अर्थं पाठ क्वचित् ।

मिचंश्चेति ॥ * ॥ स्माविधाने चानिद्वचनेऽस्त्वप्रत्ययार्थं ॥ * ॥ स्माविधाने चाऽनिद्व-
चनेऽस्त्वप्रत्ययार्थं च्लिरत्सां क्रियते। च्छेऽनिद्वइति क्व मिद्वो भवति ॥ * ॥

घल्लभावे च ॥ * ॥ घल्लभावे च च्छावेव कृते लुदिन इत्यङ्गिहो भवति ॥

अथ चिच्छरण किमर्थम् ? ॥ * ॥ च्छेऽनिद्वरण विशेषणार्थम् ॥ * ॥
च्छेऽनिद्वरण क्रियते ॥ [किम्प्रयोजन?] ॥ 'विशेषणार्थम्' ॥ * ॥ विशेषणार्थं नार्थं ॥

प्र] विहितस्य चिणो मन्त्र यदि लुग्न्यन तदा चतुर्थस्यापि प्रथम कर्त्तव्यमित्य
वरत इत्युक्तम् । तत्र धवनेराकारान्तत्वात्तदर्थं चङ्गिउग्रहण कर्त्तव्य, घञ्द्रगम्यै
र्यमद्भ्रष्टण, धान्वन्तरारं तु मि अद्रुणमित्यर्थ । क्वप्रिधान इति । 'अनिद्व'
इत्येतन् च्छेऽविशेषण यथा स्यादित्यर्थ । तथा चि ययनिद्वहणेन धातुर्विशेष्यते
'यस्मादन्वप्रेतगमो न दृष्ट' इति विशेषान्तरगतमनिद्वत्वात्प्रथमार्थमात्रम्, लुग्नदेशाना
मार्त्तगतत्वादित् प्राप्तभावात् । तत्रश्च गुणदिभ्य स्मो न स्यात्, तेषां विक्र
यितेनग मेत्त्वान् । अथापि पाणिनेरेतन्भावेन तपामनिद्वत्त्व स्यात् तथापि नित्य
म् स्यात् । नर्तै तु विशेष्यभागे यदा तस्माद्भासि तदा क्यो भवति—'अतुभ'-
इति । यदा चिद्ववति तदा मिच्—'अगूर्'इति । घल्लभावे च्छेति । लुचि
यदाङ्गानुक्त तत्रादिर्घल्लभावो विधीयते । तत्र च्छे परतो घल्लभावे मत्याङ्गियति ।
नित्यया मिच्येन घल्लभावात् स्यात् । तत्रश्च मिच धवण स्यात् । नहि प्रगतस्यो

उ] च्छेत् । तेन मन्त्रे 'अतु' 'अतु' इत्युभयभिद्धे । तद्वनयञ्छाह—त्रयाणामिति ।
चञ्छेऽधि कर्त्तव्य, चेन मिचोऽनुक्तं इति पदत्रय सार्थमिति भाव । एतेन चङ्ग-
हण व्यर्थं, धवनावेव हि तदुपयोग । तत्र मिचो लुर्त्त मिद्धमित्यपाम्तम् ।
'अतु' इत्यभिज्ञापने । अकारान्तत्वादिति,—'मन्त्रे धम' इति सूत्रप्राप्ति-
निमित्तकथनम् । भाष्ये—'स्त्वप्रत्ययार्थं इति । अनिद्वप्रति च्छेऽविशेष्यत्वेन य
मन्त्रान्वयस्तदर्थं । यस्मादन्वप्रेति । अन्य 'तर्ही'त्यादि । यस्मादानोऽङ्गिभित्ते
प्रत्यये इत्यर्थं । लुचि योऽनिद्वत्वात्प्रयितुमशक्यमित्याह—लुग्नदेशानामिति ।
तत्रश्चेति । विशेषान्तरगताऽनिद्वत्वात्प्रथमार्थत्वेत्यर्थं । अथापीति । इत्याऽभावोऽनिद्व्,
तस्मान्मनुष मात्रं चाङ्गिति भाव । यदा चिद्विति । तदा निर्दिष्टमानवारिभाषया
इतिहितस्य गित्यर्थं । 'धवने'रित्यस्य विहितविशेषणवाधरणानिर्दिष्टमानस्य
व्यवहितत्वमिति न दाहन् । अगूर्इति । 'इत्यन्ते'ति रुद्धिनियेय । गुणे 'ऊटु-
पत्राया' इत्युत्त्वम् । आर्द्धधातुके विशिष्टे घल्लदेशविशेषणत्वाद्—लुर्त्तिति । परगतमी-
त्यभिमानेनेदमिति भाव । ननु च्लिरं कारं, चर्त्तत्वात्पत्र मिच त्वाऽऽदेश
कार्यं । 'च्छे'रित्यस्य स्थाने 'मिच' इति सार्थम् । 'मन्त्रे' इति सूत्रे च 'च्छे'रिति

१ 'मिच इति' । २ इति इति । ३ अथ पाठः प्रायो एत । ४ 'गनाथं' ।

‘हेले सि निरिति । ‘हे’ सि जित्युच्यमाने लिङ्गिणोरपि प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । ‘लुङी ल्युच्यते न च लुङि लिङ्गिणौ स्त ॥

अथेदित्करण किमर्थम् ? ॥३॥ इदित्करण सामान्यप्रहणार्थम् ॥३॥ इदि
त्करणे कियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ‘सामान्यप्रहणार्थम्’ ॥ इ सामान्यप्रह
णार्थेनार्थम् ? ॥ ‘मन्त्रे घसह्वरणशब्दहाद्वृग्गमिननिम्यो हे रिति, ‘अम’ इति
च ॥ इदरे चेदानीं सामान्यप्रहणार्थे क्रियमाणेऽवदर सामान्यप्रहणाविधाता-
र्थप्रसार वर्तन्त्य ॥ इ सामान्यप्रहणाऽविधातार्थेनाऽर्थप्रकारेण ? ॥ अत्रैव ।
यत्तावदुच्यते ‘च्युत्सर्ग सामान्यप्रहणार्थ’ इति । क्रियमाणेऽपि वै च्युत्सर्गे
तान्येव त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति,—‘चिल लुङि’ ‘च्ये सिच’ ‘हे रिति ॥ यदेत
‘हे रिति, तपराथं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ यदेतद्वातिस्थापुपाभूम्य सिच
परस्मैपदेष्वित्यत्र सिचो ग्रहणमेतदेरिति वक्ष्यामि ॥ यदि ‘हे रित्युच्यते

प्र] त्सर्गस्यापवादेन बाध कर्तुं शक्यत इति भावः । तथा ‘मन्त्रे घसे’ति यदि सिचो
लुङिक्रयते तदा ‘आदि सिचोन्यतरस्या’मिति स्वर स्यात् । लुङी लुङिऽपि
तस्मिन् प्रत्ययलक्षणेनाऽस्य स्वरस्येष्टत्वात् । लुङीत्युच्यते इति । लुङीत्यनुवर्तते
इत्यर्थः । तदनुबन्धग्रहण इत्ययमपि परिहारः सम्भवति । भाष्यकारेण तु प्रकृत-
न्तरेण परिहृतत्वात्कौकः । आम इति चेति । तत्र सामान्यप्रहणे सति यथाम्भव
कार्यं विज्ञायत इति भावः । अत्रैवेति । अन्यथा तदनुबन्धपरिभाषयाऽस्त्वं प्रहण
स्यात्त लिङ्गतयाऽऽम इत्यनेन लिङ्गे लुङ् स्यादित्यर्थः । तान्येवेति । चिल
‘च्ये’ हेरिति । ‘सिज्जुनी’त्येतत्त्वितरेणऽपि वर्तन्त्यम् । ‘मन्त्रे घसे’त्यत्र चलोऽ
इ सिच इति तान्येव त्रीणीत्यर्थः । च्युत्सर्गावाद्याह—यदेतदिति । हेरिति
वक्ष्यामीति । तदेव ‘मन्त्र घसे’त्यनुवर्तिष्यते, ततश्च ल्यप्त्वं भवतीत्यर्थः । घेट

उ] न कार्यं, मिच इत्यनुवर्त्येवैतदिति नैत दोषा इति चेन्न, ‘अनुप’निच्चादी
जुसापत्ते । दोषान्तरमप्याह—तथा मन्त्रे इति । ननु ‘लुमति प्रतिषेधे एवपदस्वर
स्योपसङ्गान’निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् यथ स्वरप्राप्तिरत आह—लुमतेति । तन्व
‘सर्वाऽऽमन्त्रितसिज्जुस्वरवर्त्त’ मिति निषेधादिति भावः । अस्य—‘आदि सिच’
इत्यस्य । ‘सर्वाऽमन्त्रितसिज्जुस्वरवर्त्त’ मिति निषेधादिति भावः । अस्य—‘आदि
मिच’ इत्यस्य । ‘सर्वाऽमन्त्रितसिज्जुस्वरवर्त्त’मिति तत्रोक्तत्वादिति भावः ।
तदनुबन्धयेति । चकाराऽभावेऽस्त्वंऽनुबन्धकत्वादिनि भावः । तत्रेति । ‘आम’
इति सूत्रेऽनुवर्त्तमानेन ‘हे’रिति पदेन लिङ्गोऽपि प्रहण सिध्यतीत्यर्थः । तदेव
मन्त्रे इति। ‘गानिस्थे’ति सूत्रे लिप्रहणे यदि ‘अन्तरज्ञानपी नि न्यायेन च्यवस्थाया

घटश्चातु शब्दप्रामोति । अदधन् अघान् अघामीन् । अदधादिभेदेऽपि प्रामोति । ॥६॥ न चटो लुकि द्विर्वचनेम् ॥*॥ न चटो लुकि द्विर्वचनेन भवितैयम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'चटो'त्युच्यते, न चाऽत्र चट पश्याम ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मिच्च'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध ॥ बहुवचने तर्हि चानु शब्दप्रामोति । अदधन् अतु अघामिषु । अघानित्यपि प्रामोति ॥ नैष दोष । 'आत' इति जुम्भावो भविष्यति ॥ न सिध्यति । मित्रग्रहण तत्रऽनुवर्तते ॥ मित्रग्रहण [तत्र] निवर्तिष्यते ॥ यदि निवर्तते 'अभूव'ञ्चिति प्रत्ययलक्षणेन जुम्भाव प्रामोति ॥ एव तर्हि लुकिमत्रपवादो विज्ञास्यते ॥ यदि लुकिमत्रपवादो विज्ञायते 'मा हि दाता माहि र्धातामित्यत्र 'आदिस्मिचो-

प्र' इति । विभाषा प्राप्ते'दित्यत्र लिग्रहणाऽनुवर्तनीमत्या लेखदेशेषु कृत्तुम्यानिवद्धा वाऽग्रहणेन तेषां ग्रहणात्किं कृते चङ्किमिभ द्विर्वचन प्राप्तातीत्यदधादित्यपि स्यात् । ननु चणोपस्य स्थानिवद्धावादाकारलोपे सन्वघादिनि भाव्य, तत्रयमुच्यते 'अदधादिनि प्राप्ताती'ति १ । नैष दोष । 'विलुगुपधान्व'ति लुकाऽनुपस्य स्थानिवरव- निषेधान्न लुमताऽस्येति प्रत्ययलक्षणानिषेधाच्चाऽऽकारलोपाऽभावान् । आत इति । विन्यर्थमेतद्विष्यति न तु नियमार्थमित्यर्थ । एव तर्हि'ति । अहृतेऽप्रादेशेषु तदपवादो लेखे लुकिमत्रस्ये, तेनाऽभूवञ्चिनि जुष भविष्यति । 'आत' इत्येव च

उ] उचर्हि 'अगु'दित्यादी 'मिजभ्यस्ते'ति जुष न स्यात् । 'मा हि दाता'मित्यादी 'आदि मिचोऽन्यतरस्या'मिति स्वरश्च न स्यात् । तस्मादन्तरज्ञानपीति न्यायाऽनाश्र- यणेनाऽऽदेशे कृते स्थानिवद्धावेन िन्वाऽनुगेयिन्य । नत्राह भाष्ये-घटश्चातु शब्द- मिति । तद्धनत्राह-लेखदेशेष्विति । आकारलोपे इति । निषेधे हृ-इददिलोपे भभावे चेषपि चोच्यम् 'अदधादिनि भाव्य'मिति पाठः । 'अदधादिनि भाव्य'मित्यप- पाठः । नैष इति । अत्रकारे'चादत्र 'न लुमते'नि निषेधो, न तु द्विर्वचने इत्यभिमान । विष्यर्थमिति । 'चणो लुका'ति शेष । भाष्ये-अभूवञ्चिति । चट् लुके विष्य- र्वचे सम्भवति नियमार्थत्वं न स्यादिति 'मित्रभ्यस्ते'नि जुम्स्यादित्यर्थ । प्राप्तेऽप्रा- देशे'ञ्चिति । च्यादेशे'विन्यर्थ । अहृतेऽप्रादेशेष्विति पाठान्तरम् । नन्वेतन्नगुरि- तत्र जुष स्यादन् अहृ-अत इत्येव इति । नियमस्याऽसम्भवादित्यर्थ । न च अन्यन्येनेति मर्थ, तेन चट् उच्यते जुम्, छिन्नपदानुवर्तन 'आत' इत्यस्य नियमत्वा- दभूवञ्चित्यपि सिद्धमिति वाच्यम्, 'अनुवर्त्त' 'अवोच'ञ्चित्यादी स्तादिभ्योऽपि परस्य जुमापत्ते । तस्मान्मन्त्रे इति सूत्रार्थे छिन्नं वारं इति सिद्धम् । 'आत' इत्यत्रापि 'ले'रि यस्य नोपदेशे, प्रत्ययमात्रस्य तेन लुकिमत्रान् । ननु धातुरपि

१'दित्यापि' । 'दित्यापि' । २'भाव्यमित्यन्य' । ३'भाव्य' । ४'इद' उचि । ५'विज्ञाने' ।

न्यतरस्या'मित्येव भवरो न प्राप्नोति । तस्मात्तच्छुभ्य षक्तुं- 'लुक्सिजपवाद्'
इति ॥ न चेदुच्यते-अभूवसिति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः प्राप्नोति । तस्मा-
दात् इत्यत्र सिञ्जग्रहणमनुवर्त्य, तस्मिंश्चाऽनुवर्तमाने घेटश्चातु-शब्दं प्राप्नो-
ति । तस्माद्गातिस्थापुपाभूम्य सिच परस्मैपदेष्वित्यत्र सिञ्जग्रहणं कर्तव्यम् ।
तस्मिंश्च क्रियमाणे तान्येव श्राणि ग्रहणानि भवन्ति 'चिल्लुटि' 'च्ले सिच्'
- 'ले'रिति ॥ यदुच्यते- 'कर्मविधाने चानिद्वचने चिल्लसप्रत्ययार्थ' इति । धातु-
मेवाऽऽऽनिद्वचने विशेषयिष्यामो- 'धातोरनिट' इति ॥ कथं पुनर्धातुर्नामाऽ
निट् स्यात् ? ॥ धातुरेवाऽनिट् ॥ कथम् ? ॥ अनिमित्त वा इट्, -अनिट् ।
न वा तस्मादिदमि सोऽयमनि [ट् अर्नि] टिति ॥ अथ धातौ विशेष्यमाणे क
योऽनिडिति विशेषयिष्यसि ? ॥ किञ्चऽऽत् ? ॥ यदि विज्ञायते 'निष्ठायामनिट'
इति, भूयिष्ठेभ्य प्राप्नोति । भूयिष्ठा हि शलन्ता इगुपधा निष्ठायामनिटः ।
अथ विज्ञायते- 'लिटि योऽनि'डिति, न कुतश्चित्प्राप्नोति, सर्वे हि शलन्ता इ-

प्र] विध्यर्थं भविष्यति, अधुरदुरपुरित्यादिसिद्धर्थमिति भावः । तस्मादिति । स्वर-
मिदये मिजादेशे कृते लुङ्गर्थ इत्यर्थः । कथमिति । आर्द्धधातुवस्य हीद्वि-
धीयते । तदेव तदभावादनितिदिति व्यपदिश्यते, मत्वर्थं बहुव्रीहिविज्ञानादिति भावः ।

अनिमित्तमिति । धातोरिट्थ निमित्तनिमित्तभावोऽस्तीति नाऽनुपपन्न पञ्चमं
बहुव्रीहिरिति भावः । न वा तस्मादिति । 'अनिट' इति वचनगामर्थ्यात्पञ्चम्यर्थं
बहुव्रीहिराश्रयिष्यत् इत्यर्थः । क्व योऽनिडिति । असति चिल्लविधाने विस्मरणेन कर्णेनाऽ-
निट्त्वाश्रयेण भाव्यम् । तत्राऽस्मिन् विषये इट् प्रात्यभावाद्विषयान्तरमनिट्त्वस्या-
पेक्षणीयमिति प्रश्नः । निष्ठायामिति । यथाऽर्द्धधातुवमात्र परिगृह्यते ततो गुहा-
दिभ्य ऊर्दिभ्यो न स्यादिति निष्ठाश्रयणम् । तदाश्रये च गुहादिभ्यो नित्यं क्व

उ] 'न विद्यते इत्यस्मा'दिति व्युपत्त्याऽनिद्वचनोऽन आह-मत्वर्थे इति । अव-
यवाऽवयविभागादिरूपे पञ्चमं इत्यर्थः । भाष्ये-अनिमित्त वा इट् इति । न विद्यते
इद्वार्यं यस्येत्यर्थः । पञ्चम्यन्तार्थेऽन्यपदाथं बहुव्रीहिरिति पञ्चान्तरमाह-न वाऽस्मा-
दिति । तदाश्रये-वचनगामर्थ्यादिति । मत्वर्थे इति । 'कर्मकर्तृवचनेनाऽप्रथमाया'
इति च वार्तिकोक्तेरिति भावः । अस्मिन् विषये-लुङ्गर्थे विषये । तत्राऽनिट्त्वात्त्वाऽ-
व्यभिचारान् । विषयान्तरम्-प्रययान्तररूपम् । ऊर्दिभ्यो नेति । आर्द्धधातुवत्तासादिवि-
षयेपक्षे सेट्वादिति भावः । नित्यः कर्म इति । 'यस्य विभाषे'ति निष्ठायामनिट्त्वादिति
भावः । इत्येते इति । अनेनैवोऽपि तत्र पक्षे शेष इति सूचितं । निष्ठाग्रहणपक्षे भूयिष्ठेभ्य

१ 'न चेदेवमुच्यते' पा० । २ 'सिचो ग्रह' पा० । ३ 'वाऽस्मान्' ।

४ शर्ष पाठ इति । ५ विशिष्यमाणे' । ६ 'निष्ठायामिति' पा० ।

गुणवालिदिमेत ॥ किंपुन कारणं घातविशेष्यमाणपुनयोर्विशेषयोर्विशेषयिष्यते
न पुनर्यत्र सामान्येनेयो विप्रतिपेक्षा? ॥ क सामान्येन? ॥ बलादाघातघातुके ॥

यदप्युच्यते 'घम्लभावे चे'ति । आर्द्धघातुकीया सामान्येन भवन्त्यन-
वस्थितेषु प्रत्ययेषु । तत्रार्द्धघातुकसामान्ये घम्लभावे कृते 'लुदिन' इत्यैद्
भविष्यति । [छिळ लुटि] ॥

छले म्बिच् ॥ ३।१।४४ ॥

किमर्थश्चाकार ? ॥ * ॥ [चकारो] विशेषणर्थ ॥ * ॥ क विशेषणार्थेनाऽर्थ ? ॥
'मिचिवृद्धि परस्मैपदे'ति ॥ 'सो वृद्धि'रित्याय्युच्यमानेऽग्निवांयुरित्यत्रापि
प्रमज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'परस्मैपदे'त्युच्यते न चाऽत्र परस्मैपद

प्र] प्रमज्येत, विकल्पितश्चेत्यते । भूयिष्ठादीति । द्युरित्युत्पुत्रियुत्पुत्र्यादीना च निष्पत्त्या
मनिष्पत्त्याऽस्य प्राप्नोति । न पुनर्यत्रेति । गुणदयो विकल्पितेऽद्यो भावाऽभावा-
भ्या भिद्यन्ते, तत्र ये भेदस्तेभ्य भिन्नमविष्यति, अनेइभ्यस्तु ऋ इति न कधि
दोष । आर्द्धघातुकसामान्य इति । अत्रप्रत्ययगतमार्द्ध घातुकसामान्य लुटिदोषित-
माश्रयिष्यत इत्यर्थः । यदि तर्हि छिळ प्रत्याख्यायते तदा 'मन्त्रे घमे'ति मिचो लुट्यादि
मिच इति स्वर प्राप्नोति । नैष दोष । तत्र हि छन्दमि क चिदटाद्योहदात्तत्वेन भाव्य,
क चित्तेऽभिधानेन । यत्र त्वटाद्योऽभिधानस्य च निषेध प्रत्ययस्वरश्चेत्यते स वि-
पद्यदुन्दमि नाम्नि । एतच्च भाव्यकारेण छले प्रत्याख्यानान्निहायते । 'मा टि खर्वा'-
दिन्यादी तु मिच एव चित्तेनाऽनन्याऽर्थेन चागमानुदानस्य चाभिव्यक्तमिति तदयोऽ-
प्यनुसंधामज्ञार्थं छिळर्त इत्येव । [छिळ लुटि] ॥

छले मिच् । अग्निरिति । सो च परस्मैपदेऽु चेति समुच्चयो विज्ञापित,
तथा चात्रापि स्यात् । साविनि च मिसुमब्दयो साधारणो निर्देश स्यात् । आग-
न्तुना चकारेण सकारो निर्देशेनेति भाव । न चात्रेति । पृथग्विभक्तिनिदेशा-
त्] इति सूचिते देवमाह-इति । भाष्ये-बलादाघातघातुक इति । अयं भाव, -
अनित्यो घातोरित्युक्ते हेति विषयविशेषाऽऽकारान्ना लुट्परबल्यार्द्धघातुके यदा योऽ-
नितिनि काल्यविशेषाच्चिह्निते विषयविशेषो प्रहास्यते लुट्याऽनुगोपादिति । तदाऽऽह-
गुहादय इति । स-मन्शमिति । 'आर्द्धघातुक' इति विशेषणसमीपे भाव । यत्र
इति । 'मा हि दाना'मित्यादी । मिच एव चित्तेनेति । एतन्वीनरमूने
स्फुटम् ॥ [छिळ लुटि] ।

छले मिच् । साधारण इति । तन्त्रेति भाव । प-लन्तरमाह-आगन्तुना

१ 'विशेषविन्नायो' पा० । २ 'विशेष्यते' विशेषणार्थे' पा० ।

३ 'अत्र भविष्यति' । ४ 'दद कश्चि' । ५ 'दद भावमि' इत्ये ।

पश्याम ॥ स्वरार्थस्तद्धि ॥ 'धितोऽन्त उदात्तो भवती'त्यन्तोदात्तत्व यथा
 स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजम्, अनच्ञोऽय, तत्र नार्थ. स्वरार्थेन चकारेणा-
 ऽनुबन्धेन ॥ इटि कृते साऽचो भविष्यति ॥ तत्र प्रत्ययापुदात्तत्वेनेट उदा-
 त्तत्व भविष्यति ॥ न सिध्यति । 'आगमा अनुदात्ता भवन्ती'त्यनुदात्तत्वं
 प्राप्नोति ॥ अत उत्तर पठति-॥*॥ सिचधित्करणानर्थक्य स्थानिवत्त्वात् ॥*॥
 सिचधित्करणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्त्वात्' । चितोऽयमा-
 देश. स्थानिवद्भावाच्चिद्विष्यति ॥*॥ अर्थवत्तु चित्करणसौमर्ष्याद्दोष उदात्तत्व-
 म् ॥*॥ नैप दोष. । अर्थवत्तु सिचधित्करणम् ॥ कोऽर्थ. ? ॥ 'सिचधित्करण-
 सामर्ष्याद्दोष उदात्तत्व' [। सिचधित्करणसौमर्ष्याद्दोष उदात्तत्वं] भवि-
 ष्यति । नाऽप्राप्ते प्रत्ययस्वरे आगमानुदात्तत्वमारभ्यते तद्यथैव प्रत्ययस्वरं
 बाधते एव स्थानिवद्भावादापि या प्राप्तिस्तामपि बाधते ॥

॥ तस्माच्चित्करणम् ॥॥ तस्माच्चकार. कर्तव्यः ॥

अथेदित्करण किमर्थम् ? ॥*॥ इदित्करणं नकारलोपाऽभावाधर्मम् ॥*॥ इदि-
 त्करणं क्रियते । [किं प्रयोजनं ? ॥ 'नकारलोपाऽभावाधर्मम्' ?] ॥ नकार-

प्र] दक्षाऽङ्गिभावोऽत्र न तु समुच्चय इति भावः । स्वरार्थ इति । सिचोऽनच्त्वेऽपि
 'चित्तस्सप्रवृत्ते'रिति वचनान्ना हि यार्थमित्यादौ धातोर्दत्तार्थ इत्यर्थः । अनच्ञोऽय-
 मिति । 'मा हि यार्थ'मित्यादावादि. सिचोऽन्यतरस्यामिति पाणिनेणोदात्तत्वेन
 भाव्यमिति चित्स्वरस्याऽभविषय इति भावः ॥ अर्थवत्तिरिति । च्लेधित्करणस्य
 सामान्यप्रवृत्त्याऽविधानार्थत्वान्मा हि लोपीदित्यादौ स्थानिवद्भावप्राप्तं स्वरमागमानु-
 दात्तत्व बाधेन । तस्मादन्योदात्तार्थं सिचधित्त्वमित्यर्थः । नैप दोष इति । 'सिच-
 धित्करणानर्थक्य'मिति च उच्यते स नास्त्यर्थः । धात्र के यिदाहु -प्रत्ययस्वरस्य
 द्वावपवादौ-आगमानुदात्तत्वं यानुदित्यत्र स्थापितं तद्देशं, चित्स्वरस्य पाठिनः । तत्रा-

उ.]चेति । तथा च सवारमाने तात्पर्यमिति भावः । पृथगिति । अन्यथा 'सपरस्मैपद-
 यो'रित्येव वदेत् । 'स' इति वर्णमात्रम् । स च परस्मैपदसाहचर्यादङ्गाधिनराद्य
 प्रत्यय एव प्रवृत्त्यते । धातोर्दत्तार्थ इति । लोपनिमित्तनिघाने जाते पुनर्दत्त-
 त्त्वात् इत्यर्थः । भाष्ये सत्र प्रययापुदात्तत्वेनेति । सिञ्चिधापुस्यिथापुदात्त इति
 शास्त्रस्याऽनच्त्वात्तत्र वैयर्थ्येन तदुत्तरवाच्यमिति स्वरविधायकत्वेत्यर्थः । अन-
 च्चविषये बाधेन रूपवात्तदसम्बन्ध एवेति 'धातो'रित्याद्येन वाच्यतापक्षशेष-
 निघानो भविष्यतीत्युत्तरयति-आगमा इति । एवञ्च तद्भाषेणोदात्तत्वात् चित्त्वं सार्थ-
 कमिति भावः ॥ स्थानिवद्भावप्राप्तमिति । 'स्थानिनि दृष्टत्वाऽपिदेश' इत्यत्र

१ 'स्थानिवत्त्वा' । २ 'वरणे खान' पा० । ३ इदं द्रष्टव्यं सम्प्रति । ४ 'बाधेन' ।

लोपो मा भूदिति । अग्रस्य अमम्या । 'अनिदिता हल् उपधाया कृती'ति ।

॥=॥न वा ह्यन् मिच विचरणेण ज्ञापक नरारण्योऽभावस्य॥#॥न वेतप्र-
योचनमस्मि ॥ किं कारणम् ? ॥ यद्य 'हन सि चिति हन्ते मिच कित्त्वं
शास्ति तज्जापत्याचर्या 'न मिनन्तस्य नकारलोपो भवतीति ॥ नैतदग्नि
ज्ञापकम् । अस्मि ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोचनम् ॥ किम् ? ॥ मिच्येव नै
लापो यथा स्यात् परस्मिच्चिमित्ते मा भूदिति ॥ क पुनरत्र विशेष-सिचि
वानलापे मति परस्मिन्वा निमित्तं ॥ अयमस्मि विशाप-सिचि नलोपे मति नलो
पस्याऽभिद्ध वाडकारलोपो न भवति । परस्मिन्पुनर्निमित्ते नैलोपे मयकार
लोप प्राप्नोति ॥ समानाधयमसिद्ध [व्याधय नुं सिद्धमेव] । व्याधय
चेदम् ॥ ननु च परस्मिन्नापि निमित्ते नैलोपे मयकारलोपो न भवति ॥

प्र] वचादभिप्रतिपत्तित्त्वर एव भविष्यति नाऽर्थ मिचश्चित्त्वेनेति नैतदग्नि। नहि
प्रच्ययस्वरस्यैतावपरार्थी, पठन्त्यामानानानुगादीना तदग्रमान् । कुण्ठितनादीना
च चिनाम् । 'स्थनिव'दिव्यय च कार्यानिदेश इति परत्वमपि चिस्वरस्य नास्ति ।
आगमानुशानन्वत चाऽविशेषान्यथ स्वरो चात्र । तस्मान्नद्वाधनार्थ मिचश्चित्त्व
कर्तव्यमिति स्थितम् । परस्मिच्चिति । मिच पर यन्नावधानुक तस्मिन्निव्यर्थ ।

उ] न मान, किन्तु तत्र सम्भावितस्याऽपीति भाव । कार्याऽनिदेशोऽनदतोनेत्र भार्ग
विधानान्तरत्वन 'धाता'रिथैस्व'स्यनापन्नोपनिषत्कल्पभ्येनाऽऽगमाऽनुशान पेन
वाधेनानि तावर्षम् । न च च्छेचित्त्वमानर्थ्य'दव नट्टाप, 'मन्त्रै' इति सूत्रे
'ते'रिति सामान्यग्रहणार्थं वात् । अन्यथा निरनुप'पकत्वादस्यैत्र ग्रहण स्थान लिट् ।
ततश्च 'आम' इति सूत्रे लैरेत्यस्याऽसम्बन्ध म्यान् । ततश्च परन्वाऽन्तरत्वा
स्या निरन्दिपु समु लुकि प्रच्ययलक्षण विधन्न्वादेवदत्त कारणाच्चारेत्यत्रा
ऽऽमन्तस्य निषेधेन तत्र परस्य चाऽनिषात स्पदिति वाम'इत्यत्र 'ल'दित्व-
नुवर्तनीयमिति अभिमान । यदि त्व'न्तरज्ञानपीति न्यायेन निव'दिभ्य पूर्वमेव
कुण्ठान् न च्छी चस्व प्रयोचनमिति तस्मान्पर्याऽद्वाऽन्नोदात्तव सिद्धम् । तस्मा-
त्पूर्वकार्याऽनुगारण मिचि च्छी वा चकारोच्चारणमिति सूत्रारण । अथवाद्
विप्रतिपेयाऽदितिः स्थनिवद्भावेन हि चित्त्वमात्रमितिदिश्यते, स्वरस्तु स्वशास्त्रैर्भवति
भाव । न हि प्रच्ययस्वरस्यैताविति । एवञ्च 'नाऽऽगते प्रच्ययस्वर' इत्यारभ्य
'स्थनिवद्भावादिपि या प्रतिस्मानपि वाधेन'त्यन्नग्रन्थो भण्यपुस्तकेषु प्रायेण दृश्य
मनोऽप्यग्रच्य इति भाव । आगमाऽनुदात्तत्वेनेति । वाध्यमान्वाचिन्तयेति

१ 'विचरण'पा० । २ 'नकारलोप'पा० । ३ 'सिचिनित्ते वा'पा० । ४ 'सति
नकारलोपे कृतेऽकारलोप प्रमज्जेत'पा० । ५ इदं क्वचित् । ६ 'नकार' ।

कथम् ? ॥ 'असिद्ध बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति ॥ तदेतद्धन्ते सिच क्लिक्
रणं ज्ञापकमेव 'न सिजन्तस्य न [कौर] लोपो भवती' ति ॥ * ॥ इदित्वा म्थानिव
त्वात् ॥ * ॥ अथाऽप्यनेनेदिताऽर्थं स्यात् । इदितोऽप्यमादेशः स्थानिवद्भावा
दिदिद्भविष्यति ॥ * ॥ स्पृशमृशः कृपतृपदेषां सिज्वा ॥ * ॥ स्पृशमृशकृपतृपदेषां
सिज्वा इति वक्तव्यम् । स्पृश-अस्पृक्षत् अस्त्राक्षीत् । स्पृश ॥ मृश-अमृ
क्षत् । अस्त्राक्षीत् । मृश ॥ कृप-अकृक्षत् अस्त्राक्षीत् । कृप । तृप-अतृ
पत् अस्त्राप्सीत् । तृप ॥ टप-अटपत् अस्त्राप्सीत् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सि
ज्यथा स्यात् ॥ अथ कस सिद्ध ॥ [कथं सिद्धं ?] ॥ सिद्धं 'शल् इगुपधाद
निट् कस' इत्येव ॥ सिज्पि सिद्ध ॥ कथम् ? ॥ च्लेश्चिक्करणं प्रत्याख्या
यते, तत्र च्लशब्देव इन्द्रक्षणेऽन्तागमे कृते विहृतनिमित्तत्वात्सो न भविष्यति ॥

यद्येवमन्त्यस्य सिजादयः प्रामुवन्ति ॥ * ॥ सिद्धं तु सिचो यादित्वात् ॥ * ॥
सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'यादित्वात्' । यदि सिचरिष्यते सोऽनेकारिशात्सर्वस्ये

प्र] असिद्धमिति । चापसार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमित्यर्थः ।
आर्द्धधातुकोपदेशो यदमारान्तं तस्य लोप इत्येव वा हन्तेरतो लोपो न भविष्यति ।
तथा चोच्यते- 'अवयवलोपिनामनो लोपो नास्ती' ति ॥ स्पृशेति । त्रिभ्यः कसे
प्राप्ते, द्वाभ्यां पुत्राद्यङि पक्षे सिज्जिषीयते । च्लेश्चिक्करणमिति । ततश्च प्रयोजना
ऽभावाच्चकारस्येत्सां शा नास्तीति च्लौ शलादौ पक्षेऽन्तागमे कृते सिच् । अमभावपक्षे तु

उ] भाव । वस्तुतस्तु 'लवितव्य' मित्यादौ प्रत्ययसंक्षिप्तयोगेनाऽऽद्युदात्तत्वे कृते पश्चादिङ्
जायमानोऽस्वरकः स्यादिति सामान्यतः स्वराऽप्राप्तिविषये तस्य चारितार्थ्याद्वाध
कत्वोच्छिन्त्या, सुतरां सर्वस्वरस्य । यदि शेषनिघातेन तत्राऽनुदात्तत्वसिद्धिरित्यु
च्यते तदा तद्वचनमेव व्यर्थं नास्ति चेति 'आद्युदात्तधे' ति भाष्ये ध्वनितम् ।
चिस्त्वन्तु धातुस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वैकल्पिकतापक्षशेषनिघातेन प्राप्तानुदात्तत्व
बाधनार्थं कार्यमेव । ननु सिचि जायमानोऽपि परस्मिन्निमित्त एव जायतेऽत आह-
सिच परमिति । भाष्ये-नलोपस्याऽसिद्धत्वादिति । 'असिद्धवदन्नामा' दित्यने
नेत्यर्थः । बहिरङ्गत्वादिति । ननु 'त' शब्दनिमित्तलोपे तस्य बहिरङ्गत्वाऽसिद्ध
त्वादाहतेत्यादौ 'हत्वाद्वा दिति न स्यात् । सिज्जनिमित्तत्वे त्वसिद्धत्वाऽभावान्नेत्य-
र्तानि चेत्, -त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्ते । भाष्ये-अथाऽप्यनेनेत्येक
दशुक्तिः ॥ एतदेवैवाह-अथ च्लेश्चिक् । ततश्चेति । स्वरस्य भिचक्षित्वेनैव
पिद्धिरिति भावः । भाष्ये-चिक्करणं प्रत्याख्यायत इत्यस्य इनाशा प्रत्याख्यायत

१ 'लक्षणे' ति वचिन् । २ अथ पाठ वचिन् । ३ 'इदित्वाद्वा' पा० ।

४ 'टप' पा० । ५ 'सिद्ध' इति वचिन् ।

ति मवादेशो भवित्ति॥ किं पुनर्न श्रूयते यकार ?॥ 'लुप्तनिर्देशो यकार ॥
चङुटो कथम् ? ॥०॥ चङुटो प्रथित्निर्देशानिदम् ॥०॥ चङुटोरपि
[मिदम् ॥ कथम् ?॥ 'प्रथित्निर्देशात्'] प्रथित्निर्देशोऽयम् । च-अङ्-चङ्,
अ-अङ्-अङ् । सोऽनेकादिनाम्बन्धस्येति सर्वांशो भवित्यति ॥ चिण कथ
म् ? ॥०॥ चिणोऽनित्वात् ॥०॥ चिणश्चकारस्याऽनित्वासिद्धम् ॥ किमिदं
मनित्वादिति ?॥ अन्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रथय स्यात् । अस्याऽप्रथय
मन्वायामिमन्वा न । अस्यामिन्मन्वाया लोपो न । अस्ति लोपोऽनङ् ।
यदाऽनेकालदा सर्वांशदा । यदा मवादास्तदा प्रथय । यदा प्रथयस्तदा
मन्वा, यदेमन्वास्तदा लोप ॥ एव च लोपे वातिकाकारस्य निर्गम्य - 'सप्रयोजन
चिन्करण' मिति॥ अपि च 'रङ्ग' च न प्रकृतपते-असृक्षन् अस्माक्षन् । अस्या
क्षीदिति न सिध्यति । मिचि पुन मति विभाषा सिच् । मिच्यपि अतुक्षणो

प्र] तु म् इति त्रयाण प्रथन कार्यमित्यर्थ । अन्यस्येति । अत्यग्रहणमुपलक्षण,
चत्वादयो ऋादे परस्य प्रयुजन्ति । चिणोऽनित्वादिति । चिम्भावर्त्मणा रित्यत्र
यत्पुप्रहण नापेक्ष्यत इत्यद परस्यपि न भवित्ति । पददीपादिभ्यश्चात् परस्यपि
प्राप्नोति । तन्मादिहितविशेषणप्रथन परिहर्तव्यम् । सप्रयोजनमिति । सामान्य
प्रथनाऽविधानार्थन्वस्योक्तत्वात् । सति च प्रथाने चकारस्यन्मन्वा भाष्य इत्यर्थ

उ] अन्यत्र तापथम् । चत्वादय इति । गिध्रिदुसुभ्य इत्यादि पद्यमीनिर्देशेन
विज्ञानादिपर्य । 'गिध्रिदुसुभ्य' इति विहितविशेषणमिति भाष्याशय इत्यन्ये ।
भाष्ये-च अदिति । चिन्व्यायनाऽप्रापि चस्येत्वाऽभावऽनेकात्वात्पिद्वमित्यत्र
प्रथये पत्र चिन्वम्, उपायान्तरपरमेतदभ्युपेक्षापीननालंभ्यो पूर्वप्रहणे,
प्रथनमिति बोध्यम् । नन्व'न्यस्याऽयं स्थाने भवन्निति भाष्यमनुगतम्,
आदे परस्य'त्यन्य प्राप्ते प्रथयादि चनेत्वमिद्वेत्त आह-चिम्भावेति । विहितति ।
पदादिभ्यो विहितस्य च्छरेत्यथ परदाद्येन विज्ञानाऽभावात्तद् परस्य'न्यस्याऽयं
निरिति भावः । भाष्य-अप्रथय स्यादिति । प्रथयाऽप्रिकारे पाठेऽप्यन्वयमज्ञान्या
याऽभावान्, न हि श्रवणाऽनयवस्तदर्थत्वमिति भावः । ननु धन्वन्त पातिनो
ऽपि श्रमोऽर्थरत्वमिवाऽन्याऽनयवस्याऽन्यर्थवत्वमस्तु, समुचित्य चाऽनयवमनु
दायरोयत्तकता । तद्वद्व 'साऽर्याऽप्रिकारा'प्रथय वेऽपि न चत्त्वमिति चेन्न, एक-
दस्युक्तित्वाऽदोषत् । तद्वनयत्तह-एष चेति । एतेन 'नाऽनु' 'रहृतमनकात्त्व'-
मिति सर्वदेशान् दुर्लभमित्यप्यन्तम् । 'कारिकाकारस्य' लुपया म्बोचरीत्या चकारस्य

१ इदं कथितम् । २ इदं वर्तित्वमिन्मे । ३ 'चिणोऽनित्वात्' ।
४ 'एव' । ५ 'चि' लुप'त्यत्र हि 'च्येधिकरण विशेषणमित्युक्तम् ।

ऽमागमो विभाषा । यस्य खल्वप्यमा [भ्रंशे] निमित्तं न विहन्यते स
स्यादेव । तस्मात्सुष्ठुच्यते—'स्पृशामृदाकृपतृपटैषां सिज्वे'ति ॥ [च्ले सिच्] ।

शल इगुपधादनिट् फस ॥ ३१।४५ ॥

॥*॥ कसविधान इगुपधाभावश्च्लेर्गुणनिमित्तत्वात् ॥*॥

कसविधान इगुपधस्याऽभाव ॥ किं कारणम् ? ॥ 'च्लेर्गुणनिमित्तत्वात्' ।
च्लिर्गुणस्य निमित्तम् । तत्र च्लावेव गुणे कृते 'इगुपधा'दिति कसो न
प्राप्नोति ॥ ॥*॥ न वा कसस्याऽनवकाशत्वादपवादो गुणस्य ॥*॥ न वैप
क्षेप ॥ किं कारणम् ? ॥ 'कसस्याऽनवकाशत्वात्' । अनवकाश कसो
गुणं याधिष्यते ॥*॥ अनिङ्चनप्रविशोपणं च्लेर्नित्याऽऽदिष्टत्वात् ॥*॥

प्र] र्गुणं भवतीत्यमागमाऽभावात् कस एव प्रमज्जेतत्यर्थं । यस्य खत्वपीति ।
पुषाद्यत् । स हि कृतेऽप्यमागमे प्रवर्तते । [च्ले सिच्] ॥

शल इगु । कमविधान इति । विशेषणाऽसम्भवात्क्षणदोषमुद्गावयति ।
भूतपूर्वत्याश्रये विहितविशेषणाश्रये वा लक्ष्याऽसिद्धिः । निष्करणं तु कसस्याचीति
विशेषणार्थं वत्सा इत्यादीं लोपनिवृत्तये स्यात् ॥ न वा कसस्येति । भूतपूर्वगत्या
श्रये क्तिवमनर्थकं स्यादिति सानुबन्धकं रूपमनवकाशमित्यपवादत्वाद्गुणस्य याध
कमित्यर्थं । न च कसस्याचीति विशेषणार्थं क्तिवम् , प्रत्ययत्वादर्थवरवाचास्वैव
कसस्य तत्र ग्रहणस्य सिद्धत्वात् । उणादीनामप्युत्पत्तत्वाद्गत्सा इत्यादीं प्रसङ्गाऽभावात् ।
अनिङ्चनमिति । अनिट् इत्येवच्लेर्विशेषणं यथा स्यादिति चिन्हात्मर्गं कृतं

उ] च्छेरेव वा प्रत्याख्यानमिति सूचिनम् । च्लावेव शलादिऽक्षणेऽपि 'अस्पाक्षी'-
दित्यस्याऽसिद्धिरूपं दूषणान्तरमाह—अपि चेति । तृपटपादो ष उ दर्शयति भाष्य-
यस्य खत्वपीति ॥ [च्ले सिच्] ॥

शल इगुप । लक्षणदोषमिति । असम्भवरूपमित्यर्थं । भूतपूर्वेति । विशेष-
णसामर्थ्याद्धि तदाश्रयणम् । लक्ष्याऽसिद्धिरिति । सर्वत्र गुणध्वजापत्तिरित्यर्थं ।

ननु कमस्य क्तिवमामर्थ्यात्पूर्वमपि गुणो न भविष्यतीत्यन आह—निष्करण
न्विति । यत्ने वदे स औणादिर । कसस्य गुणाऽपवादत्वे हेतुमाह—भूतेति ।

ननु भासाविन्यादावपि लोपापत्तिरत आह—प्रत्ययत्वादिति । 'वत्सा' इत्यादीं दोष
वारणावाह—उणादीनामिति । तृणमावित्यादीं दोषस्तु 'दुग्वा दुहे'त्यनेन कसपै-
दाऽनुगतेर्याधिकाराऽनुरोधेन दुहादिषु यस्य सम्भवस्तस्यैव पूर्वमूत्रेऽपि ग्रहणाद्वा
रणीयं । अत एव दृशे कस तादृशानित्यादीं न दोष इति क्तिवमामर्थ्याद्गुणो नेति
शोध्यम् । 'दुपुशती'त्यादीं सन सानुबन्धत्वात्तत्र दोषः । एतदोपनिषये तृणम

अनिद्वचनमविशेषणम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'चरिन्त्यादिष्टवान्' । निर्यादिष्ट
 क्रिन्तं क्वचिच्छ्रुयते । तत्र 'चरेनिष्ट' इति कर्मो न प्राप्नोति । ॥*॥ न वा
 क्तस्य मितपवादत्वात्स्य चानिद्वधप्रशान्तिप्रतिद्व क्तविधि ॥*॥ न वैष
 शेष ॥ किं कारणम् ? । 'क्तस्य मितपवादत्वात्' । मितपवाद क्त । स
 चाऽनिद्वधप्रय । न चपवादविषय उन्मर्गोऽभिनिविशते । 'पूर्वं द्व्यपवाद
 अभिनिविदान्ते पश्चाद्दुग्गा' । 'प्रकृत्य वाऽपवादविषयन्तर्गोभिनिवि
 शते' । तत्र तावदत्र क्त्वाचिन् मिश्रभवति, अपवाद क्त प्रतीक्षते। क्तस्य मित
 पवादत्वात्तस्य चानिद्वधप्रशान्तिप्रतिद्व प्रमिद्वैम् । अनिष्टि प्रमिद्वे क्तविधि ।
 अनिष्टि प्रमिद्वे क्तो भविष्यति ॥ मिश्रिदानो क्व भविष्यति ? ॥*॥ शेष
 मितिविधानम् ॥*॥ शेषे मिश्रिधान भविष्यति । अक्षेपीन् अमोपीदिति ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ३।१।४६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ नियमार्थम् ॥*॥ [नियमार्थोऽयमैरम्भ]-
 श्लिष आलिङ्गन एव क्तो यथा स्यात् । इह मा भूत्-उपाश्लिषन्ननु च काष्ठ च ।
 ममाश्लिषन्नाश्लिषन्ननुमिति ॥ अत्र उत्तर पठति— ॥*॥ श्लिष आलिङ्गने

प्र]ऽनुक्तम् । तत्रास्य मितानित्य भाव्यमितीउभावोपलभितस्य रूप न क्वचिद्विद्यत
 इति चरेनिष्ट इति विशेषणस्याऽऽप्रमिद्विरित्यर्थ ॥ न वा क्तस्येति । अत्र भाव -
 णिद्व णित् इति स्थिते मितान् भाव्य, क्तस्याय विषय इति । क्तोनाऽपि न ताव-
 द्भाव्यं यावदस्याऽनिद्वत् न शतम् । तत्र लकारस्यैव प्राप्नोति तन्निशान्तिप्रतिद्व
 मीति क्त मिद्व -अलिङ्गिति । यत्र चिद्व प्रतिषेधो नास्ति तत्र मितव भवति-
 अक्षेपीदिति ॥ [शल इगुपधादनिष्ट क्त]

श्लिष आ ॥ किमर्थमिति । किं पुत्रादिपात्रदष्टि प्राप्ते तद्वापनार विषयव-
 मिदम्, अथ पूर्वेण क्ते मिद्वे नियमार्थमिति प्रश्न ॥ इतरो वक्ष्यमाणयोग
 विभाग मनसि कृत्वाह-नियमार्थमिति । उपाश्लिषदिति । प्रत्यासत्तावत्र

उ]नाहक्षादेरनभिधानमिति कथित् । सिच्चा निर्यमिति। आदेशान्तराऽभावे तस्याऽ
 वक्ष्यमानत्वादिन्यर्थ । मिश्रैव भवतीति । निर्दिश्यमानपरिभ्रम्या लेशेव स ।
 'धानो'रिति च विहितविशेषणमिति निर्दिश्यमानस्य न्यवहित्वमिति भाव ॥

श्लिष आलिङ्गने । विधिव्यमम्भवे नियमार्थव क्तमित्यत्र आह-इतर इति।
 प्रथममिति -मन्थनात्रम् । प्रणिकृत्कृतद्विधेयथाऽऽलिङ्गनामिति शेषम् ।
 श्लिषनाऽप्राप्ते इति । परमैपदविषये विधिव्य स्यादित्यर्थ । भावे-आलिङ्गनेऽ-
 नालिङ्गने चेति । कर्मणि कर्मव्यतिहारे चाऽऽनाम्प्रवृत्तिवित्यर्थ । तत्राऽऽलिङ्गने

१ इह माध्यमित्यर्थे । २ विषयमुत्तम् । ३ 'दनिद्वप्रसिद्ध' । ४ लुप्तम् ।

नियमानुपपत्तिर्विधेयभावात् ॥*॥ शिष्य आलिङ्गन इति नियमस्थानुपपत्तिः ॥
 किं कारणम् ? ॥ 'विधेयभावात्' ॥ कैमर्थस्याद्विषयमो भवति ? ॥ 'विधेयं
 नास्तीति' कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ पुषादिपाठादङ्ग्रास-
 त्नाधनार्थं कसोविधेय ॥ तत्राऽपूर्वो विधिस्तु नियमो धेत्यपूर्वं एव विधि-
 स्यात्त नियमः ॥ किञ्च स्याद्यद्य नियमो न स्यात् ? ॥ आत्मनेपदेऽलिङ्गने
 चाऽनालिङ्गने च क्व प्रसज्येत । यथैव च कसोऽऽ बाधत एवं चिणमपि
 बाधेत । उपाक्षेपे कन्या देवदत्तेनेति ॥ ॥*॥ सिद्धं तु शिष्य आलिङ्गनेऽचि-
 ष्विषये ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'शिष्य आलिङ्गनेऽचिष्विषये कसो भव-
 तीति' वक्तव्यम् ॥*॥ अङ्घ्रिधाने च शिष्योऽनालिङ्गने ॥*॥ अङ्घ्रिधाने च शिष्योऽ-
 नालिङ्गने इति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यास-
 मेवास्तु । ननु चोक्त- 'शिष्य आलिङ्गने नियमानुपपत्तिर्विधेयभावा'दिति ।
 नैव दोषः ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ योगविभागः करिष्यते । 'शिष्यः' ।
 शिष्यः कसो भवति ॥ किमर्थमिदम् ? ॥ पुषादिपाठादङ्ग्रासोति तद्वाध-
 नार्थम् ॥ तत- 'आलिङ्गने' । 'आलिङ्गने च शिष्यः कसो भवति' ॥ इदं
 मिदानीं किमर्थं [स्यात्] ? । नियमार्थम् । 'शिष्य आलिङ्गने एव' ॥ क-
 मा भूत् ? ॥ उपाक्षिपजतु च काष्ठं च, समाक्षिपद्वाङ्गणकुलमिति ॥

यदप्युच्यते-यथैव कसोऽऽ बाधत एवं चिणमपि बाधेतेति । 'पुरस्तादपवादा
 अनन्तरान्विधीन् वाधन्ते नोत्तरा' नित्येवं कसोऽऽ बाधिष्यते, चिणं न बाधि

प्र.] शिष्योर्वर्तते, नालिङ्गने ॥ अङ्ग्रास इति । शिष्येर्नाप्राप्ते अलि कसस्यारम्भाद्वाधकत्व-
 मित्यर्थः । यथैवेति । विध्यर्थेन दोषान्तरोद्भावनम् । सिद्धं तिष्ठति । पूर्वेण कने
 सिद्धे नियमार्थमेतद्वचनं कर्तव्यम् । अचिष्विषय इति । अनेन नियमार्थत्वं सम-
 र्थते । अन्यथा चिण्वाधनाय तद्विषये विध्यर्थमेतत्स्यात् तु नियमार्थम् ।
 अङ्घ्रिधान इति । तत्राऽऽलिङ्गनेऽङ्घ्रिधानेऽङ्घ्रिधाने- शिष्य आलिङ्गनेऽचिष्विषये
 इति नियमार्थं भवति, अन्यथा विध्यर्थमेतत्स्यात् ।

शिष्य कस इति । शिष्य इत्यत्राऽनिट इत्यनुवर्तनादाहार्यस्य सेटो प्रहणाऽभावः ।

उ.] इष्टमेव, अन्यत्रापत्तिरेव दोषः । दोषान्तरेति । बाध्यसामान्यचिन्तया पदद्वय-
 विषयस्य विधि स्यादिति भावः । नियमार्थमिति । अचिष्विषये शिष्य आलिङ्गन
 एवेत्यर्थः । 'अचिष्विषय' शब्देन भावकर्मार्थक 'त' शब्दभिन्नमानेपदमुच्यते । अन्यथा
 विध्यर्थमिति । 'अचिष्विषय' इत्यनेन तद्विधित्वमेव प्रहणं स्यादित्यर्थः । तत्
 चिष्विषये विधिव्यावृत्त्यर्थं स्यादिति भावः । दाहार्यस्येति । अन्यथा तत्र चारि-
 तापर्यादयो बाधो न स्यादिति भावः । सानुबन्धकत्वादेति । 'शिष्य दाटे' इति

प्यते । अथवा तत्र वक्ष्यति चिप्रग्रहणस्य प्रयोजन- चिगेव यथा स्याद्यदन्य
 व्याप्नोति तन्मा भूदिति ॥ [क्षिप आलिङ्गने] ॥

णिधिद्रुमुभ्यः कर्तरि चट् ॥ ३।१।४८ ॥

॥८॥ गिधिद्रुमु कमेरसङ्ख्यानम् ॥ - ॥ गिधिद्रुमु कमेरसङ्ख्यान
 कर्तव्यम् ॥

‘नाकमिष्टमुग यान्ति मुयुक्तैर्बङ्गारयै ।

अथ पद्मपिगो यान्ति येऽर्चाकमतभाषिणः ’ ॥ इति ॥

प्र] माऽनुनन्दनवादा । तत्र पुषादिन्वादनुमितोऽङ् प्रयक्षशिटन कमेन बाध्यते ॥

अथ वेति । समुदायरेभाया पुरस्तादपवाद इति परिभाषा नान्तीति
 परिहारान्नरोपन्यास ॥ [क्षिप आलिङ्गने] ॥

णिधिद्रुः कमेरिति आर्द्रधातुके विक्रयेन णिन्वे निधानादण्डिप्रक्षे मिति प्राप्ते
 वचनम् । तत्राऽचकमतेति भवति । णिन्वे तु सन्वद्वावाद्भीममतेति ‘सन्वत्पुनि
 चली’ति वक्तव्ये परमृश्यामर्थादन्वपदायो गिराधीयते अन्यस्याऽमवान् । तेन
 चत्परे णौ परतो यत्पु धान्वत्तर तत्र परतोऽभ्यागम्य मनीर ऋयं भवतीत्यर्थ । नाक
 मिष्ट मुक्त्विति । नाक स्वर्गमिष्टमुग यान्ति मुयुक्तैर्बङ्गारयै ‘कमेरुंति किं रूप
 मनी’ति पृष्टं ‘अचकमन’त्युक्तम् । यस्तु ‘अचीकमने’त्युक्तं तं पद्मपिग
 यान्ति । लक्षणाऽम्भरणश्लिन्नापरादोऽय लक्षणम्भरणद्वयार्थं । अन्ये त्वाहु — अक-
 मिष्टेति वैरुक्तं त एवापचारादमिष्टशब्देनानुकरणशब्देनोच्यन्ते । अनुकार्यानुकर
 णयोभेदस्याऽविवक्षितत्वादिभक्तिर्न कृत्रा । त मुयुक्तरपि वटवारैर्बङ्गच्छन् मुक्त्वं न

उ] पाद्यन् । अनुमित इति । न च क्मोऽचरितार्थं, तत्रादिपदस्येत्न्यामर्थ्येनेतर
 पुषादिमात्रपरत्वमित्यभिमान । पुषादिपाठोऽपि त्यक्तार्थः । न चाऽन्यत्रैव पाठ्य,
 अशोऽनिकान्यायान् । वस्तुतः पुषादिपाठ्यामर्थादादिपदेन तत्र मृश्यामर्था
 चाऽऽन्वययो परस्मैपदे आलिङ्गनाऽनागिप्रविषये सर्वत्र विकल्पे प्राप्त, आमनेपदे
 चाऽऽलिङ्गनाऽलिङ्गनयोर्विशेषण कमे प्राप्ते द्वितीयन नियम - ‘आलिङ्गने एवे’ति ।
 एवशाऽर्थान्तरे सावकाशोऽङ् आलिङ्गने कमेन बाध्यते । तस्यैव कारणस्याऽनुवादो
 भाव्ये-तद्भावनार्थमिति । न चाऽऽलिङ्गने वय एवे’ति विपरितनियमापत्ति,
 लक्ष्यानुगोऽप्रत्ययनियमस्यैवाङ्गीकारादि यूपम् । योगविभागसामर्थ्याच्च नियमेन
 सर्वं ‘कमे’प्रतिपत्तेः ॥ [क्षिप आलिङ्गने] ॥

णिधिद्रुमुभ्यः । ननु णिन्मावपक्षेऽपि सन्वत्त्व दुवारं, तत्र णविव्यनुक्तरत
 आह-सन्वत्त्वपुनीति । अन्ये त्वाहुरिति । अत्राऽहचिस्तु भाष्याऽननुगुणत्वम् ।

१ ‘सर्वन्प्रति’ ।

॥३॥ कर्मकर्तारि च ॥३॥ कर्मकर्तारि चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वारयति कट देवदत्त । 'अचीकरत कट स्वयमेव' । उच्छ्रयति कटं देवदत्तः । 'उदक्षिधियत कट स्वयमेवेति' ॥ ॥३॥ न वा कर्मण्यविधानात्कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुं सिद्धम् ॥३॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'कर्मण्यविधानात्' । नहि कश्चिदकर्मणि विधीयते यत्र कृ पाठेत् ॥ कर्तृत्वाच्च कर्मकर्तुं, सिद्धम् ॥ अस्ति च कर्मकर्तारि कर्तृत्वमिति कृत्वा चङ् भविष्यति ॥ ननु चायं कर्मणि विधीयते- 'चिन्भावकर्मणो'रिति ॥ प्रतिषिध्येते तत्र यच्चिणो- 'यच्चिणो प्रतिषेधे हेतुमणिधिद्रु'गामुपसङ्ख्यान'मिति ॥ यस्तद्व्यं हेतुमणि च- 'उदपुपुच्छत गौ स्वयमेव' ॥ अत्रापि यथा भारद्वाजीया पठन्ति तथा भवितव्यं प्रतिषेधेन, 'यच्चिणो, प्रतिषेधे जिधन्धिग्रन्थिद्रुजात्मनेपदाऽकर्मणागामुपसङ्ख्यान'मिति ॥

अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ् ॥ ३।१।५२ ॥

अस्यतिप्रहण विमर्धम् ? ॥ ३॥ अस्यतिप्रहणमात्मनेपदार्थं [पुपादित्वात्] ॥ ३॥ अस्यतिप्रहणमात्मनेपदार्थं द्रष्टव्यम् ॥ विमुच्यते आत्मनेपदार्थमिति, न पुनः परस्मैपदार्थमपि स्यात् ? ॥ 'पुपादित्वात्' । पुपादिपाठात्परस्मैपदेष्वह् भविष्यति ॥ ३॥ कर्मकर्तारि च ॥ ३॥ कर्मकर्तारि चोपसङ्ख्यानं कर्त-

प्र.] प्राप्नुवन्ति, अपराब्धोच्चारणात् । ये त्वचीकमतभाषिणस्ते परराषिणोऽपि सुरां यन्तीति ॥ कर्मकर्तारि चेति । कर्तुर्युच्यमानधङ्कर्मकर्तारि न प्राप्नोतीति वचनम् । उदपुपुच्छतेति । पुच्छमुदस्यति उपुच्छयते गौ, तत्र यदान्तर्भाषितव्यर्थत्वादस्य गवा शरर्मपत्व भवति तदा 'उत्पुच्छयते गा'मिति भवति । पुनर्गोरेव यदा सौर्यातिशयेन कर्तृत्वं विवक्ष्यते भूतबालश्च तर्देतदुदाहरणम् ॥ [जिधिद्रुसुभ्यः]

अस्यति । पुपादय आगणान्तात् । अन्तराले पृक्करणं रधादिसमाप्स्यर्थम्, न तु पुपादिपरिसमाप्स्यर्थमिति प्रतिपादनाय सुङ्ङत् आचार्य आह—अस्यतिप्रहण-

उ.] वार्तिकोत्तरं पाठेन तत्तुल्यत्वस्य स्वरसत् प्रतीते । पूर्वव्याख्यायां विशेषाक्षणास्मरणश्रुत्वाऽधिकमुगप्राप्ति । 'वमेर्त्तुकि वीदरा रूप'मिति प्रश्ने स्वरसत् यमप्रकृतिके तुनीत्यर्थे तस्य साधुयेऽप्यसमञ्जसोत्तरत्वान्न्यूनसुराप्रप्ति । एव्य सामान्यशास्त्राऽनुगतलक्ष्यप्रयोगाऽपेक्षया विशेषलक्षणानुगतशब्दप्रयोगे धर्माधिक्यमित्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यम् । कर्मकर्तारि । कर्मवद्भाषाचिणा शब्ध स्यादित्यभिमान । भाष्ये—कर्मणि विधीयते य इति । कर्मवद्भावप्राप्त इति भाव । उत्पुच्छयते गामिति । 'कर्तुरीप्सिततम'मिति कर्मवद् बोध्यम् ॥ [जिधिद्रुसुभ्यः कर्तारि चङ्] ॥

अस्यतिवक्ति । ननु परस्मैपदेष्वह्दर्शनादात्मनेपदार्थमित्ययुक्तमत आह—पुपा-

‘पच्यन्ते ओदता’ इति । भावे पुनरेकवचनमेव—आस्यते भवता, आस्यते भवत्याम्, आस्यते भवन्निरिति, केनैतदेवं भवति ? ॥ कर्माऽनेकम्, तस्याऽनेकत्वाद्द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति । भावः पुनरेक एव ॥ कथं तर्हिहि

प्र] यथा ‘पश्य मृगो धावती’ति मृगवर्तृकाया सरणक्रियाया ॥ केनैतदिति । इह क्रियाप्रधानमाख्यातम् । सा च क्रिया साध्यरूपत्वाच्चिदृशभेदात् । तदुक्तम्—‘निवृत्त-भेदा सर्वैव क्रियाऽऽत्पातेऽभिधीयते । ध्रुतेराशक्याभेदानां प्रविभागप्रकल्पना’-इति ॥ तत्र यथा साधनभेदात्कर्तृवर्माभिधायिनि लग्नरे द्विवचनबहुवचने भवत-स्तथा भासाभिधायिन्यापि प्रमजत । अर्थरूपदवाच्यसाधनसङ्ग्राधये द्विवचनबहु-वचने भवत इति पक्षस्तदा पाठौ पाठा इत्यत्र न प्राप्त, साधनस्य घटाऽनभि-धानादिति प्रश्न ॥ कर्मानेकमिति । कर्मराशक्याधारो द्रव्यमनेकम् । शक्तिशक्ति-मनोश्च शब्देन भेदो न प्रतिपाद्यत इति शतयभिधायिनाऽप्याख्यानेनौदन पच्यत इति शक्तिद्रव्यवाधित ओदनशब्दस्य सामानाधिकरण्यात् भवति ॥ भावः पुन-रिति । भेदाऽभावलक्षणैर्भेदैरेव भावस्य, न त्वेकत्वमङ्गत्वाऽऽख्यातवाच्यस्य भार-

उ] सार्वधातुके यक् । दशो कर्मणि निवताराङ्गत्वात्तद्दर्शयति—वश्यमागस्ये-ति । वाक्यार्थ—क्रिया । सा चेह केनैतदेवम्भवतीत्येतद्रूपा । सरणं—धावनम् । अध्याहृतधावनादिति । परोपस्थाप्यस्य कर्मन्वमित्यन्यत्रोक्तम् । ननु भावस्य क्रिया-रपस्य सङ्गनाऽयोगात् द्विवचनादिकं भविष्यति । कर्मणि तु शक्तिशक्तिमनोर-भेदोपचाराच्छक्तिमत्रथ सङ्गनायोगाद्द्विवचनादिकं सैत्स्यतीत्यत्र ताह—इहेति । ध्रुते-रिति । साधनादिभेदाद्विषयवेऽपि ध्रुतेराख्यातारब्धात् प्रविभागवत्पना भेदावगन-रूपाऽऽशक्येत्यर्थ । कथं तर्हि द्विवचनादिकं, तत्राह—तत्रेति । साधनभेदादिति । साधनभेदस्तत्रभेदारोपादित्यर्थ । अर्थेति । शब्दशक्तिस्वभावादिनि भाव ।

तदा पाठविति । क्रियारूपस्य स्वतः सङ्गनामम्बन्धाऽभावादिनि तापर्यम् । ननु कर्मपदस्य शतयभिधायित्वाच्छकेश विभक्तिवाच्यया अमत्त्वभूतत्वान्मङ्ग-योगाऽभावेनाऽनेकमित्यनुपपन्नमत आह—कर्मशक्येति । शब्देनेति । न हि ‘पठन्त्य-शुक्’ इतिवत् ‘पठस्य कर्म’ति प्रयोगोऽस्तीति भाव । तदेवाह—सामानाधिक-रण्यमिति । कर्मादिपदं शक्तिमद्भेदमापन्नैव शक्तिरुच्यते । अत एव ‘कर्मन्व’मिति भावप्रत्ययेन शक्तिरुच्यते । प्रगतिनिमित्तेन व्युत्पन्नादान्मसम्बन्धन्याऽङ्गारा-दिति तत्त्वम् । एवञ्च कर्मणि विधीयमानाऽऽख्यातेनाऽपि तर्धैव शक्तिरुच्यते इति सामानाधिकरण्योपपत्तिरिति भाव । ननु भावस्यैकत्वयोगे द्वित्वादियोगोऽपि स्यादत आह—भेदाऽभावेति । परे त्वस्येवैकत्वमङ्गत्वा क्रियायाम् । अतस्त्वन्वतारो-

द्विवचनबहुवचनानि भवन्ति—पाकौ पाका इति १॥ आश्रयभेदान् । यद्मो
 द्रव्य त्रिनो भवति भावस्तस्य भेदाद्विवचनबहुवचनानि भवन्ति ॥ इहापि
 तर्हि यावन्तस्ते ता त्रिया कुर्वन्ति सर्वे ते तस्या आश्रयभूता भवन्ति,
 तद्भेदाद्विवचनबहुवचनानि प्राप्नुवन्ति ॥ एव तर्होद तावदय प्रष्टव्य — किमभि
 समीच्यत प्रयुच्यते—पाकौ पाका इति १॥ यदि तावन्पाकविशयानभिसमीक्ष्य,
 यश्चोदनस्य पाको, यश्च गुडस्य यश्च तिग्ना उडवन्ते शब्दा सम्पाद्य ।
 तत्र युक्त बहुवचनमेकशेषश्च । तिग्नाभिहिते चाऽपि तत्रै भावे बहुवचन
 श्रूयते । तद्यथा—‘उष्ट्रामिका आस्यन्ते, ‘हतगायिका शस्यन्त’ इति ॥
 अथ कालविशेषानभिसमीक्ष्य, यश्चाद्यतन पाको, यश्च ह्यस्मनो, यश्च श्वसन्

प्र] स्नाऽस्ति । तस्याद्रव्यवर्गत्वादसत्त्वभूतत्वाच्चास्यनशा यस्य भावस्य ॥ आश्रय
 भेदादिति । गुडतिलौदनानीनाश्रयाण भेदात्त्रिनोऽपि पाको भवन् । घनादिभिश्च
 सत्त्वस्योऽप्येऽभिधीयत इति द्रव्यवर्गसङ्ख्याभेदाधरो वचनभेदा न विद्यन्त इति
 भाव ॥ इहापीति । आस्यानवान्यस्यऽपि भावस्याश्रयभेदाद्भेदेऽस्तु । तदथ
 वचनभेदप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥ पाकविशेषानिति । क्वचित्पाकशब्द उर्ममायन व्याप
 शन । पत्न्यविशयान् गुणदीनित्वर्थे । तत्त्वयुक्तम् । अमगया कर्मणि घनो
 दुर्लभत्वान् । तस्मादाश्रयप्रकारादिभेदभिन्नान् पाकविशेषानित्यत्राऽप्रसङ्ग ॥ अथवा
 मज्ञाप्रणम्य प्रत्यख्यतत्वादसत्त्वमपि कर्मणि घ भवति ॥ उष्ट्रामिका अस्स्यन्ते
 इति । अत्राश्रयसमुत्प्राय भेदादनेकप्रकारयुक्तस्यमननि भिन्नानि, तन्मासना

उ] पितृदिमन्वत्राऽभावमत्राऽवद्व एक पूर्वत्वकारेण भावप्रदानतामि गहु ।
 धाप्रारद्रव्याणाम्भेदेऽपि क्त पाकादेभदोऽन अह—गुडतिलति । तत्रिन पाकोऽ
 पीत्यन्वय । आश्रयभेदानत्रापि भेदाऽध्ययनाय इति भाव । [नन्वेव तिग्नादि द्विव-
 चनादि स्यात् एतादा कृष्यसीत्त आह—उष्ट्रादिभिरिति । तिक्त्वायन्तु न सत्त्व
 भूत इति भाव] । उक्तार्थाऽज्ञानवतशोधमित्याह—आश्रयतेति । वस्तुन पूर्व
 भावेण कृष्यपि तदनुरस्यत्वात्माधनगताया अपि मङ्गलया आरोपेण द्विवचनादीन्तु
 लम् । अत्र शब्दा समन्वयसंज्ञा घनो दुर्लभ चादिति । शो गुडस्यत्वादि वक्ष्यन्तमाश्रय
 विरोधादियपि बोध्यम् । एतनाऽथ वेत्यपि न समन्वयम् । एवमाऽऽश्रयप्रकारादि
 क्तभेदाना पाकशब्दादवगतिमन्वेन युक्त बहुवचन, न तु तिग्ना तत्कृतभाऽनव
 गमने इति भाव । यत्र तस्मिन् तत्कृतभेदावगमन्तत्र भवेतेव बहुवचनमित्याह
 भावे—तिग्नाभिहिते चापीति । ननु ‘श्रामिके’त्याश्रयगणनराश्रये भावे कथं भेदा
 वग्नोऽन अह—अत्राश्रयाणामिति । तस्मात्पादोति । न होशमने तावन्मास्य

नस्तेऽपि बहव शब्दा सरूपाश्च । तत्र युक्त बहुवचनमेकशेषश्च ॥ तिङभि-

प्र]धिरूप्याद्यौख्यातवाच्यभावभेदात्साम्यन्त इति बहुवचनमित्यर्थ । इवशब्दप्रयोग-
मन्तरेणाऽपि चेयार्थगतिर्भवति । तदयमर्थ — यादृशान्युद्गुणमनेकप्रसाराणासनानि
तादृशानि देवदत्तादिभिः क्रियन्त इति ॥ 'भवद्भिरास्यने' इत्यत्र त्वाश्रयभेदाश्रितभेदस्य
दस्य प्रतिपक्षत्वात् प्रयोजनाऽभावाद्भावो भेद नोपादत्त इत्येकवचनमेव भवति ।
यथा 'तास्य पलाशेषु यभूव राग' इति । न च सर्वत्राश्रयभेदाश्रितभेदस्य प्रतीतिः ,
'पदान् पचती'त्यादौ पारस्याऽभिलक्ष्यैराऽवगमात् ॥ केचित्तूष्णसिवा आस्यन्त इति
कर्मणि लकारमिच्छन्ति उष्णसिवाऽश्रयस्य भावस्य कर्मत्वात् । यथा 'गोदोहः
सुप्यते' इति । एव तु विवक्षान्तरे भवत्येवेति भाष्यकारेण भावेऽपि लविधाने बहु
वचनमुपपादितम् ॥ तेऽपि बहव इति । भिन्नरागत्वादेवेति भावः ॥ तत्र युक्त
मिति । शास्त्रैर्गौशेषे सत्येकस्याऽनेकार्थाभिधायित्वादान्तरेण वैकशेषारम्भ सरू-

उ]मम्भव , तत्प्रतिपादने षप्रत्ययेत्यर्थ । 'तत्सामानाधिकरण्याच्चे'ति पाठेऽप्यमेवार्थः ।
उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः । ननु साम्यवाचरेवायभावात्कथं तत्र
तीतिरक्त आह—इवेति । 'परत्र परशब्द प्रयुक्त' इति न्यायादिति भावः । प्रयोज-
नाऽभावादिति । प्रवृत्ते तु साम्यप्रतीत्युपपादनमेव प्रयोजनमिति भावः । यथेति ।
पलाशरूपाश्रयाऽनेरन्त्येऽपि 'राग' इत्येकवचनमेवेति भावः । वस्तुतस्तत्रैवजातीय
रागप्रतिपादनार्थेऽवचनमिति बोध्यम् । विशाश्रयभेदाश्रितभेदप्रतीतिरसर्वत्रिक-
त्वादिपि न सा भावाऽऽख्याते द्विवचनादिनियामिरेत्याह—न चेति । एवयासिवा इत्यादि-
क्रियाविशेषणप्रथमान्तं । त्त्रिधिरारस्थष्वुल स्त्रीत्वस्य सत्येन 'सामान्ये नपुंसक'-
मित्यस्याऽप्रवृत्त्या न स्त्रीत्वम् । उपमानोद्गुणसामान्यासनातीति बोधः । बहु-
त्वाऽवधारणाच्च नैकवचनमिति बोध्यम् । कर्मणीति । अत्र पक्षे आख्याताऽवय-
याऽऽमादेः परिच्छेदस्वरूपके आगनादौ घृति । परिच्छेदस्वरूपपङ्कश्रय
त्वात्कर्मत्वम् , दृष्टान्ते व्याप्त्याश्रयादिव । परिच्छेदस्वरूपसादृश्येन । नाऽय
भाष्यार्थ इत्याह—एवञ्चि वति । विवक्षान्तरे—आसे परिच्छेदत्वार्थरूपविशेषा
विशेषे । 'भावेऽपि लविधाने यदुपपादितं बहुवचनं भाष्यकारेण तद्योपपादित
स्या'दिति शेषः । एवञ्च यथा पारप्रकारानभिसमीक्ष्य पारावित्यादि द्विवचनायेव
मासनप्रसारानभिसमीक्ष्याऽऽस्यन्त इत्यादि भावे बहुवचनमिति भाष्यार्थः । आख्यात-
वाच्येऽसत्त्वं लिङ्गकारत्वाऽनन्वयित्तमेव बोध्यम् । भिन्नरागत्वादिति । भिन्न
कार्थवाच्यत्वादित्यर्थः । नन्वेकशेषमात्रेणाऽविद्यमानाऽनेकार्थाऽभिधानशक्ति-
कथमन आह—अन्तरेण चेति । तिङभिहिते चापीत्यादि भाष्ये । तिङन्तार्थं भावे

हिने चापि तदा भावेऽप्यारुप्यादेकशेषो न भवति—आसि, आस्यते, आसि
 प्यते इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेष कृदभिहितस्य भावस्य तिङभिहितस्य
 च । कृदभिहितो भावो द्रव्यपदभवति ॥ किमिद् 'द्रव्य'दिति ? ॥ द्रव्य क्रियया
 समवाय गच्छति ॥ क समवाय गच्छति ? ॥ द्रव्य क्रियाभिनिर्गुंती साधन-
 त्वमुपैति । तद्द्रव्याऽस्य भावस्य कृदभिहितस्य भवति—'पाको वर्तत' इति ।
 क्रियावद्भवति ॥ किमिद् क्रियावदिति ? ॥ क्रिया क्रियया समवाय न
 गच्छति—पचति पठतीति । तद्द्रव्यास्य कृदभिहितस्य न भवति—'पाको वर्तत'
 इति ॥ अस्ति खल्वपि विशेष—कृदभिहितस्य भावस्य, तिङभिहितस्य च ।

प्र] वाग्यमेकस्यैव स्वभावतोऽनेकार्थत्वादिति भाव । तिङभिहित इति । ननु क
 तिङन्तमनेऽकालभावप्रत्यायने समर्थं किञ्चिदस्तीति भिन्नकालमनक्रियाप्रत्यायनाय
 भिन्ना एव शब्दा प्रयुज्यन्त इति भाव ॥ द्रव्यवदिति । द्रव्यत्वेन प्रागिद्धो यो
 पदादिमन्तद्द्रव्य भावो भवति, त्दिगद्भ्रामागतमबन्धप्रतिपत्त्या । तत्र 'वस्तुप-
 लक्षण यत्रे'ति द्रव्यलक्षणयोऽपि प्रसिद्धप्रसिद्धयोः उपमानोपमेयभाव ॥

क्रिया क्रिययेति । ननु 'भवति पचति' 'पदमृगो धारती'ति कर्तृकर्मभावेन
 क्रिया क्रियया मवन्धन एव । एव तर्हि करुणादिरूपेण समवाय न गच्छतीति विव
 रितम् ॥ ननु साधनान् क्रियाया कथं क्रियान्तरं प्रति कर्मकर्तृभाव ? । विषय-
 भेदेऽप्येकस्याप्यर्थस्य साध्यमायनभायमयममभावदोष ॥ तदुक्त हरिणा—'तत्र
 य प्रति साध्यवमभिद्धा त प्रति क्रिया । सिद्धा तु यस्मिन् साध्यव न तमेव
 पुन प्रति ॥ 'मृगो धारति पश्येति साध्यसाधनरूपता । यथा विषयभेदेन
 सरणस्यानरघने' ॥ इति । तत्र कर्तृकर्मत्वसाध्यतायान्तर्य भावस्य न विद्वद्म् ।

उ] तपान्वाऽपि कालभेदेन भद्रव्यमाऽप्यादेकशेषोऽभावेन न बहुवचनादीत्यर्थ । तदे-
 वोपपादयति—न ह्येकमिति । इत पर भिन्नद्रव्याण्यमाधनादिकृतभेदेन भेदावगम
 कृदन्तेऽस्मिन्, न निवन्ते इत्यत्र वीचभूततयावैशम्यमाह—अस्ति खल्वप्यपि भाष्ये ।
 ननु त्दिगद्भ्रामागतमबन्धप्रतिपत्त्या आह—नत्रेति । साध्ये
 क्रियाय समवायमिति । क्रियानिरूपितकर्मादिमज्ञानानाधिःकरणशक्तिभि सम्बन्ध
 गच्छतीत्यर्थ । द्रव्य क्रियाऽभिनिर्गुंती साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिमत्त्वमि-
 त्यर्थ । करुणादिरूपेणेति । कृदन्ते 'पाद्येन चर कृत्'मित्यादौ तयान्वयादिति भाव ।
 ननु साध्यत्वादिति । अमिदस्य जनकत्वाऽमम्भवादिति भाव । सिद्धा त्विति ।
 यन्निरूपित सिद्धत्व तमेव प्रति पुन साध्यत्व नेत्यन्वय । एवयाऽन्यनिरूपितसिद्ध-
 त्वेऽप्यन्यनिरूपित साध्यत्व सम्भवत्येवेति भाव । तथा विषयेति । तथा सति

तिष्ठभिहितेन भावेन कालपुरषोपग्रहा अभिव्यज्यन्ते, वृद्धभिहितेन पुनर्न व्यज्यन्ते ॥ अरित खल्वपि विशेष-वृद्धभिहितस्य भावस्य, तिष्ठभिहितस्य च-तिष्ठभिहितो भावः कर्त्रा सम्प्रयुज्यते, वृद्धभिहितः पुनर्न सम्प्रयुज्यते । यावता किञ्चिच्च सामान्य कश्चिच्च विशेषो युक्तं यद्यमपि विशेषः स्यात्-

प्र] तथा हि-भवति क्रियापेक्षमेव तस्य कर्तृत्वम् । सर्वार्थं स्वेन रूपेण भवतीति भवने कर्तृत्वमुपपन्नम् । एव कर्मापि क्रियाफलत्वात् प्रधानमिति कर्मवचनपि तस्योपपद्यते । करणावादीनि तु सर्वात्मना गुणभावमन्तरेण नोपपद्यन्त इति प्राधान्येनाऽत्यन्तविरोधात्तस्य नोपपद्यन्ते ॥ कालेति । पुरषशब्देन तदर्थं, प्रैत्यक्पराग्भावोच्यते । उपग्रह-अनेकप्रकार स्वार्थपरार्थत्वादिक ॥ वृद्धभिहित इति । ननु वृद्धभिहितस्यापि भावस्य भवति कर्त्रा योगः, यथा 'घ्राग्नानां प्रादुर्भाव' इति ॥ तत्राहु-एकपदवाच्येन कर्त्रा न युज्यते, यथा पचतीति कर्ता वाच्यो, नैवं पाक इति । शुद्धस्यैव भावस्य प्रत्यायनात् । अथ वा घनादिभिः सिद्धरूपता भावस्या-

उ] विषयभेदेनैत्यर्थः । क्रियाफलत्वादिति । अर्थः आद्यत्वात् तद्वत्त्वादित्यर्थः । तस्य आख्यातवाच्यभावस्याऽन्वयस्त्वदीरशो विषयेऽन्यतराऽऽराह्यैव, 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ करणवेनाऽन्वयमस्त्वेऽपि स्वघटितपदाऽवाच्यक्रियायां तत्त्वाऽभाव एवेति बोध्यम् । गुणभावमिति । इदं चिन्त्य, कर्मणः क्रियाफलप्रयत्नादिव कर्तुं क्रियाप्रयत्नादिव च प्राधान्यवत् करणस्यापि स्वव्यापाराऽन्वयप्रधानेन फलोत्पादकत्वाऽन्यतराऽपेक्षया प्राधान्यमस्त्येव । न हि कर्तृकर्मणो प्राधान्यमेवाश्रयणीयं नेतरस्येदरामिन्यत्र मानमिति । तस्मात्त्वभावत एव तदन्वयाऽभाव इति बोध्यम् । एव करणत्वोद्देश्यत्वात्तद्विपर्ययित्वेन वृद्धभिहितो भावो द्रव्यधर्मैव, तिष्ठभिहितस्तु तद्विरुद्ध एवेति बोध्यम् । अत्यैवाऽर्थस्य साधकं वैषम्यान्तरं दसार्थयति-कालपुरषेत्यादि । असत्त्वभूताया एवैतत्सम्भव इति भावः । प्रत्ययमुत्तमे, परात्वं मध्यमे । प्रयत्न-स्वगतत्वं, परान्त-मबोधगतत्वम् । युग्मदस्मद्यतिरेवेणपि मध्यमोत्तमाभ्यां तद्बोधः । स्वार्थत्वपरार्थत्वादिकमपि बोधविषय इति भावः । भाष्ये-कर्त्रा सम्प्रयुज्यते इति । तिष्ठन्तवाच्यो भावो नियमेन कर्त्राकाशः, वृद्धुपात्तस्तु न तथा । न हि 'पाकौ' 'राग' इत्युक्ते 'कस्ये'ति नियमेन कर्त्राऽराह्या दृश्यते । नाऽपि तस्य नियमेन प्रयोगो दृश्यते । इदमेव ध्वनयितुं 'राम्' 'प्रे'त्युपसर्गद्वयोपादानमित्यर्थो मन भाति । यद्यपि क्रियाव सामान्यमुनयत्राऽपि, साध्यत्वसिद्धत्वज्ञानेन पूर्वांशो विशेषो दृश्यते तथाऽयमपि । यत्तिदर्थस्य भावस्य लिङ्गवाच्यसाधनजनसहस्राद्ययोग्यता, वृद्धस्य तु तदोच्यतेति भाष्यार्थः । ग्राह्यणानामिति-कर्त्तरि षष्ठी । एकपदेति ।

१ 'ग्रहा व्यज्यन्ते' । २ 'प्रवृत्ताऽपरभाव' । ३ 'एवय' ।

लिङ्गकृतं सङ्ग्राहकृतंश्चेति ॥ इदं विचार्यते—भाषकर्मकर्तारं सार्वधानुकार्यां वा स्युर्विकरणायां वेति ? ॥ कथं च सार्वधानुकार्यां स्यु कथं वा विकरणायां ? ॥ 'भाषकर्मवाचिनि सार्वधानुके यगभवति, कर्तृवाचिनि सार्वधानुके शब्भवति' इति सार्वधानुकार्यां । 'भाषकर्मणोऽयं भवति सार्वधानुके' 'कर्तारि शब्भवति सार्वधानुक' इति विकरणायां ॥ कश्चात् प्रिदोष ? ॥*॥ भाषकर्मकर्तारं सार्वधानुकार्यां शब्देऽद्विवत्पु नियमानुपपत्तिरतदर्थन्वात् ॥*॥ भाषकर्मकर्तारं सार्वधानुकार्यां शब्देऽद्विवत्पु नियमस्यानुपपत्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अतदर्थन्वात्' ॥ नहि तदानीमेकत्रादय एव विभक्तयः ॥ किं तद्दि ? ॥

प्र] भिन्नीयत इति तन् रूपेण कर्त्रायोगाऽभाव । धातुरूपप्रतिपाद्यता तु मायतना कर्त्रायोगो भवति ॥ अयत्रोपलक्षणभावेन भाव कर्त्रा युक्त इत्यु 'पाचक' इति । तिङ्पु तु पचनीति मायमानतया प्रागन्त्येन । तत्र कृत्यु प्रागन्त्येन कर्त्रा योगो नाम्नीत्ययमत्रार्थ ॥ इदं विचार्यते इति । विचरति नाना गच्छति यद्वस्तु तद्विचार्यते नानान्व नीयत इत्यर्थ । इदं प्रत्ययानिरेकाश्रया शास्त्रीया पदावयवानामावापो द्वारिस्यर्थवता । तौ चाऽन्यव्यतिरेकाश्रयाऽपि न व्यवतिष्ठते । सार्वधानुकर्मन्तरेणाऽपि कर्त्राश्रयगमात् । यथा गच्छ प्रामम्, अशापि भवता, अकारि कट इति । तथा विस्तरणाऽभावेऽपि कर्त्राश्रयगतिरस्ति—'लविणीऽश्रेत्र'मिति । उभयाभावेऽपि—'अनागमर्वा'तिनि ॥ क्वचित्भ्रममनिर्वा कर्त्राश्रयगति—पचति पच्यत इति । तत्र निश्चयाऽभाराद्विचार क्रियत—च पक्ष आधीनमाण शास्त्रं न विदुषर्दिति ? ॥

एकद्विवत्पुष्विति । 'एक' एव एकवचन नार्थान्तरे' इति यो नियम स नोपपद्यते, कर्त्रादीनामपि तदर्थन्वादि उर्थ । अतदर्थन्वादिति । सामर्थ्यादत्रावधारणमाधी-

ड] इयं व्याख्या भाष्याऽननुगुणा, 'पाचक' इति कृत्यन्ते तस्यापि मरवात् । न च तत्र न कृतमिहितो भव, पचनीयतापि न तिङमिहितो भाव इति तुच्यम् ।

उपलक्षणभावेनेति । प्रिदोषगन्त्येनेत्यर्थ । अत्रापि प्रिदोषभाष्यस्वरसन्धिन्यात्, पाकादिशब्दोपक्रमेणैव भाष्यस्य प्रथम । भाष्ये—सार्वधानुकार्या इत्यत्र सार्वधानुकपद तिङ्पुपदश्चम् । नानाप्रतीचिनी र्धातमाह—इहेति । शास्त्रीयाऽर्थवता पदावयवानामावापोऽपि निरेकाश्रयाऽन्यव्यतिरेकाश्रयन्वयव । आवाप—प्रिदोष । उद्धार—अपनयनान्तरा । अत एव भाष्यकार शास्त्रमेव पक्षद्वयमाधर—चेनोपन्यासिष्यति । सार्वधानुकमिति । इदं तिङ्पुपदम् । अत एवाऽपि 'गच्छे'त्युदाहरणं मत्तच्छने । एकद्विवत्पुष्विति । 'शक्यो'रन्त्यादिमूत्रेष्वित्यर्थ । ननु 'अतदर्थन्वा'दित्यस्य तदर्थन्वाऽभावादित्यत्र न युक्त, एकत्रावयवस्य मरवादित्यत्र आह—सामर्थ्यादिति ।

१ इदं क्वचित् । २ 'नहीदानी' । ३ 'पाक' । ४ 'द्वारिका' ।

भावकर्मकर्ताऽपि ॥ सन्तु तर्हि विकरणार्था ॥२॥ विकरणार्था इति चेत्
 कृताऽभिहिते विकरणाऽभाव ॥२॥ विकरणार्था इति चेत्कृताऽभिहिते विकरणो
 न प्राप्नोति-धारय पारय इति ॥ किमुच्यते 'कृताऽभिहित' इति, न हेना-
 प्यभिधान भवति ? ॥ नै शक्य हेनाऽभिधानमाधयितुम् । पक्षान्तरमिदमा-
 स्थित 'भावरर्मकर्तारं सार्वधातुकार्थां वा स्युर्विकरणार्थां वे'ति, यदि च
 हेनाऽप्यभिधान स्यात्तदे पक्षान्तरं स्यात् ॥ कथमशक्यं यदा भवानेवेति-
 ल कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्य' इति ? ॥ एव वक्ष्यामि 'ल कर्मणो भावा-
 चाऽकर्मकेभ्य' इति ॥ यस्मिंस्तर्हि ले विकरणा न श्रूयन्ते कस्तत्र भावरर्म-
 कर्तृनिधास्यति ? ॥ क्व च न श्रूयन्ते ? ॥ य एते लुग्विकरणा शुविकर-

प्र]यते न तान्येवैतन्वादीन्यर्थ । अपि तु कर्त्रादयोऽपीत्यर्थः । कृताऽभिहित इति ।
 क्वचिदेव कृति विकरणो विधीयते न सर्वत्रेति कृत एव 'कर्त्रे कृ'दिति कर्तार्यो नि-
 र्दिश्यते, तेनैव च वर्तुष्यत्वात्तदभिधायी विकरणो न प्राप्नोति । तत्र 'धारय' इत्या-
 दावमिति शपि गुणो न स्यात् । न हेनापीति । 'ल कर्मणि च' इति वचनात्तदेषांरपि
 कर्त्रादेरभिधानमिति तत्रापि विकरणाऽप्राप्तिः किं न चोच्यते इत्यर्थः । ततो 'ल कर्म-
 णी'ति यचनात्कर्त्रादीनां विकरणार्थत्व नैव सम्भवतीत्युक्तं भवति । एव वक्ष्यामीति ।
 व्याख्यास्यामीत्यर्थः । ल कर्मणीति । कर्मणि वर्तमानाद्विकरणादिति व्याख्या-
 स्यत इत्यर्थः । तत्र कर्माभिधायी विकरण 'कर्म'शब्देन भाष्य उक्तं । ननु सार्वधा-
 तुकनिमित्तो विकरणो न तु विकरणनिमित्तो एतन्नर, तत्कथमेव व्याख्यायते ॥ एव

उ] न तान्येवेति । न तानि एवाऽर्थो यस्येति विग्रह इत्यर्थः । तत्पदार्थमाह-एव वा-
 दीनीति । तन्मात्रार्थत्वाऽभावादित्यर्थ इति तात्पर्यम् । ननु विकरणानां तदर्थत्वे
 'कृताऽभिहित' इत्यनुपपन्नमन आह-क्वचिदेवेति । एवञ्च सर्वत्र विकरणाऽभावात्
 कृता तेषु शक्तिरूपनाऽऽवश्यकीनि भाव । विकरणार्थत्वपक्षे शङ्कते भाष्ये-किमु-
 प्यते कृतेत्यादिना । इतर आह-न शक्यमिति । तत्र तदुक्तदूपणे 'कृते'त्युक्तम्,
 'अभिहिते' इत्येव युक्तमित्याह-पक्षान्तरमिति । यदि चेति । यदि हेनाऽभि-
 धान स्यात्तदप्यक्षान्तरं स्यादित्यर्थः । कथमिति । पक्षान्तरत्वाऽसम्भवेऽपि हेनाऽ-
 भिधानमाश्रयितुं कथमशक्यमित्यर्थः । तदाश्रयणस्य शक्यत्वमुपपादयति-यदा
 भवानेवेति । तथाचष्टे-ततो ल इति । अत एव लिनादिषु कर्त्राद्यर्थावगति
 रिति बोध्यम् । इतरोऽशक्यत्वमुपपादयति-एव वक्ष्यामीत्यादिना । 'ल कर्मणो'
 इति न्यासे गौरवं, सूत्रभेदश्च स्यादत आह-व्याख्यास्यामीति ।

उत्तेऽर्थे भाष्यं योजयति-तत्र कर्मति । कृते एकारे इति । 'वर्तमाने ल'डि-

णाश्च ॥ अत्राप्युक्ते कर्तृत्वे लुगभविष्यति । यस्मिस्तदिह ले विक्रणा नैवो-
 त्यद्यन्ते कन्तत्र भावकर्मकर्तृनभिशास्यति ॥ ६ च नैवोत्पद्यन्ते ? ॥
 गिद्विद्य । तस्मात्तत्तुक्त्य यक्तु 'न लेनाप्यभिधान भवतीति । भवति
 चतुर्भिहिते विक्रणाभाव इत्येव ॥ एव तर्हीट स्यात्, —यदा भावकर्मणोर्लंस्तदा
 कर्तारि विक्रणा, यदा कर्तारि लम्बदा भावकर्मणोर्विक्रणा ॥ इदमप्य यद्येव
 स्वानाविक्रमयापि वाचनिक प्रवृत्तिप्रत्यया प्रत्ययार्थं सह द्रुत इति न चामि
 सम्भवो यदेकस्या प्रवृत्तेर्द्वयानानार्थयार्थुगपदनुमैहार्याभाव स्यात् । एव च

प्र] तर्हीटने लकारे मातृशतुः इति नियमगतम्याश्रयणात् कृत विक्रण ल कर्मणि
 च'त्यनेन भावकर्मकर्तृभिशासितो विक्रणापरो ल साधुर्भवतीति व्याख्यानादत्राप ।

अत्राप्युक्त इति विक्रणस्य द्वारण प्रवृत्तिरिव तत्र कर्तारिभिशासिनीति प्रतिज्ञान
 भवतीत्यर्थ । यस्मिन्तर्हीति । तत्र विक्रणानुपादा गदशस्याऽस्यात्त्वप्रमहो, वि-
 धाननामर्थ्यादा साधुः मासपर्यागतिन स्यात्, 'कर्तार कृदिति वचनात्कर्तार्येव
 लकार स्यादित्यर्थ । भवति चेदिति । तत्र विक्रणार्थपक्षेऽनुपपन्न एवेति भाव ।

एव तर्हीति । प्रकारान्तरेण विक्रणार्थत्वममर्थयत्न । यथा 'श्राम गच्छतीति
 गमिष्यति कर्तृकर्मणि साधने । तत्र कर्तारि लकार, कर्मणि द्वितीया । तथाऽत्रा-
 प्येकस्मिन्न गार्तृत्वकर्मपरस्मिन्विक्रण भविष्यतीति भाव । इदमस्येति । अय-
 मर्थ —यत्र पदद्वयवत् कर्तृकर्मणि [मातृ] तत्र विरोधाऽभावात्तत्रान्न मातृ

व] श्याभि परत्वाति भव । यद्यन्यामपि 'कर्तृमान ल त्वित्यादिभि सिद्धलकार
 तुवादेन कर्तार्यपरमन्तन साधुत्वविधायकमेवम् । लस्य साधुत्वयाऽऽदेशद्वारा
 योऽयम् । ननु एहि तदभावात्तोऽभिदध्यादत् आह—लोपद्वारेणेति । 'कर्तृमी'ति
 पाठ । कर्तार्यर्भाति पाठे 'आदि'सन्दर्भार्थिन्य । आदेशस्येति । लस्य क्वपि
 प्रयोगाऽभावादनुत्तम् । विधानति । लिङ्गोर्विधानमर्थ्यादित्यर्थ । भाष्ये-
 तस्मात्तैवमिति । 'ल कर्मण' इत्यनदित्यर्थ । 'तस्मान्मैत'दिति पाठान्तरम् । तत्र
 किम् ? तत्राह—शक्य नेति । यदुक्त 'न लेनाप्यभिधान भवतीति तद्वत् शक्य
 मित्यर्थ । भवति चेदिति । लनाऽभिधान भवति चेद्विक्रणार्थत्वपरोऽभिहित
 विक्रणनामनापत्ता तत्तत्रैवैतदर्थं स्यादित्यर्थ । तत्राह—ततश्चेति । भाष्ये-
 'एवन्तर्हीं त्यादिनोच विक्रणार्थत्व दूषयति—इदमस्येति । इदम्—'प्रवृत्ती'त्यादि ।
 अस्य—आवागस्य । स्वभाषिक—लोकव्युपनिमिद्ध । वाचनिक—व्याकरणान्तर
 दत्त प्रत्ययार्थं सहेति । प्रतीयमानार्थं सह । द्रुत —एवोपस्थितिविषयीनुम्न । लोके
 तर्थव व्युपत्तेरिति भाव । नानार्थयो—भिनार्थयो । सहाय्याभाव—सहायत्वम् ।

१ 'नैव' । २ 'लेनाऽस्याभि' । ३ 'पञ्चहायी' । ४ 'अहन' । ५ क्वचित् ।

कृत्वंकपक्षीभूतमेवेद भवति—‘सार्वधातुकार्या एवे’ति ॥ ननु चोक्त ‘भाव-
कर्मकर्तार सार्वधातुकार्यां इति चेदेकद्विबहुषु नियमानुपपत्तिरतदर्थत्वा’दि-
ति ? ॥ नैव दोष । ॥*॥ सुपा कर्मादयोऽप्यर्था सह्या चैव तथा तिङाम् ॥*॥
सुपा तिङा च सह्या चैवार्थ , कर्मादयश्च ॥*॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥*॥
प्रसिद्धस्तत्र नियम । ॥*॥नियम प्रकृतेषु वै ॥*॥ अथ वा प्रकृतानर्थान-
पेक्ष्य नियम ॥ के च प्रकृता ? ॥ एकत्वादय । ‘एकस्मिन्नेवैववचन, न द्वयोर्न
बहुषु’ । ‘द्वयोरेव द्विवचन, नैकस्मिन्न बहुषु । ‘बहुष्वेव बहुवचन, नैकस्मिन्न
द्वयो’रिति ॥ ॥*॥ भावकर्मणोर्यद्विधाने कर्मवर्तयुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ भावकर्मणो

प्र]नेदो युक्त । एकस्मिन् पदे विरुद्धार्थयोर्विकरणसार्वधातुद्वयोर्विशिष्टार्थप्रतिपादने
साहायकाऽभावात्परस्परानुपकारादप्रयोग एव स्यात् । तथा हि—‘पचती’नि क्रियाविशि
ष्ट कर्माऽभिधीयते । ‘पच्यते’ इति क्रियाविशिष्ट कर्म । न त्वेकेन साधनद्वय क्रिया
विशिष्ट प्रतिपादयेतु शक्यते । एकपक्षीभूतमिति । एक एव पक्ष—सार्वधातुवा
र्था कर्मादय इत्यर्थ । पूर्वमंशऽपेक्ष्य चिद्व्ययनिर्देश । प्रसिद्धो नियम इति ।
अर्थनियम इत्यर्थ । कर्माद्यर्थान्तरनिर्देशान्नै प्रत्ययनियम प्रमाणसिद्ध । तत्रै
वत् एववचनमेवेत्येवमेकत्वादिरथो नियम्यते न तु प्रत्यय इति तस्याऽर्थान्तर
मपि कर्मादि न विरुध्यते । अथ वेति । कर्माद्यर्थविधानसामर्थ्यात्तुल्यतातीयसङ्ख्या
पेक्ष एव नियम इत्यर्थ । कर्मवर्तयतीति । ‘कर्मव’दित्यनिर्देशेन स्वाध्यायस्य कार्यस्या-

उ] अथम्भार —‘पच’लिन्यादीं‘प्रत्ययार्थ प्रधान’मित्युत्सर्गरीत्या द्वयोरपि प्रत्य
यार्थयो प्राधान्ये एकर विशेषणतयाऽन्वितप्रकृतेरपरत्र विशेषणतया सबन्धो व्युत्प
त्तिविरुद्ध, तदर्थ्याऽनालङ्कितप्रत्ययार्थभानमप्युत्पत्तिविरुद्धमित्यपक्षोऽसदत इति
भार । विशिष्टार्थप्रतिपादने साहाय्यकाऽभावादिति । ‘प्रकृते’रिति शेष । पर-
स्परेति । प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थ । पचतीति । आख्याते चारकविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिद-
चिन्त्यम् । भाष्यन्तु ‘पचन्’ ‘पच्यमान’ इत्याद्यभिप्रायकतया नेयम् । वैयटे ‘पचती’-
त्याद्यपि ‘पच’लिन्यादेरुपलक्षण वा । ‘सहायीभाव’ इत्यत्र त्विस्तुभयत्र तस्या
जमहायत्वदुपपन्न । वेचितु—‘क्रियाविशिष्ट’इत्यस्य क्रियापहित इत्यर्थ । कर्तृविशेष
णिक कर्मविशेषणिका चेति यावत् । एकेन चोभयविशेषणिका क्रिया न प्रतिपाद-
यितुं शक्येति भाष्यार्थमाहु । तच्चिन्त्यम् । न त्वेकेनेति । धातुनेत्यर्थ । अत्र
वेचितु—सुपामिव तिङामपि कर्मादियोक्तत्वेमेव, भाष्यमत्राऽपि सुयोजमेवत्याहु ।
निरूपितार्थनद्विस्तरेण मञ्जूषायामाख्यातवादे । भाष्ये—प्रसिद्धो नियमस्तत्रेति ।
तत्र—अर्थविषये । यत् सुपां तिङायाऽर्थद्वय दृश्यतेऽत प्रत्ययनियमाऽमम्भवा-

यंग्रिधाने कर्मकर्तृयुग्मज्ञान कर्तव्यम् । पच्यते ओदन स्वयमेव । पच्यते
 विद्या स्वयमेव ॥ किं पुन कारण न मिष्यति ? ॥*॥ विप्रतिपेयादि
 शपो बलीयस्त्वम् ॥*॥ विप्रतिपेयादि शपो बलीयस्त्वं प्राप्नोति । शपोऽव-
 काश -पचति पचति । यकोऽवकाश -पच्यते ओदनो देवदत्तेन, पच्यते विद्या
 देवदत्तेनेति । इहोभय प्राप्नोति-पच्यते ओदन स्वयमेव, पच्यते विद्या स्व-
 यमेवेति। परत्वाच्छयप्राप्नोति ॥*॥ योगविभागान्निर्दम ॥*॥ योगविभाग करिष्यते-
 'चिग्भावकर्मणो' । [तर्त] 'सर्वधातुके यक्' । सर्वधातुके यभावकर्मणो ।
 नत 'कर्तरि' । कर्तरि च यमवति भावकर्मणो ॥ यथैव तर्हि कर्मणि कर्तरि
 यमवयेव भावे कर्तरि प्राप्नोति । 'ण्टि जीवन्तमानन्दो नरं यंशतोदपि' ।
 'नास्य किं चिद्व्रति रोगं हेति ॥ द्वितीयो योगविभाग करिष्यते । 'चिग्भावे'
 नत 'कर्मणि' । कर्मणि च चिग्भवतीति । तत - 'सर्वधातुके यक्' । सर्व
 धातुके यमवति भावे च कर्मणि च ॥ तत 'कर्तरि' । कर्तरि च यमवति ।
 'कर्मणी'त्यनुवर्तते, 'भाव' इति निवृत्तम् । तत - 'शप्' । शप् च भवति ।
 'कर्तरि'त्येव । 'कर्मणी'त्यपि निवृत्तम् । एवमप्युग्मज्ञान कर्तव्यम् ।
 [॥*॥ विप्रतिपेयादि श्यनो बलीयस्त्वम् ॥*॥] विप्रतिपेयादि श्यनो बलीयस्त्व
 प्राप्नोति । श्यनोऽवकाश -दीप्यति र्दीप्येतीति । यकोऽवकाश -पच्यते ओदनो
 देवदत्तेन, पच्यते विद्या देवदत्तेनेति । इहोभय प्राप्नोति-दीप्यते स्वयमेव,
 माप्यते स्वयमेवेति । परत्वाच्छयप्राप्नोति ॥ ननु चैतदपि योगविभागैव
 सिद्धम् ॥ न मिष्यति । अन्तरा या प्राप्ति सा योगविभागेन शक्या

प्र] ऽकारान्तराभ्याविकरणप्रती वचनम् । विप्रतिपेयादिति । यत् शास्त्रादिदश-
 पञ्चदश शपो वशीरस्त्वम् । कार्यानिदेशे तु यक् एव बगीरस्त्वम् । ननु चेति ।

उ] इति भाव । नियम इत्यर्थे इति । प्रत्ययनियम इत्यर्थे । ननु कर्मवद्भावादेव
 यक् सिद्धोऽन जा-कर्मवदिति । स्वाध्यायस्य कार्यम्येति । परत्वेन भवत
 इत्यर्थे । अनिदेशान्त्वामनेऽशक्तिरिजानेन चरितार्थे इति भाव । बलीयस्त्वमिति ।
 'कर्मवदिति मूलस्य परत्वा'दिति शेष । वस्तुन कार्यानिदेशेऽप्यतिदयमान
 कार्यामुपनिदेश एव देश इति प्रत्ययलक्षणमूत्रोक्त्या भाष्य समन्वयमेव ।
 मध्ये एवमप्युग्मज्ञान कर्तव्यमिति । कर्मकर्तृयुग्मज्ञानमित्यर्थे । [मध्ये]-

१ इद इति । २ इति इति । ३ 'योगविभागान्निर्दमेतद्' इत्येवमप्य
 व्याख्या मुक्ता स्यात् । ४ 'तत सर्वधातुके यक्' इति इति । ५ 'भावेऽपि' ।
 ६ 'यक्प्राप्ति' । ७ इद इति । ८ 'कर्मणी' । ९ इदं कर्तिके लक्ष श्रय ।
 १० इति इति । ११ 'मादेव' । १२ 'शक्यते निवारयितु' ।

वाधितुम् ॥ कुत ष्टत् ? ॥ 'अनन्तरस्य विधिर्ना भवति प्रतिषेधो वे'ति ॥
 परा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तथा प्राप्नोति ॥ ननु चेयं प्राप्तिः परा प्राप्तिं वाधेत ॥
 नोत्सहते प्रतिषिद्धा मती वाधितुम् ॥ एवं तर्हि शयादेशाः श्यत्तादयः करि-
 ष्यन्ते, शप् च यथा वाध्यते। तत्र दिवादिभ्यो यन्वियपये शयेव नास्ति कुतः श्य-
 त्तादयः ? ॥ तत्तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ प्रकृतमनु-
 वर्तते ॥ ४ प्रकृतम् ? ॥ 'कर्तरि श'विति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं पृष्ठीनिर्दिष्टेन
 चेहार्थः ॥ 'दिवादिभ्यः' इत्येपा पञ्चमी 'श'विति प्रथमायाः पृष्ठी प्रकृतपयि-
 ष्यति—'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥ प्रत्ययविधिरयं, न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रक-
 षिक्वा भवन्ति ॥ नास्य प्रत्ययविधिः, विहितः प्रत्ययः, प्रकृतधानुवर्तते ॥

अथ धौ—॥*॥ भावरर्मणोरित्यनुवृत्तस्यैव सिद्धे सत्यनुवृत्तिर्यवो भावाय ॥*॥
 इह सार्वधानुके यगित्यन्तरेण भावकर्मणोरित्यनुवृत्तिः सिद्धम्। सोऽयमेवं सिद्धे-
 सति यद्भावाकर्मणोरित्यनुवर्तयति तस्यैतत्प्रयोजनं 'कर्मरतैर्यपि यम्यथा स्या-
 दिति ॥*॥ कर्तरीति च योगविभागः श्यन् पूर्वविप्रतिषेधाऽवर्चनाय ॥*॥ कर्त-
 रीति च योगविभागः कर्तव्यः,—श्यन् पूर्वविप्रतिषेधं मा धोचमिति ॥

अथ वा कर्मवद्भावावचनसामर्थ्याद्यम्भविष्यति ॥ अस्यन्यत्र कर्मवद्भावावचने

प्र]गर्वा प्राप्तिर्योगविभागेन वाधिष्यत इति भावः। परा प्राप्तिरिति । परत्वाद्द्वितीय-
 स्त्वादित्यर्थः । ननु चेयमिति । योगविभागप्राप्तिः पूर्वविप्रतिषेधेन वाधिना भवि-
 ष्यतीत्यर्थः । नोत्सहते इति । न्यायविप्रतिषेधाभयणस्य युक्तत्वादुर्बले योगविभाग-
 प्राप्तिरु इत्यर्थः । इहेति । 'सार्वधानुके यम्भरती'ति सामान्योक्तावपि कर्तरि शया-
 दयवादिधानाद्भावरर्मणोरेव यम्भविष्यतीति भावरर्मानुवृत्तिरधिर्ना यत् इति कर्म-
 रतैर्यपि यम्भविष्यतीत्यर्थः । अत्रापि व्याख्याने योगविभागं कर्तव्यं एवेत्याह—कर्त-
 रीति चेति । अन्यथा भावरर्मानुवृत्तिपश्चाच्छप एतानन्तरस्य बाधः स्यात्तु ननु-

उ.] परत्वाच्छ-वसिति । श्यन्यको स्वरे निरोपः । सर्वा प्राप्तिरिति । वाध्यसामान्य-
 चिन्तयेति भावः । भाष्ये—अप्रतिषिद्धेति । अनाधितेत्यर्थः । नोत्सहते प्रतिषि-
 द्धेति । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन तद्विपर्यायीना कृत्वा राती ता वाधितुं नोत्सहते
 इत्यर्थः । तद्युत्तादयनि—न्याय्येति । परविप्रतिषेधेन्यर्थः । पूर्वविप्रतिषेधव-
 दने न मानमिति भावः । ननु कर्तयपि यत्प्राप्ते कथं सिद्धमत आह—सार्वधात्विति ।
 भाष्ये—कर्मकर्तयपीति । 'पच्यते स्वयमेवे'त्यादी शयादीन् वाधित्वेति भावः ।
 भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधं मा धोचमिति । अनेन पूर्वविप्रतिषेधोऽपूर्ववचनसाध्य इति

१ 'श्यन्प्राप्नोति' । २ 'श्यनादयः' । ३ 'अयः' । ४ 'त्यनुवृत्त्यर्थः' । 'त्यनुवृत्ति विना' ।

५ 'भावरर्मग्रहणमनु' । ६ 'य'गिति वचित्त । ७ इति वचित्त । ८ 'पेधवचनया' ।

प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ आ मनेपद यथा स्यात् ॥ वचनादा मनपद भविष्यति ॥ चिन् तर्हि यथा स्यात् ॥ चिणपि वचनाद्भवति ॥ चिण्वद्भावस्तर्हि यथा स्यात् ? ॥ नैक प्रयोजन योगारम्भ प्रयोजयति । तत्र कर्मवद्भाववचनमामर्ष्या- शम्भविष्यति ॥ अथ साऽऽचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—'भवति कर्मकर्तारि यं गिति, यद्य 'न तुहस्तुनमा यकिगा विति यकिणो प्रतिपेभ शास्ति ॥ [सार्वाधानुके यत्] ॥

यसोऽनुपसर्गान् ॥ ३।१।७२ ॥

अनुपसर्गादिति किमर्थम् ? ॥ आपस्यति प्रयस्यति ॥ ॥ अनुपसर्गादिति शस्यमेकतुम् ॥ ॥ कथमापस्यति प्रयस्यतीति ? ॥ 'स्यमश्चे'येतन्नियमार्थं भविष्यति—'सर्व्वां देव यमो नान्यपूर्वा'दिति ॥ [मयपथ] ॥

रुचादिभ्यः श्रम् ॥ ३।१।७८ ॥

किमर्थं शस्तर ? ॥ ॥ [शस्तर] सार्वाधानुकेार्थं ॥ ॥ शिस्मार्वाधानुकेमिति सार्वाधानुकेमज्ञा, 'सार्वाधानुकेमपि'दिति द्वित्व, 'द्विती'नि गुणप्रतिपेधो यथा स्यात्—भिनत्ति टिनत्तीति ॥ नैतदस्ति प्रयोजन, सार्वाधानुकेद्विधातुकेयोरद्वयस्य गुण उच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गसज्ज भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो न तस्मात्प्रत्ययविधि ॥

इद तर्हि प्रयोजनम्—'आर्द्धधानुकेमज्ञा मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ बलादिलक्षण इदमन्येत् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन, बलादेरार्द्धधानुक

प्र] कर्तारिणां योगविभागेन तु तऽपि वा यन्ता वचनादिति । 'कर्तारि कर्मव्यतिहारे' इत्यत्र 'कर्तार'ति योगविभागात् । नत्र च कर्मप्रदणतुवर्तनादन्तरेण यति शस्मा मनेपद भविष्यतीत्यर्थं । चिन्वति । निग्रहणऽनुकर्तमाने पुननिग्रहणमधिकविधानार्थ- मिति कर्मकर्तारिपि चिन्वतित्यर्थं । नैकमिति । अन्यथा 'स्वनि मीतु' इत्यत्र 'कर्मण तु प्रक्रिये कर्तार'ति वान्य स्यात्त्यर्थं । [सार्वाधानुके]

रुचादि । भिनत्तीति । भिद्यन्त्यदस्यज्ञानिग्न्यनो सुने मा भूदिति द्वित्व ज्ञानिग्न्यं । यस्माच्चेति । भिद्यन्त्यादित्यर्थं । तस्यैव रुचिन्वान्, न तु तद-

उ] सूचयति । मय—कर्मवद्भाववचनमामर्ष्यादिति । तन्नामर्ष्याऽनन्तरस्तीति न्यूनो नाऽऽश्रीयत् । किन्तु वाच्यमानान्यचित्तवनि भय । [सार्वाधानुके यत्] ।

यसोऽनु । इद विरूपेन इतिविधायकम् । 'सर्व्वां देव यम' इति सौपम्यविषयो निजम इति भाव । एत एव निजम कलाल स्वदिश्यामन् । तदाह— नाऽन्यपूर्वा'दिति । [यसोऽनुपसर्गान्] ॥

१ 'कर्मकर्तारि यम्भवतीति' । २ इद भाष्यमेव न वर्तितमित्यन्ये ।

३ इद ह्यु गम्यते । ४ प्रत्यये परतोऽत् । ५ 'स्माच्च प्रत्यय' ।

स्याऽङ्गस्येहुच्यते । यस्माच्च प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गसञ्च भवति । यस्माच्चात्र प्रत्ययविधिर्न तत्प्रत्यये परतो, यच्च प्रत्यये परतो, न तस्मात्प्रत्ययविधि ॥

अत उत्तर पठति—॥३॥ भूमि शिल्वरण प्वादिहस्वार्थम् ॥३॥ भूमि शिल्वरण त्रियते । [किं प्रयोजन ?] 'प्वादिहस्वार्थम्'] । प्वादीना शिति ह्रस्वत्व वधा स्यात्—पृणति मृणतीति । ॥३॥ न वा धात्वन्वयात् ॥५॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'धात्वन्वयात्' । धात्वन्तरे पृणिमृणी ॥ यत्तहि न धावन्तर—यत्र भूम्या वृणसे ॥ नैप भम् । भ एतद्द्वस्वत्वम् ॥ यदि भो ह्रस्वत्व स्वरो न सिध्यति—वृणसे । 'अदुपदेशाह्रमावधातुकमनुदात्त भवती'त्येव स्वरो न प्राप्नोति । तस्माच्छ्लेषे ॥ यदि भम्, 'भसोरहोप' इति श्लेषे प्राप्नोति । 'उपधाया' इति वर्ततेऽनुपधात्वात् भविष्यति ॥

न स शक्य उपधाया इति विज्ञानुम् । इह हि दोष स्यात्—अङ्ग अङ्ग- स्तीति । तस्माच्छ्लेषे ह्रस्वत्वम् ॥ [यद्येव] स्वर कथम् ? ॥ ॥३॥ बहुल पित्सार्वाधातुक छन्दसि ॥५॥ सार्वाधातुकस्य बहुल छन्दसि पित्त घक्तव्यम् । पित्तार्वाऽपित्त दृश्यते,—अपित्तश्च पित्तम् । पित्तस्तावदपित्त,—मातर प्रमि णीमि ॥ जनित्रीम् । अपित्त ॥ पित्त—शृणोत प्राधान ॥ तत्तहि [भो] ह्रस्वत्व घक्तव्यम् ? ॥ अत्रत्य छन्दसि ह्रस्वत्व घक्तव्यम्—'उपगायन्तु मा पद्यो गर्भि णयो युवतय' इत्येवमर्थम् ॥ विशेषणार्थस्तहि ॥ क विशेषणार्थेनार्थ ? ॥

प्र] क्यवाद्दिशब्दात्प्रत्ययविधानम् । पृणतीति । पृ मृ इति त्रयादियु पठितौ, ताभ्या व्यत्ययन भ्रमप्रत्यय । धावन्तरमिति । तौदादियावित्यर्थ । वृणस इति । 'वृ वरणे' इति क्वादिस्तस्माच्चत्ययन भ्रम्यासौ । भ इति । छान्दमिति भाव । अङ्ग इति । 'श्राद्धलोप' इत्यस्याऽमिद्धवदनाभादादित्यसिद्धत्वाद्गारस्योपधात्वा ऽभाव । प्रमिणांमिति । मीनो 'मीनातेर्निगम' इति ह्रस्व । मिपोऽपित्त्वाच्चित्त्वे उ] रुधादिभ्य भम् । भाष्ये—आर्द्धधातुकस्याङ्गस्येति । अङ्गमज्ञानिमित्तस्यार्द्धधातु कस्येत्यर्थ । पृष्ठो क्वादित्वात्तयो धम् दुर्लभोऽत आह—व्ययनेति । 'इति क्वादि रिनि, 'कै'शदिक' इति वा पाठ । ननु श्रावग्रेपे उपधात्व मुत्भमन अह- असिद्धत्वादिति । भाष्ये—पित्त घक्तव्यमिति । एवम तनाऽनुदात्त च मिद्धनि

१ प्रत्यये परतोऽङ्ग । २ इह क्चित्त । ३ इह प्रायिकम् । ४ घक्तव्य । ५ 'धावन्तरे' । ६ 'भूम्या' । ७ 'एवैतद्' । ८ 'लोप प्रमज्जन' । ९ 'न शक्य मुप' । १० इति क्चित्त । ११ 'एवैतद्प्रत्यय' । १२ 'छान्दमि बहुल' । १३ 'धवाऽपित्त' । १४ 'जनित्री' । १५ 'अपित्तश्च पित्त' । १६ 'विशेषणार्थ' ।

‘भ्राजलोप’ इति॥ ‘नाजलोप’ इ[तीय] युच्यमाने यजाना यज्ञानामित्यत्रापि प्रमज्येत ॥ दीर्घत्वे कृते न भविष्यति ॥ इदमिह सप्रघायं दीर्घत्व कियता नलोप’ इति, किमत्र कर्तव्यम्? परत्वाजलोप स्यात्। तस्माच्छाकार कर्तव्य ।

अथ क्रियमाणे शकारे इह कस्मात् भवति विधाना प्रधानामिति ? ॥
‘लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यै’ति ॥ [रघादिभ्य शम्] ॥

ननादितृभ्य उ ॥ ३।१।७९ ॥

अथे किमर्थं करोते पृथग्ग्रहण क्रियते न ‘तनादिभ्य’ इत्येवोच्येत ? ॥
धन्यानि तनोत्यादिकायाणि मा भूदिति ॥ कानि? अनुनासिकलोपादीनि ।
द्वैपरच्छा क्तिञ्च ॥ अनुनासिकाऽभावादेवाबुनासिकलोपो न भविष्यति ॥
इदं तर्हि—तनादिकायां मा भूतनादिभ्यस्तथासारिति ॥ ननु च भवत्येवाऽत्र
‘ह्रस्वादना’ इति ॥ तेनैव यथा स्यादनेन मा भूदिति ॥ कश्चाऽत्र विशेषस्तेन
वा मन्यनेन वा? तेन सति सिजलोपन्याऽमिद्वन्वाच्चिष्वद्भाव सिद्धो भवति ।
अनन पुन यदि चिष्वद्भावो न स्यात् ॥ अनेनाऽपि सति चिष्वद्भाव
सिद्ध । कथम् ? विभाषा लुक् । यदा न लुक्दां तेन लोप । तत्र सि

प्र] मर्ताग्रम । परत्वादिनि । यत् सुपि च । दीर्घत्वं तत् साज्जानलक्षणपरिभाषा
वशात् प्रवर्तते । यत्वन्यत्रोक्त ‘नामि दीर्घापरवात् सुपि चति भवितव्य’मिति
तन्मात्रिषात्परिभाषाया अनित्यवाश्रयेणति न विरोध । लक्षणोक्ति । लक्षणिकस्या
ऽनुमीयमानस्या प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्ययत्वदिनिभाव । [रघादिभ्य शम्] ॥

तनादि । विभाषा लुगिति । ननु येन नाप्रतिपाद्येन लुक् ‘ह्रस्वादना’ इति

उ] यथ । अनित्यवाश्रयणनति । ननु तन्मूर्त्रविषय तपरिभाषाया ‘कथय’त्वा
दिनिर्द्धारनि-वाच्यत्वंनाऽऽमिषयेऽपि तत्त्वमाश्रित्य न प्रत्यारथेयइति चेन्न,
नलोपविषयऽऽवयवश्च परस्य नम्य लोप इत्यवर्तनमिति नत्याऽतरत्वन,
‘सुपि चै’त्यस्य परनिमित्तत्वात्वात्त्वेन तस्याऽमिद्वन्वा नलोपप्रमेरित्याहा
यात् । भाष्ये—परत्वादिनि । अन्तरत्त्वस्याऽप्युपस्यणम् । किञ्च ‘सुपि चै’त्यनो
‘नानी’ति नित्य विनेयाऽभावेऽपि शास्त्रप्राते मत्वात् । खनितन्वेद मायादत्’ इति
सूत्रं ‘इवा’ इति च भाष्येने वदन्ति ॥ [रघादिभ्य शम्] ॥

तनादितृभ्य । भाष्ये—अनन माभूदिति । अन्यथा तस्याऽमिद्वन्वादेनेनैव
स्यादिति भाव । ननु येन नति । न च ‘ह्रस्वादना’दित्यस्याऽमिद्वन्वात्तथ तन

१ नाजलोप’ । २ ‘माणऽपि’ । ३ ‘अपे’ति कश्चिन्न । ४ ‘इरोन
पृथग्ग्रहण तनादिकार्याऽन्वयार्थे इति वास्तव लुक्मत्र भवत् । ५ ‘क पुनरत्र’ ।
६ ‘सिद्धाश्चिष्वद्भाव’ । ७ ‘तदा मित्त्वोप’ ।

लोपस्याऽविद्धत्वाच्चिष्वद्भावे सिद्धो भवति ॥

॥३॥ तनादिन्वाकृज सिद्ध मिज्लोपे च न दुष्यति ॥

चिष्वद्भावेऽऽर्द्धं दोष स्यात्सोऽपि प्रोक्तो विभाषया ॥२॥

धिन्विहृण्योर च ॥ ३।१।८० ॥

कायमकार ध्रयते ? ॥ न क् चिच्छ्रूयते, लोपोऽस्य भव्यतो लोप आर्द्धधातुक इति ॥ यदि न क् चिच्छ्रूयते किमर्थमन्वमुच्यते न लोप ष्वो च्येत ॥ नैव शक्य, लोपे हि सति गुण- प्रसज्येत । अत्रे पुन. सति अकार- लोपस्य स्थानिवद्भावादुणो न भवति ॥ ननु च लोपेऽपि सति 'न धातु- लोप आर्द्धधातुक' इति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ आर्द्धधातुक्निमित्ते लोपे स प्रतिषेधो, न चैव आर्द्धधातुक्निमित्तो लोपः । अपि च प्रत्यारयाते सं योग । तस्मिन्प्रत्यायते गुण स्यादेव । तस्मादत्र षक्तव्यम् ॥

अथ किमर्थं नुर्मनुष्ययो[धिन्विहृण्यो]र्ग्रहणं रिन्ते न 'धिन्विहृण्यो'रित्ये- वोच्येत ? ॥ 'धिन्विहृण्यो'रित्युत्प्रेयमानेऽत्रे कृतेऽनिष्टे देशे नुम् प्रमज्येत ॥ इद- मिह सप्रधार्यमन्वं क्रियेता नुमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्याहुनागन. ॥ अन्तरङ्गमन्वम् ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ प्रत्ययोत्पत्तिसनियोगेनाऽयमुच्यते ।

प्र] लोपो बाध्यत इति कथं तुगभावपक्षे लोप स्यात् । नैव दोष । यत्र पक्षे तुक् प्रवर्तते तत्राऽर्द्धो लोपस्य बाधको न त्वप्रवर्तमान । [तनादिकृन्त्य उ] ।

धिन्वि । आर्द्धधातुक्निमित्त इति । 'धातुलोप' इति बहुव्रीह्याध्रुणादिति भाव । न चैव इति । सल्लियोगशिष्टानामिति निति भावाऽर्द्धेन । अन्ये कृत्-

उ.] येननाप्रसिन्वाय, तनादिपठस्तु विवरणार्थं स्यात् । विरल्पोऽपि तनादेश्चरितार्थ इति वाच्यम्, असिद्धत्वेऽपि यदीदं न स्यात्तदा स्यादेव 'ह्रस्वादिनादित्यस्य प्राप्ति'- रित्याशयात् । यदुन्मर्गप्रवृत्तौ विरल्पर्ययं स उत्तमगोऽपवादाऽभावपक्षेऽपि न प्रवर्तते एवेत्युत्तरात् । भाष्ये-सोऽपि प्रोक्त इति । तुक्, चिष्वद्भावधेत्यर्थः । एवम् सूत्रे कृन्मर्गप्रत्याख्यातम् । एतेन कृन्मर्ग गणकार्थोऽनित्यन्वहापनार्थम्, तेन 'न विध्वने दित्यादिति द्विरित्यपान्तम् । 'न विध्वने'दित्याद्यसाधेन ॥

धिन्विहृण्योर्भाष्ये-ननु च लोपे सति न धात्विति । मसुचरिपदे एवमन्- भिव्याद्वनस्वाऽपरसमभिव्याद्वतार्थाऽर्धलन्वप्रतीतेरनुमसमिद्धतया 'द्विर्वचनेऽर्धी'ति च तद्भावभाविनाभाष्येणाऽऽर्द्धधातुक्निमित्तो लोपः । तद्भावभाविना च समकाले-

- १ 'वो वा भविष्यति' । २ 'भावे न दो' । ३ 'भविष्यती' । ४ 'मय- सुच' । ५ 'इत्येवो' । ६ 'भविष्यति' । ७ 'रात्रपि स भोग' । ८ 'पक्षयोर्ग्रहण' । ९ 'इदं कथिम्' । १० 'रितीपदु' । ११ 'नुमियतामन्विति' । १२ 'भावाऽभावः' ।

उपपत्तेः प्रथये प्रकृतिप्रथयावाधियाऽङ्गस्य नुमागमः ॥ नुमप्यत्तरङ्गः ॥

कथम् ? ॥ वक्ष्ययत् 'तुम्बिधानुपपत्तिवद्भूतप्रत्ययविध्यर्थमिति। उभयान्तरङ्गया परचाङ्गमागमः । तस्माद्विविक्त्योरिति वक्तव्यम् ॥ [विन्विहृ] ।

हृत् अ शान्तो ॥ ३१/३ ॥

किमर्थं दक्षर ? ॥ 'शिवार्धघनुकमिति शिवार्धघानुकम्पत्ता, शिवार्धघानुकम्पिदिति चिच्च, द्विर्निति प्रतिपत्तौ यथा स्यात्प्राण पुषाणाति। अत उत्तरपत्ति ॥४॥ श्वाभिकारस्य शि करणार्थस्य स्थानिवत्त्वात् ॥५॥ श्वाभिकारस्य शि करणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्थानिवत्त्वात्' । शिवाभिकारमादश स्थानिवत्त्वात्पि उक्तविध्यति ॥६॥ अथवत्तु शिपक शिवार्धघानुकानुसुनः प्राऽस्थानिवत्त्वम् ॥७॥ अथवत्तु श्वाभिकारस्य शि करणम् ॥ कोऽर्थः ? ॥ 'नापकथम्' ॥ किं चोप्य ? ॥ एतन्नापयत्याचार्यं - 'साप शानुकादशानुसुना न स्थानिवत्त्वमिति ॥ किमतस्य ज्ञापन प्रयाजनम् ॥ प्रयाजनं हितात्तौ शपत्त्वम् ॥ [प्रयोक्तृ द्विर्नितिपित्वं] ॥ हृत् पित्वं न प्रतिपत्त्य, पित्तोऽयमादश स्थानिवत्त्वात्पि स्यात् ॥ शिवार्धघानुकादशानुसुन्या न स्थानिवत्त्ववन्तीति नयं विद्विष्यति । नान्ति च दकारा नाचार्यो भवति । पित्तोऽयमादश स्थानिवत्त्वात्पि स्यात् ॥ शिवार्धघानुकादशानुसुन्या न स्थानिवत्त्ववन्तीति नऽयं विद्विष्यति ॥८॥ तत्रादिषु चाऽऽत्त्वैर्बम् ॥९॥ तत्रादिषु चाऽऽत्त्वप्रयोक्तृत्वम् । [तत्रादिषु चाऽऽत्त्व प्रयाजनम्] । श्वाभिकारमावणं । पित्त इमे आदश इति । अकारापर स्थादित्थं । उपपत्तेः प्रथय इति । नुमन् शिवार्धघानुकादिना मत् । [विन्विहृष्यार च] ॥

हृत् अ शान् । तत्रादिष्विति । 'तत्रादिष्विति श्वाभिकारानुसुनात् ॥

उ] पत्तावन्त्यन्त्यनिरुद्धम्या साक्षयादिशाना सह प्रवर्तमानत्वात् भावः । साक्षयागेति ननु तत्रादिषु परानामनाऽभावपि कथं नमित्त्वाऽभावमानाऽभावः । तत्रादिषु तत्रादिषु निति वदता शिवार्धघानुकात् तत्रादिषु भाविनामत्रेणैव निमित्तत्वेन तत्रादिषु निति चत्त पूर्वमन्त्यनितुद्धा त्रिपत्तिस्तस्यैव निमित्तत्वमित्त्वात् । भाव-अपि च प्रयान्प्रयत्न इति । अतन्तु नुमन्नाऽपत्ता प्रवर्तमानत्वादिमत्त्वप्रवर्तमानत्वात् । एतन्नुत्तरङ्गपत्तेः - 'श्वान्तर सुनीनाम्प्रवर्तमानमिति ॥ [विन्विहृष्यार च] ।

हृत् अ । शिवार्धघानुकादशानुसुनात् । शिवार्धघानुकादशानुसुनात् ।

१ 'द्विर्निति गुणप्रति । २ 'स्थानिवत्त्वात्' । ३ 'नापकथम्' । ४ उद व्याख्या मत्प नुमन् स्थान् । ५ पित्वं न प्रतिपत्त्य' । ६ अत पागे उभ इत्यनुमीयते ।

शा स्थानिवद्भावाच्छिद्यते । सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नेमे दितो भवन्ति ॥२॥ तस्य दोषो मिय आदेशो पित्तभाव ॥३॥ तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो मिय आदेशो पित्तोऽभावः । अचिनवम् असुनवम्, अकरवम् । पित्तोऽप्रमादेशः स्थानिवद्भावात्पित्तवति, सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नाय पित्तस्यात् ॥ अन्यल्पमिदमुच्यते 'मिय आदेश' इति ॥३॥ ति तिसम्मिपामादेशा इति वक्तव्यम् ॥२॥ । घेद वेत्थ ॥३॥ विदेर्वसो शित्वम् ॥२॥ विदेरत्तरस्य घसा शित्व वक्तव्यम् । शित्तोऽप्रमादेश, स्थानिवद्भावाच्छिद्यते । सार्वधातुकादेशोऽनुबन्धा न स्थानिवद्भवन्तीति नाऽय शित्तस्यात् ॥

॥३॥ शित्करणद्वारा ॥३॥ [शित्करणद्वारा सिद्धम्] ॥ अथ वाऽवश्यमत्र सामान्यग्रहणाऽविधातार्थं करारोऽनुबन्धः कर्तव्य ॥ अथ सामान्यग्रहणाविधातार्थे-नाऽर्थ ? ॥ 'घसो, स्पप्रसारण'मिति । तेनैव यत्रेन गुणो न भविष्यति ॥ अस्य ज्ञापकस्य सन्ति दोषा सन्ति च प्रयोजनानि । समा दोषा भूयासो घा । तस्मात्तार्थेऽनेन ज्ञापकेन ॥ कथं यानि प्रयोजनानि ? ॥ त्रियन्ते न्यास एव ॥ एषमपि भवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पित्तकृत स्यान्दिक्करणसामर्थ्याच्छिद्यते, यत्तु एतदपि ति दित्कृत प्राप्नोति दिति च पित्तकृतं केन तद्य स्यात् ? ॥ तस्माद्भक्तव्यं- 'पित्तं शिद्यते'ति, 'शिद्य न पित्तवती'ति ॥ न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि ['सा-

प्र.] तिचा टितामादेशा विधीयन्ते ते तवाद्य । एषमपीति । पित्तनिमित्तमनुदात्तत्वं, यत्तु प्रुताद्भवतीतीत्यमथ । शित्तनिमित्तं गुणशुद्धिप्रतिषेध इत्यर्थ । पित्तोति । अपिदिनि प्रसज्यप्रतिषेध आधीयते । पित्तवन् शिद्य भवतीत्यर्थ । योगविभागाद्या च यावती सार्वधातुकस्य शित्तप्रतिस्सर्वाऽगौ निषिध्यते । अथ योगादिति । अत्र शिद्य-पिदिनि वर्तते । तेन शिद्यवन् पित्तभवतीति तावत् स्थानिवद्भावप्राप्त पित्तं निषिध्यते ।

उ] पित्तं नेति । अपिद्ग्रहणं न वार्यमित्यर्थ । शिद्यते-पित्तोऽप्रमिति । उत्तरयनि-सार्वधातुकादेश इति । तत्रादिषु च शिद्य न प्रतिषेध्यमिति भाष्ये । शित्त-प्रतिषेधाय पित्तं न वार्यमिति मान । तथादिपिति निर्धारणे सप्तमी । न च स्थानिवत्त्वप्रयुक्तशित्तवारणेऽपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुत्वान्, 'सार्वधातु-कमपि'दिति शित्तप्रतिषेधाय पित्तभावस्यवमिति वाच्यम्, एतद्वारणे-नेन 'त्रियन्ते न्यास एव'नि वक्ष्यत इत्यदोषात् । हेरपित्तमनुदात्तमे स्थाने आन्तरतम्याप्राप्तस्यानुदात्तहेतुवर्णार्थमानस्यमिति तावतोऽपि शित्तमन्त्या-देशार्थमावश्यमिति च तद्भाष्ये । [भाष्ये-] अवश्यमग्रेति । उवार इत्यत्रात्वेऽपि

१ 'भविष्यन्ति' । २ एद वचिष । 'सिद्ध'मिति वार्तिकेऽपि पठन्ति । ३ 'तानि त्रियन्ते' ।

४ 'पित्तं भवतीति' । इति वचिष । इदं वार्तिकं वा । ५ अर्थं पाठ्ये तुप्त स्यात् ।

र्वधानुकर्मपित्] । सर्वधानुक द्विद्वरति पित् ॥ एव तावपितो द्वित्व प्रति
पिद्वम् । तत - ['अमयोगोह्निद्वित्'] । अमयोगोह्निद्विज्ञवति, द्विच पित्
भवति । एव द्वित् पित् प्रतिपिद्वम् ॥ [इत् श्र शान्त्यौ] ।

छन्दसि शायजपि ॥ ३।१।८४ ॥

॥*॥ शायच् छन्दमि सर्वत्र ॥*॥ शायच् छन्दमि सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥
क सर्वत्र ? ॥ ही चाऽहौ च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ [प्रयोजनं] मदी अस्कर्मे
यत्सौरम्भैयदुद्भावन उन्नयान्ते र्वम् ॥*॥ [छन्दसि शायजपि] ।

व्यत्ययो बहुलम् ॥ ३।१।८५ ॥

॥*॥ योगविमर्गं कर्तव्य ॥*॥ ['व्यत्यय'] । व्यत्ययो भवति स्यादी
नामिति । आण्डा शुष्णस्य भेदनि। भिमर्त्तानि प्राप्ते । स च न मरति । छि
यत् इति प्राप्ते । ततो 'बहुलम्' । बहुल छन्दसि विषये सर्व विषया भव
न्तीति । सुपा व्यत्यय , तिङा व्यत्यय , वर्णव्यत्यय , लिङ्गव्यत्यय , कालव्यत्य
य , पुरुषव्यत्यय , भासनेपद-रूपय परस्मैपद-व्यत्यय इति । मया व्यत्यय -
युद्धा माताम्यादुरि दक्षिणाया । दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ निडा व्यत्यय - च
पाल ये अध्यूपायतश्चति । तश्चन्तीति प्राप्ते ॥ वर्णव्यत्यय - त्रिष्टुर्भाज शुभि
तैमुप्रवीरम् । सुदित्तामिति प्राप्ते । लिङ्गव्यत्यय - संधोर्गृह्णाति । मधोस्त्वम्
प्र] छन्दसि। अम्भभाष्यदिनाम्भम्भु सौत्रो धातु । गति निःश शायच् अन्तगम ।

उ] सामान्यप्रवृत्त्या वा तदनुस्मरणपरिभाषाप्रवृत्त्या वति मन्दह स्यादिति। तस्मा
शायांऽनेनेति । न च वध्यमाणानि तावन्ति तददानेन लिङ्गादिति वाच्य
मन्वभिषाने तत्राऽऽदिपाद्यमिदं । एतत् इदं शित्व इचिन्म्यनिवृत्तनाऽनु
स्मर्याऽभावस्य तावन्मिन्वपाप्नम् । भाष्ये-एवमपीत्यस्य नन तन्म्यादित्यने
नान्वय । पिति टि-कृतमिति । 'अव'दिनादी लाम्निप पित्त्वादनुदानेनानु
स्यानिवृत्तानेन पित्त्वाद्गुणनिषेधेन प्राप्तीत्यर्थ । आदशविर्गं त्रिष्टुम्भाऽननु
वादात्पित्त्वात्प्रतिदेशेनान्विधादिति निपादाऽप्रमत् । 'दिति पित्त्वा'मित्यम्बोदाहर
णमाह-नृतादिति । तत्राऽनुदानत्व, 'दुय ई'दित्तीत्यनन्वधापाद्यौ ॥

छन्दमि शाय । अडागम इति । 'उद्गुल्लङ्घित ॥ [छन्दसिशा] ॥

व्यत्ययो च । भाष्ये-स्यादीनामिति । मन्वमिप्रवृत्तीनामित्यर्थ । मधुन
इति प्राप्ते इति । अमृतशीराऽन्वतरवाचिनिपनपुसवाभिसप्रमिदम् । उपग्रह
त्यदेमन्वद सार्थवादि । इत् तावन्तीतिनिमित्त परस्मैपदाननपदे उपग्रहाऽन

१ इदं वचिप । २ 'भवतीति' । ३ 'मदीरम्भ' । ४ 'यो अस्कर्' । ५ 'त्येन' । ६ 'इदं
भाष्यमित्यन्वये । ६ 'पुरुषव्यत्यय काव्यत्यय' । ७ 'उनिन' । ८ 'उचित' । ९ 'उक्ति' ।

इवास्ते । मधुन इति प्राप्ते । कालव्यत्यय -धोऽङ्गीनाधास्यमानेनाधः सोमेन यश्प्रमाणेन । आधाता यद्येत्येनप्राप्ते । पुरपव्यत्यय -अधा स वीरैर्दनाभिर्वि-
यूया । वियूयादिति प्राप्ते । आग्नेनेपदव्यत्यय -मह्यचारिणमिच्छते । इच्छ-
तांति प्राप्ते । परस्मैपदव्यत्यय -प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति । युध्यत इति प्राप्ते ।

॥ २ ॥ सुसिद्धुपग्रहलिङ्गनराणा कालरत्नम्परकर्तृयज्ञ च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृद्देवा सोऽपि च सिष्यति बाहुल्येन ॥ २ ॥

लिट्याशिष्यङ् ॥ ३११८६ ॥

अथमाशिष्यङ् विधीयते तस्य किं प्रयोजनम् ? ॥ २ ॥ आशिष्यङ् प्रयोजनं
स्थागगनिवचिविदयः ॥ २ ॥ [आशिष्यङ् प्रयोजनं स्थागगमिबचिविदयः] ॥

स्था-उपस्थेय वृषभ तुम्रियाणाम् । म्या ॥ गा-अङ्गसा सत्यमुपगोयम् । गा ॥
गामि-शज्ञेन प्रतिष्ठा गमेयम् । गमि ॥ वचि-मन्त्र घोचेमाग्नये । वचि ॥ विदि-
विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् । [वि दि] ॥ २ ॥ दक्षिर्होद्य ॥ ३ ॥ दक्षिर्होभेति
यक्तव्यम् । दक्षेम त्वा समिध [साधया धियै] । अस्ववन्तीमास्तेमा स्व-
स्तये ॥ ४ ॥ दशेरक् पितरं च दशेयं मातरं च [दशेयम्] ॥ ५ ॥ दशेरग्वक्तव्यः ।
[किं प्रयोजनम्?] ॥ पितरं च दशेयं मातरं च दशेयमित्येवमर्थम् । इह उपस्थेयान्मे-
त्याहं पि वक्तव्यो न ह्यतैव सिष्यति ॥ न वक्तव्यः ॥ सार्वधातुस्त्वात्सिद्धेः सलोप
आर्द्धधातुस्त्वादेत्यम् । तत्रोर्भयं लिङ्गात्सिद्धम् ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि-
विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा तुल्यप्रित्यः ॥ ३११८७ ॥

वत्करणं किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात्-भिद्यते कुसूलेनेति ।

प्र.] लिट्याशि । दशेरगिति । अटि गुण स्यात् । उपस्थेयामेति । स्था, लि-
ङ्, मम्, यामुद्, अङ्, आकारलोप, मतोपधा 'अतो येय' इति इत् । मन्वाङ्गम
घाशोऽन्यथा चलोपे सति उपस्थेमेति स्यात् ॥ इति श्रीमद्भाष्यायर्जयटपुत्ररंभट-
विरचिते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥

कर्मवत्कर्मणा । वाकरणमिति । निनारि वनिना परार्थे शब्दप्रयोगात्तदर्थ-

उ] लक्षणयोन्येने ॥ [व्यत्ययो बहुलम्] ॥

लिट्याशिष्यङ् । गाम्थोरुभावे 'अतो येय' इति न स्यात् । अटि गुण इति ।
'अदृशो ति' इत्यनेनेति भावः । भाष्ये-आङ्गर्पाति । 'मस्थे'ति शेषः । आकारलोप
इति। अङ्गमाधिव 'अतो लोप एते चे'त्यालोप । भाष्ये आर्द्धधातुस्त्वादेत्यमिति ।

१ इदं कथितम् । २ इदं व्याख्याभाष्ये द्रुष्टितं स्यात् । ३ 'होद्य' । इदं वार्तिक
प्रथो लुप्तम् । ४ 'मित्यादिपि' । ५ 'वत्त्वान्तलोप' । ६ 'भवत्सिद्धत्वा' ।

अकर्मकाणां भावे लो भवतीति भावे यथा लो स्यात्॥कर्मणेति क्रिसर्थम् १॥
 करणाधिकरणान्या तुव्यञि कर्ता य मरुमंयन्मा भूत्, साञ्चमिच्छिनत्ति

प्र] गभ इति भाव । स्वाश्रयमर्षानि । अगति वरुणे कर्तु कर्ममजा विज्ञायेत ।
 ततथाऽकर्मरुव्यपदेशाऽभावाद्भावे लो न स्यात् । वरुणे तु गति कर्मसर्षाणि
 कर्तुरतिदिशन्ते न तु स्यात्प्र कार्यं गिरायते इति भावे लम्बिद्धौ भवतीति ल्यडे-
 शेन कर्तुरतिभिधानात्तर्ताया भवति,—भिषय तुमूलेनेति । न चाऽमन्वपि वरु-
 णे लान्तम्य कनेति वन्वमागेन भावे लम्बिन्त्यति । यस्माद्भावे लविधिलान्तम्य
 कार्यमिति स्वाश्रयनिर्गण स्यादेव । कर्मणेति क्रिमिति । धातुशान्त्वा विज्ञा कर्तु-
 र्कर्मणोरेव समवेता, तत्र कर्मम्यत्रा क्रिया तुव्यञि कर्ता न समवतीति कर्म-
 म्यत्र क्रियाऽऽश्रयिष्यत इति भाव । साञ्चमिच्छिनत्तीति । ननु करणादिव्यापारो
 धातुना नाऽभिधीयते, यदा न्दभिधीयत तदा तथा कर्तृत्वमेव, न तु करणादिस्था ।
 न च कर्तृकर्मन्त्यतिरेकेण कागमान्तगश्रयत्र क्रियाया उपपद्यते । नैष दोष ।

उ] वाऽन्यम्यमयोणवे 'त्यनेन । लभायाऽपि छान्द्रमन्वादिनि षोऽम् । उभय-
 लिङ्गस्यादिति । 'छन्दस्युभयत्रे'त्यनेताभयमङ्गन्वादिष्वर्थ ॥

इति श्रुतागेशमपरिचिते भाष्यप्रमाणान्नोते नृतीरम्य प्रथमे चतुर्थमाऽऽरम् ॥

कर्मरुः । 'तन तुव्य'नेति वति, उपमेये प्रथमादर्शनात् । कर्मणेति
 परिभाषितस्य कर्मणो प्रथम, कृत्रिनगत, गामर्थ्याश्च 'तुव्यञि' इत्येतावन्त
 क्रिया तुव्यवस्य लभान् । न एतिक्रिया क्रिया तुव्या भवति । ननु कर्मण्यलभे
 स्वाश्रयमपि भविष्यतीत्यत अह—अमर्तगति । नदभावे तत्रम एव न भवतीति
 भाव । मजेति । 'अभिधी'तिनिवदिति भाव । अकर्मरुव्यपदेशाऽभावादिति ।
 एवच्छात्रीयकर्मरुकाऽन्यदि वमेव सकर्मरुमिति भव । ननु भावे ले कर्तरे वा
 ल लो विरोधोऽत आट्-लादेगेनेति । कर्ताया भवतीति । कर्तरे ल्यदेशे तु गा
 दुर्दभेति भाव । न चाऽमन्वर्षाति । लान्तशान्त कर्ता कर्मन्वर्थे मन्वा शब्दा ।
 तत्रय वावकर्तरे न लम्बात्कर्ममजाऽभावाद्भवमत्वेन भावे लेंऽपि सिध्यती
 त्यर्थ । 'त्यन्तम्य कार्यं कर्तृत्वे कर्ता कर्म'त्यर्थे मन्वात्तरगति—यस्मादिति । तत्रय
 भावे लेंऽपि कर्मन्वे कर्तु र्कर्मं स्यात् । ततथाऽकर्मरुवाऽभावाद्भावे लो न
 स्यादिति भाव । 'ल कर्मणे'ति विधेर्विद्युत्तराया धातुयाऽऽरुणौपव्यग-
 न्तसार्थ्य शोषम् । वस्तुतो ल्याचमर्थय कर्तु कर्मवत्त्वेन नेद वने प्रयोगनम् ।
 'नमने दग्' इत्यादीं शभिदिस्तु मुख्य प्रयोजन वक्ष्यति । धातुवाच्येति ।
 प्रत्यामत्या धातुशान्तमितीते र्देव तुव्यञि इवस्य प्रदग्मिति भाव । प्रत्यामति-

१ इदं कश्चित् । २ 'रुवाय' । ३ 'क्रियते' ।

साधु स्थाली पचति ॥ तुल्यक्रिय' इति किमर्थम् ? ॥ पचत्योदन देवदत्त. ॥
'तुल्यक्रिय' इत्यप्युच्यमानेऽत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि कर्मणा तुल्यक्रिय कर्ता ।

प्र] यद्यपि करणादिव्यापारो धातुवाच्यो न भवति तथापि स्वव्यापारं पुर्वन्ति करणा
दीनि प्रधानक्रियां साधयन्ति । तत्राऽवश्य तुल्यक्रियत्व कर्तुराभ्येतुमवस्थान्तर-
मपेक्षणीयम्—'अवस्थाऽन्तरयुक्तक्रियया तुल्यक्रिय फलं'ति । ततश्च कर्मावस्थावत्कर-
णाद्यवस्था अप्याश्रीयेरन् । प्रधानव्यापारश्च कर्तृकर्मणोरेव स्थितो न तत्रान्तरव्यापा-
रोऽपि, तस्य सर्वत्रैव कारकं व्यवस्थानात् । यद्यपि स्वव्यापारे कर्तृत्व तस्य तथापि प्रधा-
नक्रियापक्षलब्धकरणदिव्यपदेशवस्तुव्यवस्थितक्रियातुल्यत्वग्रहणनिवारणाय 'कर्मणे'-
नि कर्तृत्वमेव । यद्यपि करणादिव्यापारस्य धातुवाच्यत्वं नास्ति, तथापीह सूत्रे
धातुवाच्यत्वस्य शब्देनाऽनाश्रयणाद्बस्तुसद्भावाभ्येण प्रसङ्ग स्यादेव । साधु स्थाली
पचतीति । स्यात्सा अधिवरणत्वे गृहशी धारणसंभवनादिरूपा क्रिया तादृश्येव
कर्तृत्वेऽपीति स्यात्कर्मवत्त्वम् । तुल्यक्रिय इति किमर्थमिति । कर्मणेति तृतीया
तुल्यशब्दाभ्याहारेण व्याख्यास्यते । तुल्यक्रियत्वाच्च कर्तृत्वतुल्यत्वमिति प्रश्न ।
अथवा क्रियमाणेऽपि तुल्यक्रियग्रहणेऽतिप्रसङ्ग इति प्रश्न । पचत्योदनमिति । सहा
धेऽपि तृतीया विज्ञायेत, तेन कर्मण सह य कर्ता प्रतिपाद्यत इति भावः । अक-
र्मकनिवृत्त्यर्था कर्मधुति स्यादास्ते सेत इति । अत्रापि । तुल्यशब्दस्य साधा-

उ] माभित्य शब्दे-नन्विति । कारकान्तराभ्ये चमिति । कारकान्तरस्याभ्यत्वेनाभ-
यणमित्यर्थः । व्याप्तिन्याशाभ्येणोत्तरयति-नैष दोष इति । स्वव्यापारमिति ।
स्वव्यापारावेश विना क्रियासाधनत्वाऽयोगादिति भावः । तत्राऽवश्यमिति ।
एनाऽवस्थायां भेदनिर्वाधतुल्यत्वाऽगमभवादिति भावः । करणाद्यवस्था अपीति ।
व्याप्तिन्यासादिति भावः । प्रधानव्यापार-धातुत्वव्यापार । कर्तृत्वमिति ।
साधयतामात्रमित्यर्थः । तद्विरुद्धितरणत्वाऽभायप्रतिपादनपरञ्जितत् । प्रधान
क्रियापेक्षो लब्ध करणादिव्यपदेशो येन वस्तुना तत्र व्यवस्थिता या क्रिया त
तुल्यत्वग्रहणनिवारणयेत्यर्थः । यदि तु लक्ष्याऽनुरोधा प्रत्यासत्त्या धातुवाच्यक्रियैव
तुल्यक्रियत्व विवक्ष्यते, प्रत्यासत्तिस्तु यस्य धातुत्वकर्म तत्रत्यक्रियया तस्यैव धातो
कर्ता यदि तुल्यक्रिय इति वक्ष्यमाणार्थलाभार्थमावश्यं, तदा नेदग्रयोचनम् । अतो
'यत्र कर्मणि क्रियाकृतविशेषस्तदर्थ'मिति प्रथोचनान्तरं वक्ष्यति । ननु कर्मकर्त्रो
साधनयोरत्यन्तभेदात्तत्र तुल्यत्वमत आह-तुल्यक्रियत्वाच्चेति । अतिप्रसङ्ग
इति प्रश्न इति । इति व्युत्पादयितुं प्रश्न इत्यर्थः । साधारणेति । यथा 'एतौ
तुल्यधना'वित्यत्रेत्यर्थः । कर्तृत्वमसाध्यत्वाच्चेति । 'जन्यत्वेनोभयो साधारणी क्रिये'-

न तुल्यक्रियग्रहणेन समानक्रियवर्गमभिधीयते ॥ किं तर्हि? ॥ यस्मिन्कर्मणि कर्तृभूतेऽपि तद्वक्रिया लक्ष्यते, यथा कर्मणि, स कर्मणा तुल्यक्रिय कर्ता कर्म वद्भवतीति ॥*॥ कर्मसदकर्मकस्य कर्ता ॥*॥ अकर्मकस्य कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सकर्मकस्य कर्ता कर्मवन्मा भूदिति । भिद्यमान कुसूल पात्राणि भिन्नैतीति । तथा—॥*॥ कर्म दृष्टत्वेत्यमान-

प्र] एवचनत्वात् कर्तृकर्मण्यववाचात् क्रियाया इति भावः । समानक्रियवमिति । साधारणक्रियवमित्यर्थः । एतच्च तुल्यक्रियग्रहणादेव लभ्यते । धन्यथा 'कर्मवन्कर्मणे'त्यत्र नूयान् । यस्मिन्निति । सात्त्विकवाची तुल्यताद आर्थागत इत्यर्थः । कर्तृभूत इति । न्वर्वाक्येन विज्ञानादत्राऽभावः । कर्तारि सपक्ष इत्यर्थः । अथ कर्तृभूतावित्यन्वयात्पादोति णिचो विकल्पनाद्रूपमेतन् । तेन कर्तृव प्राप्त इत्यर्थः । प्रतिविषये कर्तृशब्द कर्तृव वर्तते । कर्तृकर्मवन्माभेदात् एतस्या अपि क्रियाया भेदात्प्रय सात्त्विकमुपपद्यते । कर्मणेति । कर्मत्पया विषयेऽर्थः । साध्यमात्रतयो रत्यन्तभेदात्तुल्यत्वाऽसमत्वात् कर्मण्य क्रिया कर्मशब्देनोच्यते । भवति हि ताम्भ्यात्ता-उ-य यथा 'मघा द्वाशान्ती'ति । तत्र पच-उ-दनमित्यत्र कर्तृकर्मन्वापारयो-रत्यन्तभेदान्सात्त्विकभावात्कर्मवद्भावभावः । 'लक्ष्यत केदार स्वयमेवे'त्यत्र केदारस्य तु द्विधाभवनलक्षणा कर्मावस्थाया यादृशीक्रिया तात्त्व्येव कर्तृवन्मायामपीति भवति कर्मवद्भावः । भिद्यमान इति । पात्राणामपि द्विधा भवन कुसूलस्यापीति प्राप्नोति कर्मवद्भावः । कर्म दृष्ट इति । समान एकस्मिन् धातौ कर्ता कर्मजन यदि दृष्टो

उ] न्यर्थः । गमानशा-दे सत्त्वशाचकत्वस्याऽपि सत्त्वादाह-साधारणेति । एतच्चेति । 'किन्तुही'त्यादि चेत्त्वर्थः । सात्त्विकचनतुल्यशब्दस्य प्रसिद्धतर-वाचन्यपि बोध्यम् ।

इत्येवेति । सद्धार्युक्तवृत्तीयया एकक्रियाजनकत्वस्याद्दि-यत्वेन त्वदुत्तार्थ-लाभादिति भावः । निवृत्त्यने कर्तृशब्दे रीच्-स्यादत आह-ध्वेरिति । ननु च्चेरभावेऽकर्तारि कर्तारि भूते इत्येकोचितप्रकृतितिविदितिभावप्रतीतयेऽनु आह-अथ चेति । भाष्ये-यथा कर्मणेति पूर्वान्वयि । ननु विभिन्नद्विधाभवनत्पाया क्रियाया एव सात्त्विकभेदानेनान्धनमादृशोपपत्तिरत आह-कर्तृकर्मिति । तत्तन्वजा-त्प्रभरूपाऽवस्थाभेदात्तदप्रत्यय-भेदाऽवमान तन्मूलक क्रियाया भेदाऽवगाय इति सात्त्विकोपपत्तिरिति भावः । लक्षणाया हेतुमाह-साध्येति । साध्या-क्रिया । साधन-कारकम् । व्यापारयोरिति । व्यापारश-देन धार्त्वर्थ उच्यते । तदात्वर्थत्वस्य सात्त्विक-न विवक्षितम् । किन्तु गामर्थ्यादवान्तरसात्त्विकमेव विवक्षितमिति तापर्यम् ।

भाष्ये-कर्ता कर्मवदिति । 'कर्तारि श'गिन्यनोऽनुगतस्य कतरीत्यस्य प्रथमता

१ 'मभिसम्बन्धने' । २ इति षडिष । ३ 'इत्यत्र तु केदारस्य' । ४ 'धात्वर्थानु' ।

न वक्ष्यम् । वक्ष्येत् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधोऽन्योन्याश्लिष्यत' इति ।
 यदप्युच्यते—'कर्मं दृष्ट्वेभ्यमानघाताप्रति वक्ष्य'मिति । न वक्ष्यम् ।
 घातोरिति वदन्ते । घातो कर्मणं वक्तुरय कर्मवद्भावोऽस्तिदिस्यते ।
 तत्र समन्वादेनद्वन्द्वस्य 'यस्य घातार्थन् कर्मं तस्य चेत् कर्ता स्या'दिति ।
 तद्यथा—घातो कर्मण्यभवतीति, तत्र समन्वादेनद्वन्द्वस्य—यस्य घातो
 यन्कर्म इति । इह मा भूत्—'आहर कुम्भ' 'करोति क' मिति । यदप्युच्यते—

प्र] कर्मवद्भावोऽभाव । सकर्मकाणामिति । अन्योन्याश्लिष्यत इत्युदाहरणमात्रमेतन्न
 तु धर्ताहारविशिष्टक्रियाविपरकर्मवद्भावप्रतिप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । घातो कर्मण
 इति । कर्मण सत् कर्तुरित्यर्थः । कर्मणेति चोपादानादयमया लभ्यते,—'यस्य
 घातोर्यन्कर्म तस्यया क्रियया तु यत्रिय कर्ता तस्यैव घातोर्यदि भवति तत्र कर्म
 वद्ववति' । आहर कुम्भमिति । समर्थपरिभाषोपस्थानमन्तरेणापि भवत्वेषेष्टमिदं

उ] कर्मवद् हर्षादिश्लेषविशेषदर्शनात्संज्ञाति भावः । न चैव पत्यादिकर्तृत्वमपि
 धर्मादिरूपविशेषस्य दर्शनादिदमयुक्तम्, किञ्च पश्यत्यादीनां कर्तृत्वभावस्यैवोऽना-
 पत्तिः, कर्तुरे क्रियाहृतापराधाऽभावादिनि वाच्यम्, येन घातुना कर्तृत्वसाधारण
 पद इत्येन प्रतिपादने न—कर्तृत्वभावक । यथा पद्यात्, 'गच्छती'त्यादौ । तत्र
 निषयतासमवायाभ्यां ज्ञानमुभयनिष्ठम् । सयोगधोभयनिष्ठ । एव हासोऽपि । यत्र
 तु कर्तृत्वनिष्ठमरूप पद न कर्मस्थमानकादि । यथा भिरादिरित्यत्र तात्पर्यात् ।
 मतये—वक्ष्येत् सकर्मकाणामिति । अत्र सत्व—कारादिभिर्दकमाऽभारवत्तामन्य
 प्राऽकर्मकप्रहृगण पददर्शनादप्राप्ति तथात्वापत्तौ 'भामम्पचन्योदन स्वयमेव'त्यादौ
 कर्मवदकर्मस्थानि वचनेन कर्मवत्त्व प्राप्नोतीति सकर्मकाणां प्रतिषेध' इत्यावश्यक-
 मिति । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानं लक्ष्यं न स्यात् । नत्विति । उदाहरण
 वप्रस्तात्र विषय एव प्रतिषेध इति न धर्मिनष्यानिनि भावः । अन्ये त्विदमुदा
 हरणानित्यम्, आश्लेष—सयोगविशेषोऽनुकूलव्यापारः । तत्र सयोगाथपदेन तयो
 कर्मत्व, ध्यापाराधरत्वेन कर्तृत्वम् । तत्र सयोगोऽनुकूलक्रियाया कर्तृत्वोपयोगि
 त्वदपि व्यतिषेधोऽवश्यमतीत्यर्थः । अन्यथोभयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् । 'इमावा
 श्लिष्यत' इति यथा । भेद तन्व्यातिशाम्प्रत्यन्वस्य कर्मत्वमुपपद्यते । एवञ्च कर्म-
 त्वोपयोगिक्रियाया तु यत्रियस्य तदीयकर्तृभारान् कर्मवत्त्वाऽप्यपेरित्याह । नञ्
 त्यप्रे वक्ष्यते । ननु 'कर्मण' 'कर्तु'रिति गुणगद्विरुद्धमत्र आह—सत् इति । कर्म
 णेति चोपादानादिति । प्रत्यासत्त्येति भावः । समर्थपरिभाषोऽप्येव सिद्धमत्र
 आह—समर्थेति । एवञ्च दृश्यन् एकदेशुक्तिरिति ध्यानितम् । क्रियया कर्तृत्वपमा

‘कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । कर्तृस्थ
भावकानां कर्तृस्थक्रियाणां वा कर्ता कर्मवन्मा भूदिति ॥ न वक्तव्यम् ।
कर्मस्थया क्रियायाऽयं कर्तारमुपमिमीते, न च कर्तृस्थभावकानां कर्तृस्थ
क्रियाणां वा कर्मणि क्रियायां प्रवृत्तिरस्ति ॥

किं पुनः कर्मकर्तारि कर्माध्यमेन भवत्याहो स्वित्कत्राध्यमपि ? ॥ वि
चात ॥ यदि कर्माध्यमेन, - चक्षुःशृङ्गद्विधयो न सिध्यन्ति ॥ चक्षुः-अर्चीकरत्
कट स्वयमेव [इति] । चक्षुः ॥ शृङ्ग-नमते दण्ड स्वयमेव । शृङ्ग ॥
कुंक्षेधि - भिदुर वाट स्वयमेव ॥ अप च त्राध्यमपि सिद्धमेतद्भवति । किं तर्हीति ।
॥*॥ आत्मनेपदश्रादिविधिर्प्रतिषेधौ ॥*॥ आत्मनेपदं विधेयं, शब्दादीनां
च प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ उभय क्रियते न्यास एव ॥

प्र] रिति प्रदर्शनायोपन्यास । कर्तारमिति । कर्तृस्था क्रियामित्यर्थः । किं पुनरिति ।
किमनिदेशेन स्वाश्रय निवर्त्यते आहो स्वित्तेति प्रश्नः । यद्यपि स्वाश्रयमपि यथा
स्यादित्यत्र निर्णयं कृतस्तथापि दोषान्तरोद्भावनाय पुनर्विचार्यते । अर्चीकरतेति ।
यत्किणो प्रतिषेधेऽपि स्वाश्रयां चक्षुःशृङ्गां न प्राप्तम् । भिदुरमिति । कर्तारि कुरज्ज
प्रप्नोति । ‘अन्तस्य कर्ता कर्मव’दिति न तावत्स्थापितमिति वृद्धिधेरसिद्धिरुच्यते ।
उभयमिति । कर्तारं यः कर्ता तत्र परस्मैपदमिति परस्मैपदाभावादात्मनेपदं भवति ।
कर्तारि शक्तित्यत्र कर्तारिति योगविभागेन शब्दादीनां यथा बाधनं भवति । वार्थानि-

उ] ऽसम्भवादाह-कर्तृस्थामिति । भाष्ये-न च कर्तृस्थेति । तेषां धातूनां वाच्यया
फलरूपक्रियायां कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । करणद्वितुल्यक्रियेऽनिव्याप्तिकारणस्य
प्रत्यासर्त्येव सिद्ध्या ‘कर्मणे’ लुपादानसामर्थ्यात्कर्ममात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्थक्रिया
लभ्यते इति भावः । यथाश्रुतप्रागुक्तकथंयटरोन्या व्याख्याने तु जानान्यादिकर्तार्यपि
क्रियाकृतविशेषाऽनुपलम्बेन ‘चिन्तयती’त्याद्युपक्रमेणैतदुक्त्यसङ्गतिः । एतेन
क्रियायां क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थः इत्यपास्तम् । तदुक्तं हरिणा-‘विशेषदर्शनं
यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दरेव प्रकल्पिता ॥’
इति । अन्येषामिति । ‘मते’ इति शेषः । इदमेव मतं युक्तम्, उच्यते ।

दोषान्तरेति । तदुद्भावनपूर्वकं मुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः । प्रतिषेधेतीति । ‘न
‘दुहे’नि ‘णिश्री’नि च । शपाविति । नमतिविषयकमिदं । कर्तार्वेति । ‘शेषा’दिति सूत्रे
‘कर्तारि कर्मव्यतिहार’ इत्यतः कर्तारिति पदानुवृत्त्याऽयमर्थो लब्ध इति भावः ।
योगविभागेनेति । इदं यद्विधायके निरूपितम् । कर्मातिऽदेशो वाऽयमिति ।
एवञ्च परत्वादात्मनेपदविधिः शब्दाद्यर्थः सिद्ध इत्यर्थः । नन्वेव स्वाश्रयानुवृत्तिरेव

किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥*॥ कर्मकर्तारि कर्तृत्व स्वानन्वयस्य विवक्षित
त्वान् ॥*॥ कर्मकर्तारि कर्तृत्वमस्ति ॥ कुत ? ॥ स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वान् ।
स्वातन्त्र्येणैवाऽत्र कर्ता विवक्षित ॥ किं पुन सत स्वातन्त्र्यस्य विवक्षा, आहो
म्बिद्विवक्षायात्रम् ? ॥ 'सत' इत्याह ॥ कथं जायते ? ॥ इह भिद्यते कुमूलेनेति,
न चान्य कर्ता दृश्यते क्रिया चोपलभ्यते ॥ किं च भो विग्रहवर्तव क्रियाया
कर्ता भवितव्य, न पुनर्वातातपकाला अपि कर्तारं स्यु ॥ भवेन्मिदं यदि
वातातपकालानामन्यतम कर्ता स्यात् । यस्तु खलु निवातेनिरभिवर्षेऽचिरकाल-
कृतं कुमूल स्वयमेव भिद्यते तस्य नाऽन्य कर्ता भवत्यन्यदत्त कुमूलान् ॥
यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वस्तु यत्रान्य कर्ता नास्ति इह तु कैय न स्यात्-
ल्लयते केदार स्वयमेवेति, यत्रामा देवदत्तो दत्तहस्त समन्ततो विपरिपत
न्दृश्यते ? ॥ अत्रापि याऽस्मी मुकरता नाम तस्या नान्य कर्ता भवत्यन्यदत्त
केदारान् ॥ अस्ति प्रयोजनमेव ? ॥ किं तर्हीति ॥*॥ तत्रै ख्यन्त्ये कर्म-
प्र] देशे वाऽयमाधीनेत्यत्राऽविद्वद्धमिदेशेन स्वाश्रय तद्भवति न तु विद्वद्धमिति
शकदिसरम्भनदाभाव । स्वातन्त्र्यमप्येति । पच्यते जोदन स्वयमेव'नि विद्विनि
मात्रवाची पथि । तत्र जोदनस्य कर्तृत्वमेव । 'ल्लयते केदार' इति द्विधाभवनवाची
ल्लयतिस्त्वा च केदारस्य कर्तृत्वम् । क्रिया चेति । विशरणक्रियेत्यर्थ । किञ्च भो-
इति । कारणऽभाव विशरणाख्यकारणभावादवश्य केन चिद्व्यतादिना कारणेन भाव्य
मिति भाव । अन्यदत्त इति । कुमूलस्यैव विशरणक्रियाया कारणत्वोपपत्तावदवश्य
मानकारणान्तरकथनाया अयुक्तत्वादिनि भाव । मुकरतेति । द्विधाभवनलक्षण-
क्रियेत्यर्थ । अन्यथा पर्वनमपि देवदत्तो उनीयादिनि भाव । ख्यन्त्ये कर्तेति ।

उ] पर्यवसन्नस्य आह-यच्छेति । अतिदेशेन-तदाश्रयकार्येण । एवञ्च 'नमते दण्डोऽ-
र्थाकरते'त्यादी यत्रिचणोरभावे चक्षुषी भवतोऽन्यत्र च न भवत इति भाव ।
माप्ये-किमर्थं पुनरिदमुच्यते इति । कर्मण कर्तृत्वाऽसम्भवात् सूत्र व्यर्थमिति
प्रश्न । तन्माग्मवप्रदर्शयति-कर्मकर्तरीति । स्वातन्त्र्यस्य प्रज्ञानवाच्यार्थश्रयत्वम् ।
तच्च कर्मव्यापारमात्रस्य धावर्थेव सम्भवतीत्याह-पच्यते इति । कुमूले क्रियाऽ
दर्शनादाह-विशरणेति । भाष्ये-विग्रहवर्तवेति । मगरीरेण येननेनेवेत्यर्थ । निर-
भिवर्षे इति । अतएव इत्यर्थ । ननु मुकरता यदि प्रथोपपत्त्यापारस्वार्थि तस्य
देवदत्त कर्तेति, 'नाऽन्य' इति भाष्यमनुपपन्न स्यादत्त आह-द्विधेति । मुकरता-
विपरिपत्त्या मुकरताऽन्देनोन्यत्र इत्यर्थ । कर्मगतगौक्यं निरीक्ष्यैव देवदत्तादे
कर्तृत्वम्, नाऽन्यपेत्याह-अन्यथेति । एवञ्च गौक्यानिस्त्वविकल्पया विशमानोऽपि

वदन्तुदेश ॥*॥ तत्र एतन्तस्य कर्मवदन्तुदेशः कर्तव्यः । 'एतन्तस्य कर्ता-
 कर्मवदन्तुदेश' इति वक्तव्यम् ॥*॥ इतरथो हि कृत्यत्तरालयेषु प्रतिषेधः ॥*॥
 अक्रियमाणे हि लप्रहणे कृत्यत्तरालयेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् ।
 कृत्य-भेत्तव्यं कुसूल इति कर्म । स यदा स्वातन्त्र्येण विवक्षित-
 स्तदाऽस्य कर्मवदन्तुदेशः स्यात् । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्मिन् प्रति-
 पिद्धेऽऽत्मकाणां भावे कृत्या भवतीति भावे यथा स्यात् । [भेत्तव्यं कुसू-
 लस्य] भेत्तव्यं कुसूलेनेति । कृत्य ॥ क-भिक्ष. पुसूल इति कर्म । स यदा
 स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवदन्तुदेशः स्यात्तस्य प्रतिषेधो
 वक्तव्यः, तस्मिन् प्रतिपिद्धेऽऽत्मकाणां भावे स्रो भवतीति भावे स्रो यथा
 स्यात्-भिक्ष कुसूलेनेति । क. ॥ रालय-ईपद्मेदः कुसूल इति कर्म । स यदा
 स्वातन्त्र्येण विवक्षितो भवति तदाऽस्य कर्मवदन्तुदेशः स्यात्, तस्य प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । तस्मिन्प्रतिपिद्धेऽऽत्मकाणां भावे रत्तभवतीति भावे खैत्यथा स्यात्,-

प्र] एतन्तवाच्यो य कर्ता स एतन्तकार्य एव कर्मवदन्तुदेशः । तेन कर्मणि विधीय-
 मान्वा. कृत्यादयोऽनिदेशात्कर्मकर्तारि न भवतीति भाव एवोत्पद्यन्ते । ततश्चैतं कर्तु-
 रनभिहितत्वात्कर्मविभक्तीपठ्यतीये भवत-भेत्तव्यं कुसूलस्य भेत्तव्यं, भेत्तव्यं पुसूले-
 नेति । 'भिक्षते पुसूल' इत्यत्र च द्वितीया न भवति । एप्रहणस्याऽत्र प्रयोजन न दृश्यते ।

उ.] कर्तुव्यापारो न विवक्ष्यते । रिन्वनेपार्थत्वाद्वातुनां कर्मनिष्ठव्यापारमात्रपरत्वात्
 तदा कर्मणः कर्तृत्व । 'कर्मणा तुल्यत्रिय' इत्याद्याऽवस्थान्तरीयरमणा तुल्यत्रियत्व-
 मिल्येकार्यो विवक्षित इति दिक् । 'एतन्तस्ये'ति पठ्ये वाच्यवाच्यसम्बन्धे, निमित्त-
 निमित्तिभावे चेत्याह-एतन्तेति । 'एतन्तवाच्य' इत्यर्थस्य परत्वात्-तेनेति ।
 पठ्यतीये इति । 'कृत्यानां कर्तारि वै'ति वचनादिति भावः । यत्रापि स्वाध्यायाऽ-
 निष्ठत्वेभावे सिद्ध्यन्त्येवं तव्यादयस्तथापि 'भेत्तव्यं पुसूल स्वयमेवे'त्यपि स्यादिति
 शेषः । भाष्यस्यापि-भेत्तव्यं पुसूलेने'ति भाव एव कृत्यो यथा स्वादित्यर्थो बोधः ।
 एतन्तकार्यं एतेत्यस्य परत्वाद्-भिक्षते कुसूल इति । कर्तारि सेऽपि कर्मवदन्तु-
 वेन द्वितीया स्यादिति भावः । ननु व्यङ्ग्यविरलमेतत्, कर्मत्वेनाऽनभिहितत्वेन च ।
 तत्राऽनिदेशेन कर्मत्वेऽपि अभिहितत्वात्कथं द्वितीयेति चेत्, कार्यातिदेशेऽनेनपि
 द्वितीया विधीयतेतत्र चाऽनभिहिताऽधिकाराऽभाव इत्यभिमानात् । वस्तुतः 'कर्मव-
 दित्युक्ते कर्मणि यत्कार्यं येनोपाधिना यथा भवति तथा कर्तार्यपीत्यर्थादभिहितत्वेन
 द्वितीयाकारणस्य सुप्रत्याशान्तस्य कार्ये इति चिन्त्यपत्म् । अत्र-भिक्ष पुसू-

१ 'अभिदेशः' । २ 'अन्यथा' । ३ नास्तीदं क्वचित् ।

४ 'भावे कृत्यो' । ५ 'शितस्तदाऽस्य' । ६ 'पुसूल' ।

इंपद्मेद कुसूलेनेति ॥ तत्रहिं लग्रहण कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । क्रियते
 न्याम ण्व । द्विःशोशिष्यदिति द्विलकारको निर्देश ॥*॥ सिद्ध तु प्राकृत-
 कर्मत्वात् ॥२॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्राकृतकर्मत्वात् । प्राकृतमेवैतत्
 कर्म । यथा-कट करोति, शकट करोतीति ॥ कथ पुनर्जायते-प्राकृतमेवै-
 तत्कर्मोति ? ॥*॥ आत्मयोगोऽकर्मकर्तुं कर्मदर्शनात् ॥*॥ आत्मयोगोऽकर्म
 कर्तुं कर्म दृश्यते ॥ क ? ॥ ह्यन्यामान, ह्यन्यत जायतेति ॥ विषय उप

प्र] गत्रा दुग्ग पय इत्यत्र ददन इत्याहु । तथा अकर्मकत्वात्प्रयोगकर्मनेति वचनान्
 र्त्तरि भवितव्यमेव चेन, -भिन्न जुमूल स्वयमेवति । तथा च गिनोर्गोत्रासकर्म
 कर्तृकर्मणि वचन्यमिति गिनो प्रथम स्वयमेवति च कर्तृयुदाहरिष्यते । सिद्ध
 विति । प्राकृत स्वामाविक्रमवैतन्कर्म न त्वातिदेमिकमित्यर्थ । आत्मयोग
 उति । एकस्य वस्तुनो भेदेनाभा कर्मवेन कर्तृत्वेन च विवक्ष्यत इत्यर्थ । तदु
 क्तम् 'एकस्य वस्तुवस्थाभिभेदे च परिकल्पिते । कर्मत्वं करणत्वं च कर्तृत्वं
 चोपपायते' इति । कर्म दृश्यत इति । कर्मत्वं दृश्यत इत्यत्र । विषय उप-
 न्याय इति । अय भाव - अथान्ते आत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपदितात्वाद्युक्त कर्म
 त्वम् । इह तु 'ल्लयने केदार' 'पच्यते जोदन' इत्यादी यदा 'स्वय मिति शब्दो न
 प्रयुज्यते, तदात्मभेदादिविषयाया कर्मत्वाऽभावान्कर्तृत्वमेव द्विधाभवनादां केदार-
 दानामिति कर्मवदतिदेश कर्तव्य एव । 'नमने दण्ड' इत्यादी च प्राकृतकर्मत्वे

उ.] 'ने'त्यत्र । अत्र कर्मवत्त्वाऽभावेऽपि अकर्मकत्वनियन्तकर्तृत्वमादाय 'भिन्न
 जुमूल' इत्यस्य दुर्वागत्वेन तत्प्रवृत्तप्रत्ययोर्न फलमिति भाव । तद्वक्ष्यति-तथा
 हीयादिना । गत्रा दुग्गमिति । अत्र गो कर्मवत्त्वे'अप्रयाने दुग्गदीना'मिति वचना
 त्त्वमिदमेव कर्मणि च स्थान् । तदभाव तु कर्मान्तराऽभावापयस्येव कर्मणि क्ते
 'गत्रा दुग्ग पय' इति भवतीत्यर्थ । वस्तुतस्तु कर्मवद्भावेन कर्मणि क्ते 'परशुभिन्न
 जुमूल' इत्यादां तृतीयान्त पूर्वपद कर्मवाचकत्वात् उत्तरपदे प्रवृत्तिस्वरमित्यर्थव
 तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रवृत्तिस्वर प्राप्नोति, कर्तृरि तु नेति फल विशेषस्य
 म्प्रवृत्तता चिन्त्योऽय केन । कर्मणि प्रत्ययेनैव प्रयोगाणा सिद्धे सूत्र व्यर्थमित्या
 दाहून भावे-सिद्धमिति । आत्मयोग इति । आत्मवाचकपदस्यभिन्नाहारे
 इत्यर्थ । अकर्मकर्तृरिति । कर्मभिन्नस्य कर्तृरामन मत्त्वोऽपि कर्म दृश्यत
 इत्यर्थ । तथा 'भिन्नने कुमूल' इत्यादावपि आत्मन कर्तृत्वंकर्मत्वेव स्वारेण
 सिद्धम् । अत एव 'आत्मने'त्यर्थक 'स्वयमेवे'ति कर्मकर्तृदाहरणेषु प्रयुज्यत इति
 तापरम् । गमापत्ते-विषय इति । तत्र ह्यन्य वैषम्य दर्शयति-दृष्टान्त इति ।

१ 'ल्लय' । २ 'कर्मकर्तुं' । ३ 'ह्यन्यत जायतेति' 'आत्मना ह्यन्यते इति' ।

न्यास । 'हन्त्यात्मान'मिति कर्मं दृश्यते कर्ता न दृश्यते । आत्मना हन्यत इति च कर्ता दृश्यते कर्मं न दृश्यते ॥*॥ पदलोपश्च ॥*॥ पदलोपश्चात् द्रष्टव्य । हन्त्यात्मानमात्मो । आत्मना हन्यत आत्मेति ॥ क पुनरात्मान हन्ति को वाऽऽत्मना हन्यते ? ॥ द्वावात्मानो, अन्तरात्मा शरीरात्मा च । अन्तरात्मा तत्कर्म करोति येन शरीरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । शरीरात्मा तत्कर्म करोति येनान्तरात्मा सुखदुःखे अनुभवति । ॥*॥ सकर्मज्ञान्य प्रति

प्र]यन्त्रिचणो प्रतिषेधे शब्दो न स्याताम् । 'मिद्यते कुसूत्ने'ति च सकर्मकत्वाद्वातोर्भावेत्येन स्यात् । कर्मं दृश्यतइति । 'आत्मान'मिति द्वितीयान्तवाच्य कर्मं । कर्ता न दृश्यत इति । 'हन्ती'ति कर्तारि लभारोत्पत्तावपि कर्तृविशेषानुपादानादिनि भाव । कर्ता दृश्यत इति । तमन्तरेण क्रियाया अभावादाननेत्येतद्वाच्य इति भाव । कर्मं न दृश्यत इति । कर्तृविशेषव्यतिरेकेणऽन्यस्याऽत्र कर्मणो दुर्गपपादत्वादिति भाव । पदलोपश्चेति । गम्यमानार्थत्वादप्रयोग पदस्येत्यर्थ । यत्तु दृश्यते वेदार स्वयमेवे'ति वृत्तिवाररहदाहियते तत्र कर्मन्तराऽभावप्रतिपादनेन वेदारस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनाय स्वयशब्द प्रयुज्यते, नत्वेतत्कर्मवद्भावस्योदाहरण, स्वयशब्दस्यात्मनेनि तृतीयान्तार्थे वर्तनादात्मन कर्तृत्व वेदारस्य प्रकृतकर्मत्वसद्भावात् । द्वावात्मानाविति, -शरणावित्यत्र व्याख्यातमिति तत एवावधायम् । आसिष्यत इति । क्रियापत्स्य सयोगस्य कर्मणि दर्शनात्कर्मस्थित्यत्वमत्र द्रष्ट-

उ]भावे ॐ इति । इदमुपलक्षण तव्यादीनाम् । एतेन 'मिद्यते कुसूत्ने'नात्मे ति कर्म ष्येवाऽयमप्रयोग इत्यपास्त, भेत्तव्यमापद्धेदमित्याद्यसिद्ध्यापत्ते । न च तत्राऽपि कर्मणि, नियमेन नपुसकप्रयोगाऽनापत्ते । हृत्स्यमुक्त वैपम्य विषटयति भाष्ये-हन्त्यात्मानमित्यादिना । एवञ्चात्र शब्देन प्रतिपादनाऽभावेऽपि यथा कर्मत्व तथा प्रकृतेऽपि भविष्यतीति भाव । वैपम्यमुपपादयति-पदलोपश्चति । तच्चाचष्ट-गम्यमानेति । एवञ्च इणित्यव्याहारसम्भवाद्वाक्यैवदेशन्यायेन बोधसम्भवाद्वा तत्राऽऽत्मभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमिति वैपम्यमस्त्येवेति भाव । ननु कर्म वद्भावविषयेऽपि 'स्वय'मित्यस्य प्रयोग उदाहरणेषु दृश्यत इति तत्राऽप्यस्त्यवभेदस्य शब्देन प्रतिपादनमत आह-यस्त्विति । न खेतदिति । 'आत्मने'त्यर्थे 'स्वय'पदपठित विवाशितात्मकर्तृकमित्यर्थ । नन्वेकस्यैव वस्तुन कथं शब्दभेदमात्रेण भिन्नधर्मतेति शङ्कते भाष्ये-क पुनरिति । आत्मान हन्ति य आत्मा स च इत्यर्थ । औपाधिकभेदेन भेदमारोप्य भिन्नधर्मनेत्युत्तरादाय । सयोगस्य कर्मणाति । अन्योन्यसयोगवृत्तहर्षादिशरणस्येत्यर्थ । ननु सयोगस्य तत्कृत

यथाऽन्योन्यमाह्रियत इति ॥५॥ सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥ ['अन्योन्यमाह्रियत इति'] ? ॥ अन्योन्यमाह्रियत अन्योन्य
सहृद्यत अन्योन्य गृह्णीत इति ॥*॥ तपेर्वा सकर्मकस्य वचन नियमार्थम् ॥*॥
तपेर्वा सकर्मकस्य वचन नियमार्थं भविष्यति- तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्य
सकर्मकस्येति ॥ तस्य तद्वान्यकर्मकस्यापि प्राप्नोति-उत्तपति सुवर्णं सुवर्ण-
कार । उत्तप्यमानं सुवर्णं सुवर्णकारमुत्तपति ॥ ॥*॥ तस्य च तप कर्म-
कस्यैव ॥*॥ तस्य च तप कर्मकस्यैव कर्ता कर्मणोऽवति नान्यकर्मकस्येति ॥

प्र] यम् । तपेरेति । तप इति योगविभागेन नियम नियत इति भावः । ननु तप्यत
नपन्नापम' इत्यत्र कर्मस्थित्यया तु व्यक्तित्वं कर्तुर्नामिन्, उपवासादेस्तपम
कर्तव्ये तपत् स्वार्थत्वानापमस्य तु कर्तृत्वोऽर्थात्त्वान् । नैप दोषः । शरीरमन्तापलक्ष-
णात् क्रियायास्तु चत्वादवस्थाद्वयेऽपि शरीरमन्तापममेवापेन तापमस्य यत्तो

उ] पूर्वोऽर्थोऽर्थोऽपि सरवेनोत्तरात्या कथं कर्मस्थत्वमिति चेत् हर्षरूपविशेषस्य घाल-
र्थकर्मत्ववृत्तयेन कर्मस्थत्वमवस्थाशायान् । यथायुक्तीत्या नेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र
माप्यार्थं, कर्मपदेन तस्थक्रिया लक्ष्येन 'मथा मोशान्ती निवन् । अन्वतरक्रिया
प्रति कर्मस्थत्वमिति वा सयोगानुसृत्यक्रिया तादृशे वाऽपरस्मिन् कर्तरीति स्यादेव
प्रसङ्गः । यद्यपि 'देवदत्तादयः पचन्तीत्यादाविव धातुना भेदम्याऽप्रतीदित्याया
धवभेदहन वाम्नाव भेदमादाय तु चत्वाऽक्षति । 'कर्मत्वोपयोगिकर्मस्थक्रिया
कर्तृत्वोपयोगिक्रिया तु चत्वा यम्य कर्तुं रित्यर्थे तु न मानमिति बोध्यम् । एकयोगे
नियमद्वयाऽलाभाद्दृह-योगविभागेनेति । भाष्ये-क्रिमिड तप इति । सूत्रे
'तप कर्मकस्ये'त्यत्र तप' पदेन सिमुच्यत इति प्रश्नः । 'धान्तर्यं सन्ताप'
इत्युत्तरम् । तु गार्थं चादिति । 'तापम तपन्तपती त्यन्तं तु रयतीत्यर्थवगमान् ।
अर्जुनार्थं चादिति । 'तापमन्तापस्तप्यते' इत्यन्तोऽर्थयतीत्यर्थवगमादिति भावः ।

शरीरति । शरीरमन्तापलक्षणाया क्रियाया धवस्थाद्वयेऽपि तु चत्वात्, यत्
शरीरमन्तापलक्षणमर्जुनमेव तापमस्य व्यापारो नाऽय इत्यन्वयः । अथ भावः
'तपति तापम तप' इत्यस्य सन्तापविशेषस्यापम तपनीत्यर्थः । तपतिरन्ताऽन्त
भावेन श्रयः । तापमगतिशरीरमन्तापमामान्यानुसृत्यापारानुसृत्यापार सन्ताप
विशेषवृत्तिरिति बोधः । तदनुसृत्यो व्यापारश्च सन्तापविशेष स्वस्वावस्थानरूप
एव । तापम शरीरमन्तापमामान्यानुसृत्यापारश्च सन्तापविशेषस्वीकार एव । अर्थ
त्याग तापस्य कर्तृत्वम् । 'तापमन्तप सन्ताप्यत' इत्यत्र सन्तापविशेषाऽभिज्ञ
शरीरमन्तापाऽनुसृत्यापारस्यापमकर्तृक इति बोधः । कैयटे शरीरसन्तापपदेन

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'सन्तप्यत' । ३ पुन सकर्म' । ४ इति वचिन्न ।

किमिदं तप इति ? ॥ तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन ॥ क प्रकृत्यर्थं क प्रत्ययार्थं ? ॥ स एव सन्ताप ॥ कथं पुन स एव नाम प्रकृत्यर्थं स्यात्स एव च प्रत्ययार्थं ॥ सामान्यतपेरवयवतपि कर्म भवति । तथा स एतान्पोषानपुपैत्,—गोपोषमश्वपोष रैपोषमिति सामान्यतपेरवयवपुपि कर्म भवति । एवमिहापि सामान्यतपेरवयवतपि कर्म भवति ॥*॥ दुहित्त्वोर्वहुल सकर्मक्यो ॥*॥ दुहित्त्वो सकर्मक्यो कर्ता बहुलकर्म वद्भवतीति वक्तव्यम् । दुग्धे गौ पय [स्वयमेव] । तस्माद्दुग्ध्वर स लोहित फल पच्यते ॥ बहुलवचन किमर्थम् ? ॥ 'परस्मैपैदार्थम्' ॥ यद्येव नार्यो

प्र] व्यापार । क प्रत्ययार्थं इति । तापसेन तपस्तप्यत इति कर्मणि लकारोत्पत्तौ प्रकृत्यर्थस्यैव क्रियारूपस्य प्रत्ययार्थव दृश्यते । क्रियाकर्मणोश्च साध्यसाधनभावाद्भेदेन भाव्यम् । इह तु भेदाऽभावात् प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्तिः । अथ वा 'तप कर्मकस्येति वचनात् प्रकृत्यर्थस्यैव कर्मत्वमाश्रित, तच्च विरद्धमिति भावः । अत्र यवतपिरिति । विशेषतपिर्ज्ञानलक्षण तप इत्यर्थः । दुग्धे गौरिति । गौर्मुद्यति पय इत्यर्थः । दुहित्त्विकर्मत्वात्कर्मस्यक्रियातुल्यक्रियत्वेऽपि सकर्मत्वात्प्रश्ने वचनम् । 'फल पच्यत' इत्यत्र वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षयामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । अन्ये

उ] स व्यापार एव । तदेव चाऽर्जनमिति बोध्यम् । तत्र क्रियाविशेषणत्वात् 'स्तोत्रमेधते' इत्यादाविव तपस कर्मत्वमिति । भाष्ये—तपेरयमौणादिकोऽस्कारो भावसाधन इति । इदमुणादीनां व्युत्पन्नत्वमिति मते उक्तम् । अव्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिसम्भते पक्षे तु 'तप' शब्दस्य सन्तापोऽर्थ इति बोध्यम् । एतदेव परसम्भताऽन्वाख्यानो दक्षिणम् । ननु प्रकृतिप्रत्यययोरप्रकृतत्वात्प्रश्नाऽनुपपत्तिरत आह—तापसेनेति । प्रकृत्यर्थस्यैवेति । सन्तापस्येत्यर्थः । तस्यैव तप पदार्थत्वादिति भावः । प्रत्ययार्थत्वम् । निर्प्रत्ययार्थकर्मरूपत्वम् । यद्यपि क्रियाविशेषणरूपे कर्मणि लकारो न, कर्तृसाहचर्येण धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मण एव तत्र ग्रहणात्, तथाऽपि भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव । अत एव 'नोऽ'मिन्यादे क्रियाविशेषणस्यैव न्वनपुमकत्वे अपि । 'एतान् पोषानपुपैत्' इत्यादौ पुस्त्ववहुवचने इति बोध्यम् । ज्ञानलक्षण तप इति । ज्ञानजनकोपवागदिरूप मित्यर्थः । स एव सन्ताप इति भाष्यस्य—स एव सन्तापविशेष इत्यर्थः । विशेषेऽपि सामान्यसात्वात् 'स एव'त्यस्य नाऽनुपपत्तिः । भाष्ये 'एतान् पोषान्'नियस्य विशेषणमपेकाणि 'गोपोष'मिन्यादीनि घञन्तानि बोध्यानि । अन्यन्तमप्राप्त इति ।

१ 'प्रत्ययार्थं स्यान् एव प्रकृत्यर्थः' । २ 'अपुष्यत्' । ३ 'कर्मद्रुह उ भवतीति' । ४ इदं वचिष्ठ । ५ धाप्र—'बहु वचन परस्मैपदार्थम्' इति वार्तिकमामीदित्यन्ये ।

बहुलवचनेन । न हि परस्मैपदमिष्यते ॥ ॥ ॥ ॥ सृजियुच्यो इत्यस्तु ॥ ॥ ॥
 सृजियुच्यो मकर्मण्यो क्ता बहुल कर्मवद्भवतीति यत्तच्चम् । इत्यस्तु
 भवति । सृजे भ्रष्टोपपद्ये कर्तरि कर्मवद्भावो वाच्यश्चिणामनेपदार्थं । सृज्य-
 ते मालाम्, अमन्ति मालाम् । युनेन्तु न्याय्ये कर्मकर्तारि -यसोऽभावात् ।

प्र] श्राद्ध-पश्चिन्न विषये द्विकर्मसो वृत्तस्य पाठमन्तरेण फलप्राप्ताऽसम्भवाद्दुष्टो
 ऽकथितकर्म, तस्यैव च यदा कर्तृत्वविषयः तदाऽप्य कर्मवद्भावः । एतद्विषय एव च
 विषये कर्मवद्भाव इत्यनेन न पुनरोदन पचतीत्यादी । भ्रष्टोपपद्य इति । भ्रष्टायुक्त
 कर्तरीत्यर्थः । चिणामनेपदार्थं इति । इत्यना यगेन वाच्यते न तु चिणित्यर्थः । द्रवमि
 तु प्रहृष्टोराद्युदात्तः (भवति), यकि तु लस्यार्थवतुदानुदात्तत्वे यत् एवोदात्तत्वमिति
 इत्यन्यकोरत्रस्ये विक्षेपः । सृज्यते मालामिति । भ्रष्टया माग्य निष्पादयतीत्यर्थः ।
 अमन्ति मालामिति । माग्य निष्पादिनश्चातिपर्यं । यकोऽभावायेति । अमार-

उ] तु न्यत्रियत्वम्याप्यभावादिति भावः । स कर्मकाणाम्प्रतिषेधेनेतरमस्योक्तत्वन दुहि-
 माद्दृचपण च मर्मकृत्वप्रयुक्ताऽप्राप्तावेनैतस्य विश्वरूपोचितेति ध्वनयन्नाह-अन्ये
 त्वाहुरिति । वृक्षस्य पाकमिति । उरनिष्ठपाकानुत्प्लव्यापार विनैत्यर्थः । तदा
 च कागस्य कर्तृत्व बोध्यम् । एतच्च पक्षे फल्पाकानुत्प्लव्यापाराऽनुत्प्लव्यापारोऽर्थः ।
 तत्र फल्पाकानुत्प्लव्यापाराऽऽभ्रनन्वान् 'कर्तुरीभिननम'मिति वृत्त कर्म । तस्य
 कर्तृत्वविषया भाव्योदाहरणमाध्यायान् 'अस्थितकर्म'त्वत्र अस्थितपदमपिवाहित
 परम् । कर्मतेनाऽविवक्षितमित्यर्थः । किं त्वेन तर्हि विवक्षेत्प्राह-तस्मैव चेति । न
 तु तस्मिन्विषयता अस्य, दुहादिसु भावेऽङ्गात् । 'गौर्दुग्धे' इत्यपि 'कर्तुरी
 भिननम'मिति कर्मत्वे एवोदाहरण बोध्यम् । विभागात्तुत्प्लव्यापारार्थकत्वे एव दुष्टे
 स्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं, तत्रार्थे कर्मस्थितियया तु न्यत्रियत्वाऽनुत्प्लव्यापारादि
 त्वाद् । यद्यपि कागस्य कर्तृत्वविषयाया कर्मणि लकारऽपीद मिष्यति तथाऽऽयुद्
 म्बरस्य कर्तृत्वविषयायामुद्म्वर फल पचतीत्येवशात्तथे इदम् । न पुनरोदनमिति ।
 कर्मस्थितियया तु न्यत्रियत्वाऽभावादिति भावः । भ्रष्टायुक्ते कर्तरीति । मुख्ये
 कर्तरीत्यर्थः । भ्रष्टा- ताद । तेन युक्तो मुरय एव, तस्यैव क्रियानामादरादिति
 बोध्यम् । तेनाऽन्यन्त्याऽऽप्राप्ता विच्यथोऽयमत्र । इत्यन्यसोर्षिसापमाह-इत्यति षिति ।
 मुग्धकर्मवृत्तं निदर्शयति-प्रद्वयेति । तत्र सृज कर्तारि इत्यस्मिद् । चिणामने
 पदे एव कर्मवद्भावप्रकोचने । इत्यस्तु कर्मवद्भावव्यपक्षे बाग्य माभूदिति प्रति
 प्रगवमात्रम् । 'द्विवादिक सृजिर्कर्मक एव'ति तदर्थद्वयेत्येति केचित् । न्याय्ये
 इति । न्याय्य -ऽन्यस्यसृज 'कर्मवृत्तमिति । तदनुपपत्ते । तदप्रत्ययेपदे टति
 यावत् । मर्मकृत्वानुदात्तता विधिः । इत्यस्तु अग्रत एव विधीयत यमन्तरेने

युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥*॥ करणेन तुल्यत्रिय कर्ता बहुलम् ॥*॥ करणेन तुल्यत्रिय कर्ता बहुल कर्मवद्भवतीति वक्तव्यम् । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षैम् । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षमिति ॥*॥ सबत्यादीना प्रतिपेधः ॥*॥ सबत्यादीना प्रतिपेधो वक्तव्य । स्ववति कुण्डिकोदक, स्ववति कुण्डिकाया उदकम् । स्ववन्ति घलीकान्युदक, स्ववति घलीकेभ्य उदकमिति ॥ स तर्हि प्रतिपेधो वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य । 'तुल्यत्रिय' इत्युच्यते । त्रियान्तरं घाऽत्र गम्यते । इह तावत्स्ववति कुण्डिकोदकमिति,—विसृजतीति गम्यते। 'स्ववतिकुण्डिकाया उदक'मिति,—निष्कामतीति गम्यते । 'स्ववन्ति घलीकान्युदक'मिति,—विसृजन्तीति गम्यते। 'स्ववति घलीकेभ्य उदक'मिति,—पततीति गम्यते ॥*॥ भूषा कर्मकरौदिसना चाऽन्यत्रान्मनेपदात् ॥*॥ भूषाकर्मकरौदिसना चान्यत्राम्नेनेपदात्प्रतिपेधो वक्तव्य । भूपयते कन्या स्वयमेव । अबुभूपत कन्या स्वयमेव ।

प्र] प्रक्षेपाद्यग्न्यापनायेत्यर्थ । युज्यत इति । योगो ब्रह्मचारिण युनक्ति, सम्ब्रभ्रातीत्यर्थ । सतो ब्रह्मचारिण कर्तृत्वविवक्षायां 'युज्यते ब्रह्मचारी योग'मिति भवति । करणेनेति । बहुलप्रहणात्साध्वमिच्छित्तनीत्यादौ न भवति । स्ववति कुण्डिकेति । निष्कामदुदक निष्कामयतीत्यस्मिन्नेते तुल्यत्रियत्वात् प्राप्त कर्मवद्भावो निषिध्यते । विसृजन्तीति गम्यत इति। तथा च लोके कथ्यते 'वृषणोऽसौ न विशिन् स्वती'ति । विसर्गश्च दानमुच्यते इति तुल्यत्रियत्वाऽभाव । भूषाकर्मन्ति । कर्मशब्द त्रियावाची । भूषापल च शोभाख्यं कर्मणि ददते इति कर्मस्था भूषा । अप्यन्तार्थं च भूषाप्रहण,प्यन्ताना च वक्ष्यमाणेन यस्मिणो प्रतिपेधस्य सिद्धत्वात् । तेन अलं-

उ.] विशेष । यकोऽभावायेत्यस्य 'श्यास्त्व'त्यादि । योगो ब्रह्मचारिणमिति—पूर्वकक्षेयम् । 'सम्ब्रभ्राती'त्यस्य सम्बन्धानुवूलव्यापारवान् भवतीत्यर्थ । तत इति । प्रतियोगित्वावच्छिन्न सम्बन्धो युजेरर्थ । प्रतियोगिताश्रयत्वाच्च योगस्य कर्मत्वम् । यत्तु 'योग'मिति प्रतियोगे द्वितीया । एवयाऽकर्मवत्त्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यग्न्यापनाय श्यन्मानविधानार्थमिदमिति, तन्न, 'द्यजियुज्यो'रिति वार्तिके 'सकर्मकयो'रिति भाष्यविरोधापत्ते । भाष्ये परिवारयन्ते कण्टका इति । न च 'गिचधे'त्यनेनेव'मनेपद सिद्धम्, यत्रिचणौ तु 'गिभ्रन्धिग्रन्धी'नि प्रतिपिद्धावेवेतिव्यर्थमिदमिति वाच्य, कर्तृगामिन्वाऽभावेऽप्यामनेपदार्थं चिष्वद्भावावर्थं चार्तिकन्याऽवश्यत्वात् । स्ववति कुण्डिका उदकमित्यस्य निष्कामयतीत्यर्थ । स्ववति कुण्डिकाया इत्यस्य निष्कामतीत्यर्थ । तदाह—निष्काममिति । ननु विमर्गोऽपि विभागाऽनुवूलव्यापारो निष्कामगदानतिरिक्तोऽन आह—विसर्गश्च दानमिति । मुख्यदानपदार्थस्याऽत्राऽऽ-

मण्डयते कन्या स्वयमेव । अममण्डन कन्या स्वयमेव । किरादि-अवकिरते हस्ती स्वयमेव । अवाकीष्टहस्ती स्वयमेव । [गिरते ग्राम स्वयमेव । अर्वाष्टं ग्राम स्वयमेव] । मन् चिकीर्षते कट स्वयमेव । अचिकीर्षिष्ठ कट स्वयमेव ॥

न दुहस्नुतमा यन्त्रिणां ॥ ३११-९ ॥

॥*॥ यन्त्रिणो प्रतिपेय हतुगिगिभ्रूनामुपमङ्गानम् ॥*॥ यन्त्रिणो प्रति पेये हंतुमणिगिभ्रूनामुपमङ्गानम् कर्तव्यम् । गि-कारयते कट स्वयमेव । अर्वा करत कट स्वयमेव । गि ॥ गि-ठच्छ्रूयते दग्ड स्वयमेव । उद्गिरिप्रियत दग्ड स्वयमेव । गि ॥ गू-—गूते कथा स्वयमेव । अवोचन कथा स्वय मेव ॥ भारद्वाजीया पठन्ति ॥*॥ 'यन्त्रिणां प्रतिपेये गि गन्विप्रियङ्गुनाभने पदाऽनर्कणाणामुपमङ्गानम्' ॥*॥ इति ॥ [न दुहस्नुतमा] ॥

प्र] गृह्णे स्वयमेव कन्या, अममण्डन स्वयमेव कन्यति भवति । अवकिरत इति । हस्तिन कश्चित्पाम्वादिनाऽवकिरति, तत्र मौक्तिकान्कृन्वन् हस्ती विवक्ष्यते । चिकीर्षत इति । करोतिक्रियापेक्षमत्र कर्मम्यक्रियम्, इच्छा तु कर्तृम्यं, अर्थाच्च करोत प्राप्स्य, तदर्नत्वादिच्छाया । [कर्मवचमंगा तुल्यक्रिय] ॥

न दुहस्नु । यन्त्रिणोरिति । आमनेपदविभावकर्मका य धातवो निर्दिष्टान्ते यदा न्तर्भाषितेष्वर्णम्यकर्मका भवन्ति तदा कर्मवद्भावात् प्राप्ता यन्त्रिणो प्रतिपेयने । यथा 'विहृषते मन्धवा' । वनान्तीत्यर्थ । तान्यदा अन्यो वन्धयति तदा तपां कर्म

उ] रोप इति भावः । मिहृत्वादिति । वक्ष्यमाणेन यन्त्रिणो प्रतिपेये सिद्धाऽपि स्यतागिविपे चिष्वद्भावाऽभावात् ष्यन्तप्रिय एतप्रगतिरावश्यक, 'अन्यत्राम नेपदा'दियनेन तस्याऽप्यत्र निपेयात् । 'गिधन्वी'त्यनेन तु न गिद्धि, न हि चिभिपेयेन चिष्वद्भावनिपेयो लभ्यत इति चिन्त्यनेनत् । कर्तृत्वेन हस्तीति । अवकिरते-ध्यातो भवतीत्यर्थ इति भावः । आप्रस्थाना विशेषेण व्याप करोतां त्यर्थः । भाष्ये-अवाकीष्टेति । 'अन्यत्राऽमनेपदा'दिगुत्तेश्चिष्वद्भावाऽपि नति भावः । अत एवेद कर्तिक 'न दुहे'त्यत्र न पठितम् । विरार्परिच्छावाचकत्वान्कर्मम्यक्रिय त्वाऽभावमारद्भाह-करोतिक्रियापेक्षमिति । ननु यत् परलवाच्यस्य कर्मवद्भावात् सप्रधानात्म्यं न कर्मम्यत्वमित्यत आह-अर्थाद्येति । [कर्मवचमंगा] ॥

न दुहस्नुतमा । अकर्मकाणाम् कर्मम्यक्रियया तुल्यक्रियकर्त्रभावात्कर्मवत्त्वाऽपि प्राप्ता निपेधो व्यर्थोऽत आह-आमनेपदेति । सऽकर्मका भवन्तीति । 'तपो व्यापारनिवृत्तौ यदा कर्मरन्तृच'मिति शेषः । व्यहृषतेति । अत्र चिष्वद्भावोऽपि नेति वैयगशयमाहु केचित् । 'हृन्' इत्यनुवर्तमाने 'वे' शब्दकर्मण 'अकर्मकाद्ये'त्यत्राऽप्य निर्दिष्ट । परे तु पक्षे चिष्वद्भावे 'व्यवारिपते'त्यपि

कुपिरजो प्राचां श्यन्परस्मैपदं च ॥ ३।१।१० ॥

॥*॥ पुपिरजो श्यन्विधाने सार्वधातुकवचनम् ॥*॥ कुपिरजो श्यन्विधाने सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् ॥*॥ अवचने हि लिङ्गितो प्रतिषेधः ॥*॥ अक्रियमाणे हि सार्वधातुकग्रहणे लिङ्गितो प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । कुपिपाद स्वयमेव । ररञ्जे वस्त्र स्वयमेव । कोपिपीठ पाद स्वयमेव । रङ्गीष्ट वस्त्र स्वयमेव । त्रियमाणे चापि सार्वधातुकग्रहणे-कैतीह कुष्णाना पादा इत्यत्रापि प्राप्नोति । श्यना च स्यादीनां धाधन प्राप्नोति । कोपिप्यते पाद स्वयमेव । कोपिता पाद स्वयमेव । अत्रापि पाद स्वयमेव । रङ्गपते वस्त्र स्वयमेव । अरञ्जि वस्त्र स्वयमेव ॥ रङ्गा वस्त्र स्वयमेव ।

प्र] चम् । पुन सौर्यानिशयात्कर्तृत्वविबन्धात्-‘विदुर्वने मन्धरा स्वयमेव’ ‘व्यहृपत मन्धवा स्वयमेवेति यद्विचणौ न भवत । ‘उत्पुच्छयने गौ’रित्यत्राप्यन्तर्भावित्प्यर्थे वात्कर्मवद्भावाद्यन्विचणौ प्राप्ति । मृते कथेति । वचन शब्दप्रशसन फल वात्कर्मस्थम् । [न दुहस्तुनमा यमिगौ] ॥

कुपिरजो । यकि प्राप्ते श्यन्विधीयते, तेन श्यने नित्यादि रित्याद्युदात्त पद भवति । ‘शयनोर्नित्य’मिति नित्यथ नुमागम, -उप्यन्ती जड्वेति । सार्वधातुकवचनमिति । सार्वधातुवे विषयभूते श्यन्परस्मैपदे भवत इत्यर्थः । कुष्णाना इति । ‘ताच्छीन्यवयोवचने’ति ज्ञानश् । तत्र श्यन् प्राप्नोति, परस्मैपदं चान्वाचय शिष्ट मन्यते । श्यना चेति । विशेषविहितत्वादिति भावः । यत्र प्रतिषेधस्य

उ] बोध्यम् । यदि चिन्प्रतिषेधे चिष्वद्भावप्रतिषेधोऽपीष्ट स्यात्तर्हि ‘भूपाकमे नि पूर्ववार्तिकमप्यत्रैव पुन्यात् । एतद्वा तत्रैव पुन्यात् । विभेदेन करणाच्च चिष्वद्भावस्य प्रतिषेधोऽनेन नेति ध्वनयति । चिण उदाहरणमेकवचने बोध्यमित्याहुः । भारद्वाजीयाना ‘हेतुम’त्पदत्यागे बीजमाह-उत्पुच्छयतेति । अत्र यगादिकं न । मृते कथेति । ‘अत्रेति शेषः । प्रशसनपत्रक वचनं ब्रूतोऽर्थः, प्रशसनस्य कर्मनाम निष्पन्वाच्छब्दे प्रशसनवृत्तविशेषदर्शनाच्च कर्मस्थत्व बोध्यम् ॥ [नु दुहस्तु] ।

कुपिरजो । यदशयोविशेष दर्शयति-नित्यादिरित्यादिना । परस्मैपदस्य सार्वधातुवे विधानाऽमम्भवादाह-विषयेति । लिङ्गितो प्रतिषेध इति । तत्र नित्यात्मनेपदस्यैवैतत्त्वादिति भावः । ननु ‘कुष्णाना’ इत्यत्र परस्मैपदाऽप्रतेस्तत्साहचरित इत्यत्रापि नैत्यत्र आह-परस्मैपदश्चेति । विशेषविहितत्वादिति । लृट् लृङ् श्यन्तिरिक्ते श्यनधारिताभ्यादिद्विगित्यम् । ‘परत्वाद्वाध’ इत्युच्यते इति बधित् ।

१ च कश्चित् । २ इहापि प्राप्नोति कतीह पुष्णाना पादा इति । ३ इदं कश्चित् । ४ इत् पर ‘रङ्गपते’ इत्याद्युदाहरणं कश्चित् । ५ इत् परम्-‘अरञ्जो’त्याद्युदाहरणं कश्चित् ।

यत्तावदुच्यते “सार्धधातुकग्रहण कर्तव्य”मिति। न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ ‘सार्धधातुके य’गिति ॥ यदि तदनुवर्तने पूर्वस्मिन्न्योगे किं समुच्चयो-ए च सार्धधातुक धति, आहो त्विदुप्रहण सार्धधातुक विशेषणम् ? ॥ किं चान् ? ॥ यदि समुच्चय ‘कर्ताह भिन्दाना कुमूला’ इत्यत्रापि प्राप्नोति । अथ लप्रहण सार्धधातुकविशेषण-लिङ्गिणेन मिष्यति-भिभेदे कुमूः स्वयमेव, भिर्माष्ट कुमूल स्वयमेवेति ॥ अन्तु लप्रहण सार्धधातुकविशेषणम् ॥ ननु चोक्त ‘लिङ्गिणेन मिष्यतीति ॥ लिङ्गिण्यहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ ‘काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिङि’ ‘लिङ्गिण्यशिव’इति च । एव च कृत्वा साऽप्यशोषो भवति यदुक्त-‘कर्ताह कुणाना पादा इत्यत्रापि प्राप्नोतीति अत्रापि लविशिष्ट सार्धधातुकग्रहणमनुवर्तते ॥ यदुच्यते-’ श्यना च स्यादीना वायन प्राप्नाना”ति । यत्रतिषेयमन्धेन श्यन यश्चामि । ‘न दुहस्तुनमा यकिणी’ । तत ‘कुपिरनो प्राचांम्’ । कुपिरनो प्राचा यकिणी न भवत । तत ‘श्यन्परस्मैपद चेति ॥ यथैव तर्हि यको विषये श्यन्भयश्चेव चिगोऽपि विषये प्राप्नोति-अहोपि पाद स्वयमेव, आञ्जि उच्च स्वयमेव ॥ एव तर्हि द्वितीया योगविभाग करिष्यते [नदुहस्तुनमा] । न दुहस्तुनमा चिम्भवति । ततो ‘यक’ । ‘यक न भवति दुहस्तुनमाम् । तत ‘कुपिरनो प्राचा’ । [कुपिरनो प्राचा] यमन भवति । तत ‘श्यन्परस्मैपद चेति’ । अथ वाऽनुवृत्ति करिष्यते-‘स्यतामी ललुगे’ छि लुटि छे सिऽभर्वतीति । ‘कर्तरि णप्’स्यतामी ललुये छि लुटि छे सिऽभवतीति । ‘दिवादिभ्य श्यन्’ । स्यतामी ललुये छि लुटि छे सिऽभवतीति । ‘कुपिरनो प्राचा श्यन्परस्मैपद च’ । स्यतामी ललुये छि लुटि छे सिऽभवतीति ॥ अथ वाऽन्तरङ्गा स्यादथ ॥ कान्तरङ्गता ? ॥ लैकाराव न्यायामेव स्यादथ । सार्धधातुके श्यन् ॥ [कुपिरनो प्राचा श्यन्] ॥

[न्येनेति। तन यत्र यत्र प्राप्तस्य प्रतिपत्तत्र श्यन्परस्मैपदे भवता नान्यत्रति स्यादि वयन न भवत । लकारावस्थायामेवेति । अह्नप्यव व्यदगोषु विशेषविहिता स्यादगो

८] भाष्ये-पूर्वस्मिन्न्योग इति । ‘कर्मवर्तमान’त्वत्र । ए च सार्धधातुके चेति । सार्धधातुकयोर्वाङ्मयवेन स्थित कर्मवदिन्यर्थ । भिन्दाना इति । चणप् । तत्रापि लेति । ‘कुपिरनो’ इत्यत्रापि । लादेशसार्धधातुकविषय इत्यर्थ इति भाव । प्रकृतेश्चैव लादेशोऽपि । निरवकाशत्वाऽभावेऽपि विशेषविहित्वस्य पूर्वप्रकृति

१ ‘कुप्य’ । २ च क्वचिन् । ३ ‘इति प्राप्नोति’ । ४ ‘इति’ ।

५ इद क्वचिन् । ६ इति क्वचिन् । ७ ‘त्यवस्था’ ।

धातोः ॥ ३।१।९१ ॥

आ कुतोऽय धात्वधिकार ? किं प्राग्लादेशाहो स्वित्वा तृतीयाध्यायपरि
समाप्ते ॥ १ ॥ *॥ धात्वधिकार प्राग्व्यदेशान् ॥ *॥ प्राग्लादेशाद्धात्वधिकार ॥
॥ - ॥ लादेशे हि व्यवहितत्वादप्रसिद्धि ॥ *॥ अनुवर्तमाने हि लादेशे धात्वधिकारे
व्यवहितत्वादप्रसिद्धि स्यात् ॥ किञ्च स्यात् ॥ *॥ आये योगे नै व्यवहाये तिष्ठ
स्यु ॥ *॥ आघे योगे विकरणैर्व्यवहितत्वात्तिष्ठो न स्यु । पचति पठतीति ।
इदमिह सम्प्रदायं विकरणा क्रियन्तामादेशा इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥
परत्वादादेशा ॥ नित्या विकरणा । कृतेष्वप्यादेशेषु प्राप्नुवन्त्यकृतेष्वपि प्राप्नु
वन्ति । नित्यत्वाद्विकरणेषु कृतेषु विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशा न प्राप्नुवन्ति ॥
अनवकाशास्तर्ह्यादेशा ॥ सावकाशा आदेशा ॥ कोऽवकाश ? ॥ य एते
लुग्विकरणा, श्लुविकरणार्थे, लिट्ठुटौ च ॥ - ॥ न स्यादेव टेषुना यद्विधत्ते ॥ *॥
यच्च टिम्नञ्जर्जना 'टरेत्व विधत्ते तच्च विकरणैर्व्यवहितत्वादादेशाना न स्यात् ॥
॥ *॥ एष शित्त्वम् ॥ *॥ एकारश्च शित्कर्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥
शित्त्वस्यैवेति सर्वादेशो यथा स्यात् । अत्रियमाणे हि शकारे 'तस्मादित्यु-

प्र] भवन्ति, पूर्वं तैश्च श्यनो विरोधाद्भाषितत्वात् सनियोगादिष्ट परस्मैपदमपि न भवति ।

धातो । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादधिकारत्वमस्य ज्ञायते न त्ववधिविशेष ।
अथापि स्वरिते सति नाधिमारो भवतीति व्याख्यान तथापि दुर्लभ्यत्वात् ज्ञायते
च स्वरितत्व धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञानमिति पृच्छति—आ कुत इति । आघे
योग इति । 'नित्तस्त्री'त्यत्र । विकरणैरिति । स्यादयोऽत्र विकरणा अभिप्रेता
न शमादय, तेषा सार्वधातुश्रयत्वाद्कृते त्वादेशे प्राप्त्यभावात् । यदा तु सार्व

उ] प्रयोजकनेति भाव । परे तु 'स्यनासी' इति सूत्रे आयादय' इत्यत 'आर्द्धधातुके'
इत्यनुवर्त्य तत्त्वावस्थायामेव स्यतामी । अतोऽकृतेष्वेकादेशेषु तत्र प्रवृत्ति । इदमेवा-
ऽभिप्रेत्य भाष्ये—सावस्थायामित्युक्तमित्याहु । श्यनो विरोधादिति । उभयो
परत्वाऽमम्भवन्पो विरोध ॥ [कुपिरजो प्राचा श्यन्] ॥

धातो । तथाऽपीति । धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थं प्रतिज्ञान यस्वरितत्व तत्
हेति न ज्ञायत इति योजना । 'अनुदात्तद्धित' इत्यादिभिर्लादेशविधानात्तत्र धात्व
धिकारऽभावाद्भाष्ये उक्तम्—आघे योग इति । सर्वेषामेतन्नियामकत्वात्तिष्ठस्त्री-
त्यस्याऽऽद्यत्वमिति भाव । 'आये योगे धातोरित्यस्य सम्बन्धे व्यवधाने तिष्ठो
न स्यु'रिति सम्बन्ध । 'पचति पठती'ति भाष्योदाहरणाऽमहति मत्वाऽऽह—
यदा प्विति । इदमेवाऽभिप्रेत्य विकरणनामादेशाऽपेक्षया नित्यत्व वक्ष्यति । भाष्ये—

१ इदं कश्चिन्न । २ ओः कर्त्तव्यम् । ३ 'च' कश्चिन्न । ४ 'मत्तात्' । ५ 'त्वात्त्वात्' ।

त्तरस्यादे परस्येति तकारस्यैवे कृते द्वयोरेकारयो श्रवण प्रमत्त्येन । निवृत्ते
 पुनर्लादेशे धात्वधिकारेऽण्यस्य विधयो भवन्तीत्येकारस्य एकारवचने प्रयो
 जन नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकार मर्वादेशो भविष्यति ॥*॥ यच्च लोटो
 विधये ॥*॥ [यच्च लोटो विधीयते] तच्च विकरणैर्ध्वंशदित्वाच्च स्यात् ॥
 किं पुनस्तत् ? ॥ 'लाटो लटुत्' 'ए' 'मंछंपिच्च' 'वा छन्दर्मा'ति ॥
 ॥*॥ यच्चोऽयुक्त लङ्गोऽन्तश्च न स्यात् ॥*॥ [यच्चाऽयुक्त लङ्गोऽन्तश्च
 न स्यात्] ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ 'नित्य दित' 'इतश्च' 'तस्यस्यमिषा ताम्
 म्नाऽम्' 'लिट् मांशु' 'यानुहरर्मर्गदेवृदात्तो टिबो'ति । तस्मात्प्राग्वादेशा-
 द्वाचधिकार ॥ यदि प्राग्वादेशाद्वाचधिकार । अकार शिक्तर्तव्य ॥
 किं प्रयोजनम् ? ॥ 'सिमर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अनुपनमाने पुन
 लादेशे धात्वधिकारे 'तस्मादित्युत्तरस्यादे परस्येति यकारस्याऽवे द्वयोर
 कारयो पररूपेण सिद्ध रूप स्यात् 'पेच यूय' 'यक्र यूय'मिति ॥ ननु च
 निवृत्तेऽपि लादेशे धात्वधिकारेऽण्यस्य विधयो भवन्तीत्येकारस्याऽकार
 वचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वाऽन्तरेणापि शकार मर्वादेशो भविष्यति ॥
 अत्यन्तदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ वक्ष्येतेन 'अकारस्या
 कारवचन सममङ्गुयार्थ'मिति ॥ [*॥*॥ 'मार्द्धधातुकमज्जाया धातुप्रहणैर्' ॥*॥]
 आर्द्धधातुकमज्जाया धातुप्रहण, कर्तव्य धातो परस्यार्द्धधातुकमजा यथा
 म्यादिह मा भूदक्षत्र वृश्ननेति । तस्मात्प्राग्वादेशे धात्वधिकारोऽनुवर्त्य ॥

ननु चोक्त'माद्ययोगे न व्यवाये तिट् स्यु'रिति ॥ नैव दोष । आनु-
 पृत्यांश्चिदमेतेन । नात्राऽकृतेऽप्यादेशेषु विकरणा प्राप्नुवन्ति ॥ किं कारणम् ?
 मार्वधातुके विकरणा उच्यन्ते । न चाऽकृतेऽप्यादेशेषु मार्वधातुकत्वं भवति ॥
 ये तर्हि नैतस्मिन्विशेषे विधीयन्ते ॥ के पुनस्ते ? ॥ स्याद्य ॥ अत्रापि विहि-

प्र] धातुक इति विपरमसमीपसम्बन्धाऽकृतेऽपि त्यदेशे शक्यतीना प्राप्तिरस्ति । द्वयोरेका-
 रयोरिति । यद्यप्येकस्याप्राग्वादेशान्वादेशश्रवणद्वारेण तस्यापि श्रवणप्रमत्त इति
 भाव । अकार इति । यत्स्यस्य स्थाने विधीयते । यकारस्याच्च इति । ननु
 उ] टिच्यज्ञानामिति । इमं कृत्कारवचनमित्यर्थ । एकारस्यैकारवचने इति । यद्यपि
 विशेषवेदित्वात् 'टिच' इति कश्चित् 'लिट्मन्तरो'रिति प्राप्नोति तथापि एका-
 रस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोजन नास्तीति व्याख्येयम् । सर्वादेशो भविष्यतीति ।
 निर्दिश्यननपरिभाषयेति भाव । यस्यस्येति । 'परमैवज्ञाना'मित्यनेन । भाष्ये-
 मार्वधातुके विकरणा इति । विपरमस्यान्तु परिभाषया स्वयमेति भाव ।

१ श्लोचवर्त्तकम् । २ इदं कश्चित् । ३ विधये । ४ इदं कश्चित् । ५ 'तत्रापि' ।

तविशेषण धातुग्रहण-‘धातोर्विहितस्य लस्येति ॥ यद्येव विन्दतीति णल-
 दय प्राप्नुवन्ति ॥ धातुनाऽत्र विहित विशेषयिष्यामो विदिना चाऽऽनन्तर्य-
 ‘धातोर्विहितस्य लस्य विदेरनन्तरस्ये’ति ॥ इह तर्हि-अजक्षिष्यन् अजगरि
 प्यसिति,-अभ्यस्ताऽनेतुर्भवतीति जुस्भाय प्राप्नोति ॥ अत्रापि धातुना
 विहित विशेषयिष्यामोऽभ्यस्तेनानन्तर्य-‘धातोर्विहितस्याभ्यस्तादनन्तरस्ये’-
 ति ॥ आत इत्यत्र कथं विशेषयिष्यसि ? यदि तावद्धातुग्रहण विहितविशे-
 षणमाकारग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,-अलुनसपुनसि यत्रापि प्राप्नोति अथाऽऽ
 कारग्रहण विहितविशेषण धातुग्रहणमानन्तर्यविशेषणम्,-अपिबन् अजिग्रसि
 स्यत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि धातुग्रहण विहितविशेषणमाकारग्रहणमान
 न्तर्यविशेषणम् ॥ ननु चोक्तमलुनसपुनसित्यत्रापि प्राप्नोतीति ॥ नैष दोष ।
 लोपे कृते न भविष्यति ॥ नाऽत्र लोप प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ इत्वेन
 घाध्यते ॥ नाग्रेत्य प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तिभावेन घाध्यते ॥
 नात्राऽन्तिभाव प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ जुस्भावेन घाध्यते ॥ नाऽत्र
 जुस्भाव प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ लोपेन घाध्यते ॥ लोप इत्वेन इत्वं
 मन्तिभावेनाऽन्तिभावो जुस्भावेन जुस्भावो लोपेनेति चक्रकमव्यवस्था
 प्रसज्येत ॥ नास्ति चक्रकप्रसङ्ग । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण
 भवितव्यम् । शास्त्रेण नाम व्यवस्थाकारिणा भवितव्यम् । न चाऽत्र
 ह्लादिना मुहूर्तमपि शक्यमवस्थानुम् । तावद्येवाऽन्तिभावेन भवितव्यम् ।

प्र] पच् य इति स्थिते परत्वादिद्विप्रोति । नैष दोष । अकारो नित्य, कृते
 ऽर्पादि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । इत् तु कृतेऽकारे चन्द्रदित्वाऽभावात् प्राप्नोतीत्यनित्य ।
 यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्त्या अकारस्याऽनित्यत्व तथापि कृताऽकृतप्रमङ्गित्वा
 नित्यत्वमस्त्येव । न च शब्दान्तरप्रतिकृतमनित्यत्वमिह सर्वत्र दात्र आश्रीयते ।
 तावयेवेति । कृत एव क्षिराब्देऽऽन एव विस्तरण इत्यर्थ । आयत्ता
 दिपूपदेशिवद्बचनानुपदेशकाल एव क्षस्याऽन्तादेशेन भाव्यमिति भाव । प्राप्ति

उ] अत्राऽर्पाति ‘सिद्ध’मिति शेष । कथं?, तत्राह-धातुग्रहणमिति । टेरेत्यसिद्धये
 विषयसाक्षमीवादिनोऽपि विहितविशेषणमावश्यकमिति भाव । अपिबन्सिति । शबे
 कदेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणादिनि भाव । ‘ल्ल शाकटायनस्येति नुरप्राप्त ।
 वस्तुतः कश्चिद्विहितविशेषणमिति सर्वत्र तदेषाश्रयणीयमिति न नियम इति
 न दोष । भाष्यकारस्तु तथाऽऽश्रयणेभ्युपेत्यवादेन दोषाऽभाव प्रतिपादयति ।
 चक्रकमव्यवस्थेति-भाष्ये । चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थ । आयत्तादिष्विति ।
 आदिना शोऽन्तस्यापि ग्रहादिति भाव । उपदेशकाल एवेति । उपदेशोत्तरकाले

अन्तिमात्रे कृते लोपः । लोपेन व्यवस्था भविष्यति ॥

यदप्युच्यते एतद् द्वितीयमिति क्रियते, न्याम एव ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि? ॥ प्रयोजनं प्रातिपदिकप्रतिदेश ॥*॥

प्रातिपदिकप्रतिदेशं प्रयोजनम् । घातोन्त्यदादयो यथास्तु प्रातिपदिकान्मा भूवक्षति ॥ नैनदन्ति प्रयोजनं, साधने तन्वदादयो विधीयन्ते, साधनं च क्रियाया । क्रियाऽभावसंज्ञनाऽभाव, साधनाऽभावादस्यपि धावधिकारे प्रातिपदिकान्तप्रदादयो न भविष्यन्ति ॥ - ॥ स्वपादिपु (तर्हि) ॥*॥ स्वपादिपु तर्हि प्रयोजनम् । स्वपिति । सुरैर्वाति मा भूत् । ॥*॥ अङ्गमन्त्रा च ॥*॥ अङ्गमन्त्रा च प्रयोजनम् । यस्मात्प्रत्ययविधिन्दादि प्रत्ययेऽङ्गमिति घातोर्द्वयज्ञानिदा भवति । ॥*॥ कृमज्ञा च ॥*॥ कृमज्ञा च प्रयोजनम् । घातोर्विहितं प्रत्यय कृमज्ञो भवतीति कृमज्ञा सिद्धा भवति ॥*॥ उपपदमज्ञा च ॥

प्र.] पदिकान्मा भूवक्षति । द्वितीयादिवर्ति भावः । साधन इति । प्रवृत्ति वाच्यान्तरक्रियान्माधनमभवे सन्धान्तरान्तरादिरङ्गक्रियान्माधने तन्वदादयो न भविष्यन्ति । द्वितीयादयस्तु प्रातिपदिकान्ते विधीयमाना सन्धान्तरवाच्यक्रियायैव एव साधने वचनान्तर्भाववन्तीति भावः । स्वपादिष्विति । येऽप्यप्रगत्या क्रियावचना आगवन्त्वादितुन्वान्तेभ्यस्तन्वदादयो मां भूवत् । न हि ते घातवः । पाठेन धनुमजयान्माया निरम्नत्वात् । तत स्वपितीति प्रयोजन्ये सुरैर्वाति प्रयोगाऽप्यप्रग, ततः प्रयथापत्तिनां भूदित्यर्थः ।

अङ्गमन्त्रेति । अगनि धावधिकारे धनुमर्गममुदायस्य क्रियाविशेषवाचिन्वात्तत प्रत्ययविधने तन्वदादयश्च सन्धान्तरादिप्रगद — अङ्गमन्त्रेत्वादावित्यर्थः । तत्रै-

उ] कानान्तरात्पूर्वमेवेत्यर्थः । भाष्य-अन्तिमत्वे कृते लोप इति । नवाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतेऽप्यन्ती लोपपूर्वं स्थानिकत्वात्वेन शिवा तुम्प्रदोति अनादन्वेऽन्तरङ्गत्वदिनि वाच्य, 'शितु'मित्यत्रेऽरम्योच्चारणार्थत्वेनाऽन्विधिवचन स्थानिकत्वाऽभाव इत्याशयात् । वस्तुन 'आत्' इत्यत्र सिद्धहोऽनुगतेऽन्तन्मन्त्रभाष्ये, 'चिदु लुडी'नि मृत्स्यभाष्ये चोन्त्वेन न काऽपि दोषप्रसङ्ग इति ध्येयम् । प्रकृत-मृत्स्यभाष्यन्त्वेऽदेरुत्ति । द्वितीयादीति । ता हि यथा सन्धान्तरवाच्यक्रियाऽप्ये स्वप्रकृतार्थस्य र्मन्त्रे विधीयन्ते तथा तन्वाद्गोऽपि सुरैरित्यर्थः । द्वितीयादिभ्यो कर्मस्यमुपादायनि-प्रवृत्तीति । येऽप्यप्रगोति । स्वप्यप्रगत्वात् क्रियावाचकत्वमेव न स्तीति भावः । तत प्रत्ययस्येतिरिति । 'मुग्नी'त्वेनददत्तमुपे-रित्यर्थः । भाष्ये-कृमज्ञा च प्रयोजनमिति । एतदन्वधिकारे धातोर्विहितस्य

१ इदं वचनं । २ 'तन्वदादयः' । ३ 'सुपितीति' । ४ 'धातुविहितस्य प्रत्ययस्य कृमज्ञा' ।

॥०॥ उपपदमज्ञा च प्रयोजनम् । तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे यत्सप्तमीनि-
दिष्टं तदुपपदसज्ञं भवतीत्युपपदसज्ञा सिद्धा भवति । कृदुपपदमज्ञे तावन्न
प्रयोजयत । अधिकारादप्येते सिद्धे ॥ मृपादिषु तर्जन्सज्ञा च प्रयोजनम् ॥

॥*॥ धातुग्रहणमनर्थकं यद्विधौ धात्वधिकारात् ॥०॥ धातुग्रहणमनर्थकं ॥
किं कारणं? ॥ 'यद्विधौ धात्वधिकारात्' । यद्विधौ धातुग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते ।
तथावश्यमनुवर्त्यम् ॥*॥ अनधिकारे ह्यङ्गसज्ञाऽभावः ॥*॥ अनधिकारे हि सत्य-
ङ्गमज्ञाया अभावः स्यात्-हरिष्यति हरिष्यतीति ॥ यदि तदनुवर्तते चूर्णचुरा-
दिभ्यो णिजभवति धातोश्चेति धातुमात्राण्णिच्प्राप्नोति ॥०॥ हेतुमद्वचन तु ज्ञापक-
मन्यत्राऽभावस्य ॥०॥ [हेतुमद्वचन तु ज्ञापकमन्यत्राऽभावस्य] ॥ यदयं हेतुमति
चेत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न धातुमात्राण्णिजभवती'ति ॥ इह तर्हि कण्ठा-
दिभ्यो यानवति धातोश्चेति धातुमात्राद्यकप्राप्नोति ॥*॥ कण्ठादिषु च व्येव-
देशिवद्वचनात् ॥०॥ [कण्ठादिषु च व्यपदेशिवद्वचनात्सिद्धम्] । यदयं कण्ठादिभ्यो

प्र] तस्मिन्निति । सत्यस्मिन्धात्वधिकारे 'तत्रोपपद'मित्यस्य तच्छब्देन परामर्श उप-
पद्यते नान्यथा । यदयमिति । यद्यविशेषेण धातुमात्राण्णिच्स्यात्तत्र, करणे धरो-
रर्थे विधीयमानो हेतुमत्यपि करणे सिद्ध इति पुनस्तत्र णिच न विदध्यादित्यर्थः ।
चुरादिग्रहण तु 'प्रानिपदिवादात्त्वर्थ' इत्याद्यर्थं स्यादित्यज्ञापकम् । व्यपदेशिवद्वच-
नादिति । धातुव्यपदेशो विद्यते येषां ते पञ्चादयो धातुपाठपठिता व्यपदेशिनस्ती-
न्तुभ्यं कण्ठादयो वर्तन्ते । यत्र कित्त्वेन तेषां धातुत्वानुमानात् । तदयमर्थः—यदि
धातुमात्राद्यप्रत्यय स्यात्तत्र कण्ठादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, तेषामपि क्विवावाचित्वा-

उ] कृत्स्नत्वम् । अन्यथा स्यादीनामपि तत्त्व स्यादिति भावः । एव 'चिल लुवी'
त्यादिलुटन्ते उपपदे इत्यादिप्रमेणाऽर्थं स्यादिति बोध्यम् । अधिकारादप्येत इति ।
'हृदतिष्' 'तत्रोपपद'मित्यनयोराधिकारत्वादित्यर्थः । ननु 'चुरादिभ्य' इत्यनेन
स्वार्थं विधानात्प्रयोजकव्यापारे णिजयं 'हेतुमति चै'त्वावश्यकमत आत्-यद्य-
विशेषेणेति । हेतुमत्यपीति । अपिना स्वार्थरूपररणमद्ग्रह । नन्वेव चुरादि-
ग्रहणमेव ज्ञापक इमिति नोक्तमत आह-चुरादीति । प्रानिपदिवादात्त्वर्थं 'सद्गाम
युद्धे' इत्यादितद्रणपठितेभ्योऽधातुभ्यो णिजार्थमित्यर्थः । परे तु चुरादिग्रहण
स्वार्थरूपकरणे विव्यर्थम्, अन्यथाऽन्यधातुभ्य इव तेष्योऽपि प्रयोजकव्यापाररूपे
करणे एव स्यात् । एवय 'प्रानिपदिवादान्वर्थ' इत्यस्याऽनार्पित्वेऽपि न दोष
इत्याहुः । धातुमात्राद्यक इति । धातुमात्राद्यको विधायनेन तेषामपि यत्र सिद्ध-

१ यत्तदिति क्वचिन्न । २ इति क्वचिन्न । ३ 'न्यत्राऽप्रसङ्गस्य' ।

४ इदं क्वचिन्न । ५ 'कण्ठादिभ्यो व्यप' ।

यामवर्तीत्याह तत्रापयव्याचार्यो 'न घातुमात्राद्यम्बवती'ति ॥ अथ वा कण्ठ्वादीनेत्र घातुग्रहणेनैऽभिसम्बन्ध्याम् - 'कण्ठ्वादिभ्यो घातुभ्य' इति ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३।१।२२ ॥

'स्य'ग्रहणं किमर्थम् । 'तत्रोपपदं सप्तमी'तापत्युच्यमानं यत्रैव सप्तमी श्रूयते तत्रैव स्यात्-तन्म्येरम कर्णेनच । यत्र वनेन शब्दन निर्देश क्रियते- 'सप्तम्या जनैर्' इति । इह न स्यात्-कुम्भकारो नगरकर । स्यग्रहणे पुन क्रियमाणं यत्र च सप्तमी श्रूयते यत्र च [सप्तमी] न श्रूयते यत्र चेतरे

प्र] घातुनात्राद्यकं निद्वत्वात् । अथ वेति । सामानाधिकरन्धनं सप्तम्यं सप्तमि मनु च्याश्रयस्याऽऽयुक्तं इति भावः । अर्द्धघातुकमत्राऽप्यत्र घातुप्रकारा नोप्युच्यते । यत्किंचात्रोपपत्तयानुगमस्य विहितविशेषणार्थत्वाज्जुगुम्भत् स्यमित्यादा अर्द्धघातुकमत्रानिद्वत् सिद्धं वात् । सामानाधिकरन्धनो द्वितीयातुग्रहणानुवर्तनात् ।

तत्रोपपदं । स्यग्रहणमिति । सप्तमीशब्दनं आहचर्यान्मूत्रपु सप्तमिनिर्दिष्टा प्रतीयन्त इति प्रथमः । यत्रैव सप्तमीति । मुन्यार्थसम्बन्धे गौर्ग्रहणस्याऽन्यायत्वात्-सप्तम्या एवोपपदसज्ञा स्यात् । सज्ञाविधौ प्रथमग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिपेक्षात् । गन्तागस्तु सप्तमिपरिभयोपस्थानत्तदन्तर्भवति स्यात् । यत्र वेति । सप्तमीति यदा स्पष्टप्रकाशं तथा सति 'सप्तम्या जनैर्'इति शब्दवत् स्यात्, उपपत्तादिभिर्द्वयं कुम्भ शरादियु त् नैव स्यादित्यर्थः । स्यग्रहण इति । स्यग्रहणं तु सति सौत्रसप्तम्यु

ठ] चादित्यर्थः । विहितविशेषणेति । स्वरितत्वद्वयं प्रतिपत्तौ तस्यामर्थाद्धानो-रिति च निहितेत्यर्थः चार्थं इति भावः । तदग्रह-जुगुम्भत् इत्यादि । नन्वेकं घातुग्रहणेन कथमेवोऽर्थो लभ्येताऽन आह-सामिधातोरिति । 'वामरूप' इत्यप्यसिद्धा एवेति एतद्भावे यमादिभिः पितृ सप्तमेश स्यादिति न शक्यम् ॥

तत्रोपपदं । ननु 'स्य'ग्रहणाऽभावः सप्तम्या एव सज्ञा स्यादन् आह-सप्तमी-शब्देनेति । सूत्रस्यमतस्यन्तपदनिर्दिष्ट सप्तमीपदेन लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु प्रथमं ग्रहणे तदन्तप्रदृशत्वक्यं सप्तम्या एव सजेत्यन्त आह-सजेति । नन्वेवमुपपदममा माऽपि सप्तमीमात्रस्य स्यादन् आह-समागमस्त्विति । सूत्रे सप्तमीपदं धिमक्तिपरं स्यन्परं वा । अथै सप्तम्या एव सज्ञा । अन्ये तु यत्र सप्तमीपदं तत्रैव स्यादित्यह-यदेति । तथा सति । तदेत्यर्थः । इत्यादाविशदिना 'सप्तम्या चोपपीडे'ति गङ्गात् । ननु 'स्य' ग्रहणेऽपि कुम्भादीनां सप्तमीस्यत्वाऽभावत्वात्क्यमुपपदं तत्राह स्यग्रहणे त्विति । अथ भावः-सप्तमीपदं तदन्तरं, सप्तमिर्गो प्रत्ययादे तदन्त-विधिप्रतिपेक्षस्तु उद्देश्यप्रत्ययादे एव । तन्म्यत्वच सज्ञाच्यत्वमिति तदग्रह-सौत्रसप्त

शब्देन निर्देशं क्रियते यत्र-चान्येन [शब्देन] सप्तमीत्यन्वाये सिद्धं भवति॥

अथ 'तत्र'ग्रहणं किमर्थम् ॥ *॥ तत्रग्रहणं विपर्ययार्थम् ॥ *॥ [तत्रै
ग्रहणं क्रियते ॥ किं प्रयोजनं ? ॥ विपर्ययार्थम् ।] । विपर्ययं प्रतिनिदिश्यते ।
तत्रैतस्मिन्वावधिकारं यत्सप्तमानिर्दिष्टेन्दुपपदसज्ञा भवतीत्युपपदमज्ञा
सिद्धा भवति ॥ *॥ उपपदमज्ञायां समर्थवचनम् ॥ *॥ उपपदसज्ञायां समर्थ
ग्रहणं कर्तव्यम् । 'समर्थमुपपदं प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-
आह्वरं कुम्भं कराति कटमिति॥ [अथ] क्रियमाणे चाऽपि समर्थग्रहणे 'महान्त

प्र] पलक्षितस्य सज्ञाविधानात्सर्वत्र सिध्यतीत्यर्थः । अथ तत्रग्रहणमिति । 'धातो'रि
त्यनुवर्तनादस्मिन्नेव धात्वधिकारे उपपदमज्ञा भविष्यतीति प्रश्नः । तत्रैतस्मिन्निति ।
तत्रग्रहणेनाधिकारपरामर्शः स्पष्टः प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः । अथ योपपदमज्ञोत्तर
धात्वधिकारादत्रैव धात्वधिकारे भविष्यतीति प्रश्नः । प्रतिसूत्रमधिकारः आश्रीयमाण
गौरवः स्यात् । तत्र'ग्रहणे तु क्रियमाणे अनेनैवैववाक्येन परिपूर्णत्वात्सज्ञाविधीयत
इति प्रतिपत्तिलापवः भविष्यतीत्युत्तरम् । समर्थवचनमिति । इह यदा त्रिव
प्रतिपदिकार्थं स्वार्थद्वयान्तरात्प्रत्ययान्तरात् विभक्तिमन्तरेण कर्माऽधिकारणमुपपदं न
भविष्यतीत्यवश्योत्पत्तव्यं विभक्त्या । ततश्च पदविधित्वात्समर्थपरिभाषायां उपपदान
भवत्येव । चतुष्पदपक्षे पदपक्षे वा प्रातिपदिकस्यैव कर्मादिवाचित्वात्पदविधित्वा

उ] म्युपलक्षितस्येति । सौत्रसप्तम्यन्तपदयोष्यस्येत्यर्थः । धातोरित्यनुवर्तनादिति ।
धातोरित्यधिकारनिहितप्रत्ययविधौ सप्तमीम्यमित्यर्थादिति भावः । धातोरित्यनुवर्तना
वपीदृशार्थाऽल्लभादाह-अथ वेति । अत्रैवेति । न तु 'स्त्रिं लुक्'त्याशयिनि भावः ।
'उपपदसज्ञा सिद्धा भवती'ति भाष्यस्याऽपीश्वरपक्षे स्पुत्तया सिद्धा भवतीत्यर्थः ।
विभक्तिमन्तरेणेति । सामन्तरेण कर्मत्वात्तद्भावादिन्यर्थः । शब्दस्य कर्मत्वादि हि तद्वि
शिष्टार्थवाचनत्वमेवेति भावः । चतुष्पदपक्षे इति । 'शौनर्कसमभिन्यहारे चतुष्कं प्राति
पदिकार्थं' इति पक्षे इत्यर्थः । प्रातिपदिकस्यैवेति । चिन्त्यमिदम् , पदपक्षेऽपि
स्योतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधनत्वात्तद्भावात् । प्र विना जयत
प्रकृतययोधकत्ववत् । एवञ्च तत्पक्षेऽपि पदविधित्वं दुर्वारमेव । तन्मादयमत्र
भाष्यार्थः , सुबन्तत्वेन पदत्वेन वा यत्र निमित्तता तत्रैव तत्परिभाषाप्रकृतेरिति
प्रकृते तदभावापरिभाषाऽनुपस्थित्या समर्थग्रहणं कर्तव्यमिति युक्तमाभाति । भाष्य
समर्थमुपपदमिति । सामर्थ्यं प्रलासत्या प्रत्ययान्तेनैवेति बोध्यम् । प्रत्ययस्यो
त्पत्तौ निमित्तं यत्समर्थं सप्तम्यन्तपदवाच्यं तदवोपपदमज्ञामिति वक्तव्यमित्यर्थः ।

१ 'यत्र चान्येन' । २ इदं वचिष्य ।

३ 'उपपद' । ४ 'सप्तम्यातिरिक्तं चतुष्पद' ।

कुम्भ करोती'त्यत्रापि प्राप्नोति ॥ न वा भवितव्यं महाकुम्भकार इति ? ॥
 भवितव्य-यद्वैतद्राक्ष्य भवति-महान्कुम्भो महाकुम्भ, महाकुम्भ करो[ती]ति
 महाकुम्भकार[इति] । यदा त्वेतद्राक्ष्य भवति-‘महान्त कुम्भ करोती’ति, तदा
 न भवितव्यम् । तदा च प्राप्नोति, तदा मा भूदिति ॥ यत्तावदुच्यते-‘समर्थ-
 ग्रहणं कर्तव्य’मिति । न कर्तव्यम् । ‘घातो’रिति वर्तते ‘घातो कर्मण्य-
 ण्भवति’ । तत्र सम्प्रग्राहेतदन्तव्य-‘यस्य घातोर्थेऽङ्गं ति । यदुच्यते-
 ‘क्रियमाणे चापि समर्थग्रहणे महान्त कुम्भं करोतीत्यत्रापि प्राप्नोती’ति ।
 ‘उपपद’मिति महतीयं मजा क्रियते । मजा च नाम यतो न लक्ष्यः ॥
 कुत एतत् ? ॥ एतदर्थं हि मजाकरणम् ॥ तत्र महया संज्ञाया करणे
 एतत्प्रयोजनम्-‘अन्वर्थमजा यथा विज्ञायेत’ । उपोर्धैरि पदमुपपद’मिति ।
 यच्चाऽप्योर्धैरि न तपद, यच्च पद न तदुपोर्धैरि । यावता

प्र.] भावात्मनर्थपरिभाषानुपस्थानात्मनर्थवचन कर्तव्यमिति भाव । आह कुम्भमिति ।
 कुम्भशब्द उपपदे करोतेरुच्यते स्यात् । उपपदसमासस्तु सामर्थ्याऽभावात् स्यात् ।
 महान्तं कुम्भमिति । महत्त्वबुद्धेः कुम्भस्य करोतीना सामर्थ्यमस्तीति भाव ।
 यदि चाऽत्र प्रच्य स्यात्तदा कुम्भशब्दस्य कारदानेन समासे कृते कारार्थं एकार्थ-
 भावान्महच्छब्देन समासो न स्यात् । मुपपदमुपपदस्याप्युपपन्नत्वात् । उपपदसमासे
 नृनीयान्तस्य मु-ग्रहणस्य निवृत्तावपि प्रयनान्तस्यानुवर्तनान्ममायाऽभाव । न त-
 द्मिति । पदसमुदाहृतादिनि भाव । यच्च पदमिति । ‘महान्त’मिचेत्तत् । कुम्भ-
 मिचेत्तच्च यद्यपि पद भवति उपोर्धैरि च, तथापि सापेक्षं वादस्यमर्थ्याऽप्रययौच्यति-

उ] ननु ‘महान्त कुम्भ’मिति सविशेषो कथं सामर्थ्यमन आह-महत्त्वबुद्धेः स्यात् ।
 विशिष्टस्यैव कर्मत्वेन विशिष्टेन सामर्थ्यमस्तीति भाव । तदा न भवितव्यमिति
 भाष्ये । ‘अने’ति शेष । तदा च प्राप्नोतीत्यस्याऽपि-‘अ’त्वेव शेषो न तु ‘महाकुम्भ-
 कार’ इति, तदुपपद-महच्छब्देन समासो न स्यादिति । कारार्थविशेषण-
 तनोपस्थितस्यैव विशेष्यत्वाऽसमभेदे महच्छब्देन कुम्भशब्दस्य कर्मणो न
 स्यादिति भाव । बहुलवचनेनोत्तरपदे ‘विशेषणे विशेष्ये’त्यस्य तत्रयवभूता-
 नाम्बुद्धेनिशान्तिरमायात्वात् निवृत्ते समर्थपूत्रे भाष्ये घनितत्वादिति निम्नित
 नमर्थपूत्रे भाष्ये । न च पूर्वं कर्मणोऽपि, उपपदसमासस्य परत्वादेति
 धेयम् । ननु मनुशनेनैवोत्तरसमनानो भवितव्यत्वेन आह-मुपपन्नमुदा-
 हृतस्येति । वस्तुतः प्रयनान्तनिवृत्तावपि मनुशनेन समासेऽपि ‘कुम्भ’शब्द-
 स्तेनरसदत्वाऽभावत्वात्त्वाऽभावे ‘महान्त कुम्भकार’ इत्यनेनैव स्यात्त्वात्तरेति भाष्य-

१ इति क्वचित् । २ ‘उपोर्धैरि’ । ३ ‘एतत्तु’ । ४ ‘कारस्याऽनिष्टत्वा’ ।

चेदानीं पदगन्धोऽस्ति पदविधिरयं भवति । पदविधिश्च समर्थानां भवति ।
 तत्राऽसामर्थ्यात् भविष्यति ॥ अथ च्यन्त उपपदे विमणा भवितव्यम्—
 भुम्भं कुम्भ करोति कुम्भीकरोति मृदमिति ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं
 कारणम् ? ॥ [॥ * ॥ प्रकृतिविक्षितत्वात् ॥ * ॥] प्रकृतिविक्षायां चिद्विधीयते ।
 तत्सापेक्षम् । सापेक्षं चाऽममर्थं भवति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति—'इच्छा-
 म्यहं काशकटीकार'मिति ॥ इष्टमेवैतन्नोर्दीपस्य ॥ * ॥ निमित्तोपादानं च ॥ * ॥
 निमित्तोपादानं च कर्तव्यम् । 'निमित्तमुपपदं प्रत्ययस्ये'ति वक्तव्यम् ।
 ॥ * ॥ अनुरादाने ह्यनुपपदे प्रत्ययप्रगल्भः ॥ * ॥ अक्रियमाणे हि निमित्तोपादानेऽ

प्र] निमित्तं न भवति । अन्वर्थसजाकरणादेव सप्तमीनिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकृत्यर्थविशेषणाना
 प्रत्ययार्थानां तद्विशेषणानां चोपोच्चारि(त्)त्वाभावादुपपदसंज्ञा न भवति । पदविधि-
 रिति । पदनिमित्तत्वात्प्रत्ययविधेरिति भावः । अथ च्यन्त इति । इह ह्य चित्त्वा-
 पेक्षत्वे प्रत्ययो न भवति 'महान्तं पुत्रमिच्छती'ति । ह्य चित्तु भवति माणवक मुण्ड
 यतीति, तत्र सन्देहात्प्रश्नः । च्यन्तस्य चाऽव्ययत्वेऽपि कर्मत्वं मन्यते । सस्वभूतत्व-
 स्याऽनिवर्तनात् । प्रकृतिविक्षायामिति । प्रकृतिविकारयोरभेदविवक्षायां चिद्वि-
 धीयते । तत्राऽवश्यं विकारेण प्रकृतिविशेषोऽपेक्षणीयः । तदनपेक्षायां चैवभावात् ।
 ततश्च यथा महान्तं कुम्भं करोतीत्यत्राऽप्यन भवत्येवं मृदं कुम्भीकरोतीत्यादावपी-
 त्यर्थः । काशकटीकरोतीत्यत्र चिद्व्याऽप्यप्रत्ययो भवति । तस्मिन्नुत्पन्ने काशकटीकात्

उ.] शयः । यदुक्तं 'कुम्भशब्दस्य 'कारशब्देन समास'इति, तदपि चिन्त्यम्,
 कुम्भशब्दस्य वेबलस्य सविशेषणत्वेनाऽसमर्थत्वात् । समासविधौ समर्थ-
 परिभाषोपस्थानेन समासाऽप्राप्तेः । भाष्यं तु सर्वथा समासाऽभावेऽप्युपापत्ति-
 परतया योजयितुं शक्यमेवेति दिक् । यावता चेदानीमिति भाष्यमवतारयति—
 कुम्भमित्येतच्च यद्यपीति । समाधानाशयमाह—तथाऽपीति । भाष्ये 'गन्ध'शब्द-
 संबन्धवाची, स च महासंज्ञानग्रप्रत्ययविधौ पदत्वेन निमित्तत्वात्पठ एव । अमा-
 नर्थ्यात्प्रत्ययाऽभावे चोपपदसंज्ञाऽपि फलाऽभावाज्ज्युपपदसंज्ञायां समर्थवचनमर्थ-
 वमिति भावः । एवमयं सुयन्तस्योपपदत्वम् । 'स्वाम्यकर्णयो'रित्यादी तु ताप्रकृतिरे-
 लक्षणा । इष्टमेवाऽभिप्रेत्य 'उपपदमिति'ति सूत्रे प्रथमान्तमुपपदस्याऽपि निवृत्ति-
 भंगवतोत्तेजो दिक् । कर्मत्वं मन्यत इति । 'स्वरादेव'दिति शेषः । तत्र हेतु-
 नाह—सप्येति । चिद्व्ययत्वेऽपि एवाश्रयसत्त्वभावात्स्य निवृत्तां मानाऽभावादिति
 भावः । 'सस्वभूतस्ये'ति पाठेऽपि भावे क्तः । प्रकृतिविक्षायामिति भाष्यस्य,—
 प्रकृतेर्विकृत्यभिज्ञत्वेन विवक्षायां विवृतिवाचनचित्त्वित्यर्थः । तन्फलमाह—
 प्रकृतीति । तत्राऽवश्यमिति । नन्वेवं नित्यमापेक्षत्वेनाऽमानर्थ्याऽभावाद्गुणार्थः,

मुपपदेऽपि प्रथय प्रयज्येन ॥ निर्देश इदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥*॥ निर्देश
सजाकरणार्थं ॥*॥ [निर्देश सजाकरणार्थं] ॥ यदोपपदे प्रथयन्मदोप
पदसजा वक्ष्यामीति ॥ तत्तद्निमित्तोपादानं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ।
॥*॥ तत्रवचनमुपपद[सजा]मत्रियोगार्थम् ॥*॥ तत्रवचनं क्रियते तदुपपद
[सजा]मत्रियोगार्थं भविष्यति । कर्मण्यपि प्रयोज्यते तत्र चेत्प्रथयो भवतीति ॥

ननु चान्यत्तत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् ॥ किम् ? ॥ 'तत्रग्रहणं विपर्यय-
मिति । अधिकारादप्येतत्पिदम् ॥ [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

कृदतिङ् ॥ ३।१।९३ ॥

प्रतिष्ठिति किमर्थम् ? ॥ पचति करोति ॥*॥ अतिष्ठिति शक्यमस्तु
म् ॥*॥ कस्मात् पचति करोति ? ॥ घातो परस्य कृत्पज्ञा प्राक्

प्र] कृत्पज्ञा परी तस्मा परीति समास । समासस्यैव चेट्त्वनोपात्तत्वात् वाशाना
कटीसार इति वाक्यं न भवतीत्याट् । निर्देश इति । 'कर्मणी नि सन्वत्समीविज्ञाना-
त्पथेव कर्मणि प्रथयो भविष्यतीति भाव । निर्देश सजाकरणार्थं इति । यदे-
त्यज्ञानमनुनामिकं च प्रतिज्ञायते तथाऽर्थनिरपेक्षं कर्मणी यादिसप्तमी उपपदं शालि-
मूर्तिरिति भाव । अर्थानपेक्षया तु सप्तम्याऽप्यस्यार्थेय कर्म स्यादथा 'घ कर्मणि
ट्' इति । तथा च उपपदं च न प्रजायते । अर्थानपेक्षत्वे च सप्तम्या घातोऽप्यपि
कर्म चोपपदमत्रमित्यर्थं स्यादिति कर्मण प्रथयोत्पत्तिनिमित्तत्वं न प्रजायेते ।
तत्रवचनमिति । तत्रैव मति प्रथयो भवति गगर्तीति तत्रग्रहणं भवते । कथमिति
चेत्-उच्यते, -प्रथय इत्यत्रानुवर्तते । तत्रोपपदं, सप्तमास्थमुपपदसज भवति ।
तत्र चोपपदे प्रथयो भवतीति । [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

उ] नदनपेक्षया चेरभावेन अन्यन्म्य नित्यगापेक्षताया उपपदित्वादिति चेन्न
महद्विषयं नीयम् । मम तु प्रतिभाति, -न नित्यगापेक्षत्वं तर्हि प्रयोजकं, किन्तु गम-
कम् । एतत् नित्यगापेक्षत्वेऽप्यगमस्त्वात् इति । 'वाशकटीसार'मित्यत्र तु
गमकं च कृत्पज्ञायेति स्पष्टयेद 'समर्थ'सूत्रे 'मुप आसन' इति सूत्रे च भाष्ये
सूमांशम् । भाष्ये-अधिकारादर्थात् । गन्तविसारादेतस्मिन्धात्वधिकार इत्यर्थं
वत्तत् एव प्रतिमूत्रमुपपदगणविधानेन 'सल्लिगोपशित'न्यासात्तत्र सन्वेन प्रथयो
भवेत्प्रति किं 'तत्र' प्रथयेति चेत्, तदभावे 'नन्वाचपशित्त्वन्पि सम्भाव्येते'ति
स्पष्टप्रतिरस्त्यर्थमिति तत्त्वम् ॥ [तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्] ॥

कृदतिङ् । भाष्ये उपदेश्याद्-पचतीत्यदि । गद्विर्त्तऽऽ-शक्यमकर्तुमिति ।

१ इदं कथितम् । २ 'च प्रथया' । ३ 'पठति' ।

४ इदं भाष्यमिच्छन्ते । वार्तिकमित्यन्वये । ५ 'प्रतीयते' । ६ गद्विर्त्ते ।

लादेशाद्वात्वधिकार ॥ एवमपि स्थानिवद्भावात्कृत्सञ्ज्ञा प्राप्नोति ॥ अथाप्रति
 ङित्युच्यमाने यावता स्थानिवद्भावात् कथमेवैतत्सिध्यति ? ॥ प्रतिपधवचन
 सामर्थ्यात् ॥ अथ वा तिङ्भाविनो लकारस्य कृत्सञ्ज्ञाप्रतिषेध ॥ किं च
 स्याद्यद्यत्र कृत्सञ्ज्ञा स्यात् ? ॥ 'कृत्प्रातिपदिक मिति प्रातिपदिसञ्ज्ञा स्यात् ।
 प्रातिपदिकैदिति स्वायुपति प्रसज्येत ॥ नैप दोष । एरुवादिष्वर्थेषु
 एरुदयो विधीयन्ते ते चाऽत्र तिङोक्त एरुवाद्य इति कृत्प्रोक्तार्थंचाल मरि
 प्यन्ति ॥ टावादयस्तहि तिङन्तान्मा भूवैश्रिति ॥ स्त्रिया टावादयो विधी
 यन्ते, न च तिङन्तस्य स्त्रीचेन योगोऽस्ति ॥ अणादयस्तर्हि तिङन्तान्मा भूव
 श्रिति ॥ अपत्यादिप्रथमव्यञ्जनादयो विधीयन्ते न च तिङन्तस्याऽपत्यादिभि

प्र] कृदतिङ् । स्थानिवद्भावादिति । अति ङिति प्रतिपध स्नाश्रयमेव तिङ्
 कृत्सञ्ज्ञा वाधितुमुन्महते नन्प्रतिदशशास्त्रण प्रसक्त्याम् । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति
 प्रतिषेधो वेति वचनादिति भाव । प्रतिषेधेति । अन्यथाऽनर्थक प्रतिषेध स्या
 दिति भाव । अथ वेति । तिङ्भावी लकार एव तिङ्शब्दनोच्यते इति मूलोच्छेद एव
 कृत्सञ्ज्ञाप्रतिषेधेन क्रियते । टावादय इति । यथा सायनाश्रयसरयानिभक्तवच
 चनाद्युपतिस्तर्धेव तद्गतलिङ्गाश्रयाद्यादय स्थिति भाव । स्त्रियामिति । शब्दशक्ति

उ] नदुपपादयति स एव-धातो परस्येति । 'धनो'रिति पदनुचार्थधनो परत्वेन
 विहितस्येत्यर्थ । अत एव वक्ष्यति-प्राक्त लादेशाद्वात्वधिकार इति । एवञ्च तिङ्पु
 कृत्सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इति भाव । तस्मात्प्रत्ययमेवदेशी शङ्कते-एव
 मरीति । सिद्धान्ती शिष्यकुट्टिपरीभार्थ प्रतिवन्दीमह-अपेति । एकदेशात्-प्रति
 षेधेति । तृतीयाऽध्यायान्तं धात्वधिकारे तिङो व्याहृत्या तत्प्रार्थन्यमन वाह-
 अथ वेति । तिङ्भावीति । अत एवाऽऽमन्तविश्लकारस्य कृत्वम्भवत्येव, तस्य
 तिङ्भावित्वाऽभावात् । तिङ्भावि वस्य फलोपहितस्यैव निवश्वर । मूलोच्छेद
 इति । मूलभूते लकार एव कृत्वोच्छेद क्रियते इत्यर्थ । 'भोभगा' इति सूत्र
 भाष्योक्तरीत्याऽल्लिभि वादप्यत्र स्थानिवत्त्वप्रातपथ इयपि बोध्यम् । अथ तृतीयाऽध्या
 यान्त धात्वधिकारेऽपि भाष्ये पात्राऽभावान्निपधम्प्रत्याख्यनुमाह-किञ्च स्यादिति ।

एरुवादिष्विति । नूक्तऽध्यायान्त्ये एरुवादा र्मवमात्रप्रतिपत्तय द्वितीयावत्
 'पचति एरु'त्यादी र्मवस्त्वोच्छेदे द्वितीया स्यात् । द्विज- 'एरुवचननुत्तम' इति
 तदुपर्युपनि चेन्न र्मवस्याऽपि वाक्येन प्रत्याख्या तदनुपपत्ते । तिङोक्ता इत्यस्य
 च-तिङ्गन्तिसाधनेनोक्त इत्यर्थ । 'एकन्यादि'ष्वियादिपदन र्मव'शरीरानां प्रहण
 बोध्यम् । उन्मगाऽप्यविपर एवेत्यासनात् । तिङन्तस्येति । तदर्थविज्ञाना इत्यर्थ ।

१ 'व्याप्रातिपदिकादिति' । २ इति कश्चित् ।

धोगोऽग्निः॥ अथापि कथं चित्रोऽग्नौ स्यादेवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्जाप-
यति-‘न तित्त्वात्तद्वाद्यो भवन्ती’ति, उच्यते क्व चित्तद्धितत्रिंशो तित्त्वात्
करोति ‘अतिशयने तमत्रिंशो’ ‘तित्त्वात्’ [इति] ॥ इह तर्हि पचति पचतीति,-
‘ह्रस्वस्य पिति कृत्ति तुम्भवती’ति तुक् प्राप्नोति ॥ घातोरिति वर्तते ॥ एव
मपि ‘चिद्धीर्षता’त्यत्र [अपि] प्राप्नोति ॥ अत्रापि शपा व्यवधानम् ॥ एकादेशे कृते
नास्मि व्यवधानम् ॥ ‘एकादेशे पूर्वविग्री स्यानिवद्भवती’ति स्थानिवद्भावा-
द्यवधानमेवेति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पद्मसूत्रविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृती-
यस्याऽध्यायस्य प्रथमे पाठे षष्ठममाहिकम् ॥ [समाप्तमिदं वाक्यपदान् शक्यम्] ॥

प्र] स्वाभाव्यासाधनाश्रयमह्वोशदानमस्मि तित्त्वात्तन्म्यन लिटोपादानमिति भावः ।
घातोरिति । ‘गलादे’रित्यत्र । एकादेश इति । ननु स्थानिवद्भावात् बाधित्वा पर-
त्वात्तन्म्यत्वात्तन्म्यन भाव्यम् । नैष दोषः । परशब्दोऽत्रवाचिलान् स्थानिवद्भावात् एवा-
न्वद्वान्तस्य बाधः । अन्वदिति प्रत्याख्यायमाने पचेरिति प्रातिपदिकान्तत्वात्-
भारलोपे प्राप्नोति । ‘अस्य र’ङ्गिति नकारोच्चारणामाध्यांश्च भविष्यति । इह तर्हि
‘विचीयादिति कृत्कारत्वादीषा न प्राप्नोति । ण्योऽप्यशप । मार्वातुक्प्रतिपे शो
जापययदिति प्रातिपदमिदो न भवति । यदि हि स्यात् सुनुयाच्चिनुयादित्यादा-
यपि सार्ववतुके कृत्प्रतिपेदेन दीया न भविष्यतीति पृथग्गार्वातुक्प्रतिपे शोऽन-
येन स्यात् ॥ इति रैयटीये भाष्यप्रभाषे तृतीयस्य प्रथमे पाठे षष्ठममाहिकम् ॥

उ] भाष्ये-अथापि कथं चित्रोऽग्नौ स्यादेति । ‘शेष’ इत्यस्य निशयसत्त्वात् ‘इयदि
पिष्टा’ इत्याद्यर्थे इव पच’शादिभ्यः पश्यन्त्याद्यर्थे प्रथय स्यादिति भावः । न तित्-
न्तादिति । अथमत्राऽभिव्यञ्जि, -तित्त्वात्ताना इदन्तन्प्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाऽभावो
जाप्यत इति ‘पचति भवता’त्यादी प्रथमाऽपि नेति बोध्यम् । ‘पचेरन्’ इत्यादी
नगोपश्चाऽन एव न । अत एव ‘अदृ’त्रियादी न दोषः । परशब्दस्येति । अन्-
वद्भावात् प्राप्तिरनेन स्थानिवद्भावात्स्वाभाव्याऽनिदेशकत्वेन निपेयसत्त्वात् निपेयाश्च
यदीयाम्’ इति न्यायेन ‘अथ परस्मि’त्रित्यर्थेन प्रगतिरित्यपि बोध्यम् । यन्त्रि
त्रित्स्थानिभूतादयः पूर्वप्रगतिर्नाऽप्यस्ति शोदेश्यसत्त्वात्तच्च परस्मित्त्रित्यस्य प्रगतिः ।
एतेन ‘अन्वद्वान्तेन शरन्तस्यैव शरामिति पूर्वविद्यमानाऽस्य स्थानिवद्भावमिति
परास्तम् । स्थानिभूतादयः पूर्वोऽस्थानिभूत एव कृत्यत इत्यत्र न मानम्, तत्र
कौण्डिन्यन्यायस्याऽनवशान्निप्रयक्त्येन त्रिपेयविषयसत्त्वेन चेत्ये विपरीतप्राप्तेः ।
तत्र सूत्रेऽभावाऽनिदेशस्याऽप्यदीकारेण स्थानिनि सायमवनस्तुक् एकादेशोऽप्यभा-
वाऽनिदेशो बोध्यः । एतेन ‘स्थानिवद्भावेऽपि शरन्तस्य शपा व्यवधानाऽभावा-
त्सुन्दार’ इत्यात्मम् । ‘वी विद्यो विद’ इत्यत्र तु न दोषः, ‘ध्यायने सम्प्रसारण्ये’

वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ॥ ३।१।९४ ॥

कथमिदं विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयाया वाऽसरूपो न भव[ती]ति, आहो-
स्त्रित्स्त्रीप्रत्ययेऽपि'ति ॥ किं चात ? ॥ यदि विज्ञायते 'स्त्रियामभिधेयाया'मिति ।
एत्या एवितव्या,—अत्र वाऽपरूपो न प्राप्नोति । अयं विज्ञायते 'स्त्रीप्रत्ययेऽपि'-
ति । व्यावक्रोशो व्यावक्रुष्टिरिति न सिध्यति ॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते-
'स्त्रियामभिधेयायां' नापि 'स्त्रीप्रत्ययेऽपि'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ "स्त्रीग्रहणं स्व-
रधिभ्यते" । तत्र स्वरितेनाधिनागरातिर्भवतीति स्त्रियामित्यधिकृत्य ये प्रत्यया
विहितास्तेषां प्रतिषेधो विज्ञास्यते ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ ॥*॥ असरू-
पस्य वाचननमुत्सर्गस्य बाधकविधेऽनेहृत्यर्थम् ॥*॥ असरूपस्य वाचन

प्र.] वासरूपोऽस्त्रियाम् । कथमिति—स्त्रियामित्यभिधेयमस्तमो वा स्यात्
स्त्रियामित्यस्यैव वा स्वरूपस्य निषेध स्यात्,—स्त्रियामित्युच्चार्य्ये प्रत्यया
विधीयन्ते तेषु वासरूपो न भवतीति सदिहान पृच्छति । लभ्येति । 'अचो य'दिति
सना तव्यादीनां नित्यं बाधनं प्राप्नोतीत्यर्थं । व्यावक्रोशोति । 'कर्मव्यनिहारे
णान्वया'मिति णचा क्तिनो वाय प्राप्नोतीत्यर्थं । स्त्रियामित्यधिकृत्येति । 'स्त्रियां
क्त्स्त्रियस्मि र्ग्रधिकारे ये उत्सर्गात्वादास्तेष्वपवाद उत्सर्गस्य बाधक एवं-

उ.]त्यनेन सम्प्रसारणे पूर्वत्वे 'हल' इति दीर्घत्वे च हृते एकादेशस्य निवृत्तेस्तस्य
स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्ते । 'जुहुवु'रित्यादावपि द्वेनोऽन्तरङ्गत्वादात्वे 'वाण'दाङ्ग'नि-
त्यालोपे सम्प्रसारणे एकादेशस्यैवाऽभावात्त दोष । स्पष्ट चेदं 'सर्वत्र सम्प्रसारणभ्य'
इति वार्तिकभाष्ये । धियावित्यादावियत् आकारात्पूर्ववृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यरत्वा
ऽभावाच्च । नकारोच्चारणेति । समाध्यन्तरमपि प्रागुक्तम् । पृथक्कार्यं चातुकेति ।
न च इत्यर्थं, दीर्घप्रवृत्तियोग्याऽजन्तेभ्य इत्यनभावात् ॥ इति श्रीनागेशभट्टविर-
चिते भाष्यप्रदीपोद्घोषे तृतीयस्य प्रथमे पद्यमनाङ्कितम् ॥ ५ ॥

वाऽसरूपो । ननु स्वरूपस्य निषेधे तदभाव एव स्यादतस्तत्पक्षे वाक्यार्थं
दर्शयति—स्त्रियामित्युच्चार्य्येति।स्वरूपस्येत्यस्य,—स्वरूपपरस्येत्यर्थं । निषेधः स्त्रा-
दित्यस्य निषेधान्वयन्वयिवं स्यादित्यर्थं । ननु ये विहितास्तेषाम्प्रतिषेधे विधिर्वैकल्यं
स्यात्, विहितप्रतिषेधात्वाद्द्विरुक्तो वा स्यादत आह—स्त्रिया क्त्स्त्रियामिति।मदधिकारे ये
विहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रयत्नानां प्रतिषेधो—बाधो विज्ञास्यत इति
भाष्याक्षरार्थ इति भावः । एकयोत्सर्गाऽपवादोद्देश्योरपि ह्यधिकारनिवेशिवे सत्यन्विश-
मिनि प्रतिषेध इति लभ्यते । अन्येनाऽपि यत्राऽमभावोऽस्ति सोऽनभिधानान्नाप्य ।
भाष्ये तत्रोक्तत्वात्प्रसङ्ग इति । उत्सर्गवर्धविस्तरप्रसङ्ग इत्यर्थं । ननु बाधकत्वविक-
नाऽय दोष इत्याशङ्क्य तद्विकल्प एव न मिथ्यतीत्याह—वाऽसरूप इति । अमरुपेऽ-

क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्?] ॥ 'उत्सर्गस्य बाधकविपर्येऽनितृत्पर्यम्' ।] । उत्सर्गस्य
बाधकविपर्येऽनितृत्पर्यया स्यात् । तज्यत्तज्यानीयर उत्सर्गान्तेषामजन्ताद्य-
दपवाद । चेय । चेनज्यमित्यपि यथा म्यान् ॥ मैतद्विप्रि प्रयोजनम् । अज-
न्ताद्यद्विर्गीयते हलन्ताण्यद्विर्घायने । एतावन्तश्च घातवो यदुताऽजन्ता हल-
न्ताश्च । उच्यन्ते च तज्यदादयस्ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ एव तर्हि णुत्तृचा-
बुमर्गा, तयो पचादिभ्योऽजपवाद । पचतीति पच । पचा पाचक इत्यपि
यथा म्यान् ॥ एतद्वि नास्मि प्रयोजनम् । वक्ष्येतेत् 'अजपि सर्वज्ञानुभ्यो
वक्तव्य' इति ॥ एव तर्हि ण्वुल्जच उत्सर्गा, तेषामिगुपधात्कोऽपवाद ।
विक्षिप विलिख । विशेता विशेपक इत्यपि यथा स्यात् ॥ अस्मि प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ॥ * ॥ तत्रोपत्तिनाप्रमदो यथा तद्धिते ॥ * ॥ तत्रोपत्तिविभाषा
प्राप्नोति यथा तद्धिते ॥ अस्य यदा विशिषो विलिख इयेतच्च [१] नदा विशेसा
विशेपक इयेतच्च विशिष्यति ॥ यत्तेनभ्येन कृत् स्यात्तु न लभ्यम् ॥ किं
कारणम् ? ॥ यथा तद्धित इत्युच्यते । तद्धितेषु च सर्वमेवोपमापवाद

प्र] श्येय । तत्रोपत्तिवाप्रमद इति । नामरूप श्येतावच्छ्रयणे । तत्र चाप्रहणेन
किं भावो विरूप्यताम्—अमरपोऽपवादो वा भवति पक्षे न भवतीति । अथ
वाक्यविकल्पना—वा वाक्यो भवति पक्षे न वाक्य इति । तत्राऽन्तर-
त्वान्ताया एव विकल्प स्यात् । यथोक्तम्—'यत्रान्यत्रिदापद न ध्रुयते
तत्रान्तिर्भवन्ती पर' इति । न तु बहिरङ्गस्य बाधकत्वस्येयुपत्तेरेव विकल्प
स्यात् पक्षे तु न कश्चिदप्यय उत्पद्येत्यर्थ । अस्त्विति । वाक्याऽभावे उत्सर्ग-
स्याऽनितृत्पर्येति भावः । यद्येतदिति । अपवादशास्त्रगोचरशास्त्रस्य वा
तत्त्वादपवादोऽभावपक्षेऽनुत्सर्गस्याऽप्रवर्तनादिति भावः । तत्र यथा 'जन इ-
ति विकल्पितेनेना मुक्त पक्षेऽन भवति अपि तु वाक्यमेव, तथेहाप्यप-
वादोऽभारपक्षे प्रकृतिरेव कर्त्रादीनर्थानभिदध्यात् । यथाग्निविदित्यादीं क्विन्दिनेषु

उ] परादो वा भवतीति । अपवादपद वचनानामिद्वान्ताऽभिप्रायेण । बहिरङ्गस्येति ।
शान्तानुवात्तस्येत्यपि बोध्यम् । 'इत्येतत्ते'त्यन्तो भाये छेद । भाष्ये—यत्रेतत्स्ये-
तेति । अपवादपदाऽभावादपवादपद एव विकल्प इत्यत्र मानाऽभावादपवादोन्मर्गो न-
विषयो विकल्प स्यात् । एतच्च तद्धित इवोन्मर्गाऽपवादयोर्विकल्पान्तेऽनुत्सर्गाऽपवादो
विभाषा, तत्राऽपवादेन मुक्ते उत्सर्गाऽप्रारब्धा पक्षेऽनुपत्तिरेव प्राप्नोतीति भावः ।
'अपवादशास्त्रे'ति कैयटोपपत्तिस्तु चिन्त्या, तद्धितेषु सर्वमुत्सर्गाऽपवाद विभाषेति
दृष्टान्तेन भद्रकर्मस्यैवत्यमान् । सिद्धन्त्विति भाव्ये । वाक्यपदे कृतेऽमरस्य बाध-
कस्यैव विकल्पे उत्सर्गविकल्पाऽभारमिदमिति भावः । द्दद्यापवादशास्त्रेणैव-

विभाषा । उत्पद्यते वा न वा ॥*॥ सिद्धत्वस्वरूपस्य बाधकस्य वावचनात् ॥*॥
 सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'असरूपस्य बाधकस्य वावचनात्' । असरूपो
 बाधको वा बाधको भवतीति घक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥
 यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्तं 'तत्रोत्पत्तिवाप्रसङ्गो यथा तद्धित' इति ॥
 नैव दोषः । अस्ति कारणं येन तद्धितेषु विभाषोत्पत्तिर्भवति ॥ किं कारण-
 म् ? ॥ प्रकृतिस्तत्र प्रकृत्यर्थं वर्तते, अन्येन च शब्देन प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ।
 इह पुनर्न केवला प्रकृति प्रकृत्यर्थं वर्तते । नचाऽन्य शब्दोऽस्ति यन्ममर्थम-
 भिदर्शयति कृत्वाऽनुत्पत्तिर्न भविष्यति ॥ अथ वा समयः कृतो 'न केवला
 प्रकृति प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय' इति । एतस्मात्प्रत्ययानुत्पत्तिर्न
 भविष्यति ॥ ननु च य एव तस्य समयस्य कर्ता स एवेदमप्याह । यद्यसौ

प्र] कृते । सिद्धत्विति । बाधकत्वे विकल्पिते यत्र पक्षेऽपरादस्य बाधकत्व नास्ति तत्र
 बाधकत्वाऽभावाद्दुर्लभं प्रवर्तते । अन्येनेति । दक्षस्यापत्यमित्यादावपत्यादिसाब्देने-
 त्यर्थः । इह पुनरिति । केवला प्रकृति स्वार्थमात्रमपि नाभिधत्ते किं पुन कर्त्रादिवमर्थ-
 मभिधास्यति । तथाहि प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रयुज्यमानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृति
 प्रकृत्यर्थं वर्तते, प्रत्ययस्तु प्रत्ययार्थं इत्युच्यते अनुपपन्नप्रत्यया तु प्रकृतिर्न वशिदर्थं
 गमयति । अथापि क्षिपे वर्तेति कर्त्रादिसाब्दा प्रयुज्यन्ते । तथापि करोतिक्रियापेक्षमपि
 वर्तुल्य प्रतीयते न तु क्षिपिक्रियापेक्षमेव तस्मात्सामर्थ्याद्बाधकत्व बहिरक्षमपि विक-

उ] वाक्यताऽऽपन्नम् । न चैवमसरूपो वा बाधको भवतीति भाष्येण बाधकत्वविर-
 ष्यप्रतिपादन व्यर्थमिति वाच्यम्, 'असरूपस्य बाधकस्य वावचना'दिति कर्त्तार-
 स्वारस्येनाऽमरूपो बाधको वा भवतीत्येव भाष्येऽन्वयानुगतिर्नास्ति । नास्ति साद्दि बाधकाऽनुवादेन
 विरुद्धविधिरित्येव स्वरसतो लभ्यते न तु बाधकत्वाऽनुवादेनेति दिक् । प्रत्यासत्तया
 च यन्निरूपित बाधकत्व तस्यैव पक्षेऽभ्यनुज्ञानमिति नाऽतिप्रसङ्गः । कैयटे-बाध-
 कत्वे विकल्पित इत्यादि । इदञ्चिन्त्यं, कर्त्तारोक्तबाधकप्रदार्थेऽदेतान्य बाधक-
 त्वस्य विकल्पेनाऽन्वयाऽयोगात् । निघ-पक्षे बाधकत्वाऽभावे शक्तिषोरिव समुच्चय
 म्यादिति महदनिष्टं, धर्मनिषेधे धर्मभावाऽप्रतीतेः । अत एव न धे'ति सूत्रे
 माधुचक्रित्ये पक्षे तस्यैकाऽगाधुचक्रापादितम् । क्षिपेरिति । बाधकनिर्देशे इत्य-
 त्ययः । 'इत्युत्पत्तिभ्यः' इति इत्या । तथापीति । 'वर्ते'त्यत्र तस्याऽपि गत्वादिति
 भावः । बाधकत्वं बहिरक्षमपीति । इदञ्चिन्त्यम् । गामर्थ्यादिववाद एवाऽमरूपसाब्देन
 विवक्षितो न तुन्मगोऽपीति तु भाष्यतापर्यधेयम् । भाष्ये-अथवा समय इति ।
 एतद्य ममर्थतत्पुत्रयोरन्यतरस्याऽध्यवाधाय 'अगरूप'पदेनाऽपराद एव गृह्यत
 इति भावः । इहापि प्रमाणयोर्निर्मेतावता, तत्राह-समयस्येति । अर्थं प्रत्यापयितु-

तत्र प्रमाणमिहाऽपि प्रमाणं भवितुमर्हति ॥ प्रमाणमसौ तत्र चेह च ।
सामर्थ्यं त्विह दृष्टव्यं शब्दानां प्रयोगे । न चाऽनुपत्ती सामर्थ्यमस्ति ।
तेनाऽनुपत्तिर्न भविष्यति ॥ कथं तर्हि तद्वितेष्वनुपत्ती सामर्थ्यं भवति ? ॥

अन्येन प्रत्ययेन सामर्थ्यम् ॥ केन ? ॥ पञ्चा॥ अथ वा रूपवत्तामाश्रित्य
वाविधिरुच्यते । न चाऽनुपत्ती रूपवती । तेनानुपत्तिर्न भविष्यति ॥

एवमपि कुत एतदपवादो विभाषा भविष्यति न पुनरुत्तरे इति ? ॥
न चैतदस्ति विशेषो—यदपवादो विभाषा स्यादुत्तरेण वा ॥ अपि च सापेक्षोऽयं
निर्देश क्रियते—‘वासरूप’ इति । न चोत्तरेणैवापि किं चिदपेक्ष्यमस्ति ।

प्र] ज्येते । य एवेति । समस्यार बारसोऽस्त्विति भाव । सामर्थ्यमिति । अर्थप्रत्या-
यनात् न तत्र प्रयुज्यन्ते न च प्रत्ययान्याऽनुपत्तावर्थं प्रकाशितुं शक्यत इत्यर्थः ।
पूर्वमिन् परिहारे प्रहरेरेव केवलता स्वार्थमात्राभिधानेपि सामर्थ्यं नाम्नीत्युक्तम् ।
उत्तरत्र तु मनसा प्रयोग एव केवलता नाम्नीत्युच्यते । कथं तर्हि । समयात्
केवलस्य प्रतिपदिकस्य तद्वितानुपत्ती नापुत्र न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्येनेति । दक्ष-
स्यात्तमिति पञ्चमस्य प्रतिपदिकस्य प्रयोगात् न केवलस्य, इह तु वृत्तानुपत्ती
मनसा केवल एव घातु म्यानस्य च समयात् प्रयोगोऽभावः । अथ वेति । अस-
रूपशब्देन भिन्नस्य उच्यते । तस्य च भिन्नरूपवत् रूपवत्त्वमर्गापेक्षया भवतीति स
एव पक्षोऽन्यनुच्यते, न त्वहंशानुपत्तिरित्यर्थः । न चैवास्तीति । उत्तरेणैवापि

उ] मिति । न च प्रत्ययानुपत्ती प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति ‘न केवलं प्रहरे’ रिति निषे-
धान्, नापि प्रत्ययदर्शनेति भावार्थ इति भावः । अमररूपशब्देनेति । भिन्न-
स्यो वैयुक्तं भावोऽभावो परस्परभित्तरूपस्य सत्प्रतीतिरिति नाऽनेनोभयोर्म-
र्गापेक्षादयोर्विभाषात्वेनम् । तथा सति पक्षेऽनुपत्तिः स्यात् । ना च न रूपवती-
त्वभावपक्षे न भिन्नरूपस्य गन्ता म्यदिति भावः । नन्वस्तु सामर्थ्यादन्यतरस्य
विकल्पे न तूभयोरिति वागच्छदाऽभावे अपवाद एवेति कुतो लभ्यत इत्याद्यद्वेने
माथ्ये—कुत एतदिति । इत्यपरस्य घनापत्ते—न चैवास्तीति । तथाचष्टे—उत्तरेणैति ।
‘अमरस्य उत्तरेण वा मरती’त्यनेन प्रत्यामरशाऽमररूपोऽपवाद एव पक्षे स्थाप्यत इति
‘कृतिपदे नऽस्ति भाव । वस्तुतोऽमररूपशब्देनाऽपवाद एवोपतिष्ठत इत्याह—माथ्ये—
अपि च सापेक्ष इति । अत्रभिन्नापेक्ष इत्यर्थः । भिन्नरूपत्व हि—अगरूपत्वम् ।
तत्र ‘तुतो भिन्नरूप’ इत्यपेक्षया स्वविधानवेत्याया य स्वविपरे प्राप्त स एव
सुद्विष्यो गन्धनेऽपवादपेक्षितेन चोत्तरेणैवापि विषयमुपट्टीकमान उपाहृतो
युद्धो भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोऽपवाद एव वृत्त इत्यर्थः । न चोत्तरेणैवापि

अपवादवेलायां पुनरुत्सर्गोऽपेक्ष्यते । तेन यो रूपवानन्यपूर्वो वाधकः प्राप्नोति स वा वाधको भविष्यति ॥ क. पुनरसौ ॥ अपवादः ॥ यदि 'यो रूपवानन्यपूर्वो वाधकः प्राप्नोति स वा वाधको भवती' लुच्यते क्रियादिषु समावेशो न प्राप्नोति—प्रामणी, ग्रामगाय इति । न ह्येते रूपवन्तः ॥ एतेऽपि रूपवन्तः ॥ कस्वामवस्थायाम् ? ॥ उपदेशावस्थायाम् ॥ यद्येवम्—॥*॥ अनुबन्धभेदेषु विभाषाप्रसङ्गः ॥*॥ अनुबन्धभेदेषु विभाषा प्राप्नोति । कर्मण्यम् । 'आतो-नुपसर्गो क' इति कविपद्येषामपि प्राप्नोति ॥*॥ मिद्धननुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अनुबन्धत्वाऽनेकान्तत्वात्' । अनेकान्ता अनुबन्धाः । अथवा प्रयोगेऽप्ररूपाणां वाविधिन्याऽप्यम् ॥*॥ प्रयोगे चेशदोषेषु प्रतिषेधः ॥*॥ प्रयोगे चेशदेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ह्योऽप्यत्र'दित्यत्र लुडपि प्राप्नोति । 'श्व. पक्ते'त्यत्र लुडपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आचार्य-

प्र] प्रातविभाषा, अपवादविकल्पे तु प्रातविभाषेति न कश्चिद्विदोषः । अपवादवेलायामिति । वाच्यत्वेन यावदुत्सर्गो नापेक्ष्यते तावदपवादस्य प्रशुत्तरेव नास्तीत्यर्थः । उपदेशावस्थायामिति । प्रत्यामनिन्यायादुपदेशानस्याप्रानग्यरूप्यनाधीयते इत्यर्थः । ह्योऽप्यत्रदिति । लज्जनत्वरकारप्रत्यय, लुकि त्वपाशीदिति ईन्द्रव्य इति भिन्नरूपत्वात्ममावेदाप्रसङ्गः । यद्यमिति । परोक्षे लिङिति लिट् लज्ज समावेशोऽमारूप्यात्सिद्ध एवेति नाप्यो लङ्घनेन विहितस्तु लज्जराणामममावेदा शपयतीत्यर्थः ।

उ.] मिति । नन्वपवादवादशक्यार्थेत्तरमु मर्गस्य लक्ष्यसंस्कारकृतेति प्रातिपदिकार्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वेनोत्सर्गोऽपि स्ववेद्ययामपवादनेपेक्षत इति कथनेतदिति चेन्न, लक्ष्यमस्मरारवेत्यानामपेक्षायामपि वाच्यार्थबोधवैल्ययां तदभावात् । अस्य च तदवैकवास्यतेति भावः । स वा वाधको भवतीति भाष्ये । स वाधको वा भवतीत्यन्वयः । सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वादिति । ननु यद्यनुबन्धोऽनवयवत्वदा कथं कप्रत्यये कस्यैत्वम्प्रत्ययादित्वाऽभावात् । कथं वा डादीनामनेकान्तत्वेन सर्वोदेशत्वम् । न चाऽऽदेशप्रशुत्तिकालेऽनुबन्धत्वाऽभावाद्नेकान्तत्वं, तर्हि कैऽपि वाच्यार्थबोधोपात्तत्वं प्रत्ययत्वाऽज्ञानेन तदुत्तरमेवेत्तंज्ञाप्रशुत्तौ सर्वत्र 'नाऽऽत्य'वितिसूत्रभाष्योत्तरीन्या उपदेशोत्तरकालमेवेत्तंज्ञाप्रशुत्तया चोपदेशोऽनुबन्धसत्त्वादमारूप्यमरत्वं स्यादिति चेन्न, 'बुद्ध' इत्यादादिशब्दस्य समीपपरत्वात् दोषः । 'अनेक'दित्यत्र संबन्धतामान्यपदार्थे बहुनीयतीकराल दोषः । 'डा'देनेऽपि 'डा-आ' इत्याकारप्रभेदान्तरावदेशत्वम् । इत एव वाऽस्वरसात्—'अर्थवन्तेषु दोष एवे'ति वक्ष्यति भाष्यहृत् ।

अथ वा प्रयोगे इति । किरूपाऽभावादेव स प्रयोगेऽमरूपः । 'अमरूप'पदेन च

१ 'पूर्वको' । २ 'विभिन्नेषु' । ३ 'प्रयोगेऽप्ररूपाणां वा विधि'रिति वार्तिकं लक्ष्यम् ।

प्रवृत्तिर्जापयति' न लादेशे तु वाच्यरूपो भवती'ति यदय 'हृदाद्यतोल्'च्'चे'त्याह ।
 अथ वा प्रयोगेऽप्यस्वराणा वाचिर्वान सर्पमिष्ट मद्गृहीतमिति कृत्वा द्वितीय
 प्रयोग उदाह्यते ॥ कोऽसौ ? ॥ उपदेशो नाम । उपदेशे चनेऽस्वराणा । ननु
 चात्'मनुबन्धप्रतिभिद्वेषु विभाषाप्रसङ्ग' इति ॥ परिहृतमंतत् ॥ कथं ? ॥ 'मि
 द्मनुबन्धस्वान्तेऽन्त रा'दिति ॥ अर्कान्ते दोष एव ॥ एर्कान्ते च न दोष ।
 अर्थात्प्रवृत्तिर्जापयति—'नानुबन्धनगारूप्य भवती'ति,—यदय ददाति
 द्वाया योर्विभाषां न शान्ति ॥ अथ वाच्यरूपो वाचको वा वाचको भवतीत्यु
 च्यते । अपराशो नामाऽनुबन्धप्रतिशो वा भवति स्वरान्धवेन वा । तेनाऽने
 नाऽवश्य किं चित्त्वाज्य किं चिच्च सद्गृहीतयम् । तद्यदनुबन्धनगारूप्य
 तत्राश्रयिष्यामो, यत्तु रूपाऽन्यवेनाऽप्यारूप्य तदाश्रयिष्याम ॥ अथ वाऽप्य
 रूपो वाचको वा वाचको भवतीत्युच्यते । सर्वथाऽप्यरूप , तत्र प्रकर्षगति
 विज्ञाप्यते—'सार्थयो योऽप्यरूप' इति ॥ कश्च सार्थयोऽनु ? ॥ यं प्रयोगे च प्राक्
 प्रयोगान् । अथवाऽप्यरूपो वाचका वा वाचको भवतीत्युच्यते, न चैव सति कश्चि
 त्] अथ वेति । विज्ञापना न सङ्गर्णान्तेऽप्य प्रयोगे न्याऽभावादित्यर्थ ।

उ] समानरूपाऽमारवानुच्यते इति भाव । न लादेशे तु वाच्यरूप इति । लादेश-
 गतमगारूप्य गृहीत्वा लकारावापे वाऽप्यरूपविनिर्माणमिति तापर्मम् । आदेशप्रत्यु
 त्तर्कालिकरूपवन्तु लकारेष्विव्यञ्जार्थ । तदा—लकाराणामसमावेश इति ।
 सर्वथाऽप्यनुबन्धप्रसङ्गात्—किदाद्य इति । 'अमर'पदेन भित्त्वाप्यर्थेव ग्रहण
 मित्यागत । भाष्ये—नाऽनुबन्धनमिति । भाष्यनुबन्धनज्ञानविषयवर्णनमसा
 म्य नैत्यर्थ । ददानिदशार्थोर्विभाषा च । पने ण । आदी तु प्रत्येयानिर्वाह ।
 'चुट' इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वे चुन्तु'चणपोर्वादि'वेऽधीरनापने । अथ
 वेति । उभयहृत्वाऽप्यरूप्य गृह्यमाण व्यावर्याऽभावादमर'प इति व्यर्थं, स्वगृह्या
 याऽपवाद इयेव वदेत् । तन्नामव्याऽदनुबन्धनहृत्वाऽप्यरूप्य नाऽऽर्थायने, किन्तु रूपा
 ऽन्यवेनेवैत्यर्थ । तन्नामव्याऽप्रकर्षगति । तेन प्रयोगे उपदेशो चाऽप्यरूप इति
 द्वितीय पक्ष । तन्नामव्याऽप्रायोगिकमगारूप्यमिति तृतीय पक्ष । तत्राऽन्यथो
 विवादिमद्गृह कथमिति चेद्रूपाऽभावादेव मारूप्याऽभावम्याक्षते । 'अमर'पदेन
 च मारूप्याऽभाववानुच्यते इत्याहु । प्रागिति । अत्र पक्षे सूत्रे सन्धि सौत्र । यदा
 परिभाषापक्षे प्रथम पक्ष । अधिकारत्वे द्वितीय , तदा 'स्त्रिया' मित्यस्य 'स्त्रिया'मिति
 दृष्टा निरर्तन इत्यर्थ । 'समानरूपेण तुमुन्' शि' चे'ति वचनाच्छि दृष्टान्द-

१ 'अर्थवादेशेयु' । २ 'विभाषा शान्ति' । ३ इद वचिञ् ।

४ 'अपवादश्च' । ५ 'सार्थीय' । ६ 'प्रयोगे तेषा रूपा' ।

दपि सरूप । त एव विज्ञास्याम. 'वचिरोऽन्यरूपा' इति । अनुबन्धभिन्नात्र प्रयोगे सरूपाः॥अथ कथमिदं विज्ञायते अस्मिन् 'मिति,—किं' खिया न भवती'-
ति, आहो स्वित्प्राक् खिया भवतीति?॥कश्चात्र विशेषः?॥२॥'त्रिया प्रतिपेधे च-
ल्युट् तुमुन्त्वर्येषु विभाषाप्रसङ्गः ॥*॥'खिया प्रतिपेधे च ल्युट् तुमुन्त्वर्येषु विभाषा
प्राप्नोति । क-हसित छाग्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति । [क] ॥ ल्युट्-
हसनं छाग्रस्य शोभनम् । घञपि प्राप्नोति । [ल्युट्] ॥ तुमुन्-इच्छति
भोक्तुम् । लिङ्गोटावपि प्राप्नोति । [तुमुन्] ॥ सार्थ-इंपत्यान सोमो
भवता । खलपि प्राप्नोति॥एवं तर्हि 'खिया' प्रा'गिति वक्ष्यामि॥३॥ 'त्रिया'
प्रागिति चेत्त्रयाणां वाचनम् ॥*॥ 'त्रिया' प्रागिति चेत्त्रयाणां वाचनं कर्त-
व्यम् । आसित्वा भुङ्क्ते । 'आस्यते भोक्तु'मित्यपि यथा स्यात् ॥*॥ वाच्यदिपु
तुमुन्विधाने वाचनम् ॥*॥ कालादिपु तुमुन्विधाने वाचनं कर्तव्यम् । कैलो-

प्र.]क चिच इति। प्रयोग इत्यर्थः । उपदेशो सर्वस्वैवाप्यस्यमित्यमरुपप्रहणमनर्थक
स्यात् । कथमिति । स्याधिरारविहिते'देव किं प्रतिपेधः, परस्तात् स्याधिकारस्य
भवत्येव वाऽमरुपविधि, अथ स्याधिकाराप्रावासरुपविधिर्भवति स्याधिकारेण
विच्छिद्यत इति प्रश्नः । लिङ्गोटाविति । लिङ्चेति लिङ् भवत्येव । 'इच्छार्थेषु लिङ्गोटा'-
वित्यत्र तु लिङ्गोटा सहनिर्देशादत्रापि सहनिर्देशः कृतः । लिङ्चेति नियमाद्येभ्य-
भविष्यतीति शक्यते यत्तुम् । ननु तुमुन् भावे कर्तृकर्मणोर्लिङ्गोटाविति भिन्नार्थत्वान्
पुनो वाच्यवाचरभावः ? । नैष दोषः । भावेऽपि लिङ्गोटाविति विधानमिति तद-
पेक्षया वाच्यवाचरभावोऽभिमतः । आस्यते भोक्तुमिति । भोजनार्थत्वादासनस्य
पौर्वकान्यमात्रं गम्यते इति समानविषयत्वाद्वाच्यवाचरभावप्रसङ्गः । तत्र भावे, तत्रैव च
लकारोत्पत्तिरत्रेति समानार्थत्वमपि विद्यते । तत्रायं निर्णयः -स्याधिकारस्य परस्तादपि

उ] लिङ् चेति । लोटापादन एव भाष्यतात्पर्यमिति भावः । नियमादिति । नियमो वा
फल्यो, ज्ञापक वा कल्प्यमिति तु भाष्याशयः । किञ्च,—लिङ् कर्तृकर्मणोश्चरितार्थः, भावे
तुमुन्भावार्थयोस्तयोरपवाद एवेतीष्ट भगवत इति ज्ञावते इति लिङ् भवत्येवेत्यपि वै-
टधिन्य । ननु लिङ्गोटा वामप्रवेदने विधीयते, 'इच्छामि भुञ्जीत' 'इच्छामि भुङ्गा-
म्भवा' निति हि तदुदाहरणम् । इदं त्ववामप्रवेदनेऽपीति कथमनयोर्वाच्यवाचर-
भावः । न चेदमपि वामप्रवेदनविषयम्, इच्छति भोक्तुमित्युदाहरणाऽमदते, वचनि-
प्रायाविष्करणमेव हि 'वामप्रवेदन'शब्देनोच्यते इति चेत् ; 'तत्र भोजनमिच्छ-
ती'ति तदर्थेनाऽत्रापि तत्पत्वात् । ननु पौर्वकान्याऽप्रतीते कथं स्यादपि
लकारप्राप्तिरत आह-भोजनार्थत्वादिति । 'त्रिया प्रा'गित्यत्र पक्षे दृष्यन्तरेमाह-

१ इदं लक्षम् । २ इदं वचिच । ३ 'त्रिया' । ४ 'तुमुनि' ।

भोक्तुम् । कालो भोचनस्थेयपि यथा स्यात् ॥ १ ॥ जह नृजिधानम् ॥ २ ॥
 अहं तृज्विषेय । इमेऽहं कृत्या विधीयन्ते ते विशेषविहिता सामान्य
 विहितं तृच वापेरन् ॥ नैष दाप । भावकर्मणो कृत्या विधीयन्ते । कर्तारि तृच् ।
 क सप्रदो यद्भावकर्मणो कृत्या कर्तारि तृच वापेरन् ॥ एव तर्हि ॥ १ ॥ ॥ जह
 कृत्यनृचिधानम् ॥ २ ॥ ॥ अहं कृत्यनृचो विधेया । अयमहं लिङ्गिधीयते स
 विशेषविहित सामान्यविहितान् कृत्यनृचो [वा] वाधेन ॥ [कामः] ॥

कृत्या ॥ ३।१।९५ ॥

॥ १ ॥ कृत्यमजाया प्रवृत्तुवचनम् ॥ ३ ॥ [कृत्यमजाया प्राङ्णुलवच
 नम्] । कृत्यमजाया प्राङ्णुल इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोगनम् ? ॥ णुल
 कृत्यमजा माभूदिति ॥ ३ ॥ अहं कृत्यनृचवचन तु शपक प्राङ् णुलवचनानर्थक्य
 म् ॥ ३ ॥ यद्यमहं कृत्यनृचश्चेति नृजग्रहण करोति तज्ज्ञापयत्याचार्ये - 'प्राङ्णुल
 कृत्यमजा भवतीति ॥ एवमपि णुल कृत्यमजा प्राप्नोति । 'योगापेक्ष जापकम्' ॥

तयत्तन्यानीयरः ॥ ३।१।९६ ॥

॥ ३ ॥ केलिम् उपमङ्गलानम् ॥ ३ ॥ केलिम् उपमङ्गलान कर्तव्यम् । पचे
 लिमा माप पक्त्या । भिदेलिमा सरला भेनव्या ॥ ३ ॥ वमेन्तव्यकर्तारि
 गिच्च ॥ ३ ॥ वमेन्तव्यकर्तारि वक्तव्य । गिच्चाऽमौ भवतीति वक्तव्यम् । वम
 नीति वास्तव्य । ॥ ३ ॥ तद्वितो वा ॥ ३ ॥ तद्वितो वा पुनरेष भविष्यति ।
 वास्तुनि भवो वास्तव्य ॥ [तयत्तन्याऽनीयर] ॥

प्र] वमन्वविधिर्भवति । 'अहं कृत्यनृचश्चे'त्यत्र तु कृत्यनृजग्रहणनत्प्राङ्णुलवचनम् ।
 कृत्या । 'कृत्या' इत्येवमन्मन्मिन्वाह-कृत्यमजायामिति । योगापेक्ष
 मिति । णुलवचनानर्थक्येन योगापेक्षकृत्यमजाविद्यार इत्येव नृजग्रहणेनानुमा-
 स्यत इत्यर्थः । [कृत्या] ।

तयत्तन्या । केलिम् इति । कर्मकर्तारि चाप्य केशिदित्यत । भाष्यकारण
 तु कर्मणि प्रदर्शित । वास्तुनि भव इति । दिगादिभ्यो यदिति दिगादित्वात्प्रत्यय ।
 नित्याना शब्दाना यथाकथमिदन्वगत्यान कर्तव्यमिति मन्यते । यथोक्तम् - 'उपादा-
 यापि ये हेयान्तानुपादान् प्रवक्षते । उपायाना च नियमो नावश्यमव

उ] मापे-कालादिष्विति । 'अहं नृ'तिनि च ॥

तयत्तन्या । केशिदिति । कृत्यकर्तारित्यर्थः । कर्मणि प्रदर्शित इति । 'पत्तव्या'
 इति विवरणम् । न हि तय कर्मकर्तारि, 'लवाच कर्ता कर्मव' इति वचना
 दिने भव । ननु शेषे विशेषात्कथं तद्विनेन मिद्विरत आह-नित्यानामिति ।
 वास्तुभवचनपि वमकर्तारैव कृत्या वेदाङ्गविशेषः, [कृत्या] सर्वदोषपरिहार-

अचो यत् ॥ ३।१।१७ ॥

अजग्रहण किमर्थम् ? ॥ अजन्ताद्यथा स्याद्दलन्तान्मा भूदिति ॥ नैत-
दस्ति प्रयोजनम् । हलन्ताण्यद्विधीयते स बाधको भविष्यति ॥ यथैव तर्हि
प्यद्यत बाधते एव तव्यदादीनिपि बाधते । अजग्रहणे पुनः क्रियमाणेऽजन्ता-
द्यद्विधीयते हलन्ताण्यन् [विधीयते] । एतावन्तश्च धातवो यदुताऽजन्ता
हलन्ताश्च । उच्यन्ते च तव्यदादयः । ते वचनाद्भविष्यन्ति ॥ नैतदस्ति प्रयो-
जनम् । वामरूपेण तव्यदादयो भविष्यन्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,—अजन्त-
भूतपूर्वमात्रादपि यथा स्यात् । लव्यम् पव्यम् । आर्द्धधातुकसामान्ये गुणे
कृते पि प्राययमामान्ये च घान्तादेशे कृते 'हलन्ता'दिति प्यत्प्राप्नोति ।

तथा दित्स्य धित्स्यम्,—आर्द्धधातुकसामान्येऽकारलोपे कृते 'हलन्ता'दिति
प्यत्प्राप्नोति । अजग्रहणमामध्याद्यदेव भवति ॥*॥ यति जनैरुपसङ्गानम् ॥*॥
यति जनैरुपसङ्गानं वर्तव्यम् ॥ जन्य वस्तेन ॥ अन्यत्पमिदमुच्यते [जने-
इति] ॥*॥ 'तकिंशसिचैतेयतिजनीनामुपसङ्गानमिति वक्तव्यम्' ॥*॥ तकि
तक्यम् । शसि-शस्यम् । चति-चत्यम् । यति-यत्यम् । जनि-जन्यम् ।
॥*॥ हनो वा वध च ॥*॥ हनो वा यदुक्तव्य । 'वध' इत्यय चाऽऽदेशो
वक्तव्यः । षध्यः । घान्यः । ॥*॥ तद्धितो वा ॥*॥ तद्धितो वा पुनरेव
भविष्यति-घधमर्हति षध्यः ॥ यदि तद्धितः, समासो न प्राप्नोति-अभियष्य

प्र.] तिष्ठते । इति ॥ अवास्तव्य इत्यत्र स्वरे भेदोऽपि नास्ति । ऋत्वोदेषुजिति यदन्तो-
दात्तत्वं विधीयते तदेव ययतोधाऽतदर्थं इत्यनेन । [तव्यत्तव्यानीयाः] ॥

अचो यत् । यति जनैरिति । यतोऽनाव इति स्वरार्थं जनैर्ध्विधानम् । जन्य-
मिति तु प्यताऽपि सिध्यति, जनिवध्यो धेति शृद्धिप्रतिषेधान् ॥ वधमर्हतीति ।
दण्डादिभ्य इति यत्प्रत्यय । यदि तद्धित इति । तेन सह समागस्य लक्षणा-

उ] दिति भावः । उपादायापि ये हेया इति,—उपादशब्दव्युत्पत्तिः । धृवोदरादित्वा-
लाधुः । रेरागवयस्यानीयत्वादिति भावः । कृत्योद्रेति, ययतोरिति चान्तोदात्त-
विधायके । ननिति च तत्र वर्तते । अन्नेन वान्तव्योऽणवास्तव्य इत्यादिसमाग-
स्वनभिधानात् भवतीति भाष्यादालः ॥ [तव्यत्तव्यानीयार] ।

अचो यत् । मान्ये आर्द्धधातुकसामान्ये इति । विषयसप्तम्यामपि परभूत-
विषयस्वरवे एव प्रहरया परनिमित्तत्वमस्त्येवेति 'कथयती'त्यादीं स्थानिवरवनिर्वाहः ।
आर्द्धधातुके इति च जानिनिर्देश इति भावः । यतोऽनाव इति । आयुदात्तस्वरार्थमि-
त्यर्थः । षध्यत्यय इति । एतेन 'दण्डादिभ्यो य' इति वृत्तिपाठ एतद्भाष्यविरुद्ध

१ इदं षधिष ॥ २ 'ऽपि' । ३ 'सामान्येऽपि' । ४ भाष्यवार्तिकमिदं स्यात् । ५ 'हनते' ।

मुपपन्न इति । यदि पुन मति-‘मात्र, -कृतेति वा पाठकारादयः’ मिति
 मनस निश्चय भवति ॥ यदि पुनरभिव्यक्त्याऽपि स्यादभिव्यक्त
 मङ्गीति ॥ नैव शक्य वक्तुम् । स्वरे हि ङाप् स्यात्— अभिव्यक्त्यै ष्व
 स्व प्रसज्येत । अभिव्यक्त्यै इति चेत्यते ॥ [अचो यत्] ।

गदमदचरयमश्वाऽनुपमर्गं ॥ ३।१।१०० ॥

॥ ॥ अनुपमर्गं चरयति कऽनुपमर्गं ॥ अदुपमर्गं चरयति चागुराविति
 वक्तव्यम् । अचरां देस ॥ अगुराविति क्तिन्र्थम् ॥ अचरं उपनयमान ॥

अर्थ. स्वामिनिर्देशयो ॥ ३।१।१०३ ॥

॥*॥ स्वामिन्यन्तःशब्द च ॥*॥ स्वामिन्यन्तःशब्द च वक्तव्यम् ।
 अर्थं स्वामा ॥ [अर्थं स्वामिवैयथा] ॥

अजयं मद्गतम् ॥ ३।१।१०५ ॥

‘मद्गत मिति किं प्रयुदादियत ॥ अचर कम्बु १ अचरिता कम्बु
 इति ॥ किं पुन कारण कर्तृमात्र [एवै] प्रयुदादियत, न भावमात्र
 प्रयुदादियत ॥ एव तद्धि, -॥*॥ अचरं कर्तारि ॥*॥ ‘अचरं कर्तारि ति वक्त
 व] इति भावः । स्वरे [डि] शोभ इति । अभिव्यक्त्याऽपि स्यात् निम्नरितमिति
 स्वरे प्रसज्येत । कृदन्तेन तु मनस कृदन्तप्रकृतिस्वरेण वक्ष्यते
 तादृशी भवति । न चाभिव्यक्त्याऽपि प्राप्तेति यत्, दग्धादिषु क्वेवम् वक्त
 वक्तव्य पात्रतदन्तवियनादयः ॥ [अचो यत्] ॥

अजयं मद्गतम् । तदर्थेनेन वक्तव्येऽपि प्राप्तेति—‘अचरं मत्तेनेति ।
 कर्तारि च माने इत्यने—‘अचरं मत्तेने’ मित्यन्त पृच्छति—किं प्रयुदादियत इति ।
 अचर इति । कर्तारं प्रचरे निरन्त्ये । तने अचरितकृत्यापरिहारं कर्तव
 व] इति भावः । ल्यप्ताऽन्तादिति । ‘मुमुषति तु न सर्वत्रेकमित्यर्थः । कृद-
 न्तप्रकृतेः । ‘अचरं मद्गतं इति च क्वेवम् तादृशी । मान्ये—यदि
 पुनरिति । अभिव्यक्त्याऽपि मनस्य अपि एव पाठ्या, अचरितगो वा स इति
 भावः । एतेन ‘न चाभिव्यक्त्याऽपि प्राप्तेति । एव तद्धिनेन अभिव्यक्त्याऽपि
 कर्तारं चेत्येति भावः ॥ [अचो यत्] ।

अजयं मद्गतम् । कर्तारं च मद्गत इत्यत इति । कर्तारं मद्गते विगोत्रे
 मद्गत इत्यर्थः । कर्तारं मिति । अत एव ‘अजयं’ मिति निरन्ताभ्याम् । इति
 ति । कर्तारं मद्गतं—मद्गतविशेषकत्वमेव । मत्तेने मिति भावः दृष्ट्वा ‘सद्गमिति
 कर्तारं च, तदर्थं च निरन्तमनन्तरं कर्तारं प्रचरे, तदर्थम्, मद्गत-

व्यम् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । गत्यर्थानां च कर्त्तरि विधीयते,
तेन योगादजन्यं कर्त्तरि भविष्यति ॥ गत्यर्थानां वै च कर्मण्यपि विधीयते,
तेन योगादजन्यं कर्मण्यपि प्राप्नोति ॥ जीयंतिरकर्मक ॥ भावे तर्हि प्राप्नोति ॥
सद्गतप्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥ कर्तृविशेषण सद्गतप्रहणम् । सद्गत
कर्तृ चेद्भवतीति । तथा-‘हृषेलोमसु’ इति लोमानि चे कर्तृणि भवन्तीति ॥

घट. सुपि प्यप्य ॥ ३।१।१०६ ॥

॥ -॥ वद सुप्यनुपसर्गप्रहणम् ॥ * ॥ वद सुप्यनुपसर्गप्रहण कर्त्तव्यम् । इह
मा भून्-प्रवाचम्, अपवाचमिति ॥ तत्तर्हि कर्त्तव्यम् ? ॥ न कर्त्तव्यम् ‘अनुपसर्ग’

प्र] प्रत्युदाहरणे प्रदर्शनीय इति भाव । गत्यर्थानामिति । यद्यपि सद्गमन सद्गतमिति
भावे इह चो विहितस्तथापि गत्यर्थानां च प्रत्यय कर्त्तरि दृष्टो-गतो गमन देवदत्त
इति । ततो गत्यर्थानुसाहचर्यादजन्यमिति कर्त्तरि निपातनमिति मन्यते । जीयं
तिरकर्मक इति । सोपसर्गस्य सकर्मकत्वेपीहानुपसर्गस्य निपातनादकर्मकत्व बोद्ध
व्यम् । द्रव्यरमाभावाश्रयेण चाऽऽकर्मकत्वमुक्तम् । कालादिना तु सर्वस्यैव सकर्म-
कत्वम् । सद्गतप्रहणमिति । नहि गमेर्भावस्य जीयंतेभावेन सामानाधिररण्यमुपपद्यत
इति प्रथ । कर्तृविशेषणमिति । वैयधिरण्यमनयो पदयो स्यादिति भाव ।
लोमानि चेदिति । तथा च हृष्ट लोमभिर्हृषित लोमभिरिति वैयधिरण्येऽप्यादि-
कृत्यो भवति । तस्मात्कर्त्तरीति वक्तव्यम् । अथ वा सामानाधिरण्यत्वाग्नौ
वैयधिरण्यश्रयणस्याऽयुक्तत्वात्निपातनाद्वा कर्त्तर्यैव प्रत्ययो भवतीति स्थितम् ॥

उ] मिति मंत्रीपर्यायस्य भावत्तन्तर्त्येवाऽत्र प्रहात् । अतस्तत्तत्पर्यमाह-तथापीति ।
तेन योगादिति भाष्यस्य, -तेन साहचर्यादित्यर्थ । सोपसर्गश्चेति । अर्थान्तर
रुरथेति भाव । ननु कालादिकर्मसद्भावात्कथमकर्मकत्वन्तत्राह-द्रव्येति । एतच्च
‘गतिमुद्धी ति सूत्रे ‘कालाध्वनो’रिति सूत्रे च निरूपितम् । ‘कर्त्तरी’नि यार्तिः ।
रम्भवाद्याह भाष्ये-भावे तर्हीति । गत्यर्थेभ्यो विशिष्य विधानेन भावेऽपि ‘क’दर्श-
नादिति भाव । प्रत्याख्यानवाद्याह-सद्गतप्रहणमिति । तथा च तत्सामर्थ्या-
त्कर्त्तर्यैव भविष्यति नाऽर्थो वार्तिरेनेत्यर्थ । वार्तिकारम्भवाद्याह-कर्तृविशेषण
मिति । कर्तृपदाऽप्याहारेणेति भाव । तद्व्याचष्टे-वैयधिरण्यमिति । ‘अजयं
सद्गतेने’त्युदाहरणमिति भाव । एवञ्च तत्सामर्थ्याऽभावेन भावे प्रत्ययव्याहृत्यर्थ-
कर्त्तरीति वाच्यं, निपातनमामर्थ्याद्वा कर्त्तरीति भाव । वैयधिरण्येऽपीदिति ।
कर्त्तरि निष्ठाया सामानाधिरण्येऽपि तद्विकल्प इति भाव ॥ [अजयं सद्गतम्] ॥

१ सद्गतं चेत्कर्तृ भवतीति । २ इति वचिष्ठ ।

३ ‘शवाच’ । ४ ‘वक्तव्य’ ।

इति वान्ते ॥ एव तर्हन्वाद्यष्टे-‘अनुपमगं’ इति वर्तते’ इति ॥ नैनदन्वाद्यै-
यम्-‘अधिकारा अनुवर्तन्ते’ इति । एव एव च न्यायो यदुत ‘अधिकारा
अनुवर्तन्ते’ इति ॥ [वद सुपि क्यञ्च] ॥

भुवो भावे ॥ ३।१।२०७ ॥

भावग्रहण किमर्थम् ? ॥ कर्मणि मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
भवतिरयमैरुमंक । अकर्मका अपि वै धातव सोपमगां सकर्मका भवन्ति
[इति]नेनाऽनुभव्यमामन्त्रणमियत्रापि प्राप्नोति ॥ पूनदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
‘अनुपमगं’ इति वर्तते । [॥ - ॥ भावग्रहणमुत्तरार्थम्] ॥*॥ उत्तरार्थं तर्हि
भावग्रहण कर्तव्यम् । ‘हनन् च’ । भावे यथा स्यात्-शहत्या वर्तते ॥ क मा
भूत्-‘श्वराद्यो वृषत्’ इति ॥ [भुवो भावे] ॥

हनस्त च ॥ ३।१।२०८ ॥

॥*॥ हनन्नाधिक्रियत् छन्दमि ॥*॥ ‘हनन् चेत्यत्र’ चिन्धिया
छन्दमि वक्तव्य । ‘ता अणहत्या निगृह्याणचरणम्’ । ‘अस्य त्वा भ्रूणहत्यायै
चनुभं प्रतिगृह्याण ॥ श्रियामिति किमर्थम् ? ॥ आग्ने ते दस्युहन्याय ॥ उन्दर्मानि
किमर्थम् ? ॥ दस्युहत्या, शहत्या वर्तते ॥

एतिस्तुशास्यृदजुष कप् ॥ ३।१।२०९ ॥

‘क्य प्रिति वर्तमाने पुन क्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥ क्येव यथा स्याद्य

प्र] वद सुपि नैनदिति । यत्राधिकारस्य विच्छेदोऽवध्यपरिणत वा मिहाकलेकित
न्यासाधयण वा तत्रावश्यकत्वात् न्यो विशेष । एवमादौ तु प्रयोजनाभाववत्त्वव्यत्ययं ।
भुवो भावे । भवतिरकर्मक इति । ननु प्राप्त्यर्थं सकर्मकाऽस्मि । नैव
दाप । प्रादम्यात्मनार्थस्यैव ग्रहणात् । ननु कदादिर्नर्णणे प्राप्नोति । अनभि
वान्वादिर्कर्मणि न भविष्यतीति मन्यते । [भुवो भावे] ।

हनस्त चा दस्युहन्यायेति । उन्दर्मेवेत म्भवन् नपुमक, भाषायान्तु श्रीलिङ्गमेव ।

उ] वद सुपि । यत्राधिकारस्येति । यथा महाकम्पाऽनुमतिनिषेधे ‘कन्याना’ मि
त्यादौ । अवर्धति । यथा ‘ऽऽत्कार प्रागान्’ इति । मिहति । यथा ‘प्रया’
‘न’ इत्यत्र ‘गर्वते’ ति ॥ [वद सुपि क्यञ्च] ।

भुवो । प्राथम्यादिति । धातुगडे इति भाव । प्रमिदन्वाद्येऽपि वीरम् ॥

हनन् च । भाषायान्त्विति । शब्दमन्त्रिभवादेतद्विहितक्यन्तस्य स्त्रीय
मित्यर्थं ॥ [हनन् च] ॥

१ ‘इवेव’ । २ ‘रसक’ । ३ ‘भाव्य’ । ४ इदं लुप्त स्यात् । ५ ‘इह
मा भूत्’ । ६ ‘छन्दर्मानि वक्तव्य’ । ७ ‘त्वा’ । ८ ‘गृह्यते’ ।

दन्वत्प्रामोति तन्मा भूदिति ॥ किं चान्वत्प्रामोति ? ॥ ण्यत् ॥ 'ओरावदपके
 ण्यत् स्तंति क्यप्पूर्वविप्रतिपिद्ध'मिति वक्ष्यति, स पूर्वविप्रतिपेधो न
 पठितव्यो भवति । अथवा हनस्तक्षित्त्रिया छन्दसि चोदित, स न वक्तव्यो
 भवति ॥*॥ क्यञ्चिधौ वृ प्रहणम् ॥*॥ क्यञ्चिधौ वृन्प्रहण कर्तव्यम् ।
 इह मा भूत्- 'वायां ऋत्विज' इति ॥*॥ अन्जेशोपसङ्ख्यान सज्ञायाम् ॥*॥
 सज्ञायामन्जेशोपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । आज्यम् । यदि क्यप्-वृद्धिर्न प्राप्नोति ।
 तस्मात्ण्यदेप । यदि ण्यत्, -उपधालोपो न प्राप्नोति । तस्मात्क्येदेवेप ।
 ननु चोक्तम्- 'वृद्धिर्न प्राप्नोतीति ? ॥ आङ्पूर्वस्यैव प्रयोगो भविष्यति ॥
 यथेवमवग्रह प्राप्नोति ॥ न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्या, पदकारैर्नाम
 लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणे पद कर्तव्यम् ॥ [एतिसुशास्वृट्पुत्र] ॥

इ च खन ॥ ३।१।१११ ॥

दीर्घोच्चारण किमर्थं न 'इ च खन' इत्येवोच्येत ? ॥ का रूपसिद्धि -

प्र] एतिसु । अथवेति । पूर्वस्नान् क्यपोऽस्य वलभ्यप्रदर्शनाय क्यप्प्रहण
 कृतम् । तेन पूर्वं क्यप्छन्दसि त्रिधा चिद्भवति । क्यञ्चिधोषाविति । 'इहवन्दवृ
 शमदुहा ण्यत् इति' वार्थशब्दस्याद्युदात्तविधानादेतज्ज्ञायते । नत्र हीडिवन्दिभ्यामा
 त्मनेपदिभ्या साहचर्यादृशब्देन वृणातिर्गृह्यते । तस्मात्ण्यदेप इति । ननु स्वर
 भेदो भवति, क्यपि सन्त्याद्युदात्त पदं, ष्यति सन्त्यन्तस्वरितम् । नैप दोष । 'नञ्चि
 पयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तविधानान् । न लक्षणेनेति । संहिताया एव नित्यत्वम् ।
 पदविच्छेदस्य तु पौरुषेयत्वम् । तथा च यत्रार्थनिश्चयाभावस्तत्राऽवग्रहो न भियते ।
 तदुक्तम्- 'हरिद्रूरनवगृह्यते' इति । हरिद्रूरिन्यत्र किं हरिशब्द इत्यन्त, अथ
 हरिच्छब्दन्कारान्त इति सन्देहान् ॥ [एतिसुशास्वृट्पुत्र] ।

इ च खन । दीर्घोच्चारणे भाव्यकारेण प्रत्यास्त्याने वैचित् प्रप्रेपनिर्देशान
 द्वितीय इकारो 'ये विभाषे'त्यात्वस्य पक्षे परत्वात्प्राप्तस्य वाधनार्थं इत्याहु ।

उ] एतिसु । आत्मनेपदिभ्यामिति । अकारवद्विकरणाभ्यामित्यपि शीघ्रम् । एत
 दशो उत्तरसाहचर्यमप्यनुग्रहकम् । वृणातिरिति । 'वृन् सभक्त्य'वित्ययम् । एवञ्च
 क्यप् वृत् एवेति भाव । वस्तुतो व्याख्यानादन वृजो प्रहणमित्येव तत्त्वम् ।
 संहिताया एव नित्यत्वमिति । अविच्छिन्नपारम्पर्यत्वेनाऽन नित्यत्वम् । अर्थ
 निश्चयाऽभाव इति । आच्यशब्दस्य रूढत्वात्पूर्वोऽस्मिन् न यति निश्चयाऽभाव
 इत्यर्थ । 'समासे संहिता नित्य'त्ववग्रहस्त साधुत्वाऽभावात्सम्प्रदायान्नसारणस्य
 तस्य लभ्याऽविषयते'त्यर्थं मन्ये ॥ [एतिसुशास्वृट्] ।

१ 'अनेधोपसङ्ख्यान सज्ञायाम्' । २ 'न्यवय' । ३ इदं वचित् ।

स्वयम् ? ॥ आह्वणन सिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'पवनुद्धोरमिद्ध एकादेश' इत्येका
देशस्याऽन्विष्ट्यात्तत्रमज्येत ॥ नैतदस्ति । पदान्तपदाद्योरैकादेशोऽसिद्धो,
नैव पदान्तपदाद्योरैकादेश । तस्मादिदं सन' इत्येव वनव्यम् ॥

भृजोऽसंज्ञायाम् ॥ ३।१।२१० ॥

असंज्ञायामिति किमर्थम् ? ॥ भर्था ॥ ॥ भृज सहाप्रतिपद्ये त्रिधाम-
प्रतिपद्योऽन्येन विहितत्वात् ॥*॥ भृज सजाप्रतिपद्ये स्त्रियामप्रतिपद्ये । अन-
र्थक प्रतिपद्योऽप्रतिपद्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन विहितत्वात्' । अन्येन
लक्षणेन स्त्रियः कश्चिन्नीयते,—'संज्ञायामसंज्ञानियदनिपतमनविदपु-
न्नीङ्मृजिग' इति ॥ प्रतिपद्ये इदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥*॥ प्रतिपद्ये
किमर्थं इति चेदस्त्रीसंज्ञाप्रतिपद्यर्थं ॥*॥ प्रतिपद्ये किमर्थं इति चेदस्त्रीसंज्ञाऽ-

प्र] उदयुक्तम् । क्यप्यञ्जियोगेन विधीयमानस्येत्वम्यान्तरत्वात् । अन्वम्य तु यथा
राशानुपपन्न विधीयमानस्यऽऽन्वम्य बहिरङ्गत्वादिप्रतिपद्योऽभावात्प्राप्तत्वात् ॥

भृजोऽसंज्ञायामिति किमर्थमिति । त्रिधामणाऽपि प्रतिपद्येऽप्यन सिध्य-
त्यानि प्रथम ॥ भाष्येति । गृह्णित्वा इव मज्ञेति क्यप्रभावे ष्यप्रत्यय ॥ अनर्थक
इति । भृज इति प्रातेरय प्रतिपद्येऽनन्तर्यात्, नतु लक्षणान्तरप्राप्ते, व्यवधानादिति
भाव । प्रतिपद्ये इदानीमिति । प्रतिपद्येऽनिपतममभर्थाऽऽन्वम्यान्तरेण प्राप्तत्वादि-
म्यन प्रतिपद्यो भविष्यतीति भाव । अस्त्रीसंज्ञेति । संज्ञायाम इति संज्ञेति । कर्म

उ] इं च सन । क्यप्यञ्जियोगेनेति । नन्वन्तरत्वे इत्ये ह्ये एकदेशविहृत-
न्यायेन प्राचाऽऽरववारणार्थं तदवश्यकम् । इत्वनु पने चरितार्थम् । क्विप 'अच-
कनृषदी' ति सूत्रे भाष्ये 'य विभाषे'त्यत्र 'यि' इत्यस्य विषयमात्मन्यन्ताना उक्त-
तया परत्वेन क्यप्र पूर्वमेवाच तत परन्त्वोत्सवर्गदीर्घे एकदेशविहृतन्यायेन 'उ-
च सन' इत्यस्य प्रकृतौ 'मिय'मिति स्यात्तद्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति कथाश्चिदाशय
इति चिन्त्यमेतदिति केचित् । भर्थागणस्तु व्ययर्थविभाषयाऽऽन्वम्याऽऽन्वमि-
रिति । इदं ननुऽऽन्वम्यवयवकम् अन्यथा आकारस्य दीर्घकारेऽपि 'स्त्रीय'मिति स्यात्
तु सैवमिति । न च मनेनेस्याऽनुनासिककार म्यान्तर्माह्वणोऽपि कदाचित्तात्त्र-
एव स्यात्, तद्वारणात् इकाररूप एवकार इत्यर्थं दार्शनिकेण इति वाच्य, म्यान्-
नुकूपेऽनुनासिके एवकारोऽनेऽनुनासिकोच्चारणत् । स्पष्टञ्चेद 'पथिमथि' 'अष्टन-
य' इत्यत्र भर्तृव्यवयवेऽपि ॥ [इं च सन] ।

भृजोऽसंज्ञायामिति किमर्थम् इति भाष्ये । स्त्रीसंज्ञायामिति प्रतिपद्येऽनर्थकोऽस्य
ज्ञानमिति प्रतिपद्ये इत्यर्थ । अस्त्रीसंज्ञायामिति सननाऽपिकरणमभा सम

स्ति तदर्थं प्रतिषेध स्यात्—भार्या नाम क्षत्रिया ॥२॥ सिद्ध तु त्रियां सज्ञा प्रतिषेधात् ॥२॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['स्त्रिया सञ्ज्ञाप्रतिषेधात्'] । स्त्रिया सज्ञाप्रतिषेधो वक्तव्य । 'सज्ञाया समाननिपदानिपतमनधिदुष्शाब्दभृजिण । ततो 'न स्त्रिया भृज इति ॥ मिष्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तम्—नृत् सज्ञाप्रतिषेधे स्त्रियामप्रतिषेधोऽन्येन विहितत्वादिति । नैष दाप । भावे इति नानुवतते, कर्मसाधनश्चायम् । अथ वा य एते सज्ञाया विधीयन्ते तेषु नैव विज्ञायते—'सज्ञायामभिधेयाया मिति ॥ किं तर्हि ? ॥ 'प्रत्ययान्तेन चेत्सज्ञा गम्यत इति ॥ अरर आह—॥२॥ सज्ञायां पुंसि दृष्टत्वात् ते भार्या प्रमिष्यन्ति ॥२॥ सज्ञाया पुंसि दृष्टत्वात्तव भार्याशब्दो न सिष्यति । ॥२॥ स्त्रिया भार्याऽधिकारोऽस्ति तत्र भार्या प्रमिष्यति ॥२॥ [स्त्रिया भार्याऽधि

प्र] साधनोऽत्र सज्ञाशब्द ॥ ततो न स्त्रियामिति । स्त्रीशब्देनाऽत्र स्तनदेशवती गृह्यते । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागो न स्यात् । तस्माद्भरण मन्वति विधिविषय । लौकिकी तु स्त्री प्रतिषेधस्य । भाव इति तत्रेति । 'ग्रजयनोर्भावे क्य वित्यत । सज्ञायामिति सज्ञाशब्द कर्मसाधनो न गृह्यते, किं तर्हि ? , भाव साधन । तेन प्रत्ययान्तेन यदि रुडिर्गम्यते तत्र प्रत्यय । न च मत्याशब्देन हि गृहिष्यभिधीयत इति क्यपोऽप्रमङ्ग । सज्ञायामिति । 'भार्या नाम क्षत्रिया' इत्यत्राऽसज्ञायामिति प्रतिषेधस्य चरितार्थत्वात्सूत्रान्तरेण स्त्रिया सज्ञाया क्यप प्रमङ्गा ज्ञार्याशब्दो न सिष्यतीति चोच्यम् । स्त्रीप्रकरणे भावग्रहणानुवर्तना कर्मणि क्यक-

उ] मिप्रत्य तन्निद्वय कर्मणि सज्ञाशब्द व्युपादयति—सज्ञायत इति । अत्रो रुडय बोध्या यस्याऽस्तीत्यर्थः । अन्यथेति । 'सज्ञाया समाननि क्यवन्ताना 'समज्ये' त्यादीनां स्त्रीलिङ्गादिति भाव । लौकिकी त्विति । न च विपरीत निश्च स्या दिति वाच्य 'स्त्रिया चि स्त्रियत्र शास्त्रीयस्यैव ग्रहेणाऽस्याऽपि तत्रैव प्रवृत्तेरिति भाव । भाष्ये—यथान्यासमिति । 'सज्ञायां समे ति सूत्रे यदधिर 'न स्त्रिया नि त्यादि श्रुत तत्र कार्त्तमिष्यर्थः । भाव इति तत्र वर्तते इति । ननु समज्यानिपदा निपत्यानामधिकरण, मन्वाविद्यथो करण तत्र सिद्धरङ्गीकरणकथ 'भावे इत्यस्य तत्र सम्बन्ध इति च न विषये भाव इति वर्तते इत्यर्थः । एवञ्च नतो भाव एवमत्र इति भाव । एवमत्र भावाऽधिकारोऽस्ती त्यपि व्याख्येयम् । सज्ञाशब्द इति । साज्ञाशब्देन कर्मसाधनेन सज्ञायमानमभिधीयत । तत्राऽनिधन प्रत्ययश्चे तर्हि मत्याशब्देन स्यादेव गृहिष्यभिधनमिति भाव । भावसाधनेन धातूनामनेय र्थान्वाङ्मिष्यते तदाह—रुडिरिति । तद्विषयोऽर्थ इत्यर्थः । तेन रुडत्वा गम्यत

१ मन्वे इद एव स्यात् । २ श्लोकार्त्तिकम् ।

कारोऽग्नि तेन भार्या प्रमिष्यति । भार इति तत्र वर्तते, कर्मसाधनश्चायम् ।

॥२॥ अथ वा बहुलकृत्या सजायामिति तस्मृतम् ॥२॥ अथ वा 'कृत्य
एवमेव बहुल मिति येवमत्रापि ष्यङ्गविष्यति ॥२॥ यथा यैव्य यथा जन्य यथा
भित्तिस्तथैव सा ॥२॥ [यथा यैव्य यथा जन्य यथा भित्तिस्तथैव सा] ।

॥३॥ ममश्च बहुलम् ॥३॥ ममश्च बहुलमुपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । ममृया
एव सभारा । सभाया एव सभारा । [मृजोऽमनायाम्] ।

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपचयाऽज्यध्या ॥ ३।१।२४ ॥

॥४॥ सूर्यकृष्टपच्यध्या कर्त्तरि ॥४॥ सूय कच्यअयच्यङ्ङेयेते कर्त्तरि निपा
त्यन्ते ॥ किं निपात्यते ? ॥ सूर्य - ॥ - ॥ मूर्त्तिव्या सँरतेरुव सुवर्त्ता एव
गम' ॥४॥ मरणाद्वा, सुवति वा कर्मर्गीति सूर्य ॥ सूर्य ॥ एव - राचतेऽर्था
रुच्य । [रुच्य] ॥ न व्ययत इत्यज्यध्या ॥ ॥ ॥ कुप्य मनायाम् ॥ ॥ 'कुप्य
मज्ञाया मिति वक्तव्यम् । गोप्यमन्यन् ॥४॥ कृष्टपयम्यान्तोदात्तव च कर्म
कर्त्तरि च ॥४॥ कृष्टपच्यस्याऽन्तोदात्तत्व च [वक्तव्य, मनाया] कर्मकर्त्तरि
चेति वक्तव्यम् । कृष्टे पच्यन्ते स्वयमेव । 'कृष्टपच्याश्च मे' । अकृष्टपच्याश्च
मे । यो हि कृष्टे पक्त्य कृष्टपाक्यं स भवति ॥ [राजसूयमूर्त्त] ।

प्रत्यपिभ्या ग्रहे. ॥ ३।१।२८ ॥

॥५॥ प्रत्यपिभ्या ग्रहश्चन्दसि ॥५॥ प्रत्यपिभ्या ग्रहश्चन्दसि वक्तव्यम् ।
'मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्' । 'अनृत हि मत्तो वदति तस्मात्प्रतिगृह्यम्' ।

प्र] मायाग्मदेव भवती युतरम् । यथेति । अन्तादिधीमनो अथवा हलन्ताऽनुत
विद्भवति बहुलवचनान्, यथा च भित्तिरित्यङ्गिपत्र तिन्भवति, एव भावान्
म्यप्रमदे ष्वङ्गवतीत्यर्थः । [मृजोऽमनायाम्] ॥

ट] अन्यर्थे । नाम प्रयवाची सजायब्दस्तु करण्युपत्र इति बोध्यम् । अथ आहति
भावे । 'विदन्तु त्रिषा मनाप्रतिपैत्रा'दित्याप्रकरण पथान्तरवम् । कर्मणि
क्यप्रभावादिति । 'मत्र' इति शप । जन्य स्वरार्थं यदवापने, न बहुलकान्त
विदन्ति इति जने'रित्युत्सुमसङ्ख्यान न कर्त्तमिति बोध्यम् । भावे - मभाया एव
सम्भारा इति । मभरा इति पाठे 'भृ' इति दीर्घान्तात् क्वादे 'भृ' इति बोध्यम् ।
राजसूयमूर्त्त । मूर्त्तिव्यामिति भाष्यस्य - क्यनिपात्यत' इति शप ।
कुप्य गुपेराद् कम् । सुवर्त्तरत्नभिच धन कुप्यम् । [राजसूयमूर्त्त] ।

प्रत्यपिभ्या ग्रहे । 'अपिगृह्य' शब्देन क्त्वकारप्रत्ययमुत्त इति वचिन् ॥

१ इदं एत स्यात् । २ 'रच्य' । ३ 'इति कर्त्तरि' । ४ इदं भाष्यमित्यन्व ।
५ 'सुवति कर्मर्गीति वा' । ६ इदं कचित् । ७ 'स कृष्टपाक्यो भवति' । ८ रच्योऽय ।

प्रतिग्राह्यम्, अपिग्राह्यमित्येवाऽन्यत्र ॥ [प्रत्यभिन्नाम्] ।

अभावस्यदन्यतरस्याम् ॥ ३।१।१२२ ॥

कस्याऽप्यननुबन्धः १॥ प्रधानस्य ॥ यदि प्रधानस्य,—अभावस्या इत्येवं स्वर-
प्रसज्येत। अभावस्या इति चेप्यते। तथा—अभावास्याग्रहणेनाऽभावस्याग्रहणं
न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि निपातनस्य ॥ यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि
भवन्ति 'धोत्रियदण्डोऽर्धते' इति । व्यपवर्गाभावाऽन्नित्याद्युदात्तत्वं न
प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि—

॥ १ ॥ अभावसोरह ष्यतोर्निपातयाम्यद्विदिताम् ॥

तर्धनरुत्तिना तयो स्वरथ मे प्रसिध्यति ॥ २ ॥ [अभावस्यद] ।

प्र] अभावस्यत् । प्रधानस्येति । विधीयमानत्वात्प्रत्ययस्य प्राधान्यमिति यत्प्रत्ययो
निपात्यत इत्युक्तं भवति । एवं स्वर इति । 'यतोऽभाव' इति उत्तरपदमायुदात्त
स्यात् । अन्तस्वरितं चेप्यते । अभावास्याग्रहणेनेति। शब्दान्तरत्वात्। अभावास्या-
शब्दस्य ष्यदन्तत्वादभावस्याशब्दस्य यदन्तत्वादिनि भाव । एव तर्होति । यत्प्र-
त्ययान्तत्वं न निपात्यत इत्यर्थः । ननु तिति प्रत्ययग्रहणं चोदयिष्यते, निरन्त-
रिभागे च निपातन आश्रीयमाणे स्वरितत्वं न सिध्यतीति मत्वाह—यदि तर्होति ।
एवंजातीयकानोति । निरन्तावयवविभागानीत्यर्थः । अभावसोरिति । रुद्धिभावा-
भाववृत्तभेदाश्रयो द्विवचननिर्देशः । निपातयामीति । 'एकतरस्येति' शेषः । एक-
वृत्तितेति । एषा तद्धितरुत्तिरभयो सिध्यति, एकदेशविवृत्तस्याऽनन्वत्वात् । तथा
दि ष्यत्यभावास्याशब्दस्य न्याय्यत्वादाकारस्य प्रथितेत्तमकारस्य तु विकारत्वं ॥

उ.] अभावः । यत्प्रत्यय इति। सूत्रे तदानुपूर्व्या एव भ्रवणादित्यर्थः । अन्तस्वरित-
मिति । 'अमे'ति तुसप्तमीरमित्युपपदलान्निपातनेन वा तरवादुपपदननामे
वृद्धुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेति भावः । यन्प्रत्येति । निरस्ताऽवयवविभागः समुदायएव
निपात्यते । तस्य च तरारोऽन्त इत्यन्तस्वरितत्वं सिध्यतीति भावः । 'अभावस्या'-
शब्दस्थाने चेदं निपातनमिति तद्ग्रहणेनाऽस्य ग्रहणमापि सिद्धमिति तात्पर्यम् ।
भाष्ये ष्यन्तीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीति । ष्यन्ती'ति परसप्तमीन्यमिप्रायेणेदम् ।
प्रकृते स्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपि बोध्यम् । तस्मिन् प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यात्य-
मानत्वात्तद्रीन्देदम्भाष्यमित्यन्ये । एकतरस्येतीति । वसृधातुभ्यां ष्यतो वृत्तयोर-
न्यतरस्येत्यर्थः । वसोरिति पञ्चम्यर्थे ष्टीद्विवचनम् । ष्यदप्यनाशब्दे उपपदे निपा-
त्यते इति बोध्यम् । अन्यथोपपदत्वाभावे समाग उत्तरपदप्रकृतिस्वरथ न स्यादिति
बोध्यम् । धार्तिके 'अद्विदिता'शब्देन ह्रस्वो लक्ष्यते । तदनुबन्धाह—एकदेशेतीति ।

१ 'एव स्वर' ।

उन्दसि निष्टक्यं देवहृयप्रणीयोक्षीयोच्छिष्यमर्यस्तयाध्वर्य-
खान्यखान्यदेवययापृच्छयप्रतिगीध्यग्रहबाह्य-
भायस्ताज्योपचाट्यपृडानि ॥ ३।१।२२३ ॥

'निष्टक्यं' इति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ निष्टक्यं कृतराजन्त्रिपर्ययश्चन्द्रमि
कृताद्यर्थे ॥ * ॥ यथा कृतेस्तेकं, कमे मिरुता, हिमे मिह ॥ अपर आह-

॥ * ॥ निष्टक्यं व्यन्यय विशाभिम पन्व निपातनात् ।

ष्यदायादेश इयतापुपचाय्य निपातिता ॥ * ॥

निष्टक्यं चिन्वात पशुकाम ॥

॥ * ॥ ष्यदेकस्माच्चतुर्भ्यं यथाचतुर्भ्यश्च यतो विधि ।

ष्यदेकस्मात्पञ्चदश द्वौ क्यसौ ष्यद्विप्रिधतु ॥ - ॥

'ष्यदेकस्मान्'-निष्टक्यं । 'चतुर्भ्यं क्यप्'-देवहृय, प्रणीय, उक्षीय, उच्छिष्य ।
'चतुर्भ्यश्च यतो विधि', -मर्य, स्तयां, धार्य, खान्य । 'ष्यदेकस्मान्', -खान्य ।
'यशाच्छ', -देवयया । 'द्वौ क्यसौ', -आपृच्छय' प्रतिगीध्य । 'ष्यद्विधि

प्र] उन्दसि । कृताद्यर्थे इति । कृतराजन्त्र्यं गतोर् आदि कसरान्तप्रयोजन ।
जादरान्तत्वम्, अन्तस्य चादित् यथा स्यादित्यर्थः । आगन्तव्यो परस्पररूपापत्तिर्न

ट] नात्रे-म्यरश्च मे इति । नि-प्रत्ययप्रयुक्त स्वरित इत्यर्थः । [अमात्रस्य इत्यर्थः] ॥

उन्दसि निष्टक्यं । 'कृतेराजन्त्रिपर्यय कृताद्यर्थे' इत्यमङ्गल मन्त्राऽऽह-कृत
रादस्येति । न प्रयोजनं तल्लम्बाऽन्तस्थाने तदुपपत्तिप्रयोजनमात्म्यानेऽन्तोपपत्तिप्रयो
जनधेयव्यर्थः । तद्गुणयत्नाह-परम्परेति । अन्यथाऽऽगन्तव्यो म्याने कृतीयपर्यय
करणमाद्याद्यन्त्रिपर्यय स्यादिति भावः । 'निष्टक्यं कृतेराजन्त्रिपर्ययश्चन्द्रमि
कृताद्यर्थे' इत्येव भाष्यपाठ इति संयन्तपर्ययम् । साम्प्रतिकपुस्तकेषु तु 'निष्टक्यं
कृतराजन्त्रिपर्ययश्चन्द्रमि कृताद्यथा 'यथा कृतस्ते' इत्यादि दृश्यन्ते । तत्र 'निष्टक्यं
कृतराजन्त्रिपर्ययश्चन्द्रमि' इत्यन्वयः । 'निपात्यते' इति शेषः । प्रत्ययपरकरणश्चित्रापान्य, पचय
निपात्यमित्यर्थः । अन्यथा ऋदुपपत्त्यान्वयेन स्यादिति भावः । 'आगन्त्रिपर्यय
कृताद्यर्थे' इत्यम्य कृताद्यर्थे आगन्त्रिपर्यय आवश्यकत्वेनाऽत्राऽपि भिद्वे त्पर्यय
न निगदनमित्यर्थः । 'कृताद्यर्थे' इत्यादिशब्दार्थमेव दर्शयन्ति-कृतेन्दकं इत्या
दिना । अपर आह निष्टक्यं व्यन्ययमिति । वर्णान्यन्य, प्रत्ययव्यन्ययश्चेत्यर्थः ।
'व्यन्ययो चतुष्टमिति सूत्रेणेति भावः । एतच्च परमात्रफलक निपातनात्मन्याह-
निम पन्वमिति । भाष्ये-ष्यद्विधिश्चतुरिति । गुणन्तमेतत् । चतुरो वारा
मित्यर्थः । चतुर्भ्यं इति यावत् । उपपूर्वाच्चिनोत्तेरिति । पृष्ठे उत्तरपदे इति

१ व्याख्या एता स्यात् । २ 'तु' । ३ 'दिसो निपा' इद कचित् । ५ 'सन्वा' ।

अनु.'-ग्रहवाचः, भाव्यः, स्ताव्यः, उपचाय्यपृष्ठम् । उपपूर्वांशिनोतेराया-
देशो[ऽपि] निपात्यते । नहि ष्यतैव सिध्यति । ॥२॥ हिरण्य इति च ॥२॥
हिरण्य इति च घक्तव्यम् । उपचेयपृष्ठमित्येवान्यत्र । [छन्दसि निष्टवर्ष] ॥

ऋहलोर्ण्यत् ॥ ३।१।५२४ ॥

॥*॥ पाणौ सृजेर्षद्विधिः ॥२॥ पाणौ सृजेर्षद्विधेयः । पाणिसर्ग्यां रजु ।
॥२॥ समवपूर्वांशः ॥२॥ समवपूर्वांशेति पक्तव्यम् । समवसर्ग्यः ॥२॥ ल्पि-
दभिभ्यां च ॥*॥ ल्पिदभिभ्यां चेति घक्तव्यम् । अपलाप्यम् । अजदाभ्यम् ॥

ओरावश्यके ॥ ३।१।१२५ ॥

कथमिदं विज्ञायते-आवश्यके उपपदे, आहोस्विदावश्यके षोत्य इति?।
कश्चात्र विशेषः ? । ॥*॥ आवश्यक उपपद इति चेद्दोत्य उपसङ्ख्यानम् ॥*॥
आवश्यके उपपदे इति चेद्दोत्ये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पाव्य लाव्यम् ।
अस्तु तर्हि षोत्ये । ॥*॥ षोत्य इति चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः ॥*॥ षोत्य इति
चेत्स्वरसमासानुपपत्तिः [प्राप्नोति] । अवश्यलाव्यम् । अवश्यपाव्यम् ॥ नैप
दोपः । मयूरव्यसकादित्वात्ममासः । विस्पष्टादिवत्स्वरो भविष्यति ॥*॥ शो-
रावश्यके ष्यतः स्तौते क्यपूर्वविप्रतिषेधम् ॥२॥ ओरावश्यके ष्यतः स्तौते
क्यन्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । ओरावश्यके ष्यज्जवतीत्यस्याघकाशः-अवश्य-
लाव्यम् । अवश्यपाव्यम् । क्यपोऽयकाशः-स्तुत्यः । इहोभयं प्राप्नोति-अव-
श्यस्तुत्यः । क्यन्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो घक्तव्यः? ॥

प्र] तु वर्णान्तररूपापत्तिरिति प्रदर्शनाय 'कृताद्यर्थ' इत्युक्तं भवति ॥ [छन्दसिनिष्ट] ॥

ओरावश्यके । कथमिति । विभाव्यवार्थवाचिन्युपपदे प्रत्ययः, उत प्रत्ययेन
आवश्यके षोत्य इति प्रथमः । अवश्यलाव्यमिति । 'द्वावपूर्वा' वित्यादौ गतार्थस्यापि
कचित् प्रयोगो लोके दृश्यते स्यपवं प्रत्यनादरादिति मन्यते । विस्पष्टादिवदिति ।
यथा 'विस्पष्टकटुक'मित्यत्र मयूरव्यसकादिन्वात्समासे कृते पूर्वपदप्रतिस्वरो भवति,

उ] यावत् । पृष्ठेरिशुपधलक्षणं च ॥ [छन्दसि निष्टवर्ष] ।

ऋहलोर्ण्यत् । पाणौ सृजेर्षदुपधा'दिति क्यपोऽपवाशो ष्यत् । 'ल्पिदभि-
भ्यां 'पोरदुपधा'दिति ॥ [ऋहलोर्ण्यत्] ।

ओरावश्यके । ननूत्कार्यत्वावश्यकप्रयोग एव न स्यात्, ष्यदेव वा न
स्यादिति युतो नोक्तमत आह-द्वावपूर्वाविति । 'षोत्य' इत्युक्तेः शोतकरामुवाच इष्ट
एवेति लभ्यते । उपपदत्वाऽभावात्स्वररानासथोरनुपपत्तिरिति भावः । ननु 'विस्प-
ष्टादीनि गुणवचनेषु' इत्यनेन पूर्वपदप्रतिस्वरविधानादत्र शोतरपदप्रतिस्वरस्येष्ट-
त्वेन 'विस्पष्टादिव'दित्यगहृतमिति मन्वाऽऽह-यथेति। एवम मयूरव्यसकादिषु निपा-

न वक्तव्य । उक्तं तत्र क्यत्रिति वक्तव्ये पुन क्यप्रहणस्य प्रयाजनम्,—
‘क्यत्रेय यथा स्याद्यदन्वयप्रामोति तन्मा भू इति । [ओरपश्यके] ।

आनाटयोऽनित्ये ॥३११॥२७ ॥

॥*॥ दक्षिणाप्रो ॥ ॥ दक्षिणाप्रविति वक्तव्यम् । आनेयोऽन्य ॥

॥*॥ आनश्चाऽनित्य इति चदक्षिणाप्रो हतं भवत् ॥

एकयोर्नो नु न त्रियाणनया अन्यथा भवत् ॥*॥

पाठ्यसाक्षात्परिचाराद्यथा मानद्विनिर्गममात्मिधेनीषु ॥३११॥२८

पाठ्यनिकाश्या किं निपाद्यते ? ॥ ॥ पाठ्यनिकाश्यादोरुदित्पञ्चकच
निपातनम् ॥ ॥ पाठ्यनिकाश्यादोरुदित्पञ्चकच निपाद्यते । मेय
निचेयमित्यन्यत्र । [पाठ्यसाक्षात्परिचाराद्यथा] ॥

ऋतौ कुण्डपाठ्यमन्त्राद्यौ ॥ ३११॥२९ ॥

॥*॥ कुण्डपाठ्यं वाङ्मनि ॥*॥ कुण्डपाठ्येयद्विधेय । कुण्डपाठ्यं प्रनु ॥

अग्नौ परिचाराद्योपचाराद्यममूला ॥ ३११॥३० ॥

॥*॥ सम्यक् टयन्तर्धं वचनं सामान्यकृतं यत् ॥*॥ समूह इत्यन्तर्धं
वचनं ॥ किं कारणं ? ॥ ‘सामान्यकृतं यत् । सामान्येनैवाऽत्र ण्यद्विधेय-
रुहलोप्यं इति ॥ वदार्थं तद्दि निपातनं कर्तव्यम् । वदार्थं यथा स्यात् ।
॥*॥ वदार्थमिति चेत्तस्मैर्द्वयत्वात्किञ्च ॥ ॥ वदार्थमिति चेदुहस्तदर्थं
प्र] एतद्वदयगत्र्यभिः प्रादावपि मयूरव्यसनादपु निपातनादुत्तरपदप्रवृत्तिश्चरा
भविष्यतीत्यर्थं ॥ [ओरपश्यके] ॥

आनाटयो । आनाटयोऽनित्य इति चदिति । यथादिगापि प्रसङ्ग इति शेष ।
भ्रष्ट इति । यथावने ष् । निपातनोद्वि ष्तिराश्रीयत् । एकयोर्नाविति । या
गाहपत्यादानाश्रीयत् आटवनापन गहक्यानिर्दं ण्यमित्यनेत्यर्थ । यस्तु वदार्थमिति
नीयते तत्राऽऽनाट्यगच्छो न भवति । [आनाटयोऽनित्ये] ॥

अर्गो १ । ऊहितिप्रहादिति । वह्निममानायेनाहिना ब्राह्मण समूहस्य
निर्गमनं कृतमित्यर्थं । [अग्नौ परिचाराद्यौ] ॥

उ] तनादेव सिद्धं ‘विष्पद्यदीर्घा’नि सूत्रमपि न कार्त्तमिति भावः ॥ [आरावद्वयके] ।

आनाटयोऽममभावनेऽद्विधेयिदक्षिणाप्रो युक्तत्वं सम्मान्यत्वं निपातनादिवय ।
पाठ्या भाष्ये—पाठ्यनिकाश्यादोरिति । धायादग्नौऽपि निपातन इति बोध्यम् ।
ऋतौ कुण्ड । यद्विधेय इति । तेन ‘यथाऽनाव’ इत्यादुदानं, कृतत्वरपद
प्रवृत्तिश्चरेण तन्मता च । युक्तं निपातन इत्यपि भाष्यम् । [ऋतौ कुण्डपाठ्ये] ॥

१ ‘सामान्येन’ । २ ‘दुहे’ । ३ हि वचिन् । ४ ‘त्यदेरानीयते’ ।

त्वात्सिद्धम् ॥ ऊहिरपि वृद्धये वर्तते ॥ कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थं वर्तते,
कथमृहिर्वृद्धये वर्तते ? ॥ यद्दुर्था अपि धातवो भवन्तीति ॥ अस्ति पुन
व चिन्त्यापि ऊहिवृद्धये वर्तते ॥ 'अस्ती'त्याह ॥

॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च द्वाद्वाणे सिद्धम् ॥*॥ ऊहिविग्रहाच्च द्वाद्वाणे सिद्ध
मतत् । समूह्य चिन्वीत पशु राम । पशवो वै पुरीष पशुनेवास्मे तत्समूहति ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ३।१।१३२ ॥

॥ ॥ अग्निचित्या भावेऽन्तोदात्त ॥*॥ अग्निचित्येतिभावेऽन्तोदात्तो
भवति । अग्निचयनमेवाग्निचित्या ॥ [चित्याग्निचित्ये च] ।

ण्वुल्लृचो ॥ ३।१।१३३ ॥

किमर्थश्चकार ? ॥ ॥ चरार स्वरार्थ ॥ ॥ चितोऽन्त उदात्तो भवती
त्यन्तोदात्तत्व यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाऽऽय तत्र नाऽर्थ
स्वरार्थेन चकारेणाऽनुबन्धेन, प्रययस्वरेणैव सिद्धम् ॥ विशेषणार्थस्तर्हि ॥ व
विशेषणार्थेनार्थ ? ॥ 'असन्तृ जिति । 'तृ' इत्युच्यमाने मातरौ मातर, पितरौ
पितर, -अत्रापि प्राप्नोति ॥ स्वसृत्सृग्रहण नियमार्थं भविष्यति, - 'एतयोरव
योनिःसम्बन्धयोर्नान्येषा योनिःसम्बन्धाना'मिति ॥ सामान्यग्रहणाविघातार्थ
स्तर्हि ॥ व स सामान्यग्रहणाविघाताथनार्थ ? ॥ अत्रैव ॥ यदेतत्तन्तृचोर्ग्रहण
मेतत्तृ' इति वक्ष्यामि ॥ यदि 'तृ' इत्युच्यते मातरौ मातर [पितरौ पितर]

प्र] ण्वुरतृचो । मातराविति । उणादिषु तृप्रत्ययान्ता मात्रादयो निपातिता इति

उ] अग्नौ परि। भाष्ये-वहर्ष्येदिति । 'समूह्यद्वे' इति शेष । तत्र कृते सम्प्र
सारण-दीर्घत्वे निपातनादित्यर्थ । [भाष्ये 'वहर्ष्येति यथा स्त'दिति पाठ] । वहिस
मानार्थेनेति । मवाद्यमित्यग्नौ तु न, अनभिधानादिति भाव । ऊहिविग्रहादिति ।
द्वाद्वाणे ऊहिना विग्रहदर्शनादुद्देश्यार्थत्व सिद्धमित्यर्थ ॥ [अग्नौ परिचाय्योपचाय्य] ॥

ण्वुल्लृचो।भाष्ये यदि तृ' इत्युच्यते मातरौ मातर अत्रापि प्राप्नोतीति ।
न च निरनुबन्धत्वादस्यैव ग्रहण स्यादिति वाच्यम्, स्याऽनुबन्धेन ज्ञापकसिद्ध
तयाऽनित्यत्वेन च तस्या इहाऽप्रवृत्तरिति भाव । तृप्रत्ययान्ता इति । निरनुबन्ध
क तृ'प्रत्ययान्ता इत्यर्थ । अस्यापि तृन्वे यथान्यामेऽप्यापत्ते सत्त्वेन 'यदि तृ' इत्यु
च्यमाने' इत्यस्याऽसङ्गत्वापत्ते । भाष्ये-तृ इति वक्ष्यामीति । एवञ्च तुनो ग्रहण
मित्यर्थं चरार इति भाव । यदि तृ' इत्युच्यमाने इति । चरारवरणसामर्थ्यात्तानु
बन्धग्रहणेऽपि निरनुबन्धग्रहण दुर्वारमेवेति भाव । अन्यत्राऽपि तदर्थत्वं दर्श

१ अथ पाठ इति । २ 'इत्यत्रापि' । ३ "प्राप्नोतीति द्वितीयप्रतीति । अत्रैव प्राप्नोतीत्यर्थ ।
निरनुबन्धत्वादस्यैव ग्रहण स्यादिति भाव । तृ प्रत्ययान्ता इति ।" ४ 'तृच्यते' ।

अत्रापि प्रस्येत् ॥ स्वसृजन्प्रहण नियमार्थं भविष्यति—'एतयोरेव घोनि मन्त्रप्रयोगान्घेषा योनिसम्प्रदाना'मिति । [तुष्टेन्दमि 'तुरिष्टेमेव स्वि'ति चाभयोर्ग्रहण यथा स्यात्] ॥ २॥ णुडि मकर्मकप्रहणम् ॥ * ॥ णुलि मकर्मकप्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत्—आयिता शयितेति ॥ * ॥ न वा घातुमात्रादर्शनात्पुल ॥ * ॥ न वा वक्तव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'घातुमात्रादर्शनात्पुल' । घातुमात्राण्युल्लक्ष्यते । इमेऽस्य आमका । इमेऽस्य शायका । उचिता आमका वैश्रवणस्येति ॥ * ॥ तृजादिषु वर्तमानकायेषामनभयार्थेऽनशात्रायायम् ॥ * ॥ तृजादिषु वर्तमानकालापादान कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अध्यायकवेदाध्यायाद्यर्थम्' । अध्यायक वेदार्थाय । अर्थात्तद्व्यप्यमाण वा मा भूदिति ॥ * ॥ न वा मात्रात्रे दर्शनादन्वयाम् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'कालमात्रे दर्शनादन्वयाम्' । कालमात्रे र्शन्घेऽपि प्रयया दृश्यन्ते । चर्षांपार शमनीपार गर्मनीपार ॥ [णुनृचौ] ।

नन्दिप्रहृष्टिपचादिभ्यो रयुणिन्यच ॥ ३।१।३४ ॥

॥ * ॥ अत्रपि सर्वानुस्य ॥ * ॥ अत्रपि सर्वानुस्यो वक्तव्य । इहापि यथा स्यात्—भव सर्व इति ॥ न नहिदानामिद पचात्तनुक्रमण कर्तव्यम् ? ॥ कर्तव्य च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ * ॥ पचात्तनुक्रमणमनुसंधामन्वयार्थमपरादवाव नार्थं च ॥ * ॥ अनुसंधाम्यनार्थं तावत् । नदत्—नदी । चोत्—चोरी । अप

प्र] नाव । स्वसृजन्प्रहणमिति । नप्रहण नियमांश्च स्वसृजन्प्रहण मन्त्रप्रयोगान्त्वदि नर्ष एव । सामान्यप्रहणप्रियानार्थेन च साम्य स्थितम् । तुष्टेन्दमि तुरिष्टमेव स्विचत्रायेन प्रयोजनमद्रात् । [णुल्लृचौ] ॥

नन्दि । श्वरंति । र्मन्त्रप्रयोगे । न्यज्ञादिषु श्वपाकदादस्य पात्रपत्रे

द] यति—इति घोभयोर्ग्रहणमिति । इदमुणादना व्युपचा इति शाक्ययनादिमते । अव्युपचारादिमते तु प्रतिरेव न । 'नातन्ती'त्यादी तृ'ल्लेपकारणयाऽत्राऽव्युपचारात् । एवाऽव्युपचारेण चि र्ज्ञाने सूत्रे वैयत् । किं कारणमिति । वम्पादेतारित्यर्थः । हेतुमाह—घातुमात्रादियदिना । अन्येऽमिति । णुनृचौ व्यतिरेकानामित्यर्थः । एवञ्च 'वर्तमान' इति कृते दोष । णुनृचोन्वयत्र कालेऽनभिरन स्वीकारमिति भावः ॥ [णुल्लृचौ] ॥

नन्दिप्रहृ । 'भव सर्व' इति भाष्ये पाठः ॥ [नन्दिप्रहृ] ॥

१ अथ पाठ इति चिन्त । २ 'घातुमात्रे' । ३ 'प्यायक' । ४ 'प्यायक' । ५ 'भूतानिति' । ६ 'सन्धे प्रन्यया' । ७ 'सर्व' 'शत' 'सर्व' । ८ अन्यव्युपचारात्पुल भवेत् । ९ 'ऋप्र' इत्यन्त' ।

वादवाधनार्थम्—जारभरा, श्वचेति । [नन्दिप्रति] ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ ३।१।१३५ ॥

॥ १ ॥ इगुपधेभ्य उपसर्गं कविधिर्मपार्यर्थे ॥ २ ॥ इगुपधेभ्य उपसर्गं को विधेयः ॥ किं प्रयोगनम् ? ॥ 'मेपाद्यर्थः' । मेप देवः सेव ॥ ३ ॥ न वा बुधादीना दर्शनादनुपसर्गोऽपि ॥ ४ ॥ न वा को विधेयः ॥ किं कारणम् ? ॥ [बुधोदीनां दर्शनादनुपसर्गोऽपि] । बुधादीनामनुपसर्गोऽपि को दृश्यते । बुध भिदः युधः सिर्व इति ॥ कथं मेपः देवः सेव इति ? ॥ पचादियु पाठः करिष्यते ॥

पाघ्राध्माधेट्टदशः शः ॥ ३।१।१३७ ॥

॥ १ ॥ जिघ्र सज्ञायां प्रतिषेधे ॥ २ ॥ जिघ्र सज्ञाया प्रतिषेधो घक्तव्यः । व्याजिघ्रतीति घ्याघ्रः । इह केचिच्छस्यैव प्रतिषेधमाहुः, केचिजिघ्रभावस्य किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ॥ शस्यैव प्रतिषेधो न्याय्यः । जिघ्रभावे हि प्रतिषेधे केन रो आकारलोपः स्यात् ॥ [पाघ्राध्माधेट्टदशः शः] ॥

अनुपसर्गांलिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥

॥ १ ॥ अनुपसर्गांलौ लिम्पे ॥ २ ॥ अनुपसर्गांलौ लिम्पेरिति घक्तव्यम् । निलिम्पा नाम देवाः ॥ ३ ॥ गवि च विन्देः संज्ञायामुपसङ्ख्यानम् ॥ ४ ॥ गवि-चोपपदे विन्देः संज्ञायामुपसङ्ख्यानं वर्तव्यम् । गोविन्द इति ॥ अत्यल्प-मिदमुच्यते—'गवी'ति ॥ ५ ॥ गवादिष्विति घक्तव्यम् ॥ ६ ॥ गोविन्दः । अरविन्द ॥

उचलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ३।१।१४० ॥

॥ १ ॥ तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥

तनोतेर्ण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अवतनोतीत्यवतानः ॥

दालिपनि ष्युन् ॥ ३।१।१४५ ॥

॥ १ ॥ वृतिरौनिरन्जिभ्य ॥ २ ॥

वृतिरौनिरन्जिभ्य इति घक्तव्यम् । इह मा भूत् । द्वायैक इति ॥

प्र.] गोपि भवति ॥ इत्यु० भाष्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठ्याहिकम् ॥ पादध ॥

उ] पाघ्राध्मा । केचिदिति भाष्ये । 'जिघ्रः सज्ञाया'मित्यादेशोऽकार उच्चारणार्थ इति जिघ्र इति पश्यतीति भावः । केचिजिघ्रभावस्येति । वार्तिके 'जिघ्र' इति पश्यन्तं मन्यन्ते । केन रो आकारलोप इति । आतो लोप इत्यत्रादेशातुक इत्यधिकारादिति भावः । 'श्राऽभ्यन्तयो' इत्यस्य प्राप्तिरेव न ॥ [पाघ्राध्माधेट्ट] ॥

अनुपसर्गां । धरविन्दोऽर्द्धादि ॥ [अनुपसर्गात्] ॥

१ 'मेपाद्यर्थम्' । २ 'न वा घक्तव्य' । ३ अयं क्वचित् ।

४ अयमंश क्वचित् । ५ 'वायक' । ६ 'मन्यते' ।

प्रुमृत्त्रः समभिहारे तुन् ॥ ३।१।४९ ॥

॥ ॥ प्रुमृत्त्र मातुकारिणि वृन्विरनम् ॥ ॥ प्रुमृत्त्र मातुकारिणि वृन्विरधेय । मृदपि य सुष्टु करोति तत्र यथा स्याद्दुष्टोऽपि यो दुष्टु करोति तत्र मा भूदिति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयेऽध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठ्याद्विंशत्यम् ॥ पादश्च समाप्त ॥३।१।६॥

कर्मण्यण् ॥ ३।१।५० ॥

॥ ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविशेषणो चे ॥ ५० ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमान विप्रियमाणे चेति वक्तव्यम् । इह मा भूत् आदित्य पश्यति, हिनवन्त शृणोति ग्रामि गच्छन्ति ॥ ५० ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविशेषणमात्रेण [इति] चेद्देवाः प्राणादीनामुपपन्नानाम् ॥ ५० ॥ कर्मणि निर्वर्त्यमानविप्रियमाण इति चेद्देवाध्यायानामुपपन्नानाम् कर्तव्यम् । देवाध्याय चर्चापार समर्थापार ॥ ५० ॥ यत्र च नियुक्त

प्र] कर्मण्यण् । निर्वर्त्यमानेति । हरिणा निर्वर्त्यादामा विद्याया दर्शित । 'मती वाऽविद्यमाना वा प्रवृत्ति परिणामिनी । तस्य न प्रायते तस्य निर्वर्त्यत्व प्रचक्षते ॥ यस्यापदानकारण नान्ते तच्चिरं, यथा- 'मयाग कराना' नि। यस्यापि सदनुपपन्नकारण न विवक्ष्यत तच्चिरं, यथा- 'घट कराना' नि। यदा तूपदानकारणमत्र परिणमिन्न विवक्षत- 'मृद घट कराना' नि तदा विकारं कर्म । भेदविकारात् तु 'मृद घट कराना' नि निर्वर्त्यमान कर्म । विवर्त्यमपि द्विविधम् । 'प्रहृद्युच्छेदमभूत् किं चिक्राष्टादिभस्मवत् । किं चिद्वृणान्दरोच्यत्या सुप्रगात्प्रिकारवत्' ॥ इति ॥ प्रायमपि- 'प्रियाङ्गुतविशेषाणा मिद्धियं न गम्यते दर्शनादनुमानाद्वा

उ] प्रुमृत्त्र । मातुकारिणाति । समभिहारप्रुगम्यान इद कार्त्तमि र्वं ॥ इति भाष्यप्रतीपादोत्त तृतीयाऽऽध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठ्याद्विंशत्यम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

कर्मण्यण् । यस्य मती परिणमिनी प्रवृत्तिनाश्रयते यस्य चाऽविद्यमाना तनिर्वर्त्यमान उपपन्न इति । तद्वद-यस्येति । कार्त्तमानानामिन्द्रियेण प्रतीयमान नान्तीत्यर्थ । यथा 'मृद घट कराना' नि । विवक्ष्यत इति । 'दार्थाऽभेदन' निराप । तदा विकार्यं कर्मति । अवस्थाद्वयाऽनुगमन पूर्वाऽऽकारपरित्यागेनाऽऽकारान्तर प्राप्त्वरगनादिनि भाव । भेदविवक्षायांमिति । कर्मण संकटादुपदानस्य भेदविरक्षयामित्यर्थ । मृदा घटमिति । करणविवक्षाया तृतीया । नो चेन्नान्य रामान्यविवक्षया 'मृदा घट' मिति पटीति बोध्यम् । विकार्यमर्थाति । पूर्वव्यस्य मर्त्यामना परिण्यागत्तद्भावाभ्यामिति र्थ । दर्शनादिति । प्रत्यक्षमित्यर्थ । निर्वर्त्ये स्वस्वरूप एव निश्चयाना विशेषा, विकारं विचारण्य एव स । घट करोति,

१ इति निदम् । २ निर्वर्त्यमानविशेषण इति वक्त । ३ इद वचिम् । ४ 'मृदो' । ५ 'वा' ।

॥२॥ यत्र च नियुक्तस्तत्र चोपसङ्गानं वर्तव्यम् । छत्रधारः द्वारपालः ।
 ॥ ३॥ ह्रमहिनीवहिभ्यश्च ॥ २ ॥ ह्रमहिनीवहिभ्यश्चेति घक्तव्यम् । ह-भारहार [ह्र] ।
 ग्रहि-वमण्डलुग्राह । [ग्रहि] ॥ नी-उद्ग्रणाय ॥ [नी] ग्रहि-भारवाहः ।
 ॥ ४ ॥ अरैरिगणन वा ॥ २ ॥ न घाऽर्धं परिगणनेन ॥ कस्मात्त भवति-आदित्यं
 पश्यति हिमवन्तः शृणोति आमगच्छतीति ॥ १ ॥ २ ॥ अनभिधानात् ॥ ३ ॥ अन-
 भिधानादेव न भविष्यति ॥ ॥ अकारादनुपपदात्त्वमोपपदो विप्रतिपेधेन ॥ २ ॥
 अकारादनुपपदात्त्वमोपपदो भवति विप्रतिपेधेन । अनुपपदस्यावशात्-पच-
 तीति पच । वमोपपदस्याऽवशात् सुम्भकार-नगरवार-ओदनपाच
 उभयंप्राप्नोति । वमोपपदो भवति विप्रतिपेधेन । अनुपपदस्यावशात्-विक्षिप-
 विहितः । वमोपपदस्य स ष्व । वाष्टभेद उभय प्राप्नोति । वमोपपदो
 प्र] तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥ इति ॥ तत्र प्राप्यं सर्वस्य वर्त्मणोऽस्तिप्रियया प्राप्य-
 माणत्वात् । अवान्तरविषयाया तु त्रविष्यमुच्यते । वेदाध्याय इति । निलो वेदः स्थित
 एवाधीयते इति निर्वर्त्यत्वाऽभाव । छत्रधार इति । वेदाध्यायादिग्रहणेन च्छत्रधा-
 रादीनां ग्रहणं नास्ति, प्ररारोपेनाऽऽदिसान्देन सदृशानां शास्त्राध्यायादीनामेव शब्दानां
 ग्रहणात् । तत्प्राप्यमेव न विचार्यम् । गृहि धारणादूर्ध्वं छत्रस्तु वक्षित् निरातृणो
 विशेष प्रत्यक्षानुमानपरिच्छेदोऽस्ति । अनभिधानादिति । निगानां शब्दानामिद-
 मन्वार शतनामम् । न चादित्यं पश्यतीत्याद्यर्थप्रतिपादनायादित्यदर्शदयः शब्दा
 लोके प्रयुज्यन्त इति शान्तेणापि साधुत्वेन नाऽनुर्नास्त्यन्त इत्यर्थः । वमोपपदस्ये-
 ति । यत्र गणपठितधानुविषय एवाऽऽच्यत्यन्तदायं विप्रतिपेधोपदा तु सर्वधानुवि-
 धयोऽऽच्यत्यन्तदा येन नाप्राप्तिन्यायादण्प्रत्ययस्थापनादत्वाद्दुस्मर्गापवादोर्विप्रतिपेधो-
 नुपपत्तः । तथा च वरोतेरच्यत्य एव 'शिवशमरिष्ठस्य वर' इति । तत्रश्च
 दुम्भकारादिरपि नाऽणोऽवकारा, तत्राप्यच्यत्यग्रमज्ञान् । एत एव भाष्यकार

उ.] खर्षां पुण्डल वरोति, वाष्ट भस्म वरोति । अनुमानायथा-पुत्र सुग वरोतीति ।
 अत्र गुराम्पत्यमो सुगप्रसादाऽनुमेय । नित्यः । तत्रान्येऽविच्छिन्नपार-
 न्यर्थ इत्यर्थः । ननु 'वेदाऽध्यायादी' नामिन्यादिनेव सर्वमद्गृहे सिद्धे 'यत्र च नियुक्त'
 इत्यादेर्वैयर्थ्यमत्र आह-वेदाऽध्यायादीनामिति । परंतु प्रपचार्थनेव तानीति
 घोष्यम् । शास्त्रेणाऽपि- 'वर्मण्य' णिति सामान्यशास्त्रेणापि । ननु सर्वधानुभ्योऽङ्गि-
 धानेन 'कुम्भकार' इति कथमणोऽवकारा इत्यत्र काट-पदेति । सर्वधानुविषयथा-
 ऽऽच्यत्यय आवश्यकः इत्याह-तथा चेति । उदाहरणान्तराणि-याऽप्यिषयाणि ॥

१ 'यत्र पाठ इत्यत्र । २ 'परि' । ३ 'दत्त' 'देवान्' । ४ 'इहोभय प्राप्नोति-
 ओदनपाच' । ५ 'इहोभयं प्राप्नोति-शाष्टभेद' । ६ 'नुशास्यन्त' ।

भवति विप्रतिपत्तः । अनुपपत्स्यावच्छाया-जानाताति च । कर्मापपत्स्य स एव । इहामय प्राप्ताति-अथ च । कर्मापपदो भवति विप्रतिपत्तः ॥

नैव युक्त्य विप्रतिपत्तः । अनुपपत्स्यताय । ण्यन्तृत्व । तथा ण । णस्य क । स यत्रैव का ण वाच्य ण्य कर्मापपदमपि वाच्यतः॥ कर्मापपत्तापि सताय । ण्यन्तृत्व । तत्रमग । अत्र क । उभयास्तृतीययोयुक्त्य विप्रति पत्तः ॥ अनुपपदस्यावच्छाया-विप्रताति लिङ्ग । कर्मापपत्स्य स एव ॥

कथ्यन्ते उभय प्राप्ताति । कर्मापपदो भवति विप्रतिपत्तः ॥ नैव युक्त्य विप्र तिपत्तः । अनुपपत्स्यताय । ण्यन्तृत्व । तथा क । कस्य ण । स यत्र च क वाच्ये एव कर्मापपत्स्यै वाच्यतः ॥ का ताह गति ? ॥ मध्ये-व वत्त पूर्वान् विप्रतिपत्तः [नात्तरान्] इत्येव ण क कथिष्यन् कर्माप

पत्तः] अन्तर्गतानि साष्टमेत्यानि विप्रतिपत्स्य वाच्येति । काष्ठभद्र इति । स च वत्स्य विप्रतिपत्तः अस्यास्य काष्ठप्रसारात् तद्विप्रतिपत्तः अत्र भवति । स यत्रैव क इति । प्राप्तातिपत्स्य वाच्यमपि यत्रैव । यत्र तु प्राप्तातिपदोऽपि एव तथा तु यत्र प्राप्तातिपत्स्यस्यैव वाच्यं न तु कर्मापपत्स्यस्य । क

च] काष्ठमिति । अत्रैव ति क कस्य । मने अथ च कर्मापपद एव । विप्रतिपत्तः प्रथमं वाच्यं एतदनुपपत्ता इति क ति तावत् ।

पूर्वित्वात्प्रथमतस्तान् एव-नैव युक्त इति । तत्रैव काष्ठाय अत्र । तथा ण इति । अथवा तत्र विप्रतिपत्तः । तत्र ति अ-प्रतिपत्तः स यत्र वत्तः वाच्यता-विप्रतिपत्तः अपि स वाच्यः अथ इति विप्रतिपत्तः विनाऽपि एव । तथा-प्राप्तातिमात्रस्य च । न तु कर्मापपत्स्यति । अत्र विप्रतिपत्तः एव एतान् भव । न च अत्र प्राप्ताति विप्रतिपत्तः न च प्रथमेन विप्रतिपत्तः एव इति तावदनुपपत्तः क अत्र क इति एव । एव अत्रैव ति कस्याऽपि अत्रैव तावदनुपपत्तः एव इति नृणां क तावत्स्युपपत्तिः अत्र विप्रतिपत्तः सम्भ वत्तः । अत्रैव ति कर्मापपत्ता इति । अत्र क इति । अत्रैव तावत् प्राप्तातिपत्तः इति भव । उभयेति । अत्रैव तिपत्तः कथिष्यन् । कर्मापपदस्य स्य विप्रतिपत्तः इति । अत्रैव तावत् प्राप्ताति भव । इत्यु गौ एवैव तावत् प्राप्तातिपत्तः इति तावत् । अत्रैव ति कर्मापपत्ता भवति विप्रतिपत्तः इत्यु गौ न च प्राप्तातिपत्तः विप्रतिपत्तः इत्यु गौ भवति विप्रतिपत्तः इत्यु गौ । अत्र विप्रतिपत्तः प्राप्तातिपत्तः-अनुपपद स्यत्यादिना । मने-का ताहि गातरिति नृणां प्रथ । मने पूर्व

१ अथ च अत्र प्रथेति । २ अत्रैव ति अत्रैव प्राप्तातिपत्तः इति । ३ क गु ।

पद न बाधिष्यते ॥ अनुपपदस्यावकाश - सुगल सुगल । कर्मोपपदस्य स एव । इहोभय प्राप्नोति-गोसदायै षडवासदाय । कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैप युक्तो विप्रतिषेध । अनुपपदमृतीय । ण्वुल्लृजच । तेषां ण । णस्य क । स यथैव को ण बाधते एव कमापपदमपि बाधेत ॥ का तर्हि गति ? ॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्याधन्ते [नोत्तरौ] इत्येवमय को ण बाधिष्यते कर्मापपद न बाधिष्यते ॥२॥ शीलिकामिमश्याचरिभ्यो ण , पूर्वपदप्रकृतिस्वर च ॥-॥ शीलिकामिमश्याचरिभ्यो णो वक्तव्य , पूर्वपद प्रकृतिस्वरत्व च वक्तव्यम् । शीलिक-मांसशील , मासशीला । शीलिक ॥ कामि-मासकाम मासकामा । कामि ॥ भक्षि-मासभक्ष मासभक्षा ॥ भक्षि ॥ आचरि-कल्याणाचार कल्याणाचारा ॥-॥ ॥ ईक्षिभिमिभ्या च ॥-॥ ईक्षिभिमिभ्या चेति वक्तव्यम् । सुप्रप्रतीक्ष सुखप्रतीक्षा । कल्याणक्षम ॥ कल्याणक्षमा ॥ किमर्थमिदमुच्यते? ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वज्ञेयस्यामि, ईश्वरधमा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह यो मास भक्षयति मास तस्य भक्षो भवति । [तत्र] योऽसौ भक्षयतेरत्तदन्तेन बहुमीहि ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्कर्मोपपद ण शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यं 'समानेऽथ केवल विग्रह

प्र] पुनरनयो प्रत्यययोर्विशेष । उच्यते । कर्मोपपदे क सति नित्यसमासा भवति । कर्मापपदे तु विकल्पेन पथीममास स्वान् । नन्वर्थज्ञ इत्यत्रानुपपत्तौ क इति क प्राप्नोति न त्वग्रस्यय , तत्कथमुच्यते 'कर्मापपदस्य स एवे ति, न हि पुम्भनार कर्मापपदस्य कस्यैविरर । एव तर्हि वाऽणोर्विप्रतिषेध परत्वादण् क बाधत, अणमपि कर्मापपद कोऽपवादादिति कर्ममाहर्त्यतदुक्तमित्यदोष । मासकाम इति । मासराब्द 'स प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त । कल्याणशब्दो 'रुपावन्त द्वयोश्च चणो गुरु' रिति मथ्योदात्तस्तत्र ऋत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरो निधीयते ।

भक्षयतेरिति । 'एर ण्यन्ताना मिह्येतत्तु मुनित्रयस्य मने नाम्नि । क'प्यदिभ्य ?

उ] प्रकृतिस्वरत्वं दर्शयितु पूर्वपदस्वरान्दर्शयति-मासेति । 'एकस्मिन्तन्ते ल्पो द्वयोर्वाऽन्तयोर्न्थो मतोर्विह्वय बदत्तस्य'त्वर्थ । भाष्ये-ईश्वरधमा भूदिति । अतो ण कृत इति भाव । मास तस्य भक्ष इति । भक्षे कर्मण्यच् । 'पात्रपा पुमि' इति नित्य पुस्त्वम् । एतेन 'इद भावधविषयमेव'त्वपात्रम् । भक्षण भक्ष इति। भावेऽजिति भाव । कर्माऽनन्तेन समानाधिकरणरहुमीहिस्तु नाऽनभिधानान् । तथ तवाऽप्यावस्यकमिति दोष्यम् । भाष्ये तज्ज्ञापयत्याचार्यं इति । नन्वपि सति 'मांसभक्षी'ति प्रयोग स्यादिति तज्ज्ञारण चरितार्थं कार्त्तिक

१ 'वहवार्णदाय उभयं प्राप्नोति' । 'गोमदाये नृभप्र' । २, इद कश्चिद्, ३, च, इति ।

ननु च कर्मापपदश्च प्रामाते वदुत्राहिश्च कर्मापपदस्तत्र भवता ति॥

द्विमतस्य चापन प्रयोजनम् ॥ काण्डलाय शरैलाव । काण्डानि लायाऽप्ये
ति वदुत्राहिर्न भवति ॥ भवति [तु] वदुत्राहिरपि - मये कामोऽस्य मासकाम
मासकामरु इति वा ॥ * ॥ न वम्भाऽभिगमा । * ॥ न विद् भवति अम्भोऽ-
मिगमाऽप्या [अम्भाभिगमा] इति ॥ किं ताह ॥ अम्भाभिगमा यत्र भवति ।
काण्डलायपि न विप्रशऽभावाय चापस्य प्रयावत भवताति ॥ नैपऽस्ति
विग्रह - काण्डानि तत्राऽप्यति ॥ * ॥ अत्रायति न कृता व्ययभ्रष्टमि ॥ * ॥
अत्रायति च कृता व्ययभ्रष्टमि तत्रय । अत्रायताऽत्रपतय य आनुनि
मत्रादीं कृता ॥ [कमाभ्यः] ॥

आनाऽनुपसर्गे क ॥ ३१३ ॥

॥ * । कतिनां सत्र प्रसारान्भ्यो ष ॥ * । क्विषी सत्र प्रसारणिभ्यो

प्र] प्रतिपेय एताम् । ननु च वदुत्रीय मति वत्रा भ न अम्य वदुभय स्वत्र
व्येन वदुत्तरपभूर्जा वन्तोत्तत्र प्राद्वोर्त्तानि पूरपप्रकृतिस्वरो न मियति । नैप
तय । भयण भय वदुतु भौऽस्त्रैव व्यतिकरणयो वदुत्रीणि करिष्यते ।
तत्रान्तरपभूमाऽभावाद्दुर्तीणि प्रहृति स्वरा भविष्यति । काण्डानि लायोऽस्थिति
यत्रतर [प्रयत्र] भवति वदुत्रीहिरपति । तत्रापनस्य प्रयावताऽभावत्वायपना
धमेव वक्तव्यमस्य । न अम्भाभिगमति । तनाऽत्रानभिगमनाद्दुर्तीणि भव
तंति भाव । नैपामाति । साण्डानि कृताऽनानि प्रहृत्थयविवायायामभावाऽण्यत् ।
कृताऽपि लय काण्डानि लवाऽपनि विप्रशय भावामति भाव । अत्रायति ।
अत्रानर्त्ताना प्रमाऽऽप्यय मियत । तत्र अत्रान्तरपमप्रहृ उपपद्यते ॥

उ] स्थ चापस्रिति च्च् । तत्रभिगमनात्ताभासमन्वते लावयतेर प्रयय इति निरुत
प्रमाप्रहृति क्रावृतायमितन्तः प्रयय स्य । अन्यथा साण्डानि कृताऽनानि ल
नन ममानायत् न कान् 'साण्डानि यत्र इयत्र यत्र' इति तत्रावकयवत
वाच्यम् । अत्रायतार्थमत्रति अनाभयनेन प्रमाऽप्यनन्तु न चमरागीत भाव ।

भाप न अम्भाऽभिगमते । अम्भाभिगमा तु नैपते वम्भाऽनभिगमनव त
यनाऽऽप्ययम् ननु सप्रौवनान सानान्यपादकाभयगमिति भाव । लूपत इति
लप इति । न न निरुतप्ररणिति प्रागुत्तरीय तस्या लवाऽप्याऽप्यनिति
वाच्य मा हि कयना वृत्तिप्रमाऽप्यमदने न त्वनियेति भाव । वदुर्ध्वान्
प्रौत एव लवाऽप्यनताऽपि गोऽप्यवचोरत अत्र अत्रप्रहृ इति । 'न लपतेन
पत्राग धनुत्ता सति भावऽप्यऽवप्रार्थना लपस्य दूषितान्तेद च्चं

१ इत् क्विषत् । २ मध्यवर्तिकमेवन्ते । ३ 'नजाय कृता' ।

दो वक्तव्य । ब्रह्मज्य इति ॥ किमुच्यते सर्वत्रेति ? ॥ अन्यत्रापि नावश्यमि
 हेव ॥ काञ्च्यत्र ? ॥ आह ब्रह्म इति ॥ * ॥ के हि सप्रसारणप्रसङ्ग ॥ * ॥ के हि
 सति सप्रसारण प्रसज्येत । सप्रसारणे कृते सप्रसारणेपरपूर्वत्वे चोबडादेश
 'आहुव' इत्येतद्रूप प्रसज्येत ॥ स तर्हि वक्तव्य ॥ न वक्तव्य । अन्वत्र सप्रसा
 रण, सप्रसारणे कृते आकार लोरस्तस्य स्थानिवद्भावाद्बुवर्त्तदेशो न भविष्य
 ति ॥ पूर्वत्वे कृते प्राप्नोति ॥ एतन्तर्हीदमिह सप्रधार्यम् आकारलोप प्रियता
 पूर्ववमिति, किमत्र वर्तव्यम् ? ॥ परत्वादाकारलोप ॥ न सिध्यति । अन्तर
 द्भत्वात्पूर्वत्व प्राप्नोति ॥ एव तर्हि घाणादाह बलीयो भवतीत्याकारलोपो भ
 विष्यति ॥ एव तर्हीदमिह सप्रधार्यम् आकारलोप प्रियता सप्रसारणमिति
 किमत्र वर्तव्यम् ? ॥ परत्वादाकारलोप ॥ नित्य सप्रसारण । कृतेऽप्याकार
 लोपे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आकारलोपोऽपि नित्य । कृतेऽपि सप्रसारणे
 प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्य आकारलोप, न हि कृते सप्रसारणे प्रा
 प्नोति । अन्तरद्ग[हि] पूर्वत्व बाधते । यस्य लक्षणांतरेण निमित्त विहन्यते न
 तदनित्यम् ॥ न च सप्रसारणमेवाकारलोपस्य निमित्त विहन्ति । अवश्य लक्ष
 णान्तर पूर्वत्व प्रतीक्ष्यम् । उभयोनित्ययो परत्वादाकारलोप । आकारलोपे
 कृते सप्रसारण । सप्रसारणे कृते यणादेशेन सिद्ध रूपम्-आह ब्रह्म इति ॥
 एवमपि न सिध्यति । योऽनादिष्टादच पूर्वन्तस्य विधि प्रति स्थानिवद्भाव ।

प्र] आतोऽनुपसर्ग ॥ ब्रह्मज्य इति । अत्र विनान्ति उपसर्ग । 'वाणादाहवर्ग' इत्युक्ते यो ब्रूवात्समानाभ्रवाद्वाणविषयमेत' इति, त प्रत्याह-एव तर्हीति । नित्य मिति । सप्रसारणे कृते पूर्वत्वेन भाव्यमित्याकारलोपस्याऽनित्यत्व मन्यते । अन्तरद्ग मिति । 'वाणादाह वर्ग' इत्येवत्तु समानाभ्रविषयमेवत्युच्येम् । एवमपि न सिध्यतीति । ' आह इत्यादिष्टप' मिति शेष । योऽनादिष्टादिति । उभारथानादित्य

उ] नित्यनेन सूचितम् ॥ [कर्मण्यण्] ॥

आतोऽनुपसर्ग ॥ सप्रसारणिन - सप्रसारणभाज । ब्रह्मज्य इति । के हि सप्र
 सारणे इत्य् म्याप्ति भाव । भाष्ये-किमुच्यते सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य 'क'
 मात्र इत्यर्थ । तमाह-अन्यत्राऽपीति । 'आतशोपसर्ग' इत्यत्राऽपीत्यर्थ । एत
 न्तर्ही घाणादिति । 'इयावे'त्यादिगिद्धयेऽस्या निमित्तनिमित्तरऽपि प्रगतिराव
 श्यतीति भाव । समानाश्रयेति । 'तदनाश्रयणऽप्याह' इति वक्तुमुच्यते । एव च
 एतन्तर्हीति किंचे'त्यर्थवमिति भाव । भाष्ये-अन्तरद्ग पूर्वत्वमिति । यद्यपि
 वाणपरिभाषनाऽपि आतशोपस्य नित्यत्व वक्तु शक्यन्तथापि तदनाश्रयणेनाऽस्य

१ इति षचिष्ठा । २ 'णस्य पूर्व । ३ 'सात्' । ४ षचिष्ठा । ५ 'यमित्यु' । ६ नानाऽस्य ।

आदिष्टान्येषोऽथ पूर्वं भवतीति ॥ एष तर्हि आकारलोपस्याऽसिद्धत्वाद्बुद्धा-
दशो न भवित्यति ॥ इहापि तद्यांकारलोपस्याऽसिद्धत्वाद्बुद्धादेशो न स्यात्
'बुद्धु' बुद्धुरिति ॥ अन्वयत्र विशेष, -अन्तेऽत्राऽपे पूर्वं भवति ॥ इह
मिह सप्रसार्यम्-आप क्रियता पूर्वं भवति, -किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्पूर्व-
वम् ॥ न सिद्ध्यति । अन्तरङ्गवादात्प्र प्राप्तोति ॥ एष तर्हीदमिह सप्रसार-
यंश्च, आप क्रियता सप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादावम् ॥
निद सप्रसारणम् । कृतेत्यापि प्राप्तोत्यन्तेऽपि ॥ आपमपि निदम् । कृतेऽपि
सप्रसारणे प्राप्तोत्यन्तेऽपि प्राप्तोति ॥ अनियमावम् । नहि कृते संप्रसा-
रणे प्राप्तोति, परत्वात्पूर्वमेव भवितव्यम् ॥ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्त विद-
न्यते न तद्वनियम् ॥ न च सप्रसारणमेवात्रम्य निमित्त विद्वन्ति । अत्रथ
लक्षणान्तर पूर्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्निययो परत्वादावम्, प्राये कृते सप्र-
सारणम् ॥ एष तर्हि पूर्वो योगविभागा ऋषियते—['सप्रसारणात्'] ।
प्र] इत्त पूषा न भवति । नन्वनादिशब्दव पूषा इकार टति नदादशम्यापि स्थानि-
रद्वादादनादिशब्दव पूर्वं भवित्यति । नैतदस्ति । शास्त्रीयमार्गनिदये स्थानि-
रद्वादे विधीयते न त्वनादिशब्दव पूर्वमे लोकि । आकारलोपस्यासिद्धत्वा-
दिति । 'जगिद्वत्त्राऽभा'दि ग्नेनेति भाव । जुहुवतुरिति । हनो णिदि 'ह
सप्रसारणमभ्यस्तस्य ये'ति सप्रसारण रूपम् । परत्वादावमिति । 'आशनी'ति
पशुशमाधरणत्वात् । प्रस्यप्रतिपद त्वनेमिति कृत्यादावन्तरङ्ग, न चाऽन्त-
रङ्गत्विद्योर्बुक्ता विप्रतिपद । एष तर्हीति । 'ए' पदान्तादतीत्यत्र योगो विभ-
ट] प्रथम्य प्राप्तर्न शेष । प्रसारान्तरण तदुपपादयितुमा-यस्येति । नन्वनादि
शब्दव इति । अत एव 'न पदान्त'सूत्रमथ'स्यार्ण'प्रत्य भगवता प्रशास्यतम् ।
'न धातु'सूत्रम् भव्यन्तु तत्रैव योतिवमिति न तद्विरोध टति वाच्यम् । समा-
धनान्तरण सम्भवात्तत्रिभिश्च नाधितमिति तत्प्रम । 'हु'धातुना सिद्धमिद रूप-
मत आ-ह्ये इति । 'वाग्'दाह वच्य' टति पूर्वस्य धात्वस्य लोप टति पक्षेऽ-
प्यन्याऽभिदिर्वात्वा । भाव्ये-अन्तरङ्ग वादावमिति । एतन्वाऽऽप्य पूर्वस्यैपयो
प्रस तौराणां टति न्यायेन लोपेत्स्य स्थ निवत्त्वाद्बुद्धु' स्वादिति भाव । एषन्तर्हीति
प्रागपदेश सिन्धेवै । प्रस्यप्रतिपदे णिति । 'वधिम्वभ'त्तत्र कृती तापि
यदि विपगतमी तदा भाव्य सन्वगत । भाव्ये-आत्पे कृते सप्रसारणमिति ।
अत्पे कृते लोपे कृते सप्रसारणे कृते प्रागपे स्थानिवत्त्वाऽभावेऽप्यगिद्वत्त्वाद्बु-
त्वाऽभिदिरिति भाव । गतावने-एषन्तर्हीति । योगविभागसामर्थ्यादन्तरङ्गम-

सप्रसारणापर पूर्वं भवति । तत 'एट्' । एट्श्च सप्रसारणात्पूर्वं भवति ॥
 किमर्थमिदमुच्यते? ॥ अट्टे आत्वे पूर्वंच यथा स्यात् । तत 'पदान्तादिति' ।
 'एट्' इत्येव ॥ इहापि तर्ह्यकृत आत्वे पूर्वंच स्यात्-आद् प्रद् इति ॥ अल्पत्र
 विशेष । आकारान्तलक्षण वैविधि, तेनाऽनेनाऽवश्यमाव प्रतीक्ष्यम् ।
 लिट् पुनरविशेषेण धातुमात्राद्विधीयते ॥

॥ १ ॥ नित्य प्रसारणं हो यन्वार्गादाद् न पूर्वंचम् ।

योऽनादिष्टादच पूर्वस्तन्वाः स्थानिवच हि ॥ १ ॥

प्रोवाच भगवान्वाच्यस्तनाऽग्निद्विर्यणस्तु ते ।

आत को लिट् नैट् पूर्वं गिद्द आत्स्तथा सति ॥ २ ॥ १ ॥

प्र] ज्यते आत्' इति । तनाव चाप्यन पूर्वंचविधानेन । आकारान्तलक्षण इति । अति
 तीति पर्युदासाश्रयेऽपि ह्यनामशेति शापरादारान्तत्पणे कप्रयत्ने कर्तव्ये पूर्व
 मेवाच भवति ततन्नामित्त प्रत्ययइति भाव । उच्चार्यसद्गृह्योर्वा-निय प्रसारण
 मिति । श्रुताऽकृतप्रमादित्वादिनि भाव । तत्र ह्य पूर्वत्व नियतानारारलोप इति
 चार्णादाहिति यचनादारारलोपो भवति न तु पूर्वंच, तत्रारारलोपस्य स्थानिवत्त्वा-
 दुबद्धास्तीति हो यणप्रवर्तत इत्यर्थ । अत्र आह-योऽनादिष्टादिति । तेनाऽसिद्धिरिति ।
 अग्निद्ववद्राभा दिन्याऽरारलोपस्येत्यर्थ । तस्याऽसिद्धत्वाद्यणदेशो भवतिवित्यर्थ । तुहु
 वतुरित्यत्रापि तथैव यत्स्यादित्याह-एट् पूर्वं इति । 'आद्' इत्यत्रापि तथैव
 पूर्वंच स्यादित्याह-आत क इति । लिप्नेति । लिट् धातुमात्राद्विधीयते न त्वारा
 रान्तादेवेत्यर्थ । [आतोऽनुपमं क] ॥

उ] प्यात्वं चाधित्वा पूर्वं सप्रसारणपूर्वंचन्वेत्युक्त्वाद्दो 'जुहुवु'रित्यादाविति भाव ।
 पर्युदासाश्रयेऽपीति । अन्यथाऽन्योन्याश्रय स्यादिति भाव । आभीयाऽग्निदाऽ
 नित्यत्वेनाऽपि 'जुहुवतु'रिति सिध्यति । ह्ये कृते आगेपापूर्वं सप्रसारण, यतो
 नित्यम् । नित्यत्वं दर्शयति-कृतेति । एवंच हो यण्फलीत्यर्थ । चार्णादित्यादि
 व्याचष्टे-तत्र कृते इति । 'योऽनादिष्टादच पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वमनो भगवान्
 वाच्य प्रसारणान्वो उ प्रोवाने'त्यन्वय । प्रत्याख्यानवाचाह-तेनाऽसिद्धिर्यणस्तु
 त इति । तेन-आभा'दिति सूत्रेण, यतोऽग्निद्विरतो यणस्त्वित्यर्थ । 'प्रोवाच भगवान्
 वाच्य' इत्युक्त्या 'उ'विधानस्य 'आद्'मित्यर्थमावश्यकता ध्वनिता । तथा नेदमेव
 शापकमीदृशे विषये आभायाऽग्निद्वत्वाऽभावस्य, चार्णादानमित्येनदभावस्य वति
 जुहुवतुरित्यादिमिदि । योगविभागस्य तदाऽपि कर्तव्यत्वेन गौरवस्य तदवस्थत्वादिति
 च ध्वनितम् । एवंच 'तेनाऽसिद्धि'रित्युचिरेन्ददेशिन प्रौढ्येति च ध्वनितम् ।

१ 'पदान्तादिति' २ 'कप्रत्ययविधि' । ३ 'पूर्वंच हि' । ४ 'प्रद्' । ५ 'नादि' ।

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ३१२१ ॥

॥ * ॥ तुन्दशोकयो परिमृजापनुदोः शोकस्य मुखाहरणयोः ॥ * ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरित्यत्रालस्यमुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुन्दपरिमृजोऽयम् । शोकपनुद पुष्पो जातः । यो हि तुन्द परिमार्ष्टि तुन्दपरिमार्जं स भवति । पश्च शोकपनुदति शोकपनुदः स भवति ॥ * ॥ वप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपमह्वानम् ॥ * ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपमह्वानं कर्तव्यम् । मूलविभुजो रथः । नवमुचानि धनुषि । वारगुहानिला । सरमाखं कुमुदम् ॥

गापोष्टक ॥ ३१२८ ॥

॥ * ॥ मुरोशीषो पिवते ॥ * ॥ मुरोशीषो पिवतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । क्षरपा प्राहर्गतिः ॥ पिवतेरिति किमर्थम् ? ॥ या हि सुरा पति सुरापा सा भवति ॥ ॥ चहुल तणे ॥ * ॥ चहुल तर्णाति वक्तव्यम् ॥ किमिदं 'तर्णाति' ॥ ॥ * ॥ [तेर्णाति] सजात्तन्मोर्प्रहर्षम् ॥ * ॥ या प्राहणी सुरापी भवति नैना देवाः पतिलोकं नयन्ति । या प्राहणी सुरापा भवति नैना देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥

प्र] न्यायेन वाधेत । सामर्थ्यादत्र भावे व्यक्तीष्टे इति भावेन न वाधेत कर्त्ता ॥

तुन्द । आलस्यमुखाहरणयोरिति । आलस्ये गम्यमाने मुखोत्पादने च प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादलमे कर्त्तारि मुत्तम्य चाऽऽहर्तारि प्रत्ययो भवतीत्युक्तं भवति । शोकपनुद इति । यः मसारानित्यनोद्भावनादिना शोकमेव निवर्तयति न तु सुप्तमुपादयति स शोकपनुदः । [तुन्दशोकयो] ॥

गापोष्टक । पिवतेरिति । तुम्बिरणपरिभाषालभ्यार्थरथनम् । [गापोष्टक] ॥

च.] तुन्दशोकयो । तत्र सामर्थ्यादिति । एवं सति तै गम्ये भवत इत्यर्थः । तुन्दपरिमृजे मृजेरधि 'द्विति चेति पक्षे वृद्धि प्राप्नोति, सा भवत्येव सन्धिभिधाने । यत्तु 'अची'त्येव वक्तव्ये राजादापित्युक्तेरादिप्रहणमानर्थ्यान्मुखोत्पादादनेन प्रवृत्तिरिति, तत्र, तत्र तदभावात्, 'यस्मिन्विधि'रिति परिभाषालभ्याऽऽदिप्रहणस्यैव तत्राऽनुग्राहः । अत्रत्यभाष्यस्वरसात्तत्र 'हि'त्पदेनातिदेशकृष्टितोरेव प्रहणम् । व्याकरणान्तरे—'सङ्ग्रह'पदेन तयोरेव प्रहणचेति परे । 'मूलविभुजादिभ्य' इति तु तादर्थ्ये चतुर्वी । वारगुहा इति । वारमेभ्यो गृहीतव्या इत्यर्थः । 'घाथे वविधान'मित्यनेनाऽऽत्रापि निष्यन्देन । सरमि सरम्या वा रोहति । वी मोदत इत्यर्थः । [तुन्दशोकयो] ॥

गापोष्टक । बहुलं तर्णाति । पक्षे 'वातोऽनुपमर्गे' इति व । या प्राहणी सुरापति । सुरा पिवतीत्यर्थे एवाऽयं प्रयोग इति बाहुल्यप्रवणम् ॥

१ 'शीषो' । २ इदं वचिज । ३ इदं तुम् । ४ भाष्यादिभ्यमित्यन्धे ।

दिपूपसहजान कर्तव्यम् । पार्श्वशयः पृष्ठशयः उदरशयः ॥३॥ दिग्धमहपूर्वाच्च
 ॥३॥ दिग्धमहपूर्वाच्चेति षक्त्यम् । दिग्धमहशयः ॥३॥ उत्तनादिषु कर्तुं
 ॥३॥ उत्तनादिषु कर्तुंष्विति षक्त्यम् । उत्तानशयः । अयमूर्द्धशयः ॥
 ॥३॥ गिरौ उच्छन्दामे ॥ गिराषुनरदे उच्छन्दमि हो वक्तव्यः । गिरौ शोते गिरिशः ।
 ॥३॥ तद्धितो वा [यथा स्तेनगन्तया गिरिश] ॥३॥ तद्धितो वा पुनरेष
 भविष्यति । गिरौ [गिरौ शोते, गिरिशस्योन्माति] गिरिश ॥ शोते ॥

चरेष्ट ॥ ३।२।१६ ॥

इह कस्यास्य भवति,—कुरुश्रतीति पञ्चालाश्रतीति ? ॥ अधिकरण इति
 वर्तते ॥ ननु च कर्मणोऽपि वर्तते, तत्र कुत्र एतदधिकरणे भविष्यति न पुन
 कर्मणाति ? ॥ ३॥ चरेभिश्चाग्रहणं ज्ञापकं कर्तव्यप्रदानस्य ॥३॥ [चरेभिश्चा-
 ग्रहणं ज्ञापकं कर्मण्यग्रहणस्य] । यद्यं 'भिक्षामेनादायेषु चेति चरेभिश्चाग्रहणं
 करोति तज्ज्ञापक्याचार्यो—'न भवति कर्मणाति ॥ [चरेष्ट ॥] ॥

प्र] अधिकर । दिग्धसहपूर्वाच्चेति । 'दिग्धमह'शब्दस्य अनुदानस्य पूर्ववनाश्री-
 यते न तु प्रत्येकम् । तत्र दिग्धेन सह शोत इत्यपि कृते मयूरव्यमसादित्वात्
 समास । तद्धितो वेति । यो गिरौ शोते गिरिशस्योन्माति स्तेनादिषु दर्शना-
 च्छप्रत्यय । अन्ये त्वाहु—गिरौ गिरौ शोते इति 'महूर्ध्वकवचना'दिनि सतम्यन्टाच्छम्
 प्रत्यय । व्युत्पत्तिरि यथाकपचिन्वर्त्तव्या, उपादानाननियमात् । तदुक्तं हरिण-
 'वीरवामिष्टगिरिशाम्भेकागारिकादयः । वैश्विकुथं चिदाख्याता निमित्तावधि-
 मङ्करै' ॥ इति । 'उच्छन्दा'ति वचनाद्भाषया गिरिशशब्दस्याऽमाधुवन्नुह ॥

चरेष्ट । कुरुश्रतीति । यस्य पुरव एष प्राच्या स पुरुश्रतीत्युच्यते ।
 यथ पुरुषु भ्रमति न पुरुषु चरतीत्युच्यते । [चरेष्ट ॥]

उ] नार्थन्तु तदावयवमिति 'स्थ क चे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ [रामि धातो] ॥

अधिकरणे । मयूरव्यमयेति । दिग्धसहपूर्वना प्रादोगिरी बोध्या, पृथग्
 'दिग्धमह'शब्दस्य सिद्धभावात् । 'गिरौ शोते' इत्यर्थे तद्धितस्याऽविधानादाह—यो
 गिराविति । अन्ये त्वाहुरिति । अत्राऽरचिस्त्वन्तशब्दाऽमिद्धि, अव्ययनापत्तिः,
 गम स्वार्थित्वेन 'गिरौ गिरौ शोते' इति विग्रहाऽमङ्गतिश्चावरेति । वीरस्येद वीराना
 वा वीराशयं तत्र भवामिति । वामिष्टस्येदे तेन कृतं प्रोक्तं वा । गिरौ शोते गिरिश्चति
 वा गिरिश । निमित्तम्—अर्थ, अवधि—प्रत्ययानाम्प्रवृत्ति, तत्पदुचरित्यर्थ ॥

चरेष्ट । कुरुश्रतीति । तान् गच्छतीत्यर्थ । यद्यर्थभेदो न स्यात्तर्हि द्विती-
 यान्तात्प्रथमाऽनुपत्तिप्रतिपादनं व्यर्थं न्यादन आह—यथेति । भिक्षाचरे[ति]

दिवाविमानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिग्रहानन्दीर्घिलिपिलिपि
यलिभक्ति मृत्वित्रत्रममद्वातद्वागद्वाहृयत्तद्दुनुरम्पु ॥२१॥

॥*॥ किंनद्वेषु कृताऽन्विगानम् ॥ ॥ कृततद्द्वेषु कृताऽन्विगान
कव्यम्। किंनरा किम्॥यन्-य क्रा । यन्॥नन-त क्रा तर॥रु-रुद्धक्रा ॥
स्मप्रशरुताग्नि ॥ ३१-५ ॥

॥ ॥ स्मप्रशरुताग्निद्वयया ॥*॥ स्मप्रशरुताग्निद्वयस्यपरिति
वक्तव्यम् । स्मप्रकरिवादि । मृत्करिर्वस ॥ [स्मप्रशरुताग्नि] ।

फलेप्रशरुताग्निमम्भरिश्च ॥ ३१-६ ॥

आमभरिरेति किं निपायत १ ॥ ॥ [आमम्भरिणि] आमना
मुन्मृत्तधप्रर्षेय ॥ ॥ अयपमिदमुच्यत ॥ ॥ वृत्त १ यामनामुम च ॥ ॥
वृत्त वयामनामुम् चति वक्तव्यम् । मृत्तिम्मरि । आमम्भरिश्चरति
यूथमसवमान ॥ [फलेप्रशरुताग्निमम्भरिश्च] ॥

एत म्भ ॥ ३१-७ ॥

॥ ॥ म्भप्रकरण वातगुनातिरशद्वातप्रमृत्तदत्तान्म्य ॥ ॥

मृत्प्रकरण वातगुनातिरशद्वातप्रमृत्तदत्तान्म्य इति वक्तव्यम् ॥
वातमना मृगा । वात ॥ गनी-गुनेरत गुना ॥ ति-ति-तुद । तिल ॥
गर्द-गर्द-तहा माया ॥ [एत म्भ]

प्र] दिवाविभा । किं यदिति । वार्त्तिरन मृत्स्य वातगुनात्याऽभाव विद्वरी
मम्भरिश्च ॥ [दिवाविभा] ॥

६] चरतिद्वेषणरणाऽतन ग गणिता मि ताया वा तत्रैव चाऽन प्रयाग म्भ्यत
भाष्यप्रमाणान् । एतन । म स्या इतना चरता त्यर- मि वाचर प्रयागवाचरन
तमृत्तण दिपरित म्भगी यय म्भय एव म्भ्यतान पराम्भम् । मेनाग्रह
णम्य आपन्व तु नीत मेना चरान म्भया च प्रमृत्तये अयाग एतन्च अपि
रण नि म्भश ति म्भवारप्रमृत्तारो म्भयागन्व म्भय एव धनितम् ।

दिवाविभा । इत्यान्तरित । अत्राऽहृषि-तनु वार्त्तिरस्य इत्याना ट
वातनेन चरितार्थतया मृत्स्थानमादप्रमृत्तम्य भाष्येऽप्रकारानन वा हेत्वादी सूत्र
विभादिप्रमृत्तममर्थ्यां न म्भयगत । न च निपरितमेनाऽस्तु सूत्रस्थानमाद
प्रमृत्तस्य माधक्याऽनुपगतान् ॥ [दिवाविभा] ।

फलेप्रहि । भाष्ये-आमना मुमिति । समासे कृत् न गेपे च कृते तान
प्रमृत्त मुमिपान्य इय ॥ [फलेप्रहि] ।

नासिकास्तनयोर्ध्माधेटो ॥ ३१२२९ ॥

॥ ॥ स्तन धट ॥ ॥ मने धेट इति वक्तव्यम् । स्तनधय । [॥-॥ नामि
 काया धय [धटधे] ॥ ॥ नासिकाया धय धेटधेति वक्तव्यम् । नासिकाधय ।
 नासिकाधय] । ततो ॥ ॥ मुग्धा धय ॥ ॥ मुग्धा धय धेटधेति वक्तव्यम् ।
 मुग्धाधय । मुग्धाधय ॥ ॥ अन्यत्पमिदमुच्यते ॥ ॥ नसिकानाडीमुग्धा
 धय रोगीधयि वक्तव्यम् ॥ ॥ नामिकाधय नासिकाधय । नासिका ॥ नाडी
 नाडिकाधय । नाडिकाधय । नाडी ॥ मुग्धा-मुग्धाधय । मुग्धाधय । मुग्धाधय
 धयिधय । धयि ॥ रोगी-रोगीधय । रोगीधय ॥

प्रियवसे वद यत् ॥ ३१२३८ ॥

॥ ॥ उपकरण गम सुयुग्मज्ञानम् ॥ ॥ ॥ स्वच्छकरणे गमे सुयु
 गमज्ञान वक्तव्यम् । मितज्ञानो हस्ती, मितज्ञाना हस्तिनी । ॥ ॥ ॥ विहाय
 विहाय ॥ ॥ विहाय विहाय इत्यमादेशो भवतीति वक्तव्यम्, स्वच्छविहाय ।
 ॥ ॥ यत् विहाय ॥ ॥ यत् विहाय वक्तव्य । विहाय । ॥ ॥ डे च ॥ ॥
 डे च विहायसो 'विहाय' इत्यर्थादेशा वक्तव्य । विहाय । [प्रियवसे वद] ।

अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ड. ॥ ३१२४८ ॥

॥ ॥ उपकरण सर्वप्रपन्नोपपन्नज्ञानम् ॥ ॥ उपकरणे सर्वप्रपन्नपारप
 मज्ञान वक्तव्यम् । सर्वप्रपन्न, पन्नम् ॥ ॥ उरसा लोपय ॥ ॥ उरसो लोपय
 वक्तव्य । उरसा ॥ ॥ मुदुरोरधिररणे ॥ ॥ मुदुरोरधिररणे डो वक्तव्य ।
 मुग्धा मुग्धा ॥ ॥ निगो देशे ॥ ॥ निगो देशे डो वक्तव्य । निगो देशे ।

प्र] नासिका । मने धेट इति । यथासङ्गाऽभावात् एतवान्योग वक्तव्य इत्यर्थ ।
 नासिकास्याप्यप्यतिमुद्रायत् भावनात् नह-अयत्पमिति । डे चेति । विहाय-शब्द
 पूर्वाद्रमेरन्ध्वपि दृश्यते इति उपन्यये सति विहायेश । [नासिकास्तनयो] ॥

उ] नासिका । एतवान्योग इति । एतदन्वास्थायक वार्तिरमित्यर्थ । वार्ति
 कथाऽप्यति । अपिना 'नाडीमुग्धाधे'ति सूत्रस्याऽपि । 'मुग्धा धय'ति वार्तिक
 'नाडीमुग्धाधे'ति पठितसूत्रस्य व्यवस्थापरमेव । नैतावता तत्सूत्रनप्रामाण्य
 मिति भ्रम कार्य, 'यथासङ्गा' सूत्रमन्वाये स्पष्टन्त सूत्रोपादानात् । यद्यपि नाडी
 मुग्धाधेये तन्मूत्र यथासङ्गा'मुक्तन्तथाप्येत्तद्वाप्यवार्तिकविरोधान्नाप्य प्रौढिकवद
 इति बोध्यम् । एवञ्चाऽत्र 'नाडी'शब्देन 'धय' एव संबोधो, 'मुग्धा' शब्दे
 नोभयोरिति बोध्यम् । पूर्ववार्तिकदूषणेन नाडीशब्दसम्बोधोऽप्युभयोरित्याह—
 नासिकानाडीयादि । अत्र धय धटधेति वर्तते ॥ [नामिका] ।

१ वचित् । २ 'खरी' । ३ पूर्वापरवैपरीत्य वचित् । ४ 'चादेशो । ५ 'मुग्धा' 'दुग्धा' ।

प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एयुद्युनोरविशेषात्' । एयुना मुक्ते
 ल्युटा भवितव्यं । न चैसाऽस्ति विशेषः अन्यन्त उपपदे वा एयुनो वा ल्युटो वा ।
 तदेव रूप स एव च स्वरः ॥ अपमस्ति विशेषः—ल्युटि सतीकारेण भवितव्यं,
 एयुनि सति न भवितव्यम् ॥ एयुन्यपि सति—[इकारेण] भवितव्यम् । एव हि
 सौनागाः पठन्ति—॥*॥ 'नष्टस्त्रीरुक्लुप्तरणलुनातामुपमङ्गलम्' ॥*॥
 इति ॥ अयं तर्हि विशेषः,—एयुनि सति निच्यसमासेन भवितव्यम्, उपपद-
 समासो हि नित्यममास इति । एयुटि सति न भवितव्यम् ॥ ल्युट्यपि [सति]
 भवितव्यम् । गतिसमान्योऽपि हि नित्यममासः, च्यन्त च गतिमन्तं भवति ॥
 [॥*॥ मुमर्थन्तु ॥*॥] ॥ मुमर्थं तर्हि प्रतिषेधो घनव्यः । एयुनि सति मुमा
 भवितव्यं ल्युटि सति न भवितव्यम् ॥*॥ मुमर्थमिति चेत्साऽप्यन्वात् ॥*॥
 मुमर्थमिति चेत्तत्र ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अव्ययज्ञात्' । अव्ययस्य सुसु-
 च्यते, च्यन्त चाऽव्ययस्य [भेदति] ॥*॥ उत्तरार्थं तु ॥*॥ उत्तरार्थं तर्हि प्रति-
 षेधो वक्तव्यः । 'वर्तन्ति भुवः खिभ्युच्युक्कौ' । 'अव्या प्रियेव । आट्टोभ-
 विता ॥ अथेदानीमनेन मुक्ते ताच्छौलिक इप्पुञ्चिर्थायते सोऽत्र कस्मात्
 भवति? ॥ रुटिशब्दप्रकारास्ताच्छौलिके । न च रुटिशब्दा गतिभिर्विशेष्यन्ते ।

प्र] अथ । उत्तरार्थमिति । उत्तरत्र त्विप्रतिषेधस्य चरितार्थत्वादादेशरूप-
 मिति एयुटा भाव्यम् । तत्र चदन्वैरुक्त—'प्रतिषेधमानव्यान्त्युन्दमनि न्युदपि न
 भवतीति एयुटोऽप्यमर्थतः प्रतिषेध' इति । तदयुक्तम् । रुटिशब्दप्रकारा इति ।
 यथा रुटिशब्देषु त्रिषा वेदल ध्युपत्यर्थाश्रीयते गच्छतीति गौरिति । तेन गमन-
 क्रियारहितोऽपि गौरभवति । गोपिण्डाचाऽन्योऽर्थो गमनविशिष्टोऽपि गौरं भवति ।
 तथा ताच्छौलिका अपि त्रिषादिषु ताच्छौल्यनुपादाय त्रिषादेशाऽभावेऽपि प्रयुज्य-
 न्ते, केचिदेव तु गतिना सव्यन्ते,—आगामुक प्रवर्तुर इति । न तु सर्वे । यथा
 वामुक इति । न भवति 'प्रवामुक' इति । धन एव प्रसारप्रदं सादरार्थम् ।
 रुटिशब्दानां न चेत्प्रतिषेधनिमित्तं भवति ताच्छौलिकानां तु भवति केषां चित्त
 सर्वेषामिति प्रतिपादनम् । द्रव्योपलक्षणाया त्रिषाया प्रवृत्तत्वादानुपपत्तये प्रति
 आगमत्वात् घनानात्तद्विशेष्यत्वानर्थं गतिमकथाभावत्वाच्छौलिकैर्विन्द्यम् ।

उ.] भाष्ये—एयुना मुक्त इति । भाष्ये स एव स्वरः । लिस्वरानिस्वराभ्याम् । एयुटा
 भाष्यमिति । अवश्यमाव्यमिन्द्यम् । तदयुक्तमिति । भाष्यविरोधादिन्द्यम् । उत्तर-
 र्थत्वं चदता इहार्थत्वाऽभावस्य भाष्यकृता बोधितत्वादिति भावः । केचिदेवेति ।
 एव प्रतीयमानकियादेशः इति भावः । द्रव्योपलक्षणायेति । अवश्यविशेष्यविशिष्ट-

न हि भवति देवदत्त प्रदेवदत्त इति । [आङ्गमुभगस्थ ३] ॥

कर्त्तरि भुवः सिष्णुच्चरुक्रौ ॥ ३२।५७ ॥

किमर्थं सिष्णुजिह्वारादि त्रियते न च रत्नुरित्येवोच्येत । तत्रायमप्यर्थं स्वकार्यश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति ॥ केनेदानीमिकारादित्त्व त्रियते ? ॥ ॥*॥ इणुच ईसारादित्त्वमुदात्तं गच्छन् भुव ॥*॥ भवतिरुदात्तस्तस्योदात्तत्वादिङ् भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-स्विद्व कियते, तत्र चर्त्तं कृते सन्देहः स्यात् किद्वा खिद्वेति ॥ सन्देहमात्रमेतद्भवति ॥ सर्वसन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याग्या-नतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादक्षणा'मिति । सिद्धिति व्याख्यास्याम् । ॥*॥ ननस्तु स्वररिति अर्थमिकारादित्त्वमिष्णुच ॥*॥ इदं तर्हि प्रयोजन 'कृत्यो केषुष्वावां दयश्चेत्येष स्वरौ यथा स्यान् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्, अयं प्र] प्रदेवदत्त इति । प्रः पर्यण देवनक्रिया न विशेष्यते, देवगच्छस्य रद्विशब्दान्, तद्वयवस्य च देवदत्तस्य दस्येत्यर्थः । व्याघ्रादयस्तु सोपसर्गा एव हटिशब्दा इति तद्यत्निरिक्तगत्यन्तरयोगस्तेषां नास्ति ॥ [आङ्गमुभग] ।

कर्त्तरि । नत्र इति पद्यमी । नन उत्तरस्य स्वरसिद्धयर्थमित्यर्थः । अयमपीति । कसुच्यप्रयय त्रियते, चकार सामान्यग्रहणार्थं इति मन्यते । सिष्णुचि तु कृते इकारोच्चारणनामव्याघ्रात्तदनुसन्धपरिभाषा नाश्रीयते । [कर्त्तरि भुव] ॥

उ] स्वीपलक्षणमित्यर्थः । न तु त्रियाप्रकारमो बोध इति तात्पर्यम् । यस्तुतस्त्वमि-वानस्वाभाव्यान्नेषाधिदेव हृष्टप्रयोगाणा गतिगन्धन्धो न सर्वेषामिति भाष्यतात्पर्यम् ।

भाष्ये-इष्णुजिति । 'भुवश्चेत्यनेन । 'प्रदेवदत्त' इत्यत्र 'प्र'शब्दस्य देवन-क्रियाया दानक्रियाया वाऽन्वयः । नाद्य इत्याह-देवशब्दस्येति । नान्त्य इत्याह-तद्वयवस्य चेति । 'तद्वयवस्येति' बहुव्रीहिः । व्याघ्रादी तर्हि सज्ञादान्दे कथ गतिसम्बन्धोऽन आह-व्याघ्रादयस्त्विति । [आङ्गमुभग] ॥

कर्त्तरि भुव । भाष्ये-'न च इणुरिति पाठ । उदात्तत्वादिति । तेन 'एकाच उपदेश' इत्यस्याऽप्रशुक्तिरिति भावः । ननु 'कृयोरेष्णु'जिति सूत्रेण नन स्वराऽभावादाह-नत्र उत्तरस्येति । अन्तोदात्तपिवायस्मिदम्पूर्वपदप्रकृतिस्वराप वाद् । ननु 'सदनुसन्ध'परिभाषया इष्णुच एव ग्रहणं भविष्यति न सिष्णुच इत्यन आह-इकारोच्चारणेति । चकारोच्चारणेन द्वयोर्महणे लक्षणप्रतिपक्षपरि-भाषातदनुसन्धपरिभाषावाधे च इणुच करणेन पलणत्वयोरसिद्धत्वाऽभावे च सिद्धे इकारोच्चारण व्यर्थमिति 'अयमपीति कृते' इति भाष्यतात्पर्यम् । न सिष्यती-त्यादि त्वेकस्युक्तिरिति बोध्यम् ॥ [कर्त्तरि भुव] ।

१ 'कस्तु' न इष्णु' । २ श्रींस्वार्त्तिरम् । ३ 'भवतिरुदात्तत्वादिकारादित्त्व भविष्यति' ।

मपीटि कृते पत्वे णत्वे चेप्युजेव भविष्यति ॥ न सिध्यति—'लक्षणाप्रतिपदो-
क्तयो. प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति । अथ वाऽसिद्धं खल्वपि पच, तस्योऽसिद्धत्वा-
दिस्तुजेव भविष्यति ।

॥*॥ इप्पुच ईच्चारादित्वमुदात्तत्वात्कृतं भुव ।

ननस्तु स्वरसिद्धयर्थमिशारादित्वमिप्पुच ॥*॥ [कर्त्तरि भुव] ॥

स्मृतोऽनुदके किन् ॥ ३१२।१८ ॥

किमर्थो नकार ? ॥*॥ [नकार] स्वैरर्थ ॥*॥ 'न्निर्ता'त्याहुडात्तत्वं यथा
स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकाचोऽयं विधीयते । तत्र नाऽर्थं स्वराथेन
नकारेणाऽनुबन्धेन । धातुन्वरेणैव निदम् ॥ यस्तद्व्यनेकाद्दृष्टगिति ? ॥
वक्ष्ययेतत्,—'एपेर्द्विवचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यत' इति ॥ विशेषणार्थस्तर्हि ॥
[विशेषणार्थस्तर्हि भविष्यति] ॥ क्व विशेषणार्थनार्थ ? ॥ 'किन्प्रत्ययस्य
कु'रिति । 'किन्प्रत्ययस्य कु'रित्युच्यमाने सन्देहः स्यात् किन्पप्रत्यय किन्वेति ॥
सन्देहनाशमेतद्भवति । सर्वमन्देहेषु चेदमुपतिष्ठते 'व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्नाहि सन्देहादलक्षणा'मिति किन्प्रत्ययस्येति व्याख्यास्यामः ॥ [स्मृतोऽनुदके] ॥

अत्विग्दधृक्त्विग्दिगुप्तिगञ्जुयुजिकुञ्जां च ॥ ३१२।१९ ॥

दृष्टगिति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ धृपेर्द्विवचनमन्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥

धृपेर्द्विवचनमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते ॥ [अत्विग्दधृक्] ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ३१२।२० ॥

किमर्थो नकार ? ॥*॥ [नकार] स्वैरर्थ. ॥*॥ नितीत्याहु-

प्र.] स्मृतोऽनु । मदेह स्यादिति । किमेकपकारको निर्देश एतं द्विपकारक इत्य-
र्थं । व्याख्यानत इति । तदनुबन्धपरिमाणत्रा च विधौ ग्रहणाऽभार ॥

त्यदादिषु । वकारस्य कार्यद्वयं प्राप्ति युक्तत्वं प्रश्नद्वारेण प्रदर्शयते—किमर्थं इति ॥

उ] स्मृतोऽनु । एकाचोऽयमिति भावे । यत्कृत्वात्त्वं न किन्, वनभिधा-
नादिति भावः । ननु 'कि'ग्रहणे किपोऽपि ग्रहणं न्यादत आह—तदनुबन्धेति ।
अत्र सूत्रं 'कर्मशी'ति मन्वच्यत एव । 'मन्त्रस्मृ'गित्यादि तु किपा निदम् । 'किन्प्र-
त्ययस्ये'ति बहुव्रीह्याधरणात्तुन्वमपि निदम् ॥ [स्मृतोऽनु] ।

अत्विग्द । मन्तोदात्तत्वेति । इदञ्च किनो नशासत्त्वे उक्तम् । सगु-
प्तिगोर्निपात्यमानस्तुन स्पष्टत्वात्तत्रोक्तम् । 'ह्रस्वा'मिति निपातनात्तत्रोपाऽभाव

१ इदं क्वचित् २ 'दिप्पुजेव' । ३ 'एवस्या' । ४ 'भवति' । ५ 'उदात्तत्वाद्देव सिद्ध-
मिक्कापदित्वमिप्पुच' । ६ 'त्वमिष्यते' । ७ इदं भाष्यमिष्यन्त्ये । ८ 'किनेति' ।

दात्तव यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रथोवनम् ? । नकारेणऽप्येव स्वर. सिद्ध ।
 [॥४॥ निरोधार्थेनऽस्ति ॥ ॥] विशेषार्थेनऽस्ति भविष्यति ॥ क विशेषार्थे-
 नार्थे ? ॥ 'कृत्स्नरिति । कन्वयति श्लुच्येमाने यौचितिकेयत्रापि प्रम-
 ज्येन ॥ ॥ एन समानान्यथापसुर्वातेन ॥ ॥ इमे समानान्यथापसुर्वातेन-
 मङ्गलान् कर्तव्यम् । सटक् । सट् । अन्यटक् । अन्यट् ।

॥ ॥ कृत्स्नरिति ॥ ॥ कृत्स्नरिति नोपपद्यते । इति कनरि प्राप्तेति ।
 ॥ ॥ इति नु तदिति ॥ ॥ इवाथ त्वय तद्विहितो इष्टय । स इवात् ताटक् ।
 तद्वर्ग । अन्य इव प्रमन्याटक् । [अन्यट् इति] ॥

अथ वा युष् पृषोत्र कृत्स्न । कर्मकृतऽप्यम् । तन्निरेव पश्यन्ति जना,
 मध्यम इव दृश्यमानमभिवानान पश्यन्ति-ताटक् । अन्यमिरेव पश्यन्ति
 जना, मौढ्यमन्य इव दृश्यमानान्यमिरेवमान पश्यन्ति-अन्यट् इति ॥

सन्नुद्विपट्टुदुदुयुजप्रिडमिदच्छिट्जिनीगजामुपमर्ग-
 ऽपि विप् ॥ ३१८६ ॥

प्र] कृत्स्नरिति भविष्यति । य कृत्स्नार्थे स ताट्कृत्यत्त्वात् न भवति । ता-
 ट्कृत्यत्त्वात् सन्नुद्विपट्टुदुदुयुजप्रिडमिदच्छिट्जिनीगजामुपमर्ग-
 ऽपि विप् । कर्म
 कृतति । कर्म एव मौढ्यमन्य इव दृश्यमानान्यमिरेवमान पश्यन्ति-अन्यट् इति ॥

उ] इति परश्चेति सूत्रेण ताट्कृत्यत्त्वात् ॥ [कृत्स्नरिति] ।

त्यदादिपुनकार कृत्यत्त्वात् ताट्कृत्यत्त्वात् विचारणापेक्षात्-नकार
 स्यति । ताट्कृत्यत्त्वात् अत्रास्ति । न च इतुस्यकृत्यत्त्वात् कर्मो अत्र न
 स्ति । न च, ननु इतुस्येन इतुस्यकृत्यत्त्वात् तदनुवाक्येन च ताट्कृत्यत्त्वात् । य
 कृत्यत्त्वात् इति । प्रकृते ह्ये ताट्कृत्यत्त्वात् । माथ-इवात्त्वात् तद्विहित इति । य
 न्य-न्या 'न्यात्त्वात्' इति सूत्रे 'इते' इति विहितेन यदनुत्तापि स्य कृत्यत्त्वात्,
 न्यात्त्वात् इति तद्विहितेन ताट्कृत्यत्त्वात् प्रमना कृत्यत्त्वात् । इति ताट्कृत्यत्त्वात्
 हीपि मित्र इति 'इति' इति सूत्रे कृत्यत्त्वात् न कर्ममिति ताट्कृत्यत्त्वात् । माथ-
 नमिमानान् पश्यन्ति । प्रेरणादायन्तर्भावित्वात् ताट्कृत्यत्त्वात् । तन्निरे-
 वान जनान्मिरेवमाने । अत्र प्रेरणादायन्तर्भावित्वात् ताट्कृत्यत्त्वात् । कर्मो-
 परते ताट्कृत्यत्त्वात्, तेन निरतप्रेरणात् 'स इव पश्यतीति विप्रताट्कृत्यत्त्वात्, 'सम्-
 लिपति' सूत्रे एव 'कर्मो' इत्यस्य निरते 'सम्' इति सूत्रेण च निरतत्वेनाऽऽप्यनु-
 त्त सत्त्वात् । ननु 'कर्मो' इति व्यवहारोऽनुपपन्न, कर्मत्वात् ताट्कृत्यत्त्वात्-
 न्यात्त्वात् अत्र-कर्मो एवेति [त्यदादिपु ह्येता] ।

१३३ इति मौढ्य । १३४ इति कर्मो । १३५ इति कर्मो । १३६ इति कर्मो । १३७ इति कर्मो ।

॥*॥ सदादिषु सुब्रह्मणम् ॥*॥ सदादिषु सुब्रह्मणं कर्तव्यम् । होता वेदिपत् । अतिथिर्दुरोणसत् ॥ न तर्हीदानीमुपसर्गोऽपीति वक्तव्यम् ? ॥ वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'ज्ञापकार्यम्' ॥ किं ज्ञाप्यम् ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्यत्र सुब्रह्मणे उपसर्गप्रहणं न भवतीति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ वदः सुप्यनुपसर्गप्रहणं चोदित तत्र वक्तव्यं भवति ॥

अदोऽनघे ॥ ३।२।६८ ॥ क्रय्ये च ॥ ३।२।६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नादोऽनघ इत्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । छन्दोमात्येतदेनुवर्तते । भाषायांऽप्यमारम्भः । पूर्वस्मिन्नेव योगे छन्दोप्रहणं निवृत्तं, तच्चावद्य निवर्त्यम्,—आमात्, सस्योदित्येवमर्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ॥२॥ अदोऽनघे यव्येप्रहणं वासरूपानिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ अदोऽनघे ऋष्येप्रहणं विद्यते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'वासरूपनिवृत्त्यर्थम्' ॥] वासरूपो मा भूदिति । [अदोऽनघे] ।

प्र] सत्सूद्विष । सदादीना केषा चित्सकर्मस्त्वत्कर्मैवोपपदं प्रप्नोतीति मत्वाह—सदादिष्विति । वेदिपदिति । वेशा सीदतीति विप् । पूर्वपदादिति पत्वं । दुरोणे सीदतीति दुरोणसत् । दुरोण गृहम् । तत्र वक्तव्यमिति । अनुपसर्गप्रहणानुवृत्ति-मन्तरेणोपसर्गानिवृत्ते निदत्त्वादनुवृत्तिप्रदर्शनमपि न युज्यते । यत्र चानुपसर्ग-प्रहणानुवृत्तिर्न सम्भाव्यते,—सृष्टोऽनुददे किञ्चित्त्वेतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनम् । तेनोपसृष्टतीत्यादौ विज्ञ भवतीति । [सत्सूद्विष] ॥

प्रय्ये च । वासरूपो मा भूदिति । तेन 'कव्याद्' इत्यग्न भवतीत्यर्थ ।

उ.] सत्सू । कर्मोपपदमिति । 'कर्मणो'त्यधिकारादिनि भाव । सुब्रह्मणस्तु तैजिगृत्तियोजनायेति बोध्यम् । वस्तुतः सुब्रह्मणमेवाऽनाऽनुवर्तते, 'कर्मणो'ति निवृत्तमित्यन्वारणाननेवैतत् । अत्र सूत्रे 'उपसर्गोऽपि' ब्रह्मणम् 'अनुपसर्ग' इत्यत्र 'वातो नुपसर्ग' इति सूत्रादनुवर्तमानस्याऽपि निवृत्तियोजनाय । भाष्यकार एतज्ज्ञापकैव सुब्रह्मणस्योपसर्गोत्तरमुपरत्वं व्याख्याय 'अनुपसर्ग' इत्यस्याऽनधिकारं द्योतयति । तत्फलं ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकात्वेन 'प्रष्ट' इत्यादिनिधि । ननु 'वदः सुप्री'त्यत्र 'गदमदे'त्यतोऽनुपसर्गप्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपरं वार्तिकं नाऽपूर्वकरणपरमत आह—अनुपसर्गोति । यत्र चेति । यत्र 'सृष्टोऽनुददे' इत्यादावनुपसर्गप्रहणानुवृत्तिर्न सम्भाव्यते एतदपि ज्ञापनस्य प्रयोजनमित्यन्वयः । इदमित्यम् । अत्रापि 'जत्रोऽनुपसर्ग' इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवात् ॥ [सत्सूद्विषदुह] ॥

अदोऽनघे । भाष्ये—आमादित्येवमर्थमिति । लोके एतत्सिद्धमित्यर्थ । कव्याद् इत्यग्नेते । आनमांसभक्षणस्तेत्यर्थे इति भाव । पञ्चानाम-

१ 'सीति कर्तने' । २ इदं कृषिश्च । ३ 'अन्यब्रह्म' । ४ 'वृत्ति' 'वृत्ति' ।

[भवति] ॥ अवश्य तद्वक्तव्य दीर्घार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्र दीर्घं वम् 'अत्यसन्तस्य चाधातो'रिति ॥ यत्र तेन न सिध्यति तदर्थम् ॥ इ च तेन न सिध्यति ? ॥ सद्बुद्धौ हे श्वेतो इति ॥ न तर्हीदानीं ङस्वत्कव्य ? ॥ वक्तव्यश्च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥—॥ उत्वार्थम् ॥ ॥ श्वेतोभ्या श्वेतोभि ॥
स्थः क च ॥ ३।२।७७ ॥

किमर्थं स्थ कश्चिपावुच्येते न किञ्चिद्दोऽप्येभ्योपि दृश्यत इति, कश्च आतोऽनुपसग क इति ? ॥ न सिध्यति । विशेषविहित. क सामान्य विहित द्विप बाधते ॥ वामरूपेण कश्चिपि भविष्यति ॥ इद तर्हि—शस्य शस्था ॥ उक्तमेतत् 'शमि सज्ञाया धानुग्रहण कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थ'-मिति । स यथैवाऽष्ट बाधते एव कश्चिपावपि बाधेत ॥ [स्थ क च] ॥

सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ३।२।७८ ॥

सुपीति वनमाने पुन सुवग्रहण किमर्थम् ? ॥ अनुपसगं इत्येव तद् भूत्, इद सुग्मात्रे यथा स्यात्, —प्रत्यामारिण्य उदात्तारिण्य इति ॥ णिनिवधौ प्र] स्थ क च । शस्था इति । 'ईत्वमत्रारादा'विति वचनाद्भाष्यसारवचन प्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेनेत्वाऽभाव । [स्थ क च] ।

उ] इत्यस्याऽपि सिद्धेर्द्वयमपि न कार्यमिन्यन्ये । [मन्त्रे श्वेतवहोक्थ] ।

स्थ क च। सप्तमीनिर्देशादेव तदादिविधौ लक्षणे पुनर्वकाराशक्ति वचन मुख्य वमारादिप्रतिपत्त्यर्थमिति वदन्तम्प्रत्याह—भाष्यसारवचनेति । यद्वा याज्ञान इति प्रयोगस्य वनिषा सिद्धिमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानदाह—भाष्येति । अत एव 'ध्यायते सम्प्रसारण'मिति वार्तिके 'दधातेर्वा धी'रिति भाष्ये किप्पपीत्व कृतम् । वस्तुना भाष्ये किप्पदेन सादृशाद्विजुच्यते इतीत्याऽप्रमत्तिवाऽनेति बोध्यम् । भाष्ये—कश्चिपाविति । 'आतोऽनुपसगो'इति 'किप्चे'नि विहितौ । तत्र कस्य बाधे 'शस्य' इति न सिध्येत्तदर्थं स्थ को विधेय । कस्य चाऽज्वाधकत्वेन द्विवपवादत्वाऽ-भावात्परत्वेन किपो नित्यबाधशरणाय किषपि विधेय इति भाव । न चाऽर्चव 'शस्या' इत्यस्य सिद्धत्वेन किपो बाधे फगऽभाव । शस्याशब्दाच्छमि आनौ लोपानापत्ते । 'कृशति'दिने सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्येनादेशस्य स्थानिवत्त्वात् । 'पुर-स्ता'दिति न्यायेन टस्यैव तेन बाध इति तु न शक्य, 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायन द्विप एव बाध इत्यस्याऽपि यक्तु शक्यत्वात् । तस्माद्वाच्यसामान्यचिन्तशोभयोरपि स बाधन स्यादिति तात्पर्यम् ॥ [स्थ क च] ॥

१ इद षचिन्न । २ अत्र 'श्वेतवादीनां टस्, उत्वार्थम्' इति वार्तिकशरीर-मिति तु गौड । ३ 'बाधेत' ।

प्रसज्येत । अध्याद्धभोजीत्येव चेप्यते ॥ एवं तर्हि नत्र एवाऽयं भुजिप्रतिषेध-
वाचिन धादशब्देनाऽसमर्थसमासो,—न भोजी धादस्येति ॥ स तर्ह्यसमर्थ-
समासो षत्त्वय ? ॥ यद्यपि षत्त्वयोऽथ वैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि ॥
कानि? ॥ * ॥ [प्रयोर्जनानि] अर्ह्यं पर्यायानि मुरान्यपुनर्गंया श्लोका अध्याद्धभोजी
प्रादण मुञ्जपुमरस्ये'ति ॥ * ॥ । [वते] ।

आत्ममाने खद्य ॥ ३।२।८३ ॥

आत्मग्रहणं किमर्थम् ? ॥ परमाने मा भूदिति । प्रियमाणेऽपि वै
आत्मग्रहणे परमाने प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आत्मन' इतीय कर्तरि
पष्ठी, 'मान' इत्यकारो भावे । स यद्येवात्मान मन्यतेऽथापि परमात्मन
एवाऽमौ मानो भवति ॥ नैव दोष । आत्मन इति कर्मणि पष्ठीय ॥ कथम् ? ॥
'कर्तृकर्मणोः कृती'ति ॥ ननु च कर्तार्यपि वा एतेनैव विधीयते तत्र कुत
एतन्—कर्मणि भविष्यति न पुन कर्तरीति ? ॥ एव तर्हि—॥ * ॥ कर्मकर्तारि

प्र] भाष्यमिति नास्ति स्वरभेद । अत्राहु —यदा गिनीत्यत्र सहायामिन्यनुवर्तते तदा-
ऽसहायामस्ति स्वरभेद । अथ नानुवर्तते स्वरभेदाऽभाव । भोजीति । एतदपि
भुजिना संबन्ध नत्र प्रदर्शयितु प्रकियानाक्यमुपात्तम् । न हि वैदलस्य भोजि
शब्दस्य प्रयोग , सुप्युपपदे प्रत्ययविधानात् । तदेतदुक्तं भवति,—न धाद भुङ्क्ते
इति वाक्य कृत्वा नत्र धादशब्देनाऽसमर्थसमासं विधायाऽधादशब्द उपपदे णिनि
कर्तव्य । णिनीत्यत्र संज्ञानुवृत्तौ सत्यामत्र ह्रस्वर । [प्रते] ॥

आत्ममाने आत्मशब्द प्रत्यगात्मग्रहणं परव्यावृत्तिं करोति । कर्मकर्तरीति ।
यदा प्रथमार्थं कर्ता, आत्मानमेव पाण्डित्यादियुक्तं मन्यते तदाऽसौ कर्मकर्ता भवति ।
तत्र यदि कर्तारि पष्ठी स्यात्तदात्मग्रहणमनर्थकं स्यात् । कर्तृसम्बन्धाऽप्यभिचारा-

उ.] एवेति भाव । अथ नाऽनुवर्तत इति । 'उपमान शब्दार्थ' इति सूत्रस्य पाठभाष्येऽ-
यमपि पक्षो दृश्यत इति भाव । अत्र पक्षे स्वरभेदोक्तिरेकदेशुक्तिरिति बोध्यम् ।
पाठभाष्ये वैदलेशुक्ति । भाष्ये भुजिप्रतिषेधवाचिन इति । तदर्थबोधकस्य नत्र
इत्यर्थ । सुप्युपपद इति । बहुलग्रहणन्तु षनिदिष्टमिदं इति भाव ॥ [प्रते] ।

आत्ममाने । पूर्वं कर्मण इदानीं कर्तृत्वाऽभावेन युगपदेकस्य कर्मकर्तृत्वविरो-
धेन चेदमसङ्गतमत आह—यदेति । वैदलविदिष्टभेदेन शब्दभेदेन वा न कर्तृकर्म-
विरोध इति भाव । आत्मग्रहणमनर्थकमिति । यद्यपि 'उभयप्राप्ता'विति नियमा-

१ 'जीति चेप्यते' । २ 'अध्याद्धभोजीत्यसमर्थसमास' इत्येवमत्र वार्तिकं लुप्त-
मितिगौडा । ३ इदं वार्तिकमियन्ये । भाष्यमेवेत्यन्ये । ४ इदं वचिन्न ।
५ 'इतीयं कर्मणि पष्ठी' । ६ 'वै तेनैव' ।

एव तर्हि 'धातो रिति वतंते । धातो भूते ॥ धातुर्वं शब्दो न च शब्दस्य भूत-
नविष्यद्वर्तमानतोऽपि सम्भवोऽस्ति ? ॥ शब्देऽस्मभवादर्थं कार्यं विज्ञास्यते ॥

क पुनर्धात्वर्थः । क्रिया । क्रियाया भूतायाम् ॥ यद्येवं ॥२॥ निष्ठाया-
मितरेतराध्रयत्वादप्रसिद्धिः ॥*॥ निष्ठायाभितरेतराध्रयत्वादप्रसिद्धिः स्वैरन् ॥ के

प्र] शानात् पृच्छति—कस्मिन्निति । इतर आह—काल इति । तस्यैव भूतादिशब्द-
वाच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिति भावः । नत्र केचिन्नित्य काल पदार्थानामनुप्रतिबन्धा-
न्या स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुभावात् । तत्र सप्तर्षिसूर्यादिक्रान्तेषां नासादिभेद-
व्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च । अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणक्रिया सूर्यादिकर्तृका अप्र-
सिद्धपरिमाणया क्रियाया परिच्छेदशेषात्ता अहारादिव्यपदेश्या काळ इत्याहुः ।
न च काळाधिकार इति । तत्र च सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थान न लभ्यत
इत्यर्थः । न च शब्दस्येति । शब्दस्याऽयं गुणभावाद्गुणस्य विशेषणसंबन्धाऽयोग्य-
त्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दन्यानित्यत्वेऽपि भूताप्रत्ययविधानामभवादुच्चरितत्वलक्षणभूत-

उ] इत्यादिग्रन्थ इति तात्वर्थम् । अभ्यनुज्ञाप्रतियन्धायांभ्यामिति । तद्रूपान्धानर्था-
न्यामित्यर्थः । तत्राऽभ्यनुज्ञया—स्थित्युत्पत्तिहेतु । प्रतिबन्धेन—प्रलयहेतु ।
ईश्वराऽधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्तिः । ननु नित्ये काले तत्सत्ताया व्यपवृत्तत्वाऽभावा-
त्तत्र भूतत्वव्यवहार इत्यत आह—तत्र नमर्गाति । तत्क्रिययोपाधिभूतया दो भेद
उपधेयस्य तत्त्वज्ञो मासादिव्यवहार इत्यर्थः । अन्ये त्विति । तथा च तस्या
अनित्यत्वान्निद्ध एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । आये पक्षे क्षणोपाधेर्निर्वृत्तुमशक्य-
त्वम् । उत्तरदेशसयोगाऽवच्छिन्नक्रियेति चेत्तस्या विशेष्यविशेषणसम्बन्धरूपत्वे
त्रयाणामपि स्थिरत्वात्क्षणव्यवहारनियामरत्वाऽभावात् । अतिरिक्तत्वे सिद्धोऽनिरिक्त-
क्षणपदार्थ इति तत्र चर्चयेव कल्पमुहूर्त्तादिव्यवहारोपपत्तो किमखण्डेन तेन ।
स्पष्टबोद 'काल्य परिमाणे'स्त्र भाष्ये इति निलपित तत्रैव । ईश्वरस्यापि
कालनियामरत्वेन कालत्वव्यवहार ध्रुत्वादिधिति बोध्यम् । अन्ये त्विति मतेऽ-
प्येव दोषोऽस्त्येव । किञ्च 'प्रसिद्धपरिमाणे'त्युक्तिरसङ्गता, तस्या अपि क्रियान्त-
रस्यैव परिच्छेदकत्वेऽनवस्थापत्तिरिति दिङ् । शब्दस्येति । स्वाऽभिधेयप्रतिपादने
व्यग्रतया विशेषणसंबन्धाऽयोग्यत्वादिनि भावः । तदाह—गुणस्येति । नित्यत्वा-
द्वेत्यनेन भूतादिव्यवहाराऽव्योम्यत्व दर्शयति । वैयर्थ्यादिति । अनुचरिता-
प्रत्ययविधेरसम्भवादिति भावः । न च शब्दस्येति—भाष्ये । तस्य नित्यत्वेन
भूतादिविशेष्यताया सम्भवो नैत्यर्थः । अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्तमानशब्दस्य
प्रवृत्तित्वसम्भवो न तथा भूतनविष्यतोः शब्दयोः प्रवृत्तित्वसम्भव इति योजना

एवं तद्दि 'धातो'रिति घर्तते । धातो भूते ॥ धातुर्वं शब्दो न च शब्दस्य भूत-
भविष्यद्वर्तमानतायाः सम्भवोऽस्ति ? ॥ शब्देऽसम्भवादर्थे कार्यं विज्ञास्यते ॥

क पुनर्धात्वर्थे ? ॥ क्रिया । क्रियायां भूतायाम् ॥ यद्येव ॥* ॥ निष्ठाया-
मितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि ॥* ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि स्यौन् ॥ के

प्र] ज्ञानाय पृच्छति-कस्मिन्निति । इतर आह-काल इति । तस्यैव भूतादिशब्द-
याच्यत्वेन सुप्रसिद्धत्वादिनिर्भाव । तत्र वै चिन्तित्य काल पदार्थानामनुपपत्तिवन्धा-
न्या स्थित्युत्पत्तिप्रलयहेतुमाचक्षते । तत्र समर्गिसूर्यादिक्रियाभेदाश्रयो मासादिभेद-
व्यवहारो भूतादिव्यपदेशश्च । अन्ये तु प्रसिद्धपरिमाणिक्रिया सूर्यादिर्कृता अप्र-
सिद्धपरिमाणाया क्रियाया परिच्छेदाशेषात्ता अहरादिव्यपदेश्या काल इत्याहुः ।
न च कालाधिकार इति । तन्मद्य सामान्यशब्दस्य विशेषेऽवस्थान न लभ्यत
इत्यर्थः । न च शब्दस्येति । शब्दस्याऽयं गुणभावाद्गुणस्य विशेषणमन्वधाऽयोग्य-
त्वान्नित्यत्वाद्वा शब्दस्यानित्यत्वेऽपि भूतात्प्रत्ययविधानासम्भवादुचरितत्वलक्षणभूत-

उ] दृष्टादिप्रत्यय इति तात्पर्यम् । अभ्यनुज्ञाप्रतिबन्धार्थाम्यामिति । तद्रूपभ्यामर्था-
न्यामित्यर्थः । तत्राऽभ्यनुज्ञा-स्थित्युत्पत्तिहेतु । प्रतिबन्धेन-प्रत्ययहेतु ।
ईश्वराऽधिष्ठितत्वेन च तदुपपत्ति । ननु नित्ये काले तस्मत्ताया व्यपवृत्तत्वाऽभावा-
त्तद्य भूतव्यवहार इत्यत आह-तत्र समर्गिति । तत्क्रिययोपाधिभूतया यो भेद
उपधेयस्य तत्कालो मासादिव्यवहार इत्यर्थः । अन्ये त्विति । तथा च तस्या
अनित्यत्वान्निर्दिष्ट एव भूतादिव्यवहार इत्यर्थः । आद्ये पक्षे शशोपाधिर्निकुमशस्य-
तम् । उत्तरदेशायोगाऽवच्छिन्नक्रियेति चेत्तस्या विशेष्यविशेषणसंबन्धरूपत्वे
त्रयाणामपि स्थिरत्वाऽक्षणाव्यवहारनियामरत्वाऽभाव । अतिरिक्तत्वे मिद्धोऽनिरिक्त
क्षणपदार्थ इति तत्प्रचयैरेव कालमुहूर्त्तादिव्यवहारोपपत्तां किमरागटेन तेन ?
स्पष्टशब्दे 'काल परिमाणित्यत्र भाष्ये इति निरूपितं तत्रैव । ईश्वरस्यापि
कालनियामकत्वेन कालत्वव्यवहार श्रुत्यादिव्यति बोध्यम् । अन्ये न्येति मनेऽ-
प्येष शेषोऽस्त्येव । किञ्च 'प्रसिद्धपरिमाणे'लुत्तरसङ्गता, तस्या अपि क्रियान्त-
रस्यत्र परिच्छेदरन्ध्रेऽन्यथापत्तिरिति दिक् । शब्दस्येति । स्वाऽभिधेयप्रतिपादने
व्यप्रतया विशेषणमन्वधाऽयोग्यत्वादिति भावः । तद्दृष्ट-गुणस्येति । नित्यत्वा-
द्वैत्यनेन भूतादिव्यवहाराऽयोग्यत्वं दर्शयति । येष्वर्थादिति । अनुयायिता-
प्रत्ययविधेरसम्भवादिनि भावः । न च शब्दस्येति-भाष्ये । तस्य नित्यत्वेन
भूतादिविशेष्यतायां सम्भवो नेत्यर्थः । अनित्यत्वपक्षेऽपि यथा वर्तमानशब्दस्य
प्रट्टिपत्तिसम्भवो न तथा भूतभविष्यतो शब्दयोः प्रट्टिपत्तिसम्भव इति योजना

तरेतराश्रयता ? ॥ भूतकालेनाऽय शब्देन तिदश क्रियते, निर्देशोत्तरकाले च भूतकालता । तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि [क्रियाणि] च न प्रकल्पन्ते ॥*॥ अव्ययनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ॥ [अव्ययनिर्देशात्सिद्धमेतत्] ॥ अव्ययवता शब्देन निर्देश करिष्यते । अर्तमानेऽभविष्यतीति ॥ स तर्ह्यव्ययवता शब्देन निर्देश. कर्तव्य ? ॥ न कर्तव्य । अव्ययमेव 'भूते'शब्दो, नैवा भवतेर्निष्ठा ॥ कथमव्ययवत् ? ॥ ['उपैसर्ग'] विभक्तिस्वरप्रतिरूपशाश्र निपाता भवन्तीति निपातमज्ञा । निपातोऽव्ययमिव्ययसज्ञा ॥ अथापि भवतेर्निष्ठेवमव्ययमेव ॥ कथम् ? ॥ न व्येतीत्यव्ययमिति ॥ क पुनर्न व्येति ? ॥ एतां कालविशेषी भविष्यैद्वर्तमानौ । स्वभावतो भूते एव वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययम् ॥ ॥ न वा तद्विधानस्याऽन्यत्राऽभावात् ॥*॥ न वा भूताधिकारेणाऽर्थ ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तद्विधानस्यान्यत्राऽभावात्' । 'येऽपि एते इत उत्तर प्रत्यया शिष्यन्ते एतेऽप्येतो कालविशेषो न वियन्ति भविष्यैद्वर्तमानौ । स्वभावत [एव ते] भूत एव वर्तन्ते ॥ अत उत्तर पठति

प्र] न्वाश्रये च विशेषणवैपर्यादिनि भाव । भूतकालेनेति । भवतेर्निष्ठाप्रत्ययो भूत-क्रियावाचिनो विधानस्य, न च भूताधिकारमन्तरेण निष्ठाप्रत्ययस्य भूत-क्रियाविषयत्व लभ्यते । न च भूतक्रियाविषयनिष्ठाविधानमन्तरेण भूताधिकार उप-पद्यते । तत्राधिकाराश्रयो निष्ठाप्रत्ययस्तदाश्रयश्रयिणो इतीनरेतराश्रयत्वमिन्यर्थ । एवमपरीति । न शास्त्रीयमव्ययत्वमभिमतं किं तर्हि नित्यत्वमिन्यर्थ । ततो नित्यो भूतशब्दो निष्कर्तार्यवाची नित्येनाथेन भविष्यैद्वर्तमानप्रतिद्वन्द्विना समदोऽभिक्रियत इत्यर्थ ।

उ] कोऽप्या । क्रियायाम्भूतायामिति । तस्याम्भूतत्वय वर्तमानत्वसप्रतियोगिनाल वृत्तित्वम् । भूतकालेनेति । भवताश्रयिणावाचनेनेत्यर्थ । अव्ययनिर्देशादिति । वार्तिकेऽव्ययपदमर्श आद्यजन्त, न्यासान्तरपरश्चेत्याशयेनाह-अव्ययवतेति । अव्ययमेव इति । अव्ययस्य भूतेश्चरस्य निर्देशादिति वार्तिकार्थ इति भाव । नित्येनाऽथेनेति । साधुत्वज्ञान न शब्दे कारण नाऽयमाधुत्वज्ञान प्रविबन्धन मित्यर्थ । परमनेऽपि शिष्टोच्चारितव्येन साधुवाऽनुमानाद्बोध । शास्त्रं च तत्प्रत्यक्षन्तु पश्चाद्भविष्यतीत्यदोष । यदि तु शास्त्रेणैव निष्पाद्य स्यात्स्यादय दोष इति भाव । भाष्ये-न व्येतीति । विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यशरार्थ । शास्त्राऽभावेऽपि तदर्थक एवाऽयमिति भाव । तदुक्तं कैयटेन-नियचमित्यर्थ इति । क पुनर्न व्येतीति । केति विषयसत्तमी, कस्मिन्विषये विविधमर्थं न प्राप्नोति । किं रूप विविधमर्थं न प्राप्नोतीत्यर्थ । तत्रोत्तरमाह भाष्ये-एतां १. चिन्ता २. वर्तमानभवि' । ३. 'येऽप्ये' । ४. 'तेऽप्येतां' । ५. 'प्रान्तवाची' । ६. 'शास्त्रजतप्र' ।

॥३॥ भूताधिकारस्य प्रयोजनं कुमारघाती शीर्षधान्यासुहा दिग्बल सुत्वात्

प्र] कुमारघातीति । यदीह भूताधिकारो न नियते तदा 'कर्मणि हन' इति णिनि नामान्येन विधीयते । 'कुमारशीर्षयोगिनि' रित्ययमपि [णिनि-] एष्य काल-
नामान्ये । पुनर्विधान तु वासरूपनिवृत्त्यर्थं न्यात् । ततश्च विशेषविहित कुनार-
शीर्षयोगिरित्ययं भूतेऽपि प्रयज्येत । सति तु भूताधिकारे तत्रकौण्डिन्यन्त्यादेन
कुमारशीर्षयोगिरित्यनेन भूतणिनि बाधित्वा भविष्यद्वर्तमानयोरेव णिनिर्विधीयते ।
आसुहेति । सति भूताधिकारे ब्रह्मादिष्वेव हन्नेर्भूते द्विभक्त्यानि नियमेन भूत-
एवोपपदान्तरे द्विज्जेवर्त्यते न तु कालन्तर इत्यासुहेति भविष्यद्वर्तमानयो प्रयोग
उपपन्नो भवति । सुन्वन्त इति । 'सुनो यज्ञसंयोग' इति सप्तप्रत्यय । तत्र यदि
भूताधिकारो वर्तमानाधिकारस्य न नियते तदा यज्ञसंयोगे विशेषविधीयमानं शता
सप्तप्रत्ययेऽपि दूनिर्षं बाधेत । ततश्च भूते यज्ञसंयोगे सुवेति न स्यात् । अथ वास

उ] कालविशेषाविति । तद्विधानम्येति । तस्मिन्विधान यस्येत्पर्यं । भूतस्यद्वय-
तेऽपि स्वभावन एव भूतमात्रवाचसा भवन्ति, किमधिकारेणैति भाव । सामान्ये-
नेति । कालमामान्येनेत्यर्थं । 'सामान्ये' इति सप्तम्यन्तपाठसु युक्त एव । ननु र्नां
'कर्मणि हन' सूत्रे 'कुन्मिन्' ग्रहण इति निर्मितं धतुन्मितार्थन्तादिति चेन्न, 'कुन्मिन्' ग्रहणस्य
भाष्येऽभावान् । शन्दशक्तिस्वभावमिद्वन्चेत्तत्राऽपीति भाष्याशयः । ननु तेनैव सिद्धे
'कुमारे'त्यादि व्यर्थमिति चेत्तत्राह-पुनर्विधानत्विति । 'कुमारहन्ते'त्यादिव्यावृत्त-
स्यर्थे । विशेषविहित-उपपदान्तरेऽपि सिद्धे । इत्ययमभूतेऽपीति । इत्ययमपि
भूते प्रयज्येनेत्यन्वयः । तत्रकौण्डिन्येति । कुमारशीर्षयोगिर्विशेषविहितो णिनि
'कर्मणि हन' इत्येव बाधते । तत्र तेनाऽपि णिनेरेव विधानेन णिनेर्वाधस्य बलुन-
शक्त्यनया तल्लहचरितभूतकालो बाध्यत इति वर्तमानभविष्यन्तोरैव 'कुमारे'त्यादि
णिनिर्भवति । एवञ्च तद्बाधनेन चरितार्थं शक्यमिति 'वामरूप'न्यायनाथे मता
ऽभावेन 'कुमारहन्ते'त्याद्यपि सिद्धयन्तीति भावः । 'कुमारघाती'त्यादां विधीयन्तान्
'कुमारे'त्यादिणिनिर्भवित्त्वं वर्तमानयोः स्यात्तस्य भूतार्थे निवृत्तिश्च यथा न्या-
सिति भूताधिकार इति भाष्याशयार्थः । इदञ्चिन्त्यं, तत्रकौण्डिन्यन्त्यायस्य विधेय-
विषयज्ञान् । तस्माद्गुणाधिकारस्यानर्थात् 'कर्मणि हन' इत्यत्राऽप्यनेन णिनि ।
'भूत' इति नियन्त्रादन्यस्य णिनेर्भूते निवृत्तिरिति भाष्यार्थः । यथाऽस्य णिनेरपि
काराऽभवेऽपि स्वभावन एव भूते शक्तिस्तथा 'कुमारे'त्यस्य स्वभावन एव भूते
निवृत्तिर्भविष्यतीत्यरुचे प्रयोजनान्तरमाह भाष्ये-आसुहेति । यज्ञसंयोग इति ।
यज्ञसंयोगविषये शता दूनिर्षपि कालेष्वपवादो नामूदिन्यन्वयः । प्रसदाद्वर्तमानाऽ-
धिकारस्माऽपि प्रयोजनप्रदर्शनां चार्थिकं 'भूताधिकारस्य'त्युपलक्षणम् । तत्र दूनि-

मुन्वन्त सुपुपुषोऽनेहा अग्निमादधानस्य, [भूतकालनिवृत्त्यर्थं भविष्यद्दत्तमानकालप्रत्ययार्थम्] ॥ १॥ कुमारघाती शीर्षघातीति भविष्यद्दत्तमानार्थो भूतनिवृत्त्यर्थः । आखुहा बिडाल इति, भविष्यद्दत्तमानार्थः । इतरथा हि ब्रह्मादिषु नियमस्त्रिषु कालेषु निवर्तक स्यात् ॥ सुत्वान् मुन्वन्त, यज्ञसयोगे कृनिपस्त्रिषु कालेषु शताऽपवादो मा भूत् ॥ सुपुपुष, नजिड् सर्वकालापवादो मा भूत् । अनेहा इति,—वर्तमानकाल एव । अन्यत्र—‘अनाहृता’ ॥ आदधानस्य ।—कानच श्वानश् ताच्छीत्यादिषु सर्वकालापवादो मा भूत् । अग्निमादधानस्य । आदधानस्येत्येत्यान्यत्र ॥

प्र] रूप इति द्वाभिविधीयते तथापि मुत्वा मुन्वदिति कालभेदो न स्यात् । गति स्वधिसारे कालभेदेन तयोरवस्थान भवति । सुपुपुष इति । असति भूतवर्तमाना धिसारे विशेषनिश्चितेन नजिडो वाधन स्यात् । ताच्छीलिनेषु च वामरूपविधिर्नास्ति । गति स्वधिसारे भूत लिङ्गवर्तमाने नजिडिति बाध्यबाधनभाराऽभात् । अनेहा इति ‘नन्याहन एह चे’ति असिप्रत्ययोऽमत्याधिसारे सर्वस्मिन्काले तृच बाधन । सति स्वधिसारे वर्तमानकाल एवौणादिनस्तृच बाधेन । चानशिनि । अस चधिसारे कानचध्यानश्राधश् स्यात् । न पुनरनयोभेदो यावताऽभ्यन्तानामादिरिति लप्तावधातुके

उ] भूताऽधिसारे । शता वर्तमानाऽधिसारे । कृनिप्—‘मुयचोर्द्वनिवि’ति विहितम् । कालभेदो न स्यादिति । वाऽग्ररूपेण वर्तमानेऽपि कृनिप्प्रोतीति भावः । नजि डेति । ‘हरपितृघोर्नचिड्’ । अथ वर्तमानाऽधिसारे । लिट्—भूताऽधिसारे । लिट्—‘उन्श्मि चिड्’ लिट् यानञ्वा ‘कमुधं’त्यस्य । भाष्ये—सर्वकालापवाद इत्यस्य सर्वकालप्रोतनप्रचयाऽपवाद इत्यर्थः । भूतकाललिटोऽपीति यावत् । अस चधिसार इति । ‘वर्तमान’ इत्यधिसारेऽनतीत्यर्थः । सति स्थितिः । ‘वर्तमान’ इत्यधिसारे सति ‘उणादय’ इत्यस्य तदधिसारस्थत्वात्सर्ववर्तमानशब्द इति भावः । रुडिशब्दत्वादेरुणादिषु वाऽग्ररूपविधिर्नास्तीति तात्पर्यम् । एतत्प्रयोजनोत्तिरेन्देदिन, उणादीनामन्युपचवेऽग्रम्भवात् । ष्वुन्चोरपि वर्तमानकाल एव साधुचस्य तत्सूत्रे भाष्य उच्यतेन ‘अन्यत्र अनाहृता’ इत्यस्याऽमत्तैश्च । अस चधिसार इति । भूतवर्तमानयोर्हरहरसतोरित्यर्थः । कानच इति । इगोरप्युपलक्षणमिदम् । यद्वा कानचुपलपितस्य लिट् इत्यर्थः । लप्तावधातुक इति । तत्र चानश् सार्वधातुस्त्वेऽपि लदेशत्वाऽभात् । कानचो लदेशत्वेऽपि आर्द्धधातुत्वमित्युभयत्राऽन्यन्तोऽक्षत्तमेवेति भावः । कर्ग्रभिप्राय एवेति । अतस्मिन् इगुरिति भावः । भाष्ये ‘चान्ताच्छीत्यादिषु सर्वकालापवादो मा भू’दित्युत्तरम्—‘अग्निमादधानस्ये’-

ब्रह्मभूणवृत्तेषु क्षिप् ॥ ३।२।८७ ॥

किमर्थं ब्रह्मादिषु हन्ते द्विविधीयते न द्विष्वान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव
मिद्धम् ? ॥ ३ ॥ ब्रह्मादिषु हन्ते द्विष्वचन नियमार्थम् ॥ ३ ॥ [ब्रह्मादिषु हन्ते.
द्विष्वचन नियमार्थम्] ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते^१ द्वि-
व्यथा स्त्रोदिति ॥ किमविशेषेण ? ॥ 'ने'त्याह । उपपदविशेषे, एतस्मिन् विशे-
षे ॥ अथ ब्रह्मादिषु हन्तेऽपि नाना भवितव्यम् ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कार-
णम् ? ॥ 'उभयतो नियमात्' । उभयतो नियमोऽयम् । 'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते
द्विष्वचति' । 'द्विवेच च [हन्तेभूते] ब्रह्मादि'प्यिति ॥ ३ ॥ तथा चोत्तरस्य
प्र] विधीयत न सार्वधानुवन्तः । एव तर्तुपग्रहणो भेदः । सानजाननेपदत्वत्प्र-
भिप्राय एव भवति, सानरपुनरविशेषेण । सति त्वधिसारे भूते सानज्वर्तनाने
चानशक्तिं वाच्यं, धरभावाऽभावः । [भूते] ।

ब्रह्मभूणः किमविशेषेणेति । किं धातूपपदकालप्रचराधत्तारोऽपि नियम्यन्ते अथ
चिदेव नियम्यत इति प्रश्नः । उपपदविशेष इति । अनेन धातुनिर्गमे दर्शयति,
'ब्रह्मादिष्वेव हन्तेभूते द्विष्वचति नोपदान्तरे' । तेन पुरपं हतनानिचन द्विष्व
भवति । अथेति । 'वर्त्तन्ति हन्' इत्यनेनेति भावः । द्विवेचेति । 'ब्रह्मादिषु हन्तेभूते द्विष्व
चति न प्रत्ययान्तरमिति द्विष्वे भूतेरापो नियम्यत इति कालनियमोऽप्य भवति ।
एतदेव नियमद्वयं भाष्यसारेणाश्रितम् । 'ब्रह्मादिषु हन्तेरेवभूते द्विष्वचति' 'ब्रह्मादिषु
हन्ते द्विष्वचति एव' इत्येवमु नियमद्वयं नान्युपगमम् । धर्म्यम्बाहोपुरधिसरा चतु-
र्विधो नियमो व्याख्यातः, स भाष्यविरोधात्तादरणात् । तथा चेति । यस्माद्ब्रह्म-

उ.] इत्येव । सुपुपुपाऽनेहाऽमि'मित्यपाठः । आद्यधानस्येवेवाऽन्यत्रेति । भूतार्था-
ऽतिरिक्तवर्त्तनान्त्वविशेषात्तन्मन्त्रंभिप्राये चर्त्तंभिप्राये च 'आद्यधानस्ये' इत्येव । भूते
तु चर्त्तंभिप्राये एव तदा । अथ चर्त्तंभिप्राये तु धसुरेवेत्यर्थः ॥ [भूते]

ब्रह्मभूणः । किं धातूपपदं इति । भाष्ये—'नियमार्थोऽयमारम्भः निनिरोधेने'-
इत्येव पाठः । 'ब्रह्मादिष्वेव' इत्यादिनियमाकारलेखस्तु रैररप्रमादान्, अन्यथा
तदाकारप्रदर्शनेनैव नियमान्तरतिरस्तरापुन प्रभाऽनुपपत्तेः । उपपदविशेष
इति । नियमस्य सजातीयरेषात् 'हन्ते द्विष्वचतिविशेष एव' इत्यर्थः । एतस्मिन्
विशेषे इति । भूत इत्यर्थः । तेना 'भूते हन्ते द्विष्वचति' इत्येति नियम इति भावः ।
तदाह—अनेनेति । धातोरन्त्यादिरेके उपपदे भूतस्यत्वाऽन्येऽप्ये वर्त्तमानात्
विशेषोऽसंन्यनेधकत्वादिति भावः । भाष्ये—अथेति । एतन्नामनियमाऽप्येरे
इत्यर्थः । कालनियम इति । भूतस्यत्वाऽन्येऽप्येऽप्येऽप्ये द्विष्वेतिरेकाऽसंन्य-

१ इदं उक्तम् । २ 'हन्ते द्विष्व' । ३ इदं द्विविधम् । ४ 'द्विष्वचति' इति नियमः ।

वचनार्थं ॥५॥ एवञ्च कृ-वोत्तरस्य योगस्य वचनार्थं उपपन्नो भवति,—‘बहुल
छन्दसी’ति । यो मातृहा पितृहा भ्रातृहा । न च भवति ‘अभिप्रघात’इति ॥

कर्मणीनिर्विक्रिय ॥ ३।२।९३ ॥

॥*॥ कर्मणि कुम्भिते ॥*॥ कर्मणि कुम्भिते इति वक्तव्यम् ।
इह मा भूत् । धान्यविक्राय इति ॥[कर्मणीनि]॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३।२।१०१ ॥

॥*॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥*॥ अन्येष्वपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ॥
इहापि यथा स्यात् आपा उर्यो परिपा ॥ [अन्येष्वपि दृश्यते] ।

निष्ठा ॥ ३।२।१०२ ॥

॥*॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धि ॥ ॥ निष्ठायामितरेतराश्रयत्वा
दप्रसिद्धि र्गोत् ॥ केतरेतराश्रयता ? ॥ सतो चक्षरयो सज्ञया भवि
तव्य, सज्ञया च चक्षरतु भाष्येते । तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्र
याणि च [कार्याणि] न प्रकृतपन्ते ॥*॥ द्विर्वा चक्षरतुप्रश्नम् ॥*॥ द्विर्वा चक्ष
रतुप्रश्न कर्तव्य भवति ‘चक्षरतु भूते’ । चक्षरतु निष्ठेति । यदि पुनरिहैव

प्र] दिष्वेवनि नियमोऽनेन त्रियत तस्मादुत्तरस्य योगस्य वचने प्रयोजनमस्ति,—
उपपदान्तरेऽपि हन्नेऽउन्दासि क्रियया म्नादिनि । [महलभ्रूणवृत्तेषु] ॥

कर्मणि । कर्मणि कुम्भित इति । यस्य सोमपृत्तादे सात्प्रण विन्य प्रति
पिदस्तात्कर्म विरये नृत्तेताम् । [कर्मणीनिर्विक्रिय] ॥

अन्येष्वपि । अन्येष्विति राक्षसीनिदशादुपपदान्तरमेवाश्रित न तु धाव-
न्तरामेत्याह—अन्येष्वपीति । [अन्येष्वपि दृश्यते] ॥

उ] सोमपृत्तादिनि भाव । तत्र केवलज्ञानो ग्रन्थयान्तरमन्धम्याऽकारणात्तापर्यन्त
यान्नियमोऽपमिति बोध्यम् । नियमद्वयमिति । अशादिवेव’ त्रिवेव’नि च कल्प
मानस्यैवहारस्य श्रुत्युपस्थापितेऽन्वयो न्याय । न च भाष्यप्रान्नाश्रयादुभयत्राऽपीति
तरम् । उत्तरस्य वचनार्थं इति । सापेऽतरेऽपि गमरुवात्ममाग । धानुनिय
मस्येद मानमिति दर्शयन्नि-यम्मादिति । नन्वेतदर्थं ‘छन्दमि’ दृषेवास्तु,
गामर्थ्यादुपपदान्तरे भविष्यति नि बहुलप्रहणेनेत्यत आह भाष्ये-न च भवति
अभिप्रेति । तावन्नात्रोक्तौ ‘त्रिवेव’नि नियमात् स्यात् न भवन्ति-पेतदर्थं बहुल-
पदमिति भाव ॥ [महलभ्रूण] ॥

कर्मणीनि । ननु कर्मणि कथं कुम्भितत्वमन आह—यस्य सोमेति ॥

निष्ठा । ‘तौ रादिनि वचन’ । भाष्यादि वार्तिक ‘तौ रा’दिति सूत्रे तेन समान-

१ इदं वचिन् । २ ‘निर्विक्रिय’ । ३ ‘उत्ता’ ।

निष्ठासज्ञाप्युच्येत । 'क्वचवत् भूते' । ततो-निष्ठा । निष्ठासंज्ञा च क्वचवत् भवति इति ॥ किं कृतं भवति ? ॥ द्वि-क्वचवत्प्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ एवमपि 'ता'विति वक्तव्यं स्यात् । वक्ष्यति ह्येतत् 'तौ'सदिति वचनमसंनगार्थ'मिति । असंनक्तयोर्भूतकालेन क्वचवत्त्वोनिष्ठा संज्ञा यथा स्यात् । निमिशा-मिष । निक्षिदा-क्षिपणः ॥ यदि पुनरदृष्टुतावेव क्वचवत् गृह्णित्वा निष्ठासंज्ञोच्येत ? ॥ नैव शक्यम् । दृष्टुतयोर्न स्यात् । निमिशा-मिषः । [निक्षिदा-क्षिपणं इति] । तस्मात्तैव शक्यम् ॥ न चेदेवं द्वि-क्वचवत्प्रहणं कर्तव्यं भवति इतरेतराधय वा भवति ॥ नैव दोषः, इतरेतराधयमात्रमेतद्भवति । सर्वाणि चेतरेतराधयण्येकत्वेन परिहृतानि 'मिद्ध तु नित्यशब्दत्वा'दिति ॥ नेत्रं तुल्यमन्यैरितरेतराधयैः । न हि सज्ञा नित्या ॥ एवं तर्हि

प्र] निष्ठा । यदि पुनरिति यौलौकिके प्रयोगे न दृष्टी नापीह शास्त्रे श्रुतौ तौ क्वचवत् निर्दिश्य सज्ञा विधीयते । एतदुक्तं भवति, -इहैव प्रकरणे क्वचवत् निष्ठेति सूत्रं कर्तव्यम् । यौ भूते क्वचवत् तौ निष्ठासंज्ञौ भवत । तत्र सज्ञाविधानाऽन्यथानुपपत्त्या तयोर्भूते विधातमनुमान्यते, इतरेतराधयशेषे न भवित्पर्यन्तिति । दृष्टुतयोरिति । यद्यपि क्वचवत्त्वो नास्ति तथापि सज्ञाविधाने द्वयोः सह निर्देशादत्रापि द्विवचनेन निर्देशो न तु द्वित्वं विप्रक्षिप्तम् । एकत्वेनेति । सामान्येनेत्यर्थः । न हि सज्ञा नित्येति । वृद्धादिसा सज्ञा विषयनियततासिन्या । आकारादयो हि प्रयोगे विद्यन्ते तत्र 'मृज्वेर्दृदि'रित्यादिना साधुत्वमात्रमन्वाल्यायने-मृज्वेर्दृदि साधुत्वमिति । क्वचवत् त्वं साधुत्वमर्थौ प्रयोगे न विद्येते इति नित्यत्वाऽभावः सन्निहोऽभिप्रेत्यतदुक्तम् ।

उ.] न्यायनिर्दिष्टान्याह भाष्ये-असंनक्तयोरिति । तावित्युक्ते हि अदृष्टान्तविशेषस्वरूपमात्रप्रयामर्शात् दोष इति भावः । 'मिष' इत्यादौ 'जीत क्व' इति वर्तमाने क्व । यदि पुनरिति भाष्यम्पूर्वोक्तेन पुनरुक्तमिच्छाशब्दाह-यौ लौकिके इति । न दृष्टाविति । अनुबन्धविशिष्टं न दृष्टावेत्यर्थः । यथनश्रुतत्वमत आह-एतदुक्तमभवतीति । भाष्ये-दृष्टुतयोरिति । 'जीत क्व' इत्यादौ । अत्र शास्त्रज्ञाना तस्वप्रत्यभिज्ञानाप्रयोगेऽनुबन्धविशेषेऽपि दृष्टव्यं दोषम् । भाष्ये-द्वि-क्षेति । तद्विषयप्रहणमित्यर्थः । क्वचवत् भूते तौ निष्ठेति । सामान्येनेति । एतत्परदेन तदाधयो लक्ष्यते । साधारणपर्यायश्च 'एक'शब्द इत्यन्ये । ननु वृद्धादिमज्ञाऽपि वृत्रिमत्वादनित्यैव, तदर्थं तत्राऽत्र समाधिर्नैवेत्यत आह-वृथादिकेति । विषयनियतत्वादिति । सज्ञाविषयस्य शास्त्रे प्रयोगे चैकत्वत्वेन सन्निहो नित्यत्वात्सज्ञा नित्या, साधुत्वाऽन्वाख्यानस्य च सम्भवो, नैवमप्रहृते इति भावः । ननु संज्ञायाः

१ 'क्वचवत् निष्ठासंज्ञौ' । २ 'भूतेन कालेन निष्ठा' । ३ 'द्वि नम्यात्' । ४ 'उच्यते' ।

भाविनी सज्ञा विज्ञास्यते । तद्यथा कश्चित्क चित्तन्तुवायमाहाऽस्य सूत्रस्य शाटक षवे'ति । स पश्यति—'यदि शाटको, न घातव्य, अथ वातव्यो न शाटक, शाटको घातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम्, भाविनी मत्वस्य सज्ञाऽभि-
प्रेता, 'स मन्ये घातव्यो यस्मिन्नृते शाटक इयेतद्भवती ति । एवमिहापि तां भूते काले भवतो ययोरभिनिर्मुक्तयोनिष्ठे येषां सज्ञा भविष्यति ॥

॥ ॥ आदिर्मणि निष्ठा ॥—॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृत कट देवदत्त इति॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥*॥ यद्वा भवन्त्यर्थे ॥*॥ यद्वा भवन्त्या अर्थेभाष्यते । प्रकृत कट देवदत्त । प्रकरोतिकट देवदत्त इति ॥*॥ न्याय्या लक्षणान्तात् ॥*॥ न्याय्या स्वेषां भूतकालता ॥ कुत ? ॥ 'आद्य-
पवगात्' । आदिस्त्राऽपवृक्त । एष च नाम न्याय्यो भूतकालो यत्र किं चिद

प्र] भाविनी सज्ञेति । सज्ञेनी भाविन्वात्सज्ञा भाविनीति । तथा हि निष्ठेत्युक्ते सज्ञा वाक्य 'कृत्वात् निष्ठे'नि स्मर्यते । तत्र सामर्थ्यात् कृत्वात्तुविधानं सपद्यते । आदि कर्मणीति । आद्येषु क्रियाश्लेषेषु भूतेषु सर्वस्या क्रियायां भूतत्वाऽभावाच्चिन्ना न प्राप्नोतीति वचनम् । न चादिकर्मणि कृत् कर्तारि [च] इत्येतदर्थोदेशनमादिकर्मणि निष्ठायां ज्ञापकम् । 'जीत कृ' इत्यादिना वर्तमानकालविषयस्य कृत्स्य सभवात्तस्यैव-
तदर्थादेशनं स्यात् । यद्वा भवन्त्यर्थे इति । यस्मान्गोऽर्थे विकल्पेन भाष्यते निष्ठा तस्माद्ब्रह्मव्येत्यर्थः । न्याय्येति । आदिभूत एवावयवे समूहस्य समाप्तत्वादस्ति

उ] स्वतो भाविन्वमनुपपन्नमत आह—मज्ञिन इति । सामर्थ्यादिति । अन्यस्योत्प-
न्नस्य निष्ठागज्ञाया अभावादिनि भावः । आदिकर्मणीति 'कर्म'शब्द क्रिया-
वाची । एतन्नोद्देशप्रवृत्तगमलरूपा च क्रिया । तत्र कर्त्तारुप उ दशयति—
आद्येति । सम्पूर्णगमूहस्य व्यपवृक्तत्वे हि भूतव्यवहार इति भावः । क्रिया-
क्षणेऽप्यिति । अत्र 'क्षण'शब्द गूढमप्राथम्यलोपलक्षणम्, अन्यथा क्षणरूपत्वे
क्रियायास्तद्भेदेव गूढमप्राथम्यलोपलक्षणत्वाऽनापत्त्या 'पश्य मृगो धावती'-
त्यादेर्नापत्तिरिति बोध्यम् । यस्तु न क्रिया प्रयत्नेव पश्यन्मृगो च । तद्भवेति
भाष्ये—अथन्ताऽपरदृष्टेति । अथपररूपेण समुदायरूपेण चाऽप्रत्यक्षेत्यर्थः । 'पश्य
मृगो धावती'त्यादिप्रयोगस्तत्र क्रमयोगदर्शनाऽभिप्रायेण, दृशेर्वा ज्ञानसामान्ये
लक्षणा । निरूपयिष्यते चेद् 'वर्तमाने ल'डिति सूत्रे । 'आद्येषु क्रिया लक्षणे'प्यिति
व्यतिपाठः । तत्राद्येषु क्रियाऽवयवव्यतिष्यर्थः । 'जीत कृ' इति,—यदि तद्विषयमेव
स्याद्ब्रह्मज्ञानप्रदृष्टमेव कुर्यादिति चिन्त्यमिदमिति हरदत्तः । तेन चऽनुमानेऽपि
कृत्वर्यं वचनमावश्यकमित्यपरे । परमाह इति । धावर्यस्य वर्तमानस्य एव यतो
त्येके विकल्पेन प्रयुज्जानेऽतो वच्येत्यर्थः । 'यद्भवन्त्यर्थे वा भाष्यत' इति भाष्येऽ-

पवृत्त दृश्यते ॥ ॥ वा चाऽद्यतन्याम् ॥*॥ वा च'ऽद्यतन्या भाष्यते । प्रवृत्त
 षट् दवदत्त । प्राकार्षीत्षट् दवदत्त इति ॥ किं शक्य त पृते शब्दा प्रयोक्तु
 मित्यतो न्याय्येषा भूतकालता ? ॥ नावश्य प्रयोगादेव । प्रिया न'मेयमत्य
 न्ताऽपरदृष्टोऽनुमानगम्याऽशौक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम् । यथा गर्भो
 निह्लुटित इति । साऽसौ येन येन शब्देनाऽभिमवष्यते तावति तावति परि
 ममाप्यते । तद्यथा कश्चिपाटलिपुत्र जिगमिपुरेकमहर्त्वाऽऽह—'इदमद्य गत'
 मिति । न च तावताऽर्था प्रविप्रिया परिसमाप्ता भवति । यत्तु गत तदभिम
 मीक्ष्यैतत् प्रयुज्यते 'इदमद्य गत मिति । पूर्वमिहापि यद्वृत्त तदभिसमाक्ष्यैत

प्र] भूतवापपत्तिरित्यर्थ । तदुक्त हरिणा—'समूह स तथाभूत प्रतिभेद समूहिषु
 समाप्यते ततोऽभेदे कालभेदस्य सभव ' ॥ इति । धाचाद्यतन्यामिति ।
 यदुक्त भगवन्त्यर्थे भष्यन्' इति, तस्य व्यभिचार । दृष्टोऽपि निषय निशया अय
 प्रयोगस्तस्मादवश्यमाद्यपवर्गाद्गततर्वि^३]ट्या । अन्यथा दृष्ट प्रयोगो न स्यादि
 त्यर्थ । किं शक्यन्त इति । यावदभिमतफलप्रयोजनसकलप्राप्त्यापरिसमाप्तिर्न भ
 वति तावद्वर्तमानमेव क्रियाया न तु भूतवम् । ततश्च वस्तुशून्या एनाऽसौ शब्दा
 प्रयुज्यन्त इति भाव । अन्यन्ताऽपरदृष्टेति । पर-प्रधान प्रमाण ग्रन्थम् । अनु
 मानस्य तत्पूर्वकत्वात् । तत्र प्रिया न दृश्यत । अवयवसमूहस्य युगपदनुपादानवस्था
 नाच्च । तदुक्तम्—'कस्मात्सदसता तेषामात्मानो न समूहिनाम् । सद्बस्तुविपर्य
 यान्ति मयन्ध चक्षुरादिभि' ॥ इति ॥ येन येनेति । शब्देन ग्रन्थाप्यमाना
 यत्र येनायवेन सप्रच्यते समूहोपा क्रिया तस्मिन्नवायवे समाप्यता । तत्रावयवाना

उ] न्वय भाष्ये-आदिरप्रति । आद्यनिर्याभण इत्यर्थ । ननु तस्य भूत'ऽपि धाल
 र्थस्य क्रियायात्मन आह-आदिभूत एवेति । समाप्तत्वात्-आरोपितत्वात् ।
 प्रतिभेद-प्रत्ययवयवम् । समूहिषु-अयववु । समाप्यते-आरोप्यत इत्यर्थ ।
 अभेदे-अयवव समूहाऽभेदे । तेन क्रिया न दृश्यत इति । अत्यन्तमयवव
 गमूहश्च न दृश्यत इत्यर्थ । भावस्वानाचेति । अननाऽयववन्धाऽप्यप्र'रन्त,
 क्षणिकवनाऽनवस्थानादित्यर्थ । कस्मात्सदसतामिति । भूयोऽयववमक्षिर्ण्य समूह
 प्रत्यये वारणमिति भाव । चक्षुरादिभिरगवधे हतु-सद्बस्तुविपर्यैरिति । यत्र
 शब्देनति । मानानादिररथे त'उ'देनाऽपि तस्यैव पदानशात् शब्दे परिसमाप्ति
 रका स्यात्, १ च गा युक्तिमती जतो र्वयश्चिह्नरथेन ध्याचष्ट-येनाऽयवेनेति ।
 यवधरते-यत्र यत्राऽयवव धारा'न्ता इत्यर्थ । यो योऽयवव पत्राऽयववेन
 निवच्यत तत्रैव समाप्यत । तत्रायवव समान समूह एव समाप्यत'ऽतीना भवती

१ 'परिच्छ' । २ 'न शक्या' । ३ 'इद वचिन्न' । ४ 'तस्य' ।

प्रयुज्यते 'प्रकृत कट देवदत्त' इति । यदा हि वेणिकान्त कटोऽभिसमी-
क्षितो भवति 'प्रशरोति कट'मित्येव तदा भवति ॥ [भूते] ।

लिट्. कानञ्जा ॥ ३।२।१०६ ॥ छसुश्च ॥ ३।२।१०७ ॥

किमर्थं कानच्स्वोर्वाचन क्रियते ? ॥*॥ कानच्स्वोर्वाचन छन्दसि
तिलो दर्शनात् ॥ ॥ कानच्स्वोर्वाचन क्रियते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'छन्दसि
तिडो दर्शनात्' । छन्दसि तिडपि दृश्यते । अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं
द्यावापृथिवी आततानेति ॥*॥ न वाऽनेन विहितस्यादेशवचनात् ॥*॥ न
चेन प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनेन विहितस्यादेशवचनात्' ॥
अस्वैनेन विहितस्यादेश केनेदानीं छन्दसि विहितस्य लिट् श्रवण
भविष्यति ? ॥ 'छन्दसि तुङ्गुङ्गि' इत्यनेन ॥ तदेतद्वाचन तिष्ठतु तावत्
सार्न्यासिरुम् ॥

अथ किरणं किमर्थं नाऽस्योगाह्लिङ्गित्येव सिद्धम् ॥*॥ किरणं
गशोगान्तार्थम् ॥*॥ किरणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] । 'सयोगान्ता
र्थम्' । सयोगान्ता प्रयोजयन्ति । बन्धे - 'वृत्रस्य यद्बद्धधानस्य रोदसी' स्वम-
प्र] शालत्रययोगात् शिवाया अभि कालत्रययोग । [भूते] ॥

लिट् कानच् छन्दसि तिडो दर्शनादिति । रामरूपविधित्वा लदेशेषु नाम्नी
न्युत्तम् । अनेनेति । 'छन्दसि लि'ङ्गित्यनेनेत्यर्थं । तस्यैव लिट् इहाऽनुकृतत्वा
दानन्तर्यादिभि भाव । तदेतदिति । उत्तरप्रोपयोश्च्यत इति भाव । बद्धधान-
रयेति । 'बन्ध बन्धने' । छन्दमन्वाद्भ्यागधनारस्य हलादेशेपेण निरुत्पभावे शला
जस्यशीनि जस्य दसार । [लिट् कानञ्जा] ॥

ट] न्यर्थ । वेणिका-रुचरमाऽऽचन । तदन्त कट इत्यस्य तदन्तवनिर्वर्तन
निशामूह इत्यर्थं । [भूते] ॥

लिट् कानञ्जा । छसुश्च । वाऽमरूपविधिरिति । ननु 'हशथनोर्गु' चे'ति
ज्ञापनादेशानवैक्यमादाय 'ल विधी वाऽगरूपो नाम्नी' न्युत्तम्, एवञ्च प्रकृते
स्वादेश, न च प्रत्ययविधिर्विषयस्याऽऽदेशेभ्यभाव, आदेशविधावपि 'प्रत्यय' इत्य-
स्योपस्थिते 'आद्युदात्तार्थे'ति सूत्रभाष्यसम्मतत्वादिति चेत्, एतद्वाग्रहणा-
दादेशरूपप्रत्ययविधी तदनुपस्थितिरुपपत्तात् । तस्मैल सदादिभ्यो भूतरामान्ये णिट्
छसुरेव न पक्षे तिष्ठ इति भाव । उत्तरप्रेति । केचित्तु 'तस्य धातुसम्बन्धे प्रियाने-
नाऽध्यातुसम्बन्धे पक्षे भूतरामान्ये लिङ्गानिर्गन्थवगर्थभिरनावस्यकमिन्वाशस्यो
भारस्वे'त्याहुः । यत्तु यत्तां 'लिङ्ग'त्वानुस्य विभक्तिपरिणामेन सिद्धे

१ 'भक्तिन्यम्' । २ इदं चचित्वा । ३ 'अनेन' । ४ 'लिङ्गित्वा' । ५ 'सान्यासिरु' ।

षंवान् वदधानाँ अरभ्या । अज्ञेः-आजिवानिति ॥ छान्दसाँ वानञ्चस् । लिट्
 च छन्दसि सार्वधातुक्रमपि भवति । तत्र सार्वधातुक्रमपि लिट् [ह्र] ऋक्तांति
 द्विच्चादुपधालोपो भविष्यति ॥*॥ ऋकारान्तगुणप्रतिषेधार्थं वा ॥*॥ ऋकारा-
 न्ताना गुणप्रतिषेधार्थं तर्हि कित्त्वं वैक्तव्यम् । अयं [हिँ] लिटि ऋकारा-
 न्ताना प्रतिषेधविषये गुण आरभ्यते स यथैवेह प्रतिषेधं वाधिन्वा गुणो भवति
 तेस्तु तेररिति, एवमिहापि स्यात्-तितीवान् तितिराण ईति ॥ पुन. क्त्वर-
 णात्प्रतिषिष्यते । [तस्मौक्त्वि कर्तव्यम्] ॥ [लिट् वानञ्वा]

भाषायां सद्यसश्रुचः ॥ ३२।२०८ ॥

॥*॥ भाषाया सदादिभ्यो वा लिट् ॥*॥ भाषायां सदादिभ्यो वा लिट्-
 क्तव्यं ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ तद्विषये लुटोऽनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ तस्य लिटो
 विषये लुटोऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिम् । उपास
 दत् ॥*॥ अनद्यतनपरोक्षयोश्च ॥*॥ अनद्यतनपरोक्षयोश्च वा लिट्कृत्यं ।
 उपसेदिवान् कौत्स पाणिनिम् । उपासीदत् । उपससाद् ॥*॥ अपवाद-
 विप्रतिषेधादि तयोर्भाव ॥*॥ अपवादविप्रतिषेधादि ती स्याताम् ॥ कौ ? ॥
 लुट्ठितौ ॥*॥ तस्य वसुरपरोक्षे नित्यम् ॥*॥ तस्य लिटो भाषाया वसुरपरोक्षे
 नित्यमिति वक्तव्यम् ॥ अपरोक्षग्रहणेन नार्थः । 'तस्य वसुर्नित्य'मि येर ॥

प्र] भाषायां सा इह वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिट् सदादिभ्योऽनुमीयते स नि
 शेषविषयत्वाद्भूते वाप्य प्रतीतिरिति मन्वाह-भाषावामिति । अपवादविप्रतिषेधा
 दिति । लुटोऽपवाद एवन्मूत्रानुमितौ लिट्, तथाऽनद्यतने लट्, परोक्षे लिटि च,
 तत्राऽस्य लिटो लुटोश्च विप्रतिषेधे परत्वाद्भूतौ स्यातामिति । अस्य तु भूत-
 सामान्यमवकाशः । एतदशेषविधानानुमितमर्थं सदादिभ्यो लिट् वसुर्न तु परोक्षे
 लिटित्यनेन विहितम्, तस्याऽप्रकृतत्वात् । तस्येति । नित्यग्रहणं वेति प्रकृतम् निर-
 ल्याम्य निरुत्तर्यम्, अपरोक्षग्रहणं 'परोक्षे लिटित्यनेन विहितम् लिट्मिदा धर-
 थम् । अपरोक्षग्रहणेति । अनद्यतनपरोक्षयोश्चे'ति वचनेन वा लिट् इदं विधीयते, तत्र

उ.] लिट्ग्रहणेन लिप्तात्रस्यादेशो ज्ञाप्यते इति वा वचनमात्रमप्यत्रमेव लुक्, तत्र,
 प्रकृतभाष्यविरोधादिन्यात् । भाष्ये-पुन. क्त्वरणादिति । 'आरिवा' निशरी गुास्तु
 'रुच्छन्वता'मित्यत्र ऋकारान्तरप्रभेदेण 'ऋ'धातो पुनर्विधानाद्दोष्य इति दिट् ॥

भाषायां सदा इति मचाहेति । एवञ्च विकृत्यन्त्रविधानेऽस्य तावदिति
 भाव । 'अनद्यतनपरोक्षयो'रिति वचनस्य तयोःपि वसुर्विधेय, तेन च तद्वि-
 षयो लिट्नुमानव्य, म च वैत्यर्थ । ननु भूतसामान्येऽनुमितस्य विशेष

केनेदानीं लिट् परोक्षे ध्रुवण भविष्यति ? ॥ 'परोक्षे लि'ङ्गिन्येन ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । अनुवृत्ति करिष्यते । भाषाया सदादिभ्यो वा लिङ्गवति । लिट्श्च कसुर्भवति । ततो 'लुट्' । लुट् भवति भूते काले । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्गवति, लिट्श्च कसुर्भवति । ततो 'ऽनघतने लट्' । अनघतने भूते काले लट् भवति । भाषाया सदादिभ्यो वा लिङ् भवति, लिट्श्च कसुर्भवति । 'परोक्षे लिट्' । परोक्षे लिङ्गवति । भाषायां सदादिभ्यो वा लिङ्गवति । लिट्श्च कसुर्भवति । तत्रायमप्यर्थ ~ 'तस्य कसुरपरोक्षे नित्य'मित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ [भाषाया सद] ॥

उपेयिवाननाश्वाननूत्रानश्च ॥ ३।२।१०९ ॥

किमर्थमुपेयिवानिति निपातनं त्रियते ? ॥ ॥ उपेयुषि निपातनमिडर्थम् ॥ ॥ उपेयुषि निपातनं त्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] 'इडर्थम्' । इडवधा स्यादिति ॥ नैतदग्नि प्रयोजनं, सिद्धोऽत्रेड्वस्वेकाज्जाहसामित्येव । द्विर्वचने कृतेऽनेकाच्चात्र प्राप्नोति ॥ इडमिह सप्रधार्य-द्विर्वचनं क्रियतामिदिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्यादिडागम ॥ नित्यं द्विर्वचनं ॥ कृतेऽपीति प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ इडपि नित्यं । कृतेऽपि द्विर्वचने एकादेशे च प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ नात्रैकादेश प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'दीर्घं

प्र] यस्मिन् पक्षेऽपि ऋण भवति तत्र लङ्घितो भवति । ततश्च 'परोक्षे लि'ङ्गिति विहितस्य लिट् सूत्रान्तरविहितत्वात् कस्वभावात्तिलो भवन्ति । भाषाया सदादिभ्यो वा लिङ्गिति । 'लिट् वानज्वे'त्यतो वे'त्यनुवर्तते । तत्र न धमुना वच्यते, किं तर्हि, लिटा । तत्र धावचनाक्षपे लुङ्भाव मिष्यति । ततो 'ऽनघतने लट्' 'परोक्षे लि'ङ्गिति यत्रास्य ध्रुवस्यानुवर्तनादनघतनपरोक्षयोरपि सदादिभ्यो वा लिङ्गवतीत्यर्थः ॥

उपेयिवान् । उपसर्गस्याऽतन्त्रत्वादीयिवान् ममीयिवान् इत्याद्यपि भवति । उपेयुषीति । इणो ऋिङ्मु । तत्रेडागमात्पूर्वं नित्यत्वाद्विर्वचनं, दीर्घं इण मिति

उ] परताऽपि भविष्यति किमनेनेत्यत आह-भाष्ये-अपवादेति। तद्याचष्टे-लुटोऽपवाद इति । नन्वनघतनादौ लिट्स्वरिपस्त्वस्य नित्यं कसुरिति 'उपससादे'ति स्यादत आह-एतदादेशेति । 'अनघाने'त्यादिवचनेन तयोरप्यनेन ऋणुमानात्तदाप । ननु 'वा'ग्रहणाऽनुवृत्तौ कसोर्भिरुप स्यादत आह-तस्य नेति । ध्याख्यानादिति भावः ॥ [भाषाया सद्वचनध्रुव] ॥

उपेयिवान् । इडागमादिति । 'वस्वेकाचाद्धसा'मित्येकाज्जाहसामित्येव (द्वित्वे कृतेऽनेकाच्चात्तदाप्राप्तेरनित्यत्वमिड इति भावः । नन्वेकादेशे कृते एकाच्चात्

१ 'ततोऽनघत' । २ इदं वचनं । ३ 'इति' ।

इति वितीति दीर्घचेन बाध्यते । तदेतदुपेयुषि निपातनमिदं विरते ॥३॥
 उपेयुषि निपातनमिदं विरते चेदत्रादावतिप्रसङ्ग ॥३॥ उपेयुषि निपातनमिदं
 मिति चेदत्रादाविगेऽतिप्रसङ्गो भवति । उपेयुषा उपेयुष उपेयुष उपेयुषीति ॥-॥
 एकादिष्टस्येभ्योभावात् न तु ॥५॥ एकादिष्टस्येभ्योभावात् न तु निपातन विरते । एक
 दिष्टस्य 'इय्' इत्येतद्रूप निपात्यते ॥ ननु चोक्तं नात्रैकादेश प्राप्नोति ॥ किं
 कारणम् ॥ दीर्घं इति वितीति दाघचेन बाध्यत इति ॥ तद्धि न सुपृथ्यते । न हि
 दीर्घबमेकादेश बाध्यते ॥ यस्तहि बाध्यते ॥ यणादेश ॥ स चापि इ बाध्यते ॥ य
 शास्य निमित्तमिति । यत्र हि निमित्त नाम्नि निष्प्रतिद्वन्द्वन्त्रैकादेश ॥३॥

प्र] न्यभ्यासस्य दीर्घं यान्तात्मानध्यादेवादेवो न प्रवर्तते । न च दीर्घस्मावरणा इत्यु
 रित्यादि, तत्रापि पूर्वपरविधे पूर्वाभिव्यक्तत्वेन वर्तव्यं यथादेशस्य स्थानित्यदरा
 देशप्रसङ्गात् । तत्रानेराख्यादिदप्रसङ्गे निपात्यत इत्यर्थः । अत्रादावतिप्रसङ्ग इति ।
 यदाऽपूर्वं इति निपात्यते तदा विशेषानुशासनादादावपि प्राप्नोति । यथा स्थानित्य
 दुष्टित्यत्रानि 'नि' इत्यर्थे बलिनमित्तो विरतीति । यदि त्वनेन निपातनेन यदि
 नियमप्राप्तस्य 'वस्वभ्या' इत्या मित्यनेन नियमेन निवारितस्य प्रतिप्रवचनानि
 नियते न त्वपूर्वो विधिस्तदाऽत्रादावतिप्रसङ्गात् ॥ इदं नाम तदाशरतिप्रसङ्गपरि
 हारस्य प्रसङ्गान्तरभाष्येति—एकादिष्टस्येति दीर्घचेन कृतस्यैव स्य दीर्घत्व
 स्यदागलस्यदादेशो निपात्यत । यद्यप्युपदिवागित्यतदिपादेशनिपातनेन मित्या
 तथापि समीपिरानित्यादि न सिध्यन्ति तदर्थं मीयदेशो निरुत्थयत । इ चित्तु
 भाष्ये 'इय्' इति पाठः, स उपेयुषानित्येतद्रूपसिद्धयेषु इत्युच्यते । वन्तर्हिति ।
 'इणे च णित्यनेनाऽपदेशविधायनात् इत्यर्थः । ननु चोक्तमोचतुरित्यत्रान्यभ्यासदाघं न
 कृत एकादेशत्वं पूर्वं 'या'दात्तवर्गे' इति यणे कृत स्थानित्यवत्त्वादेश प्राप्नोति

उ] प्रपरिति सोऽपि नित्य इत्यत्र ०८—तस्मान्ध्यादिति । न चेति । तत्र द्विव
 सवर्णदीर्घं बाध्यते यणि निमित्तस्यैकादेशात् प्राप्नोति दाघं साऽवरात् ०
 भावः । विशेषति । दादिन-पर्ययः । तदाऽत्रादविति । प्राक्विषय एव प्र
 प्रसङ्गसम्भवादिति भावः । मिति पूर्वस्य विधौ स्थानित्य न पूर्वपरपरि
 निदान्तादीन्तुरित्यादीं तदप्रवृत्त्या सर्वदीर्घाऽप्येभ्योभावात् दीर्घत्व न स्यदागल
 वान्तेति विद्वान्ते न तदनिपातनप्रत्ययित्यापि बाध्यम् । इत्यादेश इति ।
 वन्त्येति कृत इणे यन्ति स्यादिति भावः । तदर्थमिति । इत्यादा दाघाचार
 नात्पुनरागत उपेयुष्याऽविनशात् ० इत्युच्यते । भाष्य इति एतदा
 'इयि' नित्यादीं छन्दसो वान्यस्यो बाध्यः । तत्र तु—'उपेयुषा निपातन
 'उपेयुषाविवक्षाना मनाऽभ्यासदिष्ये । भाष्ये—न हि दीर्घमिति । 'इयु'

व्यञ्जने यणादेशोर्वा वा ॥ ॥ अथ वा व्यञ्जन एव यणादेशो निपात्यते । यणादेशो कृते 'एकाच' इतीहितो भवति ॥

अपर आह—॥ ५॥ नोपेयिर्वाचिषाम्यो द्विर्वचनादिङ्निष्पत्तिं परत्वान् ॥*॥

द्विर्वचन क्रियतामिद्वितीङ्निष्पत्तिं विप्रतिषेधेन ॥ इहापि तर्हि द्विर्वचनादिद् स्वात्-विभिद्गान् चिदिङ्दानिति ॥*॥ अन्येषामेकाचा द्विर्वचन निष्पत्ति-त्साहु ॥*॥ अन्येषामेकाचा नित्य द्विर्वचन । कृतेऽपीदि प्रामोत्यकृतेऽपि प्रामोति ॥ ॥ ॥ अस्य पुनरिदु नित्यो द्विर्वचन च न विहन्यते ह्यस्य ॥ ५॥ अस्य पुनरिदु नित्योऽर्थे हि द्विर्वचन च न विहन्यते ॥ ॥ द्विर्वचने चैराचान् ॥*॥ द्विर्वचने च कृते एकाचर्भवति ॥ कथम् ? ॥ एकादेशो कृते ॥

॥*॥ तस्मादिङ्गानो द्वित्वम् ॥ ५॥ तस्मादिङ् द्विर्वचन बाधते ॥ ५॥ अनूचान कर्तरी ॥ ॥ अनूचान कर्तरीति वक्तव्यम् । अनूचानानूचान । अनुक्त

प्र] तत्राश्वरथमभ्यासदार्ढ्येनैसादेशो वाच्य । नैव दांप । नहि स्थानियद्दानेन रूपमतिदिश्यते । एतदर्थे पूर्वपरयोरेसादेशो न यत्रास्य भवितुमर्हति । अथ वा यणादेशेन यणादांमिति वचनेन वाचितस्यैसादेशस्य पुन स्थानियद्दानाद्वाचितत्वादेव प्रवृत्त्याभावात् । व्यञ्जन इति । अभ्यासदार्ढ्ये कृतेऽनादांविधीयमान इणो यणिति यणादेशो ह्यदी न प्राप्नोतीति निपात्यते । अर्थेसात्त्वाद्दरेसाजाङ्गामित्यनेनैवेद्वयतीत्यनार्थो न भवति । नोपेयिर्वाचिषाम्यो भाषाया वेत्त भूतमात्रे वा त्रिद्विधेयत्वास्य च नित्य इत्युदादेश कार्यान्तर तु गिष्वात्थेवेत्यर्थ । अन्येषामिति । मिदादीना द्विर्वचने कृतेऽनेसाच्चादिदोऽप्रगङ्गाइतिवच्यम् । [उपेयिवानना] ।

उ] रित्यादी प्रागुत्तरीत्या चरितार्थादिति भाव । न हीति । हिन्तु शास्त्राऽनिदेश इति भाव । एतादर्थेति । अगच्छदाभ्यां तल्लक्षणेणोपस्थितयोरेव दीर्घ इति भाव । ननु यार्थाऽनिदेशे दांपन्तदस्य इत्यहयेराह-अथ येति । वस्तुन पूर्वस्य विधां स्थानियदमिति नाऽत्र स्थानियत्वमिति बोध्यम् । भाष्ये-निप्रति ह्यङ् इति । एसादेशपूर्वमित्योऽभावेर्न यणप्राप्तरेति भाव । यणादेशो निपात्यत इति । एसादेशस्य कथयति भाव । इणो भाषायामिति । पूर्वगूज एवेच्छ्रहण यार्थमिति भाव । भा ५-अस्य पुनरिदुति । द्वित्वे कृते एसादेशे तप्राप्तेरिति भाव । न विहन्यते ह्यस्येति । वाच्य इति निमित्त द्विर्वचनेन न विहन्यते यत् इत्यर्थ । एसादां भाववर्त्मनोरपि मत्त्वेन तत्राऽप्यनूचान म्यादन्तो भाष्ये-कर्तरीति ॥ [उपेयिवाननाधाननूचानथ] ।

१ इदं शब्दार्थम् । २ 'मिति परत्वादिद्' । ३ 'द्विर्वचन नित्य' । ४ इदं वचिष । ५ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । ६ 'द्विर्वचन' ।

७ इदं वचिष । ८ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । ९ 'द्विर्वचन' ।

१० इदं वचिष । ११ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । १२ 'द्विर्वचन' ।

१३ इदं वचिष । १४ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । १५ 'द्विर्वचन' ।

१६ इदं वचिष । १७ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । १८ 'द्विर्वचन' ।

१९ इदं वचिष । २० 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । २१ 'द्विर्वचन' ।

२२ इदं वचिष । २३ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । २४ 'द्विर्वचन' ।

२५ इदं वचिष । २६ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । २७ 'द्विर्वचन' ।

२८ इदं वचिष । २९ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । ३० 'द्विर्वचन' ।

३१ इदं वचिष । ३२ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । ३३ 'द्विर्वचन' ।

३४ इदं वचिष । ३५ 'वचने कृते एसादेशो यसाञ्ज' । ३६ 'द्विर्वचन' ।

न्याय्ये प्रत्युत्थाने प्रत्युत्थित कश्चित् क्विप्ठति 'क्व भवानुपित' इति । स
आह—'अमुत्राऽवत्स'मिति । 'अमुत्राऽवत्स'मिति प्राप्नोति ॥*॥ जागरण-
सन्ततो ॥*॥ जागरणसन्तताविति वक्तव्यम् । यो हि मुहूर्तमात्रमपि स्वपिति
तत्राऽमुत्राऽवत्समित्येव भवितव्यम् । [लृट्] ॥

अनद्यतने लड् ॥ ३।२।१११ ॥

॥*॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयं श्लोऽभुश्महीति ॥ ॥ अनद्यतन
इति बहुव्रीहिनिर्देश कर्तव्य । अधिद्यमानाऽद्यतनेऽनद्यतन इति ॥ किं
प्रयोजनम् ? ॥ 'अद्य श्लोऽभुश्महीति ? । अद्य च ह्यद्याऽभुश्महीति व्यामिश्रे
लुङ्गेव यथा स्यात् ॥ यद्येवमद्यतनेऽपि लड् प्राप्नोति । न ह्यद्यतनेऽद्यतनो
विद्यते ॥ अद्यतनेऽपि ह्यद्यतनो विद्यते ॥ कथम् ? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥
॥*॥ परोक्षे च लोकविज्ञाने प्रयोक्तुर्दर्शनविषये ॥*॥ परोक्षे च लोकविज्ञाने

प्र] उपपद्यत एव । विशेषविश्रया तु सत्रादिप्रयोग इति न कश्चिदोप । वन्नेर्लु-
ङिति । रात्रेऽधतुर्थं यामे प्रयुद्धो यदा वास्य प्रयुद्ध 'अमुत्रावत्स'मिति तदा तत्राऽ-
निकान्तरात्रिप्रहरत्रयवसनमनद्यतनमिति लृट्प्रसङ्गे लृट् वक्तव्य । एकस्या रात्रे-
ऽधतुर्थं यामो, दिवन्ध सत्रा, द्वितीयायाध रात्रे प्रथमोऽद्यतन इत्याहु । जाग-
रणसन्तताविति । यदा प्रयोक्त सन्ततान्तेकान्तरात्रिप्रहरत्रय जागरितवास्तदा
लृट्प्रयोग । यदा तु मुस्या प्रयुज्य प्रयुद्धे तदा लृट्प्रत्यय एवेत्यर्थ [लृट्] ॥

अनद्यतने । व्यपदेशिवद्भावेनेति । यथा मुख्ये भेद आगराधेयभावो
भवति 'तटे निष्ठती'ति, तथेहापि समुदायावयवभेदाश्रयेण समुदायेऽद्यतनेऽवयवा
अद्यतना सन्तीत्यनद्यतनो न भवतीत्युच्यते । ननु तन्वतोऽवयवव्यतिरिक्तोऽत्र

उ] त्थाने इति । पयुत्थान जागरण, तत्समये प्रत्युत्थित प्रयुद्धमित्यर्थ । 'प्रत्युत्थित'-
मिति पाठेऽयमर्थः । 'प्रस्थित'मिति क्वचित्पाठः । तत्रापि प्रत्युत्थान्यप्रस्थितमित्यर्थ ।
न च रात्रेऽधतुर्थं याम एव, तत्र स्मृत्या प्रबोधस्योक्ते । तदाह—रात्रेरिति । अनिकान्त-
रात्रिप्रहरत्रयं जागरितवन्निति । एव हि पूर्वानस्य 'प्रत्युत्थित क्विप्ठनी नि
प्रन्थस्याऽगाणि, स्वाप विना प्रत्युत्थानाऽमम्भारत् । तस्माच्चतुर्थे यामे यदा जागरण
सन्ततिरिति भाष्यार्थः । तत्र मुहूर्तमपि स्वापे लुङ्गेवेत्यर्थ इति केचित् । [लृट्] ।

अनद्यतने लड् । अनद्यतन इति । यदि तत्पुराण पर्युदागतं तर्हि व्यामिश्रे
दोष । प्रमज्यप्रतिषेधेऽगमर्थरतनाभो भूतगामान्ये च स्यादत आह भाष्ये—बहु
व्रीहिनिर्देश इति । तथा चाऽविद्यमानाऽद्यतनभूतगालार्थवृत्तेर्धानोर्ऽदित्यर्थ ।
एवञ्च व्यामिश्रे न, भूतसानान्येऽपि नेत्यर्थ । गौणधरत्वाश्रयेण बीजमाह—

१ 'प्रस्थित' । २ 'अभुञ्जमहि' । ३ 'द्यतनोऽनद्यतन' । ४ 'नेऽप्यद्यतनो' ।

प्रयोक्तुर्दशनविषये लङ्कथ्य । अरणघवनं सावेतम् । अरणघवनो मध्यमिराम् । परोक्ष इति किमर्थम् ? उद्गादादित्य ॥ लोखविज्ञात इति किमर्थम् ? चरार कट देवदत्त ॥ प्रयोक्तुर्दशनविषय इति किमर्थम् ? जघान कस विल धामुदेव ॥ [अनघतने ल्] ।

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ३२११४ ॥

किमुदाहरणम् ? ॥ अभिजानामि देवदत्त ! कर्मरान् गमिष्यामः, तत्र सक्तून् पास्यामः । अभिजानामि देवदत्त ! कर्मरानगच्छाम, तत्र सक्तूपि-
याम । भवेत्पूर्वं परमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्ष स्यात्, पर तु कथं साकाङ्क्षम् ? ॥

परमपि साकाङ्क्षम् ॥ कथम् ? ॥ अल्पस्मिन्नाकाङ्क्षेतः साकाङ्क्षम् ॥
॥ ॥ विभाषा साकाङ्क्ष सर्वत्र ॥ ॥ विभाषा साकाङ्क्षे सर्वत्रेति वक्तव्यम् ॥

प्र] मुदाय आशरोऽस्ति । तदुच्यते हरिण- 'कालस्याप्यपर काल निदिशन्त्येव लीङ्कि-
का । न च निर्देशमात्रेण व्यतिरेकोनुगम्यते ॥' इति ॥ परोक्षे चेति । अन-
तुभूतत्वात्परोक्षोऽपि प्रत्यक्षयोर्म्यतामात्राधारेण दर्शनविषय इति विरोधाऽभावात् ॥

विभाषा सा । भवेत्पूर्वमिति । यदतिप्रसिद्धं वासगमनादि तदक्षय, तत्र परार्थमुपादीयमान यत्तत्स्मार्थमाणव्याप्त्यं भोजनादि प्रति भवतु साकाङ्क्ष, लक्ष्यन्तु प्रधानमपरोक्षारि कथं साकाङ्क्षमित्यर्थः । अल्पस्मिन्निति । सहस्रव्यो विद्यमानार्थ-
गुति । तेन विद्यमानासाङ्क्ष साकाङ्क्षोऽर्थ उच्यते । लक्ष्यलक्षणयोश्च परस्परान्देशत्वाद्भयो-
रपि साकाङ्क्षमित्यर्थः । सर्वत्रेति । 'यदी'ति शानुनर्तते, तेनोभयत्र विभाषेयमिति भावः ।

उ] न तु तरयत इति । कालम्बाधरीति । यथा दिने 'मुहूर्ते' इति । न च तावत्प्र-
मुहूर्तममुदायादितिरिक्तं दिनमन्तीत्यर्थः । अनुगम्यते-प्रमापित्तं भवति । भाष्ये-
जघानेति । कसवधो हि नेदान्तान्तनप्रयोक्तुर्दशनयोग्योऽपीत्यर्थः । 'अरण'दित्तु-
दाहरणे तु तुल्यराट् प्रवर्त्तेति घोषम् ॥ [अनघतने] ॥

विभाषा सा । साकाङ्क्षेऽर्थं वर्तमानाज्ञानोरित्यर्थः । तत्रैतस्य साकाङ्क्षत्वेऽदुभ-
यत्र कथं तृतिनि शब्दे-भवेत्पूर्वमिति । यदतीति । कामागमनादेर्लक्षणत्वे हेतु-
माह-तत्रेति । अपरलोपनार्थमुपादीयते तदेव लक्षणमित्यर्थः । यत्तत्स्मार्थमाणव्या-
प्त्यं भोजनादि, तत्रपि भवतु लक्षण साकाङ्क्षमित्यन्वयः । यदपि पुत्रपुत्रासाङ्क्ष-
वैशाऽर्थानां साकाङ्क्षत्वव्यवहार, आकाङ्क्षानाथयनमेतत्, तथाऽपि तस्यापि 'गम-
नेन मल्लिन बोधेऽप्यार्थ'तेनासाङ्क्षानु न तु विपर्ययेति भावः । द्वयोरपीति ।
उच्यतेऽसाङ्क्षानु द्वयोरपि विपर्ययेति भावः । परस्परान्देशत्वादिति चिन्त्यं,

१ 'मध्यमिराम्' । मारुते -अयोध्या । मध्यमिरा च तत्रात्प्रसिद्धा नगरी ।
(वर्तमान 'मड' एव वि० धाजमगट) इति गाँडा । २ 'स्वर्गमान' ।

ह सर्वत्र? यदि चाप्यदि च । यदि तावत्, - अभिज्ञानामि देवदत्त' यच्छ्रमो
 रात्त गमिष्याम, यच्छ्रमाहात्तच्छ्रम । यत्तत्रोदत्त मोक्ष्यामहे यत्तत्रोदत्तम-
 मुञ्च्यमहि । अपदि-अभिज्ञानापि देवदत्त' कश्मारात्त गमिष्याम कश्मारात्त-
 गच्छम । तत्रोदत्त मोक्ष्यामहे, तत्रोदत्तममुञ्च्यमहि [विभाष माहातु ।]

परोक्षे लिट् ॥ २।२।११० ॥

परोक्ष इत्युच्यते किं परोक्षं नाम ? ॥ परमज्ञ परोक्षम् ॥ अक्षि पुन-
 किम् ? ॥ अज्ञानेत्सर्मागादिक करणस्यापि सिद्धत्वात् । अज्ञानेत्सर्मागादि ॥

यद्येव 'परोक्षमिति प्राप्नोति ॥ नैव दोष ॥ ॥ परोक्षेत् परमज्ञे परो-
 क्षि लिट् इत्युच्यते ॥ ॥ परमज्ञस्याऽऽज्ञात् उत्तरपदे परोभावो वक्तव्य ॥
 ॥ २० ॥ नैव वाऽपि परम ॥ ॥ अथ वा परमज्ञादुत्तरस्याऽऽज्ञात्सर्वथा
 वक्तव्यम् ॥ ॥ ॥ सिद्ध वाऽस्मात्प्रधानत्वात् ॥ ॥ अथ वा निधानतादेव सिद्ध

प्र] परोक्षे लिट् । किं परोक्षमिति । अज्ञानेत्सर्मागादिपरोक्षं परोक्षोदत्तम्
 इति जानाति तत्रापि सर्वथा विज्ञानं परोक्षोदत्तमिति सर्वमिति पृच्छति ।

परमज्ञ इति । मयूरव्याकरणादिप्रमाणान् । 'अन्प्रत्ययवर्गोऽप्यज्ञात्प्रति-
 योगविभाषित एव वा निधानतात्पर्यमर्थान् । इहा 'प्रतिपरमज्ञमुच्यते' इति
 इति दृग्गणान् । म च अज्ञानत्वमात्रं विरक्ष्य तत्रापि परमज्ञस्याऽऽज्ञाने
 नात्यर्थात्प्राप्तमवश्यमर्थान्तरं विनाप्ये । इति विषये चाऽऽज्ञात् सर्वत्रिवर्था
 न तु चक्षुर्मात्रवर्था । अन्येऽपि तत्रोदत्तमिति तत्रु पाठ्यात्तत्रोदत्तम् ।
 अत एवाप्य दशोत्तरपरोक्षमा एव ता न सर्वमिति 'अज्ञानेत्सर्मागादि-
 कुर्वन्ति । तत्रे यदि तत्रोदत्तमिति तत्रोदत्तमिति तत्रोदत्तम् । अथि
 पुनरिति । किं अज्ञानेत्सर्मागादि एव सर्वमिति प्रश्न । अज्ञानेति ।
 व्युत्पत्तिवारण विरमन्त्यापनात्यर्थात्सर्वमिति तत्रोदत्तम् । अज्ञानेत्सर्मागादि-
 इति लिट् । अज्ञानेत्सर्मागादि एव सर्वमिति प्रश्न । अज्ञानेति ।

उ] अज्ञानेत्सर्मागादि एव सर्वमिति प्रश्न । अज्ञानेत्सर्मागादि एव सर्वमिति प्रश्न ।

परोक्षे लिट् । इति तत्रोदत्तमिति इति । अज्ञानेत्सर्मागादि एव सर्वमिति प्रश्न ।
 तथाऽप्येति । अथ त्रिषेवा व्यभिचारस्यापरोक्षं किमिति प्रश्नार्थं इति भाव ।
 इति तत्रोदत्तमिति एवम् । तत्र अज्ञानेत्सर्मागादि एव सर्वमिति प्रश्न । अज्ञानेत्सर्मागादि-
 परमिष्यति । मयूरैति । तत्र एव परमज्ञस्य पूर्वमिति इति दोषम् । तत्र
 विभाष्य भावेऽज्ञानेत्सर्मागादि-अत एव वेति । इति परेति । इति तत्रोदत्तम् ।
 इति तत्रोदत्तम् जान परोक्षम् । अत एव परोक्षं शान्तिगुणवदति । 'तत्रोदत्त-
 तद्विषयोऽपि तथा । तत्र एव 'विभाष्यपरागात्प्रतिपत्ति भावप्रदोऽप्यज्ञ ।

१ आह्वयितम् । २ इति इति । ३ 'विज्ञान' ।

'परोक्षे लिट्' इति ॥ क्वलिन्युन परोक्षे [लिट् भवेति] ? ॥ काले ॥ न वै कालाधिष्ठातोऽस्ति ॥ एवं तर्हि धातोरिति वर्तते, धातौ परोक्षे ॥ धातुर्वै शब्दो न च शब्दस्य प्रत्यक्षपरोक्षतायां संभवोऽस्ति ॥ तन्मद्भ्यंमवादर्थे क्यं विज्ञास्यते, परोक्षे धातौ, परोक्षे धात्वर्थे इति ॥ कः पुनर्धात्वर्थः ? ॥ विद्या । क्रियाया परोक्षादौमिति । यद्येवं ह्योऽपचदित्यत्रापि लिट्प्रोति ॥ किं क्त्वा-
णम् ? ॥ क्रिया नामेवमन्वन्ताऽपररष्टोऽनुमानगम्याऽशाक्या पिण्डोभूता निद-
र्शापितुम् । यथा गर्भो निलुंथितः ॥ एव तर्हि साधनेषु परोक्षेषु ॥ साधनेषु
च [परोक्षेषु] भवतः कः सम्प्रत्ययः ? ॥ यदि तावद्गुणममुदाय साधनं, साधन-

प्र]वेति। निर्भाग ममुदाय एवेन्द्रियाऽगोचरार्थवाची निराश्रय इत्यर्थः । काल इति ।
यथा कालस्य नित्यरस उपधिनेदाद्गुणादिव्यपदेशास्तथा परोक्षत्वनामे। अनित्यक्रिया-
रूपकालरक्षे तु स्वत एव परोक्षत्वम् । न च शब्दस्येति। प्रत्ययप्रकृतेः शब्दस्यो-
च्चारणानुत्पत्त्याऽनुभूतत्वात्परोक्षत्वाऽसंभवः । ततो यथा प्रत्यक्षत्वन्यनिचारा-
च्छब्दस्य विरोधनं न समनति, एव परोक्षत्वमप्यसंभवादविरोधनमित्यर्थः । कः पुन-
रिति। यद्येवं कः इतो धात्वर्थस्तदा तस्य प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वसंभवाद्युक्तं विरोधन्म् ।
अथ समूहस्तस्य युगपदसंनिधानादप्रत्यक्षत्वाऽप्यभिचारात्परोक्षत्वमविरोधनमिति
नन्वा प्रश्नः । कियेति । समूहरूपेति भावः । साधनेष्विति । शक्तिरतिनतीरभेद-
विवक्षया साधनस्येन शक्तिमन्ति द्रव्याण्युच्यन्ते । इतरो यद्योक्तमभिप्रायमप्राति-
पद्य पृच्छति-साधनेष्विति । गुणममुदाय इति । शब्देना मनुदाय इत्यर्थः ।

उ.] निर्भाग इति । सभागनिराश्रयस्य गुरुत्वादिनि भावः, अत्रयनाऽर्थाऽप्रतीतिश्च ।
इन्द्रियाऽगोचरार्थवाचीति । तद्विषयकज्ञानवाचीत्यपि बोध्यम् । ननु कालः सर्व-
स्याऽपि 'इदानीं' नित्यादिव्यवहारेणाऽपरोक्ष एवेत्यन आह-यथेति । नित्यरस
इति । नित्यत्वपक्ष इत्यर्थः । भाष्ये-प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति । प्रत्यक्षत्वपरोक्ष-
योर्विरोधनायानित्यर्थः । तत्र प्रत्यक्षत्वेन विरोधनस्य व्यऽप्यनादानुगुणानममऽन-
मन आह-यथा प्रत्यक्षत्वमिति । युगपदसंनिधानादिति । तत्र समूहस्तनिर्देश-
रिन्द्रियेन कृते इत्यप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः । एवमेवैतन्न्य प्रत्यक्षत्वेऽपि समूहस्यो धात्वर्थ
परोक्ष एव । अत्र एव 'पिण्डोभूता निदर्शापितुमगवने' लुप्तमिति भावः । वस्तुतोऽ-
प्यनगोऽप्यप्रत्यक्षत्वेनेवेत्युक्तं प्राक् । क्रियाऽवनरस प्रत्यक्षत्वे एतद्व्याऽवनरे
ममुदायपरारोपेण भूत्वादिदन् प्रत्यक्षत्वस्याऽपि सम्भवेन तद्याहृत्परं 'परोक्ष'
इति विशेषणोपवर्ता साधनादिप्रत्यक्षत्वेन तत्रप्रत्यक्षत्वोपवर्तनं भाष्योक्तमस्युक्तं
न्यात् । अत्र एव 'अन्वन्ताऽपररष्टे' ति 'अन्वन्' परं चरितार्थम् । नन्वव्यवहारा

मप्यनुमानगम्यम् । अथाऽन्यद्वेष्य साधन, भवति प्रत्यक्षपरोक्षताया
 मभव ॥ अथ यदाऽनेन रव्याया तण्डुलोदक दृष्ट कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥
 यदि तावमाधनेषु परोक्षेषु, पपाचेति भवितव्यम् । भवन्ति हि तस्य साध
 नानि पराक्षणिः॥ अथ य एते क्रियाकृता विशेषास्मीकारा पृकाराश्चेति तेषु
 परोक्षेषु ? ॥ एतमपि पपाचेति भवितव्यम् ॥ कथं जार्तायक पुन परोक्ष
 नाम? ॥ केचित्तावगृह - 'वर्षशतवृत्तपरोक्ष'मिति ॥ [अपरं आह - 'वर्षयद्वय

प्र] समुदायग्रहणं सर्वानां करणदिशचीना क्रियामिदं निमित्तवाऽनिरौपान्सायनत्र
 प्रतिपादनार्थम् । तत्र यावत्क 'सर्वा शक्तय साधन' मिति, तावद्गुणनमुदाय
 गायन'मिति। साधनमपीति । शक्तीनां नित्यानुमेयत्वात् । अथान्यदिति । शक्ति
 व्यतिरेक शक्तिमदव्यमित्यर्थः । तत्र इत्यन्यश्च तत्रास्य क्रियाप्रत्ययान्ति
 मान, तत्परोक्षं तत्र क्रियापरात्प्रमित्यर्थः । यदि तावदिति । इदमपि तण्डुलोदक
 यत्र न निश्चयान-विमेन तावत्साधन्यन्तेऽथ इत्यन्तेऽथ कुट्यन्ते इति,
 प्रमाणाऽन्तरेण यदा साधनान्तरे प्रयोक्ता पाठमवगम्य वाक्य प्रयुक्ते तदा साधन
 तस्य सरम्भरूपस्य परानन्वापपाचेति युक्तम् । अथेति । क्रियाकृतनिरोधप्रयत्न
 यऽपि वाक्यस्य क्रियाप्रयत्नसाधनमान । तत्परोक्षान्ते तु पपाचेत्येव भाव्यमित्यर्थः ।

कथं जार्तायकमिति । यस्मिन् भूतानद्यतनपरोक्षे णिग भाव्य तत्परिज्ञानाय
 प्रथ । के चिदिति । मनभदप्रदर्शनायाऽनेरदर्शनोपन्यास । इन्द्रियाऽगोचरसाधन
 साधितानद्यतनक्रियावर्धनस्तु अतोर्द्ध्वत्यथ इति निर्णयः । तथा 'ए पपाचे'

उ] साधनान्तरस्य तावदेव तस्यस्य प्रत्यक्षत्वस्यार्थेन आह - अरन्त्येति । पिण्डी
 भूताऽपि निदर्शयितुमशक्या अत्रयाना अणिरत्वेन पिण्डीभावस्यैवाऽभावादिति
 भाव इति बोध्यम् । साधनेषु चेति भाष्ये साधनपदेन किं भवान्मन्यत इत्यर्थः ।

नन्वर्णरस्था अपि शक्तेरप्रत्ययत्वात्समुदायग्रहणं व्यर्थमत आह - समुदायेति ।
 निष्ठाऽनुमेयत्वादिति । तत्रसाऽतीन्द्रियत्वाद्बोध्यम् । ननु तण्डुलोदकदर्शनकाले
 पाठस्य भूतत्वाऽभावात्प्रतिद्वयोऽगोऽत आह - इष्टाऽपीति । साधनस्य - तच्छक्त्या
 प्रथस्य । सरम्भरूपपरयेति । सरम्भ शक्तिस्तदप्रतिष्ठास्येत्यर्थः । सरम्भ
 शब्दोऽर्ज आद्यन्तः । 'पपाचेति युक्त मिति पाठ । भाष्ये - 'भीकारा पृकारा
 य'नि पाठ । क्रियाकृतविशेषप्रयत्नस्येऽपीति । अपिना साधनप्रत्ययत्वेऽपीत्यर्थः ।
 इन्द्रियाऽगोचरसाधनेति । तत्र क्रियाकृतनिरोधप्रयत्नसमीकारादिविशिष्टस्य सरम्भ
 रूपस्य चेन्द्रियाऽगोचरत्वं वाच्यम् । अचित्तव्याधेयत्वे उक्तमाऽपि द्वाविधप्रति
 मूचयन् चित्तव्याधेये तदुदाहरणमाह भाष्ये - मुनेति । जागरेऽमत्तत्वेऽपि पारोक्ष्य

वृत्त परोक्ष मिति] । अपर आहु—कृत्र्यैक्यान्तरित परोक्षमिति । अपर
 आहु—अहवृत्तं न्यहवृत्तं चेति । सर्वधोत्तमो न सिध्यति ॥२॥ सुप्त-
 न्तयोरत्तम ॥३॥ सुप्तमन्तयोरत्तम इति वृत्तन्म । सुप्तोऽह क्लि
 विललाप । मत्तोऽह क्लि विललाप । सुप्तो न्यह क्लि विललाप ।
 मत्तो न्यह क्लि विललाप ॥ अथवा भवति वं कश्चिज्जाग्रदपि वर्तमानै-
 राल नोपलभते । तद्यथा वैद्यकरणानां शाकट्यान्मो रथनागौ अस्ति
 शकटमार्यं यान्त नोपलभे ॥ किं पुन कारण जाग्रदपि वर्तमानकाले नोप-
 लभते? ॥ मनसा सयुक्तान्निद्रावप्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽप्या-
 निष्ठात् ॥ ॥ परोक्षे लिट्त्वन्तापहव ॥ ॥ परोक्षे लिट्त्वन्ताऽप्यन्तापहवे चेति
 वक्तव्यम् । 'नो खण्डिकात् जगाम । नो कलिङ्गा जगाम । न कारिमोम प्रपपावमे !
 न दार्वजस्य प्रतिजग्राह । को मे मनुष्य ग्रहरेद्वधाय' ॥३॥ ॥ परोक्षे परत्याक्षे
 परोक्षे लिटि दृशनाम् ॥ उच्यते वाऽऽदे पराक्षेण सिद्ध वाऽस्माक्षिपानान् ॥३॥

प्र.] चाद्यपि भवति । सर्वधेति । आत्मगाध्या विद्यायां प्रत्यक्षन्वाभिमान इति भावः ।
 सुप्तमन्तयोरिति । सुप्तमन्तग्रहणं विस्तन्वाक्षेपनिमित्तोपलक्षणम् । असाक्षिपना-
 दिति । विषयान्तरेण शृणुत्वान्नशब्दभिभवाद्देति भावः । अच्यन्तापहवे चेति । न
 च वच तद्दशम्य भोजनदेरपश्यो यान्तद्देशगमनादेरपि यदि भवतीत्यर्थः । खण्डिका
 नाम जनपद । त्वया अराज्यो योजित इत्युक्तं च खण्डिका—न कारिमोममिति ।
 कारी—यान्क क्वविगु यते । तस्य सोम नाह परी । ऋग्भिर्भूत्वा सोमं न
 पीतवान् । अपि तु यजनान एव भूवेत्यर्थः । ऋग्भित्तेवाऽऽपद्रुत । तथा प्रणिग्रह-
 न्त्वनाऽनोम्याद्गृहीत इत्युक्तं अह—न दार्वजस्येति । दार्वे [नाने] जनपदादिरेप ।
 तत्र जातम्याह न प्रतिजग्राहेति सर्वथा प्रणिग्रहानृत्यनपद्रुते । को मे मनुष्य

ह.] दर्शयति—अथ वेति । 'वैद्यकरणानां शाकट्यान्मो रथनागौ अस्ति' इत्यन्त
 वित्ता च । भाष्ये—वर्तमानकालमिति । वर्तमानकाले इत्यन्वयः । भाष्ये—
 मनस इति । यद्यपि पत्राश्रयान्त परण व्यपन्न, तथापि तपरिणमदिगेशे
 मनधिरम्यापि मध्यमपरिणम मथोचनिरामशक्ति जनसंरक्षणमिति भावः । एत
 एव मदा न जनयोगपरय कदाचिपरीगपरमरं नि दिग् जनपद इति । 'वाग्-
 खण्डिकादियु त्वया भुक्त निभि पृष्टे ताराणीभूत् मनस्यैवेकदन्वन्ताऽपद्रुनोऽनेनि
 वेध्यम् । तस्य सोममिति । तद्दशम्य सोमनित्यर्थः । एतिन्ता—ऋग्भिर्भू-
 येति । एवमाद्योग्रदिति । 'दार्वजानां' इति शेषः । को मनुष्य इति ।

१२२ अक्षिप । २ 'वर्तमान कालः' । ३ 'वाग्भिर्भूत्' । ४ 'मनुष्येति' । ५ 'एते वारं' ।
 ६ खण्डिका—'खण्डिका' 'भूगण्ड' इति प्रौढो जनपदः । दार्व—निधरेण ।

लट् स्मे ॥ ३।११८ ॥

॥ ॥ स्मपुराभूतमात्रे ॥ * ॥ — ॥ * ॥ न स्मपुराभूतमात्रे ॥ ॥ स्मपुराभूतमात्रे न स्मपुराभूतमात्रे इति वचनम् ॥ किमयं स्मादिविधिः पुराणां विशारेण भूतमात्रे भवति तत्र वचन्यं 'स्मलक्षणं पुरालक्षणश्चाद्यने न भवत' इति, आहो म्बिन् स्मलक्षणं पुरालक्षणश्चाद्विशारेण भूतमात्रे भवत इति, तत्र स्माद्यर्थं न स्मपुराभूतमात्रे इति वचन्यम् ? ॥ किं चात ? ॥ ॥ स्मादिविधिः पुराणो

प्र] इति । को ननु प्रा वपात्र ममाऽन्यागणानं प्रहृष्टदेवर्षे । [परोक्ष लिट्]

लट् स्मे : इत आरभ्य पत्रम् प्रा कालविभागप्रतिपादनाय वार्तिकद्वयम्- 'स्मपुराभूतमात्रे' 'न स्मपुराभूतमात्रे' इति । तन्वाऽन्यस्ये - प्रथमे वार्तिके स्मपुरा शब्दान्वासात्प्राप्त्या पत्रम् प्रा लक्ष्यते । तत्र भूतमात्रे प्रथमो भवति । स्मपुरा लक्षणस्तु प्रथमोऽन्यस्ये न भवति । एतदुक्तं भवान्- लट् स्मे अपरोक्षे च पुरि तुल्ये इति सूत्रप्रयोगेनन्यस्ये भूतमात्रे प्रथमो भवति । 'नर्ता पृष्टप्रतिवचने' नन्योर्विभागेत्यनाभ्या तु भूतमात्रे प्रथमः । तत्र स्मपुराणि वार्तिकद्वयं विधिप्रतिपादयोरुपदानाद्भवन्तान्नात्रस्य विभक्तनस्यैव चाद्यत्ननिषेधशारेणनन्यस्येणन्यस्येण प्रतिपादनेन निषेधादेरस्मिन्विषये एकस्य विधिप्रतिषेधशारेणनन्यस्येणन्यस्येण पूर्वोक्तो विषयविभाग आश्रयः । किमयमिति । 'स्मपुराभूतमात्रे' इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्या यद्विद्वोपत्रम्प्रा लक्ष्यत तदा मध्यमो भागो भूतमात्रे भवति, न स्मपुराभूतमात्रे इति वचनान्न स्मपुरालक्षणो विभक्तनश्चन एवाथ स्मपुराभूतमात्रे इत्यनेन स्मपुरालक्षणस्यैव विभक्तनमात्रे निदिश्यते, न स्मपुराभूतमात्रे इत्यत्र वार्तिके स्मपुराशब्दाभ्या मध्यमो भागो लक्ष्यते तदा 'नर्ता पृष्टप्रतिवचने' नन्योर्विभागेत्यनाभ्या योगाभ्यामन्यस्येण एव विधिना भवितव्यमिति प्रश्नः । किं चात इति ।

उ] 'यतोऽङ्गं न प्रतिवचनं' इत्यादि । परंतु 'महत्तन्वदि प्रत्तिप्यती' इत्यत्रात्ते इन्द्रदेव वाक्य । स्वदेवतादिषु भावनस्तोऽप्या रकृत्विर्मेहनवतोऽन्यना दार्वना प्रतिप्यतीतुर्वा मनुप्रशारो न मन, तद्दक्षामनस्यैवऽभावात्, कृत्विर्मेहनाऽन्यना दार्वना प्रतिप्रहर्षनाऽप्रहर्षनादि तस्य न प्रशारे सानर्थमिति शब्दः । [परोक्षे लिट्] ।

लट् स्मे । प्रथमे वार्तिके इति । यद्यपि लक्ष्यभावनविशारेणान्यस्येणन्यस्येण लक्षणं युक्तं, तथाऽपि लक्ष्येऽनुरागदक्षिणान्वाऽन्येव लक्षणोपि भवति । तत्र लक्षणश्रयो वचनान्- तत्र स्मेति । भूतमात्रस्य विधानमिति । आये वार्तिके इति भवति । निषेधमिति । अतश्चनन्यस्येणन्यस्येणन्यस्येण निषेधात्परादि लक्षणं । पृष्टमिन्विषये- 'लट् स्मे' इत्यत्र च 'पुरि तुल्ये' इति सूत्रप्रयोगेण भूतमात्रविभक्तननिषेधोर्विषयः । पूर्वोक्त इति । अथ पत्रम्प्राशब्दात् ।

अथ बुद्धिरियमविशेषग स्मपुराहेतू इति ।

॥५॥ तत्र चापि शृणु भूय ॥ अपरोक्षे चेत्येव प्राक्पुरिसशब्दनादविनिरुक्त ॥

सर्वज्ञानघननस्तथा सति नञा हिमिद् कार्यम् ॥

स्मादागपरोक्षे चेत्यकार्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ॥

शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट् स्म इत्यत्र ॥

स्यादेवा तत्र बुद्धि स्मरक्षणोऽप्येवमेव सिद्धमिति ।

लट् स्म इति भवेत्तार्थस्तस्मात्कार्यं परार्थं तु ॥६॥

एव तर्हि ज्ञापयत्याचार्यं 'स्मलक्षणं पुरालक्षणश्चानघतने भवन् इति' ॥

[॥५॥ स्मैदिनिधि पुरान्तो यद्यविशेषेण किं कृतं भवति ।

न स्म पुराऽघतन इति श्रुत्या मत्वायनेनेह ॥१॥

अनुवृत्तिरनघतनस्य लट् स्म इति तत्र नास्ति नञ्कार्यम् ।

अपरोक्षानघतनौ ननौ च नञोऽपि विनिरुक्ता ॥२॥

नपुराऽघतन इति भवेदेतर्द्धोच्यं तत्र चाऽपि लुप्तग्रहणम् ।

अथ बुद्धिरविशेषात्स्मपुरा हेतू तत्र चापि शृणु भूय ॥३॥

प्र] तत्र चापीति । अयमर्थः । न स्म पुराघतन इत्ययं निषेधो यथाच 'तौपलक्षितमध्यमयोगविषयमन्ना न कर्तव्य एव । अपरोक्षग्रहणं ननौ पृष्ठप्रतिवचने नन्वोर्विभाषेत्यत्रानुरर्निष्यन्, तदनुवृत्त्याऽनघतनग्रहणानुवृत्तिरनुमास्यते । यस्मात्परोक्षानघतनयोः प्रकृतत्वेऽन्यतरनिवृत्तिर्ज्ञानवियमाणा द्वितीयस्याऽनुवृत्तिमनुमापयति । अपरोक्षग्रहणेन हि परोक्षानिरागो निवर्त्यते । यथाऽद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिनारग्रहणनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥ इदानीमपरोक्षे चेत्येतत् सूत्रं प्रत्याख्यातुमाह—स्मादाविति । स्मादिग्रहणेन स्मादिनिधि पुरान्त इत्येव पक्षो लक्ष्यते । लट् स्म इत्यादिमूत्रेषु परोक्षग्रहणस्य निवृत्त्यादपरोक्ष चेत्येतत्सूत्रं न कर्तव्यमित्यर्थः । इदानीमाचार्यं सूत्रं शक्यमित्युक्तमाह—स्यादेवेति । यदि तु मन्यस लट् स्म इत्यत्र परोक्षग्रहणनिवृत्तौ

उ] वैकथ्यंमुपपादयति भाष्ये—अथ बुद्धिरिति । भूतमात्रे लट् 'स्म' 'पुरा' शब्दौ हेतू इत्यर्थः । निरस्यत इति । 'लट् स्मे' इत्यत्र परोक्षाऽनघतनयोर्निवृत्त्या स भूतमात्रे सिद्धः । एवञ्च 'अपरोक्षे' इत्यस्याऽयमर्थः,—उत्तरसूत्रद्वये 'परोक्षे' इति निवृत्तमिति । तेन तत्र अनघतनाऽनुवृत्तिर्भवतीत्युत्तरवार्तिकं व्यर्थमेवेति भावः । प्रत्याख्यातुमाहेति । 'प्रथमपक्ष' इति शेषः । प्रथमपक्षे लाघवेन स एव पक्षपरिग्राह्य इति बोधयितुमिति भावः । इदानीमिति । तत्पक्षस्यैव ज्ञापकतया सूत्रं

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ 'कार्यमपि शक्यमेतदिति' । ३ इमानि श्लोकाकार्थिकान्यन्ते भाष्यशैल्या पाठान्यपि सर्वत्र लुप्तानीति गौडः । ४ 'देव तद्वाच्य' ।

अपरोक्षे चैव्येप प्राग्गुरिरित्यब्दनादवेनित्त ।
 सर्वज्ञानयतनस्तथा सति ननु किमिह चर्यम् ॥४॥
 स्नादावपरोक्षे चैत्रचर्यमिति शक्यमेतदपि विद्धि ।
 शक्यं हि निवर्तयितुं परोक्ष इति लट्स्म इत्यत्र ॥५॥
 स्यादेवा तत्र बुद्धि स्मलक्षणोऽप्येव निद्धमिति ।
 लट्स्म इति भवेत्तार्थस्तस्मान्नात्र परार्थन्तु ॥६॥ ॥*॥]

ननी पृष्टप्रतिवचने ॥ ३।२।२० ॥

॥*॥ननीपृष्टप्रतिवचन इत्यशिष्य क्रियाऽमनासिर्विवक्षितत्वात्॥*॥'ननीपृष्ट-
 प्रतिवचन' इत्यशिष्यो लट् ॥ किं कारणम् ॥ 'क्रियाऽसमासोर्विवक्षितत्वात्' ।
 क्रियाया अत्राऽमनासिर्विवक्षिता । एष नाम न्यायो वर्तमानः कालो यत्र
 क्रियाया असमासिर्भवति, तत्र 'वर्तमाने ल' इत्येव सिद्धम् ॥ यदि 'वर्तमाने
 ल' इत्येव लङ्भवति शतृज्ञानेचौ प्राप्नुतः ॥ इष्येते शतृज्ञानचौ । ननु मां
 कुर्वन्तं पश्य । ननु मां कुर्वाणं पश्येति ॥ [ननी पृष्टप्रतिवचने] ।

प्र] अस्यां परोक्षे चापरोक्षे च लट् भविष्यतीति तार्थोऽपरोक्षे चैव्येन मूयेणेति । अत्र
 यस्मादपरोक्षप्रहणमनयतनानुवृत्तिहापनाय कर्तव्यम् । लट्स्म इत्ययं योगः परोक्ष-
 ऽनयतने वर्तते । यदि एतन्न परोक्षप्रहणं निवर्तेत तदा तत्संबद्धमनयतनप्रदणमपि
 निवर्तेत । तस्मादपरोक्षे चैतिमूत्रारम्भाद् लट्स्मे इत्ययं योगः परोक्षानयतनविषय,
 अपरोक्षे चैव्ययनपरोक्षानयतनविषय, 'पुरि तुलु चास्मे' इत्ययं तु लङ्ग्रहणद-
 नयतनविषय, मध्यमां तु भूमात्रविषयविति सूत्रेणैव व्यवस्थायाः निद्धन्वा-
 ऽर्थो वार्तिकारम्भेणेत्यर्थः । ननी पृष्टप्रतिवचन इत्ययं च योगो येन नाप्रतिवचनेन
 लुलो बाधः, परत्वेन लङ्घितो । [लट् स्मे] ॥

ननी पृष्ट । असमासिरिति । निवृत्ताद्यामपि पादादिश्रियायां तद्वृत्तस्य
 धर्मादेरनुवर्तनात्तस्या एवाऽसमासिविवक्षाया लट्निद्ध इत्यर्थः । 'इष्येते' इत्यनेन
 प्रत्याख्यानं द्रव्यति । यदि हि भूमाश्रयो लट् किञ्चेत तदा वर्तमानाधिकारादनुवर्तनाने

उ.] मयं यदित्युमित्यर्थः । मध्यमां स्थितिः । 'परोक्ष' प्रदणम्याऽपरोक्षप्रहणम्य च निवृत्ता
 तस्य हचरिताऽनयतनप्रहणम्याऽपि निवृत्तेरिति भावः । भावने-एवन्तर्हि शापद-
 त्याद्यर्थः । स्मलक्षणः पुरालक्षणश्चाऽनयतने इति । तत्र स्मलक्षण इदं शाप-
 कम्, पुरालक्षणे तु लङ्ग्रहणमिति विवेको ज्ञेयः । नन्वेवं 'ननु'योगेऽनयतने
 लङ्घितो स्याताम्, तान्वा येन नाप्राम्यभावेन तद्वाधाऽनोपगतं काह-ननाविति ।

ननी पृष्ट। अमनासिविवक्षया हेतुनाह-त लुत्तस्य धर्मादेरिति। प्रत्याख्यान-

१ 'ए एव' । २ 'चौ च प्र' ।

पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३।२।१२२ ॥

॥*॥ ह्रशश्चन्या पुरा ॥*॥ ह्रशश्चलक्षणत्पुरालक्षणो भवति विप्रतिपे-
धेन । ह्रशश्चलक्षणस्यावकाश -इति हाऽकरोत् । इति ह चकार । शश्वदक-
रोत् । शश्वच्चकार । पुरालक्षणस्यावकाशो-रथेनाय पुरा याति । रथेनाय पुराऽया-
सीत् । इहोभय प्राप्नोति-रथेन ह शश्वत्पुरा याति । रथेन ह शश्वत्पुराऽयामीत् ।
पुरालक्षणो भवति विप्रतिपेधेन । ॥*॥ स्म सर्वेभ्यो विप्रतिपेधेन ॥*॥ स्म
लक्षण सर्वेभ्यो भवति विप्रतिपेधेन, ह्रशश्चलक्षणात्पुरालक्षणाच्च । ह्रशश्चलक्ष-
णस्यावकाश -इति हाकरोत्, इति ह चकार । शश्वदनरोक्ष शश्वच्चकार । पुरा
लक्षणस्यावकाश -रथेनाय पुरा याति । रथेनाय पुराऽयामीत् । स्मलक्षणस्या
वकाश -धर्मेण स्म कुरवो युभ्यन्ते । इह सर्वं प्राप्नोति-न ह स्म वै पुरा शश्व-
दग्निरपरशुवृष्ण ददति । स्मलक्षणो लङ्भवति विप्रतिपेधेन । [पुरि लुङ्] ॥

वर्तमाने लट् ॥ ३।२।१२३ ॥

॥*॥ प्रवृत्तस्योऽविरामे शिष्या भवत्यवर्तमानत्वात् ॥*॥ प्रवृत्तस्याऽविरामे
शासितव्या-भवन्ती । इहाधीमहे । इह वसाम । इह पुष्यमित्र यज्ञयाम
इति ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ? ॥ 'अवर्तमानत्वात्' ॥*॥ नित्यप्रवृत्ते
च ऋलङ्विभागात् ॥*॥ नित्यप्रवृत्ते च शासितव्या भवन्ती । तिष्ठन्ति पर्वता ।

प्र] निहितस्य लटो विधीयमानो शतृशानचावस्य लो न स्याताम् । अथ पृष्टग्रहण
निर्मथ यावता प्रश्नपूर्वमेव प्रनिबचन भवति । नैतदस्ति । विरुद्धमपि वचन, वचना
भिमुख्यमपि तथा, वचनं वचनं प्रति प्रतिवचनमित्यनेकार्थसमत्वात्पृष्टग्रहण वर्णव्यम् ।

पुरि लुङ् । स्म सर्वेभ्य इति । परविप्रतिपेधेन पूर्वविप्रतिपेधेन च । त
तथ पुरि लुङ् चाऽस्मे इत्यत्र 'अस्मे' इति न वक्तव्य भवतीति भावः ॥ [पुरि लुङ्] ॥

वर्तमाने । प्रवृत्तस्येति । इहाधीमहे इत्यभ्ययन प्रवृत्त प्रारब्ध, न च तद्विर-
तम् । यदा च भोतनादिना क्रिया कुर्वन्तो नाधीयते तदाऽधीमहे इति प्रयोगो न
प्राप्नोतीति वचनम् । भवन्तीति,—लट् पूर्वाचार्यभ्रंशः । नित्यप्रवृत्ते चेति ।

उ] मितिः सूनाऽऽरम्भे श्वाऽसिञ्चेति भावः । 'ननु' शब्दयोगे लुङ्ङिगमनभिवाना
माभ्यणीयमिति तारपर्यम् । [ननी पृष्ट] ।

पुरि लुङ् । पूर्वविप्रतिपेधेनेति । 'पुरि लुङ् चाऽस्मे' इत्यत्र स्मे लङित्यत्र
पूर्व इति भावः । ननु 'अस्मे' इत्युक्ते स्मयोगे 'पुरि लुङ्' इत्यस्याऽप्राप्ते कथं
विप्रतिपेधोऽन आह-तत्तश्चेति । [पुरि लुङ्] ।

वर्तमाने । ननु प्रवृत्त न च विरतमथ च न वर्तमानमिति विरुद्धमत आह-

१ इदं वाचित्कम् । २ श्लोकावर्तिकम् । ३ 'भवन्ती'ति ।

स्रवन्ति नद्य इति॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'कालाप्रविभागात्' । इह भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमान काल, न चात्र भूतभविष्यन्तौ कालौ न । ॥३॥ न्याय्या लारम्भानपवर्गात् ॥३॥ न्याय्या त्वेषा वर्तमानकालता॥ कुल.१॥ 'आरम्भानपवर्गात्'। आरम्भोऽप्राप्तपवृत्त । एष नाम न्याय्यो वर्तमानः कालो यत्रारम्भोऽपवृत्त ॥३॥ अस्ति च मुक्तसशये विरामः ॥३॥ [अस्ति च मुक्तसशये विरामः], य खल्वपि भवान्मुक्तसशये वर्तमानकालं न्याय्यं मन्दते मुक्ते देवदत्त इति, तेनैतत्तुल्यम् । सोऽपि स्ववश्यं भुञ्जानो हसति वा जल्पति

प्र] 'पर्वताग्निष्टन्ती'त्यादौ म्थानादि सर्वदा सद्भावात्साध्यत्वाभावात्क्रियामपन्वाभावात्तदनेन्य वर्तमानत्वसाध्यभाव इति भावः । भूतेति । साध्यस्यार्थस्याऽनित्यत्वात्तदस्य भविष्यत्त्वेन भाव्यम् । उत्पन्नस्यापि नाशोत्पत्तौनेति भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमानो धान्वर्थ, नित्यप्रवृत्तस्य भूतभविष्यत्त्वाऽऽभावाद् वर्तमानत्वाऽभावः, क्रियारूपत्वाऽभावश्चेत्यर्थः । न्याय्या त्विति । अध्ययनं यद्य प्रवृत्तं न चोपरतं तदा तस्य भोजनोदिक्रियानान्तरीयकत्वादव्यवधायिका। अथ वाऽध्ययनस्यैवावयवक्रियेति भावः । तदुक्तं हरिणा—'व्यवधानमिवोपति निवृत्त इव दृश्यते। क्रियाममूहो भुज्यादि-

उ.] इहेत्यादि । न च तद्विरतमिति सर्वथा न समाप्तमित्यर्थः । क्रियारूपत्वाऽभावादिति । भूतभविष्यद्वर्तमानव्यवहारविषयत्वस्वभावत्वात्तस्या इति भावः । त्रिविधव्यवहारविषय एव हि साध्यत्वमित्यभिमान । ननु विदमानश्चलनं बन्धित्वरूपं वर्तमानत्वमसाध्यस्यापि सम्भवतीत्यनो भाष्ये—भूतेत्यादि । तथाचष्टे—साध्यस्येति । अनित्यत्वात्—वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् । उत्पन्नस्याऽपत्तिः। भावस्येति शेषः । तेन घंसल्लग्नित्तिरिति हेचित् । वस्तुनो घंसल्लग्नित्तिरिति प्रलयेऽदर्शनरूपो नाशोऽन्वेव, न ह्यभावनाद्य प्रतियोगिरूप एवेति नियमः, अधिवरणरूपत्वादिति परे । प्रतिद्वन्द्व इति । प्रतियोगिमत्तावाले तयोरमम्भवात्तद्विरोधि वर्तमानत्वमिति भावः । वर्तमानत्वाऽभाव इति । भूताऽऽदिविरोधि वर्तमानत्वाऽभाव इत्यर्थः । तादृशमेव वर्तमानत्वं सूत्रे विवक्षितम्, पूर्वं 'भूते' इत्युक्तेः, अप्रेव 'भविष्यती'ति वक्ष्यमाणत्वादिनि भावः । क्रियारूपत्वाऽभावश्चेति । यतो भूतभविष्यद्विरोधे वर्तमानत्वाऽभावोऽन क्रियान्वाऽभाव इत्यर्थः । तदुक्तम्—'क्रियामेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका' इति । भाष्ये—आरम्भोऽप्रेति । कर्तव्यं च । आरम्भ इत्यर्थः । अथवाऽध्ययनस्यैवेति । भोजनादिक विद्या तद्विवाहानदवयवत्वेनैव तस्या प्रह इति भावः । व्यवधानमिवेति । अव्यवधायकोऽपि व्यवधान-

१ 'एष एव च नाम' । २ इदं लुप्तं न्यात् ।

३ 'वर्तमान काल' । ४ 'मन्येत' । ५ 'भुज्यादि' ।

वा पानीय वा पिबति । यद्यत्र युक्ता वर्तमानकालता दृश्यते इहापि युक्ता दृश्यताम् ॥*॥ सन्ति च बालविभागा ॥१॥ सन्ति [च] खल्वपि बाल-विभागा । तिष्ठन्ति पर्वताः स्थास्यन्ति पर्वतास्तस्थुः पर्वता इति ॥ किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमित्यतः सन्ति कालविभागाः ? ॥ नावश्य प्रयोगा देवा इह हि भूतभविष्यद्गतमानानां राज्ञां वा क्रियाम्नास्तिष्ठतेरधिकरणम् । इह तावत्तिष्ठन्ति पर्वता इति,—सप्रति ये राजानस्तेषां वा क्रियाम्नासु वर्तमानासु । स्थास्यन्ति पर्वता इति,—इत उत्तर ये राजानो भविष्यन्ति तेषां वा. क्रियाम्नासु भविष्यन्तीषु । तस्थुः पर्वता इति,—इह हि ये राजानो बभूवुः

प्र] अन्तरालप्रवृत्तिभिः ॥ न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽधिरामाश्चिरततोऽसर्वेव हि क्रियाऽन्येन सरीर्यंधोपलभ्यते ॥ तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवाद्यवक्रिया । सादृश्यात्सति भेदे तु तद्वद्वत्त्वेन गृह्यते । इति । 'नित्यप्रवृत्तस्य चे'त्यस्योत्तर सन्तीति । इहेति । प्रसिद्धपरिमाणं क्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदात्काल इत्युक्तम् । तत्र राशिरियनिर्भूतादिभेदेन भिन्ना पर्वतादिस्थित्यादेर्भेदिनेति क्रियारूपत्व कालत्रययोगधोपपन्न इत्यर्थः । उक्तव हरिणा—'परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकरपते । पर्वतादिस्थितिस्तरमात्पररूपेण भिद्यते ॥ प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपाद्यवक्रिया । साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपाद्यवक्रिया ॥' इति ॥ ता इति । तासामेव

उ.] मित्र प्राप्नोति, अनिवृत्तोऽपि निवृत्त इव दृश्यत इत्यर्थः । अन्तरालप्रवृत्तिभिः—हारादिभिः । अधिरामात्—फलनिर्गृह्यया विरामाऽमावात् । विच्छिन्नरूपोऽपि—विच्छिन्न इव भासमानोऽपि, फलनिर्गृह्येर्न निवृत्तते—सर्वथा न निवृत्तत इत्यर्थः । सर्वैवेति । तथा च नान्तरीयकत्वात्तासां न व्यवधायकत्वमिति भावः । पश्चान्तरमाह—तदिति । तन्माध्यदृष्टा सर्वा तदवयवक्रियैवेत्यन्वयः । एवञ्च स्वाऽवयवक्रिया यथा स्वस्या न व्यवधायिकास्तथेमा क्षीत्यर्थः । एवञ्चाऽत्र पक्षे भोक्तृनाद्यध्ययन-शब्दाद्यन्वेनाधिनमिति तात्पर्यम् । ननु कथं तदवयवत्वेन प्रहोऽन आह—सादृश्यादिति । तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः । सतिभेदे त्यति । तुरप्यर्थः । अत्यन्तभिन्नाया अपि क्रियाया मध्यगतितया तद्वत्त्वेन प्रहोत्स्वात् न व्यवधायकमिति भावः ।

भाष्ये—नाऽवश्यमिति । किन्त्वर्थसरवादपीत्यर्थः । ननु काल क्रियाऽधिकरणं, न तु क्रियाऽन आह—प्रसिद्धेति । वस्तुनोऽनवस्थापरया चिन्त्यमिदम् । भाष्ये 'क्रिया'-पदेन तदधिकरणकालो लक्ष्यत इति वक्तुं युक्तम् । तिष्ठतेरिति । तत्तत्क्रियाविशिष्ट-तिष्ठतेरित्यर्थः । क्रियारूपत्वमिति । तत्तद्भजक्रियासमानाऽधिररणपर्वतादि-स्थित्यादेरित्यर्थः । यत्र कालत्रययोगोऽन क्रियारूपत्वमित्यर्थः । आत्मा—द्रव्यम् ।

स्तेषां या- क्रियास्तास्वतिर्नान्तासु ॥

अपर आह,—नास्ति वर्तमान काल इति॥अपि चात्र क्षोभानुदाहरन्ति॥

‘न वर्तते घनमिपुर्नं पाल्यते न स्यन्दन्ते सरित सागराश्च ।

कूटस्थोऽय लोको न विचेष्टिताऽस्ति यो ह्येव पश्यति सोऽप्यनन्ध ॥

प्र] कालरूपत्वान्कालस्य च क्रियाधिकरणवादिति भावः । नास्तीति निष्पन्नस्याऽर्थस्य भूतत्वाद्निष्पन्नस्यार्थस्य भावित्वाद्निष्पन्नाऽनिष्पन्नव्यतिरेकेण रूपान्तरस्याऽभावः । न वर्तते इति । परिवर्तनक्रियायां वर्तमानाया धर्मावादिति भावः । कूटस्थ इति । स्वरूपस्थो न तु वर्तमानक्रियाविदिष्ट इत्यर्थः । यत्र एवाह—न विचेष्टितेति । व्यापारस्य न कर्त्तव्यत्वं । एव यो वेत्ति सोऽप्यनन्ध—किं पुनर्योऽनुष्ठानायोगीत्यर्थः । स ह्यविकृतमात्मनस्त्वं भाग्यन्प्रत्यक्षीकरोति । तथा चोक्त

उ] न विकल्पत इति । न स्वरूपेण भिन्न इत्यर्थः । विस्पाऽवयवक्रिया व्यापाराप्रसिद्धभेदा न तु साध्यभेदा इत्यर्थः । स्वरूपाऽवयवक्रियास्तु गिरिस्थिन्यादयो रात्र क्रियादे साहचर्येण भिद्यन्त इत्यर्थः । साहचर्यमत्र कालघनित धोष्यम् । तासामेवेति । अत्र यद्वत्तव्यं तदुच्यम् । क्रियाकारणत्वादिति । आधारतयेति भावः । ‘क्वचित्क्रियाऽधिकरणत्वा’दित्येव पाठः । इदानीं क्षणभङ्गवादी सूत्रमाशिपनीत्याह—अपर आह नास्तीति । वर्तमानकालक्रिया नास्तीत्यर्थः । एवञ्च क्षणभङ्गरे पदार्थमात्रे क्रियाध्रयत्वाऽसम्भवात्क्रियायां मूतभविविष्यत्प्रतिद्वन्द्विवर्तमानत्वाऽभावेन कालविभागाऽनवगते ‘वर्तमाने ल’ङिति सूत्रमसङ्गतमिति भावः । तद्वनयन्याचष्टे—निष्पन्नस्येति।रूपान्तरस्याऽभाव इति। प्रतिक्षणनश्वरत्वाद् वर्तमानक्रियाध्रयस्याऽभावेन सर्वथा वर्तमानत्वाऽभाव इति भावः । अतीताऽनागतानां तत्त्वादेन न वर्तमानत्वेन व्यवहारप्रयोजकता, क्रियां प्रति द्रव्यस्य समवायिकरणतयोत्तरक्षणे क्रिया वाच्या, तत्तु न, उत्तरक्षणेऽन्यस्यैव भावादिति तात्पर्यम् । तदुपपादयति भाष्ये—अपि चाऽत्रेत्यादिना । ‘वर्तते चक्र’मित्यादिवर्तमानप्रयोगो निरालम्ब इत्यर्थः । तदाह—परिवर्त्तनेति । अत्र ‘विचेष्टिता लोको नास्ती’त्यनेन दृश्यन्व क्षणभङ्गरेणा सूचिता । यद्यप्यथ श्लोक—‘क्रियाध्रयो नात्मा, यतोऽय कूटस्थोऽपरिणमीत्यर्थः, नाऽपि लोको दृश्य पदार्थः, यतो दृश्यशेषाध्रय स्थितो नास्ति, प्रतिक्षणपरिणामित्वापदार्थानामिति संसाराऽनिलत्वाऽनिराशयबोधश्च, तथापि आप्तार्थमादावक्षणभङ्गवादिना स्वसाधकत्वेनोपन्यस्त । एवं यो वेत्तीति । ययारथयिज्जानातीत्यर्थः । ‘अपि’द्योत्यमर्थमाह—किमुनरिति । सर्वदा तथाभावनावानित्यर्थः । एवञ्च चक्रादे क्रियाराहित्यज्ञानवानपि योगितुन्य, अत्यन्ताऽस्थिरत्वस्य दृश्येषु

मीमांसनो मन्यमानो युवा मेधाविममतः ।
 काक स्मेहाऽनुपृच्छति 'किं ते पतितलक्षणम्' ॥
 अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक न ।
 यदि सप्रति पतसि सर्वो लोक पतययम् ॥'

हिमवानपि गच्छति ॥

'अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानमिति त्रयम् ।

सर्वत्र च गतिर्नास्ति गच्छतीति किमुच्यते' ॥

प्र] भगवता—'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमान्मनः । सेषामादिव्यवज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्' ॥ इति । मीमांसक इति । विचारक । युवेत्यनेन प्रशंसा पाठ्य दर्शयति । मेधाविममत इति । मेधावी चामौ सम्मतधेने विशेषणसामान्य । पृथीसमामस्य तु 'क्तेन च पूजाया'मिति निषेधात् । पतितलक्षणमिति । पतितलक्षणम् । तस्य किं ह्य, नास्त्येव पतनक्रियेत्यर्थः । अनागत इति । अनागतत्वादेवाऽसत्त्वात् पानक्रियाया 'पतसी'नि व्यपदेशोऽनुपपन्न इत्यर्थः । अतिक्रान्त इति । तर्ध्व क्रियाया अमत्त्वात् । सर्वो लोक इति । क्रियाया वर्तमानत्वाभावेऽपि यदि 'पतसी'नि व्यपदेशस्तदा विशेषाऽभवात् पर्वतादावपि 'पतनी'नि व्यपदेशप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते, नातीनोऽनाप्यनागतो,

उ] प्रहान्, आत्मन्यपरिणामिन्वस्थितत्वप्रहासत्युक्तं भवति । अविहृतमात्मतत्त्वम्—अपरिणाम्यात्मनत्वम् । स हि तथा जड भावयन् तत्कारणतयाऽविहृतमात्मतत्त्वप्रत्यक्षीकरोतीत्यन्वयः । अत्रैवाऽर्थे सम्मतिमाह—तथाचेति । प्रहृतिपुरुषविवेकादेव हि तथा साक्षात्कार इति योगसाङ्गयोः सिद्धान्तः । अथ पदार्थानां स्थिरत्वेऽपि वर्तमानकाल्यऽभावमुपपादयति भाष्ये—मीमांसक इति । मन्यमान—आत्मानं विचारक मन्यमान इत्यर्थः । समतश्चेतीति । अर्थान्मेधाविनामेवेति गम्यते । पृच्छति स्म—पप्रच्छ । लट्स्मे इति लट् । भाष्ये 'ऽतिव्रान्ते च न पतमी'त्यन्वयः । काकपर्याय 'काकन'शब्दन्य 'काकने'नि सजोधनम् । सगप्रति—प्रयोगकाले वर्तमानत्वाऽभावेऽतीति । क्रियाया वर्तमानत्वाऽभावेऽपि यदि 'पतनी'नि व्यवहारस्तदाऽयं सर्वो लोक पततीति व्यवहारविषय स्यादित्यर्थः । तदाह—हिमवानपीत्यादि । भाष्यस्य 'व्यवहार स्मा'दिति शेषः । अयं भावः,—त्रिक्षणस्यादिन्या अपि क्रियाया अतिमूर्खतात्पृच्छित्त्वरूपशेषसाङ्गानाऽसम्भवेनाऽज्ञानेन च व्यवहाराऽसम्भवो, ज्ञानेन च व्यवहारेऽतिप्रसङ्ग इति । उक्तमेवाऽर्थं साङ्गोपाह—अनागतमिति । एक एव क्षण उपलभ्यते इति । उपलम्भयोग्यो भावेतुमर्हतीत्यर्थः । न चैकस्येति । एकक्षणवर्ती पदार्थगत त्रिधावेशो ज्ञानयोग्य सम्भवतीत्यर्थः । ननु काल्पाचक-

‘क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद्विचेष्टितम् ।

तत्त्वमीक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीदविचारयन्’ ॥

प्र.] न वैकर्म्य क्षणस्य गमनादिक्रियादेशा सम्भवतीति भावः । सर्वत्रेति । अलङ्कृतिवा-
ऽविवक्षया दाप्रत्ययो न कृत । क्रियाप्रवृत्ताविति—परिहारः । हेतु प्रयोजनं,
गमनस्य देशान्तरप्रापि तदर्थं फलार्थमित्यर्थः । इह प्रत्यभिज्ञानात् क्षणमज्ञानेण
देवदत्तस्य देशान्तरप्रापिर्निर्हेतुत्वा न संभवतीति गमनकियैव तस्या निमित्तम् ।
तदानलम्बनश्च गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उपपद्यते इति सत्त्वं तावदवगम्यते क्रिया-
या । वर्तमानत्वाऽभावे च भूतभविष्यतोरप्यभावप्रसङ्गः, वर्तमानो हि भूतत्वं भविष्य-
त्वञ्च प्रतिपद्यते । तत्राऽनेकक्षणमनूहात्मकं क्रियाप्रबन्धरूपं बुद्ध्या मूलत्वात्
गच्छतीत्यादिप्रयुज्यते इत्यर्थः । अविचारयन्निति । पुरविचरन्बलरहितमित्यर्थः ।

उ] न्वान् ‘भवे’ति भाष्यमत्र आह—कालेति । भाष्ये ‘सर्वत्रे’त्यस्य ‘व्यक्ते’ इति शेषः ।
सर्वत्र गतिर्नास्तीत्यस्योपलब्धिपोष्या नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रनागाच्च तदभाव-
निश्चय इति भावः । क्षणमज्ञवायेवाऽत्र वक्तव्ये तु न युक्तं, तस्य ‘मिधाविनंनत’
इति विशेषणाऽनुपपत्तेः । ‘यदि सम्प्रती’त्यादेस्तन्मते उल्लिख्यमभावाच्च । इदानीं
मिद्धान्तमाह—क्रियाप्रवृत्ताविति भाष्ये । क्रियाऽऽरम्भे यो हेतुः प्रयोजकः, फलं,
तदर्थं—यद्विचेष्टितं क्रियासमूहस्तदनुरूपत्वेन समीक्ष्य—बुद्धिविपरीत्यस्य बौद्धसमू-
हस्य बौद्धवर्तमानत्वमादाय ‘गच्छती’ति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः । क्षणमज्ञवादे बुद्धे-
रप्येवस्या अभावादाह—इहेति । वदाऽप्यवर्तमानस्य अविचारयन्नदित्यस्य भूतभवि-
ष्यत्त्वे अपि त्वत्सम्भवे न सम्भवन इति ‘गच्छती’त्यबाधितप्रत्ययस्तन्मत्ताना नान-
मिति भावः । गच्छतीति प्रत्ययोऽबाधित उत्पद्यते इति सत्त्वं तावदवग-
म्यते इति । एतेनाऽवयवशोऽपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितम् । अन्यथा ‘अवयवगतस्य
समूहे आरोप’ इत्येव वदेत् । ननु अवयवानामभावे सन्तरोऽसम्भवा, तत्राह—तत्रा-
ऽनेकेति । बौद्धो वैकल्पिक एवाऽयं समूह इत्यर्थः, ‘गन्धदानाऽनुसानी वस्तुधन्यो
विकल्प’ इति पातञ्जल्येके । सन्तुहस्य वर्तमानत्वं तु प्रख्याऽपरिमतात्वनुक्त-
मेव । तदपि बौद्धमेव । तस्योऽनेकक्षणमनूहात्मक—तदानलम्बनेन प्रसिद्धं क्रियाप्र-
बन्धस्य तत्त्वेन च प्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव बुद्ध्या विपरीकृत्येत्यर्थः । अन्य-
था पूर्वं सर्वथा वर्तमानत्वाऽभावस्योक्तत्वेन तन्मात्तदशेषेणैव स्मरन्त्यापत्तेः । एवं
वान्भाववर्तमानक्रियाऽभावमज्ञाहृत्याऽनुनिर्बौद्धसमूहरूपक्रियां तद्वर्तमानत्वञ्च बौद्ध-
माधिन्य प्रयोगानुपपाद्येदानीं वास्तववर्तमानक्रियां तत् क्षणवर्तिनी योगिप्रत्यक्षप्रना-
गिद्यमाधिन्य समाधत्ते—अपर आह अस्मि वर्तमान काल इति । क्रियाया दि-

१ ‘भ्यते इति’ । २ ‘बौद्धम्’ । ३ इह इति ।

अपर आह—अस्मि वर्तमान काल इति । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते । अपि चात्र श्लोऽमुदाहरन्ति,—

‘विमम्य वाला इव दह्यमाना न लक्ष्यते विकृति मक्षिपाते ।

अस्तीति ता वेदयन्ते त्रिभावा ,सूक्ष्मो हि भावोऽनुमितेन गम्य ॥ इति ।

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ * ॥

लटः शतृशानच्चाद्यप्रथमास्मानाधिकरणे ॥ ३।२।१२४ ॥

॥ * ॥ लस्याऽप्रथमास्मानाधिकरणेनाऽधोमादादेशानुपपत्तिर्यथाऽन्यत्र ॥ * ॥

प्र] विस्रस्येति । विगस्य वा अत्रिमे दद्यमाने दद्यमाना अपि न प्रत्यक्ष दद्यमानत्वेनावगी यन्ते । किं तर्थांनुमानेन विगान्तर्गतत्वात्तद्वादे तेषामपि दाह प्रतीयते । तथा कारक- मानेपात एतैरक्षणाग्रहणे क्रियादेशलक्षणा विकृति प्रत्यक्षेण न लक्ष्यते । ना तु त्रिभावा ‘अस्ती’ति निश्चिन्वन्ति । त्रिषु कालेषु भावो भावना येषां ते त्रिभावा —योगिन ये भावनावशेन प्रीनपि कालान् योगिप्रत्यक्षेण विदन्ति । सूक्ष्म इति । अनेक- क्षणममूहान्तरस्य धातुवचनस्य अर्थस्य कियारूपस्य युगपदसनिधानादनुमीयत इत्य- र्थ ॥ इति रैयट्टकृते भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥

उ] क्षणाऽवस्थाधिकृत्यादिनि भाव । आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते । ‘प्रत्यक्षेण’ति शेष । क्रिया प्रत्यक्षत्वाऽभिमानिनो यथाऽतिदूरान्तरात्तद्गतिरनुमेया तथाऽनिमूहमालाऽवच्छिन्नावादेकैरक्षणाऽवच्छिन्ना क्रियाऽप्यनुमेयैरेति भाव । ननु कार्यणोत्तरदेशमयोगा- दिना एतैरक्षणावर्त्येति सूक्ष्मवर्तमानक्रियाया कथमनुमानमन आह भाष्ये—अपि चेति । विसदाहे वातदाहवदकारकमक्षिपाते विकृति । एतैसा क्रिया यत्रपि न लक्ष्यते तथापि त्रिभावा योगिगत्तामस्तीति वेदयन्त इत्यर्थ । अनेन योगिप्रत्यक्ष प्रमाण दर्शितम् । नन्वस्मदादिब्यवहार कथमन आह—सूक्ष्मो हरिति । समूहान्वया- ऽनुपपत्ति, वर्तमाने ल’इति शास्त्रेण तदनुमात्रमिति भाव । एकैरक्षणाग्रहणे, एतैरक्षणाग्रहणस्य वर्तमानग्रहणेन ग्रहणे, तत्क्षणाऽवच्छेदेन क्रियाविशेषलक्षणा विकृति प्रत्यक्षेण न लक्ष्यत इत्यक्षरार्थ । नन्वेकैरक्षणाग्रहणस्य सूक्ष्मत्वेऽपि समूह प्रत्यक्ष स्या दा आह—अनेकेति । एवञ्चाऽवयवरूपा समुदायरूपा च क्रियाऽनुमानगम्येवेति तापर्यम् । अत्र पक्षेऽनुमितेनैरक्षणावृत्तिविक्रियाया धात्वर्थममूहत्वाऽऽसौरेण वर्त- मानप्रयोग इत्याशय इति दिक् । इति * नागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोचोने तृतीया- ऽध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाहिकम् ॥

एट शतृ । भाष्ये—लस्येत्यादि । समानाऽधिकरणेनाऽप्रथमान्तेन लवाच्यस्य

१ ‘विस्रस्य वाला’ । २ इति क्वचित् ।

एस्याऽप्रथमासमानाधिकरणेनाऽयोगादेशयोरनुपपत्तिर्यथाऽन्यत्र । तद्यथा,
 अन्यत्रापि एस्याऽप्रथमासमानाधिकरणेन योगो न भवति ॥ हान्यत्र ? ॥
 लङि । अपचदोदन देवदत्त इति ॥२॥ योग इति चेदन्यत्रापि योग
 स्यात् ॥ २॥ अथ मतमेतत्, भवति योग इति, अन्यत्रापि योग स्यात् ॥
 हान्यत्र ? ॥ लटि । अपचदोदन देवदत्त इति । न क्वचिद्योग इति कृत्वाऽ-
 त सर्वत्र योगेन भवितव्यम् । क्व चिद्वाऽयोग इति कृत्वा सर्वत्राऽयोगेन ।
 तद्यथा समानमीहमानाना चाऽधीयानाना च के चिदर्थैर्युच्यन्तेऽपरे न । न
 वेदानां कश्चिदर्थवानियत सर्वैरर्थवद्भि शक्य भवितु, कश्चिद्वाऽनर्थक
 इति सर्वैरनर्थकै । तत्र किमस्माभि शक्य कर्तुं—यद्यतोऽप्रथमासमानाधिकर-

प्र] छट् शतृ । एत्येति । इहाय ल्यारो 'ल कर्मणि च भावे चे'त्यनेन कर्तृ-
 कर्मणोर्विधीयमानो गुणभूते क्रिया प्रति कर्तृकर्मणी प्रतिपादयति । तथा च 'पच
 त्योदन देवदत्त' 'ओदन पच्यते देवदत्तने'ति क्रियाप्रधानत्वात् क्रियान्तरयोगाऽ
 भावाच्छतयन्तरावेशाऽभाव । अन्ये तु कृत प्राधान्येन कर्त्रादीनि प्रतिपादयन्ति ।
 तथा च नियान्तरयोगे शक्यन्तरावेशो भवति,—पाचक पश्य, पकेन तृत इति ।
 ततश्च ल्यादिव ङोऽपि क्रियान्तरयोगाऽभावाद्विज्ञायाद्यनुपपत्तावप्रथमान्तेन सामा-
 नाधिकरण्य नोपपद्यत इत्यर्थ । अपचदिति । तथा चाऽपचदोदन देवदत्तं पश्ये-
 न्यादि प्रसज्येनेत्यर्थ । न क्वचिदिति । निष्भावितो लकारस्य गुणभूतकर्त्राद्यभि-
 धानम् । शत्रादिविषयस्य तु क्रियोपसर्जनकर्त्राद्यभिधानम् । तथा च क्रियान्तर-
 निमित्तद्वितीयादिसामानाधिकरण्योपपत्तिरित्यर्थ । शक्य कर्तुमिति । प्रतिपत्तुमिन्व

उ] वारकस्याऽयोगादित्यर्थ । ननु 'पचन्तं देवदत्त पश्ये'त्यादौ तत्सामानाऽधिकर-
 ण्यमस्त्येवेत्यत्र आह—इहेति । गुणभूते इति । 'क्रियाप्रधानमाख्यात'मिति
 मिद्वान्तादिति भाव । इति क्रियेति । इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थ । क्रियान्तर
 योगाऽभावादिति । एकत्र विशेषणत्वेनान्विनस्य वारकस्याऽन्यत्र तथाऽन्यथाऽयोगा
 कर्तृत्वाद्यनिरिच्छऽनभिहितशतयन्तराऽऽवेशाऽभावेन नियमेन प्रथमान्तेनैव सामा-
 नाऽधिकरण्यादिति भाव । प्राधान्येनेति । 'सर्वप्रधानानि नामानी'र्युक्ते । एटा
 दिवदिति । ल्यादिशक्यवारकसमानाऽधिकरण्यत्वाच्चकारकसमानाऽधिकरण-
 म्येत्यर्थ । अप्रथामान्तेन—नदर्शन । इत्यादि प्रसज्येतेति । शतरीष ल्यपि
 ल्याराऽर्थकर्तुं प्राधान्य स्वादिनि भाव । यद्यन्तरहा प्रथमा तथाऽपि प्रधाना
 ऽनुरोधित्वेन चञ्चनी द्वितीयं स्वादित्यर्थ । कर्त्राद्यभिधानमिति । तदभिधान
 शक्तिरित्यर्थ । द्वितीयादीति । द्वितीयाद्यन्तार्थेत्यर्थ । प्रतिपत्तुमिन्वर्थ इति ।
 ल्याऽन्यस्याऽप्रथमान्तसामानाऽधिकरण्य न भवति, एटाऽस्य भवति यत्तत्र किं

णेन योगो भवति, लटो न [भवति] । स्वाभाविकमेतत् । अथ चाऽऽदेशेन
सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानात्प्रत्यय 'प्रकृतेरपि सामानाधिकरण्यं भवती'ति ।
तद्यथा,—धूमं दृष्ट्वाऽग्निरग्रेति गम्यते, त्रिविष्टक्यं दृष्ट्वा परित्राजरु इति ॥ विषम
उपन्यासः । प्रत्यक्षस्तेनाऽग्निधूमयोरभिसम्बन्धे कृतो भवति, त्रिविष्टक्यपरित्रा
जरुयोश्च । न तद्विदेशस्यमपि दृष्ट्वा जानात्यग्निरत्र, परित्राजरुऽग्रेति ॥ भवति
यैः प्रत्यक्षादप्यनुमानयत्नीयरवम् । तद्यथाऽलातचक्रं प्रत्यक्षं दृश्यतेऽनुमानाय

प्र] र्थ । अथ चेति । सिद्धान्तं शब्दानामिदमन्वाख्यानं प्रकृतम् । तत्र 'पचन्त देव
दत्त पश्ये'त्यादिप्रयोगदर्शनात् स्वानिनेऽपि लट् प्रक्रियायै विहितस्याऽप्रथमाया
सामानाधिकरण्यमनुमीयत इत्यर्थः । विषम इति । अग्निधूमयोर्हि प्रत्यक्षेण सम्बन्धो
गृह्यते । लकारस्य तु प्रयोगाऽभारादप्रथमासामानाधिकरण्यं न क्व विदुष्वन्वयमिति
भावः । भवतीति । यद्यपि लटोऽप्रयोगादप्रथमासामानाधिकरण्याऽभावः प्रत्यक्षेण
निधीयते तथापि प्रत्यक्षस्याऽन्यथासिद्धत्वाद्भाराऽप्रयोगनिमित्तत्वाद्भावप्राहिणो
वाच्यत्वम्, धनन्यथासिद्धेन तु सामान्यतो ह्येनाऽनुमानेन लटोऽप्रथमासामानाधि-
रण्यावगमः, न ह्यन्यथादेशस्य तदुपपत्तेरिति भावः । तद्यथेति । आशुमगारावप्र-
भ्रान्तिरूपयते । रूपसहचारिणस्तु स्पर्शस्याऽनेकदिग्स्य युगपदग्रहणदनन्यथा

उ.] कारणं प्रतिपत्तु सास्य स्वभावाऽनिरिक्तं, न किमपीति भाष्यार्थ इति भावः । तत्र
शत्रादिविषयक्योऽस्त्येन शत्रुविधायकशास्त्रवत्प्रत्यक्षस्वभावात्प्रथमासामानाधिकर-
ण्यमिति न दोष इति तात्पर्यम् । ननु लट् चाऽपि प्रयोगाऽभावेन कथमीदृश
स्वभावाऽवगतिरतः पश्चान्तरमाह भाष्ये—अथ चेति । ननु यावदप्रथमासामानाधिकर-
ण्यं न निर्णयतादादेश एव न, आदेशेन चाऽनुमानमित्यन्योऽन्याभयप्रकृतम
आह—सिद्धान्तमिति । नित्यानामित्यर्थः । प्रक्रियाऽर्थं विहितस्येति । धनेन प्रक्रि-
यायै कल्पितानामशेषत्वं दर्शयति । विषम उपन्यास इति वदन्प्रत्यय,
त्रिविष्टक्येण बाधनिश्चयाऽनुमानं न, उत व्यतिग्रहणाऽभारादिति । तत्रायै आह—
यद्यपीति । 'प्रत्यक्षस्तेनाऽग्नी'त्यादिप्रत्येनापि भाष्ये तत्र बाधनिश्चयाऽभावात् प्रति-
पाद्यत इति बोध्यम् । प्रत्यक्षेण तत्राऽभिसंबन्ध एव पुरुषेण कृतो गृहीतो न तु
विपरीतमित्यर्थात् । लकाराऽप्रयोगनिमित्तत्वेनाऽन्यथासिद्धत्वाद्भावप्राहिणं प्रत्यक्ष-
स्य बाधस्त्वमित्यन्वयः । सामान्यतो ह्येन—कार्यकारणभिन्नदिग्भेदेन । न ह्यन्य-
थेति । एतच्च शत्रुशास्त्रवैयर्थ्याऽनुगुणं कर्तव्यमित्यनुमानमन्यथासिद्धप्रत्यक्षा
स्वयन्मिति भावः । रूपसहचारिणस्त्विति । शुक्रमास्वरूपव्यापकस्येत्यर्थः ।
तमस्तु न तदुपपत् । शर्मस्य—उद्भूतस्येति द्रष्टव्यम् । तेन दीपप्रभायां स्पर्शाऽप्र-
हेऽपि धनेकदिग्स्वरूपस्य युगपदग्रहणेऽपि न दोषः । व्यतिग्रहणाऽभारात् समावृते

गम्यते नैतदस्तोति। अस्य चिन्तित्वपि सृष्टृतोऽभिसंबन्धोऽस्यन्ताय कृतो भवति।
तद्यथा, वृक्षपर्णयोरयं वृक्ष इदं पर्णमिति । स तद्विदेहास्यमपि दृष्ट्वा जानाति
'वृक्षस्येदं पर्ण'मिति ॥

किं पुनरप्ययं दाम्बो 'यदन्यप्रथमासमानाधिकरणा'दिति, आहो सिव
प्रसज्यप्रतिषेध—'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति १॥ कश्चात् विशेष १॥ ॥*॥
लट् शनृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे [इति] चेन्न्यनोत्तरपदयोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥

लट् शनृशानचावप्रथमासमानाधिकरण इति चेत्प्रत्ययोत्तरपदयोरुपसङ्ख्यान
कृतं व्यम् । कौर्वत पाचत कुर्वन्नक्ति पचन्नक्ति कुर्वाणभक्ति पचमान
भक्तिरिति ॥ अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिषेध—'प्रथमासमानाधिकरणे ने'ति ।
॥*॥ प्रथमाप्रतिषेध उत्तरपद आदेशानुपपत्ति ॥*॥ प्रथमाप्रतिषेधे उत्तरपदे
आदेशयोरनुपपत्ति । कुर्वती चासौ भक्तिश्च कुर्वन्नक्ति, पचन्नक्ति, कुर्वाण-

प्र [सिद्धानुमानेन प्रत्यक्षभासो बाध्यते। तदुक्त हरिण—'स्पर्शप्रबन्धो हस्तेन तथा
चक्रस्य सन्तत । न तथाऽल्लातवक्रस्य विच्छिन्न स्पृश्यते हि तत्' ॥ इति ॥ कस्य
चिदिति । न भूयोदर्शनैव सम्बन्धग्रहणमपि तु सङ्घर्शनेनापीत्यर्थ । वृक्षपर्ण-
योरिति भाष्यकारवचनग्रामाभ्याम्यातिरप्रागितानित्येकवद्भावो न ह्यतः । किं पुनरि-
ति । यद्यपि प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदादत्रैव प्रसङ्गस्तथापि लक्ष्यमित्येव शब्दे ह
चिदग्नावङ्गीहृत् इति विचार्यते । कौर्वत इति । कुर्वतो देवदत्तस्याऽप्यनित्यत्र
सापेक्षत्वात्किन्तो नोत्पद्यते। पदान्तरनिरपेक्षत्वे च पदान्तरेण सामानाधिकरण्याभावा-
दादेशाऽप्रसङ्ग इति भाव । कुर्वन्नक्तिरिति । पटोममान । सामानाधिकरणमनघे तु

उ.] भाष्ये—कस्यचिदिति । तस्माच्च—न भूय इति । ननु—'लट् अप्रथमन्तमाना-
नाऽधिकरणत्वान्, तदनुवादेन विहिताऽऽदेशस्थानित्वा'दित्यनुमानम्, तत्र दृष्टान्ता-
ऽभावेन कथं व्याप्तिप्रह इति चेन्न ; 'य स्थानी स आदेशमनघमने'ति सामा-
न्यतो व्याप्त्यैव सहकारिविशेषनत्वाद्विशेषाऽनुमिति । अत्राऽपि शनृविधयव-
शास्त्रमेवाऽनुकूलमन्तकं इत्याहुः । वृक्षपर्णयोरजानित्वादेकवद्भाव स्यादत आह—भाष्य-
कारेति । व्यक्तिसाधन्यविवक्षणादिति भाव । भाष्ये यदन्यप्रथमासमानाधिक-
रणादिति । तत्राऽवश्यवधिमतो साजात्यदन्यविद्यित्तमानाऽधिकरणेषु गृह्यते ।
तेन धप्रथमान्तेन सामानाऽधिकरणस्य लट् इति पत्यते । यद्यप्युते तु 'कौर्वत'
इत्यादी दोषाऽऽपादनाऽमङ्गलि स्पष्टैव । नन्वत्रापि 'कुर्वतो देवदत्तस्ये'त्यादिपदा-
न्तरमाननाऽधिकरण्यमन्येवेत्यत आह—कुर्वत इति । वृत्तिपटव्याऽतिरिक्तविशेष्या
ऽपेक्षमपि सापेक्षमिति भाव । पदान्तरंति । देवदत्तस्येत्यादीत्यर्थ । देवदत्ता-

भक्ति, पचमानभक्तिरिति । ये चोच्येते समानाधिकरणवृत्तयस्तद्धितास्नेपु
 शतृशानचौ न प्राप्त, - कुर्वन्तर पचत्तर । कुर्वाणत्वे पचमानतर । कुर्व
 द्रूप पचद्रूप । कुर्वाणरूप पचमानरूप । कुर्वत्कल्प पचत्कल्प । कुर्वाणकल्प
 पचमानकल्प इति ॥ ॥ सिद्ध तु प्रययोत्तरपदयोश्चेति वचनात् ॥*॥ सिद्ध
 मेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['प्रययोत्तरपदयोश्चेति वचनात्] । प्रययोत्तरपद
 योश्च शतृशानचो भवत इति वक्तव्यम् ॥*॥ तत्रै प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद्
 प्रसिद्धि ॥*॥ तत्रै प्रत्ययस्यादेशनिमित्तत्वाद् प्रसिद्धि । आदेशनिमित्त
 प्रत्यय, प्रत्ययनिमित्तश्चादेश, तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च
 न प्रकल्पन्ते । ॥*॥ उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तवान्छतृशानचोरप्रसिद्धि ॥
 ॥*॥ उत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तवान्छतृशानचोरप्रसिद्धि । उत्तरपद
 निमित्त सुप्सुबन्तनिमित्त चोत्तरपदम्, तदेतदितरेतराश्रय भवति । इत
 रेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥*॥ न वा लकारस्य कृत्वात् प्रातिपदिकत्व,
 तदाश्रय प्रत्ययविधानम् ॥*॥ न चैष दोष ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लकारस्य
 कृत्वात्प्रातिपदिकत्वम्' । लकार कृत् । 'कृत्प्रातिपदिक मिति प्रातिपदिक
 सज्ञा । 'तदाश्रय प्रत्ययविधानम् । प्रातिपदिकाश्रयास्वाहुपत्तिर्भविष्यति ।

अ] प्रत्ययप्रतिषेधेऽपि दोष । स च वक्ष्यत एव । कुर्वन्तर इति । अत्र देवदादिना
 पदान्तरेण सामानाधिकरण्याद्देशाद्भ्रमः । पूर्वस्मिन्नपि पक्षे एष दोष । सिद्ध
 न्विति । लक्षणदोष कर्तव्य इत्यर्थः । पृथगुत्तरपदग्रहणमन्तरज्ञानेपि विधी बहिरङ्गो
 दुक्कथत इति लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्प्रत्ययपरत्वार्थम् । उत्तरपद
 निमित्त इति । ग'उत्तरपदे शतृशानचौ भवत । तयोश्च कृत्वा सुबुपत्ति, सुभि
 मित्त समास, समासनिमित्त चोत्तरपदमित्यर्थः । न वेति । लस्य कृत्वा सुबुपत्तौ
 सत्यामणादिपुत्रवादिपु चोपज्ञश्चादेशविधानमिति नास्तीतिरेतराश्रयदोष इत्यर्थः ।

उ] दिना पदान्तरेणिति । प्रथमाऽन्तेने ति शेषः । पूर्वस्मिन्नपीति । समानाऽधिक
 रणमार्तारूपे । कुर्वद्भक्तिरित्यादि, कुर्वन्तर इत्यादिश्च । कुर्वद्भक्तौ 'पुवत्कर्मधारय'
 इति पुवत् । ननु लक्षणतरे अपचत्वल्प देवदत्त इत्यादौ स्यादन आह-लक्षण
 शेष इति । अन्तर्बर्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धे त्रिमुत्तरपदग्रहणेनेत्यन आह-
 पृथगिति । भाष्ये-आदेशनिमित्त इति । तस्मिन् हि प्रातिपदिकत्वे सुपत्तत्वे च
 तद्धिनोत्पत्तेरिति भावः । सुप उत्तरपदनिमित्तत्वमुत्तरपदस्य च सुबन्तनिमित्तत्व
 दर्शयति-सत्युत्तरपदे इति । तिङादेशादिति । तिङ्'रूपादादेशादित्यर्थः । एवम
 पच्-सू इत्यत्र तिङो बाधित्वा सुभि समास उत्तरपदे शनादि तिङा बाधरमिति

॥ ४ ॥ तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः ॥ * ॥ [तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः] । तिङादेशात्
 क्रियता सुबुत्पत्तिरिति, परत्वात्सुबुत्पत्तिर्भविष्यति । ॥ * ॥ तस्मादुत्तरपद-
 प्रसिद्धिः ॥ * ॥ तस्मादुत्तरपदं प्रसिद्धम् । उत्तरपदे प्रसिद्धे 'उत्तर-
 पद'-इति शतृशानचौ भविष्यत ॥ इहापि तर्हि तिङादेशात्सुबुत्पत्तिः
 स्यात्-'पचति पठती'ति ॥ अस्यत्र विशेष, नित्योऽत्र तिङादेशः । उन्पद्येऽपि
 मुँपि प्राप्नोत्यनुत्पद्येऽपि प्राप्नोति ॥ नित्यत्वात्तिङादेशो कृते सुबुत्पत्तिर्न भवि-
 ष्यति ॥ इहापि तर्हि नित्यत्वात्तिङादेशः स्यात्, कुर्वन्नक्तिः पचन्नक्तिः कुर्वा-
 णमक्तिः पचमानमक्तिरिति ॥ अस्यत्र विशेष, शतृशानचौ तिङपवादाः,
 शौ चार निमित्तपन्तौ । न चाऽपवादवियये उत्सर्गोऽभिनिविशते । 'पूर्वं
 ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' । 'प्रत्ययैर्वाऽपवादविययं तत
 उत्सर्गोऽभिनिविशते' । न तावदत्र यदाचित्तिङ् भवायपवादाः शतृशानचौ
 प्रतीक्षते ॥ तद्वैतक्यं सिद्धं भवति ? ॥ यत्र सामान्यादुत्पत्तिः । यत्र हि विशेषा-
 दत इजितीठरेतराश्रयमेव तत्र भवति,—वीक्षमाणस्यापत्यं वक्षमाणि-
 रिति । इह च शतृशानचौ प्राप्नुत -पचतितरां जटपतितरां।पचतिरूपं जल्प-
 तिरूपं । पचतिरूपं जटपतिकल्प । पचति पठतीति ॥ तदेतत्प्रथं कृत्वा सिद्धं
 भवति ॥ * ॥ शतृशानचौ यदि लटो वा ॥ * ॥ यदि लटः शतृशानचौ वा
 भवतो व्यवस्थितविभाषा च । तेनेह च भविष्यत,—कौर्वतः पाचतः । कुर्व-
 न्नक्तिः पचन्नक्तिः । कुर्वाणमक्तिः पचमानमक्तिः । कुर्वत्तरः पचत्तरः । [कुर्वाण-
 तैरः] पचमानतरः । कुर्वदूपः पचदपः । कुर्वाणरूपः पचमानरूपः । कुर्वत्करपः
 पचत्करपः । कुर्वाणकरपः पचमानकरपः । पचन्पठश्चित्च लटः शतृशानचौ ।
 इह च न भविष्यत,—पचतितरां जटपतितरां,पचतिरूपं जल्पतिरूपं,पचतिकल्पं
 जटपतिकल्पं, पचति पठतीति च लटः शतृशानचौ ॥ तच्चर्हि वाचयनं कर्त-
 व्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'नन्वोर्विभाषे'ति ॥

प्र.] उत्तरपदे इतरेतराश्रय परिहरति— तिङादेशादिति । वीक्षमाणस्येति ।
 अत्राऽऽहने शानच्यकारान्तात्साऽभावादिनोऽप्रमङ्ग इत्यर्थः । पचतितरामिति । तिङ-
 धेयैत्यनु लटान्तरार्थं स्यात्—अपचत्तरामिति । पचतीति । अत्रापि लस्य कृत्वान्
 सुबुत्पत्ते प्रथये विधीयमान आदेशः स्यादित्यर्थः । तिङा तु तिङादयोऽव्ययशा ।

उ] भाव । भाष्ये—निमित्तपन्ताविति । 'उत्तरपद' रूपनिमित्तस्य सम्पन्नत्वादपवादत्वेन
 शतृशानचादेवेति भावः । ननु 'पचनी'त्यादौ प्रथयोत्तरपदत्वाऽभावात्प्रथमादेः
 प्रगच्छिरान् आह—अत्राऽपीति । मुनेन प्रथय इति भावः ॥ [लटः शतृ] ॥

१ इत्तं । २ इदं क्वचित् । ३ क्वचित् । ४ 'चाऽपवाद' । ५ 'प्रवचनिरूप' ।

यदि तदनुवर्तते 'वर्तमाने ल डिति लटपि विभाषा प्राप्नोति ॥ सम्यन्धमनु
पतिष्यते । नन्वोर्विभाषा । 'पुरि लुङ्चास्मे' विभाषा । 'वर्तमाने लट् ।
'पुरि लुङ् चास्मे' विभाषा । लट् शनृशानचो । 'विभाषा' । 'पुरि लुङ्चास्म'
इति निवृत्तम् ॥ न तर्हीदानीमप्रथमासमानाधिकरण इति वक्तव्यम् ? ॥
वक्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नित्यार्थम्' । अग्रथमासमानाधिकरणे नित्यो
[शतृशानचौ] यथा स्यातामिति ॥ क तर्हीदानीं विभाषा ? ॥ प्रथमास
मानाधिकरणे । पचन् पचति पचमान पचते इति ॥ [लट् शनृशानचौ] ।

लक्षणहेत्वो क्रियाया ॥ २।१।२६ ॥

॥ ॥ लक्षणहेत्वो क्रियाया गुण उपसङ्ख्यानम् ॥ ॥ लक्षणहेत्वो क्रियाया
गुण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तिष्ठन्मूत्रयति । गच्छन्भक्षयतीति ॥ * ॥ कर्तुंश्च
लक्षणयो पर्यायेणाऽचयोगे ॥ - ॥ कर्तुंश्च लक्षणयो पर्यायेणाऽचयोग उपसङ्ख्यानं
कर्तव्यम् । योऽधीयान आस्ते स देवदत्त [इति] । य आसीनोऽधीने स देव
दत्त [इति] ॥ अच योग इति किमर्थम् ? ॥ य आस्ते चार्थते च स चैत्र ।

प्र] तत्रेति । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथेष्ट प्रयोगसिद्धिः । न तर्हीति ।
व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धन्वात्तित्ययोगदेशयोरिति भावः । नित्यार्थमिति । 'लट्
शनृशानचा नित्येको योगः क्रियते । तत्र च विभाषेति वर्तते । ततोऽप्रथमासमा
नाधिकरण इति द्वितीयो योगो नित्यार्थः । व्यवस्थितविभाषाप्रयेण तु विष्पश
प्रतिपत्तिर्न स्यादिति तदर्थो द्वितीयो योगः । [लट् शनृशानचौ]

लक्षण । गुण इति । गुणशब्देनाऽत्र साधनमुच्यते । तिष्ठन् मूत्रयतीत्यादौ
यदा स्थानादिना मूत्रादिक्रिया लक्ष्यते तदा सूत्रेणैवादेशसिद्धिः । यदा तु वारक
लक्ष्यते तदर्थमिदं वचनम् । 'बहुषु मूत्रयन्तु को देवदत्त' इत्युक्ते 'यस्तिष्ठन्मूत्रय
तीति प्रतिवचनेन देवदत्तो लभ्यते । अथ वा अशौचादिगुणो गृह्यते । कर्तुंश्चेति ।
यदा पूर्ववाच्ये गुण साधनं गृह्यते तदा तेनैव सिद्धे पर्यायार्थः । यदा त्रशांचादे

उ] लक्षणहेत्वो । भाष्ये-क्रियाया गुणे इति । क्रियाया वारके इत्यर्थः । वारक
निरूपितं यदा लक्षणं च धात्वर्थस्य तदर्थमिदं तदाङ्ग-गुणशब्देनेति । यदा इथा
नादिनेति । 'कथमयं मूत्रयतीत्यादिप्रभे यदेदमुत्तरं तदा तथा सा लक्ष्या भवतीति
बोध्यम् । यत्र त्विति । यदा क्रियाया वारकं लक्ष्यते तदा तदर्थमिदमित्यर्थः ।
देवदत्तो लक्ष्यत इति । मूत्रणसमानबालिकस्थानक्रियेत्यर्थः । गृह्यत इति ।
गुणशब्देनेत्यर्थः । अत्र पपेऽगुचिन्वादिगुणस्येद् लक्षणं न तु क्रियाया इति भावः ।
अत्र पपे 'लक्षणहेत्वो क्रियाया' इति सूत्रे गुणे लक्ष्ये उपसङ्ख्यानं वारमित्यर्थः ।

१ विभाषा । ततो लट् । २ इति क्वचित् । ३ 'पचनीति' ।

॥*॥ तत्त्वाऽन्वाख्याने च ॥*॥ तत्त्वोन्वाख्याने चोपमङ्गलानं कर्तव्यम् । शयाना वदन्ते दूर्वा । आसीन वदन्ते विसमिति ।

॥*॥ सदादयश्च बहुलम् ॥*॥ सदादयश्च बहुलमिति वक्तव्यम् । सन्प्रा-
हण , अस्ति ग्राहण , विद्यते ग्राहण , विद्यमानो ग्राहण इति ॥*॥ इद्जु-
होत्योर्वावचनम् ॥*॥ इद्जुहोत्योवेति वक्तव्यम् । अर्पिते, अर्घीयान । जुहोति,
जुह्वत् ॥*॥ भाष्योक्ते ॥*॥ भाष्याप्रोश इति वक्तव्यम् । मा पचन् ।
मा पचमान ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'लक्षणहेत्वो- क्रियाया'
इत्येव सिद्धम् ॥ इह तावत्तिष्ठन्मूत्रयतीति, - तिष्ठतिक्रिया मूत्रयतिक्रियाया
लक्षणम् । गच्छन्भक्षयतीति, - गच्छतिक्रिया भक्षयतिक्रियाया लक्षणम् ।
योऽर्घीयान आस्ते स देवदत्त इति, - अध्ययनक्रियाऽऽमनक्रियाया लक्षणम् ।
य आसीनोऽर्घीयते स देवदत्त इति, - आसिक्रियाऽप्ययनक्रियाया लक्षणम् ॥ इदं
तर्हि प्रयोजनम् 'अवयोग इति वक्ष्यामी'ति, इह मा भूत्-य आस्ते वाऽ-
र्घीयते च स चैत्र इति ॥ एतदपि नानि प्रयोजनम् । नैतिक्रियाया लक्षणम् ॥ किं
तर्हि ? ॥ कर्तृलक्षणमेतत् ॥ शयाना वदन्ते दूर्वन्ति, - शोतिक्रिया वृद्धिक्रियाया

प्र.] गुणस्य तत्र ग्रहण तदा विध्यर्थम् । तत्त्वाख्यान इति । स्वभावाख्याने विनापि लक्ष्य-
लक्षणभावेनेत्यर्थ । नद्यासन वृद्धेर्लक्षण, किं तर्हि, स्वभावमात्रवचनम्, - आसीन
विसमिति । सदादयश्चेति । चाग्रहणस्याऽयं प्रपद्य । सन्च्छब्दो विद्यमानवाचीति
तत्सदृशा सदादिशब्देनोपात्ता नान्ये इत्याह-इद्जुहोत्योश्चेति । भाष्याप्रोश इ-
ति । लुङि प्राप्तेऽम्मादेवादेशाविधानान्ङनुमीयते । तिष्ठतिक्रियेति । स्थितिक्रिया-
लक्षिता तु मूत्रणक्रिया 'यस्तिष्ठन्मूत्रयति स देवदत्त' इति सर्वनामपरामर्शं देव-
दत्तस्य लक्षण, तद्रतस्य वाऽऽर्घीयतेति भाव । नैतिक्रिया । समुचीयमानं क्रिया-
द्वयं परस्परम्याऽलक्षण, कर्तृविशेषस्य लक्षणमित्यर्थ । शोतिक्रियेति । तत्त्वाख्यान-

उ.] भाष्ये-कर्तुश्चेति । कर्तृलक्षणभूतयो क्रिययोर्वाचकाभ्याम्पर्यायेणेत्यर्थ । सदादय-
श्चेति । प्रथमागमानाऽधिस्तरणार्थमिदम् । चाग्रहणस्याऽयमिति । 'लट्. शनृदा-
नचा' विति विभक्तमूत्रेऽनुवर्तमानवाग्रहणस्य 'सदादयश्चे'त्यादिवचनसमुदाय इत्यर्थ ।

ननु क्रिययोरेव लक्ष्यलक्षणभावे 'को देवदत्त' इति प्रथमे इदमुत्तरं न स्वादत्त
आह-स्थितिक्रियेति । सर्वनामपरामर्शं इति । यत्तद्रूपसर्वनामपरामृष्टदेवदत्तस्य
लक्षणमिति फलितम् । अन्यथा वचनान्तरारम्भेऽपि तिष्ठते शत्रुनापति । न हि
सद्वाच्या क्रिया देवदत्तस्य लक्षण, किन्तु तदुपलक्षितमूत्रणक्रियेति बोध्यम् । समु-
चीयमानमिति । परस्परलक्षणनामनापन्नं समुचीयमानं मत्कर्तृविशेषस्य लक्षण-

लक्षण[भवति]। आसीन यद्धते विसमिति, -आसिक्रिया घृद्धिक्रियाया लक्ष-
णमिति । 'सदाद्यश्च बहुलम्' इह्नुहोव्योवां' 'माभ्याकोश' इत्येतद्वैक्य
मेव ॥ [लक्षणहेत्वो] ॥

तो सन् ॥ ३।२।१२७ ॥

'ती'ग्रहण विमर्धम् ? ॥ शतृशानचो प्रतिनिदिश्येते ॥ नैतदस्ति प्रयो
जन, प्रकृती शतृशानचावनुरतिभ्येते ॥ य प्रकृती ? ॥ 'लट शतृशानचाव
प्रथमासमानाधिकरण' इति ॥ अत उत्तर पठति ॥*॥ ती सदिति वचनम
सर्गेर्गार्थम् ॥*॥ 'ती'ग्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'अससर्गार्थम्' ।
'अससक्तयोरेतंबिंशोपे शतृशानचो सस्मज्ञा यथा स्यौ'दिति ॥ ननु चेते
प्रिंशेपा भिर्वर्तन्ते?॥यद्यप्येते प्रिंशेपा निवर्तन्तेऽप्य तु एतु घर्तमान कालोऽ
वश्यमुत्तरार्थोऽनुवर्त्य । तस्मिन्ननुरर्तमाने घर्तमानकालविहितयोरेव शतृ
शानचो ससज्ञा स्याद्भूतभविष्यकालविहितयोर्न स्यात् ॥किं पुनर्भूतभविष्य

प्र]मपि लक्षण भवति । यथा चैनन्यग्रहण पुरुष इति भाव । [लक्षणहेत्वो] ॥

ती सत् । तीग्रहणमिति । शतृशानचोरनुरर्तनादेव सज्ञा भविष्यतीति
प्रश्न । शतृशानचाविति । अतानि 'ती'ग्रहणे प्रत्ययविधिरय स्यात्तु सज्ञा
विधिरिति भाव । ती सदिति, -तच्छब्देन शतृशानचो रूपमात्र परामृश्यत इति
लट्स्थानिस्त्वादिधर्माऽस्यद्वयोरपि सज्ञा भवतीत्यर्थ । ननु चेति । अस्यरितत्वा
दनपेक्षणाचेति भाव । भूतेति । 'वर्तमानगामीष्ये वर्तमानवद्वे'ति वचनाद्भूतेपि
शतृशानचो भवत । किं पुनरिति । अतिदेशाद्भूते शतृशानचो भविष्यत ।

उ]मित्यन्वय । यथा चैतन्वेति।तस्त्वरूपत्वात्पुरुषस्य यथा तत्र लक्षणत्वाऽऽरोपेण
शब्दप्रयोगस्तथाऽत्रापि तदरोपेण प्रत्यय इति भाव । भाष्ये-इति वक्तव्य
मेवेति । 'लक्षणहेत्वो'रित्यनेनाऽऽशिद्धे, यथाऽऽनसूत्रन्याये सूत्रे 'वा'ग्रहणाऽनुगते
रभावात्वेत्यभिमान ॥ [लक्षणहेत्वो त्रिधाया] ।

ती सत् । प्रत्ययविधिरिति । 'स दिव्यस्य [प्रत्ययस्य] विधिरित्यर्थ । भाष्ये-
प्रकृताविति । एवम प्रत्ययविधौ शतृशानचावित्यस्याऽनन्वयाऽऽपत्या संज्ञाविधि
रेवेति भाव । धर्माऽऽस्यद्वयोरपीति । 'लट् सट्'त्यादिविहितयोरित्यर्थ । ननु
भूते शतृशानचोर्नियदर्शनादाह-वर्तमानसामीप्ये इति । अतिदेशादिति । तेन
प्रत्ययवत्पदाऽप्यतिदेशेनैव सिद्ध, तस्या अपि वर्तमानाऽधिकारे विहितत्वात् ।
'लट् सट्'ेति वचनादेव भविष्यदर्थयोरपि सा सिद्धेत्यर्थ । शतृशानचावित्यस्य

१ 'इति वक्तव्य' । २ 'एतदपि नास्ति' । ३ 'अससज्ञार्थ' । ४ इदं लुप्तं स्यात् ।

५ इति वचिज । ६ 'निवर्तन्ते' । ७ इदं वचिज ।

शतृशानचोविति ॥ इहापि तर्हि प्राप्तम्—कारक हारक इति ॥*॥ अवधारण लृटि विधानम् ॥*॥ [अवधारण लृटि विधानम्] । लृट् सङ्केत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'लृट् एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये'ति ॥ कैमर्थस्यानियमो भवति ? ॥ विधेय नास्तीति कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ नित्यी शतृशानचो प्राप्ती तौ विभाषा विधेयी । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्तिरत्यपूर्वं एव विधिर्भविष्येति न नियमः । ॥*॥ योगविभागेतश्च विहित सत् ॥*॥ [योगैविभागतश्च विहित सत्] । एष तर्हि योगविभाग करिष्यते—'लृट् सत्' । लृट् सत्यज्ञौ भवतः ॥ किमर्थमिदम् ? ॥ नियमार्थम्—'लृट् एव धातुमात्रात्परस्य नान्यस्ये'ति ॥ सतो 'वा' । वा च लृटः शतृशानचौ सत्यज्ञौ भवतः । तत्रायमप्यर्थ—'सद्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरण' इति षड्यति तत्र षक्तव्य भवति ॥ अथ यावेतावुत्तरो शत्रानौ

प्र]रेव विधानमिति भावः । कारक इति । तृजादीना विधानगामर्थ्याच्छतृशानचौ न भविष्यत्, त्रिजादीनामपि लोपविधानसामर्थ्यादिति य प्रत्यय आदेशेन निवर्त्यने तस्य तदादेशापवादी शतृशानचौ प्राप्तुं द्रव्यमिप्रायेण णुलुदाहृत । एव च नन्दनाद्यायुदाहारम् । 'युबोरनाम'वित्यस्य तु तद्धितोऽवराज । तत्र षक्तव्यमिति । अथमिति चेदुच्यते । तावित्यत्र योगेऽप्रथमासमानाधिकरणादीन् विशेषाननुवर्त्य-शतृशानचौ विधीयेते, तावेव च 'लृट् ग'दित्यनेन नियम्येते । 'वे'त्यनेन तु प्रथमासमानाधिकरणादौ लृट् इव निरूपेण विधीयेते । शत्रानाविति । 'इहार्थो शत्रु-च्छिन्नि' 'पूष्यजो शानन्' 'ताच्छीन्ययवोवचनशक्तिषु चान'शिति प्रययानां ग्रहण,

उ.] कस्मान्नोषोऽत आह—तृजादीनामिति । 'लोपविधानसामर्थ्यात् न भविष्यत्' इत्यनुपपत्तः । णुतिविधानन्वादेशप्रसक्तये एव स्यात्, न हि स क्वचिन्प्रयोगे श्रूयत इत्यभिमानः । नियमं साधयति भाष्ये—योगविभागतश्चेति । ताविति योगविभागेन यत् सात्सङ्गक विहितमत लृट् सदिति योगविभागेन नियम उपपद्यत इत्यर्थः । तथाचष्टे—एवन्तर्ह्यस्यादि । तावेवेति । 'ता'वित्यनेन पुनर्बिहितौ 'स'दित्यनेन च प्रत्यन्तत्वाऽविशेषात्सर्वेषामपि सङ्गा । नन्वेवमपि 'द्विषोऽभिन्ने' इत्यादिबिहितशतृ संज्ञा न स्यादिति नैच, 'लृट्. सङ्के'ति शापभासत्तच्छब्देन शतृशानचोवित्याभ्यामेव परामर्शो न तु लृट्यानिक्त्वादिविशेषस्याऽप्याश्रयणमित्याशयात् । लृट् इवेति । पूर्वविहितशतृशानजमानाऽणुवादेन विकल्पोऽनेन विधीयत इत्यर्थः । एवञ्च लृट् लृटोरुभयोरपि प्रथमासमानाऽधिकरण्ये आदेशनिरूपसिद्धिरिति भावः । एवञ्च यथान्यारोऽप्यय विकल्प. प्रथमासमाना-
१ इति क्वचिन्न । २ इह लृट् स्यात् । ३ 'निधि स्यात्' । ४ 'गाय' । ५ 'सन्शी' ।

किमेतौ लादेशावाहोस्विदलादेशौ ? ॥ कश्चात्र विशेष ? ॥*॥ उत्तरयो
 र्लादेशो वाचनम् ॥*॥ [उत्तरयोर्लादेशो वाचनं वर्तन्व्यम्] । उत्तरयोर्लादेशो
 वेति कर्त्तव्यम् ॥ पर्वमान यजमान । पर्वते यत इत्यपि यथा स्यात् ।
 ॥*॥ साधनाभिधान [चै] ॥*॥ साधनाऽभिधानं च प्राप्नोति । 'ए
 कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' [इति] भावकर्मणोरपि प्राप्नुत ॥*॥ स्वर
 ॥*॥ स्वरश्च साप्य । कतीह पर्वमाना । 'अदुपदेशाहमर्वाधातुः कमुनुदात्त
 भवती'त्येष स्वर प्राप्नोति । ॥-॥ उपग्रहप्रतिषेध ॥*॥ उपग्रहस्य च प्रति
 षेधो घक्तव्यः । कतीह निगाना । 'तद्गानावाननेपद'मित्यात्मनेपदस्य
 प्राप्नोति ॥ स्ता तर्हि अलादेशी ॥*॥ अलादेशो षष्ठीप्रतिषेध ॥*॥ अलादेश
 षष्ठीप्रतिषेधो घक्तव्यः । सोम पवमान । नडमाह्वान । अधीयन्पारायणम् ।
 'एप्रयोगे ने'ति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥ मा भूदेव 'तृ'सिन्धेव भविष्यति ॥
 कथम् ? ॥ [॥*॥ नृन्वेति प्रत्याहारग्रहणम् ॥*] ॥ तृन्निति नेद प्रययग्रहण ॥
 किं तर्हि ? ॥ प्रत्याहारग्रहणम् ॥ ॐ मनिविष्टानां प्रत्याहार ? ॥ 'एट
 स'त्रित्यत आरम्याऽऽनृतो नकारात् ॥ यदि प्रत्याहारग्रहण-चैरस्य द्विपनृप
 एस्य द्विपन्, -अत्रापि प्राप्नोति । ॥*॥ द्विप शतुर्वाचनम् ॥-॥ [द्विप शतु
 र्वाचनं कर्त्तव्यम्] । द्विप शतुर्वेति घक्तव्यम् । तच्चावश्यं घक्तव्यं प्रत्यय
 ग्रहणे सति प्रतिषेधार्थम् । तदेव प्रत्याहारग्रहणे सति विष्यर्थम्भविष्यतीति ।

तन् ॥ ३।२।३५ ॥

॥*॥ तृन्विधावृत्तिषु चानुपसर्गस्य ॥*॥ तृन्विधावृत्तिषु चाऽनुपस

प्र] तत्र लोऽनुस्यननुत्तेभ्या पक्षद्वयसम्भवः । उत्तरयोरिति । त्यदेशेषु वामरूप
 विधिर्नास्तीत्युक्तत्वादिति भावः । साधनाभिधानं चेति । तदाऽनिष्टस्याऽपि साध
 नस्याऽभिधानं प्राप्नोति, वनुरव चेत्येते । स्वर इति । चित्करणन्तु 'निगाना'
 इत्यादौ सावकारम् । उपग्रहस्येति । आत्मनेपदस्येति इत्यर्थः । अन्वया
 परस्मैपदिभ्यश्चानध स्यात् । [ती मन्] ॥

तन् । तृन्विधावृत्ति । अनाच्छीत्यर्थनिदम् । प्रस्ताप्नोति । तृन्व भवति

उ] विहरण्यविषय एवेति धनिनम् । लादेशोऽप्यिति । 'वाऽस्य'न्यायस्य अना
 देशप्रत्ययविषयत्वादिति भावः । साधनाभिधानस्येष्टत्वादाह-अनिष्टस्याऽर्थाति ।
 निगाना इत्यादाविति । अदुपदेशापरत्वाऽभावादिनि भावः ॥ [ती मन्] ।

तन् । अताच्छीत्यर्थमिति । अनुपसर्गस्येति विशेषं बहुमिष्यन्ते । तृन्

१ अन्तरनुत्तम् । २ 'पच' । ३ इदं ऋचिष । ४ इदं कर्त्तितं लुप्तनिर्दिगात् ।

५ इदं ह्यस्य स्यात् । ६ 'प्रतिषेधार्थं' प्रतिषिद्धार्थं । ७ इति ऋचिष ।

गंस्येति षत्तन्वम् । होता पोता ॥ अनुपसर्गस्येति किमर्थम् ? ॥ प्रशान्ता
 प्रतिहर्ता ॥ * ॥ नयने पुक् ॥ * ॥ नयते पुम्बक्तव्य , नृश्च प्रत्ययो
 षत्तन्व । नेष्टा ॥ * ॥ न वा धात्वन्त्यत्वात् ॥ * ॥ न वा षत्तन्व ॥ किं कर
 णम् ? ॥ 'धात्वन्त्यत्वात्' । धात्वन्तर नेपति ॥ कथं ज्ञापते ? ॥ * ॥ नेपतु
 नेष्टादिनि दर्शनात् ॥ * ॥ नेपतु नेष्टादिति [हि^१] प्रयोगो दृश्यते । इन्द्रो वंस्तेन
 नेपतु । मासो नेष्टात् ॥ * ॥ त्विपेदेवतात्मानशरधोपधाया अनिट् च ॥ * ॥
 त्विपेदेवतायां तन्वत्तन्वोऽकारधोपधाया अनिट् च [षत्तन्वम्] । त्वष्टा ॥
 किं पुनरिदं त्विपेदेवाऽनित्त्वम् ? ॥ नेत्याह ॥ यद्यनुश्रान्त यद्यनुकस्यते
 सर्वस्यैष दोषोऽनित्त्व चेति ॥ * ॥ क्षदेशे सुत् ॥ * ॥ क्षदेशे युक् तन्वत्तन्व ।
 क्षप्ता ॥ * ॥ छन्दसि तृच ॥ * ॥ छन्दसि तृश्च तृश्च षत्तन्व । क्षत्तन्व सङ्ग-
 हितृभ्य । क्षत्तन्व सङ्गहीतृभ्य ॥ [तृ] ॥

ग्लानिस्थश्च फस्तु ॥ ३।२।२३९ ॥

॥ * ॥ धो निरत्वेस्य ईहाप्रतिषेध ॥ * ॥ धो किरत्वेस्य ईकारस्य प्रतिषेधो
 षत्तन्व । स्याच्छुरिति । 'धुर्मास्यागापानहातिस्या हली तांश्च प्राप्नोति ॥ एव
 तंक्षंकिञ्चरिष्यते ॥ * ॥ अग्निनि गुणप्रतिषेध ॥ * ॥ यद्यकिञ्चिदेते गुणप्रतिषेधो
 षत्तन्व । जिप्पुरिति ॥ * ॥ भुव इद्वनिषेधश्च ॥ * ॥ भुव इद्वनिषेधश्च षत्तन्व ।
 किं चान्यत् ? ॥ गुणप्रतिषेधश्च । भूप्युरिति ॥ अस्तु सार्हिं कित् ? ॥ ननु
 धोक्तम्—'धो किरत्वे स्य ईकारप्रतिषेध' इति ॥ नैष दोष ॥ * ॥ स्यादशिम्यां
 प्र] तृस्त्वर्चा शक्तिशदादिभ्य सदायां चानिग'वित्यनेन । स्वरे च विरोध । तृनि
 तादी च निनि ऋयना विनि गते प्रहृतिस्वरो भवति । तृचि कृत्स्वर । नवेति ।
 नयनेस्तु पुकि गुणो न स्यात् । नेपनेस्तु ऋत्विति तृनि बक्ष्यमाणदनिद्वचना'-
 लारोपसाहचर्यशदादिभाव । नेयद्वेति । त्विपे स्त एवाऽनित्त्वादिनि भाव ।

ग्लानि । 'कम्'रिति धवणान् किरत्वे निधिष्याह—'धो किरत्वे इति । एव

उ] अये कथमप्रशान्तेत्यन वाह—'नृजेति । नन्वेवं 'प्रशान्तिने'नि स्यादन वाह-
 तृस्त्वचाविति । 'शक्तिशदादिभ्य' इति हरदत्तोत्पत्ते तु वृदिनलोपौ दुर्लभौ । नन्वत्र
 गनेममसो उभयथाऽप्यव्ययपूर्वपदप्रहृतिस्वर एवेति कथं स्वरे विरोधोऽन वाह-
 तादी चेत्यादि । पुकि 'नि'प्रत्ययनस्त्रिगोशित्तत्वाऽन्तरत्वाद्गुणपूर्वमेव पुक्
 स्यादिति भाव । ननु नेपनेरिद् दुर्वरोऽन वाह—नेपतेस्त्विति । त्विपेरिति । तथा च
 तन्वाऽनुपसर्ग'मर्वरोऽन इति भाव । भावे—क्षत्तेति । द्वाराऽपि ह्यो रयमृतधेन्याहुः ।

१ 'वक्तव्य' । २ इदं कथिषा । ३ 'नस्तेन' । ४ चेति । त्वष्टा । ५ कर्मो 'धो' ।
 ६ 'गुणस्ये' । ७ 'न कित्' । ८ 'वा नित्त्वं चेत्' । ९ 'तृचि' । १० 'दत्' ।

स्रुष्टन्दसि ॥३॥ स्यादशिम्या स्रुष्टन्दसि वक्तव्यः । स्यास्तु जङ्गमं, 'दङ्-
 क्षणव. पशव इति ॥ स इदानीं स्थे स्रुविशेषेण विधास्यते । सिष्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त 'स्रो. क्खि स्थ ईकार-
 प्रतिषेध' इति ॥ एव तर्हि गिल्परिष्यते ॥३॥ स्रोर्गित्वात् स्थ ईकार ॥४॥
 स्रोर्गित्वात्स्थ ईकारो न भविष्यति ॥ किं कारणम् ? ॥३॥ द्वितोरीत्वशासनान्
 ॥४॥ ३द्वितोरीत्वं सिष्यते ॥ इह तर्हि जिष्णुरिति गुण. प्राप्नोति ॥ ॥ गुणाऽ-
 भौवरिपु स्माय ॥५॥ गुणाभावस्त्रिपु स्मर्तव्यः । गिति किति डिति चेति ॥
 तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ क्रियते न्यास एव । ककारे
 गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते-'गिट्ठिति' चेति, इह तर्हि भूष्णुरिति 'श्रुक्रुः
 क्कित्ती'तीद्वनिषेधो न प्राप्नोति ॥५॥ श्रुकोऽनिट्त्व गकोरितो ॥५॥ श्रुकोऽ-
 निट्त्वं गकारककारयोरिति वक्तव्यम् ॥ तद्गकारग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्त-
 व्यम् । क्रियते न्यास एव । ककारे गकारश्चत्वंभूतो निर्दिश्यते-'श्रुक्रुः
 क्कित्ती'ति ॥ यद्येवं चत्वंस्याऽसिद्धत्वाद्देशि चेत्युत्व प्राप्नोति ॥ सौत्रो निर्देशः ।
 अथ वाऽमहितया निर्देशः करिष्यते श्रुक्रु-द्वितीति ।

॥५॥ स्रोर्गित्वात् स्थ ईकार द्वितोरीत्वशासनान् ।

गुणाभावस्त्रिपु स्मर्तव्यः श्रुकोऽनिट्त्वं गकोरितो ॥५॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण ॥ ३।२।१४१ ॥

घिनणयं वक्तव्यः । घिनुणि हि मति शमिनी शमिनः तमिनी तमिन

प्र.] तर्हीति । गकारस्य चत्वेन निर्देशो व्याख्यास्यत इत्यर्थः । ककार इति । परभूत
 इत्यर्थः । एतच्च लक्ष्यमूल्याख्यानाद्भव्यते । सौत्र इति । तेनाऽसिद्धत्वाऽभावा-
 दुन्वाऽभावे विसर्जनीयो भवतीत्यर्थः । अथवेति । सदितास्यामुन्वविधानान्, इह तु
 तदमात्रादवसानविषयत्वाद्दिसर्जनीयो भवति । [ग्लाजिरस्यश्च] ॥

शमित्य । घिनणयमिति । उकारे हि सति कार्यार्थत्वसंभवात्स्योच्चारणार्थव्य

उ.] ग्लाजि । ननु न कद्वयमुपलभ्यतेऽत आह-लक्ष्येति । तेनेति । निर्देशो-
 नाऽसिद्धत्वं वाच्यम् इत्यर्थः । तद्भावादिति । असदिताकृताऽर्द्धमात्राकालेन
 विच्छेदादवसानविषयत्वमिति भावः । ननु सदिताया आविवशया विसर्गाऽपि कथं,
 तत्राऽपि सदिताऽधिकारादिति स्पष्टमष्टमे भाष्ये इति चेन्न, पूर्वेण सदिताया एसा-
 ऽवसानस्यैनिमित्तत्वादिति भावः ॥ [ग्लाजिरस्यश्च वस्तुः] ।

शमित्य । उच्चारणार्थत्वमिति । केवल्येच्चारणार्थत्वमिति । शमिनीतरेति ।

१ 'स्रोऽविरो' । २ 'श्रोऽवार्त्तिः' । ३ 'कित्ती' 'क्कित्ती' । ४ 'द्विती-
 ति' । ५ 'द्वितीत्युत्व' । ६ 'कक्रो' । ७ 'व्याख्यायते' ।

[इति] 'उगिदचा सर्वनामस्थानेऽधातो रिति नुम्प्रमज्येत ॥ नैप दोष । शतप्र
हण तत्र चोदयिष्यति ॥ इह तर्हि शमिनितरा शमिनीतरा तमिनितरा तमि-
नीतरा, - उगितो घादिषु नद्या अन्यतरस्या ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्या
ह्रस्वत्व प्रमज्येत । [तस्माद्धिनुणैव वक्तव्य] ॥ इष्यत एव ह्रस्वत्वम् ॥
॥*॥ धिनुणवर्मणां ॥ ५॥ धिनुणवर्मणांमिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्
'सृष्टुणानि शाक मिति ॥ उक्त वा ॥*॥ [उक्त वा] ॥ किमुणम् ? ॥
'अनभिधाना दिति ॥ [शमिन्यथाभ्यो धिनुण] ।

निन्दर्हिंसङ्गिशलाशपपरिश्रिपपरिरटपरिवादि
व्याभाषासूयो युञ्ज ॥ ३।२।१५६ ॥

किमर्थं निन्दादिभ्यो युञ्जिर्धायते न ष्वुल्वमिद्ध, नद्यास्ति विशेषो
निन्दादिभ्यो ष्वुलो वा युञो घा, तदेव रूप स एव स्वर ॥ ॥*॥ युज्मने
काच ॥*॥ युज्मनेकाच प्रयोजयन्ति । असूयक ॥ अथ येऽत्रैकाच
पठ्यन्ते तेषा ग्रहण किमर्थं न तेषा ष्वुल्वमिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । अथ
तच्छ्रीलादिष्वधु नृन्विर्धायते स विशेषविहित सामान्यविहित ष्वुल
वाधेन ॥ वासरूपेण न्यायेन ष्वुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति-
॥*॥ निन्दादिभ्यो युञ्जचनमन्वेभ्यो ष्वुल प्रविदेशर्थम् ॥*॥ निन्दादिभ्यो
युञ्जचन क्रियते ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्यम् ? ॥ एतज्ज्ञापययाचार्यं 'तच्छ्री
लादिषु धामरूपन्यायनाऽन्वेभ्यो ष्वुलन भवतीति ॥ ॥*॥ तृणादिप्रविदेशार्थं
वेदे ॥ ॥ अथ वैके मेन्यन्ते-एतज्ज्ञापययाचार्यं 'ताच्छ्रीलिकेषु सर्व एव

प्र] १ स्यादिति भाव । इत्यत इति । विद्वन्मैव हन्त्वमिष्यन् न तु नित्यमि
त्युक्त्वा उगित्कार्यार्थं इति स्थितम् । [शमि यष्टाभ्यो] ।

निन्द । युज्मनेकाच इति । 'तानी बहुवचनम् , असूयशब्दस्यैवस्यैव
प्रयोजयन्वात् । तृणादिप्रतिपदार्थं चति । अन्यप्रमानान्यापेभ च शपवमाधीयते,
न तु ष्वुलभारार्थमेव । [निन्दर्हिंस] ।

उ] ननु ह्रस्वाऽभाव तमित्यदिषु इति पुत्रत्वयुक्तमिति कथ दीर्घप्रयोग इति चेत्
ताच्छ्रीलादिनाम्नायन रन्निनुच्यताया भगवतोन्त्वेन सजात्वात् 'सहापूरण्योथ न
निषेधादित्याहु ॥ [शमिन्यष्टाभ्यो धिनुण] ।

निन्दर्हिंस । जाती बहुवचनमिति । तत्र बहुवचनस्य भगवता प्रत्याख्याना
देकव्यञ्जिविषये 'तान्याभ्यो ष्याऽभावाच्चद्विन्द्यम् । 'प्रयोगवदुवाचार्थं बहु
वचनमिति परे ॥ [निन्दर्हिंस] ।

तृजादयो वासरूपेण न भवन्तीति ॥ [निन्दहिंस] ॥

जुचङ्गम्यदंद्रम्यस्रगृधिज्वलशुचलपपतपदः ॥३॥२॥५०॥

॥*॥ पदिग्रहणमनर्थकमनुदानेनश्च हलादेरिति निन्दन्वान् ॥*॥ पदिग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुदात्तेतश्च हलादेरिति सिद्धत्वात्' । 'अनुदात्तेतश्च हलादे'रित्येवात्र युच् मिदः ॥ न सिध्यति ॥ अयं पदेरकञ् विधीयते 'लपपतपदस्थाभूवृपहनकमगमशृभ्य उठ'जिति, म विशेषविहित सामान्यविहित युचं बाधेत ॥ वामरूपन्यायेन युजपि भविष्यति ॥*॥ अमहन्निवृत्त्यर्थं तु ॥*॥ असरूपनिवृत्त्यर्थं तर्हि पदिग्रहणं क्रियते ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यं - 'ताच्छीलिकेषु ताच्छीलिका वासरूपेण न भवन्तीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते 'सूदशीपदीक्षश्चे'ति दीपिग्रहणमनर्थकम् । अयं दीपे रो विधीयते 'नमिक्मिस्त्वस्यत्रमकमहिंसदीपो र'इति, -म विशेषविहित. सामान्यविहितं युच बाधिष्यते ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्यपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यं - 'भवति युचो रेण समावेश' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ कत्रा कन्यो, कमना कन्येच्येतस्मिद्धं भवति ॥ [जुचङ्गम्य] ।

सृष्टिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच ॥ ३॥२॥५८ ॥

किमर्थमालुञ्जिधीयते न लुशेषोच्येते ॥ का रूपमिदि-सृष्ट्यालु गृह्यालु दयालुः ॥ शपि कृते 'अतो दीर्घो यनी'ति दीर्घो भविष्यति ॥ एवं तर्हि प्र.] जुचङ्गम्य. पदिग्रहणमिति । न च सकर्मकार्थं पदिग्रहणम्, अनभिधानादनेन सरमेरादविधानात् । [जुचङ्गम्य] ।

सृष्टिः । शपि कृत इति । 'तुरस्तुशाम्यम' इत्यनस्तत्र सार्वधातुवग्रहणमनुवर्तते न तु निद्वहणमिति भाव । एवं तर्हीति । ननु लुभि मनि लकारस्तेन्नञ् प्राप्नोति, श्रद्धालुश्च न सिध्यति श्रद्धुरिति प्राप्नोतीत्याहुः । नैष दोष । यादित्वादित्संज्ञा न भविष्यति । यद्यरश्च लुप्तनिर्दिष्ट । प्रयोजनाऽभावाद्वा । नञ्प्रलिम्बरप्रच्यम्बरवोर्विशेषोऽस्ति, उभयवर्गकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वम्य

उ.] जुचङ्गम्य । सकर्मकार्थमिति । 'अनुदात्तेतश्चे'ति सूत्रे 'चलनशब्दार्थो दित्यतोऽकर्मकादित्यनुवर्तते । तरवश्च सोपमगन्त्वेनाऽन्तर्मावित्पर्यन्त्वेन देनि बोध्यम् । 'सूदशीपे'ति युग्निपेधकम् ॥ [जुचङ्गम्य] ।

सृष्टिगृहि । ननु 'अतो दीर्घ' इत्यत्र 'निदी'त्यनुवृत्त्या वधमत्र दीर्घ इत्यन आह-तुरस्तु इति । धन एव 'शजनोर्वे'ति दीर्घविधानत्वाऽङ्गत्तपरिभाषाशप-त्वं सङ्गच्छते । प्रयोजनाऽभावाद्देति । निन्ने'नि दोष । उभयवर्गकादेश इति ।

१ 'युवति' । २ 'लुञ्च्यते' । ३ 'उच्यते' । ४ इदं क्वचित् । ५ 'दीर्घ' ।

मिद्धे मति यद्गालुघ शान्ति तत्रज्ञापयत्याचार्योऽन्येभ्योऽन्यभवती'ति ॥ त्रिमे
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ॥ आलुषि शीघ्रहणं चोद्दिष्यति तत्र यत्तस्य भवति
॥ १॥ शातुषि शीघ्रहणम् ॥ २॥ आतुषि शीघ्रहणं यत्तस्यम् । शयालु ॥

आह्वगमहनजनः किञ्चिन्तौ लिङ्ग ॥ ३।२।१७? ॥

त्रिमर्थं त्रिचिन्तौ किञ्चिद्विचिने न 'अस्ययोगाल्लिङ्गि'दित्येव सिद्धम् ? ॥
॥ १ ॥ त्रिचिन्तौ त्रिचक्रगुणप्रतिपद्यमानम् ॥ २ ॥ त्रिचिन्ता किञ्चरण त्रियते ॥
[त्रि प्रयोजनम् ?] ॥ अकारगुणप्रतिपद्यमानम् । अस्यमूकारान्नानां लि
टि गुण प्रतिपद्यविषये भारभ्यते 'कृच्छयता'मिति स्वयमेव भवति—आतस्तेरतु
आतस्तेरिति, एवमिहापि प्रसज्येन मिश्रावर्णौ तनुरि, दूरे दृष्ट्या जगुरि
रिति, न पुन किञ्चिन्तौ द्याप्यते ॥ ३ ॥ उलार्गश्चद्विगि मदादिभ्यो दर्शनात् ॥ ४ ॥
उलार्गश्चद्विगि किञ्चिन्तौ द्याप्यते ॥ कि प्रयोजनम् ? ॥ 'मदादिभ्यो दर्श-
नात्' । मदादिभ्यो हि किञ्चिन्तौ द्याप्यते । मदिमिनमिमनिचिन्तौ—मदि
रमि मेनि । नमिभ्रममिवाभवत् । त्रिचिन्तौ द्याप्यते ॥ ५ ॥ भाषायां
धातृगुणनिमित्तम् ॥ ६ ॥ भाषायां धातृगुणनिमित्तम् किञ्चिन्तौ द्याप्यते ।
धातृदधि । धातृ ॥ गृ चत्रि । कृ ॥ गन्वसि । मृ ॥ तनि जजि । जनि ॥
प्र] भाषायां 'भद्रात् दन्तभ्याप्यनसार्धेवाद्वा तुनामप्र सिद्धये द्वाभ्यामथ यत्तमानस्य धेनो
भविष्यति । ननु सिद्धाधयोऽसिद्धान्यात्वप्रतीयथ प्राप्तेति । एवं तर्हि भद्रा आभ
दस्याकारप्रक्षेपज्ञाप भविष्यति । अथवा दधानरत् 'गणपूर्वको विधिरनित्य' इति
विश्वचनं न प्रार्तिष्यते । [सृष्टिगृहि]

आह्वग । द्वावरा मुगमुगार्थ । मन्दहाया वा, तकारे तु मति तादृषि पर-
उ] त्रिचरे भ्रमयचरे वा कृत् उकारेण गुणस्ये एवादेने ह्यर्थे ॥ अथैतरेलकारो-
कारणैरप्येन सामान्यांशत्वमिति भाव । नन्वेवमपि 'धृधातु'रिति स्यादव
धृ-धृत्वात्तुशब्दस्याऽपीति । 'मिदि'रिति शेष । धेट इति—करणस्य शेष
त्रिचक्रायां पृष्टी । तस्य च भौवदिवत्त्वात् श्लोभाजन द्वित्वाऽभावे इति भाव ।
सिद्धाधय इति । शब्दाधय इति भाव । अथ येति । सङ्गापूर्वकनया आरभावेन
द्विन्तं शेषार्थ । द्विचक्रं न गणपूर्वकम्, त्रिचक्रायां गणपूर्वकस्यैव तेनाऽनि-
त्यवशेषधनदित्याहु । भाष्याऽनुचयेन 'गणपूर्वक' इत्यस्याऽप्रमाणिकत्वे तु इदं
विचिन्तम् । परे त्वर्गस्यधिभ्यामिदाऽप्राप्ति 'धेटे'ति समुदायाप्रयय इति न
वापि उच्यते । द्येतेऽनुत् नान्यनभेधनादिनि बोध्यम् ॥ [सृष्टिगृहि] ॥

१ 'मुगयो' । २ इदं तुम् । ३ 'तेरतु' शेष । ४ 'मदिमिनमिमनिचिन्तौ' 'मेदि
मेनि' 'मेनि' 'मेनि' 'वा' । ५ 'दधि' । ६ 'अप्ययि' ।

नमि नेमि ॥-॥ सामहिवाचलिचाचलिपापतीना निपातनम् ॥-॥ सासहि
 वाचलिचाचलिपापतीना निपातन कर्तव्यम् । शृषा सहमान सासहि । वाचहि
 चाचलि पापति ॥ अपर आह ॥-॥ सहिवहिलिचलिपतिभ्यो यन्तेभ्य विरिनी
 वक्ष्य्या ॥ ॥ एतान्येवोदाहरणानि ॥ [आटगमहन] ॥

भिय कृष्णानो ॥ ३।२।१७४ ॥

॥-॥ भिरं कृष्णपि ॥-॥ भिय कृष्णपि वक्ष्य । भीरक ॥

अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ ३।२।१७५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न द्विष्वान्येभ्योपि दृश्यत इत्येव सिद्धम् १ ॥-॥
 द्विविधिरनुपपदार्थ ॥-॥ अनुपपदार्थोऽयमारम्भ । पचे -पक् । भिदे -भिर् ।
 छिदे -छिर् ॥ अथ योऽत्र सोपपदन्तस्य ग्रहण किमर्थं, न तेनैव सिद्धम् १ ॥
 न सिध्यति । इह के चिदा ङेरिति सूत्र पठन्ति, केचिप्याक् ङेरिति,
 तत्र य आ ङेरिति पठन्ति तै द्विष्वप्याक्षिप्तो भवति । तत्र तच्छीलादिष्वर्थेषु

प्र]न्तपर इत्युकारस्य तपरत्वाद्दृशारग्रहण न स्यात् । ककारगुणनिषेधार्थाच्च विक्रिने -
 कित्वाद्दृशरनिर्देशाऽवगतान् । सामर्हाति । पापतीति निपातनादङि नीगभाव, चिधा तु
 भाष्यकारवचनप्रमथ्यात् । तेनाप्युक्त-तान्येवोदाहरणानीति । अथ लिङ्गद्वय
 विक्रिनो परस्मैपदमज्ञा कस्माच्च भवति १ तथा सामनेपदिभ्यो देह्वादिभ्यो न प्राप्नु-
 त । नैप दोष । त्रदेशानां परस्मैपदसज्ञा न तु लकारस्य । भाववर्नकर्तृषु तर्हि
 लिङ्गविक्रिनो प्राप्नुत । एषोऽप्यदोष । उपलभ्यो कार्यातिदेशात्, उपनिष 'कर्तरे
 कृ'दित्यनेनास्यैववाक्यत्वात्कर्तरे तथोर्भवति । वर्तमानाधिकाराच्च वर्तमान इति ।
 भुतकालनापि विशेषज्ञाऽनिदिश्यते । स्वहृषाऽसाधेन च कार्याप्यनिदिश्यन्त इति
 कमुच्यनचावपि विक्रिनोर्न भवत । [आटगमहन] ॥

अन्येभ्योऽपि । द्विविधिरिति । 'किप्'चे'त्यत्र मुप्युपगोपीति च वर्तन
 इति भाव । अपेति । पूर्वसूत्रे प्रावस्तुशब्द इत्यर्थ । आ ङेरिति । अभिविधा

उ] आटगम । ककारगुणनिषेधार्थादिति । 'कृ'घाता विक्रिनोर्गुणनिषेधाऽनिय
 धयो फे विरोधाऽभाव । 'आरि'रिति रूपमेव गुणे, तन्निषेधेऽपि 'न आदे'रिति
 दीर्घे यणि च तदेवति भाव । ककारनिर्देशेति । दीर्घग्रहणेत्यर्थ । 'जगुरि'रि-
 त्यादी कित्वाद्गुणाऽभावे ओङ्कारपूर्वत्वाऽभावेऽपि छान्दमन्वादुन्वम् । भाष्यकारवच-
 नेति । यसादियदुमहचरितस्यैव पतेस्तत्र ग्रहणमिलन्यविवरणस्य तदभाव ।
 यदा प्रसिद्धस्य पतेर्ग्रहणं, न दीकादिकस्य, तस्य चेद रूपम् ॥ [आटगम] ।

अन्येभ्योऽपि । प्रावस्तु इति । दिद्युतोऽप्युपलपणम् । तत्र कृते इति ।

१ 'तान्य' । २ इद प्रयो लुप्तम् । ३ 'विद्युता' ।

किञ्चिन्वा म्यान् ॥ नैनदन्नि प्रयोजनम् । य ष्टवासावविशेषविहित म
 तच्छ्रीलादिषु भविष्यत्यन्यत्र च ॥ न सिष्यति । अथ तच्छ्रीलादिष्वर्थेषु
 नृन्विधीयते न विशेषविहितं सामान्यविहितं विष घाथेत ॥ वामरूपेण
 विद्यपि भविष्यति ॥ न विच्यति । इदानीमेव युक्त-‘तच्छ्रीलादिष्वधपु
 चासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति, किञ्चापि तृजादि ॥ ॥ वचि
 प्रच्छघायतस्तुष्टप्रुथ्रीणा दीर्घश्च ॥ ॥ वचिप्रच्छघायतस्तुष्टप्रुथ्रीणा दीर्घ
 त्व च वक्तव्यम् , किञ्च। वचि वाक् । वचि ॥ प्रच्छि शब्दमाट् [प्रच्छि] ॥
 आयतस्तु-आयतस्तु । आयतस्तु ॥ कट्प्रु-कट्प्रु । [कट्प्रु] ॥ जुजू ।
 [जु] ॥ धि-धी. ॥ अपर आह-॥*॥ वचिप्रच्छघोरसम्प्रसारणं चेति वक्त-
 व्यम् ॥*॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ॥ न वक्तव्यम् । दीर्घवचनसामर्थ्यात्सम्प्रसा-
 रण न भविष्यति ॥ इदमिह सम्प्रसारणं, दीर्घत्व क्रियता सम्प्रसारणमिति
 निम्न कर्तव्यम् ॥ परत्वात्सम्प्रसारणम् ॥ अन्तरङ्ग दीर्घत्वम् ॥ काऽन्त
 रङ्गता ? ॥ प्रत्ययौत्तिसन्धियोगेन दीर्घं प्रमुच्यते, उत्पन्ने प्रत्यये सम्प्रसार
 णम् । तत्राऽन्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृते सम्प्रसारणम् । प्रसारणपरपूर्वत्वे कृते
 कार्यकृतवात्पुनर्दीर्घं न स्यात् । ‘तस्मात्सुषूच्यते-‘दीर्घं वचनसामर्थ्यात्सं
 प्रसारण न भवतीति ॥*॥ शुनिगमिजुहोतीना इ च ॥*॥ युतिगमिजुहोतीना इ
 चेति वक्तव्यम् । युति-दिद्युत् । युति ॥ गमि-जगन् । गमि ॥ जुहोति-जुहोते दीर्घश्च ।
 जुहु ॥*॥ इणानेर्ह्रस्वश्च द्वे च किञ्च ॥ इणानेर्ह्रस्वश्च द्वे च किञ्चेति वक्तव्यम् ।

प्र] आहार । दीर्घवचनसामर्थ्यादिति दीर्घश्च याऽपरिभाष्योपस्थानात् वचिप्रच्छघोर-
 चोदीर्घत्वेन भाव्य, सत्र कृते सम्प्रसारणे पूर्वकादेशे च दीर्घविधानमनर्थकं स्यादिति
 भाव । न स्यादिति । गभाषने लिट् । पूर्वमेव प्रस्तत्रान् पुनर्दीर्घा न प्रवर्तन
 इत्यर्थ । दिद्युदिति । ‘शुनिस्त्रायो’रित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । जगदिति । ‘गम
 क’विति मलोप । जुहूरिति । दीने समुचीयमाने दीर्घश्च याऽपरिभाष्योपस्थाना

उ] प्रत्ययसन्धियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वादीर्घत्वे कृत इत्यर्थ । ननु दीर्घत्व न स्यादित्य-
 युक्तम्, अस्यानुवादत्वेन विधिलिङोऽसम्भवादत्वाद्वाह-सम्भावने इति। दीर्घत्व सम्भ-
 वेदिति नेत्यर्थ । यद्यपि दीर्घवचनसामर्थ्यात् इत्ये लक्षणस्येति न्यायवाचने पुनर्दीर्घं
 प्रवृत्तिरेव वक्तुं युक्ता, तथापीत्याऽनुरोधात्सम्प्रसारणाऽभावा एव भाष्यकृतोक्त । भाष्ये
 कार्यकृतत्वादिति । विस्तारकृतत्वमेदन्तु नाऽत्र न्याये आश्रीयते, एतद्भाष्यप्रामा-
 ण्यात् । वचिप्रच्छघोरान् वार्तिरे मूत्रेणैव विधि निद्धे दीर्घत्वार्थमेव ग्रहणमिति
 शोचम् । चेन दीर्घसमुच्चये दिद्युदादेशे स्यात्, अमसुच्चये जुहुर्न मिद्धेदत्

१ ‘विष्वापि’ । २ ‘प्रसारण’ । ३ ‘सम्प्रसारणपूर्वत्वे’ । ३ इदं किञ्च ।

ददत् । जुहुञ्जुंहोतेर्द्धयतेवां । ददत्-दृणातेर्दीर्यतेवां । जू-उवरतेर्जीर्यतेवां ।
 ॥*॥ ध्यायते सम्प्रभारण च ॥*॥ ध्यायते सम्प्रसारणं च द्विष्व घत्तभ्य- ।
 धीर्ध्यायतेर्दधातेवां । [अन्येभ्योऽपि दृश्यते] ॥

विप्रसंभ्यो द्विसंज्ञायाम् ॥ ३।२।१८० ॥

॥*॥ दुप्रवरणे मितद्वादिभ्य उपसङ्ख्यान धातुविधितुक्प्रतिपेधार्थम् ॥*॥
 दुप्रकरणे मितद्वादिभ्य उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'धातु-
 विधितुक्प्रतिपेधार्थम्' । धातुविधेस्तुक्प्रतिपेधो यथा स्यात् । मितद्दुः मित-
 द्द्र मितद्रव । 'अचिभुधातुभ्रुवा'मित्युवडादेशो मा भूत् । इह च मितद्वा ।
 मितद्दे । 'मोद्धात्वो'रिति प्रतिपेधो मा भूत् । तुग्विधि-मितद्दु । 'ह्रस्वस्य
 पिति कृति तु'गिति तुच्चा भूदिति ॥ [विप्रसंभ्यो] ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ ३।२।१८८ ॥

॥*॥ शीलिनो रक्षित क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यपि ।
 रुष्टध रुधिनधोभावमिव्याहृत इत्यपि ॥
 हृष्टनृष्टौ तथाध्वान्तस्तथोभौ सयनोरुर्ता ।
 वष्ट भविष्यतीत्याहुरमृता पूर्ववत्सृता ॥*॥

प्र] दद्या च तदन्तविध्याश्रयणाजुहोनेरेवाऽजन्तत्वसमवाद्भवति । [अन्येभ्योऽपि]
 विप्रसंभ्यो द्विसं । किं प्रयोजनमिति । द्विषा सिद्धिं मन्यमानस्य प्रश्नः ॥
 मतिबुद्धि । कस्य मन्याश्रयेभ्य परस्य भूतविषयताऽपि वर्तमानविषयतया
 तद्वर्कण्डिन्यन्यायेन चाप्यते । ज्ञानमित्येतत् भूतेऽपि भवति । तेनेत्यधिस्ररात्तृती-
 यान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण्यन्यविधानात् । वर्तमाने हि 'कस्य च वर्तमान' इति पङ्क्तौ
 भवितव्यम् ॥ इति वैयाकृतने भाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये तृतीयमाहिरम् ॥

उ] आह-शीघ्रं इति । पुतिगमिभ्यामन्वये वैयाधिररण्यापत्तिभिया ताभ्याममम्यन्धो
 दीर्घस्येत्यर्थः । भाष्ये-दीर्यतेर्वेति । एतद्भाष्यप्रमाण्यादेव 'द'धातुर्दिवादानपि
 बोध्यः । जीर्यतेर्वेति । अत्र पक्षे उत्वं चेन विधेयम् । दधातेर्वेति । 'धुमास्थे'-
 तीत्यम् । 'इन्वमवमारादा' विति वचनन्तु भगवता प्रत्याख्यास्यते । वस्तुनोऽस्मात्
 'द्विषेव ने'तीदमेकदेश्युक्तिरेति बोध्यमिति केचित् । वस्तुनो दशिसमुच्चयेमपूर्वनीत्व-
 म्भगवदभिमतम्पूर्वत्र पक्षेऽपूर्वात्ववदिति बोध्यम् ॥ [अन्येभ्योऽपि] ॥

मतिबुद्धि । प्रत्ययविधानादिति । तेन हि विधेयविषयेऽय न्यायो नाऽनुयाय-
 विषय इति ज्ञाप्यते । कालस्वनुशाद्य इति भावः । तेन 'पूजितो यः सुराऽमूर्'रि-
 त्यपि गिद्धम् । भाष्ये-शीलित इत्यादि । अनुक्तममुच्चयार्थेन चेनेनेवां सद्गह

१ 'तुग्भवतीनि' । २ 'चेनेनां' ।

न म्रियन्ते अमृता ॥ इति श्रीभगवत्सञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा-
भाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्त ।

उणादयो बहुलम् ॥ ३।३।१ ॥

बहुलप्रचन किमर्थम्? ॥*॥ बाहुल्यं प्रवृत्तेस्तनुष्टे ॥*॥ तन्वीभ्य प्रकृ-
तिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥*॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम्
॥*॥ प्रायेण एतदपि ते समुच्चिता, न सर्वं समुच्चिता ॥*॥ कार्यसशेष
विशेष तदुक्तम् ॥*॥ कार्याणि एतदपि सशेषाणि कृतानि, न सर्वाणि लक्षणेन
परिसमाप्तानि ॥ किं पुन कारण तन्वीभ्य प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न

प्र] उणादयो बहुलम् । बहुलप्रचनमिति । 'उणादय' इत्यत्र सूत्रमुणादीना
शास्त्रान्तरपठितानां साधुवाभ्यनुनातार्थमस्त्विति भावः । बाहुल्यमिति । 'प्रवृत्ते'-
रिति जातावेवचनम् । तनुशब्दोऽत्र हात्परिचये गुणमात्रवचन । प्रवृत्तेना
तानत्रं ह्यत्र बाहुल्यं बहुलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानमुक्तम् । तेनाऽपठिताभ्यो-
ऽपि प्रकृतिभ्य उणादयो भवन्ति । यथा ह्यपेक्ष्यच्छारेण भवति शङ्कुनेति । तथा
तेषामुणादीना प्रायेण समुच्चयनं कृतं न तु भास्येनेति बहुलप्रचनाश्वेद्विहा अपि
भवन्ति । तेनाऽनें ऋषिर्षु भवन्, ऋषिः ऋषिः इति । रशेषाणि च कार्या
णि उणादिषु विहितानि न तु नि शेषाणि । बहुलप्रचनारविहितान्यापि भवन्ति ।
तेन 'षड्' इत्यत्र सःशऽभावः । सःशस्य वा पत्य भवति । किं पुनरिति ।

उ] इति भावः । कटमन्वि-यतीति । यपियतीत्यत्र 'नष्ट' शब्द इत्यर्थः । पूर्वन्तु, -
शीलिनाद्युत्तान्तरद्वर्तमाने इत्यर्थः । तदाह-नम्रियन्ते इति ॥ [मन्त्रिबुद्धिपूर्वार्थे]
इति श्रीभाष्येनामरुणागेशभ-विरचिते भाष्यप्रदीपोद्घोत तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीये
पादे तृतीयमाह्निकम् । पादश्चाऽयं द्वितीयः समाप्तः ।

उणादयोः सास्त्रान्तरेति । व्याकरणान्तरेत्यर्थः । साधुचेति । वर्तमानशब्दे
तरकार्यमिति भावः । 'प्रवृत्ते'रित्यभ्य तन्वीभ्य इति व्याख्यानमननुगुणमत आह-
जाताविताननु 'तनु'शब्दस्य प्रवृत्तेरिति विशेषणतया कथं गमागोऽत्र आह-तनुशब्द
इति। तथा च गमशब्दात्तमाग इति भावः । तानवमिति । व्याकरणान्तरे तामाम-पत्र
दृष्टव्यर्थः । बाहुल्यमिति । 'बह्वर्थात् लक्ष्मी'त्यर्थस्य बहुशब्दाद्वाप्ये तुना सिद्ध
मिति बोध्यम् । बहुवोऽर्थात् प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो वृद्धेच्छः । बह्वर्थादानमिति ।
बह्वर्थप्रहृणस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तेनाऽपठिताभ्य इति । व्याकरणान्तरेऽ
पठिताभ्य इत्यर्थः । भाष्ये-उणादयो दृश्यन्ते इत्यादेर्व्याकरणान्तर इति शेषः ।
तदाह-ह्यपेरलजित्यादि । प्रायेण समुच्चयनमिति । व्याकरणान्तर इत्यर्थः ।

१ 'स्नेहवार्त्तिकम्' । २ 'यथाऽसौ' । ३ 'वाऽपत्र' ।

सर्वाभ्यो दृश्यन्ते । किं चकारण प्रायेण समुच्चिता न सत्र समुच्चिता ।
 किञ्च कारण कार्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परि-
 समाप्तानि ॥१॥ नैगमस्तिभव हि मुसाधु ॥२॥ नैगमाश्च स्फटिभेवा
 धाणादिका मुसाधव कथं स्युः ? ॥३॥ नाम च धातुनमाह निरुक्ते ॥ ॥
 नाम सखपि धातुजम् । एवमाहुर्नैरुक्ता ॥४॥ व्याकरणे शक्यस्य च तोकम्
 ॥५॥ वैयाकरणानां च शाकटायन आह—‘धातुज नामेति ॥ अथ यस्य विशेष-
 पदार्थो न समुच्चित कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥६॥ यत्तं विशेषपदार्थममुत्थं

प्र] यावत्प्रवृत्तयः यावन्तश्च प्रत्ययाः यावन्ति च कार्याणि तावन्त्येव भवन्त्विति
 प्रथमं । नैगमेति । निगमश्छन्दस्तत्र भव इत्यणुगयनादिभ्य इत्यण् । स्फटि-
 प्रसिद्धिः, तत्र भवा । सहाशब्दा इत्यर्थः । ते मुष्टु साधवो यथा स्युरित्येवमर्थमपरि-
 पूर्णत्वप्रवृत्त्यादीनामुच्यते । अपरिपूर्णानां हि पूर्णत्व बहुलप्रकरणेन कियत इति
 नैगमस्तिभवानां व्याकरणेऽस्मिन्व्युपादानादसदिग्ध साधुत्वमवगम्यत इत्यर्थः ।
 धर्म्यर्थोच्चार्य शब्दानां प्रवृत्त्यादिविभागेन व्युपादनमभ्युपगममित्याह—नामेति ।
 तोकमिति । अपत्यमित्यर्थः । यत्तेति । पदमर्थं प्रयोजनं यस्य व्युपादानेन

ठ] ननु स्वतन्त्राणामृषीणामेव न्यूनं शास्त्रकृतमिति पर्यनुयोगोऽयुक्तोऽत आह—ताव-
 न्त्येव भवन्त्विति प्रथमं इति । ननु ‘प्रवृत्तीनां निर्देशोऽत्रे’त्यादि तया केन मानेन
 शातमिति भाष्याशयार्थः । तदिति । नैगमस्तिभवमित्यर्थः । जाताद्येवचचन-
 मिति । ‘साधव’ इत्यनेन नाऽन्वयः । ते मुष्टिति पाठस्तु सम्भवेव । तस्य चाऽशेषेण
 सद्ब्रह्मोऽस्तस्य । तस्य साधुत्वस्य सर्वसम्मतम् । अतो शाकते ‘प्रवृत्तस्तनुदृष्टे’रि-
 त्यादीनि भाष्यार्थः । मुसाधव कथं स्युरिति भाष्यस्य ‘अतो बहुलक’मिति शेषः ।
 ते पाणिनिना बोधितमाधुवरा कथं स्युरित्यर्थः । पाणिनिना बोधितमाधुत्वमेव
 मुसाधुत्व, सम्प्रति प्रयोगार्हत्वात्, तदाह—अपरिपूर्णानामिति । सर्वाभ्यं प्रवृ-
 त्तिभ्यं गर्वप्रत्ययानां तत्तद्रूपेण विधानन्तु ब्रह्मणाऽपि दुरुपपादमिति भावः । ननु
 तेषामेव व्युपादनं वैवयारणे कृतमित्यारादुगाह भाष्ये—नाम चेत्यादि । तद्भा-
 च्ये—नाम सखपीति । ‘नाम धातुन’मित्येवमाहुर्नैरुक्ता इत्यशयार्थः । तदाह—
 अन्वयित्यादिना । पाणिनेस्तु तानि अव्युत्पन्नान्येवेति भावः । इदं ‘आयनेयीनी नि-
 सूत्रे भाष्ये सखम् । एवञ्च ‘कृतापे’त्याद्युगादिमूत्राणि शास्त्रायनस्येति सूचितम् ।
 ‘धातुज नामेति निरुक्ते आह निरुक्त्कार, शक्यपनश्च स्वकृते व्याकरणे आह
 धातुज नामेति भाष्येऽन्वयः । ‘पदार्थ’ इत्यत्र ‘अर्थ’ शब्दं प्रयोजनवाचीत्याह—
 अर्थं प्रयोजनमिति । विशेषपदाऽस्माविति । उक्तप्रवृत्तिप्रत्ययादेर्यत्र समुच्चितम्,

प्रत्ययन प्रकृतेश्च तद्व्यम् ॥ २ ॥ प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय उहितव्य । प्रत्यय च दृष्ट्वा प्रकृतिरुहितव्या ।

सज्ञामु धातुरुपाणि प्रत्ययाश्च तत परे ।

कार्याद्विद्यादेनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

भविष्यति गम्यादय ॥ ३।३।३ ॥

॥ २ ॥ भविष्यतीत्यनघनतन उपसङ्ख्यानम् ॥ २ ॥ भविष्यतीत्यनघनत उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । शो ग्राम गमी ॥ किं पुन वारण न सिध्यति ? ॥ लृटाऽय निदेश क्रियते लृटाऽनघनने लुटा पाभ्यते । तेन नट एव विषये एते प्रत्यया स्फुर्लुटो विषये न स्युः । ॥ ॥ इतरेतराश्रय च ॥ २ ॥ इतरेतराश्रय च भवति ॥ इतरेतराश्रयता ? ॥ भविष्यत्कालेनाऽय निदेश क्रियते, निदेशोत्तरकाला च भविष्यत्कालता । तदेतदितरेतराश्रय भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ २ ॥ उक्त वा ॥ ॥ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ एक तावदुक्त 'नवौऽपवादश्च निमित्ताभावादनघनने हि तयोर्विधान मिति । अपरमप्युक्तम्—'अव्ययनिदेशात्सिद्ध मिति। अव्ययवता शब्देन निदेश कर्तव्य । अवर्तमानेऽभूत् इति ॥ स तथा निदेश कर्तव्य ? ॥ न कर्तव्य ॥ अव्ययमेव भविष्यतिशब्दो नैष भवतेर्लृट् ॥ कथमव्ययसज्ञा ? ॥ 'विभक्तिस्वरप्रतिरूप काश्च निपाता भवन्तीति निपातसज्ञा, 'निपातोऽव्यय मित्यव्ययसज्ञा । अधापि भवतेर्लृट्, एवमप्यव्ययमेव ॥ कथम् ? ॥ न ज्येतीत्यव्ययमिति ॥ ६ पुनर्न ज्येति ? ॥ एतौ कालविशेषी भूतवर्तमानौ । स्वभावतो भविष्यत्येव

प्र] न पदार्थ प्रकृत्यादि विशेषात्सौ पदार्थस्तस्माद्यन समुभितविदिष्टप्रकृतिप्रत्ययो त्वादेनेन व्युपादितमित्यर्थ । प्रकृतिमिति। प्रसिद्धाम्—अन्यादिरामित्यर्थ ॥ प्रत्यय इति । किडादिक । प्रत्यय चेति । प्रत्ययत्वन प्रसिद्धमित्यर्थ । तेन ह्येतेषु चिनि प्रत्यय दृष्ट्वा शक्ति प्रकृतिरुहिते तेन सिद्ध 'शङ्कुल नि । न सर्वत्र ऊह कर्तव्य । किं ताह ? साधुत्वेनाभिमतसु सज्ञास्त्विति प्रदर्शयति—सज्ञास्त्विति ।

भविष्यति।अनघनन इति।भविष्यच्छब्दो भविष्यन्मात्रे वर्तने नतु तद्विशेषे ऽनघनने तस्य लुट्प्रियगत्वान्।ततश्च गम्यादयो भविष्यत्प्रकारे भविष्य छद्मार्थेऽन्वा उ] विशिष्टाया उच्चाया प्रकृतेरुक्तप्रत्ययोत्पादनेन न व्युपादितमित्यर्थ । 'सज्ञामु धातुरुपाणीत्यवतारयति—न सर्वत्रेत्यादि । सज्ञामु—प्रसिद्धसज्ञाशब्देणु ॥

भविष्यति। विशेष इति । सत्यापि वास्तवे विशेषे तस्याऽविवाशिनत्वात्सामान्य

१ इदं चिह्न । २ 'दनुबन्ध' । ३ 'नया' ।

४ 'नवैषा' । ५ 'भविष्यत्यर्थे' । ६ 'किन्तु' ।

वर्तते ॥ यदि तर्हि न व्येतीत्यव्ययमिति ॥*॥ न वा तद्विधानस्यान्यत्रामावात् ॥*॥ न वा भविष्यदधिकारेणाऽर्थ ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तद्विधानस्यान्यत्राऽ-
भावात्' । येऽपि ह्येते ईत उत्तर प्रत्ययाः शिष्यन्ते पतेऽप्येती कालविशेषो
न विपन्ति भूतवर्तमानौ, स्वभावतो भविष्यत्येव वर्तन्ते ॥ अत उत्तरं
पठति ॥-॥ भविष्यदधिकारस्य प्रयोजन दावत्पचति पुरापचतीत्यनपशब्दत्वाय ॥*॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ३।३।४ ॥

॥*॥ यावत्पुरादिषु लङ्घितुं पूर्वविप्रतिषेधम् ॥*॥ यावत्पुरादिषु
लङ्घिर्भवति लुट् पूर्वविप्रतिषेधेन । यावत्पुरानिपातयोर्लङ्घतीत्यस्यावकाश-
यावद्भुक्ते पुराभुक्ते । लुटोऽनकाश-ध कर्ता श्वोऽप्येती । इहोभयं प्राप्नोति
यावत् श्वो भुक्ते । पुरा श्वो भुक्ते । लङ्घवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्व-

प्र] स्यात्प्रमाणा अनद्यतने न सिध्यन्तीति धार्तिरारभ । इतरेतराश्रयं चेति । एतद्भूते
इत्यत्र व्याख्यान, तत्र एवावधारणोप्यम् । न वेति । विशेषे यन्गामान्यमास्ति तदा-
श्रयेण गम्यादय प्रयुज्यन्ते इत्यर्थ । विशेषविशया चाऽपवादविप्रतिषेधाङ्गेन
भवति- 'श्वो गन्ता ग्राम'मिति । वामरूपद्विवचनाऽपि भवति । तेन गमिष्यति भवि-
ष्यतीत्यादय प्रयोग उपपद्यन्ते । यावत्पचतीति । सति भविष्यदधिकारे भविष्य-
त्येव यावत्पुराशब्दयोगे लट् साधुव भवति, भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य
वाधनान्, अस्ति भविष्यदधिकारे भूतेऽपि साधुत्व लट् स्यात् । शब्दोपात्तकाल-
विशेषविधानाऽभावे वर्तमानकालस्य बाधो न स्यात् । [भविष्यति गम्यादय] ॥

उ] स्यैव विवशामाश्रय तदाश्रयो णिनि । अनद्यतनात्यन्तु विशेष पश्चात् 'श्व'-
शब्दमहिम्ना गम्यत इति भाव । विशेषविशयामिति । प्रथमत एव विशेष-
विधानान्मिन्वर्थ । अपवादेति । लुटो हि द्वावपरादौ णिनिऽङ्गु । नन्वेवं 'श्वो ग-
मिष्यती'त्यादिप्रयोगाऽनापत्तिर्गामिना बाधादन आह-वाऽपररूपेति । गामान्यविश-
यायामिति भाव । भाष्ये-पुरा पचतीत्यनपशब्दत्वायेति । भविष्यत्येवाऽनप-
शब्दत्वं यथा स्याद्भूते तु नेत्येवार्थमिन्वर्थस्तदाह-सतीति । भविष्यद्भूतयोरसाधुव
प्राप्तौ भविष्यत्येवाऽनेन साधुव त्रिवने न तु भूते । वर्तमानकाले साधुत्वाऽ-
भावे तु न मानम्, भाष्यादत्यभान्, कालस्याऽनुपपत्तया तत्कराङ्गिडन्यन्यात्राऽप्राप्तेऽ
'भविष्यत्कालेन वर्तमानकालस्य बाधना'दिनि कैयटधिन्य । भूतेऽपीति । भवि-
ष्यत्पदाऽभावं 'याव'दिनि सूत्रे यत्र विहितो लट् ततोऽन्यत्रापि यथा स्यादित्यर्थ
स्यात्, एवम भूतेऽपि साधुत्वं स्यादिति भाव । दूषणान्तरमाह-शब्दोपात्तेति ।
अनुपपत्तिरने 'तव रङ्गिडन्य'न्यायाऽभावादिदधिन्यम् । [भविष्यति गम्यादय] ।

१ इति धर्मिष । २ 'नचोनेऽ उत्तर' । ३ 'श्वो भोष' । ४ 'नवेति' ।

विप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । 'अनघतने तु डित्यत्र 'यावत्पुरानिपा
तयो लं डित्येतदनुवर्तिष्यते ॥ [यावत्पुरा] ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ॥३।३।७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैव, तत्र 'किञ्चुत्ते लिप्सा
या मिन्येव सिद्धम् ? ॥ [२ ॥ अकिञ्चुत्तार्थः ॥] ॥ अकिञ्चुत्तार्थोऽयमारम्भः । यो
भवतामोदनं ददाति स स्वर्गं लोकं गच्छति । यो भवतामोदनं दास्यति स
स्वर्गं लोकं गमिष्यति ॥ [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ॥

तुमुन्णुलो क्रियाया क्रियार्थायाम् ॥ ३।३।१० ॥

किमर्थं क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया ष्वुलिर्धीयते नाऽविशेषेण विहितो
ष्वुल्म क्रियायामुपपदे क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यति ॥ ष्वुलि सकर्मक
ग्रहणं चोदितम्, अरुभंकार्योऽयमारम्भः । 'आसक्तो घञति, शायको घञ
सीति ॥ प्रत्याख्यातं तत् 'न वा धातुमात्रादर्शनोऽण्बुल' इति ॥ एव तर्हि—
तृत्तादिषु घर्तमानकालोपादानं चोदितम् अवर्तमानकालार्थोऽयमारम्भः ॥
तदपि प्रत्याख्यातं 'न वा कालमात्रे दर्शनादभ्येया मिति ॥ इदं तर्हि प्रयो
जनम्, 'अङ्गेनोर्भविष्यद्वाधमण्ययो रित्यत्र षष्ठा प्रतिषेध उक्तं न यथा
प्र] लिप्स्यमानः । अकिञ्चुत्तार्थः इति । पूर्वत्र तु किञ्चुत्तग्रहणं लिप्स्यमानमिद्धि
रहिताया लिप्तानानकिञ्चुत्ते लानिर्गत्यर्थम् । [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ।

तुमुन् । अङ्गेनारिति । सति भविष्यन्वादे ष्वुलिर्धी तदनुवादेन षष्ठीनिषेधो
विधातु शक्यते नान्यथेति भावः । लिप्स्यन्तेऽस्येति । यावत्पुराब्दो भविष्यति वर्तते
यस्मात्तं तं यावत्प्रियन्ति न तु ते यावत्तन्वन्तः । तत्र भविष्यदधिकारविधानाऽभावा
त्] यावत्पुरा । यावत्पुरादिष्विति भावे — आदिना इत् आरभ्य तुमुन्सूत्र
पर्यन्तमूत्रसंज्ञं सङ्ग्रहः । लङ्ङित्येतदनुवर्तिष्यते इति । इत्यादिमूत्रसन्दभा
परम्भणमिदम् ॥ [यावत्पुरानिपातयोर्लट्] ।

लिप्स्यमानः । भाष्ये—न लिप्स्यमानसिद्धिरपि लिप्सैवेति । लिप्सा
व्याप्येति । एवञ्च लिप्तानान्तराऽपि गम्यमानत्वमस्त्वैवेत्याशयः । सिद्धिरहि
तायामिति । 'भवानघं ब्रह्मगनामत्रयिष्यती'त्यादी । सिद्धिविषयोऽहरणन्तु
'यो भक्तं ददाति स स्वर्गं गच्छती'त्यादी ॥ [लिप्स्यमानसिद्धौ च] ॥

तुमुन्णुलौ । भाष्ये—इत्यत्र षष्ठा इति । एतत् सूत्रे, 'अस्य भवि
ष्यतीत्यवर्तमानवर्तितिके येत्यर्थः । ननु सामान्येषु चोदाय निषेधोऽस्त्वन आह—

१ इदं तु न स्यात् । २ 'स्वर्गलोकः' ।

३ 'चोपपदे' । ४ 'मात्रदर्शनान्' ।

स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं-य एवासावैविशेषेण विहितः स यदा भविष्यति भविष्यति तदाऽस्य प्रतिषेधो भविष्यति ॥ एवं तर्हि भविष्यदधिकारविहितस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति भावः, - 'अहं ! यजतां लप्स्यन्तेऽस्य याजकाः । य एनं याजयिष्यन्ती'ति ॥ नैव भविष्यत्कालः ॥ कस्तर्हि ? ॥ भूतकालः ॥ कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ॥ 'धातुसंबन्धे प्रत्यया' इति ॥ यस्तर्हि न धातुसंबन्धे 'इमेऽस्य याजका' 'इमेऽस्य लावका' इति ॥ एषोऽपि भूतकालः ॥ कथं तर्हि भविष्यत्कालता गम्यते ? ॥ संबन्धात् । स च तावत्तैरयाजितो भवति, तस्य च तावत्संज्ञा अलूता भवन्ति । उच्यते च ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्, अगं क्रियाधामुपपदे क्रियाधायां तुमुन्विधीयते स विरोधविहितः सामान्यविहित एवुल बाधेत ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । भावे तुमुन्विधीयते कर्त्तरि एवुल्, तत्र क प्रसन्नो यज्ञावे विहितस्तुमुन्कर्त्तरि विहितं एवुलं बाधेत ॥ लट् तर्हि बाधेत ॥ वासरूपेण एवुलपि भविष्यति ॥ अत उत्तरं पठति- ॥ २ ॥ 'एवुलः क्रियाधामुपपदस्य पुनर्विधानं तृजादिप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥ एवुलः क्रियाधामुपपदस्य पुनर्विधानं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ ज्ञापकार्थम् ॥

प्र.] दस्येति पृथी न प्रतिषिध्यते । अस्य याजका इति । एतद्व्याचष्टे-य पुनर्मिति । कस्तर्हि भूतकाल इति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यायाजशब्दस्य भूतकालनिषेधत्वमिति भावः । धातुसंबन्ध इति । याजकत्वस्यैव भविष्यत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । सम्बन्धादिति । भावियाजस्तादिकनारोप्य तथाऽभिधानादित्यर्थः । तृजादिप्रतिषेधार्थमिति । तेन कर्ता यजति विशिषो यजतात्यादि न प्रनुन्यत इत्यर्थः ॥

उ.] मतीति । तदनुवादेन विहितो हि तदर्थो भवतीत्यर्थः । भावे-य एवाऽस्माविति । भविष्यदधिकारात्प्रवृत्तिरनेव एवुलि भविष्यत्त्वमिति भावः । धातुसम्बन्ध इति । लप्स्यन्त इति धात्वर्थसम्बन्धोऽत्रेति भावः । न च 'धातुसम्बन्धे' इत्यनेनाऽपि वाच्येऽन्तरे प्रत्यया विधीयन्त इत्यास्यापि भविष्यत्त्वत्त्वन्मन्वेनेति वाच्यं, 'धातुसंबन्धे' इत्यादिना तन्प्रत्याख्यानप्रकारस्मारणेनाऽदोषात् । 'याजका' इत्यस्य तथा व्यवहरिष्यन्त्या इत्यर्थः । यदाह-याजकत्वमर्थवेति । तद्व्यवहारस्यैवेत्यर्थः । भावे-यस्तर्हीति । तत्र लक्षणार्था न प्रनागमिति तत्र शब्दार्थ एव भविष्यत्त्वमिति भावः ॥ तत्राऽपि 'प्रकरणार्थज्ञाने'त्युत्तरम् । सम्बन्धशब्देन प्रकरणमुच्यत इत्याह-स च तावदिति । भावियाजकास्तादिकनारोप्येति । तावदात्मिन्यर्थः । 'ओदनं भोजनं यजती'त्यादी च भविष्यत्त्वेनैव धात्वर्थप्रतीतिर्निषेधगिद्धिरिति भावः । कर्त्ता यजतीति । करिष्यामीति यजतीत्यर्थः ॥

१ 'विरोधविहित' । २ 'एव' । ३ इदं लुप्तं स्यात् । ४ 'ज्ञापकार्थम्' ।

किं शाप्यम् ? ॥ एतज्ज्ञापयत्वाचार्य - 'क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण
तृजादयो न भवन्तीति । ष्वुलपि तृजादि ॥ [तुमुन्षुलौ] ॥

भाववचनाश्च ॥ ३।३।११ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽविशेषेण भावे प्रत्यया ये विहितस्ते क्रियायामुपपदे
क्रियार्थायामन्यत्र च भविष्यन्ति ॥ [अत उत्तर पठन्ति] ॥ + ॥ भाववचनाना यथावि
हिताना प्रतिपदविध्यर्थम् ॥ * ॥ भाववचनानां [च] यथाविहितानां प्रतिपदविध्य
र्थोऽयमारम्भ । इदानीमेव लुक्त, 'क्रियार्थामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण
तृजादयो न भवन्तीति । भाववचनाश्चापि तृजादय ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
किं तर्हीति ॥ * ॥ यथाविहिता इति तु [वक्तव्यम्] ॥ * ॥ [यथाविहितै इति तु वक्त
व्यम्] ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ यार्थ्यं प्रकृतिभ्यो येन विशेषणं भावे प्रत्यया विहि-
तास्ताभ्य प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषणं क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया यथा स्युर्व्यति
करो मा भूदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ इह भावे प्रत्यया भवन्ती
तीर्यता सिद्धम् ॥ मोऽयमेव सिद्धे सति यद्वचनग्रहण करोति तस्यैत प्रयोजन वा
चका यथा स्यु' रिति । यदि च यार्थ्यं प्रकृतिभ्यो येन विशेषेण भावे प्रत्यया
विहितास्ताभ्य प्रकृतिभ्यस्तेन विशेषेण क्रियायामुपपदे क्रियार्थायाम् [अपि]
भवन्ति ततोऽर्था वाचका कृता स्यु । अथ हि प्रकृतिमात्रोऽत्र स्यु , प्रत्ययमात्र
या स्यादाऽर्था वाचका कृता स्यु ॥ [भाववचनाश्च] ॥

अणकर्मणि च ॥ ३।३।१२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते नाऽविशेषेण कर्मण्यणियण्विहित स् क्रियायामुपपदे
प्र] भावव । प्रतिपदविध्यर्थमिति । ज्ञापन निराहाना पुन प्रतिपद-साक्षा
द्विधानार्था योग इत्यर्थ । यथा विहिता इति । येन प्रकारेण विहिता यथा विहिता
इत्यसमस्त पदद्वयम् । अथ वा यथा विहित विधान येषां ते 'यथाविहिता' इति
बहुव्रीहि । अर्थ्ययीभावे तु 'यथाविहित' मिति स्यात् । वचनग्रहणमिति । वचन
ग्रहणेन लोकप्रसिद्धं वाचकत्वमवगम्यत इत्यगामज्ञस्य न भवति । [भाववचनाश्च] ।

उ] भाववचनाश्च । ज्ञापकेनेति । यत्र तु मुद्रार्था भावोऽसरवभूतो, घना
दिशाप्यस्तु सरवभूत इति 'तुमपयोगेन' इति सूत्रे भाष्यस्यटयोक्तत्वेन तेषां कथं
तुमा लृटा वा कथं, तथाऽप्यत्रान्तरविशेषाऽविवक्षया भाष्य बोध्यम् । एकदेशुक्ति
वेदम्भाष्यम् । यथा विहिता इति । सादृश्यद्योतकत्वात्साऽर्थ्ययीभाव । लोकप्रसि
द्धमिति । यथाविधान विहितानामेव तथा वाचकत्वमिति भाव ॥ [भाववच] ॥

- १ 'ये प्रयया' । २ इदं वचिन । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'इह यार्थ्यं' पा० ।
५ विशेषेण । ६ 'भवन्तीयता' । ७ 'धानुमात्रात्' । ८ मात्रादा स्यु' ।

क्रियाधायामन्यत्र च भविष्यति? ॥ १ ॥ अण पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥
 अण पुनर्वचन क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्?] ॥ 'अपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्' । अप
 वादविषयेऽनिवृत्तिर्यथा स्यात् । गोदायो व्रजति कम्बलदायो व्रजतांति ॥ किमु
 च्यते अपवादविषये अनिवृत्त्यर्थमिति, न पुनरत्सर्गविषये प्रतिपदविषयं
 स्यात् । इदानीमेव ह्युक्तं 'क्रियाधायामुपपदे क्रियाधायया वास्वरूपेण तृजादयो
 न भवन्तीति, अण्चापि तृजादि ? ॥ एष तदुभयमनेन क्रियते । अपवाद
 विषये चाऽनिवृत्तिरत्सर्गविषये च प्रतिपदविधि ॥ कथं पुनरेकेन यत्नोभय
 लभ्यम्? ॥ 'लभ्य'मि-याह ॥ कथम्? ॥ कर्मग्रहणसामर्थ्यात् ॥ कथं पुनन्तरेण कर्म
 ग्रहण कर्मण्यल्लभ्य ? ॥ वचनग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ।
 कित्तर्हीति ॥ [१ ॥ 'अपयोजेति तु ॥] * ॥ 'अपयोजेति तु र्थत्तव्यम्' इति चिद्वि-
 स्वात्कदा चिद्वि-याधायामुपपदे क्रियाधायामिति ॥ तत्तर्हि दन्यम् ॥ न घत्त-न्यम् ।
 चेन मनियोग करिष्यते- 'अष्टमोऽङ्कः च' ॥ किं चाऽन्यत् ? ॥ क्रियाधायोपपदे
 क्रियाधायामिति ॥ एवमपि प्रत्येकमुपपदसज्ञा न प्राप्नोति ॥ चेनैव मनियोग
 करिष्यते । प्रत्येकं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति प्रत्येकमुपपदसज्ञा भविष्यति ॥

प्र] अष्टमं । कथं पुनरिति । अपूर्वविधानाप्रतिप्रभवस्य व्यपवादुत्सर्गविषय
 एव णुल बाधित्वाऽऽप्यत्र, काण्डत्ववो व्रजतांति । तथा चाऽपवादविषये न स्यादिति
 प्रथमं । वचनग्रहणमपीति । ततश्च वचनग्रहणात्कर्मण्येवोपपदेऽपि निन्दे पुन
 कर्मग्रहण कर्ममात्रपरिग्रहार्थमित्यपवादविषयेऽप्यभिन्नो भवतीत्यर्थः । कदा चिदिति ।
 वचन तु भविष्यति काण्डेऽपवादग्रहणार्थं स्यादिति भावः । एवमपीति । ततश्च
 'काण्डत्ववो व्रजती'ति केवलस्य कर्मण उपपदमज्ञायाश्चानान्यसामान्यो न प्राप्नोतीति

उ] अष्टमोऽङ्कः च । प्रतिप्रभवस्य लाघवादिति । काण्डत्ववो वाऽऽसुरवेण
 णुल्य बाधित्वाऽऽप्यत्र प्राप्या तृजादयो वाऽऽमरूपेण न भवन्तीति निषेधनिवृत्ति
 मात्रेण प्रातिप्रभवत्, सिद्धाऽनुवादेन च तन्निषेधनिवृत्ति । अत एवाऽपूर्वविषये
 शया व्यपवम् । अपवादवादिविषये तु परत्वाण्युत्प्रेय स्यान्नवम् । न च परत्वा
 दण् कादीनामपि बाधक, अपूर्वविधिवापत्तेरिति भावः । ततश्चेति । अण्वचनो वा
 चको भवतीत्यर्थं कर्मण्युपपद एव तस्य वाचकत्वमिति भावः । कर्ममात्रेति ।
 एतद्य तन्मानस्यत्परन्वनाऽपवादस्मादिदविषयेऽपि प्रातिप्रभवविधिवन्मन्येने भावः ।
 ननु क्रियाधायोपपदे विधानाऽर्थमण्येवाऽस्तु 'कर्म'ग्रहणं व्यर्थं, केवलकर्मोपपदे
 मानान्यसूत्रेण 'कर्मण्य'णित्यनेनैव गिद्वरेत आह-वचनमिति । कर्मग्रहणमिति

१ इदं उप । २ 'अनिवृत्तिर्यथा स्यादिति' । ३ 'विधान' ।

४ 'भाष्यमित्यन्ये' । ५ 'यानुपपद' ।

लृट् शेषे च ॥ ३।३।१३ ॥

शेषप्रचन किमर्थम् ? ॥*॥ लृटि शेषप्रचन क्रियाया प्रतिपदनिध्वर्थम् ॥*॥
 लृटि शेषप्रचनं प्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'क्रियाया प्रतिपदविध्वर्थम्' ? ॥
 [क्रियाया] प्रतिपदविध्वर्थया स्यात् ॥*॥ अविशेषेण विधाने लृटोऽभाव प्रतिपि-
 द्दत्त्वात् ॥*॥ अविशेषेण हि विधाने सति लृटोऽभाव स्यात् । करिष्यामीति
 प्रजति । हरिष्यामीति प्रजतीति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रतिपिद्वत्त्वात्' ॥ इदानी-
 मेव ह्युक्तम्—'क्रियायामुपपदे क्रियार्थाया वासरूपेण तृजादयो न भवन्तीति ।
 लृट्वापि तृजादि' ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥ साधीयैस्तु खलु
 शेषग्रहणेन त्रियार्थोपपदात्त्वग्निर्भज्यते ॥ किं कारणम् ? 'अत्रियार्थोपपद-
 त्वात्' । शेष इत्युच्यते । शेषश्च क ? ॥ यदन्यत्क्रियाया त्रियार्थाया ॥ एव

प्र] भाव । प्रत्येक चेति । 'र्मणि' 'क्रियाया' मिति पृथक्सप्तमीनिर्देशात्प्रत्येकमुपपद-
 मत्वा भवति, निमित्तगद्वावादित्यर्थ । [अण्कर्मणि च] ।

लृट् शेषे च । शेषग्रहणमिति । 'त्रियाया त्रियार्थाया' मिति निवर्तिष्यन्
 गति भाव । लृटीति । अयं भाव—'लृ' टित्येतावत्युच्यमाने करिष्यतीत्यादावेव
 स्यात् 'करिष्यामीति मजती'त्यादौ णुन्ना वाधितन्त्रात् स्यात् । शेषग्रहणात् क्रियाया
 त्रियार्थायामित्यस्य सानेधिरनुमीयते इति तत्रापि लृट्तिष्यति, शेषे च विषये ।
 साधीयस्त्विति । विपर्ययमाधन प्रत्युत् शेषग्रहणमिति भाव । एव तर्हीति ।
 'च' साच्चरहितान्तेषु शेषग्रहणत्रियायामप्युपपदे लृट्तिष्यतीति चार्तिरभारस्याशय

उ] न्यर्थ । भविष्यति काले त्रियार्थोपपदेऽसत्यपि 'कम्बलदाय' इत्यादौ वादिशब्दाना
 र्थमेव स्यादिति भाव । भाष्ये—चेनैवेति । उपपदात्तयोरपि समुच्चय इति भाव ।
 युक्त्यन्तरमाह—प्रत्येकचेति । तद्याचष्टे—कर्मणीति ॥ [अण्कर्मणि च] ।

लृट् शेषे च । क्रियायामिति । तन्निवृत्त्यैवोभयत्र निदिधिरिति भाव । णुला
 वाधितत्वादिति । वाऽरूपन्याशाऽभावस्य सापनात् । 'वाऽसरूपन्यायेन लृ'-
 टिति हरदत्तस्तु चिन्त्य एव । शेषग्रहणादिति । तन्नामव्यायोगविभाग इति भाव ।
 मृत्पाठस्तु 'च' रहित इति तात्पर्यम् । अन्यथा 'शेषप्रचन क्रियार्थक्रियाया प्रति-
 पदविध्वर्थ' मिति भाष्याऽमग्नति । चरारसरचे हि तस्याऽयमर्थो, न 'शेष'ग्रहण-
 स्येति स्पष्टमेव । ननु तत्तामर्थ्यात्रियोरपदे नेत्येव वापना स्यादिति मत्वा शब्दे-
 साधीय इत्यादि । भाष्ये—निर्भज्यते । विभज्यत इत्यर्थ । अत्रियाऽर्थोपपद-
 त्वादिति । क्रियाऽर्थोपपदमिन्नोपपदार्थकत्वादित्यर्थ । स्वाशयग्रहणमिति—एव
 तर्हीति । 'च' घटित पाठ कर्त्तव्य इति भाव । वास्तिककारस्येति । तेन वास्तिक-

१ 'ग्रहणं' । २ इदं कश्चित् । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । चार्तिरमित्यन्ये । ४ 'कथं शेष' ।

तर्हि ॥*॥ लटि शेषवचन क्रियाया प्रतिपदविध्यर्थम् ॥*॥ लटि शेषवचनं क्रियते ॥ [कि प्रयोजनं ? ॥ 'क्रियाया प्रतिपदविध्यर्थम्'] । क्रियायां प्रतिपदविध्यर्थया स्यात् । 'लट्शेषे च' । करिष्यति हरिष्यतीति ॥ क 'च' ? ॥ क्रियायामुपपदे क्रियायांयामिति ॥ स तर्हि चकार कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । [कर्मम् ? ॥] । इह लट्त्ववतीर्तायता सिद्धम् । सोऽयमेवं सिद्धे सति यच्छेषग्रहण करोति तस्यैतत्प्रयोजनं योगाङ्गं यथोपजायेत । सति च योगाङ्गे योगविभाग करिष्यते । ['लट्'] । लट्त्ववति क्रियायामुपपदं क्रियायांयामिति । तत् 'शेषे' । शेषेचलट्त्ववतीति ।

लटः सद्वा ॥ ३३१४ ॥

॥*॥ सद्द्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे ॥*॥ [सद्द्विधिर्नित्यमप्रथमासमानाधिकरणे] । सद्द्विधिरप्रथमासमानाधिकरणे नित्यमिति यच्चयम् । पश्यन्त पश्य, पश्यमाणं पश्य ॥ क तर्हीदानीं विभाषा ? ॥ प्रथमासमानाधिकरणे । पश्यन्, पश्यति । पश्यमाणः, पश्यते ॥ [लट् सद्वा] ॥

अनद्यतने लुट् ॥ ३३१५ ॥

॥*॥ योगविभाग ॥*॥ [योगविभाग.] कर्तव्यः । 'अनद्यतने' । [अनद्यतने] लटः सत्संज्ञी भवतः । शोऽमीनाधास्यमानेन । श्व. सोमेन यक्ष्यमाणेन । ततो 'लुट्' । लुट् भवत्यनद्यतने । श्व. कर्ता । शोऽप्येता ॥ केन विहितस्यानद्यतने लटः सत्संज्ञायुच्येते ? ॥ एतदेव ज्ञापयति 'भवत्यनद्यतने लट्' इति यदयमनद्यतने लट् सत्संज्ञी शास्ति । एवं च कृत्वा सोऽप्यदोषो प्र.] इत्यर्थः । इदानीं योगविभागाभ्रयणेन चकारं प्रत्याख्यातुमाह-स तर्हीति ॥

लट् सद्वा । सद्द्विधिरिति । अप्रथमानासमानाधिकरणग्रहणमुत्तरक्षणं सूत्रोपात्तानामर्थानामिति मयोपनं लक्षणं हेतुश्च क्रियाया गृह्यते । [लटः सद्वा] ।

अनद्य । एव चेति । भविष्यच्छब्दस्याऽनद्यतनेपि वर्तनात्तन्त्रेण, एकशेषेण वा द्वयोर्भविष्यच्छब्दयोर्निर्देशादिति भावः । भविष्यन्त्यर्थ इति । 'भविष्यन्ता'-

उ.] कृत्वाऽयं 'च' शब्दपठितो न्याग इति सूचितम् । चकारं-कार्तिरुत्तुक्तम् ॥

लटः स । सूत्रोपात्तानामिति । इदं च घृत्वा दिव्यवहाराप्रयोगस्य चाऽवनयम् ॥

अनद्यतने लुट् । अनद्यतनेऽपीति । 'लट् शेषे' इति सूत्रेण केवलं भविष्यति, ज्ञापनेन अनद्यतने भविष्यतीत्यर्थः । तत्राऽन्यतरनिर्देशेऽन्यतरस्मिन्न स्यात् आह-तन्त्रेणेति । एकशेषेणेति । विभक्त्यन्तकशेषेणेत्यर्थः । एतच्च ज्ञापकं

१ 'प्रतिपदविध्यर्थं स्यात्' । २ 'इदं लुपं स्यात्' । ३ 'यथा विज्ञापयेत्' । 'विज्ञापयेत्' । ४ 'पश्यतीति' । ५ 'इदं भाष्यमिदं न्ये' । ६ च. क्वचित् ।

भवति यदुक्तं-‘भविष्यतीम्यनघतन उपसङ्ख्यान’मिति ॥*॥ परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे ॥*॥ [परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्यर्थे]। परिदेवने श्वस्तनीभविष्यन्त्या अर्थे इति वक्तव्यम् ॥ इयं नु कदा गन्ता येन पादौ निदधाति ॥ अथ नु कदाऽध्येता य एवमनभियुक्त इति ॥*॥ कालप्रकर्षात्तूपमानम् ॥*॥ कालप्रकर्षात्तूपमान भविष्यति । गन्तेऽप्येव गन्ताः । नेय गमिष्यति । अध्येतेवाऽप्यमध्येता । नाऽप्येवमध्येत्येते ॥ न ये तिङ्स्तोत्रोपमानमस्ति ॥ एव तर्ह्यनघतन इयानघतन इति । [अनघतने लुट्] ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥३३१२६॥

॥*॥ स्पृश उपतापे ॥*॥ स्पृश उपतापे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् कश्चलर्यसं इति । [पदरुज] ॥

रु स्थिरे ॥३३१२७॥

॥*॥ व्याधिर्मन्थबलेषु ॥*॥ व्याधिमन्थबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधि । विसारो मन्थ । बने-गालसार । रुदिरसार । [रु स्थिरे] ॥ प्र] शब्देन पूर्वाचारिण्यया लुट्त्वने। अनघतन इति। प्रयोगदर्शनप्रशास्य गौणेऽप्यनघतने प्रत्ययो भवति । [अनघतने लुट्] ।

पदरुज। स्पृश उपताप इति। उपतापो रोग । स्पर्शो नाम व्याधिविषय । अनार्थं पचायजभवति । स्वरे विशेष । [पदरुजविशस्पृशो] ॥

रुस्थिरे॥भिर वात्प्रन्तरस्य प्रापरोऽर्थ उच्यते।व्याधीति।अस्थिरार्थं वचनम्।

उ.] रादिपयलुट् एतेति निङ्निष्पयलुटोऽनघतनेऽसाधु बनेवेति केचित् । सामान्यत एव शास्त्रमित्यन्ये । भाष्ये-परिदेवनम्-भनुशोचनम् । श्वस्तनीनि लुट्-संज्ञा । भविष्यन्त्यर्थे-लुट्त्वे भविष्यत्त्वान्त्व इत्यर्थे । यैवमिति । विलम्बितम् । अनभियुक्तः-अभ्यागहीन । अनघतनविषयमेतत्प्रयोगद्वयम् ॥

पदरुज । स्पर्शो नामेयुराहरणम् । अन्यत्र-व्याप्यतिरिक्ते ॥ [पदरुज] ।

रु स्थिरे । कालान्तरस्य प्रापक इति । प्रसिद्धानि चर्ष, कालान्तरस्पर्शी-नि यावत् । अस्थिरार्थमिति । ‘विगारो मन्थ’ इत्यत्रैकदेशस्यस्य कालान्तराऽप्रत्याऽस्थिरत्वम् । वनं-दृष्टोऽसा । सारो वा-मि-प्रपि शरीरे दृष्टुषुऽसा-स्यैव मन्थस्यार्थेवाधुपपदम् । न्याय्यम्याऽपि दृष्ट्वैदेव तत्राऽपि सारशब्द-मिह । एवं भेदोऽस्ति । रादिरगाराशौ यैवदोषस्थिरत्वाऽभासित्यस्य । तस्मात् स्पृशस्यैव विषयपरिगणनमिदं, त्रिष्वैवस्थाऽस्थिरतास्य कैयटोक्तमिदं प्रतिद्वन्द्विनो

१ इह हां । २ ‘तु’ । ३ ‘कम्पस्य स्पर्श’ पा० । ४ इदं इति । ५ ‘साऽ’ । ६ ‘अन्यथा’ । ७ ‘दृशार्थ’ ।

भावे ॥ ३।३।१८ ॥

॥६॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः ॥ ३॥ भावे सर्वलिङ्गो निर्देशः कर्तव्यः । भूती भवने भावे इति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ सर्वलिङ्गे भावं एते प्रत्यया यथा स्युरिति ॥ किं पुन कारणं न सिध्यति ? ॥ पुंलिङ्गेनाथं निर्देशः क्रियते, एकवचनान्तेन च। तेन पुंलिङ्गे एव भावे एकवचने चते प्रत्ययाः स्युः स्त्रीनपुंसकत्रोद्विवचनबहुवचनयोश्च न स्यु ॥ ॥ ३॥ नाऽत्र निर्देशास्तीन्द्रम् ॥६॥ कथं पुनस्तेनैव च नाम निर्देशः क्रियते, तच्चाऽनन्तं स्यात्। तच्चारो च भवास्त-
द्वेषी च ॥ नान्तरीयसंवाद्पुंलिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनेन च । अवश्यं कया चिद्विभक्त्या केन चित्तं लिङ्गेन निर्देशः कर्तव्यः । तद्यथा, कश्चिद्विद्यार्थी शालिकलाप मनुष्य मपलालमाहरति, नान्तरीयकृत्वान् । स यावदादेयं ताव-

प्र] भावे । सर्वलिङ्ग इति । लिङ्गस्योपलक्षणार्थं वास्तवसङ्घट्ट इत्यपि बोद्धव्यम् । पुंलिङ्गेनेति । ततश्च शब्देन योऽर्थं प्रतिपाद्यते यत्रिदमङ्गुलायुक्तस्त्वस्त्वभिधाप्रकेन नाव्यभिचिन्त्रिया भाव इति सानानाधिररूपेण सयन्धस्याऽसंभवात् स्त्रियानवर्तरे वारके चिन्त्रयस्य स्यात् । भावे तु पुंलि । एवं 'नपुंसके भावे क' इत्यत्राऽ-
वर्तरे च वारके इत्यस्य निवृत्तत्वाल्लपुंसके वर्तरे क- स्यात् । भावे तु पुंलि । द्विवचनबहुवचनोश्च पासौ पाया इत्यादी प्रत्ययान स्युरित्यर्थः । नात्रेति । मत्स्य-
भूतोऽर्थो विना लिङ्गं सङ्घट्टा च न निर्देशु शक्यत इति तयो शब्देनोपादानात्सम्-
सन्धारमात्रमेव तु तदुपादाने प्रयोजनमित्यर्थः । नान्तरीयकृत्वादिति । अन्तर-
शब्दो गङ्गादिषु पठ्यते, स च विनाथं वर्तते। अन्तरे भवम् अन्तरीयः। तत्र नन्म-
मासे कृते ष्टोदरादिन्वाङ्माश्वकारवचनप्रामाण्यात् नलोपाऽभावः । तत्र स्वाथं

ट] निरूपयितुमशक्यत्वात्बोध्यन्ते ॥ [सृ स्थिरे] ।

भावे । ततश्च शब्देनेति । 'भाव' इति शब्देनेत्यर्थः । योऽर्थः—विदाऽ-
वस्य । नन्वेवं 'त्रिया कि' निति सूनाऽस्यातिरिक्त काट-स्त्रियां भाव इति ।
नन्वेवमपि 'नपुंसके भावे' इत्यमङ्गनं स्यात्, तत्राऽर्थान्तराऽनुसृत्यभाव इति आह-
ण्डमिति। कर्त्तरीनि । 'वर्तरे कृ' इत्यनेन लन्धे इत्यर्थः । चिद्विद्यार्थोर्नान्तरीय-
कत्वमुपपादयति—स्त्ववेति । प्रतिपादिकमात्र निर्दिष्टनामिति वदन्तमप्रचाह-
शब्देति । 'न केरय प्रवृत्ति'रिति निषेधादिति भावः । भाष्ये—कयाचिद्वि-
भक्तयेति । मङ्गलयेत्यर्थः । विनाऽर्थं इति । एवम गङ्गिना दत्त भवति तत्राऽन्त-
रीयमित्यर्थः । भाष्यकारवचनप्रामाण्यात्तेति । 'वा' शब्दो हेतोः, ततो हेतो
ष्टोदरादिन्मित्यर्थः । नलोपाऽभाव इति । निषेधाऽर्थकोऽननुसन्धको 'न'-

१ इदं वार्तिकं । भाष्यमित्यन्ते' । २ 'चिद्विद्यन' ।

दादाय तुपपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मासार्थं मास्यान्वशात्कलान्त-
कण्टकानाहरति नान्तरीयकृत्वात् । स यावदादेय तावदादाय शकलकण्टक-
न्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकृत्वात्सुल्लिङ्गेन निदेश प्रियते एक
पद्यो-त्तेन च । न ह्यत्र निदस्तन्त्रम् । कया चिद्विभक्त्या केन चिच्च
लिङ्गेन निदेश कर्त्तव्य । अथ वा कृत्वन्वय क्रियासामान्यवाचिन ,
क्रियाविशेषवाचिन एवादय । यथाऽत्र पचतेर्भवतिर्भवति न तद्भवते
पचतिर्भवति । यद्ये भवते पचतिर्भवति न तत्पचतेर्भवतिर्भवति ॥

म] इन्द्रप्रत्यय । तुपपलालानोति । तुपसहितानि पलालानीत्युत्तरपदयोपी समास ।
इन्द्र तु 'जातिरप्रणिना'मित्येववद्वाप्रगङ्ग । एव शकलकण्टकानीति बोद्धव्यम् ।
कण्टकशब्दधोभयलिङ्ग । एवमिहापीति । प्रयोगमन्वाव्याकरणम्भूते प्रयोगे च
सर्गलिङ्गहारे भावे प्रत्ययानां दर्शनादिह च त्रिराह्वयोरविनयेत्यर्थ । अथ वेति ।
पासादिषु क्रियाविशेषषु भिन्नत्रिराह्वयानुगतेषुपि भावशब्दवाच्य सामान्य-शास्त्र-
योग्येषु गोत्र-प्रियते, तर्चक पुस्तकानुगत चेति तदाश्रित्य प्रयया विधायन्त
इत्यर्थ । यथाप्रेति । भाव सामान्यमेव, पचादयो विशेषा एवेत्यर्थ । भूतिर्भवन
मित्यपि पासादिसर्गादिभेदाद्भावविशेष एव भावसामान्यानुगत इति द्रष्टव्य ।

उ] शब्दो नास्त्येवेति भाव । ननु कण्टकस्य पुम्त्वात्कण्टकानीत्यनुपपन्नमत आह-
कण्टकशब्दधोति । अर्द्धर्चादित्यादिनि भाव । प्रयोगमूलत्वादिति । अनुवाङ्
मन्वाव्यादिविशेषेति तदयम् । न ह्यप्रेति भाष्यस्य-अत्राऽनुगादे इत्यर्थ ॥ त्रिषिद्ध
धिरं वक्तुं विवशायामपि न दोष इत्याह-अथ वेति । भावे कस्योर्दृष्टन्तार्थ
ग्रहण । घन्मभिव्याहारे साध्यवन भागमान भुवोऽर्थ इति तस्य सामान्य
वाचिरयम् । भिन्नलिङ्गेति । पात्र पक्षि पचनमित्येवमिति भाव । भिन्नलिङ्ग
मञ्ज्याऽनुगतेषु—तद्विशिष्टेषु । सामान्य-सत्त्वभाररूपसिद्धत्वाऽऽज्यम् । तच्चक
पुम्त्वाऽनुगतमेति । अनाप'पक्षिर्भाय' इत्याद्युपपत्तय । धर्मपरस्याऽपि धर्मवर्मिणो
रभेदात्तन्माणाऽधिररथ्यम् । तदाश्रित्येति । एवञ्च लिङ्गसहजयोर्विशायामपि न
दोष । न चैव 'पक्षि रित्यादीं पुस्तकान्त , तादृशविशेषगतसामान्यस्य भावशब्द-
वाच्यस्य सिद्धत्वरूपस्य पुम्त्वैरन्वयो सत्त्वेऽपि तदाश्रयविशेषस्य नानात्वेत्वा
त्पीवाद्युपपत्तिरिति भाव । सामान्यमिति । तद्वतगिद्धत्वात्प्यो धर्म इत्यर्थ ।
विशेषा इति । तदाश्रया च्यतय इत्यर्थ । ताद्य भावविहितस्यन्ययान्तवाच्या
धनेरलिङ्गा इति भाव । कर्त्रादिभेदादिति । स्व्यादिभेदादित्यापि बोध्यम् । क
चित्तु वैयटे तर्धत्र पाठ । सामान्याऽनुगत इति । सिद्धत्वरूपसामान्याऽनुगत

१'नान्तरीयकृत्वात्' इति वातिरिति गौडा । २'कण्टकाने' । ३'यथाऽत्र' ।

किं च पचतेर्भवतिर्भवति ? ॥ सामान्यम् ॥ किं च भवते पचतिर्भवति ? ॥
विशेष । तद्यथा, उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयं गत्वाह, 'उपाध्यायं
'भवानभिवादयता' मिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य
भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यं गत्वाह—'मातुलं भवानभिवादयता'मिति ।
स गत्वोपाध्यायमभिवादयते । एवमिहापि पचतेर्भवतां यत्तद्विदिश्यते ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ ३।३।१९ ॥

॥*॥ कारकग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ कारकग्रहणनादेशे स्वार्थविज्ञानात्

प्र] तद्यथेति । यथैवस्मिन्वस्तुनि मातुलवनुपाध्यायत्वं च भिन्नं बन्धाभ्रयं परस्परन-
वापेन व्यवस्थितं, तथा पात्रादिषु विशेषरूपताभावशब्दस्य वाच्यस्य सामान्यं । तदुक्तं
हरिणा—'आचार्यो मातुलश्चेति यथैवो व्यपदिश्यते । संबन्धिभेदादथात्मा म
विधि पक्तिभावयो' ॥ इति ॥ भवतां यदिति । भवतां घातौ वाच्यत्वेनावस्थितं
यत्सामान्यं पचादिधातुवाच्यविशेषममवेत्तं तद्यन्वयार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः । तत्र
पात्र इत्यादी प्रवृत्तिभाग साध्यरूपमर्थमाह । प्रत्ययभागस्तु मत्वरूपताम् । तदुक्तं
हरिणा—'आख्यातशब्दे भागान्यां साध्यसाधनवर्तिता । प्रकल्पिता यथा शास्त्रे
स घञादिष्वपि क्रम ॥ साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना । सख-
भावस्तु यस्तत्त्वाः स घञादिनिबन्धनः ॥' इति ॥ [भावे] ।

अकर्तरि । कारकग्रहणं किमर्थमिति । अकर्तरीति पशुशामपक्षे कर्तृसदृशस्य

उ.] इत्यर्थः । स विधिरिति । प्रसार इत्यर्थः । यथैवस्वैवाचार्यत्वं मातुलत्वं संबन्धि-
भेदात्, तथैवस्मिन्नेव पात्रादिषु साध्यत्वविशिष्टतत्त्विकान्तरूपविशेषरूपता,
भावशब्दवाच्यं सामान्यमेत्यर्थः । तच्च तत्र यथा निरूपकभेदाद्विज्ञम्, एवमप्रवृत्तेऽपि
वाच्यभेदात् कारकनिरूपिते साध्यत्वं, क्रियान्तरनिरूपितेन मिदन्वमिति बोध्यम् ।
वाच्यत्वेनेति । अनेकार्थत्वाद्धान्तां मिदन्त्वमपि घनन्तभूधानोरर्थ इति भावः ।
यत्सामान्यमिति । साध्यत्वविशिष्टतत्त्विकान्तरूपविशेषममवेत्तेऽपि यन्मिदन्वात्वं
सामान्यं पचाद्यर्थगतं घनन्तमवतिवाच्यं तन्प्रत्ययार्थत्वेन निर्दिश्यत इत्यर्थः ।
न च तस्यैवत्वात्पुन्याद्य 'चिकीर्षेत्यादी टाशादि न स्यादिति दान्त्यं, तन्व मारस्य
मिद्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्य विशेषणत्वेन लिङ्गाद्यनियामकत्वात् । विशेष-
णत्वेन भामनातेनाऽपि तेन स्वाध्यायस्य लिङ्गाद्ययोग्यताऽपनोयत इति न दोषः ।

मत्वरूपतामिति । एवममिदन्वसाध्यत्वरूपोभयपदविशिष्टो धात्वर्थः पारादि-
पदार्थ इति भावः । आख्यातशब्दे—पचतीत्यादी । भागान्यां—प्रवृत्तिप्रत्ययान्ताम् ।
साध्यसाधने—विधाकारके बोध्यत्वे इत्यर्थः ॥ [भावे] ॥

अकर्तरि च । विधिप्रतिषेधयोरिति । एकविधत्वे विख्यातऽऽपत्तेन्द्रादिनर-

॥१॥ धातुकप्रहणं क्रियते ॥ [किं कारणम्] ॥ 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्' ।
 अतिदिष्टार्थां प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्तीति । तद्यथा, 'गुह्यिञ्जिञ्ज सन्' 'पापा-
 दिभ्यः क'निति । एषमिमेऽपि प्रत्ययाः स्वार्थे स्युः । स्वार्थं मा भूयन्कारके
 यथा स्युरित्येवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । विहितः प्रत्यय-
 स्वार्थं 'भावे घ'जिति । तेनाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विशस्येत
 अकर्त्तरि सशायामेवे'ति ॥ अस्ति चेदानीं कश्चित्सन्निभूतो भावो यदर्थो विधि-
 स्यात् ॥ 'अस्ती'त्याह । आवाहः विवाह इति ॥ कैमर्थन्यासियमो भवति ॥
 विधेर्गं नास्तीति कृत्वा ॥ इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ अकर्त्तरि च
 कर्त्तारके संज्ञायाम् घञ्विधेय । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव
 विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं 'स्वार्थं मा भूय मिति ॥
 ननु शोक 'विहित प्रत्यय' स्वार्थं भावे घञिती'ति ॥ अन्य स भावो वाह्य
 प्रकृत्यर्थात् । अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्यात् ॥ क. पुनरेतयोर्भावयो-
 र्विशेषः ॥ उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ॥ ६ ॥ नञिव-
 प्र] शरत्कस्य प्रहणं विशास्ते । प्रगज्यप्रतिषेधेऽपि वाक्यभेदेन सशया घञभवति
 कर्त्तरि न भवतीति विधिप्रतिषेधकोविधानाद्भावे च पूर्वसूत्रेण विहितत्वान्तंज्ञायां
 घञ्भावेर्धमरन्धिनि धारणे एव सामर्थ्याद्विशस्यत इति प्रश्नः । स्वार्थं इति ।
 साध्यमानरूप स्वार्थं इत्यर्थः । विहित इति ।-भावभेदमनुच्यमान आह । आवाह
 इति । कृत्वाया आनयनमुच्यते । विवाहस्तु नयनम् । तत्राऽपूर्वं इति । अन्यथा
 भावे सशयामिन्वैक्येयं योगं कुर्यात् । योगोभागास्तु तिर्यच्यन्वमस्य योगेस्त्वैत्यर्थः ।
 अन्य इति । शरत्कभावनापक्ष इत्यर्थः । अनेनेति । साध्यमानरूपो धातुराद्य
 आभ्यन्तरः । उक्त इति । 'सार्धधातुके य'मित्यत्र भावभेदं प्रतिपादितः । उक्त-
 उ.] शरत्कविषयण विधेरिति भावः ननु भावविषयत्वमेव स्यादत्र आह-भावे चेति ।
 ननु स्वार्थेऽस्त्वैविधानमपि 'भावे' इत्येव सिद्धमत्र आह-साध्यमानेति । 'अकर्त्तरि' ति
 तु सामान्यप्रत्ययार्थोऽसदन्वार्थं स्यादिति भावः । भाव्ये-विहित इति । एवम
 सामर्थ्यान्वारक एव भविष्यतीति भावः । इतर आह-तेनेति । 'अकर्त्तरि संज्ञाया-
 मेवे'ति सामान्यतः 'कर्त्तरि कृ'दिति सूत्रप्राक्तकर्त्तरि न, किन्तु भावे, तत्र च
 संज्ञायामेवेत्यर्थः । संज्ञाभूत इति । सशयमप्य इत्यर्थः । भाव-भावप्रत्ययान्त
 इत्यर्थः । यदर्थो विधिरिति । निरनविधिरित्यर्थः । योगविभागापि विधिः । 'अ-
 कर्त्तरि प्रहणार्थेऽपि बोधम्, नियमपक्षे तस्याऽपि वैयर्थ्यादित्याहुः । उक्तो भाव-

१ इदं तु स्यात् । २ 'अनादेशे अनादिश्या' ३ 'मिदृषि' । ४ इदं कश्चित् ।
 ५ 'नियमो विधाने' । ६ 'सम्प्रभूतो' । ७ 'मभ्यन्तरे' । ८ 'रनयो' ।

युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तयो ह्यर्थगति ॥*॥ नन्युक्तमिवयुक्त चान्यस्मिस्त-
त्सदृशे कार्यं विज्ञायते । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा 'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते
ब्राह्मणसदृश पुरपमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति । एवमिहापि-
'अकर्त्तरी'ति कर्त्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्त्तरि कर्त्तृसदृशे कार्यं विज्ञायते ॥ किं
चान्यदकर्त्तृ कर्त्तृसदृशम् ॥ कारकम् ॥*॥ [उत्तरार्थं तु कारकग्रहणम्] ॥*॥ उत्त-
रार्थं तर्हि कारकग्रहण कर्त्तव्यम् । 'परिमाणाल्याया सर्वेभ्यः' कारके यथा स्या-
दिह मा भूत्, - 'एका तिलोच्छ्रित्ति' 'द्वे स्रैती' इति । 'घननुक्रमगमनञ्चि
पये, अयचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञान'मिति वक्ष्यति तत्र घन्त्य
भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । अत्राप्यकर्त्तरीत्येवानुवर्तित्यते ॥*॥
सज्ञाग्रहणार्थस्य च सर्वत्र घनो दर्शनात् ॥*॥ सज्ञाग्रहण चानर्थकम् ॥ किं
कारणम् ? ॥ 'सर्वत्र घनो दर्शनात्' । अमज्ञापामपि हि घन्टश्यते । को
भवता दापो दत्त । को भवता लाभो लब्ध इति ॥ यदि सज्ञाग्रहण न
क्रियतेऽतिप्रसङ्गो भवति । 'वृत्त कट' इत्यत्र 'कार कट' इति प्राप्नोति ॥
॥*॥ गतिप्रसङ्ग इति चेदभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम् ॥*॥ अतिप्रसङ्ग इति
चेतद्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अभिधानलक्षणत्वात्प्रत्ययस्य सिद्धम्' । अभिधान
लक्षणा वृत्तद्वितसमासा अनभिधानात्त भविष्यन्ति । [अक्षरान्तरे च] ॥

परिमाणाल्यायां सर्वेभ्यः ॥ ३।३।१० ॥

सर्वग्रहण विमर्धम् ? ॥ सर्वेभ्यो धातुभ्यो घन्त्यथा स्यादजपोरपि विषये ।
एवस्तण्डुलनिश्चय । द्वौ शूपेनिष्पावौ ॥*॥ सर्वग्रहणमनर्थम् परिमाणाल्या-
प्र]रार्थमिति । तेन 'परिमाणाल्यायां सर्वेभ्यः' इत्यनेन घन्कारके भवति न तु भव
इति एका तिलोच्छ्रित्तिर्द्वे स्रैती इत्यत्र भावे घनोऽप्रमज्ञादेतदर्थं 'घननुक्रमग'मि
त्यादि न वक्तव्य भवति । [अक्षरान्तरे च कारके] ॥

परिमाणा । अजपोरपीति । अन्यथा 'पुरस्तादपवाद' इति न्यायेनाऽचमेव

उ]भेदो भाष्ये इति, शङ्खित्तिरिचस्य च्छान्नस्य वास्यमित्येवं । भगवत एवेत्यन्ये ।
भाष्ये-नमिद्वयुक्तमिति । प्रमज्यप्रान्तदथापुंदासा न्याय्य इति भाव । घननु-
क्रमगमित्थार्थमिति । 'परिमाणाल्यायामि'त्यादि घन्विधनमनपौरैव बाधक न तु
स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थं हि तद्वार्त्तिकमिति भाव । ननु 'परिमाणाल्याया'मित्यत्र
'कारके' इत्यनुवृत्तावपि कर्मणि तिन वधित्वा घन्त्वा भूदित्यर्थं तदावद्वक्तृमिति
चेत्, परिमाणाल्यायां भाव एव किन् मन्वनेऽभिधानस्वामाव्यादिति न दोष ॥

परिमाणा । परिमाण-परिच्छेदति, तस्या आग्यान-कथन तत्रैत्यर्थ ।

१ 'इद भाष्यमित्यन्य' । २ इद एत । ३ 'श्रुती' । ४ इद वचिन्ना । ५ 'दनभि' । ६ 'वाय' ।

यामिति सिद्धत्वात् ॥ * ॥ सर्वप्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परिमाणा
न्यायामिति सिद्धत्वात्' । 'परिमाणाख्याया'मित्येव घञ्मिदोऽजरोरपि विषये,
नार्थं सर्वप्रहणेन ॥ अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ एक
पाक द्वौ पाकौ त्रय पाका इति ॥ पूर्वेषाम्प्येतत्सिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'सज्ञा
या'मिति पूर्वो योगो, नदेषा मज्ञा ॥ प्रत्याख्यायते सज्ञाप्रहणम् ॥ अथापि
क्रियते एवमपि न दोष । अजपावपि सज्ञायामेव । यथाजातीयक उत्सर्ग
स्तथाजातीयकेनाऽपवादेनापि भवितव्यम् ॥ * ॥ उत्तरार्थं तर्हि ॥ * ॥ [उत्त-
रार्थं तर्हि पक्तव्यम्] ॥ 'इहश्च' । नर्वेभ्योपि यथा स्यात् । ननु घायमिद् एक एव
घण्टरण्डात्प । सनपु साधनेषु यथा स्यात् । उपेत्याऽधीयते तस्मादुपा

प्र] धन्वाधेत नाऽपमिति भाव । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति । यन्प्यत्र निरभ्यो पूर्वो'
रिति घञ्मिदोऽपि तथापि गर्वापवादार्थं सर्वप्रहणोपादानादनेनैव भरिनुमर्हतीत्यु
पन्यास । सर्वप्रहणमिति । वाध्यमात्रापेक्षया समुदायपेक्षया वा पुरस्तादपवाद
न्यायो नास्तीति भाव । एक पाक इति । कर्मण्यपि घा भवतीति भाव ।
सर्वेष्विति । सर्वभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तेनायमर्थो गृह्यत इति भाव । तेना

उ] परिच्छिन्नतिथ प्रत्ययार्थस्येति भाव । सा चैवादिगर्दरदाहरणेषु स्पष्टं ।
पुनर्विधानादेवाऽजञ्चिपये भवतीत्यत आह—अन्यथेति । उपादानादनेनैवेति ।
'परिमाणाख्याया'मित्यनेनेवेत्यर्थ । निरभ्यो पूर्वो'रिति च न कार्यमिति भाव ।
निश्चयनिष्पावौ कर्मणि घञ्मिदौ । 'तण्डुल शब्देन 'शूर्प' शब्देन च तत्पुरुष ।
निधीयते स भावसाधनो वा । निश्चायो—राशि । अत्र राशेरन्वयेन परिच्छेद ।
निष्पूयते तुपाद्यपनयनन स निष्पावन्तण्डुलराशि । अत्रापि मुख्यया परिच्छेद ।
निश्चये 'ग्रहगद्वि'त्यप्राप्ति । वाध्यमात्राऽपेक्षायामिति । सामान्यचिन्तायामिदम् ।
वाध्यविशेषचिन्तायामपि प्रसंगविशेषमाह—ममुदायाऽपेक्षायार वेति ।

ननु 'भावे' इत्यनेनैव सिद्धमन आह—कर्मण्यपीति । परिमाणज्ञापनार्थं भाये
एकादिपदोपादानम् । भाये—अथाऽपीति । एवम पासादिशब्दानामतात्वात्क
त्तरे चैत्यनेन न सिद्धमित्यर्थ । एवमाऽगशार्थं 'परिमाणऽऽख्याया'मित्यस्य
चारितार्थादजपोर्विषये घञ्मिदं 'सर्व'प्रहणमावदयमिति भाव । समाधत्ते—अजपा
घपीति । एवम 'तण्डुलनिश्चय' इत्यादावप्यमज्ञात्वात्पोऽप्राप्ति 'परिमाणख्या
या'मित्येव घञ्मिद इति नार्थं सर्वप्रहणेनेत्यर्थ । अजपो सज्ञाविषयत्वे युक्ति-
माह—यथाजातीयक इति । अन्यथाऽसज्ञायां तयोधारितार्थ्येन अनरवात्त्वमेव न
स्यादिति भाव । घण्टो—मृतभार्य । ननु धातुविशेषण'लर्वेभ्य' इति पद्यम्यन्तात्
सर्वेष्विति कथं लभ्यतेऽत आह—सर्वेभ्य इति । तादर्थ्यं इति । नन्वपादानेऽकर्णारे

ध्यायः। अधीयते तस्मिन्नध्याय । 'अध्यायन्यायोपावसंहारा[धारावोपा]श्चेत्ये-
तत्तिपातनं न कर्तव्यं भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियते न्यास
एव ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि वक्तव्यम् । 'कर्मव्यतिहारे णच्छिन्ना'मिति सर्वेभ्यो
यथा स्यात् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतत्—'कर्मव्यतिहारे स्त्री-
ग्रहण व्यतिपाकार्थम् । पृथग्रहणं बाधकबाधनार्थं व्यावचोरीत्यादचर्च्यर्थम् ।
तत्र व्यतीक्षादिषु दोष, सिद्धं तु प्रकृते स्त्रीग्रहणे णग्रहणं णिग्रहण चे'ति ॥
उत्तरार्थमेव तर्हि । 'अभिविधी भावद्वयम्' । सर्वेभ्यो यथा स्यात् । साराविगम् ॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतत् "अभिविधी भावग्रहण नपुंसके
कादिनिवृत्त्यर्थम् । पृथग्रहण बाधकबाधनार्थं, न तु ल्युट्" इति ॥ इदं तर्हि
प्रयोजन, प्रकृत्याश्रयो योऽपवादस्तस्य बाधन यथा स्यादथाश्रयो योऽपवादस्तस्य
बाधनं मा भूदिति । एका तिलोच्छ्रुतिः । द्वे सूती इति ॥ 'घननुक्रमगमज-
व्विषये, अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञान'मिति चोदयिष्यति तत्र
वक्तव्य भवति । ॥ * ॥ घननुक्रमगमजव्विषये ॥ * ॥ घननुक्रमगमजव्विषय-
इति वक्तव्यम् । ॥ * ॥ अवचने हि स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादविज्ञानम् ॥ * ॥ अनु-
च्यमाने ह्येतस्मिन्स्त्रीप्रत्ययानामप्यपवादोऽयं विज्ञायेत । एका तिलोच्छ्रुतिः,
द्वे सूती इति ॥ * ॥ दारजारी कर्तारि णिउक् ॥ * ॥ दारजारी कर्तारि वक्तव्या ।

प्र. विवरणे षं कथिला घन् भवति । प्रकृत्याश्रय इति । 'सर्वेभ्य' इति पञ्चमी-
निर्देशादयनर्थो लभ्यत इति भावः । अथाश्रय इति । 'क्रिया'मित्यर्थं निर्दिश्य तिनो
विधानादर्थोश्रयत्तम् । एकेति । ननु कारवानुवृत्त्याऽत्र भावे घन् न भवति ।
नैतदस्ति । उभयाधिसरात् । दारजाराविति । णिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वा-
द्व्याश्रया वृद्धिर्न स्यादिति णिउक्कथिष्यते । तस्य हि अपरनिमित्तत्वात्, णिउक्-

उ] चं कारके इत्युक्ते मिद्धमन आह—तेनाऽधिकरणे[ई]ति । अराशनन्तु दृष्टान्ता
र्थमिति भावः । तदुदाहरणम्—अधीयते तस्मिन्नध्याय इति । स्थापनसाल इत्य-
र्थः । भौत्ये—णच्छिन्नयामिति सर्वेभ्य इति । 'व्यावचोरी'त्यादी युजादिविषये-
ऽपीत्यर्थः । भाष्ये—कर्मव्यतिहारे इत्यादि । 'तत्र णञ्विषयके सूत्रे 'स्त्री'ग्रहणं
'व्यतिपायो वर्तते' इत्यत्र णजभासाऽर्थम्, 'स्त्रिया त्तिञ्ज'त्यन. पृथग्रहणन्तु
व्यावचोरी'त्यादी 'प्राप्ते'ति युजादीना बाधनार्थं बाधनार्थम्, न च व्यतीक्षा-
दिषु 'शुशोष हल' इत्यन्त्याऽपि बाधनमत्र, 'स्त्रिया त्तिञ्ज'त्यन. विषये एव 'कर्मव्य-
तिहारे णच्', नतो 'णिच'इति न्यासेन सिद्धे'रिति तद्वान्वितम् । इत्युक्त्वं
इति । 'गारावि'मित्यादी भावग्रहणदिविषयेऽपीत्यर्थः । अभिविधाविति । 'राज-

१ 'ऽरिन्न' अस्मिन्नधीयते इत्य' । २ इच्छिन्न । ३ 'पृथक्' । ४ 'यती' 'श्रुती' ।

णिलुक् चत्तय । दारयन्तीति दारा । जारयन्तीति जारा ॥*॥ करण वा ॥*॥ करणे वा चत्तय । दीर्यन्ते तैर्दारा । दीर्यन्ति तैर्जारा । [परिमाण] ।

इटश्च ॥ ३३३२ ॥

॥*॥ इत्थम्यपादाने श्रियामुपमङ्गलान तदन्ताच्च वा दीप् ॥*॥ इटश्चेत्यपादाने श्रियामुपमङ्गलान कर्तव्य तदन्ताच्च वा दीप्चलव्य । उपेन्याऽधीयते तस्यो उपाध्यायी । उपाध्याया । ॥*॥ दृ वायुवर्णनिवृत्तु ॥*॥ 'दृ' इयेतस्माद्वायुवर्णनिवृत्तेषु घञ्चत्तय । शारा वायु । शारो वर्ण । 'गारिवाऽकृतनीशार प्रायेण शिशिरे कृरा । [इत्थ] ॥

समि मुणो ॥ ३३३३ ॥

॥ ॥ समि मुशावि यनर्वक वचन परिमाणारयायामिति सिद्धवान् ॥*॥

प्र] वधाति प्रविधाद्वा स्थानित्वाऽभावान्तराद् मिष्यति । करण वति । अश्वन्तारोव हणति तीर्थस्यो करण घे प्रात घञबो यत् इत्यर्थ । [अकर्मरि च] ॥

इटश्च । प्रकृत्याधर्म्यवाऽधो घञा यामन भाव्यम् न त्वर्याधर्म्यापि फिन इति मत्ता-इत्येति । दृ वाठिषति । रुदार विनि प्रात वचनम् । शार इति कर्मणि घञ । अकृतनीशारा इति । अकृतान्तराद् इत्यर्थ । [इटश्च] ॥

समि मुणो । परिमाणवाचिसुष्ठिशब्दाधारेण पूर्व प । अहृत्प्रतिनेत्र-

उ] गतिस्वभावाद्वा एतनु-भर्त्सा भाव प्रहण वाऽमन्प न्यायन पश्चित्तस्येति निरुत्तर्यम् । 'नपुमने भाव' इत्यनन्तरमेव वक्तव्य पृथग्प्रदशतु कस्य वा-प्रत्ययान्तरानामाप वाधनार्थम्पूर्वविप्रतिषेधनेति भाव । च वयुगा वायस्तु नपित इत्यन आह-न तु व्युट इतीत्यनर्त्सार्थ । उभयाधिकारादिति । परिमाणान्वाया भावऽप्येति भाव । अन्तरणयोभावे चित्त पूर्वमूनस्यमप्यस्तिरगात् । घञाअयेति । अन्तरणान्तु 'वर्नानुपूतम्वि'ति मित्त्वन 'नार शब्दे रन्वापत्तिरिति भाव । ननु 'वृत्तानिरेषि श्रयाग पदम अत एव तद्याजने 'वनीनू' इति गणमून पकारोशारणम् । एतत् तस्माऽमित्तेन तस्मात्तानि शिऽनान्प्रति सिद्ध नर इतीति चेत् मित्ते नर' इति स्वव्याज्तर्यत्वात् । दारयनर्यस्य पचायचा सिद्ध तेषामि 'धा'कारात्काराति स्वरन्वाहनाय इदम् । करण घ इति । 'पुरिगे महाया घ' इत्येतेन । इदमुप-गणं लुगाऽप ॥ [परिमाण] ।

इटश्च । ननु मूनेनैव सिद्धमत एतद्-प्रकृत्यति । मन्तीनवाचित्ये । तथा च मित्ते चित्ता कर्मार्थमिति भाव । कर्मगाति । हरदन्तु 'कर' इत्यन्त निमित्तान्नेने-दति निरुत्तम-आच्छादनम् । अहृत्प्रतिनेत्र ए । तदह-अकृतान्तराद् इति ॥

१ 'दारयन्तीति' । २ 'तन दारा' तन नारा । ३ 'अम्या' । ४ 'वधनार्थ' ।

समि मुष्टाविति घचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परिमाणारथायामिति सिद्धत्वात्' ॥ 'परिमाणारथायामित्येवाप्र घञ्सिद्धः ॥३॥ अपरिमाणार्थं तु ॥३॥ अपरिमाणार्थोऽयमारम्भ । महस्य सद्वाहः । मुष्टिकस्य सद्वाह इति ॥२॥ उद्गमनिग्रामौ च न्उन्दसि द्युगुचमननिपातनयो ॥३॥ उद्गमो निग्राम इतीमौ शब्दौ छन्दमि वक्तव्यौ, स्युगुचमननिपातन[योरर्थ]यो । उद्गमं च निग्रामं च ग्रह देवा अर्वावृधन् ॥ [समि मुष्टं] ॥

कर्मव्यतिहारे णञ्चित्रयाम् ॥ ४।३।४३ ॥

स्त्रीग्रहण विमर्धम् ? ॥२॥ कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहण व्यतिपाकार्थम् ॥२॥ कर्मव्यतिहारे स्त्रीग्रहण त्रिपते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] 'व्यतिपाकार्थम्' । इह मा भूत्, -व्यतिपाको वर्तते ॥

अथ विमर्धं पृथग्रहण ? ॥२॥ पृथग्रहणं बाधप्रदायनार्थम् ॥२॥ पृथग्रहण त्रिपते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] 'बाधकबाधनार्थं' । ये तस्य बाधकान्नडाधनार्थम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥२॥ व्यावचोरीव्यावचर्यम् ॥२॥ [व्यावचोरीव्यावचर्यार्थम्] । व्यावचोरी वर्तते । व्यावचर्या वर्तते ॥३॥ तत्र व्यतीक्षादिषु दोष ॥३॥ तत्र व्यतीक्षादिषु दोषो भवति । व्यतीक्षा वर्तते । व्यतीहा वर्तते ॥३॥ मिदं तु प्रवृत्ते स्त्रीग्रहणे णञ्ग्रहणं णिञ्ग्रहणं च ॥२॥ मिदमेतत् ॥

प्र]वाच्याश्रणेन तु परिहारः । [समि मुष्टे] ॥

कर्म । पृथग्रहणमिति । प्रकरणोत्कर्षान् किनो बाधकानानप्यनेन बाधनमिति भावः । व्यतीक्षादिष्विति । 'अप्रत्ययान्' 'शुरोध हल' इत्यरारस्यापि बाधप्रमज्ञादित्यर्थः । सिद्ध इति । यद्येव व्यावचुष्टिरिति सिद्धं शब्दोति ।

उ.] समि मुष्टे । अदुर्लभेति । दृढमुष्टिताऽनेनाऽन्वाख्यायने । मुष्टिकस्येति भाष्ये । 'मुष्टं दुशत' इत्यर्थे आरुर्पादिन्वाष्टल् । निपातनम्-अथ पाननम् ॥

कर्मव्य । भाष्ये-व्यतिपाकार्थमिति । पुष्टिद्वे भावे मा भूदित्यर्थमित्यर्थः । अस्मृत्कारके तु नाऽनभिधानादिति भावः । प्रकरणोत्कर्षादिति । क्रिया सिद्धेत्येवदपेक्षयेति भावः । बाधकानामिति । 'व्यावचोरी'त्यादौ 'प्यामे'ति युजादीनामित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्-किनोऽयनपवाद, अत्र एव पक्षे साम्प्रतिविधिना सोऽपि । अन्येषा तदपवादानान्तु पृथक् पाठेन पूर्वविप्रतिषेधरूपेण वा बाधक । अत्र एव व्यतीक्षणा अभिदि शङ्कित्वा भाष्ये, विप्रतिषेधनिषयं वाऽगमरूपाऽप्रवृत्ते । णिञ्ग्रहणञ्चेति । इदं 'व्यावचोरी'त्यादौ बाधकबाधनार्थम् । व्यावचुष्टिरिति । स्पष्टश्चाऽयमप्रयोगो वाऽग्ररूपसूत्रे । 'व्यावचुष्टि'ति च मापचाष्ये । सिद्धेति । स्यधिकारे वाऽग्ररूप-

१ 'विन्वेतद्वच' । २ 'निन्वेद सिद्ध'मिति मिदा ३ 'घोरार्थयो । ४ इति ५ 'पृथक्' ।

कथम् ? ॥ प्रकृत एव स्त्रीग्रहणस्य योग कर्तव्य । 'स्त्रिया क्तिन्' । तत 'कर्म
व्यतिहारे णच्' । ततो 'णिच्' ॥ [कर्मव्यतिहारे णच्] ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥३३१४४ ॥

भावग्रहण किमर्थम् ? ॥* ॥ अभिविधौ भावग्रहण नपुसके कादिनिवृत्त्य
र्थम् ॥ ॥ अभिविधौ भावग्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्] ॥ 'नपुसके कादि-
निवृत्त्यर्थम्' । नपुसकलिङ्गे भाव कादयो मा भूवन्निति ॥ अथ किमर्थं पृथ-
ग्रहण क्रियते ? ॥ ॥ पृथग्रहण बाधकबाधनार्थम् ॥* ॥ पृथग्रहण क्रियते ॥
[किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'बाधकबाधनार्थम्' । ये तस्य बाधनास्तद्बाधनार्थम् ।
॥* ॥ न तु ल्युट् ॥ ॥ ल्युटो बाधन नप्यते सङ्कटनमित्येव भवति ॥

परच् ॥ ३३१५६ ॥

॥* ॥ अञ्चिधौ भयस्योपमङ्गयानम् ॥ ॥ अञ्चिधौ भयस्योपमङ्गयान
कर्तव्यम् । भयम् ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'भयस्ये ति' ॥* ॥ भयौदीनामिति
प्र] व्यात्युः शी च न सिध्यति । नैप दोष । कृत्यल्युटो बहुल'मिति बहुलवचनादप्येष्ट
लभप्रयोजनान्त । [कर्मव्यतिहारे णच्] ॥

अभिविधौ । भावे कारक इति द्वयेऽपि प्रकृते शब्दशक्तिस्वामोऽप्यादाव
एतेनोभवेऽप्यतीति मलाह-भावग्रहणमिति । नपुसक इति । 'मध्येऽपवादा पूर्वा
न्विधीन् बाधन्त' इति इनुण् षामेव बाधेन न तु कादीन् । भावग्रहणात्त्वधिः क्रियाना
र्थात्तानपि बाधन् इति भाव । अथेति । नपुसके भाव' इत्यन्यन्तरमिदं वक्तव्य
मिति भाव । पृथग्रहणमिति । 'वासस्योऽस्त्रिया मिति वचनात्पक्षे कादयः स्युरिति

उ] विधेरभावात्प्राप्त्यामपरादविप्रतिषेधेन 'शुरोश्चेत्यप्रत्ययप्रसङ्गादिति भाव । एवञ्च
'वाऽसरूप'सूनस्यप्रयोगाऽनुगतरूपभाष्यविरोधात् । मिदन्वित्याद्यतस्मूनस्यवार्तिक
मेऽदेःसुक्तिरिति भाव । व्यावचोरीव्यतीने बहुलग्रहणान्गाध्ये इति तापर्यम् ।
उत्तरन्तु-स्त्रियामित्यकरणप्रयुक्तलापवाद्बहुलस्य तवाऽप्यावश्यकत्वाच्च वार्तिको
क्तमेव युक्तमिति ॥ [कर्मव्यतिहारे णच्] ।

अभिविधौ । द्वये अपि प्रकृते इति । प्रकरणे इत्यर्थः । 'द्वयोरपि प्रकृते'
इति पाठान्तरम् । भाव एवेति । णञ्वादेति भाव । मध्येऽपवादा इति । बाध्य
सामान्यचिन्तयेद् मिदमिति 'वाऽसरूप न्यायेन पक्षेप्राप्तयोरपि तयोर्बाधनार्थं भाव
ग्रहणमिति भाष्याऽभिप्रायवर्णनमुचितम् । वाऽसरूप इति । स्व्यधिकारे एव 'वाऽ-
सरूप'निषेध इति प्राक् प्रतिपादनादिति भाव । भाष्ये-ये तस्येति । स्व्य बाध
क्य रालर्था इत्यर्थ उचित । वचनोत्तरार्थे नाऽपरस्वारस्य, भावग्रहणस्यादविरो

१ इदं लुप्त । २ 'पृथकु' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ प्रयोजकात् । ५ द्वयोरपि' ।

वक्तव्यम् ॥२॥ इहापि यथा स्यात् भयं वर्पम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥३॥ नपुं-
सके ऋदिनिवृत्त्यर्थम् ॥४॥ नपुंसलिङ्गे भावे ऋद्यो मा भूवक्षिति ॥२॥ ऋपा-
दिभ्यश्च प्रतिषेध ॥५॥ कर्त्तादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । कर्त्तः अर्थः मन्त्र
[इति] । ॥६॥ जवगवौ छन्दसि ॥७॥ जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ । उगो-
रस्तु मे जव । अयं मे पञ्चोदनः सवः । [एरच्] ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमद्य ॥ ३।३।५८ ॥

किमर्थं निष्पूर्वाञ्चिनोतेरग्विधीयते नाऽचैव सिद्धं, न ह्यस्ति विदोषो
निष्पूर्वाञ्चिनोतेरपो वा, अचो वा, तदेव रूपं स एव [च] स्वरः ॥ न सिध्यति
'हस्तादाने चेरंस्तेये' इति घञ्प्राप्नोति तद्वाधनार्थम् । अत उत्तरं पठति ॥३॥
धग्विधौ निधिग्रहणमनर्थकं स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात् ॥४॥ अद्विधौ निधि-
ग्रहणमनर्थकम् ? ॥ किं कारणम् ॥ 'स्तेयस्य घञ्विधौ प्रतिषेधात्' । स्तेयस्य
घञ्विधौ प्रतिषेध उच्यते । निष्पूर्वाञ्चिनोतिः स्तेये घञेते ॥ [॥३॥ अस्ते-
यार्थन्तु ॥२॥] अस्तेयार्थं तर्हिद वक्तव्यं निष्पूर्वाञ्चिनोतेरस्तेयेऽन्यथा स्यात् ।
॥३॥ अस्तेयार्थमिति चेत्ताडनिष्टत्वात् ॥४॥ अस्तेयार्थमिति चेत्तत्राऽऽदि कारणम् ॥
'अनिष्टत्वात्' । नहि निष्पूर्वाञ्चिनोतेरस्तेयेऽभिध्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ घञेवेष्यते ॥
एवं तर्हि सिद्धे सति यच्चिष्पूर्वाञ्चिनोतेरप शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यत्तदन्त -

प्र.] प्रश्नोत्तरपेण वासल्लग्विधिर्वाच्य इत्यर्थः । [अभिविधौ भावे] ॥

एरच् । वर्पमिति । वर्पणमित्यपि भवति । 'वर्पणो वर्पणा'दिति भाष्यकार-
वचनात् । कलर इति । ष्यन्तेभ्योऽधि प्रतिषिद्धे घञेव भवति । 'एरजभ्रन्नाना'-
मिति तु वचनमनार्थम् । जवसवविति । अपि श्रुतेऽज्विधिः । स्तरे दिशेप ।

ग्रहवृ । एष स्वर इति । मभ्योदातरवं वृत्तरेण भवति । यशिरण्योरिति ।

उ.] यथा यत्राऽप्येव क्रणात्पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेति तापर्थम् । सङ्घटनमित्येवेति ।
सङ्घटनमिति भवत्येवेत्यन्वयः । अत एव 'पुंशोण'दिति सूत्रस्य 'साष्टिन'मिति
भाष्यप्रयोगः सहचक्षणे ॥ [अभिविधौ]

एरच् । भाष्यकारवचनादिति । ततो वाहुवान्युडपीनि भावः । स्वरे
इति । अपि आपुदाताम्, धान्यन्तोदानमित्यर्थः ॥ [एरच्] ।

ग्रहवृ । भाष्ये स एव [च] स्वर इति । 'भाऽयय'दिति सूत्रेणैव भावः । भाष्ये-
स्तेये वक्तव्ये इति । हस्तादानविषये इति भावः । किन्तर्हि घञेवेष्यते । हस्ताऽऽदान-
विषये इत्यर्थः । 'प्रश्नसूत्रे 'निधि'प्रत्ये स्तेयार्थं घञोऽप्रातेरचैव सिद्धम् ।

१ 'वन्त्यादिभ्यः प्रति' । २ इति कश्चित् । ३ 'वाऽस्त' । ४ 'वैर्षन्-
प्रातस्तदा' । ५ इदं छानं स्यात् । ६ 'यि यथा' ।

थाथघन्ताज्ञवित्राणामिति तन्निर्पूर्वाङ्घिनोतेर्न भवतीति ॥ किमेतस्य
ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ निश्चयं । एष स्वर सिद्धो भवति ॥ ॥ वशिरभ्योश्चो
पसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ वशिस्थयोश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मवश नन्वधम् । धन
जय रणे रणे ॥ * ॥ घनर्थे क्विधान् स्थास्त्रापाव्यधिहनिगुध्यर्थम् ॥ * ॥ घनर्थ को
विधेय ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ स्थास्त्रापाव्यधिहनिगुध्यर्थम् । स्था-प्रति
घन्तेऽस्मिन्धान्यानीति प्रस्थ । प्रस्थे हिमवत् शृङ्गे । स्था ॥ स्त्रा-प्रस्था
न्ति तस्मिन्निति प्रस्था । स्त्रा । पा-प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । पा ॥ व्यधि-
आविव्यन्ति तेनाऽऽविधेयम् । व्यधि ॥ हनि-विहन्ति तस्मिन्मनासि विहन् ।
हनि ॥ युधि-भायुध्वन्ते तेनाऽऽयुधम् ॥ [ग्रहवृत्तिनिधि] ।

स्तम्बे क च ॥ ३।३।३ ॥

कस्माद्य को विधीयते ? ॥ 'हन्ते'रित्याह ॥ तद्धन्तिग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥
न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'हन्श्च वध' इति ॥ तद्वा
अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥ नैतानि निपातनानि ।
हन्तेरेते आदेशा ॥ यथादेशा घनस्वरो न सिध्यति । घर्न ॥ सन्तु तर्हि
निपातनानि ॥ ननु चोक्तं 'तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्नं न शक्यम-
नुवर्तयितु'मिति ॥ सवन्धमनुवर्तय्यते ॥ अथ वा पुन सन्त्वादेशा ॥ ननु
चोक्तं 'स्वरो न सिध्यतीति ॥ नैप दोष । अकारान्ता आदेशा ॥ अथ यदे
पीक्या स्तम्बो हन्यते कथं तत्र भवितव्यम् ? ॥ के चिन्नावदाहु - 'स्तम्बान्ने'

प्र] घनि प्राप्ते वचनम् । वशन वश । रणेन्यस्मिन्निति रण । घनर्थ इति । भाव
कर्तृवर्तिन च शारक घनर्थ । [ग्रहवृत्तिनिधिगमश्च] ।

स्तम्बे क च । घनस्वर इति । अन्तोदात्तत्वं न सिध्यति, अप्सरेणाद्युदात्त
स्वप्नद्वादित्यर्थ । अकारान्त इति । तत्राऽतो लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप

उ] अस्तेयार्थं चैतन्न, नि पूर्वङ्घिनोते पूर्वविप्रतिषेधेन घन एषट्'रिति भाष्यार्थं ।
घन् चेति पाठे 'व'शब्द एवार्थो द्रष्टव्यः । कृत्स्वङ्गेति । 'गतिशरभोपपदा'दिति
विहितेन ॥ [ग्रहवृत्तिनिधिगमश्च] ।

स्तम्बे क च । अनेकेनेति । घनाऽन्तर्धनप्रवणप्रघाणोद्धनाऽपघनरूपेणे
त्यर्थः । अप्सरेणाद्युदात्तेति । निपातने तु निपातनान् 'कियोऽन्त' इति सिद्धि-
रिति भावः । तत्राऽतो लोप इति । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतया विधानाद्दर्शधातुक
इति लोप इति भावः । आदेशाथ म्यानिस्वरेणान्तरन्त्यादन्तोदात्ता इति तात्पर्यम् ।
तस्य सर्वाऽपवादात्त्वादिति । यद्यपि पुन्यव्य धरितार्थस्तथापि 'बहुल'ग्रहणादिति

१ 'अस्मिन्' । २ इति क्विन्न । ३ 'आविध' । ४ 'धन इति' । ५ 'रणति' ।

ति भवितव्यम् ॥ अथ भाहु - 'स्तम्बहेति'रिति भवितव्यम्, उतियुति-
जृतिमातिहेतिर्कीर्तयथेति निपातनमिति। अथ भाहु - 'स्तम्बहननीति' भवि-
तव्यमिति। वक्ष्यतेत् 'अत्रय्यां छान्दना त्रियां खलनौ विप्रतिपेधेने'ति।

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ३३१० ॥

॥*॥ यजादिभ्यो नस्य डित्वे सप्रसारणप्रतिपेध ॥*॥ ॥*॥ यजादिभ्यो
नस्य डित्वे सप्रसारणस्य प्रतिपेधो वक्तव्य । प्रभ इति ॥ एवं तद्येडित्करि-
ष्यते ॥*॥ षडिति गुणप्रतिपेधः ॥*॥ यद्यद्विद्वणस्य प्रतिपेधो वक्तव्य ।
विभ इति । सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त 'यजादिभ्यो
नस्य डित्वे सप्रसारणप्रतिपेध' इति ॥ नैष दोष [॥*॥ निपातनाभि-
दम् ॥*॥] निपातनादेतन्सिद्धम् ॥ किं निपातनम्? प्रभे चामसकालइति ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ ३३१४ ॥

॥*॥ त्रिया क्तिनादेदिभ्यश्च ॥*॥ त्रिया क्तिन्चित्रावादिभ्यश्चेति वक्त-
व्यम् । आति । रादि । दीप्ति ॥*॥ निष्ठाया वा सेटोऽकारवचनात् [सिद्धं] ॥*॥
निष्ठायां चा सेटोऽकारवचनात्सिद्धम् । अथ चा निष्ठाया सेटोऽकारो भवतीति
वक्तव्यम् ॥ यदि निष्ठायां सेटोऽकारो भवतीत्युच्यते संसा ध्वमेति न सिध्य-
ति । सस्ति । ध्वस्तिरिति प्राप्नोति ॥ किं पुनरिदं परिगणनं त्रय एवावाद्य
आहो स्विदुदाहरणमात्रम् ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि परिगणन भेदो भवति ।
अथोदाहरणमात्रं नास्ति भेदः । सस्ति ध्वस्तिरित्येव भवितव्यम् ॥

स्थागापापचो भावे ॥ ३३१५ ॥

॥*॥ स्यादिभ्यः सर्वापवादप्रमह ॥*॥ स्यादिभ्यः सर्वापवादः क्तिन्-

प्र.] उदात्तव भवतीति भावः । भाव्यमेति वप्रत्यये रूपं । तस्य सर्वापवादत्वादिति
भावः । स्तम्बहेतिरिति । निपातनस्य सर्वापवादत्वादिति भावः ॥

स्त्रियां क्तिन् । छान्दिरिति । संसा ध्वमेति नैव भवतीति भावः ।

स्थागापा । स्यादिभ्य इति । भाष्यमात्रादेश्या, भाष्यममुदाहारादेश्या वा

उ.] भावः । भाष्ये-अत्रय्यामिति । 'हेति'रिति निपातनमाकारेण चारितार्थमिति
भावः । निपातितहेतिराद्य शब्दे ऋड इत्यन्ये ॥ [छाम्ये व च] ।

त्रिया क्तिन्। त्रिणावादिभ्य इति वचनं 'गुरोध हल' इत्येनद्रातियोग्यविषयं,
'निष्ठाया वा सेटोऽकारवचना'दित्यनेन समानयोगशेनत्वादित्याहुः । एवञ्च निष्ठाया-
भानिदस्त मूत्रप्राप्तिविषया आवाद्य इति फलितम् ॥ [त्रियां क्तिन्] ॥

१ 'निपातनादिति' । २ इदं वक्ष्यते । ३ 'त्रिणावा' । ४ वैचित्तु मिद्व्यभिन्त-
निर्दं वार्त्तिकमित्याहुः ।

प्राप्नोति, न यथैवाऽऽत् वाधते एव ष्वुलिप्रावपि वाधेत । का त्व स्याधिकार-
मस्था । कां त्व^१ स्यायिम् ॥*॥ मिद्धत्वद्विधाने स्यादिप्रतिषेधान् ॥३॥ सिद्ध-
मेतन् ॥ कथम् ? ॥ [अद्विधाने 'स्यादि'प्रतिषेधात् ॥] अद्विधाने एव स्यादीना
प्रतिषेधो वक्तव्य । प्रतिषिद्धे तस्मिन् किनेव भविष्यति ॥ मिध्यति । सूत्र
तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्त 'स्यादिभ्य सर्वापवादप्रसङ्ग'
इति ॥ नैष दोष । 'पुरस्तादपरादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते चोत्तरा'नि-येव-
मय खिया भिद्यत वाधिष्यते ष्वुलिप्री न वाधिष्यते ॥

॥*॥ शुर्वजीपिस्तुभ्य करणे ॥२॥ शुयजीपिस्तुभ्य करणे सिन्वक्तव्य ।
श्रुयतेऽनयेति श्रुति । इज्यतेऽनयेति इष्टि । इष्यतेऽनयेति इष्टि । स्तूपते-
ऽनयेति स्तुति ॥३॥ ग्ला[ग्लौ]ज्याहाम्यो नि ॥*॥ ग्ला[ग्लौ]ज्याहाम्यो
निर्वक्तव्य । ग्लानि [ग्लौनि] ज्यानि हानि ॥ [स्यागापापचो] ।

व्रजयजोभावे क्वप् ॥ ३।३।२८ ॥

॥*॥ क्यञ्चिद्विधिरधिकरणे च ॥*॥ क्यञ्चिद्विधिरधिकरणे चेति वक्तव्यम् ।
समजन्ति तस्या समज्या ॥ [व्रजयजोभावे] ।

कृञ् श च ॥ ३।३।१०० ॥

॥*॥ कृञ् श चेति वाचन किनेर्थम् ॥*॥ कृञ् श चेति वाचन कर्त-
व्यम् ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'किनेर्थम्'] । किञ्चपि यथा स्यात् । कृति ॥
इच्छा ॥ ३।२।१०१ ॥

किं निपायते ? ॥२॥ इषे शे यगभावे ॥२॥ अन्यल्पमिदमुच्यते

प्र.] पुरस्तादपवादस्यायो नास्तीति भाव । ष्वुलिप्राविति । 'विभाषाख्यानपरिप्रक्षयो'-
रित्यनेन विहितं । पुरस्तादिति । अनन्तरवाधने लम्भावशासो विधि परत्वादुत्त-
रेण वाध्यत इत्यर्थं । शुयजोति । ल्युद्धवाधनार्थं वचनम् । [स्यागापापचो] ।

व्रजयजो । क्यञ्चिद्विधिरिति । उत्तरमूदे इति भाव । [व्रजयजो] ।

कृञ् श च । चशारेणानन्तरस्य क्यप एव समुच्यो न तु व्यवाहृतस्य चिन
इति मात्राह-वाचनमिति । तेन मिया कृत्या कृतिरिति रूपत्रयमिद्धि ॥

उ] स्यागापा । वाच्यमात्रेति । वाच्यगामान्यचिन्तेयम् । वाच्यसमुदायेति ।
विशेषचिन्तादमपि प्रकारविशेष । [स्यागापा] ॥

व्रजयजो । उत्तरंति । भावे तद्विषयोदहरणदानदिनि भाव । [व्रजयजो] ॥

कृञ् श च । वाचनमिति । इदमेव शापयति 'वर्णमौत्वादपि योग-

१ 'स्याम्' । २ 'इदं क्वचिन्' । ३ 'का त्व स्यायिनाम्था' । ४ 'जिदि' । ५ इति क्वचिन् ।

६ 'इषे शे यगभावे निशापते' इत्यम्यव्याख्या । ७ 'इतिभावे' ।

इच्छति ॥ [१ ॥ इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगयाऽद्याद्यानामुपनहृत्तानम् ॥*] ॥ इच्छा-
परिचर्यापरिसर्यामृगयाऽद्याद्यानामुपसहृत्तानं कर्तव्यम् ॥* ॥ जागर्तुरौरो वा
॥* ॥ जागर्ता । जागरा ॥ [इच्छा] ॥

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ ३।३।१०४ ॥

॥* ॥ भिदा विदारणे ॥* ॥ भिदा विदारण इति वक्तव्यम् । भित्ति-
रन्या ॥* ॥ छिदा द्वैधाकरणे ॥* ॥ छिदा द्वैधाकरण इति वक्तव्यम् । छित्ति-
रन्या ॥* ॥ आरा शस्त्र्याम् ॥* ॥ आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या ।
॥* ॥ धारा प्रपाने ॥* ॥ धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या ॥* ॥ गुहा
गिर्योपधो ॥* ॥ गुहा गिर्योपधोरिति वक्तव्यम् । गृष्टिरन्या । [पिङ्गिदा] ॥

प्यासध्नयो युच् ॥ ३।३।१०७ ॥

किमर्थध्वार ? ॥ ॥* ॥ [चकार] स्वर्गार्थं ॥* ॥ 'चितोऽन्त उदात्तो
भवती'त्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'उदात्त' इति वर्तते
'भूर्वांरा उदात्त' इति ॥ यद्युदात्त इति वर्तते 'द्रजयजोर्भावे क्यप्'—किमर्थं
पवार ? ॥ नुगर्थं । हन्त्रस्य पिति कृतांति ॥ उदात्त इति वर्तते ॥ एव-
मपि कुत एतत्तदन्तस्योदात्तत्वं भविष्यति न पुनरादेरिति ? ॥ उदात्त इत्य-
नुवर्तनसामर्थ्यात्स्याद्भासः न्यस्तस्य भवति ॥ क्य चाद्भासः ? ॥ अन्य-
स्य ॥ सामान्यग्रहणाद्विधाताऽर्थस्तर्हि ॥ क सामान्यग्रहणाविधातार्थे-
नार्थः ? ॥ युवोरनाकाविति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्येतेव-

प्र.] पिङ्गिदादि ॥ आर्तिरिति । आङोऽनेध 'उपगर्गादिति धाना'विति कृष्टिरेका-
देशः । गुहा गिर्योपधोरिति । गिरिशब्दोऽत्र गिर्यवयवे वर्तते । [पिङ्गिदा] ॥

प्यासध्नयो ॥ युवोरिति । अन्यया निरनुपगन्तत्वात्कर्मव प्रपं स्वात्तु
न्युदादीनामिति भावः । अनुनासिकवचनादिति । तत्र ल्युमदीनामपि अनु-

उ.] विनागो गर्गादा'निति भावः । [कृष्णः श ष] ।

इच्छा । शे यगभाव इति । भागार्थकत्वात्कर्म प्राप्तिः । [इच्छा] ।

पिङ्गिदा । ननु गुहा न गिरिरत आह—गिरिशब्द इति [पिङ्गिदा] ॥

प्यासम् । भास्ये न पुनरादेरिति । एवम् पाशिस्यऽन्तिप्रसङ्ग इति भावः । यन्
प्रथमाऽपिक्रमे चाप्याऽभावादादेरेव स्यादिति तत्र ; तन्त्यायन्तोऽत्र शास्त्रेऽनङ्गी-
करात् । अत एव 'आधुदात्तथे ति मार्यम्' । अत एव 'तिन्दरित्ति निति तन्त्या-
दात्तन्त्यरित्तिनिदिरिति बोध्यम् । अन्यस्येति । आदेस्तु 'आधुदात्तथे त्त्वेन मिद

१ भाष्यसर्तिवमित्यन्ये । भाष्यमित्यसरे । इदं वक्ष्येत् । २ ना निपातनं
कर्तव्यं । ३ इदं तुम् । ४ भाष्यमिदमित्यन्ये । ५ 'श्चेव हि वर्तते' ।

'सिद्ध तु युवोरनुनासिकपञ्चमा'दिति ॥ * ॥ युष्पकरणे घटि[घट्टि]न्दिबिदिभ्य उपसह्यानम् ॥ * ॥ युष्पकरणे घट्टि[घट्टि]न्दिबिदिभ्य उपसह्यान कर्त्तव्यम् । घटना । [घट्टना] । घन्दना । घेदना ॥ * ॥ ह्रस्वनिष्कार्यस्य ॥ * ॥ ह्रस्वनिष्कार्यस्येति यणस्यम् । अन्विद्यते अन्वेषणा ॥ * ॥ परेर्वा ॥ * ॥ परेवेति वक्तव्यम् । अन्यः परादि घर । अन्यः पर्यपगा घर ॥ [ष्यामधन्धो] ।

सोमात्पाया ष्वुल्लङ्घुलम् ॥ ३।३।१०८ ॥

॥ * ॥ धात्वर्थनिर्देशे षुल् ॥ ॥ धात्वर्थनिर्देशे ष्वुल्लङ्घय । का नामाऽऽसिक्काऽन्वेष्यदीप्तमानेषु । का नाम दाधिकःऽन्वेष्यधीयानेषु ॥ * ॥ इतिर्नर्त्तु धातुनिर्देशे ॥ * ॥ इक्षितपात्रियेते प्रययो धातुनिर्देशे वक्तव्यो । पचोर्वाहि, पचतेर्मुहि ॥ * ॥ वर्णसार ॥ * ॥ वर्णाङ्कारप्रत्ययो वक्तव्य । अकार, इकार ॥ * ॥ रादिभ्य ॥ ॥ रादिभ्यो वक्तव्य । रेक ॥ * ॥ मन्वर्थाङ् ॥ * ॥ मन्वर्थाङ्गे वक्तव्य । मन्वर्थाय ॥ * ॥ इणवादिभ्य ॥ * ॥ इणवादिभ्यो वक्तव्य । आदि आति भदि ॥ * ॥ इणवादिभ्य ॥ * ॥ इणवादिभ्यो वक्तव्य । यापि पासि । यादि ॥ * ॥ इत्थ्यादिभ्य ॥ * ॥ इत्थ्यादिभ्यो म] नागिरव्यप्रतेजानगावर्थाङ्गुल भवेत्तदीचर्थ । [ष्यामधन्धो युष्] ।

सोमात्पाया । धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थ । इक्षितपात्रियेति । बहुलावर्णासु कश्चित् भवति सितप सितकरणद्वर्त्तुमाचिन्यापि तस्मिन् शब्दो भवति । यथा हि चिद्वर्त्तु, यथा- विभाषा स्त्रीर्वादिनि । अत्र हि स्त्रीर्वादी- र्थाङ्गुलि निर्देश कृत् । इति तु लीङ् एव प्रहण स्यात् तु लीलाते । वर्णाङ्गिति । वर्णवर्तिनो वर्णानुकरणादित्यर्थ । बहुलावर्णासु कश्चित् भवति, - 'अस्य च्वा'दिति यथा । तथा च चिद्वर्त्तुमुदानुसरणस्येत्कार इति । कार- प्रत्ययस्य कारस्वेत्यादा प्रत्येकानुभारण भवति । ननु कर्ण कार, अस्य कार असार इति गिदिति । नैव इति । एवं हि क्रियासमाने ऽकारकरणनिपादि न उ] इति भाव । प्रतेजानगामध्यङ्गिति । इत्य चिद्वर्त्तुपि तदनुवन्धस्येति भावपा सुयोऽऽद्वन्वासात्पायाऽऽद्वन्वित्ती भाव । [ष्यामधन्धो युष्] ।

सोमात्पाया । धातुस्योऽर्थे स्यात्तन्नेने अत्र कारस्य- विषेति । अकारनिष्कारेऽपि कारकनिष्कार्येनेदम् । इक्षितयो । कश्चित् इति । 'धुयो' युते शरी । सितकरण इति । सितकरणस्य सितपस्वेत्यादात्तत्वेन चोत्पत्त्येतिदित्यन्वयम् । तस्मिन्निर्देशे- र्वादिभ्यो वक्तव्य । आने- पचो- पचते इति, - वर्ण- वर्णाङ्कारानुवन्धेन 'प्रयोग'- निने वेत्ते सा । धात्वर्थनिर्देशेनेने कर्त्तव्यम् । एत एव 'इत्थ्याङ्गाद्यम्',

१ इत्थ्याङ्गिति । २ 'तेरन्वेव' । ३ इत्थ्याङ्गिति । ४ 'व' । ५ 'सितकरण' ।

वक्तव्य । कृपि । किरि । गिरि ॥*॥ संपदादिभ्यः कृप् ॥*॥ संपदा-
दिभ्यः द्विवचन्य । संपत् । विपत् । प्रतिपत् । आपत् । परिपत् । परंपत् ।

कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ ३३११३ ॥

॥*॥ कृत्यल्युटः ॥*॥ कृत्यल्युट इति वक्तव्यम् ॥*॥ कृती बहुलमिति वा ॥*॥
कृतो बहुलमिति वा वक्तव्य । पादहारकाद्यर्थम् ॥ पादाभ्यां हिपते पादहारक ।
गले चोप्यते गलेषोपक । श्वोऽग्नीनाधास्मानेन । श्व सोमेन यस्यमाणेन ॥

गोचरसंचरयद्ब्रज्यजापणनिगमाश्च ॥ ३३११९ ॥

॥*॥ गोचरादीनामग्रहण प्रायवचनाद्यथा कपो निक्वप इति ॥*॥ गोच-
रादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥ घञ्कस्माच्च भवति ॥*॥ 'प्रायवचनाद्यथा
क्वप निक्वप इति' । प्रायवचनात् [कपो निक्वप इति] घञ् न भवति ॥

हलश्च ॥ ३३१२१ ॥

॥*॥ घन्विधाववहाराधारावायानामुपमङ्गानम् ॥*॥ घन्विधाववहारा-
धारावायानामुपमङ्गानं कर्तव्यम् । अग्रहियन्तेऽस्मिन्नवहारः । आग्निपन्तेऽ
स्मिन्नाधार । एतैस्मिन्वपन्त्यावापः । [हलश्च] ॥

उद्बोऽनुदके ॥ ३३१२३ ॥

प्र] निधेत् । कारप्रत्ययस्य 'कृशति' इत्यधिकाराद्बान्विहितत्वेऽपि कृन्मज्ञा । तन्मन्-
दन्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्धिभक्त्युपपत्तिः । एवं 'मन्वर्थाय' इति । अकारलोपस्वना-
ऽभावेऽपि भाष्यकारवचनाद्बहुलप्रदृशाद्वा । संपदादिभ्य इति । चित्रापि बहुलवचना-
द्भवति-संपत्तिरिति । [रोगाल्यायां] ।

कृत्य । कृत्युट इति । कृत्यप्रदमर्णीय कृत्यहणं व्यापस्त्वान्कर्तव्यम् । तस्मिन्ध-
कृते ल्युट्प्रहणं न कर्तव्यं, तस्यापि कृत्वान् । श्वोऽग्नीनिति । अनयनेनेपि लृङ्गानि ।

गोचरसंचर । प्रायवचनादिति । 'हलश्चे'त्यत्र प्रायग्रहणानुवर्तनाद्ब्रज
क्वचिद्भवाद् एव भवतीत्यर्थः । [गोचरसंचर] ।

उ] 'आहो प्रभूतादिभ्यः' 'गच्छती परदारादिभ्यः' इति प्रयोगे सङ्गच्छन्ते । कृ-
ञ्जेति । बहुलकादित्यन्ये । एव मन्वर्थाय इति । 'प्रातिपदिकत्वाद्धिभक्त्युपपत्ति-
रित्यनुपद । शार्दूधानुस्त्राऽभावादौ लोपाऽऽप्राप्तेः । स्वदिन्याऽभावेनाऽभवाद्यर्थेने
लोपाऽऽप्राप्तेश्चाह-भाष्यकारेति । बहुलप्रदृशादिनि गारम् । तदाश्रये भाष्यकार-
वचनं हेतु । बहुलीहै स्तार्थिकीऽपि । पशूनां पुग्पात्रहादिन्वान्तेन कथिन्नाशयति ।
हलश्चानात्रे-ण्येति । आत्रोऽर्षप्रदर्शनमिदम् । वेन आत्रे 'आत्रो युमि'ति युक् ॥

१ इदं वचनम् । २ ॥*॥ 'कृती बहुलमिति वक्तव्य पादहारकाद्यर्थम्' ॥*॥
[कृतो बहुलमिति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् ? ॥ 'पादहारकाद्यर्थम्'] ॥ पा० ।

तदाचार्यं मुहूर्त्तत्वाऽन्वाचष्टे-‘कर्त्तृकर्मग्रहणं चोपपदमंज्ञार्थं’मिति॥

अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ ३।३।१३० ॥

॥ ३॥ भाषायां शामियुधिदशिभ्यो युच् ॥ ५ ॥ भाषायां शामियुधिदशि-
भ्यो युञ्जत्तव्य । दुःशासनः । दुर्योधन । दुर्दर्शन । दुर्धर्षण ॥ [५ ॥ शृपेथ
॥ *] ॥ शृपेथेति वक्तव्यम् । दुर्धर्षण । इति धर्मज्ञगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ।

वर्तमानसमीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३।३।१३१ ॥

प्र] नुभूयत इति । अत्र गतिशालुदाहस्य धानो प्रारप्रयोग । ‘स्वाद्यं भवं भवते’-
त्यादी सल विवरणमामर्थाज्ञानोरनन्तरं कर्त्तृकर्मणी प्रयुज्येते । तदाचार्य इति ।
एतच्च विवरणादनव्ययस्य मुमर्थाद्भवते । चरारस्य मलिनेगार्थत्वादीपदुस्त्वो-
ऽयुपपदान्नाश्रीयन्ते । [कर्त्तृकर्मणोश्च] ।

अन्येभ्यो । भाषायामिति । छन्दसीत्यधिकारज्ञानां न प्राप्नोतीति
वचनम् ॥ ३ ॥ इति महाभाष्यप्रदीपे तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥ * ॥

वर्तमान सा । समीपमेव सामीप्यमिति स्वार्थे ष्यजं वर्णयन्ति । अन्ये समी-
पस्य भाव सामीप्यं, वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यमिति व्याचक्षते । ननु
भूतभविष्यतोरनेन प्रत्ययानामनिदेशात्तयोरेव सामीप्यनबन्धो न वर्तमानस्येति समा-
साऽप्रसङ्ग । नैप दोष । पारंपर्येण संबन्धमद्वाजात् । वाच्यऽस्मिन् पक्षे ‘शुणेन ने’ति
षष्ठीसमानप्रतिषेध कस्मात् भवति । अत्र वैचिदाहु - शौर्यादीना रूपादिविरो-

उ] रणमामर्थादिति । न च ‘कुलमुद्ग’ इत्यादिव्यवहितेऽपि कृद्गणपरिभाषया
मुम्प्रवर्तरेवेन तच्चरितार्थमिति वाच्य, भाष्यप्रयोगैव व्यवस्थारूपनादिति
तत्त्वम् । बहुलग्रहणेनेत्यन्ये । हृ सवोऽप्युपपदान्नाति । समानस्तु पर्यायेति चाप्यम् ॥

अन्येभ्यो । छन्दसीत्यधिकारादिति । ‘छन्दसि गन्धेभ्य’ इत्यत्र ॥

॥ ३ ॥ इति धर्मज्ञगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोने
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाहिकम् ॥ ३ ॥

वर्तमान ॥ समीपमेवेति । यलप्रवरणान् यात्रेन सामानाऽधिररण्यार्धमिति
भाव । वात्राऽपि पक्षे षष्ठीगत्या एव । समानाऽप्रसङ्ग इति । भूतभविष्यलि-
स्वितं वर्तमानस्य यन्सामीप्यं तत्र वर्तमानप्रत्ययाऽनिदेशोऽनर्थक । चे हि
वर्तमाने प्रत्ययान्ते समीपभूतेऽपि तस्मिन् विद्वा एव, अतो वर्तमाननिरूपित भूत-
भविष्यतोऽन्तसामीप्यं तत्रेत्यर्थ स्वकार । तथा च वर्तमानपदेन समानाऽप्रसङ्ग इति
भाव । सामीप्यसंबन्ध इति तृतीयान् पुरुष । सामीप्यनिरूपित सम्बन्ध इत्यर्थः ।
समीप्येनाऽऽध्रयत्वात्स्य साक्षात्सम्बन्धमन्तरोरेवेत्यर्थ । पारम्पर्येणेति । तत्र

वकरण किमर्थम् ? ॥ 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमाने वे'तीत्युच्यमाने
वर्तमाने ये प्रत्यया विहितास्ते [वां] वर्तमानसामीप्ये धातुमात्रस्यु ।
वकरणे पुन क्रियमाणं न दोषो भवति ॥ यदि च याभ्य प्रकृतिभ्यो येन
विशेषेण वर्तमाने प्रत्यया विहितामाभ्य प्रकृतिभ्यस्तेनैव विशेषेण वर्तमान
सामीप्ये भवन्ति ततोऽस्मी वर्तमानवत्कृता स्यु । अथ हि प्रकृतिमात्राद्वा
स्यु प्रत्ययमात्र वा स्यान्नाऽस्मी वर्तमानवत्कृता स्यु ॥ इह वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्वेलुसा लङ्देशोदाह्रियते, यदि पुनरां लङ्गतीत्येवोच्येत ? ॥ अत
उत्तर पठति ॥ ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वचन शत्रार्थम् ॥-॥ वर्तमान
सामीप्ये वर्तमानवद्वचन क्रियत ॥ [किं प्रयोजनम् ?] । 'शत्रार्थम्' । शत्रा
द्यर्थोऽयमारम्भ । एषोऽस्मि पचन् । एषोऽस्मि पचमान इति ॥ नैतदस्ति
प्रयोजनम् । लडादेशी शत्रुशानची, तत्र वा लङ्गतीत्येव सिद्धम् ॥ यौ तर्ह्यं

प्र] पाणा समानप्रतिपेय इति । अन्ये त्वाहु -अयमेव निर्देशो ज्ञापयति 'अभि य समाय
प्रतिपेय' इति । अपरे द्रुवते -गुणशब्दस्य मप्रत्ययशब्दत्वाद्गुणशक्तिस्तस्य गुणित
एव समानप्रतिपेय, न च वर्तमान सामीप्यस्य गुणा, भूतभविष्यतोऽन्तर्गुणत्वात् ।
वकरणमिति । 'वर्तमान' इत्येतान्नैव वर्तमानमहचरिताना प्रत्ययाना सिद्धत्वा
दिति प्रथ । धातुमात्रादिति । वर्तमानग्रहणेन साहचर्यात्प्रत्ययाना रूपमात्रमेव
लभ्येत, तत्र च शत्रुलोपे स्यात् । यस्माद्धानोर्ध्वमाने य प्रत्ययो विहित न विशेषा
नुपाशानाद्धान्वन्तरादपि स्यादित्यर्थ । लङ्गेवेति । प्रतिपिदि भाव । शत्रार्थ
मिति । 'लट् शत्रुशानचा विष्यनेन वर्तमानाधकाराद्वर्तमानस्य विहितस्यैव लट्
शत्रुशानची भवन्, न तु कालान्तरविहितस्येति भाव । लडादेशादिति । लम्मात्रा
देशी । वर्तमानग्रहणस्य नत्रानपेक्षणादिति भाव । यौ तर्ह्यंति । 'पूजनी शान्त'

व] समीपद्वारा सामीप्येन सम्बन्ध इति भाव । प्रतियोगितासम्बन्धनाऽन्वय । वर्त
मानकालप्रतियोगितासामीप्ये सन्तीत्यर्थ इत्यन्ये । 'भूतादी वर्तमानसामीप्ये गति
वर्तमानरूपप्रका' इति वाच्योऽर्थ । एवञ्च तसमीपे भूतादी ऋन्तीति बोध्यम् ।
तद्गुणित्वात् । सामीप्यगुणित्वादित्यर्थ । 'तद्गुणित्वा'दिति पाठे वृत्तीति । अत्र
मेव युक्त पाठ । 'वर्तमान' इति प्रथमानेन 'वर्तमाने ये प्रत्यया' इत्यर्थे क
लभ्यनेऽन आह-महचरितानामिति । लभ्ययेति भाव । रूपमात्रमिति । न
तूपभिविशिष्टमित्यर्थ । वकरणे तु 'वर्तमानेऽर्थ' यथा भवन्ति तथा सामीप्येऽपि
भवन्ती'त्यर्थोऽत्र दोष इति भाव । लम्मात्रेति । मात्रशब्द सन्त्य । भाष्ये—
यौ तर्ह्यंति । शत्रानानित्यर्थ । नचयमपि वर्तमानसमीपभूतभविष्यतोऽपि प्रत्ययान

१ इदं वचिन । २ 'विशेषण' । ३ किं लङ्गे' । ४ इदं उक्तम् ।

लडादेशौ, एषोऽस्मि पवमानः एषोऽस्मि यजमान इति ॥ यौ चापि लडादेशौ तावपि प्रयोजयत । वर्तमानविहितस्य लटः शतृशानचाबुच्येते, अविशेष-विहितश्चाऽप्य योगः ॥ शत्राद्यर्थमिति एत्वप्युच्यते बहवश्च शत्रादय एषोऽ-स्यलङ्कारिण्यु । एषोऽस्मि प्रजनिण्यु ॥ [वर्तमानसामीप्ये] ॥

आशामायां भूतवच्च ॥ ३।३।३२ ॥

आशसा नाम भविष्यत्कालः ॥ २ ॥ आशसायां भूतवदनिदेशे लङ्घितो प्रतिषेधः ॥ २ ॥ आशमायां भूतवदतिदेशे लङ्घितो प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ २ ॥ न चाऽपवादस्य निमित्ताऽभावादनघतने हि तयोर्विधानम् ॥ २ ॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अपवादस्य निमित्ताऽभावात्' । नात्राऽपवादस्य निमित्त-मस्ति ॥ कथम् ? ॥ अनघतने हि तयोर्विधानम् ॥ अनघतने हि तौ विधीयते लङ्घितौ । न चाऽत्राऽनघतनः कालो विधक्षितः ॥ वस्तुहि ? ॥ भूतसौलसामान्यम् ॥ २ ॥ आशसामभावनयोरविशेषात्तद्विधानस्याऽप्रतिः ॥ २ ॥

प्र] 'ताच्छी चवयोवचनशक्तिषु चानशु' इह्वार्यादिभ्यः शतृ प्रत्यय इत्यर्थः । वर्तमानविहितस्येति । लट्स्म इत्यादिविहितलङ्घितवृत्त्यर्थमवश्यं तत्र वर्तमानग्रहणनपेक्षणीयमिति भावः । अविशेषविहित इति । वर्तमानलक्षणाद्विधेयादन्यस्मिन्विशेषे विहित इत्यर्थः ।

आशामायाम् । आशंसिति । आशंसा-अभिमनार्थवान्छा, सा वर्तमानापि विषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्वालेत्युच्यते । इह चोशसातिदेशस्य विषयभावेनोपात्ता । 'आश-सायां विषय आशस्यमानवियावचनाद्गतोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया भवन्ती'त्यर्थं सं-यते । नयेति । अत्र सूत्रे भूतवदनेन भूतमात्रमुच्यते न तु तद्विशेषोऽनघतनन्वत्र सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायालङ्घितौ न भवत इत्यर्थः । आशंसासामंभावनयोरिति । यद्यविशेषः कथं द्वन्द्वनिर्देश इति चेत्, शब्दस्वरपाभिधायित्वाददोषः ।

उ.] अथमविशेषविहित इत्यत्र आह-वर्तमानलक्षणादिति । भाष्ये-अथ योग इति । एतद्योगविहित इत्यर्थः । प्रयोजनान्तरमप्याह भाष्ये-शत्राद्यर्थमिति । श्णुजा-दयोऽपि वर्तमान एव विधीयन्त इति भावः । गुणः शत्रुर्न विदधानस्य सर्व-कालव्यमुक्त 'भूत' इति सूत्रे भाष्य इति चानशुक्तिः कर्तव्ये चिन्त्या ॥ [वर्तमान] ।

आशंसायां । सूत्रप्रयोजनं दर्शयति भाष्ये-आशसा नामेति । आशंसाया भविष्य-त्कालव्यं कथमत आह-आशमेति । ननु भविष्यत्त्वामशंसायामेव प्रत्यय कस्मा-त्तेन्यत्र आह-इह चेति । एवञ्च साम्यं सर्वत्र एव प्रकृत्यर्थं एवाऽन्वयस्य श्रुतत्वात्तऽऽगात्रां तदन्वय इति भावः । अपवादस्येति भाष्यस्य, -अपवादस्य निमित्तमुपादायाऽनिदेशोऽभावादित्यर्थः । तदाह-नाऽत्राऽपवादस्येति । निमित्तमुपादा-

१ 'दनुदेशे' । २ इदं भाष्यमिति वैचित् । ३ 'भूतसामान्य' । ४ 'इहविति' ।

आश्रयाम्भाष्यनमिदविशिष्टायेतावयौ । 'आश्रयाम्भाष्यनयोर्विशेषस्तद्विधा
 नस्याप्राप्तिः' । आश्रयायां ये विधीयन्ते ते सभाष्येऽपि प्राप्नुवन्ति, ये च
 सभाष्ये विधीयन्ते ते आश्रयायामपि प्राप्नुवन्ति ॥ किं तर्ह्युच्यते 'अप्राप्ति-
 रिति ? ॥ न सार्थस्य प्राप्तिर्भवति ॥ इष्टा व्यवस्था न प्रकल्पते । न सर्वे
 सर्वत्रेवन्ते । ॥ ॥ न वा सभाष्यनाश्रयवादादाश्रया ॥ ॥ न चैव दोषः ॥ किं
 कारणम् ? ॥ 'सभाष्यनाश्रयवादादाश्रया । सभाष्यनाश्रयवामिदंश्रयाऽश्रया ।
 आश्रया नाम प्रेषारितोऽर्थोऽभिनीतश्चाऽनभिनीतश्च । सभाष्ये नाम प्रेषारि-
 तोऽर्थोऽभिनीत एव ॥ ॥ गथाऽमन्दतो वाऽऽनयः सभाष्यनस्य ॥ * ॥ अथ वाऽ-
 र्थाऽमन्देह एव पुनरस्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अलमथ वा सभाष्यनस्य' । सभा-
 ष्येने आलमर्थं गम्यते आश्रयायां पुनरनालमर्थम् ॥ आचार्यप्रवृत्तिशापयति
 सभाष्येने [ऽर्थे]नालमर्थं गम्यते' इति यदयं सभाष्येनेऽलमर्थोऽह । तस्मा-
 त्पुष्टयत 'न वा सभाष्यनाश्रयवादादाश्रया इति ॥ [आश्रया] ।

क्षिप्रवचने लृट् ॥ ३३१३३ ॥

॥*॥ क्षिप्रवचने लृट् आशमावचने लिङ्प्रतिषेधेन ॥*॥ क्षिप्रवचने लृट् आशमावचने लिङ्भवति विप्रतिषेधेन । क्षिप्रवचने लृट्प्रतीत्यस्याऽऽकाश-उपाध्यायश्चेदागत क्षिप्रमध्येप्यामहे । आशमावचने लिङ्भवतीत्य-म्यावकाश-उपाध्यायश्चेदागत आशमे युक्तोऽग्नीयीय । इहोभय प्राप्नोति-उपाध्यायश्चेदागत आशमे क्षिप्रमधीयीय । लिङ्भवति विप्रतिषेधेन ॥ ॥ अनिष्पन्न निष्पन्नशब्द शिष्योऽनिष्पन्नत्वान् ॥*॥ अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्द शिष्य-शामितव्य- ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनिष्पन्नत्वान्' । देवश्चेद्दृष्टो निष्पन्ना शालय । तत्र भवितव्यं 'संपत्स्यन्ते शालय' इति ॥*॥ सिद्ध तु भविष्यत्प्रतिषेधान् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'भविष्यत्प्रतिषेधान्' । यहोसो भविष्यद्वाचिन शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति । कश्चिदाह 'देवश्चेद्दृष्ट संपत्स्यन्ते शालय' इति । स उच्यते 'मैव घोच, सपन्ना, शालय इत्येवं मृहि' ॥*॥ हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा ॥*॥ हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्वा

प्र] नियमेनात्मर्थो गम्येत तदा व्यभिचाराभावादत्रमिति निरोपण नोपाददीनेत्यर्थ ।

क्षिप्रवच । अनिष्पन्न इति । अनाशंसार्थमिदम् । 'वृष्टश्चे'दित्यादि वस्तुस्वरूपग्रन्थनम् । सिद्धंत्विति । अप्शालिनीजमयोग एव निष्पत्ति । शालीना तत्रैव निष्पत्तेर्वर्तनादिनि भाव । हेतुभूतकालसंप्रेक्षितत्वाद्देति । कारणमन्वन्धी काल कार्यस्य व्यवस्थाप्यते कारणान्तरापेक्षामात्रप्रतिपादनायेत्यर्थ । हेतुभूतस्य वपादेयं-काल स एव कार्यं संप्रेक्षित, कारणस्यैव कार्यरूपतया विवक्षितत्वात् । कार्यकारण-

उ.]त्यर्थ । ज्ञानमिति । ज्ञानेच्छयोश्च भेद स्पष्ट एवेत्यर्थ । तयोर्भेदे एतदेत्युक्त युतयन्तरमाह भाष्ये-अथाऽऽमन्देहो वेति । तयोर्थाऽविशेषेऽप्यालमर्थाऽनालमर्थमृत्नो भेद इति भाव । तदूच्यति-आचार्येति । नाऽऽलमर्थमिति । नियमेनाऽऽलमर्थं न गम्यत इत्यर्थ ॥ [आशमायां] ॥

क्षिप्रव । भाष्ये-निष्पन्ने इति । भविष्यति भूतग्रन्थयो वक्तव्य इत्यर्थ । अनाशंसार्थमिति । आशमाया पूर्वेण भूतवदनिदेशाद्भवित्यपि क्व मिद इति भाव । आशमाऽऽशमा दशयति भाष्ये-देवश्चेद्दृष्ट इति । तदेवाह-वस्तुस्वरूपेति । न ह्यन्याऽऽशमाविप्रत्ययेति भाव । उच्यते जानायामेवं वादो लोचस्य । भाष्ये-यहोसो इति । यतोसो भविष्यत्प्रयोगं न मृष्यति तस्मात्तु मुख्या निष्पत्तिर्निष्पदे-रर्थ, सिन्धव्य एवेत्यर्थ । तमेवाह-अप्यशालीति । अयमेव निष्पत्तिपदायोऽ-भिमतस्याप्येति भाव । शालीनामिति-पूर्वाऽऽन्वयि । तत्रैवेति । अप्शालिनीज-

युगमिदमेतत् । हेतुभूतकालघर्षं, घर्षशाला च क्रिया ॥ यदि तर्हि निष्प-
 श्रोऽर्थः किं निष्पन्नसायाणि न क्रियन्ते? ॥ कानि ? ॥ भोजनानादीनि ॥ अन्येदि
 दानीमेतदुच्यते- 'किं निष्पन्नसायाणि न क्रियन्त' इति । यत्तु तत्रिष्पश्रोऽर्थं न
 निष्पन्न इति न निष्पश्रोऽर्थे ॥ अत्रय्य ग्लह्यपि काष्ठगतंरपि शालिष्वरहन-
 नानादीनि प्रतीक्ष्याणि । एतमिहापि निष्पश्रोऽर्थोऽस्य तु जननादीनि प्रती-
 क्ष्याणि ॥ ॥ अन्वयार्थाना भग्न्यर्थे वर्णा विभक्तय कर्तुरिच्छमानवान् ॥ ॥

प्र श्रुतभेदा यवगाथादिवर्षं । भाष्यकारानुसृतं च वन्वन्वया व्याचष्टे-हेतुभूत
 कात् घर्षमिति । हेतुभूतस्य हेतु प्र प्रातस्य मेघादेर् नाल ग एव घर्षस्य । घर्ष-
 स्य च य कात् ग एव निष्पत्तिक्रियाया उच्यते । जननादीर्नाति । जननम्-अ
 भिन्यसि । एतदुक्त भवति-प्रिप्रमानोयथाऽनभिन्त्यत्तार्थक्रिया न रगेति । न चैता
 वता तस्याऽप्यस्य । शरणगानस्या कायागशानुमानात् । स्वृतेन तु रूपेणाभि
 व्यक्षोऽर्थक्रिया गणादयति । अन्वयार्थानामिति । गताशयिनामिष्ये । 'भवन्ती'
 शब्दो लट् पूर्वाचार्यज्ञा । कर्तुरिच्छमानवादेति । तत्रय सत्ताया वर्तमानव
 द् श्रुतयोग्यनिष्पत्तावेवाऽत्र प्रायो नि पूर्वस्पर्षवर्तमानवान्वाच्यत्वादिर्न्ये ।
 निष्पत्तेश्चुपपन्नस्य सम्पदेरपि 'निष्पत्'रिति पाठेऽप्यस्येत्तार्थं कृत्वा निर्देशात् ।
 श्यत्तु स्पर्षवर्षाऽभावात् नृत् । यदा गतावेत्तदे तत्रैव निष्पत्तेर्तीमानस्य ।
 तास्य व्याख्यानमेव युज्यते । भाष्ये-हेतुभूतेति । हेतुभूतस्य कारणत्र प्राणस्य शर
 णस्य उच्यते तस्यै शारोष्य प्रयोग इत्यर्थे । तदारोपफलमाह-कारणान्तरिति । तेन
 वाऽप्यस्यभारिष फलाने । कारणस्यैवेति । अथानुपुपादानशरणत्वादिनि भाव ।

अन्वयेति । १७ प्रागपि मेघोपहयनन्तरस्मीनप्रयोगस्य दर्शनात्तत्र च उदे-
 रनिष्पत्तयभूतत्वाऽभावात्तदुपपत्तिमपि दर्शयितुमिति भाव । मेघादेरिति । मघायु
 न्तरेतित्यर्थ । तत्राद्यप्ये शब्दे-भाष्ये-यदि तर्हीति । अभिन्यनिरिति । स्वृत्
 रूपेणाऽभिव्यक्तिरित्यर्थे । निष्पत्तिस्वप्नाऽप्याऽपितीत्तार्थेण एव, तत्राऽपि सार्थ
 गत्तदिति भाव । तर्हीयति-श्रुदिति । कारणसामर्थ्येति । ननु सार्थगम
 रिगस्य सामग्रीत्, तथा च सायाऽनुमाने इतरेतराश्रय इति चेत्, प्रश्नपरस्य
 सामग्रीत्प्रसङ्गात् । तेनाऽप्यस्यभारिषेन सायाऽप्यन्तरेनुमितानां तत्र कारणसंगता
 येन भूतप्रयोगेऽपि स्वृत्स्वरेणाऽभिव्यक्तिरूपमुपायननोत्तरमेव क्रियाकारित्वमिति
 भाव ॥ नन्वन्वयार्थानामित्युक्तं न ह्यस्ति यथाऽपिद्वानुमानाऽन आह-मत्तेति ।
 धाम्नेरर्थोऽर्थो येषामिष्ये इति भाव । कर्तुरिच्छमानवपि क्रियाया बाल्त्रव
 योगदर्शनात्-तत्रय सत्ताया इति । स्वृत्गतयो समानेयत्वादिनि भाव । अवि

१ 'व्यपत्त' । २ 'दानीसु' ।

अल्प्यानां भवन्त्येवं सर्वा विभक्तयः शासितव्याः । कृपोऽस्ति, कृपो भविष्यति, कृपो भविता, कृपोऽभूत्, कृप आसीत्, कृपो घमूवेति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते भवन्त्या एषोऽर्थ इति ? ॥ 'कर्तुर्विद्यमानवात्' ॥ कर्ताऽत्र विद्यते ॥ कथं पुनर्ज्ञायते कर्ताऽत्र विद्यत इति ? ॥ कृपोऽनेन कदा चिद्दृष्टो न चास्य किं चिदप्यस्य पश्यति । स तु तत्र बुद्ध्या नित्यां सत्तामप्रवस्यति,—कृपोऽस्तीति ॥३॥ मिदं तु यथास्व कालसमुच्चारणात् ॥४॥ मिदमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['यथोऽर्थं कालसमुच्चारणात्'] । यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते इति ॥ कथं पुनर्ज्ञायते यथास्वमेता विभक्तयः स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्यन्ते इति ? ॥५॥ अत्रान्वात् ॥६॥ यत्र वा भाष्यन्ते ॥७॥ असिद्धविपर्यासश्च ॥८॥ असिद्धश्च विपर्यासः । न हीह कश्चिद्वृपोऽस्तीति प्रदोक्तव्ये 'कृपोऽभू'दिति प्रयुक्ते ॥ किं पुन 'करणं न वा भाष्यन्ते' 'असिद्धश्च विपर्यास' ? ॥ इह हि किं चिदिन्द्रियकर्म, किं चिद्बुद्धिकर्म । इन्द्रियकर्म समा-

प्र] न तु भूतभविष्यद्रूपत्वमित्यर्थः । अत्रान्वादेति । अविद्यमानत्वादिमित्यर्थः । एतदेवाह—यत्र वा भाष्यन्ते इति । एतदुक्तं भवति,—यदि वचनेन वर्तमाने लज्जादयो विपर्यासेन तदा लोके विकल्पेन प्रयुज्येरन् । 'कृपोऽभू'दिति प्रदोक्तव्ये 'कृपो भविष्यती'त्यपि प्रयुज्येत । तदेव दर्शयति—असिद्धविपर्यासश्चेति । इह किं चिदिदिति । इन्द्रियव्यापारकालस्य कृपसत्त्वं प्रति भेदरूपेणाप्रवृत्तत्वापि तन्कालत्वमित्यर्थः । तदुक्तं हरिण—'सतामिन्द्रियसंबन्धान्तेव सत्ता विशिष्यते । भेदेन ध्ववहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्ध ॥ अन्तित्वं घञ्चुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते । यः समासादनाद्भेद स तत्र न विरक्षितः ॥' इति ॥

उ.] कल्पितत्वादिति । प्रयोगे इत्यर्थः । यत्र वेति । 'प्रयोगे' इति शेषः । घञ्चनेन—'अल्प्यानां'मिति कार्तिकेन । असिद्धविपर्यास इति भाष्येऽपि,—'लोके' इति शेषः । यो हेतौ।यत्र शिष्टलोकानामसिद्धो विपर्यासो विरतीतः प्रयोगोऽगो न विरत्येन प्रयुज्यन्तेऽन्तरेणोऽत्र यथाकालमेव प्रत्यया इत्यर्थः । किं पुन करणमिति । किं पुन करणं वा न भाष्यन्ते, किञ्च कारणं शिष्टानां विपर्यासाऽसिद्धिरिति भावः । कान्तवकालभेदस्याऽभावाद्घञ्चनेनैव साधने प्रयोगेनैव विपर्यासादिकमिति भावः । इन्द्रियव्यापार—नष्टमिति । इन्द्रियपदेनाऽत्र कनेन्द्रियं । सत्ता वस्तूनामिन्द्रियसंबन्धात्—तन्वृत्तप्राप्तिसम्बन्धादेवैव नत्त कालभेदापराधे । वस्त्वन्तरम्—इन्द्रियव्यापारः । तदेवाह—यः समासादनादिति । तत्र—बुद्धिरन्वयस्य विषये । वचमानेति । वर्तमाना-

१ 'कृपोऽनास्तीति' । २ 'यथास्वकालं तनु' । ३ इदं लुक् ।

४ 'यथा स्वकालमेता' । ५ इदं कश्चित् ।

सादन, बुद्धिकर्म व्यक्तसाध ॥ पृथ हि कश्चिपाटलिपुत्र जिगमिपुराह 'योऽ
यमप्या गन्तव्य आ पाटलिपुरादेतस्मिन्कूपो भविष्यति' ॥ अनद्यतने कूपो
भवितेति । समासाद्य 'कूपोऽस्तीति । समासाद्यातिक्रम्य 'कूपोऽभूदिति ।
समासाद्यातिक्रम्योपि'त्रा 'कूप आसीदिति । समासाद्यातिक्रम्योपि'वा
विस्तृत्य 'कूपो यभूयेति । तद्यदेन्द्रियकर्म तदेता विभक्तयो, यदा हि बुद्धि-
कर्म तदा वर्तमाना भविष्यति ॥ [क्षिप्रवचने लृट्] ॥

नाऽनद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामं प्ययो ॥ ३।३।१३५ ॥

किमर्थमिमां द्वौ प्रतिपधाबुच्यते नाऽद्यतनवदित्येयोच्येत? ॥ १॥ नाऽन-
द्यतनवत्प्रतिपेधे लृट् लुटो प्रतिपेधे ॥ ॥ नानद्यतनवत्प्रतिपेधे लृट् लुटो प्रति-
पेधो द्रष्टव्य ॥*॥ अद्यतनवद्बचने हि विधानम् ॥*॥ अद्यतनवद्बचने हि सति
विधेरेव विज्ञायेत ॥ तत्र को दोष ? ॥*॥ तत्र लृट्प्रतिपेधे ॥*॥ तत्र
लृट्प्रतिपेधे प्रसज्येत ॥ १॥ लृट् लुटोऽप्यथागालम् ॥*॥ लृट् लुटोऽप्यथा-
गाल प्रयोगे प्रसज्येत । लुटोऽपि विषये लृट् स्यात्, लृट्श्च विषये लुट्

प्र] नानद्यतन । तत्र लृट्प्रतिपेधे इति । अपूर्वविधानेऽद्यतने लृटो दृष्ट्वा
द्व्युत्तभविष्यद्बचने प्रसज्येत । लृट् लुटोश्चति । ननु वत्करणत्वाद्द्व्युत्तार्थासक्तयो न
भविष्यति । नैतदस्ति । अत्राद्यतनवत्प्रतिपेधेऽद्यतनस्य भूतभविष्यच्छब्दोपादानेन
लृट् लुटोर्विधानेऽप्यद्यतने दृष्ट्वात्प्रायेणाऽप्यथागालमपि प्रसज्येत उच्यते । वत्करणे तु तदा
विषयार्थनेय स्यात् । प्रतिपेधोपादाने तु वत्करणमनद्यतनविरोधविहितमनामपि
प्रतिपेधार्थम् । अन्यथा वत्करणमनर्थकं स्यात् नानद्यतनद्वयेव ब्रूयात् । तेन परोक्षे

उ] विधेत्यर्थ ॥ [क्षिप्रवचने] ।

नाऽनद्यतन । अपूर्वेति । अद्यतनराज्योपादानेन कस्याऽपि विषयभ्रमात्तत्र
दृष्ट्वात्प्रायेणाऽनिदेशो वाच्य । तथा च भूतादिस्त्वेऽद्यतने लृट्पि स्यादिति भाव । भाष्ये-
लृट् लुटोश्चति । भविष्यद्बचने लृट्, भूताद्यतने लृट् स्यादिति भाव । अत्राद्यतने ।
लृट् लुटौ भूतभविष्यदोरद्यतने दृष्टौ तत्राऽद्यतनवदित्युपादाने तस्मिन्नेवाऽद्यतने
तयोरेतिदेशोऽनर्थक इति कश्चिदसत्यास्य । तत्राऽद्यतनोऽद्यतनराज्येणाऽनिदेशो भूता-
द्यतनो लृट्, भविष्यति तत्र लृट्प्रतिपेधे प्रयोगेऽपि अद्यतनवदिति विरोधेऽ ।
तस्माद्भूताद्यतनवदित्युपादानेनाऽनिदेशो आधीयनात् कथं वा प्रसज्ये इति भाव । भाष्ये-
यथाऽद्यतनेति । स्वैरेव विधाने स्वैरेव स्वेषु कश्चिदुभयन्तीति न सत्प्रसज्य-
द्वयर्थ । तेन परोक्षे इति । परन्तु नान चित्त्वं, भाष्ये लृट् लुटोर्विरोधेऽनर्थ-
क इति शिक् ॥ [नानद्यतनवत्] ।

१ इति कश्चित् । २ 'भविष्यन्ति' । ३ 'विधानमिदम्' । ४ 'भूताद्यत' ।

स्यात् ॥ अथ पुनरप्य द्वौ प्रतिषेधाबुद्ध्या तूष्योमास्ते यथाप्राप्तमेवाद्यने भविष्यतीति । [नानद्यतनवक्रियाप्रबन्ध] ॥

भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ ३।३।१३६ ॥

क्रिमर्थमिदमुच्यते न 'नानद्यतनव'दित्येव सिद्धम् ? ॥*॥ भविष्यति-मर्यादावचनेऽवरस्मिन्क्रियाप्रबन्धार्थम् ॥*॥ [भविष्यति मर्यादावचनेऽवर-स्मिन्क्रियाप्रबन्धार्थम्] । अक्रियाप्रबन्धार्थोऽयमारम्भः ॥ क्रिमुच्यते-ऽक्रियाप्रबन्धार्थ इति, न पुन क्रियाप्रबन्धार्थोऽपि स्यात् ॥*॥ निराप्रबन्धार्थ-मिति चेद्वचनार्थस्यम् ॥*॥ क्रियाप्रबन्धार्थमिति चेद् [वचनार्थस्यम्] वचनमनर्थक [भवति], सिद्ध क्रियाप्रबन्धे पूर्वैव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'अनहोरात्राणा'मिति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्- 'योऽयं त्रिसद्व्राज आ-गाभौ तस्य योऽनरः पञ्चदशरात्र' इति ॥*॥ अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेन्नाऽ-निष्टत्वान् ॥*॥ अहोरात्रप्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्र ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनि-ष्टत्वात्' । अप्रापि नानद्यतनवदित्येवेप्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-भविष्यतीति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्- 'योऽयमप्या गत आ पाटलिपुत्रात्तस्य यद्वरं साकेतौ'दिति ॥ 'नानिष्टत्वात्' । अप्रापि नानद्यतनवदित्येवेप्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-मर्यादावचन इति वक्ष्यामीति । इह मा भूत् योयमप्याऽपरिमाणो गन्तव्यस्तस्य यद्वरं साकेतौ'दिति ॥ 'नानिष्टत्वान्' । अप्रापि नानद्यतनव-

प्र.] लिट् 'हृश्चतोर्लृच्' 'लृच् स्मि' 'एरि लृच् चान्ते' इत्यैतत्सूत्रविहितं वापि प्रथया प्रतिषिध्यन्ते । [नानद्यतनवत्] ।

भविष्यति । अक्रियाप्रबन्धार्थमिति । एतच्चोपलक्षणं, तेन अगामीत्या-र्थं चेति द्रष्टव्यम् । वचनसामर्थ्याच्च किनाप्रबन्धसामीप्योरिति निरृतम् । अन-होरात्राणामिति । उत्तरसूत्रस्य प्रयोजनमेतन्म्यादिति भावः । अनिष्टत्वादिति । विनाप्रबन्धसामीप्यदोरात्रविभागेऽप्यनद्यतने प्रतिषेध इत्यन इत्यर्थः । मर्यादावचन इति । नियमार्थमेतत् स्थान्मर्यादावचन एवेति भावः । अप्रापति । विधिनिघन-मभवे विधेर्जायमत्वान् । [भविष्यति मर्यादावचने] ॥

उ.] भविष्यति । उत्तरसूत्रे सप्रज्ञेयनमेतदिति पाठः । भाष्ये त्रिसद्व्राज इति । 'मंस्त्वाद्यर्थं रात्र शौच'मिति त्वस्मादेव भाष्यप्रयोगान्, लिङ्गनिश्चयं त्रीनाप्रबन्धा-दिदस्यै'लुचेयाऽनेलेनिति भावः । भाष्ये-योऽयमप्यापरिमाण इति । 'अपरिमाण' इति च्छेदः । निदमार्थमिति । त्रिनाप्रबन्धविषय इति भावः । विधीति । अक्रियाप्रबन्धादिति भावः ॥ [भविष्यति मर्यादा] ॥

दियेवेत्यने ॥ इह तर्हि प्रयोजनम्-भरस्मिन्निति वक्ष्यामीति । इह मा भूत्, 'योऽयमन्वाऽऽपाटलिपुत्रान्तव्यस्य यपर साकेता'दिति । 'नानिष्टत्वात्' । अत्रापि नान्यतनत्र देव्येरेत्यने । तस्मान्मृष्यते 'भविष्यति मर्यादा वचनेऽवरस्मिन्नेत्यत्रियाप्रवन्प्रार्थं, क्रियाप्रवन्प्रार्थमिति चेद्वचनार्थक्य'मिति ।

कालविभागे चाऽनहोरात्राणाम् ॥ ३।३।१३७ ॥

॥ ॥ अनहोरात्राणामिति तद्विभाग प्रतिपत् ॥ ॥ अनहोरात्राणामिति चेत्तद्विभागे प्रतिपेदा वक्तव्य । योऽयं त्रिंशद्वात्र आगामी तस्य योऽवरोऽन्वमाम' इति । ॥*॥ तत्र विभाग ॥ ॥ तत्र विभाग इति वक्तव्यम् । 'योय माम आगामी तस्य योऽवर पञ्चदशरात्र' इति । तद्व्य विचार्यात् 'अहोरात्राणामेवाहोरात्रविभागे प्रतिपेदा भवतीति । तदाचर्यं मुहूर्त्वाऽन्वाचष्टे 'अनहोरात्राणामिति तत्र विभाग तत्र विभाग' इति ॥

परस्मिन्विभागा ॥ ३।३।१३८ ॥

कस्मिन्परस्मिन् ? ॥ 'कार्लविभागे' ॥ कुत पृत् ? ॥ योगविभाग करणमामर्थ्यान् ॥ [परस्मिन्विभागा] ।

लिट्तिमित्ते लुङ् क्रियातिपत्ते ॥ ३।३।१३९ ॥

साधनेतिपत्तात्रियपि वनेव्यम् । इहापि यथा खान्, अभोक्ष्यत भवा

प्र] कालविभा । तद्विभाग इति । अनहोरात्राणामिति मन्त्रग्रामान्य पटी, न कर्मणि, नापि कर्त्तरि । तेन यदाऽहोरात्राणामन्यत्र कालेन विभागेऽन्यस्य वा अहोरात्रंरहोरात्राण वाऽहोरात्रं सर्वत्र प्रतिपेदा इत्यर्थं ॥ [कालविभागे चान] ॥

परस्मिन् । यागविभागकरणमामर्थ्यादिति । इह 'भविष्यति मर्यादावचने-यरस्मिन्नहोरात्राणामित्येकयोगे कर्त्तव्य प्रथमयोगकरण परस्मिन्विभागे तत्र कालविभागप्रहणमवन्प्रार्थमयेत्यर्थं ॥ [परस्मिन्विभागा] ॥

लिट्तिमित्ते । साधनातिपत्तात्रियपि । साधन-मासादि । तस्मात्तिपत्ती निरानिपत्तावपि लुङ्भन्तीति भाव । अभोक्ष्यतेति । मा तस्यात्राऽनिपत्ति । भो तन-

ट] कालविभागे चा । 'द्वन्द्व्य प्राणा'त्यादिवदहोरात्राणामहोरात्रविभागे एव स्वादतो वार्तिकमनहोरात्राणामिति । तथाचष्टे-मन्त्रग्रामान्ये इति ॥

परस्मिन्विभागा । एकयोगेति । सामर्थ्यान्वाऽविभागाविय एव निपेदा, नहि देसाविभागस्याऽहोरात्रं सम्बन्धोऽन्तीति भाव । पृथग्योगेति । वाऽविभाग प्रहणमामर्थ्याचेत्यपि बोध्यम् ॥ [परस्मिन्विभागा] ॥

लिट्तिमित्ते । वुन्विभामित्तान् निराया अनेरानि -क्रियाऽतिपत्ति ।

१ विभागे प्रतिपेदो वक्तव्य । २ इह कश्चिद । ३ 'द्वन्द्व' । ४ इह कश्चिदमित्यन्ये ।

न्मांसेन यदि मत्प्रमीप भासिष्यते'ति ॥ तत्तर्हि वक्ष्यम् ? ॥ न वक्ष्यन् ।
नाऽन्तरेण साधनं क्रियायाः प्रवृत्तिरस्तीति साधनातिपत्तिश्चेत्क्रियातिपत्तिरपि
भवति । तत्र क्रियातिपत्तावित्येव सिद्धम् । [लिङ्निमित्ते] ॥

भूते च ॥ ३।३।१४० ॥

॥ * ॥ भूते लृङ्ताप्यादिषु ॥ * ॥ भूते लृङ्ताप्यादिषु द्रष्टव्यं । उताप्यै-
ष्यत । अप्यप्यैष्यत ॥ [भूते च] ।

वोताप्योः ॥ ३।३।१४१ ॥

॥ * ॥ विभाषा गर्हाप्रभृतौ प्रागुताऽपिभ्याम् ॥ * ॥ विभाषा गर्हांप्रभृतौ
प्रागुतापिभ्यामिति वक्ष्यम् । वोताप्योरिति द्रष्टव्यमाने सन्देहः स्यात्, प्राग्वो-
ताऽपिभ्यां, सह वेति । तदाचार्यः सुहृद्भूताऽन्वोचष्टे 'विभाषा गर्हांप्रभृतौ
प्रागुताऽपिभ्या'मिति ॥ [वोताप्योः] ॥

गर्हायां लङ्पिजात्योः ॥ ३।३।१४२ ॥

॥ * ॥ गर्हायां लङ्पिधानार्थस्यं क्रियाऽमनातिविवक्षितत्वात् ॥ * ॥ 'गर्हायां
लङ्पिधिरनर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'क्रियाऽमनातिविवक्षितत्वात् ।
क्रियाया अत्राऽमनातिगन्वते । एष च नाम न्यायो वर्तमानः कालो

प्र.] क्रियायास्तु निष्पत्तिरेव । साधनातिपत्तिश्चेदिति । कारणेश्चोक्तं भोजन-
क्रिया । तेन नासातिपत्तौ भासभोजनक्रियाऽतिपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ [लिङ्निमित्ते] ॥

भूते च।भूत इति वक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यलोचनलभ्यं चैतन् । 'उताप्यो'रित्यत्र
यत्किञ्चिन्मिन्न तत्र भूते क्रियातिपत्ताननेन लृङ्प्रत्ययः, प्राक् ततो विनाप इत्यर्थः ॥

वोताप्योः । विभाषेति । 'गर्हाया लृङ्पि जात्यो'रित्यनेन लङ्पिधानादिङ्-
मिन्ताऽभावादिभाषा वक्ष्यते लिङ् चेत्यत्र प्रवृत्तिः प्रागुताप्यो मनर्थशोरत्यन्तं सूत्रा-
द्यदिङ्मिन्नं तत्र लृङ्पि रूपं । नर्थादाया अत्रात्, नाभिविधा इत्यर्थः । गर्हांप्रभृता-
विति । गर्हादिविदिष्टे प्रत्ययार्थ इत्यर्थः ॥ [वोताप्योः] ॥

उ.] साधनाऽतिपत्ति - साधनविशेषविशिष्टक्रियाऽतिपत्तिरित्यर्थः ॥

भूते चाऽताप्यो प्राग् 'वा' इत्यस्याऽधिकार इत्युक्त्याऽन्वयत् तदुक्त्याऽधिकार
इति लभ्यते, तदन्वाचष्टे इत्याह-उच्यते'ति । तत्रेति । तत्रापीत्यर्थः । लृङ्प्रत्यय
इति । 'निष्'मिति शेषः ॥ [भूते च] ॥

वोताप्योः । भाष्ये विभाषा गर्हांप्रभृताविति । गर्हाविशिष्टप्रत्ययविषय-
विभाषापदशब्देन-विभाषा वक्ष्यते लिङ् चेत्यत्र सूत्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । अनन्तरमू-
ल्यागे बीजनाह-गर्हाया लृङ्पितीति ॥ [वोताप्योः] ।

१'सनातं विव' । २'विधानार्थस्य' । ३'क्रियाया अमनातेर्' । ४'तिर्विवक्षिता' ।

यत्र क्रियाऽपरिममासा भवति तत्र 'वर्तमाने ल'डित्येव सिद्धम् ॥ यदि वर्तमाने लडित्येवमत्र लङ्भवति शतृशानचावैपि तर्हि प्राप्तम् । इष्येते च शतृशानचौ । अपि मा याजयन्त पश्य । अपि मा याजयमान पश्य ॥

अनवकृतस्यमर्पयोरकिंवृत्तेऽपि ॥ ३।३।१४५ ॥

॥ * ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरनाऽकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् ॥ * ॥ किंवृत्तस्यानधिकारादुत्तरनाऽकिंवृत्तग्रहणानर्थक्यम् । निवृत्त 'किंवृत्त' इति, तस्मिन्निवृत्तेऽविशेषंग किंवृत्ते चाऽकिंवृत्ते च भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्,—उपपदसज्ञा वक्ष्यामाति ॥ उपपदसज्ञावचने किं प्रयोजनम् ? ॥ 'उपपदमति'—इति समासो यथा स्यात् ॥ 'अति'इति प्रतिषेध प्राप्तोति ॥ यदा तर्हि लृट् सत्यज्ञो नदोपपदसज्ञा भविष्यति ॥ भविष्यदधिकारविहितस्य लृट् सत्यज्ञानुच्येतेऽविशेषविहितश्चायम् ॥ [अनवकृतस्यमर्प] ॥

जातुयदोर्लिङ् ॥ ३।३।१४७ ॥

॥ * ॥ जातुयदोर्लिङ्गिगने यदाययोरनसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ जातुयदोर्लिङ्गिधाने यदाययोरनसङ्ख्यानं वर्तव्यम् । यदा भवद्विध क्षत्रिय याजयेत् । यदि भवद्विध क्षत्रिय याजयेत् । [जातुयदोर्लिङ्] ॥

शोवे लृङ् यदौ ॥ ३।३।१५१ ॥

प्र] गहांयाम् । इष्येते इति । तौ च सूत्रारम्भ सत्यवर्तमानकालविहितत्वाङ्गो न प्राप्तुं इति दोषानेन सूत्रारम्भ इत्यर्थः । [गहांया लङ्पि] ॥

अनव । इदं तर्ह्यति । 'अकिंवृत्त' शब्देन किंवृत्तादन्यत्पद पर्युदासाश्रयणेन शृत्तने । तस्योपपदमर्थमकिंवृत्तप्रज्ञातेन किंवृत्ताऽकिंवृत्तयोरेवपदसः । सिध्यतीति भावः । अतिइति प्रतिषेध इति । न विगने तिङ्मिन् समासे सोऽतिङिनि बहुव्रीहिसमानाश्रयणादिति भावः । उपपदसज्ञेति । उपपदसज्ञास्य समास इत्यर्थः । भविष्यदधिकारविहितस्येति । 'लृट् सङ्ख्यानं भविष्यतीत्यधिकारसङ्ख्यानविष्यतीत्येव विहितस्य 'लृट् शोवे च' इत्यस्य लृट् आनन्दार्थाद्वा शतृशानचौ । अविशेषेति । कालमात्रे निधानादयं लृट्प्रथमि भविष्यति भवति तथापि भविष्यदधिकारविहितो न भवतीति शतृशानचावस्य न भवति । [अनवकृतस्यमर्पयोर] ॥

उ] गहांया लृ । अपि मा याजयन्तमिति । ताच्छीन्यप्रतिपादनेन गर्हा । यदनेन क्रियते तस्मै याजयन्तमिति सर्वत्र याजयन्तवाऽसाविनि त्रियाया समासि-रविवर्तिनेति भावः ॥ [गहांया लृङ्पि] ॥

अनवकृत । ननु किंवृत्ते नैत्यर्थत्वरथमुपपदत्वमन आह—अकिंवृत्तेति । उपपदसज्ञाया अन्यदाऽपि भावात्तदा भविष्यतीत्यनुपपन्नमन आह—उपपदसज्ञाकार्यमिति ॥

॥२॥ चित्रीकरणे यदिप्रतिपेधानर्थात्कनयाऽन्यत्वात् ॥२॥ चित्रीकरणे
यदिप्रतिपेधोऽनर्थक ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अथान्वत्त्वात्' । नहि यदावुपपदे
चित्रीकरणं गम्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ सभावनम् ॥

हेतुहेतुमतोलिट् ॥ ३।३।१५६ ॥

॥२॥ हेतुहेतुमतोलिट् ॥२॥ हेतुहेतुमतोलिट् इति वक्तव्यम् । अनेन
चेद्यास्य शरट् पर्यामभवेत् । अनेन चेद्यास्यति न शरट् पर्यामविष्यति ॥२॥
मविष्यदधिपारे ॥२॥ मविष्यदधिपारे इति वक्तव्यम् । इत् मा भूत् । वर्यतीति
धावति । हन्तीति पलायत इति ॥ अथेदानीं शतृशानचावत्र कस्मात् भवत ? ॥

॥२॥ देवनागो गणे ब्रह् इतिश्लोके च सद्धिः ।

मिषस्ते न विभाष्यन्ते गराक्ष सशितमत् ॥२॥

इच्छार्थेषु लिङ्गोटी ॥ ३।३।१५७ ॥

प्र] शेषे लुट् । नहि यदाविति । 'आधायं यदि स भुर्जात'त्यत्र सभावन तापर्येण
प्रतीयत इति तन्निमित्त एव लिट् भविष्यति 'सभावनेऽलमिति चे'दित्यनेनेत्यर्थः ।
सभावने हि यदिसाब्द प्रयुज्यत । [शेषे लुट्यदी] ॥

हेतु । देवनाग इति । व्यवस्थितविभाषाश्रवणादिति भावः । तेन देवनाग
इति सजाया भवति, न तु देवनाग इति । गलशब्द प्राप्ते भवति न तु गर
इति । विषे तु गर इति, न तु गल इति । जलचरे ब्राह् एव, ज्योतिषि ब्रह् एव ।
इतिशब्दप्रयोगे च सत्वज्ञो न प्रवर्तते । गवाक्ष इति । वातायने नित्यमेवाद्
भवति । सशितमत् इति । मत्विषये इत्यनेर्निष्पत्तिव्य भवति । निर्धे इति । परस्परं
देवनागादिभिरेकस्मिन्विषये न विभज्यन्त इत्यर्थः । एषु च 'नुदविदोन्द्रे'ति वा
नन्दम्, अचि विभाषेति लच, विभाषाब्रह् इति एप्रत्यय, लक्षणादेवो विभाषा इति
शतृशानचौ नन्वोर्विभाषेत्यतो विभाषानुवर्तनाद्विषयिणी, धनत्प्रयोगजनस्येति
विभाषाऽवत्, शाब्दोरन्यतरस्यामिनेति नियमः ॥ [हेतुहेतुमता] ॥

४.] शेषे लुट् । सम्भावन तापर्येणिति । 'यदि'शब्दस्य सम्भवनार्थेन सम्भावन
प्रतीयत इत्यर्थः । नदेवाह- सम्भावने हि यदिसाब्द इति । भाष्ये-न हि
यदाविति । चित्रीकरणन्तार्थवद्गम्यम्, न तन्मध्ये नाम परस्परारोहणीय-
दावुदाहरण इव तन्मानभिन्नाहार विनाऽपि गम्यमिति भावः ॥ [शेषे लुट्यदी] ॥

हेतुहेतु । लक्षणेहेत्वोरिति । विनाया लणो हेतौ च वर्यमानादाना कर्तारि
शान्तावित्यर्थः सूत्रम् । किञ्च लक्षणादेमत्परोच्यन्तेऽपि दोनरुममुष्यत्य
एव वादिनिशब्देन तत्प्रीतनेऽपि शान्तादिप्रतिरिति भावः ॥ [हेतुहेतुमतोलिट्]

१ 'दक्षिणेन' । २ 'मविष्यत्त्ववि' । ३ इद कचिच्च । ४ 'मिषस्तु परस्परं' ।

॥*॥ इच्छोद्येषु लिङ्गोटी कामप्रवेदन चेत् ॥*॥ [इच्छोद्येषु लिङ्गोटी]
कामप्रवेदन चेन्नम्यत इति धक्तव्यम् । इह मा भूत्,—इच्छन्कट करीतीति ॥
विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ ३।३।१६१ ॥

विध्यधीष्टयो षोडशोप ? ॥ विधिनाम प्रेषणम् । अधीष्ट नाम सत्कार-
पूर्विका व्यापारणा ॥ अथ निमन्त्रणामन्त्रणयो को विशेष ? ॥ सनिहि-
तेन निमन्त्रण भक्त्यसनिहितेनामन्त्रणम् [इति] ॥ नैपोऽस्ति विशेष । अस-
निहितेनाऽपि निमन्त्रण भक्ति, सनिहितेन चोमन्त्रणम् ॥ एव तर्हि यन्नियोगत-
कर्तव्यसंक्षिप्तमन्त्रणम् ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ ह्यव्य कव्य वा । ब्राह्मणेन 'सिद्ध भुज्य-
ता'मित्युक्तेऽधर्मं प्रत्याख्यातुः । आमन्त्रणे कामचार ॥ कथं पुनरिदं विज्ञा-
प्र] विधिनिमन्त्रणा । विध्यधीष्टयोरिति । उभयोरपि नियोगरूपत्वादिति
प्रश्न । प्रेषणमिति । गृह्यादे कस्यामिन् क्रियायां नियोजनमित्यर्थ । अधीष्ट
नामेति । गुर्वादेस्तु पूज्यस्य व्यापारणमधीष्टमित्यर्थ । प्रपद्यार्थं न्यायव्युत्पादनार्थं
वास्यभेदमाश्रित्य भेदेनोपादान विधिनिमन्त्रणादीनां कृतम् । विधिरूपता हि सर्वत्रा-
न्ययिनी विद्यते । सनिहितेनेति । धावयनाऽऽगनादिना । यथेह भवानामी-
तेन सनिहितमारान, तदनुपरमार्थं च निमन्त्र्यते । असन्निहितेति । यथेह भवान्
भुषितेन भोजनमसन्निहितं तदर्थंमामन्त्र्यते । यन्नियोगत इति । अत्रत्यकर्तव्य
नित्य नैमित्तिकं च । संक्षिप्तमन्त्रणमिति । निमन्त्रणविषयत्वात्तदेव निमन्त्रणम् । अधर्मं

उ] इच्छोद्येषु । कामप्रवेदनमिति । प्रयोक्तुं स्वाऽभिप्रायाऽऽविपरणमित्यर्थ ॥
विधिनिः । नियोगेति । नियोग - प्रवर्तना, प्रवर्तननिष्ठ प्रवृत्त्युद्गृहणे व्यापार ।
एतदेव प्रेषणम् । भाष्ये-व्यापारणेति । प्रवर्तनेत्यर्थ । एतेन नियोग इष्टसाधनता-
ज्ञानमिति परास्तम् । 'हेतुमति चेत्सूत्रस्थलिङ्गदिगिचो पर्यायत्वशब्दापरभाष्य
विरोधापत्तेः' इत्याहुः । न्यायेति । शब्दशक्तिविषयेत्यर्थ । अथ भाव - निमन्त्रणा
दिसञ्ज्ञाना प्रशोचननिष्ठव्यापारवाचनत्वस्य सर्वशम्भतया विधिशब्दस्याऽपि
प्रशोचननिष्ठव्यापारशक्तिव्य न निष्ठसाधनत्वादिबोधस्वरूपमिति । स चाऽत्र
प्रयुज्यमानक्रियादिरूप । स च प्ररणा येन निष्ठस्य । प्रेरणात्रयाऽस्तगो
पाधि । एतस्यैव रूपभेदेन वाच्यसाधनत्वे उपपद्येते । स च लोके पुष्टपनिष्ठो,
वेदे ईश्वरनिष्ठ । वेदस्याऽऽर्जुनवशादिना मत-शब्दनिष्ठ । शब्दरूपत्वाच्च स
'शान्दी भावने'त्युक्त इति मन्त्रूपायां विस्तर । विधिस्त्यतेति । प्रेरणत्यर्थ ।
यन्नियोगत कर्तव्यं श्राद्धादि, तस्य निमन्त्रणत्वाऽभावादाह-निमन्त्रणविषयत्वा-
दिति । भाष्ये-ब्राह्मणेनेति । 'सिद्ध ह्यव्य कव्य वा भुज्यता'मिति ब्राह्मणेनेत्त-

यते,—निमन्त्रणादीनामर्थे इति, आहो स्वस्तिनिमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति ? ॥
 कश्चात् विशेष ? ॥ * ॥ निमन्त्रणादीनामर्थे चेदनिमन्त्रयं निमन्त्रयं भवन्तमिति
 प्रत्ययानुपपत्ति प्रकृत्यभिहितत्वात् ॥ * ॥ 'निमन्त्रणादीनामर्थे चेशमन्त्रयं निमन्त्रयं
 भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्ति । [निमन्त्रणादीनामर्थे चेशमन्त्रयं निमन्त्रयं
 भवन्तमिति प्रत्ययो नोपपद्यते] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रकृत्यभिहितत्वात्' । प्रकृ-
 त्वाऽभिहित सोऽर्थ इति कृत्या प्रत्ययो न प्राप्नोति ॥ * ॥ द्विवचनपदुपचन-
 ऽप्रसिद्धिर्गार्थवत् ॥ * ॥ द्विवचनपदुपचनदेश्चाऽप्रसिद्धिः ॥ किं कारणम् ? ॥
 'एकार्थत्वात्' । एकोऽयमर्थो निमन्त्रण नाम तस्यैव वादेकवचनमेव प्राप्नो-
 ति ॥ अस्तु तर्हि 'निमन्त्रणादिषु गम्यमानेष्विति ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति
 'देवदत्तो भवन्तमामन्त्रयते, देवदत्तो भवन्त निमन्त्रयते' इति ॥ * ॥ सिद्धं

प्र] इति । यदाऽन्यो ब्राह्मणो भोक्ता न लभ्यत तदा दौर्दिशादिभोजनविषय, तस्य च
 प्रत्याख्यानोऽधर्म इति स्मार्त समाचार । आमन्त्रण इति । काम्यकर्मणि कर्म-
 नया प्रकृतिर्नाऽन्यथा । कथमिति । किमिह विध्यादयं प्रत्ययस्याभिधेयत्वेन
 निर्दिष्टा, उत विषयभावेनति प्रथ । निमन्त्रणादीनामिति । आदिशब्दस्य प्रथरा-
 र्थत्वाद्धिधिरपि गृह्यते । प्रकृत्यभिहितत्वादिति । प्रकृत्या योऽर्थो नाभिधानते
 तत्रैव प्रत्ययेन भाव्य, न तु प्रकृत्यभिहितार्थे, 'उच्यमानामप्रथो' इति न्यायात् ।
 विषयपक्षाधरे तु प्रकृत्यभिहितेष्वपि विध्यादिषु तन्मत्तानानाधरं प्रत्ययं सिध्य-
 ति । द्विवचनेति । नाऽप्रतेषु वक्त्रादिषु विध्यादयोऽर्था निर्दिष्टमानास्तेषां वक्ष्य-
 प्रमजन्तीति वक्त्रादिगताया सरायाः अभिधानं न प्राप्नोतीति भाव । सिद्धमिति ।

उ] र्थाद्ब्राह्मण इति, तत्र प्रत्याख्यातुर्ब्राह्मणस्याऽधर्म इत्यर्थ । 'ब्राह्मणेन' लुक्चेर-
 न्यदीरनिमन्त्रणप्रत्याख्याने ब्राह्मणत्वंऽपि ह्यन्यथाऽतिरिक्तदिग्वाऽऽमन्त्रणे
 प्रत्याख्यानं नाऽधर्म इति लभ्यते । 'यदाऽन्य' इत्यादिव्यख्याने षडट्टने षीव,
 भाव्याऽनुप्रदक्ष गिन्य । सामान्यत एव ब्राह्मणस्य श्रद्धादिनिमन्त्रणप्रत्याख्याने-
 ऽधर्मं सृष्टेःप्यपि स्मर्यत इति बोध्यम् । काम्यकर्मणोति । यत्र भावनादननु-
 ष्ठानेऽपि न प्रत्ययस्य द्विपदा प्रवर्तना-आमन्त्रणमिति तावन्म । उत विषयेति ।
 लिङ्गदत्तु दोतरा इति भाव । विध्यादीनामर्थे इति वक्तुमुचिततत् बहु-
 अदिशब्दस्येति । 'प्रत्ये भवन्त' निजादि तदुदाहरणं बोध्यम् । निमन्त्रणादीना-
 मिति भावः,—निमन्त्रणादिप्रदानमित्यर्थ । भावः—निमन्त्रयं इत्यादिप्रत्यय-
 'निमन्त्रणे' इत्यादेरपि । ननु निमन्त्रणस्यैव वक्त्रादिगताधरे द्विवचनपदु-
 पचने भविष्यत् इत्यत्र लट्—नाऽऽगच्छेति । एव वक्त्रादिप्रतीत्यनिरपि दूय

१ यत्र पाठे एत स्मात् । २ 'प्रत्ययानुपपत्ति' ३ 'रकार्यवत्' । ४ 'वचिज' ।

तु द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥
 ['द्वितीयाकाङ्क्षस्य प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययविधानात्'] । द्वितीयाकाङ्क्षस्य
 धातोः प्रकृते प्रत्ययार्थे प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ॥ के च प्रकृता अर्थाः ? ॥
 भावस्मैकर्तार ॥ [एवमपि] भवेत्सिद्ध, -प्राप्नोतु भवानामन्त्रणम् । अनु-
 भवतु भवानामन्त्रणमिति, यत्र द्वितीय आकाङ्क्षयते। इदं तु न सिध्यति, -निम

प्र]द्वितीयनिय्यादिरुच्यते यदा धात्वर्थे आकाङ्क्षति तदा लिट्प्रत्यय इत्येव धात्वर्थे
 मयाये नियोज्यो नियुज्यते तदा द्वितीयाकाङ्क्षत्वम् । इह तु 'दवस्तो भवन्त
 मामन्त्रयन्' इति नास्ति धात्वर्थस्य द्वितीयाकाङ्क्षत्वमिति लिट् न भवति । प्राप्नो-
 त्विति । धात्वर्थस्य प्राप्त्यादेर्भिन्नमामन्त्रण प्रत्याकाङ्क्षा विद्यत इति भावः । आत्मक-

उ]णान्तर बोध्यम् । कर्त्राङ्गिणाया मङ्गदाया इति। क्रियायामारोपिनाया इति
 शेषः । वस्तुन प्रवर्तमानिष्टप्रेरणया प्रयोज्यत्वत्वाऽभावात्तद्वत्तत्त्वाऽऽरोपे न
 मान, यान्यत्र च तन्मा एव विशेष्यत्व, ना चैवेति द्विवचनाद्यनापत्तिः । धात्वर्थस्य
 कर्तृद्वित्वादिना द्वित्वादावापे तस्य विशेषणत्वाच्च द्विवचनादिनिशामकता । कर्त्रादि-
 धात्वर्थो न युक्त इत्यग्रे स्फुटं भविष्यति । अत एव भाष्ये द्विवचनायसिद्धावे-
 कार्थत्वादित्येव हेतुरुक्तः । विष्णुर्ज्ञानोऽयमर्थो भिमन्त्रण नाम तस्यैरुत्वादिति ।
 अनेन प्रियस्मिन्मपि निमन्त्रणमेरुमेवेति तदर्थः । एतेन विशेष्यगतसङ्घर्षवचनादि-
 बोध्यति सूचितम् । अत एवाऽत्र पक्षे भावकर्त्रादीना बोधाऽनापत्तिरिति दूषण
 नोक्तम् । भाष्ये-इहाऽपि प्राप्नोतीति । लडादयस्तेभ्यो न स्युः, अनेन लिट्
 धाधितत्वादिनि भावः । चोत्तरनापक्षीय दूषणमुद्धर्तुमाह-सिद्धन्त्विति । द्वितीया
 काङ्क्षानो प्रकृते प्रत्ययार्थे कर्त्रादी लिटिल्ये । कर्त्रादीनामपि धोत्वत्वमितिपक्षे
 'प्रत्ययार्थे' इत्यस्य प्रत्ययद्योत्ये इत्यर्थः । नन्वेव 'पश्य मृगो धावती'-
 स्यादावपे लिट् स्यादत आत्-द्वितीय विध्यादिरमिति । द्वितीयशब्देन
 विध्यादेशेव गृह्यत इति भावः । नियोज्य -प्रेर्य । नियुज्यते-प्रेर्यते । प्रेरणादिपय
 धात्वर्थे यदा धातोर्लक्षणा तदा प्रकृतेऽथे प्रत्यय इति भावः । प्रकृते प्रत्ययार्थे
 इत्यनेनाऽऽमन्त्रणादीनामर्थे इति पक्षेऽपि तदस्याग सूचितः, विरोधाऽभावात् ।
 'कर्त्रादयो धोत्वा' इति पक्षस्य 'स्तुत्तमो' इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतनया बोधे माना
 ऽभावाच्च । अत एव धात्वरूपपक्षे द्विवचनायसिद्धवत्तिनाद्यमिदिर्नात्ता । भाव-
 यस्मैकर्तार्यत्वरुत्वात्तन्मतेपदपरस्मैपदविभागेन तद्विधानात् । दुष्मदस्मन्प्रेषणामाना-
 धिररणाऽभावेन प्रथमपुरुषाद्यसिद्धिर्नात्ता, अनिरमथ नोक्त इति दिक् । भिन्न-
 मामन्त्रणमस्तीति । धात्वर्थाऽनिरिक्त प्रेरणरूपव्यापार प्रतीत्यर्थः । 'प्राप्नोतु भवा'

न्त्रयै आमन्त्रयै इति ॥ अत्रापि द्वितीय आनाहूयते ॥ क. १ ॥ निमन्त्रि-
रेव । निमन्त्रयै निमन्त्रणमामन्त्रयै आमन्त्रणमिति ॥ कैथ पुनर्निमन्त्रिताम

प्रयै इति । आमन्त्रणस्य धात्वर्थत्वात्तस्य चैवन्वाद्भेदपूर्विकाया ष्यनात्प्राया आम-
न्त्रण प्रत्यभाव इति भाव । निमन्त्रयै निमन्त्रणमिति । प्रवृत्तिश्च निमन्त्रण
विशिष्टवर्भरमन्त्रत्, तद्विषय त्वदपर्यव्यतालक्षणं निमन्त्रणमन्त्रादिति भिन्नत्वा-
दस्त्येव द्वितीयासाह्विन्वम् । तदयमर्थ, -त्वत्वर्भरं भोजनादिषु निमन्त्रणं ममानु-
ष्टेयम्, ततो भोजनादिषुत्या निमन्त्रयै इति । अत्र चामन्त्रयै आमन्त्रणं निमन्त्रयै
निमन्त्रणमिति, प्रवृत्त्यर्थव्यतिरिक्तामन्त्रणसद्भावप्रदर्शनायाऽऽमन्त्रणनिमन्त्रणशब्दौ
प्रयुक्ता, नत्वय लौकिक प्रयोग, लोट्त्व प्रवृत्त्यर्थव्यतिरिक्तस्वामन्त्रणादेशमित्यत्वात् ।

उ] निव्यादे - अदीकरोतु भवान् । आमन्त्रणऽङ्गीकारविषया प्रेरणेत्यर्थ । न्तु 'पाठ
पचतीतिवत् प्रवर्तनाविशेषरूपऽऽमन्त्रस्यापि तद्विशेषामन्त्रणान्तरविषयाऽऽम-
न्त्रत्वत् आह-भेदपूर्विकाया इति । तत्र सामान्यविशेषतयाऽभेदाऽन्वयो न तु
तथा प्रवृत्ते इति भाव । आमन्त्रणमप्रतीति । धात्वर्थव्यापाराऽतिरेकेण
प्रेरणामप्रतीत्यर्थ । अत्रेदं तत्त्वं-स्वविषया प्रेरणा तु नाऽत्र प्रत्ययार्थ, स्तेऽत्रैव
तत्प्रवृत्तिसिद्धे । स्वप्रवृत्ते स्वप्रेरणाऽनपेक्षत्वेन तस्यास्तदर्थत्वाऽभावात् ।
इदमेवाऽभिप्रेत्य-'उत्तमपुरतो विधिराच्छिप्रतिषन्धक' इतिन्यायविद । अत एव
मगपतोत्तमपुरविषये एव शङ्कितम् । विशिष्टकर्मकमिति । संदोष्यकर्मक-
मित्यर्थ । अत्रश्यक्तव्यतालक्षणम्-अवदशानुष्टेयत्वलक्षणम् । ततो भोजनादि-
ष्विति । तद्वोधनार्थं च 'निमन्त्रयै' इत्यादिप्रयोग इति भाव । नन्वैवं
'निमन्त्रयै निमन्त्रण'मित्यादीं निमन्त्रणादिपदप्रयोगोऽदुक्त, लोट्त्व तदर्थप्रत्याय-
नदत् आह-नत्वयं लौकिक इत्यादि । धातूनामनेराधत्वात्-निमन्त्रणामन्त्रण-
शब्दावर्हत्वात्पर्यै । अहंस्वत्वाऽनदनकर्तव्यतालक्षणं कैयटोक्तम् । एवञ्च 'अहं
कृत्यन्वृचर्धे'त्यनेन लिट्श्लोत्रानुत्तनपुरविषये इत्युक्तं भवतीति चोच्यम् । भाष्ये-कथं
पुनरिति । धर्मिणो हि धर्माऽऽराह्या न तु धर्मस्येति प्रश्न । अतएव स्त्रीयेनेत्यस्य
स्त्रीयाशब्द उदाहरणम् । प्रवर्तनाविषय एव स्त्रीया पाठ इति श्लोच । 'अहं पात्रये'-

१ 'कथं निमन्त्रिर्निमन्त्रिण, आमन्त्रिश्चामन्त्रिण, युज्यते'] निमन्त्रिरपि निमन्त्रिण
युज्यते आमन्त्रिश्चामन्त्रिण । इत्यत्र भाष्येन भाष्ययोगः । तथा-प्रशिरिपिण
युज्यते-एवितुमिच्छन्नेपिपिपतीति । स्त्रीये स्त्रीयेनेति । एवम्यात्रेपेरेपि गात्रं,
वर्तमानशब्द प्रत्यय । अत्रस्य चात्र गाधन सर्वशब्दश्च प्रत्यय इति ॥ मूत्र तर्हि
निपते ॥ ययान्यामनेनास्तु ॥ ननुचोक्तं-'निमन्त्रादिषु गम्यमानेषु इहापि प्रा-
प्नोति-देवदत्तो भवन्तं निमन्त्रयत इति ॥ अस्तु तर्हि निमन्त्रणश्रीनानर्थ इति ॥'

निमन्त्रणमाहाङ्गेत् ॥ ॥ दृष्ट्यभावेन भावयोग ॥ ॥ तद्यथा इपिरिषिणा
युज्यते स्त्रीत्व च स्त्रीचेन ॥ यावता [चा]ऽपि द्वितीय आहाङ्गयतेऽस्तु तर्हि
निमन्त्रणादीनामर्थ इति ॥ ननु चोप 'निमन्त्रणादीनामर्थ चेदामन्त्रयं
निमन्त्रयं भवन्तमिति प्रत्ययानुपपत्ति प्रकृत्यभिहितवा'दिति ॥ नैप दोष ।
योऽसौ द्वितीय आहाङ्गयते स एव मम प्रत्ययार्थो भविष्यति ॥ अथ तर्हि
दोषो द्विवचनरुचनप्रतिष्ठिरेकार्यवैर्वादिति ॥ ण्कोऽयदोष ॥ ॥ सुपा
कर्मादयोऽप्यर्था सह्या चैव तथा नित्यम् ॥ ॥ सुपा मङ्ग्या चैवार्थं , कर्मा-
दयश्च ॥ ॥ प्रसिद्धो नियमस्तत्र ॥ ॥ प्रसिद्धस्तत्र नियम ॥ ॥ नियम प्रकृ-
तेषु वै ॥ ॥ अथ चा प्रकृतानर्थानपेक्ष्य नियम ॥ के च प्रकृता ? ॥ एक-
त्वादयः । 'एकस्मिन्नेकैकरचन न द्वयोर्न बहुषु । 'द्वयोरेव द्विवचन, नैकस्मिन्न
बहुषु' । 'यन्त्रेण बहुवचन, नैकस्मिन्न द्वयो'रिति ॥ [विधिनिमन्त्रणा] ॥

प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३।३।१६३ ॥

किमर्थं प्रैपादिपर्येषु कृत्या विधीयन्ते नाऽत्रिशेषेण विहिता कृत्यान्ते
प्रैपादेषु भविष्यन्त्यत्र च ? ॥ ॥ प्रैपादेषु कृत्याना चैवचन नियमवैर्वात् ॥ ॥
प्रैपादेषु कृत्याना चचन क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नियमार्थम्' । निय

प्र] नश्यमर्थं, -आमन्त्रयं आमन्त्रणमिति, -आमन्त्रयं इत्यत्र लोटि प्रयुज्यमाने आम-
न्त्रण धातुर्विषयमाहाङ्गयमाणमस्ति । इपिरिति । एपितुमिच्छतीति वात्मानावन-
भेदादिच्छदोभेदादयो योग । स्त्रीत्वमिति । 'बुमारी'त्यादौ स्त्रीत्व इत्यस्य विशेषे-
षण, यदा तु तदेव प्राधान्येनाश्रीयते तदा तस्य स्त्रीत्वादिना योग, -स्त्रीत्व टीतेति ।
स एव ममेति । 'निमन्त्रयं भवन्त'मित्यपरस्मैत्येव भवती भोजनानिषु मया
निमन्त्रणमिति निमन्त्रणस्यापश्यस्मैत्येवनाश्रयण निमन्त्रणमिति प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योभेद इत्यर्थः । सुपामिति । विद्यादिभिर्निरोदाऽभावः कर्मणि चेत्यत्र बहुव-
चननिर्देशान्तरालमारसद्वाहा र्थादा उभयानुप्रहाच न्नाऽदयो न बाध्यन्त इति कर्तृकर्म-
गतद्वित्वनियन्धनानि द्विवचनवरुचनानि भवन्तीत्यर्थः । [विधिनिमन्त्रणा] ॥

उ] मियादा पापप्रसर्तनाऽऽप्याऽनुष्ठेयेति शेष । भाष्य-यावता चाऽप्येति यत्रे-
त्यर्थः । बहुवचनेति । अत एव सर्गलमारान्ते 'ल कर्मणी'त्यस्मिन् । इदं निमित्तम् ।
'एतावाद्य ल' इति तत्सूत्रम्याश्रयस्वप्न्याभ्या 'ल' इत्यस्यैववचनान्तताया एव
लाभात् । 'सुपा कर्मादय' इत्यस्याऽयम्भाव -धातुर्विषयामिव प्ररणाया स्वत-
एकत्वेऽपि अर्थगतसह्याया स्वनिष्ठत्वात्वेनैव स्वविषयप्ररेणयास्यारोपादिवच-

१ 'नैपार्थ' । २ 'नैप दोष' । ३ श्लोकार्तिम् । ४ 'निदान' । ५ इदं
वार्तिनं वचिन् । ६ अथ पाठ प्रायिकः ।

[मार्योऽन्वारम्भ , 'प्रैपादिष्वेव कृत्या यथा स्यु'रिति ॥३॥ प्रैपादिषु कृत्यानां वचन नियमार्थमिति चेत्तदनिष्टम् ॥३॥ प्रैपादिषु कृत्यानां वचनं नियमार्थ-मिति चेत्तदनिष्टं प्राप्नोति । न हि प्रैपादिष्वर्थेष्वेव कृत्या इष्यन्ते ॥ किं तर्हि? ॥ अविशेषेणैष्यन्ते । युसोपेन्ध्य तुगोपेन्ध्यम् । घनघात्वम् ॥३॥ विष्यर्थं तु स्त्रिया प्रागिति वचनात् ॥३॥ विष्यर्थं तु प्रैपादिषु कृत्यानां वचनम् । अथ प्रैपादिष्वर्थेषु लोद्धिधीयते स विशेषविहितः सामान्यविहितान्कृत्यान्प्राप्यते ॥ वासरूपेण कृत्वा अपि भविष्यन्ति ॥ न स्युः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्त्रियाः प्रागिति वचनात्' । प्राक्स्त्रिया वाऽमरुत् ॥ [प्रैपातिसर्ग] ॥

कालसमयचेलसु तुमुन् ॥ ३३।१६७ ॥

॥२॥ प्रथमान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

इह मा भूत्, -काले भुङ्क्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । प्रैपादिविति वतंते । तच्चारम्भ प्रैपादिग्रहणमनुवर्त्यम् । प्रथमान्तेष्विति युष्मन्माने इहाऽपि प्रसभ्येत, 'काल पचति भूतानि काल संहरति प्रजा' ॥

॥६॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये तृतीय-स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीय समाप्तः ॥३॥

घातुमयन्धे प्रत्ययाः ॥ ३४।१ ॥

प्र.] प्रैपाति । युसोपेन्ध्यमिति । अग्निस्तोत्रं युगेन ज्वलनीयमिति वस्तुस्वरूप-वचनं, न तु प्रैपादिप्रतिपत्ति । घनघात्वमिति । घनेन लोहादिन्य घात्यमिति, वक्ति-गरदित्यर्थः ॥ इति श्रीमन्नानन्दोपाध्यायर्जपटपुत्ररयट्टकृते भाष्यप्रदीपे तृतीय-स्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीय ॥३।१।२॥

उ] नाशीने । वस्तुतो 'पाचता चाऽत्रे'त्यादिर्ग्रन्थ एवदेशितः । एतेन 'ग्रन्थस्यैव व्यापारे गृह्यन्वयेऽपि ग्रन्थयान्ताम् ग्रह्यन्वयान्निवन्वार्थशेषस्त्वमिति व्युत्पत्तिमङ्ग' इत्यपान्तम्, एवदेशित्वेनोऽक्षते । नन्वेवमपि नियमेन न स्यादधिरार्थ-स्याऽपि भानात्त वाह-प्रमिद्ध इत्यादि । तत्र-त्यर्थे । अत्र योत्तत्तावस्यो युक्त, उक्तपुक्ते 'पने'त्यादावपि तत्रार्थनिष्ठ, सत्त्वकालकारवाक्यानिनाऽस्ता धापि दोलनाया एतां चिन्ता । एवञ्च 'प्रवर्तन्ताविसर पात' इत्येव दोष इति दोष्यम् ॥

प्रैपाऽति । भाष्ये-स्त्रियाः प्रागिति । इदमपि शासनं- 'सन्धिस्यरादृष्वैकवि-द्वाऽमन्त्रविभ्रम'वस्तेत्यर्थः ॥ इति श्रीनानन्दोपाध्यायविरचिते महाभाष्यप्रदीपोऽपोने तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाहिकम् ॥ पादश्च तृतीय समाप्तः ॥

घातुमयन्धे । घनो मयन्ध इत्यर्थः । अन्धावर्तकमेतन्, घनो धारक-

प्रत्यय इति वर्तमाने पुन प्रत्ययग्रहण क्रियमर्थम् ? ॥ अत्रातुप्रत्ययानामपि धातुसंबन्धे साधुत्वं यथा स्यात् । गोमानासीन् गोमान्भवितीति ॥ इह पश्यामो,—भूतकालो भविष्य कालेनाभिसम्बन्धमानो भविष्यकालः सरद्यते । कस्मात् भविष्यकालो भूतकालेनाभिसंबन्धमानो भूतकालः सरद्यते ? ॥

प्र] धातुसंबन्धे प्रत्यया । संबन्धस्य अनेनाभिधानत्वात्मावर्थाद्भूतावपि सङ्ख्याविशेषो द्वित्वमवगम्यते । यावो संबन्धो—धातुसंबन्धः । वात्वर्थशात्रोपचाराद्वातुशब्देनोच्यते । न हि स्वार्थे गुणीभूतयोर्वालो परस्परेण संबन्ध उपपद्यते । धात्वर्थयोस्तु विशेषणविशेष्यभावलक्षणमन्त्रोपपाति । तत्र धातुसंबन्धे कालान्तरविहितानां प्रत्ययानामन्यस्मिन् काले साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थमिदं सूत्रम् ।

प्रत्यय इति वर्तमान इति । यद्यपि स्वरूपपदार्थं प्रत्ययशब्दः प्रकृतस्वभावीह सङ्गिनिर्दिष्टाऽभावात्प्रतिपदार्थेनो विज्ञास्यत इति भावः ॥ अधातुप्रत्ययानामपि । अन्यथा प्रकृतानामेव धातुप्रत्ययानां ग्रहणं स्यात् । प्रत्ययग्रहणात्तु सर्वं प्रत्ययपरिग्रहार्थात्तद्विज्ञानानामपि कालभेदे साधुत्वं भवति । गोमानासीदिति । तदस्याऽन्यस्मिन्निति मत्तुप्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तेऽर्थे विहितः । धातुसंबन्धे तु प्रकृत्यर्थस्य भूतभविष्यत्वेऽपि साधुत्वमिति । इह पश्याम इति । 'अग्निशोभयाऽन्यस्य पुत्रो जनितः' इति कालभेदे साधुत्वाभ्यनुज्ञानार्थं सूत्रम् । तत्र विशेषानुपादानाद्यथा भूतकालपरित्यागेन जनितेत्येतन्मन्धाण्डानिर्भविष्यति काले भवति

उ] संबन्धस्य कारणत्वं वा धातुसंबन्धस्य सार्वत्रिकत्वात् । वातो संबन्ध इत्यर्थे तु समासो दुस्वपादौ, उन्तौ सङ्ख्याविशेषस्याऽभानादत आह—संबन्धस्येति । द्वित्वमवगम्यत इति । वस्तुतो द्वित्वाऽगोत्रेऽपि धातुत्वेनैव धातुद्वयबोध इति बोध्यम् । गुणीभूतयोरिति । स्वार्थप्रतिपादनस्य प्रयोरित्यर्थः । नन्वर्थद्वारवसंबन्धो धात्वोरेवाश्रीयता कर्मत्वसमानकर्तृकत्वादिवदिति चेन्न, 'गोमानासी' इत्यादौ प्रकृत्यनापत्तेः । न ह्यप्रयुज्यमानयोरर्थद्वारकोऽपि संबन्धो वक्तुं शक्य इति भावः । अर्थयोश्च कसंबन्ध इत्यत आह—विशेषणोक्तिः । स च प्रत्ययार्थद्वारो वाक्यार्थ इति बोध्यम् ।

अन्यस्मिन्नकाल इति । उपपदोपाधिप्रकृत्यर्थानान्तु न चान्, 'वर्तमाननामीय' इत्याख्य कालाऽन्यत्वेन प्रतिपादनादिति भावः । प्रकृतानामिति । प्रकरणदिति भावः । वर्तमानमन्तेति । न च 'तदस्याऽस्ती'त्यत्र सङ्ख्याग्रहणं कालोऽप्यत्रिविधः इति वाच्यं, 'दण्डेनमानवे'त्युक्तस्तीतदण्डस्याप्यानयनापत्तेः । इदं तत्रैव भाष्येऽत्र च स्पष्टम् । भाष्ये—'भूतकाल' इत्यादयो बहुव्रीहयः । भाविष्यपदेशेति । भाविष्यदहारेत्यर्थः । अग्निशोभयाऽतीत्युत्तरम्—इति 'व्यव-

धातुसम्बन्धे प्रत्ययस्य यथासालविधानान्निदम् ॥२॥ धातुसम्बन्धे प्रत्ययस्य यथा
कालविधानान्निदम् । यथासालविहिता पूर्वते प्रत्यया स्वेषु स्वेषु कालेषु प्रयुज्य-
न्ते ॥ कथं तर्हि कालान्यन्व गम्यते ॥२॥ उपपदस्य तु कालान्यन्वम् ॥२॥ उप-
पदस्यैतकालान्यन्वम् ॥ कृतो नु खल्वेतत्, - भग्निद्योमया जीत्येतदुपपदं भविष्ये-
ति, न पुनर्जमितेति ॥ पुन तर्हि - ॥२॥ अस्यादिविषयाः

प्र] तथा जनितेति लुङ्त्वयो भविष्यन्कालान्वागनातेन टांमया जीत्येतत्सम्बन्धाद्भूते कस्मा-
न्न भवतीति प्रश्न । यथासालविधानादिति । - सूत्रप्रत्याख्यानानेनोत्तरम् । 'जाग्नि-
द्योमया जी'ति भूत एव णिनिर्दिधीयते 'जनिते'त्येतत्सम्बन्धात् भाविष्यपदेशप्रति-
पत्ति, यथास्य सूत्रस्य शाट्टक वदेतीत्यर्थः । इतरोऽगृहीताभिप्राय आह - कथं तर्हीति ।
'पुत्रोऽस्य जनिता स चाग्निद्योमेन यष्टे'त्यत्र यदि भूते णिनिर्दिधीयते तदा याग-
स्य भविष्यत्वाऽवगमो न प्राप्नोतीति प्रश्न । उपपदस्येति । भाविष्यपदेशाविज्ञानो-
द्विसोपगम्य कालान्यन्वं वाक्यार्थवशादस्यपि सूत्रारम्भे प्रतीयत इत्यर्थः । विदो-
ष्याना आख्यानादिपदशाब्दायाः क्रियायाः प्राच्यन्दात् स्वराल एवावस्थान, विशेष-
णभूतायास्तु क्रियाया उपलक्षणभावेनोपादानाद्भाविभनव्यपदेशविपयताप्रतिपादना-
त्प्रत्ययान्यन्वागम इत्यर्थः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमनुज्ञा समीपे भूदनामुपपदमि-
त्यवगम्य चोदयति - उक्त इति । तत्र चाग्निद्योमयाज्यस्य पुत्रो एत इत्यत्रापि
वास्त्यार्थं कस्मान्न भवतीति प्रश्न । आचार्यदेशीय आह - पुन तर्हीति । धात्वधि-
वापदानुप्रहणे सिद्धे धातुसम्बन्ध इति पुनर्धातुमदृष्ट धातुविशेषपरिग्रहार्थं, तेनानि-
भूतजिनसपन्ध एव प्रत्ययाना कालान्तरे साधुन्वन्वाख्यायते इति सूत्रारम्भे सति
विपर्ययो न भवतीत्यर्थः । अस्यादिविषया इति । अस्यादिविशेषणव्य प्रयुक्त

उ] रिष्यमाण' इति शेष इति भावः । यष्टेतीति । 'इत्यर्थं प्रतीयत' इति शेषः ।
भाविष्यपदेशादिति । भाविष्यवहारादिपदशाब्दिद्योमयाज्य'दिपददिल्लर्थः । वाक्यार्-
थवशादिति । 'जनिते'त्येतत्सम्बन्धेनान्वागनातेन प्रतीत्येनान्य वाक्यार्थत्वमित्यर्थः ।
व्यनहारस्य भविष्यत्वं विषयभावेऽप्यत्रानिति भावः । दैपरीत्यानिवारणाय मूढ-
लुकि दर्शयति - विशेष्याया इति । मान्ये - 'उपपदस्ये'त्यस्य गुणभूतस्येत्यर्थः ।
सूत्रारम्भे तु नाऽप्यन्यायः । न्यायेन यवनसङ्घोचे मानाऽभावात् । धात्वो सम्बन्धे
तान्या धातुभ्यां ये ये प्रत्ययान्तेऽन्यत्रापि काले भवतीति वाक्यार्थादित्याशयः ।

सूत्रारम्भे इतिानया च सूत्रस्य 'धातोरस्यादे गवन्धे सति धात्वो प्रत्यया-
कादन्तरे' इत्यर्थं इति भावः । नन्वस्यादिप्रत्ययिकत्वाऽभावात्त्वर्थं तद्विषयत्वान्त
शाट्ट - अस्यादिविशेषणायति । पूर्वोक्तेनेति । गुणप्रधानमानरूपस्यावाश्रयः ॥२॥

१ एवं षविष्ठा २ 'भवति' । ३ इदं वार्तिकमित्यन्ये । ४ भाव्यमित्येते । ५ 'विज्ञानात्' ।

प्रत्यया भाधेव इति वक्ष्यामि ॥ के पुनरन्यादय ? ॥ अस्तिभूचनय ॥ एवमपि यदाऽस्यादीनामेवाऽस्यादिभिर्षोमस्तादा न ज्ञायते क कस्य कालमनुवर्तते इति । भाधि कृत्वमासीत् । पुत्रो जनेयमाण आसीत् ॥ एव तर्हि वाक्यमेवंतद्व जैतीयक प्रयुष्यते । अग्निष्टोमयाचित्येनत्तस्मिन्भविता ॥ कस्मिन् ? ॥ योऽस्य पुत्रो जनित ॥ कदा ? ॥ यदाऽननाग्निष्टोमेनष्ट भवति ॥

। क्रियात्मभिद्वारे लोट लोटो हिस्वो चा च तध्वमो ॥३।४।२॥

॥ ॥ हिस्वयो परस्मैपदान्नेपदग्रहण लादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ ॥ हिस्वयो परस्मैपदान्नेपदग्रहण कर्तव्यम् । हि परस्मैपदाना यथा स्यात् एव आग्ने पदानामिति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ लादेशप्रतिषेधार्थम् । लादेशो हिस्वी मा भूतामिति ॥ किं च स्याद्यदि लादेशा हिस्वा स्याताम् ? ॥ 'तिप्न्त पद' मिति पदसज्ञा न स्यात् ॥ मा भूदेव, 'मुबन्त पद मिति पदसज्ञा भविष्यति ॥ कथं स्वद्युपत्ति ? ॥ ॥ लकारस्य कृत्वा प्रातिपदित्व, तदाश्रय प्रत्ययविधा नम् ॥ * ॥ लकार कृत्, तस्य कृत्वात् 'कृ प्रातिपदिक मिति प्रातिपदिकसज्ञा, तदाश्रया-प्रातिपदिकाश्रया-स्वाद्युपत्तिरपि भविष्यति ॥ यदि स्वाद्युपत्ति

प्र] इत्यर्थः । आचार्यः । प्राक्कालाभिप्रथयण सूत्रप्रत्यारणनेनेत्र वाच्यार्थं स्थापयति-एव तर्हीति । अत्र च स्वरात् एव प्रत्ययविधेरष्टव्य । 'भावि कृयमासादि'त्यत्र भाविशब्दस्य भूतकाल्ये भवशकालोऽस्यो पदान्वाच्युपपत्तये न स्यात् ॥

क्रियात्मभि । हिस्वयोरिति । सामान्यविहिताना तिङा शनृशान्भ्यमिव हिस्वाभ्या वाप्य प्राप्नोतीति स्थानिनिदर्शार्थं परस्मैपदान्नेपदग्रहण कर्तव्यमित्यर्थः । लकार कृदिति । तत्र स्थानिवद्भासादिस्वयोरपि कृत्वत्तदन्तस्य प्रातिपदिसन्धान

उ] भिप्रयोजेत्यर्थः । भाविशब्दस्यति । यदि यत्रात् भाविनया व्यवहृत तदासीदिति हि तदर्थ उच्येन न तु अतीतनामादिति । तथा मति पर्यायवाच्यतिरेनि भाव । भाधे-इत्येनत्तस्मिन्निति । इत्येनपद तस्मिन् भवित्वेत्यर्थः । एव प्रत्याख्यानं सूत्रे 'वमन्ददशो' त्यादौ वर्तमानवमारोप्य शान् । तत्र तु तत्समानकालत्वस्य दर्शने व्यभ, शनृत्पठे क्रिया शानान्काल्यप्रतीते । यद्वा दर्शनकालिक वासस्य वर्त मानवनाभिव्य प्रत्यय । एतेनैव 'ननु चो-वर्तनैव वचननेव चोदित म्' इति सहस्रसूत्रस्य भाष्यप्रतीतिरिति । तस्मान्नामादित्यत्र देवदत्तस्य विप्रमानस्येऽपि शोनेत्वत्साऽनीन शान्ते प्रत्यय । तत्राऽर्थाह्वानप्रतीतिरप्रतीतिरेति दिक् ॥

क्रियात्मभि । भाधे-हिस्वयोरिति । ताद्विषयके इत्यर्थः । ननु परत्वाभिङ्गु कृतेषु तेषामेवैतौ भविष्यत इत्यत्र आह-सामान्येति । कृत्व कृत्वेऽपि हिस्वयो

सुपां धवणं प्राप्नोति ॥ 'अव्यया'दिति सुञ्जुम्भविष्यति ॥ कथमव्ययन्वम्? ॥
 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाता भवन्तीति निपातसंज्ञा, निपातोव्यय-
 मित्यव्ययसंज्ञा ॥ इह तर्हि 'स भवति'लुनीहि लुनीर्हीत्येयां लुनाति, 'तिङ्कृतिङ'
 इति निपातो न प्राप्नोति ॥ २ ॥ समसङ्गार्थं च ॥ २ ॥ समसङ्गार्थं च हिस्व-
 यो. परस्मैपदानेनपदग्रहणं कर्तव्यम् । हिः परस्मैपदानां यथा स्यात्, स्व
 आत्मनेपदानाम् । व्यतिकरो मा भूदिति ॥ २ ॥ न वा तध्वमोरादेशवचनं शापकं
 पदादेशस्य ॥ * ॥ न वा हिस्वयो परस्मैपदानेनपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं
 कारणम् ? ॥ 'तध्वमोरादेशवचनं शापकं पदादेशस्य' । यदयं 'वा च तध्व-
 मो'रित्वाह तज्ज्ञापयत्वाचार्य- 'पदादेशौ हिस्वा'विति ॥ * ॥ तत्र पदादेशो
 पित्वाद्योः प्रतियोगः ॥ * ॥ तत्र पदादेशो पित्वाद्यस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पित्वाद्य

प्र.] स्वाद्युत्पत्तिर्भवतीत्यर्थः । विभक्तिः । विभक्तिमंज्ञमहिस्वनदेशान्वादनशोर्हिस्वोरेष्य-
 यत्वमित्यर्थः । व्यतिकरो मा भूदिति । यदि ल्यारस्यैव स्थाने हिस्वौ विधीये-
 याता तदा 'ल' परस्मैपद'मिति द्वयोरपि परस्मैपदसंज्ञा स्यात्, ततश्च द्वावपि
 परस्मैपदिभ्य एव स्यातामित्ययं व्यतिकरः स्यादित्यर्थः । न चेति । यदि लस्यैव
 हिस्वौ स्याता तदा तध्वमथोऽत्रैट्म्यानिर्कयोरभावात्तत्र च तध्वमोरिति स्थानिन्वेनोपा-
 दानमनुपपन्नं स्यादिति तध्वमो. स्थानिन्वेनोपादानाशोऽशन्देन लोडादेशानां परस्मै-
 पदात्मनेपदानां स्थानित्वमवसीयत इत्यर्थः । पदादेशस्येति । पदादेशेन पदमहा-
 निमित्तानि तिङ् उच्यन्ते । अथ वा 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायात्तिङन्तस्य
 हिस्वान्तादेशा प्रवृत्तिः । पित्वाद्यस्येति । तिप्तिभिना स्थाने विधीयमानो हि-
 स्थानियद्वावात्पित्वाद्यत्, ततश्च कित्वाऽभावात्तर्हीहि लुनीर्हीनीत्वं न स्यात् । अनुदात्तत्वं
 च हे प्रसज्येत 'लुनीहि लुनीहि स भवति'नित्यादौ परस्यतु लुनीर्हिशब्दस्य 'तस्य

उ.] क्रियापदमित्यत्र आह-तत्रेति। अन्ययत्वमिति । तदन्तस्य विभक्त्यन्तप्रतिरूप-
 कत्वादव्ययन्वमिति भावः । 'हिस्वयो'रित्यस्य द्विस्वान्तयोरित्यर्थः । ननु 'व्यति-
 करो नामाऽऽत्मनेपदिभ्योऽपि हि, परस्मैपदिभ्योऽपि स्व' इत्याद्यत्र, स चाऽनुप-
 पन्न, आत्मनेपदसंज्ञाऽभावेन स्वदेशेन परस्मैपदात्तामत्वेन चात्मनेपदिभ्यो विधा-
 नाऽनुपपत्तेरत आह-यदीति । ननु तिङो हिस्वौ, न च तावन्मात्रमपदं, तदन्तस्य
 पदत्वादिनि 'पदादेशस्ये'त्युक्त्यन्त आह-पदादेशेनेति । निमित्तानांति । निमित्त-
 शब्दो निन्चनपुंमक इति भावः । चेचित्तु नामैकदेशात्प्रणेन परस्मैपदात्मनेपदे
 'पदादेशेन भावे' उच्येते इत्याहुः । स्थानियद्वावादिति । न च 'गार्ग्यानुक्त-
 मधिदे'ल्लनिदेशान्निष्ठत्वं न्यापरत्वादिनि वाच्यम्, एतद्विषयेऽपि स्थानियद्वावप्रवृ-
 त्त्वाऽऽनिदेशात्पित्वादादावाऽपिदिनि निषेधप्रवृत्ते, अन्यथा 'एतु' 'धरव'मित्यादौ

तावत्स्य-भयोत्लुनीहि लुनीहीत्येवाय लुनाति। आट खत्पि-‘सोऽह लुनीहि लुनीहीत्येव लुनानि ॥ पितृत्वस्य तावन्न वक्तव्य । पितृप्रतिपेदे योगविभाग करिष्यते। इह-[‘से^१ हि’] सदिर्भवति । तत ‘अपिच्च’। ‘अपिच्च भवति यावान् द्विनोमे’ति । आटश्चापि [प्रतिपेधो] न वक्तव्य । आटि कृते साङ्ख्यादेशो भविष्यति ॥ इदमिह सप्रधायन्,-अक्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादाडागम ॥ नित्य आदेश । कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आडपि नित्य । कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्य आट् । अन्यस्य कृतेऽप्यादेशे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृतेऽपि प्राप्नोति, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरिति यो भवति ॥ आदेशोऽप्यनित्य । अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोति, अन्यस्याऽकृते प्राप्नोति, शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति । उभयोरनित्ययो परत्वादाडागम । आटि कृते साङ्ख्यादेशो भविष्यति ॥ इदं तर्हि-सोऽह^४ शुद्ध शुद्धेत्येव^५ भुनज^६ इति। ‘शसोरहोप’ इयकारलोपो न प्राप्नोति ॥ समसङ्ख्यार्थत्व चाप्यपरिहृतमेव ॥ ॥ सिद्ध तु लोपमध्यमपुरुषेऽवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विवचनान् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ [लोपमध्यम पुरुषेऽवचनस्य क्रियासमभिहारे द्विवचनान्] । लोपमध्यमपुरुषेऽवचनस्य क्रियासमभिहारे द्वे भवन इति वक्तव्यम् ॥ केन त्रिहितस्य क्रियासमभिहारे लोपमध्यमपुरुषेऽवचनस्य द्विवचनमुच्यते ? ॥

प्र] परमाप्रहितमनुदात्तवे^१ लनुदात्तव भवति। यावन्ति। योगविभागकरणमामर्ष्यादानन्तर्यं ताऽपेक्ष्यत इत्यर्थ । शुद्धशुद्धेति। परत्वादाटि कृते उत्तमस्य पितृत्वे च स्वादेशस्थानिवद्भावात्पितृत्वादिनि टित्वाऽभावात्प्राप्ताऽप्यमद् । समसङ्ख्यार्थत्वमिति । सवेदा नित्य द्वानपि पर्यायेण स्यात्प्रमित्यर्थ । एतदेवेति । ‘बृद्धकुमारीरं’न्यायेन

उ] गुणाऽनापत्तिरिति दिक्स भवानि-यादाविति। ‘आदिरा’ते’ इति शेष । तद्धनयन्नाह-परस्येति । नन्वनन्तरस्ये’ति न्यायाद्यानानित्यमद्गतमत आह-योगविभागेति । भाष्ये-‘शुद्धे’त्यन्याऽनुप्रयोगे ‘भुनज’ इति पाठ । पितृत्वेन स्वादेश’ इति पाठ कैवटे । सर्वेषां तिङ्गमिति । तिङ्गादेशत्वे ज्ञापितेऽप्यत्र दोष इत्यर्थ । बृद्धकुमारीरिति । एतद्भाष्यवार्तिकस्वरतात् ‘क्रियासमभिहार’ इति वार्तिक लोडन्त विषयकमेव द्रष्टव्यम्, अ-यथा तस्येतो भिन्नवचनत्वे गौरव स्यादित्याहुः । दोषान्तरमायाह भाष्ये-लोपमध्यमेति । ननु सर्वेषां स्थाने दृश्यर्थेऽममभव परस्मैप-

१ ‘त्वेव लुनामि’ ‘लुनानि’ । २ ‘पितृत्व’ । ३ इदं लुन स्थान् ।

४ इति कश्चिन् । ५ इदं वाचिरदम् । ६ ‘त्वेव भुजे’ । ७ इदं लुन स्थान् ।

८ ‘पुरुषस्य’ । ९ ‘इत्यनेन न्यायेन’ ।

एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो- 'भयति क्रियात्मनभिहारे लो'टिति - यद्य क्रियात्मन-
भिहारे लोष्मध्यमपुरुषवचनस्य द्विवचनं शारित ॥ कुतो नु खल्वेतत्
ज्ञापकाद्ग्र लोड्विष्यति न पुनर्य एवासावविशेषविहित स यदा क्रियात्मन-
भिहारे भवति तदा तस्य द्विवचनं भवतीति ? ॥ लोष्मध्यमपुरुषवचन
एव खल्वपि सिद्धं स्यादिमां चान्यौ हिस्वी सर्वेषां पुरुषाणां सर्वेषां वचनाना-
मिष्येते ॥ सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तः 'हिस्वयो-
परस्मैपदात्मनेपदग्रहणं लादेशप्रतिषेधार्थं समसङ्गार्थं चेति ॥ नैव दोषः ।
॥१॥ योगविभागानिद्धम् ॥२॥ [योगविभागानिद्धमेतत्] । योगविभागः
करिष्यते । 'क्रियात्मनभिहारे [लोट्] । क्रियात्मनभिहारे] लोड्ववति । ततो
['लोडो हिस्वी'] । लोडो हिस्वी भवति । लोडित्वेवानुवर्तते' लोडो यौ
हिस्वाविति ॥ कथं 'वा च तध्वमो'रिति ? ॥ 'वा च तध्वंभाविनो लोट्' इत्ये-
वमेतद्विज्ञायते ॥ [क्रियात्मनभिहारे लोट्] ।

यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ३१४३ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्मि प्रयोजनम् ।

प्र.] क्रियात्मनभिहारविषयो लोडुनीयत इत्यर्थः । कुतो न्विति । ज्ञापक निष्यत्यति ।
विध्यादिविषयस्य लोडो विद्यमानत्वात् क्रियात्मनभिहारविषये तस्मैलादेशस्योद्वि-
चनार्थं ग्रहणं स्यादित्यर्थः । सर्वेषामिति । 'प्रसङ्ग' इति शेषः । लोडो याविति । लोड-
देशो यौ हिस्वी दृष्टौ तत्तुल्यावनेन हिस्वी भवति इत्यर्थः । तेन तदीयस्यार्थान्देश-
त्परस्मैपदात्मनेपदग्रहणे हिस्वयोर्भवति । तेन परस्मैपदिभ्यो हिस्वान्नेपदिभ्यस्तु स्वी
भवति । हिस्वस्य कर्ता वाच्यः, स्वराद्यस्य भावरर्मरर्तारः । निष्त्वं च भवतीति
निष्त्विड इत्यादिकार्यं भवति । पुरुषवचनसंज्ञे तु सान्दर्भिकं भवति । यदि हि
ते अपि स्याता हिस्वयोरनेन विधानमनर्थकं स्यात्, वचनान्तरेण तपो मिदत्त्वात् ।
तध्वंभाविन इति । मुल्यायाऽसंभवे गौणी क'पनाश्रीयने, तत्र च तध्वमारिन्दा-
ष्टोते 'तध्व'शब्दान्वासुच्यत इति भावः । [क्रियात्मनभिहारे] ।

उ.] शदिग्रहणाऽभावात् आह-प्रसङ्ग इति शेष इति । शेषान्तरमप्याह भाष्ये-सूत्र-
ज्ञेति । लोडादेशाविति । 'लो'टित्यस्य च लोट्दित्यस्य । स्थानिदरदेनेव लोट्दर्नाऽति-
देशस्य मिद्रे पुनर्येदृशेति वचनं लोट्स्थानिदरदित्येव निदेशार्थमिति भावः ।
अतिदेशपदलभ्य-तेनेति । । वचनान्तरणेति । पुरुषादिशतानुपन्यासानाधि-
करणे एकत्वे च भाव्यम् । तत्र च व्यर्थन्तरोर्विधिरिति भावः ॥

यथाविष्य । ननु क्रियात्मनाऽर्पप्रतीने कथननानिष्यत्परशार्थक्यमत्र आह-

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं वृत्तित् । ३ 'लोडो' । ४ 'निष्यत्य' ।

हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थक तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-‘यथाविधीति वक्ष्यामी’ति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन, ‘समुच्चये सामान्यवचनस्ये’ति वक्ष्यति । तत्राऽन्तरेण वचन यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति ॥ [यथाविध्यनुप्रयोग पूर्वस्मिन्] ।

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ३।४।५ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अनुप्रयोगो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थक तेनाऽपरिसमाप्तोऽर्थ इति कृत्वाऽनुप्रयोगो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन-‘सामान्यवचनस्येति वक्ष्यामी’ति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । सामान्यवचनस्याऽनुप्रयोगोऽस्तु विशेषवचनस्येति सामान्यवचनस्यैवानुप्रयोगो भविष्यति, लघुत्वात् ॥ [समुच्चये सा] ॥

प्र] यथावि । हिस्वान्तमिति । सख्याकालपुष्पाणामनभिव्यक्तत्वात् । एतदपीति । ‘समुच्चय एव धात्वन्तरस्याऽनुप्रयोग’इति नियमान् क्त्यासमभिहारे यथाविध्यनुप्रयोगो भविष्यति । ननु ‘समुच्चये सामान्यवचनस्यैवे’ति नियमस्यात्, ततश्च धात्वन्तरस्यापि लोद्धृत्तिसमानार्थस्य क्त्यासमभिहारेऽनुप्रयोगस्यात् । नैतदस्ति । ‘नयेऽस्या आकृतेधरित प्रयोगो द्वितीयस्याथ तृतीयस्याथ भवती’ति न्यायाद्येद्धृत्तिरेवानुप्रयोगेऽप्यनेपूर्वव्यवहितप्रयोगनिवृत्तिरपि नेष्टा, यतस्तदर्थो योग स्यात् । [यथाविध्यनुप्रयोग] ।

समुच्चये । लघुत्वादिति । एतच्च तावच्च ङ धिदेव विपये शिष्टप्रयोगदर्शनादाद्विद्यते न सर्वत्र, अन्यथा तदनुमादीनामेव प्रयोग स्यात्त वनस्पत्यादिशाब्दानाम् ।

उ] सहाप्तेति । न ह्येकस्या इति । एतेन ‘समुच्चये एव सामान्यवचनस्ये’ति नियमेऽपि प्रकृते न पर्यायव्यावृत्तिरित्यपास्तम् । समुच्चयविपये सामान्यवचनस्येति वचनान्वयाप्रसङ्गेऽपि प्रकृतविपये तन्व्यायप्रसङ्गे भावाऽभावद्विनाऽपि वचन सिद्धमिति भाष्यऽक्षरार्थ । नेष्टेति । अत्र एव ‘लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनी’ति भाष्ये व्यवहितप्रयोग सङ्गच्छते । तेनाऽनुप्रयोगशब्दार्थव्यभिचार उक्त । पूर्वप्रयोगस्तु यदि नेष्टस्तदाऽनभिधानाद्धारणीय । यद्वष्ट एव स इत्याह । [यथाविध्यनु] ।

समुच्चये सा । भाष्ये-लघुत्वादिति । सर्वविशेषाऽनुगतैस्सामान्यवाचनाऽनुप्रयोगे सामान्यस्य सन्निहितविशेषपर्यन्तानासर्वेषां चाल्पशमिभ्यश्चै सिद्धाया विशेषवाचनानाधनुप्रयोगे गौरवादिनि भाव । ङ धिदेवेति । अपर्यायविपये इत्यर्थ । एतच्च तदनुमानस्येत्यादिसु पर्यायेषु तावच्चगौरवाऽनादृष्टान् दोष । इत्यपर्यायत्वं स्पष्टमेवेत्याहुः । [समुच्चये सामान्यवचनस्य] ।

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ३।४।८ ॥

॥३॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनानर्थक्य लिङ्गर्थत्वात् ॥*॥ उपसंवादाशङ्कयोर्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लिङ्गर्थत्वात्' । 'लिङ्गर्थे ले'दित्येव सिद्धम् । क पुनलिङ्गर्थं ? ॥ के चित्तावदाहुर्हेतुहेतुमतोलिङ्गिति । अपर आहु - यत्तव्य एवैतस्मिन्विशेषे लिङ् । प्रयुज्यते हि लोके - 'यदि मे भवानिदं कुशां दहनपि त इदं दद्या'मिति ॥ [उपसंवादाशङ्कयोश्च] ॥

तुमर्थं सेसेनसेअसेन्कसेरुसेनध्यैअर्धैन्कध्यैन्कध्यैन्शधै-
शधैन्तवैतवेह्वेन ॥ ३।४।९ ॥

तुमर्थं इत्युच्यते कस्तुमर्थं [नार्थं] ॥ ईर्ता [तुमर्थं] ॥ यत्तव नार्थं तुमर्थं-
ग्रहणेन । येनैव सखपि हेतुना कर्त्तरि तुनुग्नेवति तेनैव हेतुना स्यादयोपि
भविष्यन्ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति प्तुमर्थं ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयन्त्याचार्योऽ-

प्र] उपसंवादा उपसंवादेति । नित्यार्थमिदमिति चेत्तन्दिशि नित्योऽत्र लेड् इत्यन-
इत्यत्र प्रमाणाऽभाव । व्यवस्थितविभाषया वा नित्यं लेङ्गविष्यति । हेतुहेतुमतो-
रिति । उपसंवाद - कर्त्तव्यं पणग्रन्थ, 'यदि मे भवानिदं कुशां दहनपि त इदं दद्या'-
मिति । तत्र चरणं हेतुर्दानं हेतुमन् । आदाद्यापि कारणान्कार्योत्प्रेक्षेति हेतुहेतुमद्भाव ।
अपर इति । कारणमवधिर्दानमवधिर्नित्यवध्यवधिर्मद्भाव उपसंवादे प्रतीयते न तु
हेतुहेतुमद्भाव । आदाद्यापि निधितो हेतुहेतुमद्भावो नास्तीति भाव । लिङ्-
प्रयोगसिद्धये अवश्यवैक्यो लिङ्, न तु सूत्रप्रत्याख्यानार्थ । [उपसंवादा] ।

उ.] उपसंवादा । इदं नित्यं लेङ्गिधानार्थं, तदाह - नित्यार्थमिति । पूर्वसूत्रे हि
'लिङ्गर्थे ले'दित्यत्राऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्तन इति भाव । व्यवस्थितेति । वेदे
आपायरूपाऽभावात्पूर्वविधाना रुन्दिमि वैकल्पित्वाद्दोष इत्यन्ये । कारणं हेतु-
रिति । तदुत्तरकालत्वादानस्येति भाव । कारणमवधिरिति । तदस्तुदानस्य तन्क-
रणाऽभावोपि बहुशो दृष्टत्वात्तन्करणे सत्यपि बहुशस्तदानाऽभावाच्च व्यतिरेकोदने
सखपि पूर्ववर्त्तित्युत्तरवर्त्तिवे मित्रमवधितकारणस्य नैतन्तदुच्यते भानं,
चिन्तवध्यवधिर्मद्भावस्येति भाव । भाष्ये - ददनेवाशङ्कया वाप्युदाहरणं । सम्भा-
यनापरत्वेन तद्यत्त्वानन्य सम्भवाऽसम्भाननेन चाऽप्राऽऽशङ्का, तदाह - आदाद्या-
यानर्थाति । अकारणादयोत्प्रेक्षाया अपि दर्शनादित्यदि बोध्यम् । लिङ्प्रत्या-
गेति । लोकेऽपीत्यर्थं । एवमाऽनवोरपि लिङ्गर्थत्वात्त्रिर्थं ले'दित्येव सिद्धे इदं न
कर्त्तरमिति भाव ॥ [उपसंवादाशङ्कयोश्च] ॥

तुमर्थं से । ननु कर्त्तारिपराऽनुवादनान्दर्थं तेषु प्रमत्तिरत आह - शिष्येति ।

१ इति ऋषिः । २ इदं श्रवणं ऋषिः । ३ इदं वार्त्तिकमिन्दन्ये । ४ 'वर्त्तव्य' ।

'स्यन्व वक्तुस्तुमुनोऽर्थ' इति ॥ क पुनरसी ? ॥ भाव ॥ कुतो नु रत्ने
तद्भावे तुमुन्भविष्यति न पुन कर्मादिषु कौरणेष्विति । ज्ञापका[त्ताव]द्वय
वक्तुरपट्टयते । न चान्यस्मिन्नर्थे आदिश्यते, अनिदिष्टार्थाश्च प्रत्यया स्वार्थं
भ्रान्तीति स्वार्थं भविष्यति । तद्यथा गुह्यिज्वित्य सन्, याचादिभ्य कञ्जिति।
नोऽसौ स्वार्थं भवन्भावे भविष्यति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥
'अव्ययकृतो भावे भवन्ती'त्येतन्न वक्तव्यं भवति । [तुमर्थेयेनेन] ॥

उदीचा माटो व्यतीहारे ॥ ३।४।१९ ॥

स्मिन्नर्थे मेऽन्वयानुबन्धस्याऽऽवभृतात् प्रहण क्रियते नोदीचा मेऽन्वये
योच्येत ? ॥ तत्रायमप्यर्थ - उदीचा मेऽन्वये इति व्यतीहारप्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥
किं कारणम् ? ॥ 'तद्विषयो हि स' । व्यतीहारविषय एव हि मयति ॥ एव
तहि सिद्धे सति पन्मेऽन्वयानुबन्धस्यात्वभूतस्य प्रहणं करोति तज्ज्ञापय
त्याचार्यो 'नानुबन्धकृतमनेऽन्वयं भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नम् ? ॥ तत्राऽऽस्वरूपसंदेशदार्पणप्रतिषेधे पृथक्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादि
त्युक्तं तत्र वक्तव्यं भवति ॥ स्मिन्नर्थे पुनरिदमुच्यते न समानकृतं यो पूर्ण
काल इत्येव सिद्धम् ? ॥ [* अपूर्वमार्ग ॥ *] ॥ अपूर्वकालार्थोऽयमारम्भ ।
पूर्वं समो वाचते पश्चादपमयते । [उदीचा माटो व्यतीहारे] ॥

प्र] तुमर्थे सम् । कुतो न्विति । त्रियथा कर्मादीनामात्प्राप्तयेन तुमुन् स्यादिति
भावः । न वक्तव्यमिति । तुमर्थप्रहणानुबन्धत्वादीनां भावे सिद्धत्वात् । साध्यमान
रूपस्य भावः तादीनामर्थः । स एव [च] धात्वर्थः । पनादीनां तु धात्वर्थव्यति
रिषा सिद्धरूपो धात्वर्थः । [तुमर्थे संसेनमे] ।

उदीचाम् । नानुबन्धकृतमिति । एतच्च ज्ञापनमनुबन्धानामेकान्तत्वे उप
युज्यते । अनेकान्तत्वे सत एव एतन्तत्वात् ज्ञापनप्रयोजनाऽभावः । पृथक्निर्देशो
नाकारान्तत्वादित्यतश्चाप्रतिषेधप्रहणानेन संबन्धनः । दाधाच्चद'विन्यत्र दपो-
ऽपि पृथक् प्रतिषेधो वक्तव्यः, अनाकारान्तत्वादात्रूपत्वाऽभावादित्यर्थः । अपमयत

ट] नन्वव्ययकृतो भाव इत्येतत्तरने पन्नादिवन्तिद्धे भावे तुमुनादयः स्युः, स्वार्थे विधाने
तु साध्ये भावे इति विदोषोऽन्वयः साध्यमानेति वाचित्तेऽपि 'भाव'शब्देन साध्य
भावरस्य प्रहणमिति भावः । तुमर्थ इत्यनुगादाच्च तुमोऽपि भावे सिद्धिरिति बोध्यम् ॥

उदीचामा । नाऽनुबन्धेति । तेनाऽनुबन्धविशिष्टस्याप्यावमिति भावः । एका-
न्तत्वे इति । अयमेव पक्षो न्याय्य इति 'तस्य लोप' इति सूत्रे भाव्ये ।

१ 'कारकेषु स्यादिति' । २ 'कारिकमिदमित्यन्ये' । ३ 'व्यतिहार' । ४ 'दाप्रतिषेधेषु' ।

५ 'तस्यलोप' (१-३-९) इत्यनोक्तम् । ६ इदं वार्तिकं लुप्तं स्यादिति मन्ये ।

समानकर्तृरूपोः पूर्वकाले ॥ ३।५।२१ ॥

इह कस्माद्य भवति-पूर्वं भुजे पश्चाद्भवतीति ? ॥ स्वराग्देनोक्तयाद्य भवति ॥ न तर्हीदानीमिदं भवति पूर्वं भुजा ततो प्रवर्ततीति ? ॥ नैतद्विधा-
पौर्यशाल्यम् ॥ किं तर्हि ? ॥ कर्तृपौर्यशाल्यमेव । पूर्वं ह्यसौ भुजाऽ-
न्येभ्यो भोक्तृभ्यस्ततः पश्चाद्भवत्यन्येभ्यो मजितुभ्यः ॥ इह कस्माद्य भवति-
आस्यते भोक्तुमिति ? ॥ कुत कस्माद्य भवति । किनासेराहो त्विद्युजे ? ॥
भुजे कस्माद्य भवति ? ॥ अपूर्वशाल्यत्वात् ॥ आसेस्तर्हि कस्माद्य भवति ? ॥

प्र] इति । पक्षदिकं परिवर्तनीयार्थं । [उदीचीं माद्यो व्यतीदारे] ।

समाना 'सानान'स्य एवमासी, इतिराधिनोऽप्यभेदेन विवक्षानां द्विषो-
रेवर्तुत्वम् । स्वराग्देनेति । पौर्यशाल्ये दोषे सादिशीधीपनेन तु विभ्र एते
भाव । पूर्वराग्देनाऽप्य विधापौर्यशाल्यत्वापि नदस्यदिसुषोऽपि न भवति, अत्र-
दीनां साधनपौर्यशाल्यविधानां तत्र प्रत्यत् । नैतदिति । द्विविधाऽप्य भुजे- पूर्व-
काऽप्य, मजित्विधापेक्ष, तत्रां साप्रत्ययो, भोक्तृन्तरसाध्यभुजिविद्युजेश च, तं पूर्व-
राग्द उपादत्ते । ततश्चाऽप्यदिसुषोऽप्य साधनमुपै भवति इति भाव । पूर्वपौर्य-
शाल्यं च विधाशरत्नेन बोद्धव्यम्, विधाविधत्वात् यन्मन्तरारस्य । आस्यत
इति । आसे. पूर्वराग्दत्वात्स्य च प्रविषाद्यत्वात्, 'आसित्वा भोक्तु'मिति

उ.] समानकर्तृरूपोः । ननु पूर्वराग्देन एतेरभिधानात्तस्याद्य विधाद्विषयत्वात्
नेशार्थवर्तुत्वं युक्तं विषयोरेव आह-सत्प्रति । इति नद्वर्तुत्वस्य सत्प्रयोरोपेक्षे-
यवर्तुत्वोपपत्तिरिति भाव । भाव्ये-स्वराग्देनेति । नाऽप्य धातोः पूर्वराग्-
विधापेक्षानुवृत्तिः, विन्तु स्वार्थनायकत्वेनेति भाव । पूर्वराग्दं नादोऽप्यराग्द-
पौर्यशाल्ये चोक्त्य इति । न तु 'उत्तराधाना'मिति न्यायस्य विषयोऽयं, दोषरत्न्ये
प्रत्ययस्य दप्रवृत्ते । तद्वनयनस्य- 'इह कस्माद्य भवति आस्यते भोक्तु'मिति ।
अन्यथा तत्र तुमुनाऽऽसिदिनितिऽपूर्वराग्दस्य दोषित्वात्तदस्य- 'स्यदेनेतिदिद्
भाव्ये-स्वराग्देनेति । पूर्वराग्देनेत्यर्थः । मन्तर 'विधासाध्यं' इति सूत्रेण भव-
त्येव साध्य आह-पूर्वराग्दस्येति । तत्र मङ्गलदिति । एतन्न भेदेनैवं भाष्यं मानं
भोजन्तरिति । 'कर्तृपौर्यशाल्य'मित्यस्य यन्मन्तरसाध्यत्वरत्नापीद्विधापेक्षपौर्यशाल्य-
मित्यर्थ इति भाव । तद्वनयसाह-कर्तृपौर्येति । पूर्वशाल्यादिति । तत्र भोजन-
प्राप्तं पूर्वराग्दमनमिति बोध इति भाव । तुमुन्तनमित्यारो सानमित्यद्व-
धिवानां पूर्वराग्दं तुमुदोचं प्रतीयते । एष्य तत्र सा स्यदिति लार्थम् ।
एष्य यत्र धातोः पूर्वराग्दस्येति विधापौर्यशाल्यं तत्र सा, तदाह-स्युऽप्य वास्य-
रूपेणेति । अन्यथाऽस्य पूर्वराग्दस्येत्तदभावेन कथं वाऽस्यरूपेण च, सानान्कर्तृवे

यस्मादप्र लङ्घयति ॥ एतदप्र प्रष्टव्य-लङ्घय कथं भवतीति ? ॥ लङ्घय घाऽ
 सख्येग भयि-रति ॥ २ ॥ समानकृतृकोरेति यदु-रप्रति [द्विवचननिद
 शान्] ॥ २ ॥ समानकृतृकोरेति बहुषु वा न प्राप्नोति । आत्वा भुयः पी-या
 प्रजतयति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ ॥ द्विवचने निर्देशान् ॥ ॥ द्विव
 चनेनाऽपि निर्देशं त्रियते, तेन द्वयारव पौत्रशब्दे स्याद्बहुना न स्यात् ॥ २ ॥
 निदं तु त्रियाप्रधानान् ॥ ॥ मिदमेतत् ॥ कथम् ? ॥ त्रियाप्रधानान् ॥
 त्रियाप्रधानोऽपि निर्देशं ॥ नात्र निदंस्तन्त्रम् ॥ कथं पुनस्तन्त्र[नाम]निदंश
 क्रियते, तत्राऽनन्त्र स्यात् ? । तत्रापी च भवतिस्तदेषां च ॥ नान्तरीयर
 दादप्र द्विवचने न निदंश क्रियते । अत्रापि कया चिद्विभक्त्या केन चिद्वचने
 न निदंश कतश्च । तद्यथा - यश्चिद्विद्वान्साधुं शालिन्त्याप सप्तुषु सपलाहमाह
 रति नान्तरीयरवान्, स यत्रदादय तात्रदादय तुपपलाहान्युसृजति ।
 तथा यश्चिमासाधुं माप्यान्सदाहृत्वात् सत्रण्कृशागाहरति नान्तरीयरवान्,
 स यावदादय तात्रदादय शकलण्प्रवा युसृजति। एवमिहापि नान्तरीयरवा
 द्विवचने न निदंश क्रियते न ह्यत्र निदंशतन्त्रम् ॥ एवमपि-॥ २ ॥ लो
 प्र] प्रोतीति भावः । लङ्घयति । 'वाग्लोऽत्रिया मित्यत्र त्रिया प्रोतिनि पभो
 नाप्रिन् मित्ते ह्यत्रिणारे वाग्लोऽत्रियेनिति । यदा त्वात् वा भवति तदा
 भुव तुमुत् भवति तन्निशान् १ एतत्तस्य भोक्तृभिराद्यभिधानमस्ति । तस्मा
 त्तादय एव भुवर्भवति - 'वाग्लोऽत्रिया भुव' इति । त्रियाप्रधानादिति । समान
 कृतृकत्रियान्तरोऽपि त्रियाप्रतिपादनपरत्वात् निर्देशस्य नान्तरीयरवात्प्राप्तं
 द्वितमत्रयादिति त्रियमित्यर्थः । लोऽत्रियानादिति । 'तमीषां प्राप्नोति पूर्ण
 उ] इति तस्यैव प्राप्नोति । एतत् भुवः प्रवतीत्यात् पूर्वमात्रभोवनकृतृक प्रवन्
 मिति शेषः । ननु कश्चिदत्राप्येतोऽपि वाऽग्लोऽत्रियेभ्योऽत्रियात्तस्य तेन त्रि
 त्येन आ-वाऽपरस्य इति । तदूर्ध्वं वाऽग्लोऽत्रियेभ्योऽत्रियात्तस्य तत्रात्तस्येति भावः ।
 १ तु वाऽग्लोऽत्रियात्तस्य त्रियान्ताप कदाचित्तुमुत्तस्येत्तस्य आ-यदा चिति । १
 इति । तुमुत्तस्यार्थस्य त्रियार्थस्य त्रियान्ताप प्राप्नोति त्रियान्तापिदमात् त्रियान्तापस्य च
 त्रियान्तापिदमात् प्राप्नोति त्रियान्तापिदमात् । १ त्रियान्तापस्य तुमुत्तस्यार्थस्य त्रियान्ताप
 समानकृतृक इति । समानकृतृकत्रियान्तापे । त्रियान्तापस्य त्रियान्तापप्रतिपादनपर
 त्वनिर्देशः । निर्धारणं च । तत्र द्विवचनत्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य
 त्रियान्तापस्य १ त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य
 त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य
 १ इति त्रियान्तापस्य । २ इति त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य । ३ इति त्रियान्तापस्य त्रियान्तापस्य । ४ त्रियान्तापस्य ।

विज्ञानात् [न सिध्यति] ॥*॥ [लोकविज्ञानार्थं सिध्यति] । तद्यथा लोके
 'ब्राह्मणानां पूर्वं आनोयता'मित्युक्ते सर्वपूर्वं आनीयते, एवमिहापि
 सर्वपूर्वादा क्रियाया प्राप्नोति ॥*॥ वनन्त्यवचनात् सिद्धम् ॥*॥
 [वनन्त्यवचनात्सिद्धम्] । समानकर्तृकयोरनन्त्यस्येति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति ।
 सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्याममेदास्तु ॥ ननु चोक्तं 'समानकर्तृकयोरिति
 बहुष्वप्राप्तिरिति ॥ परिश्रमेतन् 'सिद्धं तु क्रियाप्रधानत्वा'दिति ॥ ननु
 चोक्तं 'मेवमपि लोकविज्ञानात् सिध्यतीति ॥ नेष दोषः । सर्वेषामग्र
 क्रिया प्रति पौरुषालम् । ज्ञात्वा व्रजति भुक्त्वा व्रजति पीत्वा व्रजतीति ।
 एव च कृत्वा प्रयोगो [ऽप्य]नियतो भवति ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । पीत्वा
 भुक्त्वा ज्ञात्वा व्रजतीति ॥*॥ व्यादाय स्वपितृत्युपसङ्ख्यानं पूर्वशङ्कान् ॥*॥
 व्यादाय स्वपितृत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं पुनः वारणं न सिध्यति ? ॥
 'अपूर्वं कालज्ञानं' । पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चाद्वाददति ॥ ॥*॥ न वा न्य-
 स्तोऽवरकालज्ञानं ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'स्वप्नेत्याऽवर-
 कालज्ञानं' । अवरकालः स्वप्नः । अशयमसौ व्यादाय मुहूर्तमपि स्वपिति ॥

विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ ३१२४ ॥

विमयं प्राप्ते विभाषाऽऽहो विवदप्राप्ते ? ॥ कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते ? ॥

प्र.] मानयेत्युक्तेः पङ्क्तिं य सर्वेषामादि मएवानीयते तपेहानि 'ज्ञान्वा भुक्त्वा पीत्वा
 व्रजतीति ज्ञानम्येव पूर्वत्वान्वातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं न तु भुक्तिरिति न्यामिन्यर्थः ।
 सर्वेषामिति । वात्स्यायनाभ्यां क्रियाया विशेष्यवाग्रधानत्वात् प्रति सर्वेषामा
 विशेष्यत्वान्परस्पररेणाऽमन्वयः । यथोक्तम्—'गुणानां परार्थत्वाद्यन्वयं मनन्त्या-
 दिनि । अवरकाल इति । यद्यपि स्वप्नज्ञानां व्यादानापूर्वकाला तद्यपि
 व्यादानानन्तरभाविस्वप्नक्रियापेक्षं व्यादानम्य पूर्वकाग्रमन्तीत्यर्थः ॥

विभाषाग्रे । इहाऽऽद्याय साधनपूर्वकाव्यविरता गृह्यन्ते न तु क्रियापूर्व-
 काव्यविरता । तेषां हि क्रियापूर्वकाव्यविरता तैरेव पूर्वकारान्यन्धोक्तत्वात् । तानुलो-

उ.] गुणानां प्रेति । प्रधानक्रियाऽन्वये सम्भवति गुणभूतक्रियाऽन्वयोऽनुचित इति
 श्वा । प्रत्येकानन्तरेविवक्षानिष्टाऽसिद्धिमप्याह भाष्ये—एवञ्च कृयेति । तेन
 प्रत्येकाऽऽनन्तरेविवक्षया वा न साधुरित्याहुः । [समानकर्तृकयोः] ॥

विभाषाऽग्रे । साधनेति । साधनाऽन्तरजन्मव्यवहारीयानिऽपेक्षपूर्वकाव्य-
 विरता इत्यर्थः । न तु क्रियेति । एतत्कर्तृकक्रियाक्रियाविनिर्वाहकान्यविरता
 इत्यर्थः । साधनपूर्वकाव्यविरताणामेव ग्रहणं प्रनाम्नाह—तेषां हीति । पूर्वानीना-

१ इदं कश्चिन्नाभाष्यमिन्वये । २ 'पीत्वा ज्ञात्वा भुक्त्वा' । ३ 'म्या पर' । ४ 'वाऽप्राप्ते' ।

आभीक्ष्ण्य इति वा नित्ये प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते ॥ किञ्चात ? ॥ यदि प्राप्त
 आभीक्ष्ण्येऽनिष्टा विभाषा प्राप्तोऽन्यत्र चेष्टा न सिध्यति ॥ अथाऽप्राप्ते—
 ॥ ॥ ॥ अत्रादिप्रसक्तिभे समस्तप्रतिषेधे ॥ १ ॥ ॥ अत्रादिप्रसक्तिभे मनामस्य
 प्रतिषेधो पक्षश्च ॥ १ ॥ तर्हि [प्रतिषेधे] वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य ॥ * ॥ उक्तं वै ॥ ॥ ॥

प्र] गणार्थत्वानुपपत्त्या न भाष्यम् । न चैतन्मन्त्रारम्भात्पूर्वेषु पर्वण्येऽपि पर्वण्येऽपि तद्योऽल्पानि
 रिति क्षययो वक्तव्यम् । अस्य शासनपर्वण्यन्वयिषयाऽत्राप्रसक्त्यपदस्य चरितार्थत्वात् ।
 भाष्यकारेण च समानादिमूले पूर्वशब्देन त्रिष्यपर्वण्ये उक्ते शासनपदस्यानुपपत्ते
 प्रतिपादितात्वात् । यदि चाऽत्र अप्रसक्त्य त्रिष्यपर्वण्यन्वयिषया गृह्येतर तदा
 अप्रसक्तिभार्यं नि गन्देहा स्यादिति 'निमित्त्य प्राप्ते विभाष'ति मशयो नैवोपपद्येत ।
 यस्मादाभीक्ष्ण्येणानुपपत्त्यात्प्रसक्तिभार्यं स्यात् । आभीक्ष्ण्यं द्विवचन
 मन्त्रेण शाणमुभ्या न बोद्धा इति तद्व्योक्तत्वाऽपि तस्मात्प्रधानं नोपपद्यते ।
 तस्मात्शासनपर्वण्यन्वयिषया इहाऽप्राप्त्य इति सिद्धतम् । यद्यपि देवविशेषपचनो-
 ऽप्रसक्त्योऽस्मिन्-प्रसक्तिभे भुङ्क्ते' इति, तथापि पूर्वप्रथमगत्यन्वयानुपपत्तिरेव
 दृश्यते । अनिष्टा विभाषेति । आभीक्ष्ण्ये नित्ये शाणमुभ्यां दृश्यते, -अप्रे भुङ्क्ते
 भुङ्क्ते प्रवर्तते । सदादस्तु नैवप्यने, -अत्र भुङ्क्ते भुङ्क्ते तृती वृत्ततीति भाव ।
 अन्यत्र चेति । आभीक्ष्ण्यप्रसक्त्यात्प्रसक्तिभार्यं स्यात्प्रसक्तिभे न स्यात्ता
 नित्यर्थ । अप्राप्त्येति । विभाषायामप्राप्तेः प्रत्ययानुपपत्तिं प्रति निमित्तत्वा
 निमित्तस्य चोपपत्तिसाधनात्प्रसक्त्यपदस्य प्रतिषेधः । अत्रविभाषायां त्वप्राप्तेः
 पक्षे प्रथमनिर्वातां निमित्तत्वं ननु प्रथमोपपत्तां, प्रथमोपपत्तां, प्रथमोपपत्तां, प्रथमोपपत्तां
 ऽपि विशेषेण सिद्धेत्वादिनि भाव । न वक्तव्य इति । अप्राप्त्यविभाषा त्वमनेन दृश्यते ।

उ] नित्यर्थ । मानान्तरमप्यात्-भाष्यकारेण चेति । प्रसक्त्यात्प्रसक्तिभार्यं चेत्तदाऽ-
 प्येवमेवेत-यदि चेति । नि गन्देहा । गन्देहाऽस्मिन्नेति मनाम । मनाम-
 नुपपत्तिं दर्शयति-यस्मादिति । तदाभीक्ष्ण्येति । उपपत्त्येन शाणमुभेप्रसक्त्य
 रिति भाव । ननु पर्वण्यन्वयिषयाऽत्राप्रसक्त्यात्प्रसक्तिभार्यं स्यात्प्रसक्तिभे न स्यात्ता
 दृश्यतेति । एतत्प्रसक्त्यात्प्रसक्तिभार्यं स्यात्प्रसक्तिभे न स्यात्ता तदाऽप्यप्राप्तिरिति
 भाव । तद्योऽल्पान-नयो प्रथि । पूर्वप्रथमेति । यद्यपि पूर्वप्रसक्त्येऽप्राप्त्यपि
 तदपि प्रथमगत्यन्वयं नित्यमस्ति चेत्तद्योऽप्यपि । निमित्तत्वं चेति । 'अत्रादि'मिति
 मनामस्य प्रथमनिर्वातां निमित्तत्वं ननु प्रथमोपपत्तिं चेत्तदाऽप्यपि । अत्रादि'मिति
 भाष्ये-न वक्तव्य इत्युक्ते धारणे हेतुमद्-उक्त्येति । नो देवी । यत्र उक्तमने

१ 'मनामप्रतिषेधो' । २ इदं वक्षिष । 'उक्तं च' । ३ 'नोपपद्यते' ।

उक्तमेतत् अनेवाप्यचेतेत्यत्रैवकारणस्य प्रयोजनम् 'अनेवाप्यचेते यत्तुल्य-
विधानमुपपदं तत्र समसो यथा स्वादना चान्येन च यत्तुल्यविधान-
मुपपदं तत्र ना भूदिति । [विभाषाप्रथमश्लेषे] ॥

स्वादुमि णमुल् ॥३॥१२६॥

विमर्षं स्वादुमि नकारान्तनिरातनं विधेते न खमुन्मरुत सोऽनुवर्ति-
ष्यते १ ॥ ॥*॥ स्वादुमि मान्तनिपातनमीकाराऽनकार्यम् ॥*॥ स्वादुमि
मान्तनिपातन विधेते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'इंकारान्ताकार्यम्' । इंकारो ना
भूदिति । स्वादीं कृत्वा यथागू भुङ्क्ते । स्वादुकार यथागू भुङ्क्ते इति । ॥*॥

प्र] पूर्वनिप्रतिषेधाच्चाप्रदिशामीक्ष्ये नित्याभ्या साऽनुभ्या मन्तानिदुमयत्र विभाषा
इयं न भवति । ननु च णमुन्मरुत, ताप्रत्यये तु समानादिसूत्रेण प्रथमे सत्कारम्नऽनुम-
यत्र विभाषेयं युक्तम् । नैवदस्ति । समनोदिमृद्विहितं चा प्रथमे विभाषाप्रत्ययनपेक्ष-
मेव, यासरप इत्यनेनैव पक्षे लडादीना सिद्धत्वात् । पुनरस्य च समनोदिमृद्व-
विहितादिसोप इति चेत्, णमुन्मरुतत्वमेव विशेष । णमुन्मरुतत्वविधेर्निभाषाश्रुति
रिहोनादीयमाना शापराऽर्था सपद्यते । 'वाणमुल्यं यत्र सह निर्धनेते तत्र वापरविधेर्न
भवतीति । तेनाऽऽमीक्ष्ये पर्यवश्ये लडादयो न भवन्ति । तत्र यदि वेदये णमुन्म-
र्षायेतं विभाषाश्रुतिरभिमतमर्थं ज्ञापयितुं न क्षमेतेति १ सोऽप्यनुवाद इत्यर्थः ।

स्वादुमि । इंकारान्ताकार्यमिति । मान्तत्वे भाविप्रत्ययविधेरे निरन्तरने

व.] न यत्तुल्य इत्यर्थः । उक्तं वेति पाठेऽपि 'वा' शब्दोऽत्र काठे एव दोषः, अत्र
चने ईरन्निवहे वन्तराऽनुत्ते । नन्वननुत्तवप्यामीक्ष्ये परत्वादिदनेरेषितमि-
त्युमयप्रथिमपत्तुमुचिचमिन्वत् काह-पूर्वविप्रतिषेधादिति । ननु चेति ।
साधनसर्वसम्पत्तिरमे विनसर्वैकान्यन्त्यापि सत्त्वादिति भावः । काऽनल्पेण लडा-
दीना सिद्धत्वादिभाषाप्रत्यय विमर्षमिति शङ्कायामपि 'ज्ञापयार्थमित्युक्तं दोषम् ।
काऽस्तपन्त्ययेन लडादिनिद्वेष्यार्थमेतदिति शङ्कते-क' पुनरिति । ददन्मन-
रीत्या ज्ञापयार्थदुत्तरम् । एवञ्च प्रहनमृद्विधेरे लडादिनिधर्षं दिनप्रत्ययम् ।
ज्ञापनपठ्नु पूर्वमृते । यदि तु णमुन्मरुते काऽसम्प्यो नाऽस्तीत्येव ज्ञापयते तदो-
त्तरमृद्विधेरेष्ये सात्त्वादयो न स्युः । तदुनपराह-तत्र यदीति । अमीक्ष्य
इति सूत्रे इत्यर्थः । अभिमतमर्थं । यत्र मह विधीयत इत्येवं गणमिन्त्यर्थः ॥

स्वादुमि । भाविप्रत्ययविधेरे इति । णमुन्मरुते इत्यर्थः । 'स्वादुमी'त्यनूय प्रथ
परिषत्तप्रथमे भविति मति पूर्वनेर निराच्यत इति भावः । भावप्रत्ययविधेरे इति

१ 'नमरात्तन्व निराच्यते' । २ लृपं स्यात् । ३ इदं क्वचित् । ४ 'वेरं' ।

५ 'सूत्रे विहितं' । ६ 'भवन्तीति' । ७ 'ये' । ८ 'क्षमेति' ।

च्यन्तस्य च मकारान्तार्थम् ॥*॥ च्यन्तस्य च मकारान्तस्य निपात्यते ।
अस्वाद्दे स्वादु कृत्वा भुक्ते स्वादुङ्गार भुक्ते ॥ ॥ ॥ आ च तुमुन समानाधि
करणे ॥ ५॥ आ च तुमुन प्रत्यया समानाधिकरणे वक्तव्या ॥ केन ? ॥
अनुप्रयोगेण ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'स्वादुङ्गार यवागूर्भुज्यते देवदत्तेनेति
देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किं [च] कारणं न स्यात् ? ॥ णमुला
भिहितं कर्तेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्तेति कृत्वाऽनभिहि
ताध्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया ॥ यदि स यभिधाने चाऽनभिधाने च कुत

प्र] विहितनिमित्तत्वाद्द्वौता गुणवचनादिति ङीप् न भवतीत्यर्थः । च्यन्तस्य चेति ।
रमुन्वपि सर्वत्र मुम् न सिष्यति, 'अनव्ययस्ये'त्यधिसारादिति भावः । यद्येव
मान्तत्वमेव निपात्यता प्रत्ययस्तु रमुत्वाव विवेकः । नैतदस्ति । अव्ययार्थमेव
मातनिपातन स्यादिति टीप् स्यादेव । णमुलि तु मान्तत्वपूर्वं निधीयमान
मीकाराभावात् च्यन्तस्य च मकारान्तार्थं विज्ञायते । अदृश्य चोत्तरार्थो णमुल्
विवेक इति लक्षणदिग्देव विहितः । आ च तुमुन इति । पूर्वोष्वात्कार्थं
पेश्या समुच्चयप्रतिपादनार्थश्चशब्दः । न कंउत् स्वादुमि मान्तनिपातनमपि तु
इदमपि वक्तव्यमित्यथ । शरभृपादिसूत्रविहितस्तुमुन् गृह्यते । अभिविधौ चाऽय
माकारः । णमुलेति । असत्यस्मिन्वचने कर्त्तरि वृद्धिति णमुला कर्त्तरि नाव्यमिति
भावः । अनभिहिताध्रय इति । अनभिहित इति पर्युदास आधीयते न तु प्रसज्य

उ] पाठेऽप्ययमेवाऽर्थः । यदेव पाठ इष्टा भावप्रत्ययमात्रनिषेध निपातन, तेन त्वा
योगेऽपीति । तत्तः स्वादां कृत्वा यवाग् भुक्ते अस्वाद् स्वादु कृत्वा भुक्ते इति भाष्य
प्रयोगविरोधात् । स्वादां कृत्वा यवाग् भुक्ते अस्वाद् स्वादु कृत्वा भुक्ते इति भाष्य
निपातनमित्यर्थो भाष्यस्य विद्वतेति । उरारान्तत्वाऽभावादित्यर्थः । अव्ययार्थमेवेति ।
अपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्य लघुत्वादिति भावः । 'आ च तुमुन' इत्यत्र चकार निम
पेश इत्यन आह-पूर्वोक्तेति । 'मान्तनिपातन मित्यस्य 'वक्तव्य'मिति शेषः ।
अभिविधौ चेति । एवञ्च तुमुनन्त वातुसन्धाऽधिसारविहिता अव्ययवृत्त इत्यर्थः ।
तुमुन्त्वसामान्यात् 'तुमुन्मुला' वित्यन्याऽपि ग्रहणं धोष्यम् । अत एवाऽप्रे 'भोक्तुमो
दन पच्यत' इत्युदाहरणं सङ्गच्छते । भाष्ये-समानाऽधिकरणे इति । म्वाऽन्वयि
समाभिव्याहृताख्यानवाचनारके इत्यर्थः । [भाष्ये]-अनुप्रयोगशब्देनेदमेवोच्यते ।
समानाऽधिकरणे कारणे वर्तमानाद्गतोरित्यर्थः । तेन तस्य धान्तर्धं प्रति विशेषण
त्वमेवेति न बोधे वैषम्यम् । ननु सन्त्यस्मिन्कारके कर्त्तरि कस्मादाभिधीयतेऽन
आह,-असत्यन्यस्मिन्निति । नन्वभिहिते प्रतिषेधात्कथमनभिहिताऽऽध्रयो विधि

१ 'मकारान्तत्व यथा स्यात्' । २ 'स्वादु अस्वादु' । ३ 'समानाधिकरणे भवन्तीति वक्तव्य' ।

धिद्वानभिधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया, यत्रान्वा
द्वितीया प्राप्नोति॥ किं कारणम् ? ॥ णमुलाऽनभिहितं कर्मेति ॥ यदि पुनरयं
कर्मेणि विज्ञायेत ? ॥ नैत्र शक्यम्, इह हि 'स्वदुद्वारं यत्राणुं भुङ्क्ते देवदत्त'
इति यत्राणां द्वितीया न स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ णमुलाभिहितं कर्मेति ॥

ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भ-
विष्यति द्वितीया । यदि सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिद्विधानमिति
कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया प्राप्नोति ॥
किं कारणम् ? ॥ णमुलाऽनभिहितं कर्मेति ॥ अथाऽनेन क्त्वायामर्थ- 'पत्तौ दानो
भुङ्गते देवदत्तेनेति ? ॥ दाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥ किं च
कारणं न स्यात् ? ॥ त्रयाऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभि-
हितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि सत्यभिधाने
चानभिधाने च कुतश्चिद्विधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति
तृतीया, आदने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ त्रयानभिहितं कर्मेति ॥
यदि पुनरयं कर्मेणि विज्ञायेत ? ॥ नैत्र शक्यम् । इह हि 'पत्तौ दानं भुङ्क्ते देव-
दत्त' इत्योदने द्वितीया न स्यात् ॥ किं च कारणं न स्यात् ? ॥ त्रयाऽभि-
हितं कर्मेति ॥ ननु च भुजिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो
विधिर्भविष्यति द्वितीया ॥ यदि सत्यभिधाने चानभिधाने च कुतश्चिद्विधान-
मिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते तृतीया
प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ त्रयानभिहितं कर्मेति ॥ अथानेन तुमुन्यर्थः-
भोक्तुमोदनं पच्यते देवदत्तेनेति ? ॥ दाढमर्थः । देवदत्ते तृतीया यथा स्यात् ॥
किं च कारणं न स्यात् ? ॥ तुमुनाऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च पचिप्र-
त्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो विधिर्भविष्यति तृतीया । यदि
सत्यभिधाने चाऽनभिधाने च कुतश्चिद्विधानमिति कृत्वाऽनभिहिताश्रयो
विधिर्भविष्यति तृतीयादने द्वितीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ तुमुनाऽन-
भिहितं कर्मेति कृत्वा ॥ यदि पुनरयं कर्मेणि विज्ञायेत ? ॥ नैत्र शक्यम् ।
इह हि भोक्तुमोदनं पचति देवदत्त इत्योदने द्वितीया न स्यात् ॥ किं च कारणं
न स्यात् ? ॥ तुमुनाऽभिहितं कर्मेति ॥ ननु च पचिप्रत्ययेनाऽनभिहितं कर्मेति

प्र.] प्रतिषेध इति भावः । यदि पुनरिति । 'अन्वयत्नं कर्मेण' इति वचनं यदि क्रिय-
त इति भावः । अथानेनेति । 'आ च तुमुन' इत्यनेन वचनेनेत्यर्थः । शनैकप्रयो-
जनत्वमन्य वचनस्य प्रथमद्वारेण दर्शयति । पत्तौ दानमिति । निष्प्रधान्यर्थविययकर्म-

कृत्वाऽनभिहित्वाध्वो विधिर्भविष्यति द्वितीया। यदि सयभिधाने धानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहित्वाध्वो विधिर्भविष्यति द्वितीया, देवदत्ते कृतीया प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ तुमुनाऽनभिहित कर्तेति ॥ अथाऽनेनेहार्थं पत्तौदनप्राप्तो गम्यते देवदत्तेनेति ? ॥ याडमर्थं । देवदत्ते कृतीया यथा स्यात् ॥ त्रिच कारण न स्यात् ? ॥ गयाभिहित कर्तेति ॥ ननु च गमिप्रत्ययेनाऽनभिहित कर्तेति कृत्वाऽनभिहित्वाध्वो विधिर्भविष्यति कृतीया । यदि सत्यभिधाने धानभिधाने च कुतश्चिदनभिधानमिति कृत्वाऽनभिहित्वाध्वो विधिर्भविष्यति कृतीया, यदुक्तमोदने द्वितीया प्राप्नोतीति स इह दोषो न जायते ॥ तत्तद्विषयव्ययमा य तुमुन समानाधिकरण इति ? ॥ न पण्यम् । 'अप्ययकृतो भावे भवन्तीति भाव भविष्यन्ति ॥ किं पण्यमे

य] भेदस्मि यत्नस्याऽस्य दशावितुं प्रयोजनमुपन्यास । अत्ययकृत इति । यद्यथ 'पत्तौदनं भुङ्क्ते देवदत्त' 'पत्तौदनो भुङ्क्ते देवदत्तने'ति काप्रत्ययेन कर्तृकर्मणोरभिधानासाधयेषया कृतीयाद्वितीय वस्त्वात् भवति ? । उच्यते । आख्यानादिपदसाप्तान्निर्या विरोधस्यार्थं प्रधानम् । विरोधगभूता त्वप्रधानम् । तत्रिक्रियाध्वोरेषि शापनाद्वापरे गुणप्रधानभाव । तत्र प्रथमशतयभिधाने गुणनिर्या

उ] ल वाह-पर्युदास इति । भिन्नधात्वर्थेति। पाठ वीदतो, गमने प्रथम द्वयर्थं । 'अत्र यत्नस्य प्रथमं दर्शयितुं कियन्त्य' । भाव्ये-स इह दोषो न जायत इति । नानभिहित्वाध्वो कृतीया गिद्धा द्वितीयाप्रातिष्ठीयो दोषो न, तत्रिमत्र पत्तौनिति 'प्रयोजन दर्शयितुमुपन्यास' इति वैयग्यश्रुतिरिति चेत्, अत्र यदनि-दर्शयितुं किति वैयग्य, -विद्ययितुमित्यर्थ । स दोष इह न जायत तस्मात्तत्तत्पदस्यैव इति भाव्यर्थ । यदि प्रथमेन तदैतत्प्रयोजनस्य स्वल्पनिष्ठस्य स्यात् । तस्मात्प्रयोजनस्यैव इति ताप्यर्थम् । आख्यातादिपदसाप्त्येति । अत्रेदं तत्तम् उपन्यासव्ययप्रधानाऽन्वय गम्ययति न गुणोपन्यासस्य अर्थो एव तदीयस्यसाक्षात्प्राप्तौ तत्राऽन्वये मानप्रभावात् । तद्वारक इति । विद्यया । गुणविद्ययितुं इतिरेषि गुणीभूतेति भाव । नान्यथाऽन्यदस्मि लोकेनिर्यानादितिस्यात्प्राप्त्येव, अन्यथा 'प्रयोजनस्य गन्तुमित्यर्थे'ति न स्यात् । एता द्वितीयादिक स्यादेवत एतद-नत्र स्थानेति । अत्र 'प्रयोजनस्यैव इति प्रयोजनस्यैव इति, तत्रेतेरेव यत्तुस्वभावस्यैव इति सागम्यस्यैव इति तस्मात्प्रयोजनस्यैव इति । अत एव 'प्रयोजनस्यैव इति' इति पण्यस्यैव इति गम्ययति । तत्र 'गम्य'मित्येव इति नान्येतेषु कियन्ती गुणान् इति तत्राऽन्यादिवारणस्यैव इति तस्मात्

प्राप्नोति ॥ शूयन्त एवात्र विभक्तयः । नद्यथा एकेन गोपदप्रेणति ॥

करणे हन ॥ ३।४।३७ ॥

॥-॥ हन करणेऽनर्थक वचन हिंसार्थेभ्यो णमुन्विधानात् ॥-॥ हन करणेऽनर्थक वचनम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'हिंसार्थेभ्यो णमुन्विधानात्' । हिंसार्थेभ्यो णमुन्विधानात् तेनैव सिद्धम् ॥ ॥ अर्थवत्त्वहिंसार्थस्य विधानात् ॥-॥ अर्थवत्त्वं हन्तेर्गामुत्पन्नम् ॥ कोऽर्थः ? ॥ 'अहिंसार्थस्य विधानात्' । अहिंसायाण्यण्येभ्यो यथा स्यात् ॥ अस्मि पुनरस्य कचिद्वन्तिरहिंसार्था यदर्थो दिधि स्यात् ॥ अनीत्याह ॥ पाण्युपघात वेदि हन्ति ॥*॥ नित्यमनासार्थं च ॥ ॥ नित्यमनासार्थं च हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिरपिनष्य ॥ कथं पुनरिच्छतापि हिंसार्थाद्वन्तेरनेन विधिर्लभ्यः । अनेनाऽस्तु तेन वेति तेन स्याद्विप्रतिषेधेन ॥ हन्ते पूर्वविप्रतिषेधो वाचिकेनेव ज्ञापितं यद्य 'नित्यमनासार्थं चेत्याह । तज्ज्ञापयत्याचार्या 'हिंसार्थादपि हन्तेरनेन विधिर्भवतीति ॥ [करणे हन] ।

अधिकरणे वन्द्य ॥ ३।४।४१ ॥

इह कस्मिन् भवति प्रामे वन्द्ये इति ? ॥ एव वन्द्यामि 'अधिकरणे

प्र] पूरतरामिन्यादि च सिष्यति । 'गोपदप्र'मित्यत्र तु नाम्नि स्वरभेदः । कप्रत्यये थाया दिस्वरेणान्नोदात्तवाग्यमुलि उलोपे हने पूर्वम्बोदात्तभावोऽभावात् कृन्वरेण ऽन्नोदात्तत्वात् । [वयंप्रमाण उलोपश्च] ॥

करणे । बाहुल्येन हन्ति हिंसाया इत्यत्र इति मशह-हन इति । हन्ते पूर्वं विप्रतिषेध इति । यद्य हिंसार्थानामित्यत्र 'दग्नेष्वप्यग्ना काल्पनी'स्तुदाहरणं नोपपद्यते । नैष दोषः । यत्रैक एव धात्वर्थं मानान्यविशेषभावेन भिद्यमानो विशेष्यभावमनुभवति सोऽस्य विषयः । 'क्यादिषु यथाविध्यनुप्रवेशे' इति वचनात्, धन्यत्र भिन्नव्यर्थमन्वये तु हिंसार्थानामित्यनेनैव णमुल् भवति ॥ [करणे हन] ॥

उ] मन्वये कृत्तरपदप्रतिस्वरः । कृत्स्वरगतिः । प्रत्ययवारेण प्रत्ययम्बोदात्तत्वं कृत्तरपदप्रतिस्वरेणार्थः । [वयंप्रमाण उलोपश्च] ।

करणे ह । बाहुल्येनेति । अन्ये तु हन्ति हिंसार्थे एव पदं हिंसारोप एवाहुः । भाष्ये-पाण्युपघातमिति । एताना यदि हन्तीत्यर्थः । हिंसा च प्रामे निवर्तते भावः । समान्येति । यत्राऽनुप्रवेशेऽनुत्पन्ने मानान्यविशेषभावेन ऽन्यस्तद्रेदमेव, यत्र तु नेदस्येनाऽन्यस्तत्र तनैरिति भवः । हिंसार्थं नानि णमुन्वि 'तृतीयाप्रत्ययान्यन्तस्तामिति' दैर्ग्यिह सन्त्य ॥

अधिकरणे । प्रामे वन्द्य इतीति । यद्यपीदं वाऽमप्यन्वयेन च च सिद्धं,

१ इति कश्चिन् । २ 'वचनमनर्थक' । ३ 'हिंसार्थस्य हन्तेर्गामुत्' । ४ 'वद' ।

वन्ध सज्ञाया' । तत - 'कर्त्रोर्जीवपुरपयोर्नशिषहो'रिति ॥ कथमट्टालिकावन्धं
यद्द चण्डालिनायन्धं यद्द. ? ॥ 'उपमाने कर्मणि चे'त्येवं भविष्यति ॥

तिर्यच्यपवर्गं ॥ ३।४।६० ॥

अयुक्तोऽय निदेशः । तिरश्चीति भवितव्यम् ॥*॥ सौत्रो निर्देशः ॥*॥

नाधार्धप्रत्यये ञ्यर्थे ॥ ३।४।६२ ॥

अर्धग्रहण इति १॥ 'नाधार्धप्रत्यय' इतीमायुच्यमाने इहैव स्यात्, -द्विधा-
कृत्य । इह च न स्यात्, -द्वैध कृत्य । अर्धग्रहणे पुन क्रियमाणे न दोषो
भवति । नाधार्धप्रत्यये च निवृत्तं भवति, पश्चान्यस्तेन समानार्थः ॥

अथ प्रत्ययग्रहण इति १॥ इह मा भूत्, हिरकृत्या पृषकृत्या ॥

वन्ध्यानुलोम्ये ॥ ३।४।६४ ॥

अयुक्तोऽय निदेशः । अनुर्धाति भवितव्यम् । ॥*॥ सौत्रो निर्देशः ॥*॥
सौत्रोऽय निदेशः ॥

प्र] अधिक । ग्रामे वन्ध इति । एतुलि सति 'ग्रामवन्ध यद्द' इति प्राप्नोति ॥

तिर्ये । सौत्रो निर्देश इति । अनुक्रियमाणरूपविनाशप्रपस्तु न परिहारो,
न हि प्रयोजनानुवर्ति प्रमाणम् । [तिर्यच्यपवर्गं] ॥

नाधा । द्वैध कृत्येति । यदा 'द्विधोश्च धमु'नित्यादीं प्रत्ययपक्षस्तदेतदर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनम् । आदेशपक्षे तु स्थानिवद्भावाद्वाग्रहणेन ग्रहणतिष्यति ।
तथा च 'धमुजन्त'त्सार्थे उद्देशान'मिति उपप्रत्यय उदाहार्यो 'द्वैधकृत्ये'ति ।
'ना'ऽर्थमप्यर्थग्रहणं कर्तव्यमन्यथा निरनुबन्धपरिभाषया नात्रो ग्रहणं न स्यात् ।

उ.] तथाऽप्यानेष्टमपि प्राप्नोतीत्याह - ग्रामवन्धनि यादिना । 'ग्रामे यद्द' इति स्वप-
पाठ, कर्मणि ञस्य रिपदे भावविषयणमुलोऽप्राप्ते । यद्यप्यन साधो भाव, स च
सिद्धस्वभावस्तथापि सिद्धवत्य'धिक्येऽपि तस्याऽऽक्षते । भाष्ये - एधं वक्ष्यामीति ।
'सत्ता'मित्यनेर्नन्नान्यत्पक्षम् । कथमिति । सत्तालाऽभावाग्रध । उपमान
इति । एतन्तधिररणापिपयऽपि तेनैव साध्यमिति भावः । [अधिहरणे वन्ध] ॥

तिर्यच्य । तिर्यकृत्याऽऽट्टुनाचा, अपवर्गं - समातिस्त्रदाची च । न हीति ।
सौत्रत्वेन शाखाऽऽप्रवृत्ती तु तद्विनाशप्रयोगे बीजमित्यन्यदिनि भावः ॥ [तिर्यच्यप] ॥

नाधार्धप्रत्यये । तथा चेति । तदा येत्यर्थः । द्वैधकृत्येति । तान्नेन
समाप्ते निमित्तत्वेन । एतद्वाच्यस्वरगाप्रत्ययपक्ष एव तत्र न्याय्य इति तत्त्वम् ।
नाऽर्थमपीति । निरनुबन्धनाशय रूपाणां सिद्धेरनिष्टाऽभावाच्च तदर्थं चिन्त्यम् ।
'हिर'मिति । नाऽर्थन्याप्राप्ति ॥ [नाधार्धप्रत्यये] ।

१ इदं भावमित्यन्ये । २ 'द्विधा कृत्या' । ३ 'नाधार्ध' । ४ इदं लुप्तं स्यात् ।

कर्तरि कृत् ॥ ३।४।६७ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥५॥ कर्तरि कृद्वचनमनादेशे स्वार्थविज्ञानात् ॥*॥
कर्तरि कृतो भवन्तीत्युच्यते ॥ [किं प्रयोजनं ? ॥] 'अनादेशे स्वार्थविज्ञानात्' ।
अनिर्दिष्टाया प्रत्यया स्वाथ भवन्ति । तद्यथा गुस्तिञ्जिक्च सन्, यावादिभ्य-
कञिति । एवमिमे प्रत्यया कृत स्वाथ स्यु । स्वार्थे मा भूवन्कर्तरि यथा
स्युरित्येवमैर्धमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयाजन, यमिच्छति स्वार्थे आह त
'भावे घन्भवती'ति ॥ कर्मणि तहि मा भूवन्निति ॥ कर्मण्यपि यमिच्छत्याह
त 'घ कर्मणि घृ'न्निति ॥ करणाधिकरणयोस्तहि मा भूवन्निति ॥ करणाधि-
करणयोरपि यमिच्छत्याह त 'त्युङ्करण्याधिकरणयोर्भवती'ति ॥ सप्रदानापा-
दानयोस्तहि मा भूवन्निति ॥ सप्रदानापादानयोरपि यमिच्छत्याह त,—दाश
गोष्ठी सप्रदाने, भीमाद्योपादान इति ॥ य इदानीमतोऽन्य प्रत्यय शेष

प्र] कर्तरि । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्राय । अनादेश इति । यत्र वचनेना-
ऽर्था नादिव्यने तत्र प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययो भवति । यमिच्छतीति ।
अमन्वस्तिन् सूत्रे 'घ ति येतावत्सूत्र कर्तव्यम् । धातोर्धन्भवतीति । तत्रानिर्दिष्ट
त्वाद्भावे घन् भविष्यति । तत्र पदरुचविशस्तृश' इति द्वितीय सूत्र कर्तव्य, तत्रध
भाव इति न कर्तव्यम् । नियमाण तु नियमार्थं भविष्यति—'घनेव भावे नान्य'
इति । ततो धात्वर्थोक्षित कर्तरि कृद्विष्यति नार्थ सूत्रेणेत्यर्थ । कर्मणीति ।
तस्यापि धात्वर्थोनाशेषादिति भाव । घ कर्मणि इच्छिति । 'घृनेव कर्मणि नान्य'इति
नियमो विज्ञास्यते । यद्यद कर्मणो नियमात्प्रत्ययो न नियत इति कारकान्तरेपि
घृन् प्राप्नोति । नैव दोष । एवमिद वान्य 'घ कर्मणि घृ'न्निति । तत्र च कर्मणि
विधीयमान कथ कारकान्तरे स्यात् । अथवा द्वितीयो नियम परिष्यते 'कर्मण्येव
घृ'न्निति । य इदानीमिति । ननु 'कर्तरि भुव ति'णुत्पुत्रौ' 'कर्तरि चर्षिदेवतौ'-

उ] कर्तरि कृत् । ननु 'भाव' इति सूत्र धातुमात्रादन्विपय आवदस्त्वन्त
आह—घनि येतावदिति । भावपदोपादान विनाऽप्यन्यप्रत्ययस्य स्वार्थे विधानेनैव
भावे सिद्धमिति भाव । तत्र पदरुचेति । कर्तव्यमिदम् । घृन्प्राप्नोतीति । 'घ
घृ'न्नित्येक वाक्यं विधेयम्, तत्र 'कर्मणी'ति नियमार्थमिति भाव । परिहरति—
एकमिद वाक्यमिति । कथ कारकान्तरे इति । एवमान्तेऽपि विशेषणोपादान
नियमफलमित्यर्थ । नन्येव विधिचमेव स्यात्, विशेषणोपादानात् कर्मण्येवैवमेव स्यात्
तु घृत्तयेतीत्यरुचेराह—अथ वेति । आहृतेति भाव । धात्वर्थोक्षिते कर्मण्यपि
मिदन्नियमार्थमिति तात्वर्थम् । एवं करणाधिकरणयोरित्यत्रापि बोध्यम् । सर्व

१ इद एव स्यात् । २ 'अनादिष्टार्था' । ३ 'रेवमर्थ' ।

सोऽन्तरेण वचन कर्त्तयैव भविष्यति ॥ तदेव तर्हि प्रयोजन,—‘स्वार्थे मा भूव’ इति ॥ ननु चोक्त ‘यमिच्छति स्वार्थं आह त-भावे धम्मवती’ इति ॥ अन्य स भावो दाह्य प्रकृत्यर्थात्। अनेनेदानीमाभ्यन्तरे भावे स्यु । तत्र मा भूव इति कर्त्तृग्रहणम् ॥ क पुनरेतयोर्भावयोर्विशेष ? ॥ उक्तो भावभेदो भाष्ये ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥ २ ॥ तत्र स्युनादिप्रतिषेधो नानावाक्यत्वात् ॥ - ॥ तत्र स्युनादीना प्रतिषेधो वक्तव्य । स्युनादय कर्त्तरि मा भूव इति ॥ ननु च करणे स्युरनेन च कर्त्तरि ॥ ननु चापवादत्वास्युनादयो वाधमाः स्यु ॥ न स्यु ॥ किं कारणम् ? ॥ ‘नानावाक्यत्वात्’ । नानावाक्य तद्येदं च । समानवाक्येऽर्थाद्देह-सर्गां वाध्यन्ते । नानावाक्य-वादाधन न प्राप्नोति ॥

प्र] रिति कर्त्तुंरपि नियम प्राप्नोति। नैष दाप । उभयत्र करणनिगत्या कर्त्तृश्रुतिर्विष्य र्थैव न नियमायां। उक्त इति। ‘सर्वधातुके य’मित्यत्र दाया-भ्यन्तरवोर्भावयोर्विशेषा दर्शित । ननु चेति । स्युनादिषु करणादिरथो विशेषविहितत्वात् कर्त्तुर्वाधनी भवि-ष्यतीति भाव । नाना वाक्य-वादिति । ‘इह ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयता तत्र कौ-ण्डिन्याये’त्यभिन्नसाल-वादेक वाक्य विशिष्टस्य दानस्य प्रतीपादकमिति तत्रेण दधि वाध्यते । यदा तु कालभेदेन वाक्यद्वयमुच्चार्यते ‘पूर्वाद्धे ब्राह्मणभोजनप्रकरणे दधि ग्राहणेभ्यो दीयता’मिति। अपराद्धे तु ‘तत्र कौण्डिन्याय दीयता’मिति। तदा तद्वेण दधि न वाध्यते । तथेहापि कालभेदेन वाक्यद्वयोच्चारण-द्राध्यनायकभावी नास्ती-

उ] धातुके यमित्यत्रेति । नन्वाभ्यन्तरेऽपि भावे न भविष्यन्ति, ‘तुमर्थे से’ इति तुमर्थग्रहणेनाभ्यन्तरे भावे मदादीना नियमादिति चेन्न, सति ह्यस्मिन्नु तुमर्थ-ग्रहणेन ‘माव’ग्रहणम्, एवमिति त्वस्मिन् विधिवन्मत्पत्तये तुमर्थग्रहणेन कर्त्त-रैव ग्रहणं स्यात्, तुमुनोऽप्युत्तन्वायेन कर्त्तयैव प्रमत्तेरित्याशय । ए कर्मणि च भावे चेति । भावग्रहणे तु न नियम शक्यो विज्ञानुम्, ‘अकर्मकेभ्य’ इति विशेषणाय तदावश्यकत्वात् । भाष्ये—स्युनादय कर्त्तरि रिति । अत्र भाव,—‘स्वस्व-विधायकैर्विहितानाम्प्रत्ययानां पश्चादनेनाऽर्थाऽऽदर्शन’मिति पक्षे यथा तृजादीनामर्थ आदिद्वय एव स्युनादीनामायादिद्वयेनाऽविशेषात् । ततश्च तेऽप्यनेन कर्त्तरि स्यु, तत्तद्भाष्ये उपादान-त्करणेषु चेति करणादिरथो विशेषविहितत्वादिनि । कर्मणो दसादेऽर्पम्याऽपि शाश्वत्प्राप्तगम्यत्वेन विधेयत्वमिति भाव । भाष्ये—ननु चापवादत्वादिति । स्युनादिशब्धोपात्त करणादय इत्यर्थ । इहाऽपि काल-भेदेनेति । पूर्वं करणे विधान, तदा तु न कर्त्तृर्वाधनिरिति दायाऽभावात्,

१ ‘स्वार्थे यमिच्छति’ । २ ‘भावो’ । ३ ‘तेन कर्त्तरि’ । ४ ‘समाने वाक्येचाऽय’ ।

॥३॥ तद्वच्यं हृत्वेनेवशररररगम् ॥५॥ एव च कृत्वा कृत्वेप्येवकारः
क्रियते, -तयोरेव कृत्पक्षव्यर्थं इति, भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ किं प्रयो-
जनम् ? ॥३॥ तद्य भव्याद्यर्थम् ॥ ॥ भव्यादिषु समावेश सिद्धो भवति ।
गेयो माणवक साक्षा, गेयानि माणवकेन मामानीति ॥५॥ अग्निदेवतयोस्तु
प्र.]त्यर्थ । यत्विगादिवाग्ने 'यचेक वाच्य नचेद च ततस्तन्तोयोऽथ नानावाच्यं
तदा तदप्रसाद' इत्युक्तम् । तदर्थमत्राधारेण। यदाऽऽत्स्येति इगपेभावप्रवापवादिमन्थे
पृष्ठी तदा स्थानदत्तभावः इत्येवत्येवस्यानुपस्थान, तदेव चारवात्तम् । एतुना-
दयस्तु कृत्वारनेन वर्तते स्तु । करणार्थिन्या च करणार्थिषु । तत्राऽनेकस्यार्थ-
स्य युगपदभिधानाऽसम्भवात् पदान् स्थात् । कदा विवर्तते, कदा चित्तरणार्थिषु ।
तद्वचेति । योऽयमर्थ उक्तस्तेन तुच्यमेवशरररणमित्यर्थ । तथाहि, -कृत्वाक-
र्तरे कृत्वाद्य प्राप्ता एवशरेण कर्तुरपवाच्यन्ते, भावकर्मणोरेव यथा स्तुरित्थेवमर्थ-
नित्यर्थ । भावे चाऽकर्मकेभ्य इत्यनेनाधिसारसहित वाच्य दर्शयति । किं प्रयो-
जनमिति । एवशरेणाऽन्यत्र समावेशादापनेन किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । तच्च
भव्याद्यर्थमिति । भव्याद्येवादिभ्यो वाच्येण न वर्तयाम्, तदन्तरेणापि भव्या-
दयः कर्तरे भवन्तीत्यनेन समावेशादापनादेवशरकरणेवाकर्मकेभ्यो न बाधित्वेने
इत्यर्थ । इदानीं 'तत्र स्तुनादिप्रतिषेध इत्यस्य परिहारमाह -अग्निदेवतयोरिति ।

उ]विधानोत्तरं पश्चात्प्रस्थितस्य कथं बाध, तत्रापिकाते तस्य नाऽऽप्यन्यभावात् ।
यथा अत्राद्वयप्रधानेन पूर्णाद्वयविधानस्य न बाध इति भावः । ननु 'इको गुणवृद्धी'
इति सूत्रे नानास्यचमद्गीहृत्वे कथमत्राद्वयत्वोक्तिरत आह-परिचिति । तदस्य-
भयाद्यर्थमेवेति । 'अग्नेऽन्यत्वे'त्यन्योपस्थितसम्भवाऽभिप्रायेणैवेत्यर्थ, तदेवह-
यदेति । हृत्वाद्यनेनेति । विदुत्तरसाधनार्थमन्तरेणैवेत्यर्थ । तत्राऽनेकस्येति ।
कर्तृकरणयो स्वान्तर्वाऽप्यन्तर्वात्तं भित्तराद्येति भावः । योऽयमिति ।
धयाधररररनानासास्यत्वरूप इत्यर्थ । तेन मुक्तमिति । तस्याऽपि तद्विधकत्वा-
दिति भावः । हृत्वेवमर्थमिति । यदि बाधबाधकभाव स्थानस्य भावकर्मण्यो
कर्तृगंधनम्भवात्तदर्थस्य स्पष्टमेव । तस्मादेवशरेण इत्यने -अर्थस्याऽर्थान्तरं न
बाधकमिति भावः । ननु 'भावे ने'त्याद्येवशरण विवर्तयन्त आह-भावे
चेत्यादि । ननु हृत्वादीना कर्तृप्रार्थितोरशरप्रयोजनमिति शक्तवाच्यऽनुप-
पत्तिरत आह-यवेति । 'वा'प्रकारेण तन्निवृत्तय आह-भव्येति। कर्तृरि भवन्ती-
ति । 'कर्तरे हृदि'ति इत्यदिने भावः । इति हेतुर्न कर्तृचनित्यन्वय ।
नन्वेवमपि कर्त्रा भावकर्मणैर्वर्थ स्यात्त आह-अनेनेति । अनेन-कर्त्रा । समा-

हृद्धिः समावेशवचनं शापकमसमावेशस्य ॥३॥ [ऋषिदेवतपोस्तु हृद्धिः समा-
वेशवचनं शापकमसमावेशस्य] । यद्यं'कर्त्तारि चर्षिदेवतयो'रिति सिद्धे सति
समावेशे समावेशार्थं चकार शास्त्रि लक्ष्मणाचार्याचार्यो—'न भवति समावेश'
इति ॥ किमर्थं तर्हि कृत्येष्वेवकारः क्रियते ? ॥३॥ एवकारकरणं च चाप्ये ॥३॥
एवकारकरणं च चाप्ये द्रष्टव्यम् । तयोर्भावकर्मणोः कृत्या भवन्ति, भव्या-
दीना कर्त्तारि चेति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥३॥ तच्च भव्याद्यर्थम् ॥३॥ [तच्च भव्याद्यर्थम्] ।
भव्यादिषु समावेशे सिद्धो भवति ॥ गोत्रो भागवकः साक्षात्, गोरानि भागवकेन
सामान्येति ॥ यत्तावदुच्यते 'ऋषिदेवतपोस्तु हृद्धिः समावेशवचनं शापक-
मसमावेशस्ये'ति । नैतदज्ञापकमाप्यमपवादैरसर्गा वाच्यन्ते इति । एष एव
न्यायो यदुतापवादैरसर्गा वाच्येत् ॥ ननु चोक्त—'नानावाक्यत्वाद्वाच्यं न
प्रामोदी'ति ॥ न विदेशस्यमिति कृत्वाऽतो नाना वाक्यं भवति । विदेशस्य-
मपि मदेक वाक्यं भवति । तद्यथा—द्वितीयेऽप्यन्ये लुगुच्यते, तस्य चतुर्थपष्ठयो-

प्र] हृद्धिरिति जानां बहुवचनम् । अत्र च यथामूल्यं कार्त्तिककारस्थानभिनयम् । यथान्तरे
हि चराब्दस्य शापकत्वस्य स्थानं, समावेशाऽमावात् । भव्याद्यर्थमिति । भव्यगोरैदि-
सूत्रं न कर्त्तव्यं भवतीत्यर्थः । अन्ये तु कृत्याद्योऽमभिधानात्कर्त्तारि न भवित्य-
न्तीति भावः । इदानीं भाव्यकारो कार्त्तिकदूषणनाह—यत्तावदिति । न विदेशस्य-
मिति । न अलभेदाज्ञानावाक्यत्वं भवति । शब्दे विदेशस्थानान्तरवाक्या-
नानामह्लावशादेकवाक्यत्वदर्शनात् । देशग्रहणं चाऽत्र कालस्योत्पत्त्यर्थम् ।
शब्दरूपस्य कालज्ञानत्वात् । चतुर्थपष्ठयोरिति । चतुर्थे 'गोत्रेऽहृत्वा'ति । पष्ठे तु

उ] वेदंति । करणन्युपस्था समावेशज्ञापकदेवकारकरणदित्यर्थः । प्रत्ययस्वरत्वाद्यर्थगोरपि
द्वित्वाद्बहुवचनमनुपपन्नमत्र आह—जाताविति । जातिविवक्षानेत्त्वचनस्य,
व्यक्तिविवक्षया बहुवचनस्य साधनेन भाष्ये 'जात्याख्याया'निनि सूत्रप्रत्ययस्थाना-
दिदक्षिण्यम् । प्रयोगभेदेनाऽर्थस्य बहुवचनमिति वक्तुं युक्तम् । भाष्ये—हृद्धि-
रित्यस्य हृद्धिकर्त्तृकरणयोरित्यर्थः । ननु तत्र श्रुतौ करणे देवताना कर्त्तारित्यन्वय-
समावेश एव नान्तीत्यत्र आह—अत्र च यथामूल्यमिति । तन्मत्त्वे हि तथा
संबन्धार्थमेव चस्य सार्थकत्वात्प्रयोजने शापकत्वं न न्यादिति भावः । भाष्ये—
समावेशवचनमिति । समावेशयोश्चकारवचनमित्यर्थः । सूत्रं नैति । भव्या-
दीना कर्त्तारि चेति भाष्यस्वरूपेण सूत्राऽमानस्यैव खनादिति भावः । ननु तन्मूत्रा
ऽभावे पूर्वोत्तराभ्यां अन्येऽपि कृत्या कर्त्तारि स्मुरत् आह—अन्ये त्विति । यत्ताव-
दित्याति । हृदुन्वत्तिवाक्याननेवाय शेषः । तथा च समानसाधनान्प्रतिदिष्टार्थेषु चरि-

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । पूर्वं भाष्यमिदं कार्त्तिकमित्यपरे । २ इति । ३ 'गोत्रे'ति ।

रलुगुच्यतेऽपवाद । यदप्युच्यते—‘एवकारकरण च चार्थ’ इति । कथं पुनरन्ये नामाऽन्यस्वार्थं वर्तन्ते । कथमेवकारश्चार्थं वर्तते ?॥ स एष एवकारस्वार्थं वर्तते ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ज्ञापकार्थम् ॥ किं ज्ञाप्य ?॥ एतज्ज्ञापय-न्याचार्यं ‘इत उत्तर समावेशो भवती’ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ ‘तच्च भव्याद्यर्थम्’ । भव्यादिषु समावेश मिद्धो भवति, गेयो माणवक साम्रा, गेयानि माणवकेन सामानीति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते इहापि समावेश प्राप्नोति,—दाशगोम्री सप्रदाने, भीमादयोऽपान्दान इति॥ अत्रापि सिद्ध भवति यदयमादिर्मणि ऋ कर्त्तरि षेति सिद्धे समावेशे समावेशार्थं चकार शान्ति तज्ज्ञापय-याचार्यं—‘प्रगमुत समावेशो भवती’ति ॥

प्र] अत्रुत्तरपदे’ इति । तदुक्त हरिणा—‘अनेकार्यातयोगेपि वाक्यन्यायापरादयो । एकमेवोच्यते कैश्चिद्विद्वद्भिरपि स्थितम् ॥ नियम प्रतिषेधश्च विशेषश्च तथा सति । द्वितीये यो लुगात्प्राप्तस्तच्छेषमलुक् विद्मु ॥’ इति ॥ कथमिति । एवकारस्य लृङि प्रयोगे न ऋचिच्चाऽर्थप्रतिषेध इत्यन इति भाव । उत्तरमिति । कर्त्तरि शृ’दित्यस्मादुत्तरमित्यर्थ । तच्चेति । भव्यगेशादिसूत्रे ‘वे’ति न कर्त्तव्य भवतीत्यर्थ । यदयमिति । ‘आदिर्मणि ऋ कर्त्तरि’त्येतादस्तु नाऽऽर्थशब्देन । समावेशोप्येवकारज्ञापिनो भविष्यति । कृतस्तु ‘च’शब्दो ज्ञापयति—आदिर्मणौ-

उ] नार्थस्याऽस्य विशेषार्थनिर्देशेन बाध इति भाव । यद्वा तेषामर्थांशो निराहातृत्वान्त्वनुपस्थितिरेव । तृजादिभिर्धा तु तेषामर्थाऽऽहातृत्वान्त्वान् ‘कर्त्तरि’त्यस्याऽप्यर्थन्यासाहासत्वेनोभयाऽऽहातृत्वा तत्रैवाऽन्वयो, न स्युनादिषु, साशार्थ-निर्देशेन तेषा निराहातृत्वादिनि तत्त्वम् । अनेकार्यातयोग—‘यण् भवति’ ‘दीर्घो भवती’त्यादिरूप । न्याय—उत्तम । ‘विधिशेष’ इति पाठे नियमप्रतिषेधो विधि-शापावेन न तु स्वतन्त्रावित्यर्थ । तदुदाहरणमाह—द्वितीये इति । विशेषश्च तथे’ति पाठे विशेषोऽपवाद । एतन्नियम विधेकस्यन्यापनमित्यर्थ । न कर्त्तव्य भवतीति । न च चार्थं प्रतिमाधिव्य सूत्रमेव न कार्यम्, अतिप्रगल्भस्त्वनिभधानाद्धारणीय इति प्रागुक्त युक्तम्, अनभिधानेन प्रत्याख्यानम्याऽयुक्तत्वादिवात् । एतच्च स्वार्थं कृत्वा व्याग्नये सूत्र कार्यं, स्युनादिषु च करणरूपाधेन बाधान दोष । तत्र ‘किमिद-नपूर्वतयाऽर्थं बोधय प्रत्ययनिरासार्थेभ्यो व्याकर्त्तयति, किं वा तत्राऽर्थं लोके प्रयुज्य-मानस्यैव कृशदिगति प्रतेपादयती’ति सन्दिह्य,—तत्र द्वितीयस्य विद्वान्तत्वरूपे-नाऽपि ‘स्युनादर्शनां तत्र प्रतिषेध’ इति वार्तिक प्रत्याख्यातुमुपवर्तते भाष्ये—किमुप-रिति । कृप्रत्ययो नियम्यत इति । एतावानेव सूत्रन्यापार, ‘कर्त्तारं युवन्

किं पुनरय प्रत्ययनियमो,—‘धातो परोऽकारोऽकशब्दो वा नियोगत कर्तारं
 भुवन्कृत्सञ्ज्ञश्च भवति प्रत्ययसञ्ज्ञश्चेति, आहो स्विन्नज्ञानियमो,—‘धातो परोऽ
 कारोऽकशब्दो वा स्वभावत कर्तारं भुवन्कृत्सञ्ज्ञश्च भवति प्रत्ययसञ्ज्ञश्चेति ॥
 कश्चात्र विशय ? ॥ ॥*॥ तत्र प्रत्ययनियमेऽनियमश्च ॥*॥ तत्र प्रत्यय
 नियमे सत्यनिष्ठ प्राप्नोति । काष्ठभिदग्राहण । बलभिदग्राहण । एषोऽपि
 नियोगत कर्तारं भुवन्कृत्सञ्ज्ञश्च म्या प्रत्ययसञ्ज्ञश्चेति ॥*॥ सज्ञानियमे सिद्धम्
 ॥*॥ सज्ञानियमे सति सिद्ध भवति ॥ यदि सज्ञानियमो—॥*॥ विभेदा

प्र ज्ञान्यस्मात् सूत्रात् परेषु योगेषु समावेशो न भवतीति । किं पुनरिति —सिद्धे शब्दा
 र्थमयथ इति यत्कृत् तन्मारभितु विचारते । प्रत्ययनियम इति । धातो पर
 कृत्प्रत्यय कर्तारि वर्ततामिति कर्तृलक्षणोऽपि कृत्प्रत्ययो नियम्यत । नियोगत
 इति । ‘कर्तारि वृ’दित्यस्मादाचार्यनियोगादित्यर्थ । कार्यशब्दानुपगमे चाऽस्य
 पक्षस्य समव । आहो स्विदिति । नित्यशब्दाद्यस्य न्याभ्युपगमनिर्देशनोय
 पक्ष । ‘य स्वभावत कर्तारि वर्तत स एव कृत्सञ्ज्ञो नान्य’ इति कृत्सञ्ज्ञा नियम्यते ।
 यद्यप्युत्तरीना कृत्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति । नैप दोष । एतन्मूलप्रापारो नियम्यते ।
 करण एतुन्यादावप्ययनेव विचार,—किमयमर्थ—‘करणे क्युन्वर्तता’मिति उत
 ‘यत् स्वभावतो वर्तत तस्य साधु व’मिति । कृत्सञ्ज्ञा तु प्रतिप्रत्ययमधिक्यिगुणा
 क्युनादिषु प्रवर्तत एव । काष्ठभिदग्राहण इति । अनित्यशब्दानुपगमे चाऽभेद
 इत्यनाऽप्यप्रत्ययो वचनादव कर्तारमावष्टे । उपायशब्दपक्षे चाऽस्मारा विरोधा

उ] कृत्सञ्ज्ञादि तु मत्वशास्त्रैकवाक्यताभ्याऽप्ययनमिति दोषम् । ननु सिद्ध-
 शब्दाऽन्वाह्याने कथमाचार्यनियोगादर्थविशये प्रगतिरित्यत आह—कार्यशब्देति ।
 तत्रापक्षे कृत्प्रत्यय कर्तारि वर्ततामित्युत्सादन्वयाऽऽगत्या प्रत्ययनियम,
 द्वितीय त्वर्थस्य लोपत एव सिद्धत्वात्तद्विषयसम्भवन कृत्सञ्ज्ञा अप्यधिकारेण सिद्ध
 त्वेन कर्तारं भुवन्नेव कृत् प्रत्ययसञ्ज्ञो नाऽन्यात् इति तत्तत्प्रापारैकवाक्यतया
 सज्ञानियम इति भाव । एतुनादीनामिति । ‘करणेऽपि वर्तमानता’मिति शय ।
 एतत्सूत्रप्रापार इति । एतन्मूलविषय इत्यर्थ । कृत्सञ्ज्ञा विधिति । प्रत्ययसञ्ज्ञया
 अप्युपगमम् । प्रतिप्रत्ययसम्भवनव्यप्येन सर्वत्र प्रवर्तत एवार्थ । यचना
 देवति । ‘कर्तारि वृ’दिति यचनादवन्वयर्थ । नन्वयमप्येतत्प्रकरणविहितानामेव नियो-
 गेन कर्तारैकवनाह्यायत नन्वन्वयानप्ययत आह—उपायेति । धातो परोऽकारा
 पक्षेऽपि वर्तन्त इत्यर्थादिति भाव । अर्थविधानस्य प्रयोग इत्यमनानामेवर्तना
 अनुपगमा भेदस्य इति तापसम् । एतन्व भाष्ये ‘अकारोऽकशब्दो वा नियोगत’

१ इदं वृत्तम् । २ ‘बलभिदग्राहण’ ‘स्वभिदग्राहण’ । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये ।

नियमे पुन सति परिगणिताभ्य प्रकृतिभ्य पर स्ये नियोगत कर्त्तारमाह
 न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते प्रकृतय ॥*॥ विभक्तादिषु चाऽप्राप्ति प्रकृते प्रत्ययपर
 वचनात् ॥*॥ विभक्तादिषु च प्रत्ययनियमस्याऽप्राप्ति ॥ किं कारणम् ? ॥
 प्रकृते प्रत्ययपरवचनात् । परिगणिताभ्य प्रकृतिभ्य पर च स्वभावत
 कर्त्तारमाह, न चेमास्तत्र परिगण्यन्ते ॥ न तर्ह्येदानीमय साधुर्भवति ? ॥
 भवति साधुर्न तु कर्त्तरि ॥ कथं तर्ह्येदानीममत्र कर्त्तृत्व गम्यत ? ॥ अकारो मत्व
 र्थाय । विभक्तमेपायमस्ति विभक्ता । पीतमेपायमस्ति पाता इति ॥
 ॥*॥ उत्तरपदलोपो वा ॥*॥ अथ वत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्य । विभक्तधना
 विभक्ता । पीतोदका पाता इति ॥ [कर्त्तरि कृत्] ॥

प्र] ति दोषोपन्यास । प्रकारान्तरण साधुच दर्शयिष्यते । प्रत्ययनियमत्वादिनन्वय
 मदोष । गत्यर्थार्थमर्थेत्यत्र परिगणिताभ्य प्रकृतिभ्य पर क कर्त्तरि नियुज्यत ।
 नहि तत्र भक्तिपिबनी परिगणिताविर्त्यर्थ । सज्ञानियमनाद्याह-विभक्तादिषु चेति ।
 ममापि गत्यर्थार्थमर्थेति सूत्र न दण्डवारितम् । तत्र गत्यर्थादिभ्य एव च स्वभा
 वत कर्त्तार भ्रुवन् कृत्प्रत्ययसज्ञो भवतीति भक्तिपिबनीभ्या कस्य कर्त्तरि साधुचा
 ऽप्रमद । प्रकृतेरिति । गत्यादिकाया इत्यर्थ । प्रत्ययपरवचनादिति । चप्रत्यस्य
 कर्त्तरि वर्तमानस्य साधुवेन प्रतिपादनादित्यर्थ । तदेव स्थितमेतत्-स्वभावनस्तेषु
 तेष्वधु वर्तमानना प्रत्ययसज्ञाविधानद्वारेण साधुत्वमन्वाख्यायते । इदानी भाभ्य
 कार प्रश्नपूर्वक प्रयोगसमर्थन कराति-न तर्ह्येति । न तु कर्त्तरिति । 'तयो
 रेवे'ति वचना र्थमर्थ्यव साधुरित्यर्थ । विभक्तमिति । धनमिति भाव । पातमिति ।
 उदकमित्यर्थ । आकृतिगणनाऽऽर्श आदि । अथ वेति । गम्यमानार्थस्य सा दस्या
 ऽप्रयोग एव लोपोऽभिमत । विभक्ता भ्रानर' इष्यत च धनस्य यद्विभक्त्य
 तद्वानृपचर्यत । 'पीता गाव' इन्द्रनाप्युदकस्य पीतत्र गो'नारोप्यत । [कर्त्तरि] ॥

उ] सिध्यतीत्यर्थ इति भाव । असाधुच बोधमाह-त्रिषाशरकमदधेनेति । धन
 कर्मविभागकर्त्तर इत्यर्थे इति भाव । प्रकारान्तरणे-मन्वर्थमधिधेनेन बोध इत्य
 र्थ । क कर्त्तरि नियुज्यत इति । शाबण धाप्यत इत्यर्थ । भाभ्य प्रकृते
 प्रत्ययति । प्रकृतेरिषापद्रव्याद परस्य चप्रत्ययस्य कर्त्तरि साधुवचनादित्यर्थ ।
 नदाह-चप्रत्ययस्येति । 'भवति साधुर्न तु कर्त्तरि'ति भाषायत्र कर्मणि
 म्वरसतो विधन तत्रेति स्थान इत्यादावनाह-धनमिति भाव इति । एतन्
 इदम्भाभ्य सन्मर्थेभ्याऽपि भावे स्ते साधुर्ननुपन्यस्यन्त परान्ता । उत्तरपद
 लोपविधयस्वचनाऽभावादाह-गम्यमानेति । [कर्त्तरि कृत्] ॥

१ 'तर्हि कृत् । २ इदं कर्त्तरिमित्यर्थ । ३ 'मस्तीति' । ४ इदं उच्यते ।

लः कर्मणि च भावे चारुर्मकेभ्य ॥ ३।४।६९ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ ल एतेषु साधनेषु यथा स्यात्, -कर्त्तरि च, कर्मणि च, भावे चारुर्मकेभ्य इति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । भावकर्मणोरामनेपद विधीयते शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्, एतावांश्च लो यदुत परस्मैपदमात्मनेपद च । स चायमेव विहित ॥ अत उत्तर पठति ॥ ॥ लप्रहण सारुर्मक निवृत्त्यर्थम् ॥ १॥ लप्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ भकर्मरनिवृत्त्यर्थं । सारुर्मकाणा भावे लो मा भूदिति ॥ यदि पुनस्तत्रैराऽरुर्मकप्रहण क्रियेत ? ॥

प्र] ल कर्मणि । रचित इति प्रथमा व्याचक्षते । अपरे षष्ठी, तस्य य आदेश इति । तत्र लसरो द्विविध निष्भावी अनिष्भावीनि । तत्र तिष्भाविन वृत्तज्ञानियेयान् 'कर्त्तरि कृ दित्यस्यानुपस्थानात् सार्थ भावे विधान प्राप्नोति । अतिष्भाविनस्तु 'कर्त्तरि कृ'दिति वचनात्कर्त्तर्येव साधुन्व प्राप्नोतीति वचनम् । किमर्थमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्राय । ल एतेष्विति । लसरो इत्यर्थ । अथ वा तस्य य आदेश इति भाव । भावकर्मणोरिति । एतद्यस्मिन् सूत्रे भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात् शेषात्कर्त्तरि च परस्मैपदविधानात्कारस्य भावकर्मरर्ता रोऽर्था अनुमास्यन्त । लसरोस्य प्रयोगागमवायाद्वा ल्यदेशानामेतेऽर्था भविष्यन्तीत्यर्थ । एतावानिति । नन्वाभिव्ययोऽपि लो नियते नैव दोष । तस्य दुःसाऽप हारात्, अनुप्रयोगलसारेण भावादीनां प्रतिपाद्यत्वात् । लप्रहणमिति । यदीद नारभ्येत तदा यथा भावे विधीयमाना घनादयः कर्मरुर्मकेभ्यो भवन्ति- 'ओदनस्य पात्र' 'सुप्रस्य वृत्ति'रिति तथा भावकर्मणोरित्यनेन भावे आत्मनेपद सारुर्मकेभ्योपि स्यात् । तन्व 'पच्यते यत्रागू देवदत्तने'त्वपि स्यात् । यदि पुनरिति । 'भावकर्म

उ] ल कर्मणि च । केचिदिति । उच्चारणाऽर्थाकारेण सूत्रे लक्ष्येति षष्ठ्येव चनवा प्रथमैरनचनं जानी । एतावांश्च लो यदुत परस्मैपदमिति भाष्ये परस्मैपदादिशब्दानां तद्विषये लक्षणं तद्भावं । अपरे इति । लस्य प्रयोगाऽसमसरापिन्यात्तन्माऽर्थक्येन व्यर्थं, भाष्ये लक्षणाप्रसक्त्यात् तद्भावं । 'वर्तमाने ल'दि एतादी प्रतिपत्तापिचयोनस्य यथा लसरोस्य तथाऽत्रापि भविष्यतीत्याद्यनमेव गुणम्, अन्तेऽपि वार्थैरदेशन्यायेन प्रयोगस्य लक्षणा समन्वात् । ननु भावादिप्यात्मनेपदादिविधानेऽपि ल विमागमन एतद्-अमतीयादि । भावकर्मणोरात्मनेपदमिति । भावकर्मणोरन्याऽऽत्मनेपदमिति तदर्थ । आदेशानामेतेति । तस्य स्थाने भावकर्मणोरामनेपदमित्यर्थ इति भाव । तस्य तुःकेति । एतद्विषय निवृत्त्यर्थमेव वक्ष्यति । अनुप्रयोगेति । एतद्य न निरर्थक एव, सङ्घात्प्रतिपत्तये

१ च षष्ठि । २ 'लसरो यदुत' । ३ इद षष्ठि । ४ 'वियते' ।

तत्तत्राऽऽकर्मकग्रहणं कर्तव्यम् ॥ ननु चेहापि 'क्रियते भावे चाकर्मकेभ्य' इति ॥ परार्थमेतद्भविष्यति—'तयोरेव कृत्यत्तत्त्वर्थं', भावे चाकर्मकेभ्य इति ॥ यावदिह लग्रहणं तावत्तत्राऽऽकर्मकग्रहणम् ॥ इह वा लग्रहणं क्रियते तत्र चाऽऽकर्मकग्रहणं को न्वन्न विशेषः १ ॥ अयमस्ति विशेषः,—इह लग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति । तत्र पुनरकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि न प्राप्नोति ॥ तत्राप्यकर्मकग्रहणे क्रियमाणे आनः कर्तरि सिद्धो भवति ॥ इयम् १ ॥ भावकर्मगोरित्यतो यैदन्यदात्मनेपदानुसमण तन्मर्थं कर्त्रर्थम् ॥ २ ॥ विप्रतिषेधाद्भावेः कर्तरि ॥ ३ ॥ विप्रतिषेधाद्भावेऽन कर्तरि भविष्यति । तत्र भावकर्मगोरित्येतदस्तु

प्र.] शेरकर्मरा'दित्येव करिष्यते, नामप्याचार्यकर्मकग्रहणं भावार्थं भविष्यति । अकर्म-
वाया कर्माऽमभवान् । सूत्रारम्भवासाह—तत्रेति । सूत्रारम्भवासाह—ननु चेति ।
'त्वयादी'नि शेष । आरम्भवासाह—परार्थमिति । सूत्रप्रत्याख्यानवासाह—याव-
दिहेति । कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्येतदत्र प्रदेशे द्वाभ्यामपि कृत्यम् ।
त्वया तु 'ल' इत्येतत्पदमत्र कर्तव्यम्, मया 'भावकर्मगो'रित्यत्र अकर्मकग्रहण-
मिति पदेन पदस्य साम्यम् । मात्रालापवं तत्र न विचक्षितम् । आरम्भवासाह—
अयमस्तीति । आन इति । आत्मनेपदमंत्रत्वाद्भावकर्मगोरिति वचनाद्भावकर्मा-
भिधायिन्यमेव स्थानं तु कर्तृवाचित्वमिति 'शयान' इत्यादी कर्तार्यानी न स्यात् ।
सूत्रारम्भे तु कर्तव्यप्यान निष्कर्तार्यर्थः । प्रत्याख्यानवासाह—तत्रार्थमिति । 'अनु-
दात्तत्वि' इत्यादिभेः सूत्रे, कर्तार्यात्मनेपदविधानार्थेन कर्तरि 'शयान' इत्यादी
भविष्यतीत्यर्थः । विप्रतिषेधाद्देति । 'भावकर्मगो'रित्यस्य तत्त्वकाशः, यत्र कृ-
त्याया अभावाकर्तारि वृद्धिते न प्रवर्तते 'आस्यते पन्थत' इति । 'कर्तरि

उ] ननु गणस्याऽऽरक्षकत्वादिनि भावः । स चाऽयमेव विहित इति । मोऽयं
लस्य एषं 'ल' कर्मणि चे'ति सूत्रगते स्या विहितन्तथा विहित इत्यर्थः ।
अतोऽपि 'ल' इत्यस्य पृथगन्तन्वपभोऽयुक्तः । तथा मनि 'ते चेने' इति वदेत् ।
भावे—इत्यपि स्यादिति । लकारेण कर्तृकर्मणोरनिधनादिति भावः । इत्येत-
दत्र प्रदेश इति । तयोरेवेति सूत्रार्थमित्यर्थः । पदेनेति । पदमनुदानानके सूत्रे
भगवान्मात्राशयं नाडियन इति भावः । वस्तुतस्तत्र लग्रहणे कर्मभावस्या कर्तृ-
त्वाऽर्थाऽऽनाशयं 'च' इत्यकारम्, उत्तरसूत्रे च 'तयो'रिति वाच्यम् । मन तु
कर्तारि कृत्यत्तत्त्वर्थं भावेऽऽकर्मकेभ्य इत्येतेन मात्रालापवन्व्याप्त्येवेति बोध्यम् ।
माथे सूत्राऽनुकारेण 'च' धट्टिने स्थानं, कण्ठे च तर्धं न्यायो दर्शितः ।

१ 'तत्रमपि यावदिह' । २ 'विदने' । ३ 'तोऽन्यथा' ।

४ 'सर्वं तत्' । ५ भाव्यानिशमेत्यन्ये ।

कर्त्तरि कृदिति,--कर्त्तरि कृदित्येतद्भविष्यति विप्रतिपेदेन ॥ ॥ सर्वप्रमत्तस्तु ॥*॥ सबभ्यस्तु धातुभ्य आन कर्त्तरि प्राप्नोति । परस्मैपदिभ्योपि ॥ नैप दोष । अनुदात्तद्वित्त इत्येव योगो नियमार्थो भविष्यति ॥ यद्येव योगो नियमार्थो विधिर्न प्रकल्पते । आस्ते शेते इति ॥ अथ विध्यर्थं, आनस्य नियमो न प्राप्नोति । आसीन शयान[र्हति] । तथा नेर्विश इत्येवमाद्यनुक्रमण यदि नियमार्थं, विधिर्न प्रकल्पते । अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि नियमार्थम् ॥ ननु चोक्त 'विधिर्न प्रकल्पते' इति ॥ विधिश्च प्रकृतम् ॥ कथम् ? ॥ 'भावकर्मणो'रित्यत्रानुदात्तद्वित्त इयेतदनुवर्तिष्यते ॥ यद्यनुवर्तते एवमप्यनुदात्तद्वित्त एव भावकर्मणोरात्मनेपद प्राप्नोति ॥ एव तर्हि योगविभाग परिष्यते । 'अनुदात्तद्वित्त [आत्मनेपदम्' । अनुदात्तद्वित्त] आत्मनेपद भवति । ततो 'भावकर्मणो' । तत 'कर्त्तरि' । कर्त्तरि आत्मनेपद भवति । 'अनुदात्तद्वित्त'इत्येव । [आस्ते शेते] । 'भावकर्मणोरिति निवृत्तम् । तत 'कर्मव्यतिहारे' । 'कर्त्तरि'त्येवानुवर्तते । 'अनुदात्तद्वित्त' इत्यपि निवृत्तम् ॥ यदप्युच्यते 'तथा नेर्विश इ येनमाद्यनुक्रमण यदि नियमार्थं विधिर्न प्रकल्पते, अथ विध्यर्थमानस्य नियमो न प्राप्नोती'ति । अस्तु

प्र] कृ' इत्यस्य तृजादगोवसादा । आनस्य तृभ्यप्रगो कर्त्तरि कृदिनि परत्वात्कर्ताऽधो भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भसादाह--सर्वप्रसन्न इति । परस्मैपदिभ्यो धातुभ्य आन कर्त्तरि प्राप्नोतीत्यर्थः । प्रत्याख्यानसादाह--नैप दोष इति । 'अनुदात्तद्वित्त आन नेपद नान्यस्मा'दिनि नियमादान कर्त्तरि परस्मैपदिभ्यो न भविष्यतीत्यर्थः । आरम्भसादाह--यदीति । भावकर्मणोरात्मनेपदविधानात्तत्रानुदात्तद्वित्तो न प्राप्नुवन्ति । 'अनुदात्तद्वित्त' इत्यनेन आन एव धातुविशेषे नियम्यत इत्यवस्थादेकस्य वाक्यस्य विधिनियमावेदेन मूत्रेण न प्रकल्पते इत्यर्थः । प्रत्याख्यानसादाह--अस्तु तर्हि'ति । भावकर्मणोरित्यत्रेति । 'अनुदात्त'िन आत्मनेपद'मित्यनेनैवेन वाक्येन आनस्य नियम कियते । 'भावकर्मणो'रित्यत्र त्वनुराधा द्वितीयन वाक्येन तदा विधि कियत इत्यर्थः । एवमपीति । भावकर्मणो'रित्यत्रानुदात्तद्वित्त इत्यनेनैव

उ.] तृजादय इति । तत्रात्मनेपदादिसहाऽभावादिनि भाव । परत्वात्कर्त्तर्यं इति । इदं वाक्येनैव । एव हि भावकर्मणोर्न स्यादिति त्वमे भाष्य एव स्पष्टम् । सर्वप्रसन्न इति । विप्रतिपेत्वादे दूषणम् । तद्योऽनुदात्तेति । कर्त्तरि'ति दोषः । एवं 'नेर्विश' इत्यादीना नियमवे कर्त्तरि तद् न स्यात्, विधि'वे केवचद्विधान स्यादित्यादि बोध्यम् । तदा विधिरिति । 'कर्त्तरि'ति दोषः । भावकर्मणोरिति ।

विष्यर्थम् ? ॥ ननु चोक्तमानस्य नियमो न प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । यथै
 वात्राऽप्राप्तास्तदो भवन्त्येवमानोऽपि भविष्यति ॥ - ॥ सर्वत्राऽप्यनपदस्तु ॥ * ॥
 स्वपु च साधनेऽप्यानो न प्राप्नोति । विप्रतिषेधाद्वाऽऽन कर्तरीति भावकर्म
 णोर्न स्यात्, कर्तृयैव स्यात् । इह पुनर्लंप्रहणे त्रिष्यनागे 'कर्तृरि कृ' दित्येनदस्तु
 ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति, - ल कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इत्ये
 तन्नविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ - ॥ सर्वप्रत्ययस्तु ॥ ॥ लादेशे सर्वेषु साधनेषु
 प्राप्नोति । शतृकस्तु च भावकर्मणोरपि प्राप्नुत ॥ नैष दोषः ॥ शेषापरस्मैपद
 कर्तरीयैव तौ कर्तारं हियेते ॥ [ल कर्मणि च भावे च] ॥

प्र] कर्मणा मत्वामनुगतां स्यात् । अनन्ताऽऽस्त्यने गुराण कतिरागते गुग्मि] रित्वादी
 ान्मनेपद स्यात् भूयते गम्यते शीते अन्ते इत्यादी तु नैव स्वदित्यर्थः ।
 यथैवाप्रेति । अनुदानेन इत्यनेनाऽऽनस्य नियमादस्मि । ततोऽपि नावकर्मणे
 विधीयमाना निवृत्तान इत्यादी कर्तारि न प्रमुक्तानि । तत्राऽपि विधीयमाना
 कर्तारि विधीयन्त इत्यर्थः । सर्वत्राप्रत्ययस्त्विति ।
 अनन्त्यास्मिन् सूत्रे भवदुत्तेन विप्रतिषेधेनाऽऽन 'कर्तारि कृ' दिति कर्तृनेव स्यात् तु
 भावकर्मणे । तत्र च भूयमान गम्यमानमित्यादिप्रयोगो न स्वदित्यर्थः । इह
 पुनरिति यदे 'ल' इति पृथी तदाऽप्य निवृत्तकारा । कर्तारि कृदित्यस्वनृतादयः ।
 आनस्यपरत्वाद्देनेनार्थनिर्देशः । अथ ल इति प्रथमा तदास्वनिर्भासो लकारोऽवकारः ।
 अनन्त्यास्मिन् लकारस्य परत्वाद्देनेनार्थव्यवस्था । शेषादिति । 'कर्तृयैव परस्मैपद' मि
 त्येव नियमात् शतृकम् भावकर्मणेन भविष्यति इति भावः । 'ल' इत्यदशापेक्षया
 निर्देशापत्ते 'अन' इति विधीयमानस्य लुकोऽप्यनर्थनिर्देशः, अमानत्याप्यदेश
 त्वात् । तथा च 'अथ परस्मिन्पूर्वविधा' रित्यत्र शेषस्याऽप्यनर्थादेसाभ्य स्थानिवद्भाव
 प्रदर्शितः । लुकोऽभावस्वरकारणमर्थऽभिधानमिति चेत् । प्रतिराप्रपित विन्दीन

उ] तथा चाऽऽमादिभ्य कर्तारि न स्यादन्त्येभ्यो नावकर्मणेन स्यादेत्यर्थः । भाव्ये-
 भावकर्मणोश्च कर्तरीति योऽविभागात्प्राप्ताऽऽनकर्तारित्यत्राऽप्यनपदमेव
 अनुदानेद्ब्रह्मण 'कर्तरी'त्यत्र सवप्यत इति भावः । तदाऽस्येति । 'ल कर्मणि
 ये'त्यन्यन्यर्थः । एषः अथ न भाष्यमस्मत्तमिनुत्तम् । कथं च - 'शपदेव परस्मै
 पद' मिति । नियमे तदन्त्यो दोष इत्यत आह - कर्तृयैवेति । तत्राऽप्युत्तरादिति
 भावः । लुकोऽप्यर्थमिति । ननु प्रयोगस्य त्देशेऽपि भावकर्मणोर्न विन्या
 ऽप्यऽऽदेशानन्ति चेत् एव हि कर्मणोऽप्यन्य 'कर्तारि कृ' दिति कर्तृयैवत्वमेव
 स्यात् । त्व हि विशेष इत्यवचिप्रत्ययरौऽनुप्रयोगो न स्वदिति भावः । एते
 स्याऽप्यति । पश्यतीत्यादी । प्रतिषेति । अनेन प्रथमान्तत्वमेव युक्तमिति

लस्य ॥ ३।४।७७ ॥

॥ * ॥ लदेशे सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥ * ॥ लादेशे सर्वप्रसङ्ग । सर्वस्य लकारस्यादेश प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति,—लुनाति लभते ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवजातीयस्य लकारस्यादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्ग ॥ ॥ ॥ अर्थवद्ग्रहणाभिद्धम् ॥ * ॥ अर्थवतो लकारस्य ग्रहणम् । न चैवेऽर्थ्यात् ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणाभिद्ध-
निनि चैत्र वर्णग्रहणेषु ॥ ॥ अर्थवद्ग्रहणात्त्रिद्विमिति चैत्र ॥ किं कारणम् ? ॥
वर्णग्रहणाभिद्धम् । न चैतद्गणग्रहणेषु भवत्यर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्येति ॥ * ॥
तस्माद्विशिष्टग्रहणम् ॥ * ॥ तस्माद्विशिष्टस्य लकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न
कर्तव्यम् । 'घातो'रिति वर्तते ॥ एवमपि शाला माला मह्य इत्यत्रैपि
प्राप्नोति । ॥ * ॥ लणादयोऽन्युपज्ञानि प्राणिपैदिसानि ॥ * ॥ एवमपि नन्दन
अत्रापि प्राप्नोति ॥ इत्सजाऽत्र बाधिका भविष्यति ॥ इहापि तद्दि बाधेत—पचति
पटतीति ॥ इकार्याऽभावाद्देवसजा न भविष्यति ॥ इदमस्तात्कार्यं 'लिति
प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त भवती'त्येव स्वरो यथा स्यात् ॥ 'लित्ती'त्युच्यते न चाऽत्र

प्र] निव प्रयोगेऽथर्वणेपि लुगोर्भवत्वम्, अनुप्रयोगात्तु तदर्थाभिधानव्यक्तिरित्यदोष ।

लस्य । अर्थवद्ग्रहणादिति । लकारस्य एव भावादर्थ्याभिधायिन स्थानित्वेन
गृह्यन्त इत्यर्थः । न वर्णग्रहणेष्विति । तस्येत्यत्र लकारेऽकार उच्चारणार्थः ।
तत्र च वर्णमात्रस्याऽत्र निर्देशः । वर्णनिर्देशेषु च विद्यमानाऽर्थवत्ता शब्देन बाधिता,
वर्णरूपमात्रस्याभ्रवणत् । तथा च यम्येति लोपोनर्थक्यापि भवति—देवदत्तिरिति ।
तस्मादिति । भावादर्थ्याभिधायिनो लस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । घातो'रिति वर्तते इति ।
निहितविशेषण च घातुग्रहणमाधीयत इत्यभिधित्थयत इत्यत्रापि न भवति ।
शालेति । शमानलेन्य औगादिको लप्रत्ययः । इत्सजात्रेति । तस्या च तस्या
लोपे [च] कृते स्थान्यभावादाच्चिन्वाच्च स्थानिवद्भावाऽभावादादेशो न भविष्यती-
त्यर्थः । इहापि । तत्रात्रात्यादेशो न स्युरित्यर्थः । लित्तीत्युच्यते इति ।

उ] सूचयति । अत्र ल सक्त्वे कनिवृत्त्यर्थमिति भाष्याच्च । पच्यन्तत्वे ल इति ग्रहणमिति
स्यात् । सङ्गोऽपि विमल्लोपेऽकारभ्रवणाऽनापत्तिः, अलोपे विमर्गभ्रवणापत्तिः ।
अन्यदपि प्रयनान्तवगाधकम्प्रागुक्तम् ॥ [ल कर्मणि च] ॥

लस्य । भावादर्थ्याभिधायिन इति । शास्त्रप्रतिज्ञानाऽर्थवन्त इति भावः ।
अकार उच्चारणार्थ इति । अन्यथा लिङादीनां तिलो न स्युः । तदथ 'परस्मैप-

१ 'सर्वस्य' । २ अपि कश्चिन्ना ३ इदं वार्तिकं वाचनिकी वार्तिककृतं परिभाषा।
भाष्यनियन्ते । ४ 'इत्यत्र' । 'अत्र' ।

हित पश्याम ॥ अथापि कथं चिद्वचनाद्वाऽनुवेर्ननाद्देवत्वज्ञानानामादेशं न्या-
देवमपि न दोषः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—‘न लादेशो लिङ्गं भवतीति
यद्यप्यलं लिङ्गं करोति ॥ अथाप्युणादयो ष्युपाद्यन्ते एवमपि न दोषः ।
त्रियते विशिष्टग्रहणं ‘लस्ये’ति ॥ १ ॥ लादेशो वर्णविधेः पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ २ ॥
लादेशो वर्णविधेर्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । लादेशस्यावकाशः—पचनु पठतु ।

प्र] ल इदम्येति बहुव्रीहिराश्रितः । तत्र च लस्य लोपे टृते न कश्चित्त्वर इत्यत्र
प्रत्ययोऽस्मीत्यर्थः । अथाप्याति । ल ष्वेत्—लिटित्वेव तत्पुंसो यदाश्रयत तथापि
लस्यति स्थानिन्वेनाधरणत्वात्प्रत्ययभेदात् लोपो न िरते । अनुदत्तनाद्वेति ।
भावादीनामनुग्रहाभावसंभर्तृवाचिनो लस्यादेशः । न च लोपे नानि भावद्वयं
भिधायि च सम्भवतीत्यङ्गलौपात्तानेव लस्यत्वादेशा करिष्यन्ते ।
अपरात् लिङ्गस्य न भविष्यतीत्यर्थः । क्रियत इति । अनुनासिको लस्य स्फुटि
त्वेनोपात्त इत्यर्थः । अप वा ल लस्य लस्येत्येव निदेशः कृतः । लस्येति ननु
नास्ति भावार्थाभिधायी परामृश्यते । पचन्वेति । कच्यन्ति विमलान्यत्वात्

उ] शना ण ियायमङ्गल स्यादिति भावः । विहितविशेषामिति । न चैव ‘शला
दिषु प्राप्तेना’ति भाष्याऽमहनि, अनुदानस्य ततो विधनेऽपि निर्दिष्टत्वं लस्यस्य
वर्णस्य ततोऽविधानादिति वचनम्, अनुदायविधनेऽवयवविधानस्याऽपि मत्त्वमित्य-
भिमानेन एवमपीत्यादिभाष्यस्यैव देश्युक्तिन्वेनाऽऽशने । एतेन स्फुट्यनाविहिता न तु
लस्य इति परास्त्वम् । अथाऽपि कथञ्चेदिति । अस्य िस्वरार्थमित्त्वस्थादिति शेषः ।
तदेतद्—ल ष्वेदिति । तत्रेत्प्रत्ययान्वयार्थोपापूर्व, लोपेऽपि स्थानिवत्त्वाद्वा स्वर इति
भावः । तत्पुंसो ष्ये ष्युत्पदां कथं स्वर इति चिन्म्यम् । इत्यत्र स्य परत्वाऽभवत्,
तदव्यवहितपूर्वस्य तदनिष्टेयः । तस्माद्बहुव्रीहिरेव । ‘अथापि कथञ्चेदिति भाष्य-
स्य ‘अपदेशिवद्भावेने’त्यागत उच्यते । ‘वचनाद्देवत्वरे’त्वे अद्यप्यदेशा न स्यु-
त्त्वाऽपी’त्यादिन्तदाह—तथाऽपि लस्येति । एवमन्वयान्त्वान्वादेशो मिद्धिर्भासादिनि-
हितस्य लस्यः स्फुटि तु दोषः । भाष्य—एवमप्याति । एवम्याऽत्र प्रज्ञेननाऽभावा-
दित्वाऽभावेन लादेशास्वराऽभवौ सिद्धौ । स्फुटि तु इत्यत्र लोपेन च वाच्यं
दोष इति भावः । ल अस्येति । अत्र पक्षे ‘ल’ इति लुप्तपदात्कम्, ‘अस्ये’ति मन्ताना-
ऽधिकरणं तस्य विशेषणम् । वस्तुतो धनोरेत्यनुग्रहा धानुर्विहितलकारस्य वर्णस्य
तत्र प्रमाणम् । अक्षरस्योच्चारणार्थत्वात् । शालश्री तु न व्यक्तमात्र धर्माविहित,
विचरारविशिष्ट इति भाष्यार्थः । भाष्ये—लादेशो वर्णविधेरिति । त्यदशदेश
इत्यर्थः । ननु वर्णविधिर्यदेशयोर्गुणप्रान्यभावेन विशेष्यभावाऽमदतिरत अह—

१ ‘अनुदत्तनाद्वेति’ २ ‘लस्येति’ ३ ‘विधेर्भव’ ।

वर्णविधेरवकाश - दृश्यत्र मध्यत्र । इहोभय प्राप्नोति-पचत्वत्र पठत्रयेति ।
लादेशो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥
न वक्तव्यः ॥ स उक्त वा ॥ ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'लादेशो वर्णविधेरिति ॥

दित आत्मनेपदाना टेर ॥ ३।४।७९ ॥

॥ ॥ णि एत्व आत्मनेपदानप्रतिषेधेन ॥ ॥ दित एत्व आत्मनेपदे
पदानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचमान यजमान । दित इत्येव प्राप्नोति ॥
॥*॥ उक्त वा ॥ ॥ [उक्त वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'ज्ञापक वा सानुध
न्धकन्यादेशवचन इत्यस्याभावस्येति ॥ नैतदस्त्युक्तम् ॥ एव रि- तदुक्त-
स्यात् यद्येव विज्ञायेत टिन्-आत्मनेपद टिदात्मनेपद, टिदात्मन-
पदानामिति । तद्य न । दितो लकारस्य यान्यात्मनेपदानां येनमेतद्विज्ञायते ।
अपश्य चेतदेव विज्ञेय । टिन्-आत्मनेपद टिदात्मनेपद, टिदात्मनेपदानामिति
द्वि- विज्ञायमानेऽस्त्युक्तिर्यत्रापि प्रसज्येत ॥ नैप टिर् ॥ कस्तर्हि ? ॥ टिर् ।
स चापश्य टिक्त्वेनैव । आदिमा भूदिति ॥ कथमितोऽदिति ? ॥ इदोदिति
वक्ष्यामीति । तच्चारस्य वक्तव्यम् । पचपपाचस्य मा भूत् । लरिपिष्ट ॥ इह
तर्हि 'हृपमूर्जमहमित आदि',-आतो लाप इटि चे'त्याकारलोपो न प्राप्नोति ।
प्र] विप्रत इयेनमुपन्यास । लादेशो वर्णविधेरिति । विप्रतिषेधगून् बहिरप-
परिभाषया इदं प्रयोजनमित्यर्थः । [लस्य] ॥

दित आत्म । यद्येवमिति । यदि दित' इत्येवचन बहुवचनप्रसङ्गे
व्याप्त्येन विप्रतिषेधे । अथ यत्र कश्चिदनामित्थत्र पठन्ति, तत्रप्रथेगैतदुक्तम् ।
अकुर्वीति । एतं स्थान उत्तमंस्वरचनमि । पर्यत्रपाचस्येति । पर्यत्रपाद् —
रूपान्तरावति । तत्र साधुरागम-पर्यत्रपाद् । 'तत्र साधु'रिति यत् । आदीति ।
दापो लउ उत्तमंस्वरचनम् । दाप ऋ टिर्वचनप्रसङ्गे छ-दगि वति वक्तव्यमिति
टिर्वचनभावः । यदि टिदिट् स्यात्तदा आना एव इटि चे'त्याकारलोपो न स्यात् ।
उ] पात्रवस्येति । [लस्य] ।

दित आ।भा४-ज्ञापकस्येति । 'सात् टिरी नि गून् इदमुक्तम् । नैपदिति ।
एतदुक्तमत्र नास्तीत्यर्थः । तदुक्तमेव किञ्चिदत्र स्यादित्यन्वयः । ननु भिन्नवचनानां
पथ सामानाधिकरन्धन मद्यथाऽन थाह-यदि दित इति । टिदात्मनेपदाना-
मिति भाष्यस्य तदर्थः यदि विज्ञायन इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्यात्तदस्य एवाऽऽ-
प्यायीपाठ इत्यन्वयः । भा४-आदिमा भूदिति । अर्मावाऽत्रापि 'परथ'त्यस्याऽ-
ऽप्रवृत्तरिति भावः । तत्र साधुरागम इति । यागर्वाडिरिति भावः । नन्वस्य इदं

१ विधेरन्तरा इति । २ कश्चिन् । ३ इति । ४ आदीयानोऽप्येव । ५ यदीट् टिर् ।

तस्माद्विदेप ॥ आदिन्तर्हि कस्मात् भवति ? ॥ सप्तदशादेशाः स्थानेयोगर्च
प्रयोजयन्ति तानेको नोन्महते विहन्तुमिति कृत्वाऽऽदिनं भविष्यति ॥

पर्यवपायस्य तर्हि कस्मात् भवति-लविर्पाठेति ? ॥ 'असिद्ध बहिरङ्ग-
लक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति ॥ इदं तर्हुक्तं- 'प्रकृतानामात्मनेपदानामेव
भवती'ति ॥ के च प्रकृताः ? ॥ तादयः ।

॥३॥ आने मुग्धापक त्वेने टित्तटामितिरीरिच ।

डारौर नु टिट्टित प्रकृते तद्गुणे वधम् ॥३॥

प्र] अत्र च छन्दस्युभयधेन्यार्द्धधातुकत्वमिष्ट एष्टव्यम् । आर्द्धधातुक इत्यादेशविधा-
नात् । सप्तदशेति । लस्तेत्येरा पठौ, सा ययवयथावयविवन्धे स्यात्तदा इट्
एवानुग्रहः स्यात् तिसरीनाम्, तस्माद्भूयसा स्थान्यादेशमवन्धस्य प्रशोवत्त्वा-
त्स्येति स्थानेयोगा पठौन्यादेश एवेद्भवति न त्वागमः । असिद्धमिति । वल्य-
द्यार्द्धधातुनापेक्षगादक्षापेक्ष्वाच बहिरङ्ग इडागमः । 'इटोऽदित्यद्वावस्तु लिङ्
सबन्धीऽपेक्षणादन्तरङ्ग' । तत्र कर्त्तव्ये आगमस्यासिद्धत्वाद्भावाऽभावः । प्रकृता-
नामिति । निषादन इहानुवर्तन्ते, तैरान्मनेपदानि विशेष्यन्ते । अथवा प्रवरणस्य
विशेषस्येतिहेतु वात्प्रकृतान्येवाग्नेपदानाहानेपदशब्देनोच्यन्ते । शापकमप्याह-
आने मुगिति । यथेत्वनानस्य स्वादानये मुगिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः । टित्तटामिति ।
टित् स्थाने ये तड् तेषामेव न त्वानस्यापि । अयाधेनेन्यादीं डारौरमानेत्वं
कस्मान् भवतीत्याह-इशिमोरिच इति । 'लिट्स्तप्तोरेशिरेच्' 'यास से' इत्ये-
ताभ्या सूत्राभ्या ल्यपवाय इत् सि इरिच् इत्येते आदेशा विधेयाः । एतस्मात्तनेन
सिद्धत्वात् । ज्ञापनाय तु सयादयो विहित्वा ल्यदेशदेशानामेवाऽभावस्य । टिट्टित्त

उ.] आर्द्धधातुकत्वाऽभावादाद्येपौ न स्यादन आह-अत्र चेति। स्थान्यादेशमवन्ध-
स्येति । स्थान्यादेशमवन्ध प्रति भूयसा प्रयोजकत्वान्मानपठौन्वन्वय । टकारमु-
'इटोऽदि'त्यत्र विशेषणार्थः । वलाद्यार्द्धधातुके इति । अनेन प्रकृतेप्रत्ययोभया
ऽपेक्षलमागमस्य दर्शयति । भाष्ये-इदन्तर्गुक्तमिति । इदमपि 'गाळ्ळिट्'लत्रै-
वोक्तम् । तैरामने इति । निषादीना मध्ये यान्यात्मनेपदानीत्यर्थः । न च तन्मध्ये
ज्ञानजिनविष्ट इति भावः । अनुगतिं विनाऽपीष्टसिद्धिनाह-अथ चेति । भाष्ये एक-
देश्याह-आने मुगिति । 'आनयो'ति प्रयोगे दृश्यमानरूपस्वभावानुकरण न्याय्यमिति
भावः । वस्तुनस्त्वत्यदेशे ज्ञानयानशादिर्मवन्ध्यानेऽपि मुग्धापके तथा निर्देश
आवश्यकः । पचमानो यजमान इति । भावदर्शनैरप्रकृतने न तै ल्यदेशा इति,-
ज्ञापनाऽमत्त्वस्येवैत्येति-प्रकृते तदिति । ज्ञापनाय तु सयादय इति । ननु
परत्वादेवे पुन प्रसङ्गविशनेन दादिषु 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेनैलाऽप्रकृता किम-

परस्मैपदानां णत्तुमुन्मथलथुसणत्त्वमाः ॥ ३।४।८२ ॥

॥*॥ णत् शिखरणसर्वादेशार्थम् ॥*॥ णत्तिशक्त्तञ्च्य॥किं प्रयोजनम्?॥

‘सर्वादेशार्थं’। शिखरस्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारेऽ-
लोन्मथस्य विधयो भवन्तीत्यन्मथस्य प्रसज्येत ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा]॥
निमुञ्चम् ? ॥ ‘अनिश्चालितद्ध’मिति । णकार क्रियते तस्याऽनित्वात्सि-
द्धौ ॥ क ष्य परिहारो न्याय्य — शकारमसि चोदितो ‘णकार करि-
ष्यामि शकार न करिष्यामी’ति । णकारो घाऽत्र क्रियेत शकारो घा को न्वत्र
विशेष ? ॥ अत्रशमथ णकारो वृद्धार्थं कर्तव्यो ‘णित्ती’ति वृद्धिर्यथा स्यात् ॥
नार्थो वृद्धार्थेन णकारेण । णित्त्वे योगविभाग करिष्यते । इद्धमस्ति ‘भोक्तो
णित्’ । तत ‘अल्’ । अत्च णित्त्ववति । तत ‘उत्तमो वे’ति ॥ एव तर्हि
लकार क्रियते तस्याऽनित्वात्सिद्धम् ॥ एवमपि क ष्य परिहारो न्याय्य
शकारमसि चोदितो ‘लकार करिष्यामि शकार न करिष्यामी’ति । लकारो वा
क्रियेत शकारो वा कोऽन्यत्र विशेष ? ॥ [अंयमस्ति विशेष] ॥ अवश्यमेवात्र

प्र] इति—‘अनुनी’त्वत्र परिहार । अदितो लऽ स्थाने टिदिट् कृत इत्येव न भवति।
प्रकृते तदिति। तत्—एष्व प्रकृते तत्रात्मनेपदे भवति न त्वाने। गुणे कथमिति ।
श्लोकपूर्णाथैतदुक्तम् । एत ए इत्यत्र पचावेदम् इत्याहुणे कृते कथमेव न
भवतीति चोच्यम् । परिहारस्तु वक्ष्यते,—‘वहिरङ् आहुणे इति ॥ [दित् आत्मने] ॥

परस्मै । णत् इति । क पुनरस्य शकार क्रियते, अत्रादौ णकारस्य अना-
दित्वादिनाज्ञा न प्राप्नोति । मध्ये शस्येत्गहाया अभावात् । अन्ते तु लस्येत्ताया
अप्रगए । एव तर्हि लक्रियानव्य । लशुनमो वेति करिष्यते । योगविभागश्चेति
मन्थने । अथवा णत् शिदित्वानिदेश कर्तव्य । अक्रियमाणे इति । नागुन्मथ-

उ.] र्थमिदं, स्पष्टं ‘दा’विधायरे भाष्ये एतदिति चक्ष, एकदेशुक्तिन्वनाऽक्षणे ।
शापस्य षत्त्रऽभाराघाऽभ्याम्तरम् । ‘एधन्त’ इत्यादौ परत्वा’द्वार्णादाङ्’मिति वा
पूर्वमन्तादेशो पूर्वस्ते ‘सर्पे’ गर्गपदादेश’ इति न्यायेनाऽन्तस्याऽऽदेशादेशान्तेन
शापरेन नैत्वाऽऽपत्तिरित्यन्ये । श्लोकेति । श्लोकपूर्णायाऽऽन्थम् प्रविष्यपूर्वपशोऽत्र
दर्शित इति भाव । तदुनयलह—एत ए इत्यत्रेति । अनेनाऽस्य श्लोकस्यैक-
देशुक्तिव्य स्फुट्टीकृतम् ॥ [दित् आत्मनेपदानां टरे] ॥

परस्मैपदानां । मध्ये शस्येति । ‘अनादित्वा’दिति शेष । प्रथमपुरषे ‘पपाथे’
त्वादी वृद्धिमिद्वय आह—योगविभागश्चेति । धात्रधिक्कारे क्विति । परनिशेषग-

१ इदं क्वचित् । २ ‘मिद्धमिति’ । ३ ‘कथमेष’ । ४ इदं भाष्यं वार्तिक-
वेति सान्दिग्धम् । ५ अर्थं पाठं क्वचित् । ६ ‘मथ’ ।

स्वरायोँ लृशर इत्वंतव्य । 'लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त भवती'त्येव स्वरो यथा स्यात् ॥ नेतदस्ति प्रयोजनम् । धातुस्वरे कृते द्विवचन, तत्रान्तर्गतोऽन्तोदात्त-स्याऽन्तोदात्त आदेशो भविष्यति ॥ कथं पुनरयमन्तोदात्त स्वाद्यदेशाच्च? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥ यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्त एवनाद्युदात्तोपि, तत्रान्तर्गत आद्युदात्तस्याऽऽद्युदात्त आदेश प्रसज्येत ॥ सत्यमेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति 'धातोरादिरदात्तो भवतीति, इदं पुनरस्ति 'धातोरन्त उदा

प्र] कृतमनेनाच्चमित्यन्यस्य स्यादित्यर्थः । एतच्च प्रागल्भ्यदेशान्वाधिकार इति पञ्चमाश्रित्योच्यते । धात्वधिकारे तु सत्यादे परस्येत्यादे प्राप्नोति । धातुस्वर इति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वाद्भातुस्वर प्रवर्तते । यदेकाजिति । योऽनेराच् जजागारेति,—तत्र धातुस्वरे कृते शिष्टस्यानुदात्तत्वे प्रथमैकाचो द्विवचन सर्वानुदात्तसिध्यतीत्येकानव धातुर्निरूप्यते । व्यपदेशिवद्भावेनेति । 'आद्यन्तवद्वैरस्मि' इत्यन्यनेनेत्यर्थः । यथैवेति । कार्यानिदेश मन्यत । न त्विदमिति । शास्त्रानिदेश इति

उ] पक्षे इदम् । विहितविशेषणे तु तदप्रत्ययाऽऽत्वस्यैव प्राप्नोतीति यथाशुनमेव भाष्यरमणीयमिति दिक् । भाष्ये—अनिस्त्वादिति वाक्यार्थबोधे मति प्रत्ययान्वजाने इत्यज्ञासमकालमेव सर्वादरातेति तदाऽनेकात्वस्याऽऽक्षतिरित्यर्थः । [भाष्ये] तस्याऽऽनिस्त्वादिति । वाक्यार्थबोधे प्रागनिस्त्वादस्याऽऽन्वाख्यातुरनिस्त्वज्ञानादित्यर्थः । एवञ्चाऽनुबन्धत्वज्ञानाऽऽभावान्त्वमये 'नाऽनुबन्धित्यस्याऽऽप्रतिरिति भावः । यदि तु भाष्यनुबन्धत्व गृहीत्वा तत्प्रवृत्तिमदा 'डा'वत् 'ण-अच्' इति प्रश्नपणाऽनेकान्वात्मवादिशयम् । निरूपितशब्दे 'उट् प्रथमस्ये'ति सूत्रेऽन्वामि । क एष परिहारो न्याय्य इति । अन्याय्य एष परिहार क उच्यत इत्यर्थः । एव तर्हि लकार इति । 'ल' इति 'ल'णिति वादेश कार्य इति भावः । धातुस्वर प्रवर्तत इति । प्रकृत सतिशिष्टस्वरेण न निवर्तत इत्यर्थः । भाष्ये—अन्तोदात्त आदेश इति । स्थाने द्विवचनमिति भावः । सर्वाऽनुदात्तम्—अनुदात्ताऽभ्यासमणीत्यर्थः । निरूप्यत इति । विचारविपर्ययवियत इत्यर्थः । भाष्ये—कथमुनरयमिति । द्विवचनप्रवृत्तिरित्यर्थः । यदेकाजिति । यदेकाजिगादि प्रवृत्तिरित्यर्थः । धातोरन्तोऽनुदात्त इत्यर्थः इति भावः । व्यपदेशिवदिति । तनाऽनिदेशेनाऽन्तकतिदेशात्परमिदिरित्यर्थः । अस्य आद्यन्तवत्सूपरतया वैयाक्येच्छे व्याख्याने यथा चिन्न्यम् । इतरोऽन्तोदात्तत्वव्यवहार एवाऽनेन व्यपदेशिवद्भावनोक्त इति मत्वाह-यर्थवेति । अन्तोदात्त उदिधर्माऽनिदेश एव वैयाक्येऽनिदेशपदेनोक्तः । न त्विदमिति । एवञ्चाऽनेनाऽन्तत्वाऽनिदेशे शास्त्रेणाऽन्तत्वप्रकृतोदात्तने तद्यवहारमिति, आनुदात्तविषयवशात्त्वाऽभावात् न तद्यवहार इति भावः । 'शस्याऽनि

सो भवतीति । गोऽन्तो' लक्षणेनान्तोदात्तस्तदान्तर्यतोऽन्तोदात्म्याऽन्तो
 दात्त आदेशो भविष्यति ॥ एतदप्यादेशे नास्ति—'आदेशस्यान्त उदात्तो
 भवतीति, प्रवृत्तितोऽनेन स्वरो लभ्य । प्रकृतिश्चाऽस्य यथैवान्तो
 दात्तैवमाद्युदात्ताऽपि । द्वि प्रयोगे गैल्वपि द्विर्वचने उभयोऽन्तोदात्तस्य प्रस-
 ज्येत ॥ 'अनुदात्त पदमेकवर्ज'मिति नास्ति यौगपद्येन सभय ॥ पर्याय प्रस-
 ज्येत । तस्मात्स्वराद्यो लक्षार कर्तव्य ॥ लक्षार प्रियते, तस्याऽनिरवा-
 सिद्धम् ॥ *॥ अकारस्य शिञ्जरण सर्वादेशार्थम् ॥ अकार शिञ्जर्त्तस्य ॥ द्वि
 प्रयोजनम् ॥ 'सर्वादेशार्थ' । शिञ्जर्वस्येति सर्वादेशो यथा स्यात् । अशिय-
 माणे हि शकारेऽणोन्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्यस्य प्रसज्येत ॥ ननु चाऽ-
 कारस्याऽकारवचने प्रयोजन नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण शकार सर्वादेशो भवि-
 ष्यति ॥ अस्त्यन्यदकारस्याऽकारवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ *॥ अकार-
 वचन समगात्पार्थम् ॥ *॥ [अकारवचनं प्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? 'समसङ्गा-
 र्थम्'] ॥ 'सङ्गात्तानुदेशो यथा स्यात् । *॥ नस्माच्छिञ्जरणम् ॥ *॥ तस्मा-
 द्दकार कर्तव्य ॥ न कर्तव्य । प्रियते न्यास्य ष्य । प्रशिञ्जनिदेशोऽप्यम्
 अं अ इति । गोऽर्वापनेहात् । अनेहादिशाम्बस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥

प्र] भार एतदपीति । 'स्थानिदिनि'कार्वादेश, प्रा गन्यादिति भार । प्रकृतित-
 इति । स्थानिन इत्यर्थ । द्वि प्रयोग इति । पाठिश्च द्विर्वचनं द्वि प्रयोगो न
 तु स्थो द्विर्वचनमिति निर्णयः । एकार इति । तत्र च ल उक्तो वे'नि कर्तव्य,
 योगनिगम्य कार् । अकारस्येति । यम्यस्य स्थाने रिधीयने तस्येत्यर्थ । एतदपि
 प्राग्देशेऽन्तोदात्तधिसार इति पश्चात्प्रयोगेन्ये । धात्वधिसारे एतदे परस्यादरकारे
 गति रूपं गिद्धम् । अ अ इति । अकारद्वयसामुदायस्य आदेशत्वमित्यर्थ ।

उ] देश' इत्यस्य शास्त्रप्रवर्ती निमित्तस्याऽन्तगतस्याऽनेनाऽतिदेश इत्यर्थ । भाष्ये-
 सोऽन्तारिति । प्रवृत्तिभूतो धातुरित्यर्थ । अन्तोदात्त - तथाप्यन्तारविषय । तद्-
 यथा-एतदपीति । 'अन्तोदात्त आदेश' इति वचनं नास्तीत्यर्थ । 'स्थानिदिनि'
 न धर्माऽतिदेशमि'गाद्-स्थानिदिदिति । पायातिदेश प्रकृतित इति । आदेशो
 प्रवृत्तिगाह्यसंबंधस्य 'स्थानेऽन्तरतम' सृष्टादित्यर्थ । गाह्यस्य तद्दृष्टिधर्मस्वरम् ।
 रा च यथा व्यपदेशिवद्वाचसाऽतोऽन्तोदात्तत्वात् तथाऽऽनुदात्तत्वानपीति भार ।
 स्थाने द्विर्वचनस्य एतदप्यन्त इत्याह-द्वि प्रयोगे चार्थीति । तदाह-निर्णय
 इति । योगविभागश्चेति । नाराऽभावे इदम् । धात्वधिसार इति । परिवर्तो-

१ 'गाह्य' । २ 'नादि' । ३ इदं वृत्तम् । ४ 'विच्छिन्नस्य' ।

५ 'अ-अ अ इति' । ६ 'गोऽनेहादिशाम्बस्येति' । ७ 'प्रवृत्तिधर्मस्वर' ।

लोटो लङ्त् ॥ ३१४८५ ॥

॥ ॥ लङ्ङतिदेशे जुस्भावप्रतिषेधः ॥*॥ लङ्ङतिदेशे जुस्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । यान्तु वान्तु । 'लङ् शाकटायनस्यैवे'ति जुस्भावः प्राप्नोति ॥*॥ उत्त्ववचनात्मिद्धम् ॥*॥ [उत्त्ववचनात्मिद्धम्] । उत्त्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥ अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशां चोत्त्वम् ॥ कोऽवकाशः ? ॥ पचतु पठतु । अत्रार्पाहारलोपः प्राप्नोति । तद्यथा 'चोत्त्वनीहारलोपं वाधते एष जुस्भावमपि वाधते ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न चाऽप्राप्ते इकारलोपे उत्त्वमारण्यते, जुस्भावे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते चाभयं वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते' इत्येवमिदं मुचमिकारलोपं वाधते जुस्भावः न बाधते ॥ एव तर्हि वक्ष्यति तत्र लङ्ङणस्य प्रयोजनम् 'लङ्ङेव यो लङ्ङत्र यथा स्वाहङ्ङाद्येन यो लङ्ङत्र मा भूदिति ॥

सेर्हापिच ॥ ३१४८७ ॥ मेरि ॥ ३१४८९ ॥

॥*॥ हिन्योरत्त्वप्रतिषेधः ॥*॥ हिन्योरङ्कारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । लुनानि । पुरित्युत्त्वः प्राप्नोति ॥*॥ न चोच्चारणमार्थम् ॥*॥ न चावक्तव्यं ॥ किं कारणम् ? ॥ ['उच्चारणमार्थम्'] । उच्चारणमार्थम् प्राप्नोति न भविष्यति । अर्थात् 'अथ हीं आरोच्चारणमुत्तरोच्चारणात् । इकारं चोच्चारयत्युच्चारं च नोच्चारयति । तस्यैतत्प्रयोजनमुत्त्व मा भूदिति ॥ [मेरिपिच] ॥

प्र] लोटो ल । 'लोट' इत्युभये पठोर्निर्देशादुपमानं पश्यन्त विज्ञायते, तेन लोकोत्तरात् तन्नोत्तोऽतिदिश्यते न तु लटि यस्मिन् तदित्यद्यो लोटो न भवति । उत्त्ववचनादिति । नाप्राप्ते लङ्ङाने उत्त्वमारण्यं तस्य बाधकमित्यर्थः । अत्रार्पाति । लङ्ङमावा'दितथे'त्यनेनेत्यर्थः । [लोटो लङ्ङत्] ॥

सर्वं । अर्थात् इति । उकारे सानि प्रकियाया लपन भवति । इत्यो तु

उ.] शो इदम् । विहितविशेषात्पक्षे त्वन्त्यादेश एव प्राप्नोति । अत एव 'मित्यन्ति' इत्यादीं न दोष इति बोध्यम् । अकारद्वयेति । एवं 'ण-अन्त्यत्रापि प्रथमो बोध्यः ॥

लोटो ल । अस्मादिदेशात्पठे अत्रार्थापि प्राप्नोति इत्यन आह-लोटो इतीति । ननु द्विविधे परत्वाज्जुमा 'इत्थे'त्यस्य चान्तं तस्याऽप्येतद्विधे सर्वत्र प्राप्ते, जुमा इत्यस्यपहारे तदभावात् इत्थे'त्यस्याऽप्राप्तिः । इत्यारत्वेने इत्थे'त्यज्जुमोऽप्राप्तिरिति यागपद्याऽसम्भवात् । म्थनिवत्तन्तु आदेशात्प्रत्युत्तर, न ताममशालम्, एवं मन्थन्यनरविप्रयत्नं मानाऽभावद्विनिमित्तविरहेणोभयवधरं स्यादत आह भाष्ये-अथ वा पुरस्तादपवादा इति । तत्र लङ्ङणस्येति । तत्र- 'लङ् शाकटायनस्यैवे'ति मूत्र इत्यर्थः ॥ [लोटो लङ्ङत्] ॥

सेर्हापिच । भाष्ये-अर्थात् इति । नाप्राप्तेत्यपवादाऽभाव इत्यर्थः ।

१ इदं लुप । २ 'वायेत' ३ 'वमुत्त्व' । ४ 'रन्त्य' । ५ वरिष्ठ ।

एत ये ॥ ३।४।९३ ॥

॥*॥ एत येने आहुणप्रतिषेध ॥*॥ एत येने आहुणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पचायेदम् । पचामेदम् । आहुणे कृते 'एत ये' हेत्यत्र प्राप्नोति । ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ॥ न वा वक्तव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षण आहुण , अन्तरङ्गमैवम् । 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । [एत ये] ॥

लिट्. सीयुट् ॥ ३।४।१०२ ॥

॥*॥ यामुडादे रीयुद्धतिषेध ॥*॥ यामुडादे सीयुट् प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुयु । मुनुयु । 'लिट् सीयु' इति सीयुद्वाप्नोति ॥*॥ न वा वाक्यापकर्षत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वाक्यापकर्षत्वात्' । वाक्यापकर्षाद्यामुद्गीयुट् बाधिष्यते । ॥*॥ मत्तिथोस्त्वपर्यविज्ञानम् ॥*॥ सुगोष्पीदानीं तिथोरपर्ययो विज्ञायेत । कृषीष्ट [कृषीष्टा । हृषीष्ट हृषीष्टा] । ॥*॥ अनादेश सुद्धचनम् ॥*॥ अनादेश मुद्धचनस्य । कृषीयारता कृषीयास्थाम् । तकार-धकारादेर्लिट् इति मुष्ण प्राप्नोति ॥*॥ न वा तिथो प्रश्नभागात्तद्विशेषण लिङ्गलक्षणम् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तिथो प्रधानभावान्' । तिथारोनाऽर्धे प्रधान, तयोर्योर्धिशेषण लिङ्गलक्षणम् । नैत्र विज्ञायते तकारधकारा देर्लिट् इति ॥ कथं तद्धि ? ॥ तकारधकारयो मुद्धवति सौ खेहिट्' इति ॥ प्र] सति लक्षणान्तरेणो ने प्रनियोगोरव स्यात् । न चेत्कारोच्चारणे लान्न भवति । तस्मादिकारोच्चारणमुस्य वाचनमेवेत्यर्थः । [मेहंषिष्ठ] ॥

लिट् सीयुर्थे कृषीष्ट कृषीष्टा इत्येवमादौ सटि कृत विरोडाभावाद्वाच्यतापर-भावाऽभावात्सीयुद्धति, एत यामुडादे कृते तस्य लिङ्गत्वान्तदाद रीयुद्धसह इति मन्नाह-यामुडादेरिति । न वेति । लिङ्ग सीयुडेरित्यस्य वाक्यस्य यागद्विषि वाचनेनापकर्षो बाधनमि यथे । विनापि विरोधेन सामान्यविधेर्विशेषतिथिना वाच्यते तत्रणैव दर्शयति भावः । अनादेशेति । तिथोरिति गतमी मन्यते । तन्मन्नादिकेपिसद्भावात्तत्कारधकारादेरेर लिङ्गत्वस्य मद् स्यात् कृषीष्ट कृषीष्टा इत्यादापि वि भावः । नवेति । -योगद्वयमपि परिहृतम् । मुत्सकारधकारागमिनी, गीयुट्मु गमुदात्त इति कार्थिनेदादापनाधकारभावाऽभावः । तिथोरिति च पर्यानिर्देशात् ।

उ] प्रक्रियागप्रकारोच्चारणेऽन्वयवति भावः । उक्तस्य बाधकमेवेति । अत्र प्रश्न मिशारेणोपस्थाऽनुपस्थागम् ॥ [मेहंषिष्ठ] ॥

लिट् सीयुट् । नन्वपरादतया यागुग बाधकस्य तद्विषये गीयुट्त्व धा-यथैवेति । विनाऽपीति । अत एव पूर्वमपि गीयुट्त्व, धावादीष्वप उन्मगाऽप्रवृत्तरिति भावः । भाष्ये-मुटोऽपीति । कर्त्तरे पठौ । कर्मणेऽनुवाकनाऽनुवा

१ 'ति तिथेर्त्त' । २ 'वक्तव्यम्' । ३ इदं क्वचिन् । ४ 'शासन' । ५ 'तद्विशेषण' ।

यासुहरस्मैपदेपृदात्तो ङिच्च ॥ ३।४।२०३ ॥

किमर्थं यासुटो ङित्प्रमुच्यते ? ॥ यासुटो ङिट्चनपिदर्थम् ॥ [यासुटो ङित्प्र मुच्यते ॥ किं प्रयोजनं ? ॥ 'पिदर्थम्'] अपिति वचनानि प्रयोजयन्ति ॥ अथ किमर्थमुदात्तवचनं मुच्यते ? ॥ 'उदात्तवचनं च ॥ ॥ [उदात्तवचनम्] ॥ किम् ? ॥ 'पिदर्थमेव' ॥ ॥ आगमानुदात्तार्थं वा ॥ ॥ अथ वैतन्त्र्यापयत्याचार्य 'आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ॥ अमत्यन्यस्मिन्प्रयोजने ज्ञापकं भवति । उक्तं चैन- द्यासुटो ङिट्चन पिदर्थमुदात्तवचनं चेति ॥ शक्यमनेन वक्तुं—यासुहर- स्मैपदेपु नवति अपिच ङिट् नवतीति, सोऽयमेवं लघोपमा न्यासेन सिद्धे सति यद्वरीयास यत्रमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्य—'आगमा अनुदात्ता भवन्तीति ।

आतः ॥ ३।४।२२० ॥

किमद् जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमाहो स्वित्प्रापकम् ? ॥ कथं च निय- मार्थं स्यात्, कथं वा प्रापकम् ? ॥ यदि सिङ्ग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्, अथ निवृत्तं तत् प्रापकम् ॥ कश्चात् विशेष ? ॥ ॥ जुस्याकारग्रहणं निय- मार्थमिति चेत्सिङ्ग्रहणम् ॥ ॥ 'जुस्याकारग्रहणं नियमार्थमिति चेत्सिङ्ग- ग्रहणं कर्तव्यम् । 'आत सिङ्गुगन्ता'दिति वक्ष्यम् । इह ना भूत्— भकार्पुं अहार्पुं ॥ अस्तु तर्हि प्रापकम् ॥ ॥ प्रापकमिति चेत्प्रत्ययत्वात्

प्र] तदशदिविध्यभावादनायोरपि तिथौ सुद्भवति ॥ [ङिट् सीयुट्] ॥

आत । अकार्पुंरिति । अत्र नाकारान्तान्मिष्विहितं, नापि परं, रेफेन व्य- वधानादिति जुष्यं स्यात् । ननु यद्यकारुंरित्यादावपि नियमं स्यात्तत्र पूर्वसु- त्रेण सिङ्गुगन्तात्प्रेषानमनवच्छासा स्यात् । नैष दोषः । अगुरेस्त्वेत्यादेरवकाशस्य नभक्त्या विषयविभागश्च न लभ्यते, यतोऽकारुंरिति जुम् भवति, अभूवन्त्यत्र तु ङ.] प्राप्ताभावः । अङ्गुर्नृकं सीयुगे वाच्यं स्यादित्यर्थः । काश्चिभेदादिति । प्रथमद्वि- चनस्य द्वितीयादिवचनेन काश्चिभेदेऽपि यद्यदर्शनाच्चिन्त्यमिदम् । 'तस्मादपकर्षो विनायेनेत्युत्तर भागे 'तस्मादासुटादे सीयु- प्रतिषेधो वक्ष्य' इति शेषः । तदेव च वचनं शपरमत्र प्ररूपे बाध्यनाधकाभावाऽभावस्येति सुप्त सीयुगे न वाच्यं इति भाव इत्युच्यते ॥ [ङिट्. सीयुट्] ॥

यासुट् प । आगमा अनुदात्ता इति भाष्यं । 'अनुदात्तपदं निष्पेकवाक्यस्य- पक्षादनशिविधेप्रगतिरयेऽमरिहितानामपि तेन निधानप्रवृत्तिर्नाप्यत इत्यर्थः । विस्तरेण चैतदशुशानधेन्यत्र निष्पेते प्रहृत्यन्ते शन्देऽनुदोखरे च ॥

आत । भाष्ये—इह माभूदकार्पुंरिति । नियमेन व्यङ्ग्येऽपि ना भूदित्यर्थः । गनु मिव परस्य तैनुश्चशरपरमिच परस्वन्ते न देय इत्यत अह-भ्रंति । नियमं स्यादिति । नियमेन व्यङ्ग्येऽपि स्यादित्यर्थः । अगुरिति । योगविभाग-

प्रतिषेध ॥*॥ प्रापकमिति चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभूव
 क्षिति प्रत्ययलक्षणेन नुस्मात् प्राप्नोति ॥ ॥ एवकारकरण च ॥ ॥ एवकार
 करण च कर्तव्यम् । 'लट् शाकटायनस्यैवे'ति । नियमार्थं पुन सति नार्थं
 एवकारकरणेन ॥ ननु च प्रापकैऽपि सति सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरणवकार
 नियमार्थं भविष्यति ॥ [इष्टोऽवधारणार्थं *] ॥ इष्टोऽवधारणार्थंस्तद्व्यकरण
 कर्तव्यम् । यथैव विज्ञायेत-लट् शाकटायनस्यैवे'ति, मैव विज्ञाधि- 'लिट् एव
 शाकटायनस्यै'ति ॥ किं च स्यात् ? ॥ लुट् शाकटायनस्य न स्यात् । भट्टु ।
 अयु अयु अस्थु ॥ ॥ लृट् हण च ॥ ॥ लृट् हण च कर्तव्यम् ॥ लट् शाकटायन
 स्यैवेति । नियमार्थं पुन सति नार्थं एवकारकरणेन । 'आतो टित' इति वर्तते ।
 न चान्य आकारान्तरं नो टिट् इत्यन्यदतो एट् ॥ अन्तु तर्हि नियमार्थम् ॥
 ननु घोक् 'जुष्वाकारग्रहण नियमार्थमिति चेत्सिञ्जुग्रहण'मिति ॥ नैप
 दोष । तुल्यजातीयस्य नियम ॥ कश्च तुल्यजातीय ? ॥ यो द्वाभ्यामनन्तर
 आतश्च सिचश्च ॥ अथ तद्व्यकरण नैव कर्तव्यम् ? ॥ कर्तव्यं च ॥
 प्र] न भवतीत्ययं पूर्वसूत्रे सिञ्जग्रहणमकृत्वा आत सिच' इति वक्तव्यं स्यात् ॥ नैत
 दिति । उत्तरप्राऽऽत इत्यस्यानुगत्यथा योगविभाग स्यात् । अथ वा योगविभागो
 ऽस्य नियमार्थत्वाय म्यात् । अस्य हि नियमार्थत्वे उत्तरत्र लृट् हण न कर्तव्यं
 भवति । एवकारकरण चेति । यदा सिञ्जग्रहणमिह नानुवर्तते तदानेनैव लृट् आदेशस्य
 दोषात् उत्तरस्थाऽयुरित्यादी जुमि सिद्धे 'लृट् शाकटायनस्यैवे'ति नियमार्थं एवकार
 कर्तव्यं, अन्यथा मनेन अयानित्यादि यथा स्यात् । यदा तु सिञ्जग्रहणानुवर्त्या
 नियमार्थमिदं तदा 'लृट् शाकटायनस्यैवे'त्येव पक्षे विध्यर्थं कर्तव्यं, नार्थ एवकारेण
 तर्था । मैव विज्ञायीति । 'लृट् एव शाकटायनस्यैवे'ति विज्ञायमाने लृट् शाकटाय
 नस्य न स्यात् । तत्र च लृट् विज्ञाय प्रमज्जेत । लृटि तु नियं स्वादित्यर्थं ।
 तुल्यजातीयस्येति । सिञ्जुक् ङिना आत सिचधानन्तरो ङिर्न भवतीति सिञ्जु
 उ] नार्थस्यन्तरानुवर्त्तनेव परिहरित्वानि ॥ ३ ॥ एवकारकरणेन-विषयविभागश्चेति ।
 अभूवक्षिति । अत्र प्रत्ययलक्षणेन सिञ्जता बोध्या । योगविभाग स्यादिति ।
 'लृट् शाकटायनस्यैवे'त्यत्र सिञ्जग्रहणमिह 'आत' इत्यस्याऽनुगत्यथा योग
 विभाग इत्यर्थः । ननु 'लृट् सिच' इत्युच्यमानेऽपि स्वरित्प्राऽऽग्राह्यात् इत्येव
 ऽनुवर्त्तित्वेन न तु सिच इति, उत्तरत्र लृट् हणयाऽऽत आह-अथ चेति । निय
 नार्थं साधेति । तत्र च 'भूव' इत्येव व्यावृत्तिः । नियमपक्षे योगविभागप्रयुक्त
 एवकारेऽपि तद्व्यकरण दर्शयति-अस्पर्हाति । ततश्च लृट् इति । शाकटायनमने लृट् एव
 ऽन्यस्य तामने नैवत्यर्थं लृटि शाकटायनमने निषेध, अन्यमने जुमित्यर्थं तद्व्य
 फलितः । स्मि तु शाकटायनमनेऽन्यमने च श्रद्ध्या नित्यत्र फलीति भावः ।

किं प्रयोजनम् ? ॥ उत्तरार्थम् ॥ लिट् लृटादिषु आर्द्धधातुकमेव यथा स्यात् । इतरथा हि वचनादार्द्धधातुसज्ञा स्यात्, लिङ्ग्रहणेन च ग्रहणात्सर्वधातुसंज्ञा ॥ अथ तद्वहणं नैव कर्तव्यम् ? ॥ कर्तव्यं च ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ लट् लृट् लृङ्ग्रयथा स्यात्तद्ग्रहणेन यो लङ्ग्र मा भूदिति ॥

आर्द्धधातुकं शेषः ॥ ३१४।११४ ॥

॥ १ ॥ आर्द्धधातुसंज्ञाया धातुग्रहणम् ॥ १ ॥ आर्द्धधातुकसंज्ञायां धातु-
ग्रहणं कर्तव्यम् । धातो परस्यार्द्धधातुसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्
वृक्षत्व वृक्षतेति । क्रियमाणे चापि धातुग्रहणे-॥ २ ॥ स्वादिप्रतिषेध ॥ ३ ॥
स्मादीना प्रतिषेधो वक्तव्यः । इह मा भूत्-लृभ्यां लृभिरिति ॥ अनुशान्ता-
पेक्ष शेषग्रहणम् ॥ एवमपि अग्निशाम्यति वायुशाम्यतीति प्राप्नोति । तस्माद्वातु-
ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ तत्तर्हि धातु ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥ आतृतीयपरिसमाप्ते-
र्घात्वधिकार प्रकृतोऽनुवर्तते ॥ प्रकृतः ॥ 'धातोरेकचो हलादे'रिति ॥ एवमपि
श्रीशाम्यति भूशाम्यतीति प्राप्नोति ॥ ४ ॥ तद्विधानात्सिद्धम् ॥ ५ ॥ [तद्विधानात्सि-
द्धम्] ॥ विहितविशेषण धातुग्रहणं 'धातोर्यो विहित' इति ॥ धातोरेव विहितः ॥
सद्वीर्यं धातोरित्येव यो विहित इति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिसम् ॥

प्र] गन्तस्मान्तस्येह प्रश्नमिति नियमेन सिज्जुगन्तमेव निरर्थते । उत्तरार्थमिति ।
अन्यथैकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञासमावेशस्य दृष्टत्वात्त्रिज्जिटादेशानां सर्वधातुसंज्ञा-
ऽपि स्यात् । तन्मन्त्रमित्तविसरणप्रसङ्गः । आर्द्धधातुसंज्ञा चेदार्था स्यात् ॥

आर्द्धधा । अनुशान्तापेक्षमिति । अनुशान्ता ये प्रययास्तिदृशिद्विजितास्ते
आर्द्धधातुसंज्ञा भवन्ति न त्वनुसंज्ञमाना इत्यर्थः । धातोरित्येवमिति । धातो
रित्येव धातुशब्दसुचार्यं ये विहिता इत्यर्थः । इति महामहोपाध्यायश्रीमत्पञ्च-
पुरवर्षयद्वृत्ते महामाध्यप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिसम् ॥

उ] भाष्ये-लृङ्ग्रहणेति । शमनि लृङ्ग्रहणे लृङ्ग्रपि विरुध्यं स्यात् । न च 'धातु'
इति योगविभागोऽपि नित्य इति वान्यं, लृटि विरुध्यो लृटि नित्य इति वैपरीत्य-
स्याऽपि सम्भवादिति भावः । एवञ्च 'धातु' इति सूत्र 'रित्च' इत्यनुवृत्त्या नियमार्थम्,
उत्तरमूत्रन्तु विध्यर्थम् । 'शास्त्रायनस्यैवैस्त्वैवसार उत्तरार्थः । लृङ्ग्रहणं लृङ्-
वद्वापेन लृटोऽग्रहणार्थमिति बोध्यम् । एवञ्च 'धातो'रिति सूत्रस्य भाष्यं प्राग्ग,
एतन्मूत्रमध्यभाष्यविरोधादिति बोध्यम् ॥ [भातः] ॥

आर्द्धधा । भाष्ये-धातोरेकाच इति । 'धातो'रिति पृथक्मूत्रन्तु प्रयान्यातमेव ।
धातोरित्येवमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते
व्याकरणमहाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाहिसम् ॥ १ ॥